
TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH
REPUBLIC

Sayı/Issue: 8
Yıl/Year: 2021
Kış/Winter
Ocak/January

E-ISSN: 2587-2117

2021
İZMİR

TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

E-ISSN: 2587-2117

Derginin Sahibi - Owner of Journal: **Prof. Dr. Kemal ARI**
Sorumlu Müdür - Responsible Director: **Prof. Dr. Kemal ARI**

www.tarihvegunce.org
www.dergipark.org.tr/tarihvegunce

Sayı Editörü/Issue Editor
Doç. Dr. Fahriye EMGİLİ

Uluslararası Akademik Hakemli-Altı Ayda Bir Yayınlanır.
International peer-reviewed journal - Published every six months.

E-Posta/E-Mail
tarihvegunce@gmail.com

Yayımlanan makalelerin bilim ve dil yönünden sorumluluğu; çeviri makalelerin her türlü telif mesuliyeti yazarına/çeviren kişiye aittir. Makalelerde yer alan fikirlerden ve çeviri telif sorunlarından kesinlikle editör sorumlu tutulamaz. Makalelerde belirtilen görüşler, Tarih ve GÜNCE Dergisi'nin görüşünü yansıtmaz. Dergide yayımlanan makalelerin tüm yayın hakları Tarih ve GÜNCE Dergisi'ne aittir.

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

- Prof. Dr. Kemal Arı - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki Çevik - Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet Hayta - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nedim İpek - 19 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar Sarısır - Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet Aysal - Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Kerim İlker Bulunur - Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ümmügülsüm Candeğer - Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Galip Çağ - Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Fahriye Emgili - Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Erdal - Yozgat Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Erdoğan - Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Eralp Erdoğan - Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Doğan Gün - Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Taner Kerimoğlu - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Musa Kılıç - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut Polat - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Başak Ocak - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Cihan Özgün - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Aysun Sarıbey - Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Güneş Şahin - Çanakkale Üniversitesi
Doç. Dr. Rezzan Ünalp - Ufuk Üniversitesi
Doç. Dr. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu - Ege Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Mehtap Çelik - Mersin Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Günver Güneş - Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Özgür Türker - Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğretim Görevlisi Derya Genç Acar - Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Görevlisi Tolgahan Karaimamoğlu - Mersin Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Aslı Çete - İstanbul Üniversitesi
Dr. phil. Christian Johannes Henrich - Forschungszentrum Südosteuropa und Kaukasus

Tarih ve Günce Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi alanlarında hazırlanan çalışmalarını yayımlayan uluslararası hakemli bir dergidir.

•

2017 yılından beri yayın hayatını sürdürmektedir.

•

Derginin amacı, tarihçilerin bulgularını açık erişimli olarak paylaşabilecekleri bir zemin hazırlamaktır.

•

Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır.

•

Yazarlardan makale başvurusu sırasında hiçbir ücret talep edilmez.

•

Dergide çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır. Hakem listesi her sayının jeneriğinde belirtilmektedir.

•

Açık erişimli bir yayın politikası izlenmektedir.

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

asos
akademin sosyal bilimler indeksi

paperity
open science aggregated

arastirmax
Scientific Publication Index

Tarih ve Günce Dergisi; Index Copernicus, ASOS Index, Paperity ve Arastirmax tarafından taranmaktadır.

Yurtdışı Temsilciliklerimiz / Country Representatives

Amerika Birleşik Devletleri

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU

Michigan State University, Case Hall 842 Chestnut Rd Room N352 East Lansing, MI 48825
517-353-3538

Prof. Dr. Gül CELKAN

Middle Georgia State College, Department of English, Adjunct Faculty

Prof. Dr. Aytül ERGÜL

6487 Silk Leaf Lane Jacksonville, Florida, 32244

Murat GENÇ

2014 Bedford Av. Apt. 3, 11226, Brooklyn NY.

(917) 561-9295 muratagenc@gmail.com

İngiltere

Tuncay İNAN

19 st. Kilda road West Ealing W13 9DF London United Kingdom Contact: +447754549145
tny2007@gmail.com

Almanya

Prof. Dr. Raoul MOTIKA

Universität Hamburg/Orient-Institut İstanbul

Halil Fehmi DAĞ

halilfehmidag@hotmail.com

Dr. Johannes HEINRICH

Uğur Berk KALELİOĞLU

Essen Üniversitesi

İtalya

Prof. Dr. Fabio L. GRASSI

Sapienza University – Rome Dept. Of History Cultures Religions
Faculty of Humanities, 2nd floor, Modern and Contemporary History wing, room 3

Fransa

Yüksel ÇELGİN

42, rue Joseph Python 75020-Paris/France celginy@gmail.com

İran

Doç. Dr. Mansumeh DAEI

Azerbaycan

Doç. Dr. Subhan TALIBLI

Doç. Dr. Naile ASKER

Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Ahat SALIHOV

Kazakistan

Prof. Dr. Nürşat JUMADILOVA

Afganistan

Dr. Firuz FEVZI

Hindistan

Prof. Dr. Arshi KHAN

Ukrayna

Doç. Dr. Svitlana NESTEROVA

Bulgaristan

Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA

Macaristan

Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN

Makedonya

Prof. Dr. Redzep SKRIJELJ

Yunanistan

Ass. Prof. Dr. Paschalis VALSAMIDIS

Komotini University

Dr. Georgios LIMANTZAKIS

Atina Üniversitesi

Polonya

Prof. Dr. Danuta CHMIEŁOWSKA

Varşova Üniversitesi

TARİH VE GÜNCE

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK AND THE HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

Sahibi/Owner

Prof. Dr. Kemal ARI

Yayın Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Kemal ARI - Dokuz Eylül Üniversitesi

Yayın Kurulu Üyeleri/Editorial Board

Prof. Dr. Fatma ACUN - Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Osman AKANDERE - Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Gül CELKAN - Middle Georgia State University

Prof. Dr. Fabio L. GRASSI - Sapienza University

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU - Michigan State University

Prof. Dr. Raoul MOTİKA - Orient-Institut İstanbul

Prof. Dr. Aytül ERGÜL- Kean University

Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA

Doç. Dr. Necdet AYSAL - Ankara Üniversitesi

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN - Ege Üniversitesi

Doç. Dr. Cavid QASIMOV - Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Yenal ÜNAL - Bartın Üniversitesi

Ass. Prof. Paschalis VALSAMIDIS - Komotini University

Dr. Hasan DİNÇER - Ankara Üniversitesi

Dr. Neval KONUK - Marmara Üniversitesi

Yönetim Kurulu / Management Board

Prof. Dr. Kemal ARI

Doç. Dr. Necdet AYSAL

Doç. Dr. Üyesi Resul YAVUZ

Dr. Derya GENÇ ACAR

Dr. Özlem YILDIZ

Dr. Neval KONUK

Dr. Hasan DİNÇER

Sekretarya/Sekretariat

Dr. Erdal İNCE

Murat KAYA

Bilim ve Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Kemal ABDULLAYEV - Azerbaycan
Prof. Dr. Fatma ACUN - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman AKANDERE - Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ARI - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent ATALAY - University of Mary Washington
Prof. Dr. Gövher BAŞSELİYEVA - Azerbaycan Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Evangelia BALTA - National Hellenic Research Foundation
Prof. Dr. Nizami CEFEROV - Azerbaycan
Prof. Dr. Gül CELKAN - Middle Georgia State University
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA - Varşova Üniversitesi
Prof. Dr. Fabio L. GRASSI - Sapienza University
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU - Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA - Bulgaristan
Prof. Dr. Nurşat JUMADİLOVA - Kazakistan
Prof. Dr. Dosay KENJETAY - Kazakistan
Prof. Dr. Arshi KHAN - Hindistan
Prof. Dr. Dimitri KİTSİKİS - Yunanistan - Kanada
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU - Michigan State University
Prof. Dr. Zafer KOYLU - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Raoul MOTİKA
Prof. Dr. Rafael MUKHAMETDİNOV - Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV - Azerbaycan Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Aytül ERGÜL - Kean University
Prof. Dr. Mustafa ORAL - Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLINA - Rusya Bilimler Akademisi
Redzep SKRİJELJ - Makedonya
Prof. Dr. Salih TUNÇ - Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan UZUN - Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Necdet AYSAL - Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Mansumeh DAEİ - İran
Doç. Dr. Ali DİKİCİ
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA - Azerbaycan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Svitlana NESTEROVA - Ukrayna
Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Cavid QASIMOV - Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Sübhan TALIBLI - Azerbaycan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Yenal ÜNAL - Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU - Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Resul YAVUZ - Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi
Ass. Prof. Paschalis VALSAMİDİS - Gümölcine
Dr. Öğr. Üyesi Metin AKSOY - Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ - Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ - Nevşehir Üniversitesi

Dr. Derya GENÇ ACAR - Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan DİNÇER - Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Alev DURAN
Dr. Bülent DURGUN
Dr. Firuz FEVZİ - Afganistan
Dr. Johannes HEINRICH - Almanya
Dr. Neval KONUK - Marmara Üniversitesi
Dr. Özlem YILDIZ
Dr. Georgios LİMANTZAKİS - Atina Üniversitesi

Muhabir Üyeler/Correspondent Members

Doç. Dr. Fahriye EMGİLİ - Mersin
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Metin AKSOY - Gümüşhane
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KALEMLİ - Nevşehir
Dr. Erdal İNCE - İzmir
Murat KAYA - Antalya
Yıldız ŞEN - İzmir
Ercan YALÇIN - Samsun
Şavgu AYDIN - İzmir

Çalışma Kurulu/Working Board

Dr. Erdal İNCE
Nimet ALTUNTAŞ
Şavgu AYDIN
Murat BALON
Aytaç BOZKUYU
Cihan ÇATAL
Halil Fehmi DAĞ
Suat DURAK
Ali EVGİ
Gurbet GÖKGÖZ
Murat KAYA
Özlem KOÇ
Zehra KORKMAZ
Fehmi KURTULUŞ
Furkan ÖZDOĞAN
Ali ÖZKARDAŞ
Nejla PÜREN
Şenay SAVUR
Yıldız ŞEN
İbrahim ŞİMŞEK
Ercan YALÇIN
Yeşim Ertem YANKIN
Özgür YILDIRIM

İ Ç İ N D E K İ L E R

Fahriye EMGİLİ EDİTÖRDEN	1
<u>ARAŞTIRMA MAKALELERİ/RESEARCH ARTICLES</u>	
Kemal ARI ÖKONOMISCHE ERRUNGENSCHAFTEN DER REPUBLIK TÜRKEL	3
Πασχάλης ΒΑΣΑΜΙΔΗΣ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΜΥΣΤΙΚΗ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΥΠΟΣΤΡΑΠΗΤΟΥ ΙΑΤΡΟΥ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΚΡΙΑΗ ΠΑΣΑ.....	25
Murat KARATAŞ ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE ÇANAKKALE'NİN KENTSEL GELİŞİMİ (1923-1950)	39
Cihan ÖZGÜN, Gizem TUNÇ, Yasin ÖZDEMİR BİR ÇATIŞMANIN DENKLEMİ: ÇAKIRCALI MEHMET EFE'NİN BAŞARISINDA YATAK VE PUSU FAKTÖRÜ.....	57
Özgür YILMAZ İZMİR'İN SALGIN HASTALIKLAR TARİHİNE BİR KATKI: AVRUPALI HEKİMLERİN GÖZÜYLE 1865 KOLERA SALGINI	85
Tuba TOMBULOĞLU 19. YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE GÖKLEN TÜRKMENLERİ.....	129
Coşkun TÜRKAN MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ SÖYLEMİNDE MİLLET VE MİLLİYETÇİLİK (1919- 1923).....	159
Fahriye EMGİLİ HALKEVLERİNİN KÖY VE KÖYCÜLÜK FAALİYETLERİ	195
Hüseyin ARABACI MÜBADELE ÖNCESİNDE LAPSEKİLİ RUMLARIN YUNANİSTAN'A GÖÇÜ	227
Çağdaş YÜKSEL LOZAN ANTLAŞMASI VE ANTLAŞMA İMZALANDIKTAN SONRA İNGİLTERE AVAM KAMARASI'NDA ANTLAŞMA HAKKINDA YAPILAN OTURUM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME.....	243

Ali ÇAKIRBAŞ, Ümran ÖLMEZ SİVAS'IN CUMHURİYET SENATOSU'NDA TEMSİLİ.....	265
Cengizhan HALAÇLI TÜRKİYE'DE TÜTÜN ÜRETİMİNİN GELİŞİMİNDE MÜBADİLLERİN YERİ	301
Kerim TİRYAKİ, Zeynel ÖZLÜ OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİRİN-İ İSLAMİYENİN DUL VE YETİMLERİ; SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÇABALARI (93 HARBİ SONRASI)	325
Zafer KARADEMİR OSMANLI İNŞA SEKTÖRÜNDE KİREMİT ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ (1500-1790)	347
Levent DÜZCÜ OSMANLI DEVLETİ'NİN AVUSTURYALI SAVAŞ ESİRLERİNE KARŞI TUTUM VE POLİTİKASI (1788-1793).....	379
Ali ÖZÇELİK AFRİKA ÇÖLLERİNDEN BATI ANADOLU DAĞLARINA, KÖLELİKTEN EŞKIYALIĞA: AFRO ZEYBEKLER.....	409
Kerim TİRYAKİ SON DÖNEM OSMANLI HAPİSHANELERİNİN SIHHÎ ISLAHI; SALGINLAR VE ÖNLEME ÇABALARI.....	429
<u>KİTAP TANITIMLARI/BOOK REVIEWS</u>	
Uğur Berk KALELİOĞLU "KEMAL ARI, ÖLÜMÜYLE ATATÜRK'E EŞLİK EDEN ALMAN MİMAR BRUNO TAUT",	459
İbrahim HAMALOĞLU "BATI ANADOLU EŞKIYALIK TARİHİ, (EDİTÖRLER OLCAY PULLUKÇUOĞLU YAPUCU, CİHAN ÖZGÜN, ALİ ÖZÇELİK)"	465
Cahide Sımmaz SÖNMEZ "ALİ SÖNMEZ, YİTİK MİRAS ZEUS SUNAĞI AVRUPA'NIN KISACINDA ÂSÂR-I ATİKA POLİTİKASI"	473

TARİH VE GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi

Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic

Sayı: 8 (2021/Kış)

Issue: 8 (2021/Winter)

EDİTÖRDEN

Değerli Tarih ve Günce Okurları,

Dergi ekibimiz, hakemlerimiz ve yazarlarımızla birlikte uzun bir çalışma sürecinin ardından yeni yılda Tarih ve Günce Dergisi'nin 8. Sayısını, yayımlamaktan büyük bir heyecan ve mutluluk duymaktayız. Bu sayının bilim dünyasına hayırlı olmasını ve bu yılın Türkiye'mize, bizlere; sağlık ve esenlik getirmesini diliyoruz. Dergimizin bu sayısında on yedi araştırma makalesi ve üç kitap tanıtımı yer almaktadır.

Tarihin derinliklerinden araştırmacılarımızın büyük emek ve alın terleriyle günümüze taşınan; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan konu içerikleriyle zengin ve değerli makaleleri zevkle okuyacağınızı umuyoruz. Amacımız bilime, kültüre ve insana gereken ve hak ettiği değeri vermektir. Yazarlarımız da kaleme aldıkları makaleleriyle, çalıştıkları alana ve toplumsal belleğe yaptıkları değerli hizmetlerle ülkemizin ilmî ve kültürel alandaki çalışmalarına da katkı sağlamaktadırlar.

Bu sayımızda, tıpkı diğer sayılarımızda olduğu gibi, her biri kendi alanı içerisinde ayrı bir önem arz eden makale ve incelemeleri sizlere ulaştırmayı amaçladık. 8. Sayıda; Almanca, Yunanca ve Türkçe makaleler yer almaktadır.

Dergimizin 2021-Ocak sayısına çalışmalarıyla katkı sağlayan değerli bilim insanları; Prof. Dr. Kemal Arı, Doç. Dr. Paschalis Valsamidis, Doç. Dr. Murat Karataş'a, Doç. Dr. Cihan zgn-Gizem Tunç-Yasin zdemir, Dr. Öğretim yesi Tuğba Tombuloğlu'na, Doç. Dr. Özgür Yılmaz'a, ğretim Görevlisi, Coşkun Türkan'a, Dr. Öğretim yesi Ali akırba'a-mren lmez'e, Ar. Gör. Dr. Çağdaş Yüksel'e, Cengizhan Halalı'ya, Dr. Kerim Tiryaki'ye, Prof. Zeynel zli'ye, Doç. Dr. Zafer Karademir'e, Doç. Dr. Levent Dzci'ye, Araştırmacı Hüseyin Arabacı'ya, Ali zelik'e, Doç. Dr. Cahide Sınmaz Sönmez'e, İbrahim Hamaloğlu'na teşekkür ediyorum.

Bu sayının ortaya çıkmasında başta Kıymetli Hocamız Prof. Dr. Kemal Arı'ya, Uzman Murat Kaya'ya ve emek sarf eden tüm arkadaşlarımıza ayrıca mteekkirim.

Bundan sonraki sayılarımızda siz değerli aratırmacılarımızın, okurlarımızın, makale ve inceleme yazısı yazarak, tanıtım-değerlendirme yaparak ve haber ileterek katkı vermesi ile üretilen bilginin paylaşılması tarih bilimine katkı sağlayacaktır.

Sağlık, mutluluk ve bilim dolu bir 2021 geçirmenizi ve bir sonraki sayımızda görüşmeyi diliyoruz.

Saygılarımla...

Doç. Dr. Fahriye Emgili
Mersin
27.01.2021

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/K1Ş), ss. 3-24

Geliş Tarihi: 7 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

ÖKONOMISCHE ERRUNGENSCHAFTEN DER REPUBLIK TÜRKEI

Kemal ARI*

Übersetzung Tufan Bozdoğan

Zusammenfassung

Als die Türken 1923 die Republik erklärten, tendierten sie zu einer großen wirtschaftlichen Entwicklung in ihrem eigenen Land. Mustafa Kemal Atatürk, der Staatsgründer, betrachtete den militärischen Sieg als nicht allein ausreichend für eine echte Befreiung. Deshalb setzte er sich neue wirtschaftliche Ziele. Während er bis 1930 eine Wirtschaftspolitik verfolgte, die auf liberalen Prinzipien beruhte, zielte er nunmehr auf ein neues Wirtschaftsmodell ab, das sich auf den Staatskapitalismus konzentrierte. Um die wirtschaftliche Entwicklung des Landes zu beschleunigen, begannen sowohl der Privatsektor, d.h. die Bevölkerung, als auch der Staat, über ihre eigenen Institutionen zu investieren. Die Organe der Banken starteten eine große Offensive und Produktionstätigkeit im Land, so dass sich die Türken auf eine wirtschaftliche Entwicklung festgelegt hatten.

Der Zweck dieses Artikels, befasst sich im Ganzen mit der wirtschaftlichen Entwicklung und den Erfolgen die das republikanische Regime in der Türkei erreicht hatte.

Schlüsselwörter: Türkische Republik, Mustafa Kemal Atatürk, Wirtschaft

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN EKONOMİK BAŞARILARI

Öz

Türkler 1923'te Cumhuriyet'i ilan ettiklerinde kendi ülkelerinde büyük bir ekonomik kalkınmaya yöneldiler. Devletin kurucusu Mustafa Kemal

* Prof. Dr., Dokuz Eylül University Institute of Atatürk's Principles and Revolution History, (kemal.ari@deu.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-5013-1231.

Atatürk gerçek bir kurtuluş için yalnızca askeri zaferi yeterli görmüyordu. Bu nedenle ekonomik yeni hedefler belirledi. 1930 a kadar liberal ilkelere dayanan bir ekonomik politika izlerken bu tarihten sonra devlet kapitalizmini merkeze alan yeni bir ekonomik modeli hedef aldı. Ülkede ekonomik kalkınmayı hızlandırmak için hem özel sektör hem de devlet kendi kurumları aracılığıyla yatırımlara başladı. Bankacılık sektörünün onu açıldı ve ülkede büyük bir üretim faaliyeti başladı. Böylece Türkler Cumhuriyet rejimiyle birlikte kendilerine bir ekonomik yol da belirlemişlerdi.

Bu makalenin amacı Türkiye’de Cumhuriyet rejimiyle birlikte ekonomi alanında başardıklarını ana başlıklarıyla ele alıp bir bütünlük içinde sunmaktır.

Keywords: Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk, Ekonomi

Republik, erhellendes Element für finstere Wege

Die Republik wurde am 29. Oktober 1923 ausgerufen. Die Ausrufung der Republik wurde im ganzen Lande mit Kanonendonner gefeiert. Sowohl die Regierenden als auch die Bevölkerung blickten mit Optimismus in die Zukunft. Zum damaligen Zeitpunkt konnte niemand voraussagen, wie die zukünftige Gestaltung des Landes in späteren Entwicklungsphasen aussehen würde. Aber die ersten Schritte in die richtige Richtung waren getan, das Land befreite sich vom Pranger des Imperialismus und war zuerst damit beschäftigt, die Wunden zu heilen, das Land neu zu gestalten und seine neuen Herausforderungen zu bewerkstelligen. Während dieser hoffnungsvollen Schaffungsweise, standen die Menschen auf dem Boden der Tatsachen und waren selbstbewusst; dabei hegten sie zuversichtliche Pläne für die Zukunft. Bei der Neugestaltung überwog sich die Zuversicht der Bevölkerung zum Revolutionär Mustafa Kemal Atatürk, weil er in einer aussichtslos erschienen Situation das Land mit dem türkischen Volk gemeinsam aus der Besatzung befreit hat. Dieses Erfolgserlebnis gab dem türkischen Volk zusätzlich Zuversicht und Selbstbewusstsein. Sie haben es am eigenen Leibe erfahren, was der Volkswille im Stande ist, die unüberwindbar erschienen Hindernisse mit einer Leichtigkeit zu bewerkstelligen. Nun schöpfte das Volk neue Kräfte aus ihren Reihen zum eigenen Wohle und des Landes. Die Republik wurde ihre eigene Errungenschaft und sie waren bereit sie zu schützen

und verteidigen. Die errungenen Werte gehört dem Volke Parolen, waren überall zu hören.

Bei dieser Aufbruchsstimmung entdeckte das türkische Volk seine eigene wertgeschätzte ethischen Qualitäten und Tugenden. Sie haben sich nicht nur mit der Entdeckung eigener Tugenden begnügt, sondern wollten für sich und die Zukunft des Landes mehr erreichen. Dabei wurde ihnen bewusst, dass es sich allein und ausschließlich um einen Lernprozess handelte; sie mussten bereit sein sich zu ändern, sich weiter zu entwickeln. Die ausgerufene Republik bildete dabei die erforderlichen Rahmenbedingungen dieses Lernprozesses. Der Bürger musste bereit sein sich weiter zu entwickeln und sein Wissen der Gesellschaft zur Verfügung zu stellen.

Die neue Devise war auf einmal; nicht jeder für sich allein, sondern alle gemeinsam für das Gemeinwohl. Als die Bevölkerung mit diesem Selbstbewusstsein auf das Land blickte, wurde ihr sofort bewusst, welche Hinterlassenschaften die Besatzer dem Volk bescherten. Das Land war regelrecht ruiniert; alles musste repariert und instand gesetzt werden. Das Volk schöpfte aus der eigenen Zukunftsperspektive neue schöpferische Kräfte und machte sich ohne Wenn und Aber an die Arbeit. Sie waren sich bewusst, was sie ab jetzt schaffen würden, wäre ihr Eigenes. Dabei betrachten Millionen-Menschen diese Schaffungsphase notwendiger denn je, um ihre Existenz zu sichern! Das Land litt nicht nur unter Ruinen und Mittellosigkeit, sondern die In- und Auslandwanderungen bescherten zusätzliche Probleme. Trotz allem war das Volk willens, alles Erdenkliche zu unternehmen, damit ihr Land dieses Mal auf eignen Beinen zu stehen im Stande ist. Sie haben den wegweisenden Charakter der Republik nicht aus dem Blick verloren, sondern sich immer wieder bewusst gemacht, was sie machen für ihre eigenen Unabhängigkeit dient und sie später deren Früchte ernten würden.

Sie betrachteten die Republik als unverzichtbares Gut. Sie waren im Stande, was gestern passierte und geschah als Vergangenheit zu betrachten. Obwohl dies sehr schmerzhaft war, sie waren doch im Stande diesen dornigen Weg voranzuschreiten, um ihre Unabhängigkeit zu bewahren; dabei verlieh die Republik dem Volke unerschöpfliche Kräfte, um ihr Ziel zu erreichen. Das Land wieder auszubauen und die Zukunft als eigene zu betrachten. In allen Gegenden des Landes war die Hoffnung und Bereitschaft zu spüren. Wir schaffen es!

Übernahme der Hinterlassenschaft!

Der zerfallene osmanische Staat hat keinen besonderen gute Infrastrukturen und Industrieanlagen die zur Produktion dienen, hinterlassen. Um dies festzustellen, benötigte man keine hellseherischen Fähigkeiten, sondern von den Osmanen selbst erstellte Inventarlisten, die 1913 „Harbi Umumi“ und 1915 „Birinci Dünya Savaşı“ sagten unmissverständlich aus, dass das Land über keine zukunftsfähige industrielle Infrastruktur verfügte. Die beiden geführten Kriege haben die Staatskasse geplündert und das Reich in eine aussichtslose Lage versetzt. Dieses Bild widerspiegelte die jämmerliche Verfassung des sich selbst aufgelösten osmanischen Staates. Wenn man aus dieser Perspektive das Land bzw. Anatolien anhand der folgenden Inventarisierung, die vom osmanischen Staat geführt wurde, gab folgende Übersicht: 20 Mühlen, 2 Nudelfabriken, 6 Konservierungsfabriken, 1 Bierbrauerei, 2 Tabak verarbeitende Fabriken, 1 Salzwerk, 3 Kalkwerke, 7 Verpackungsmaterialien Produktionen, 2 Fettwerke, 2 Seifenwerke, 2 Porzellanwerke, 11 Lederwerke, 7 Schreinereien und Tischlereien, 7 Wolleverarbeitungswerke, 36 Seidenverarbeitungswerke, 1 Textilfabrik, 35 Druckereien, 8 Fabriken der Zigarettenpapierherstellung, 5 metallverarbeitende Werke und 1 Chemiekalienwerk. Wenn man die Industrierevolution von 1840 in betrach zieht, stellt man schnell fest, wie rückständig der osmanischer Staat war. Das ist ein Indiz dafür, dass der osmanische Staat als ein Landwirtschaft betreibendes Land in Anbetracht kommt!

Die Auslandverschuldung war dem osmanischen Staates ein zusätzliches Klos am Bein. Um Ausgaben tätigen zu können, hat er Kredite aus dem Ausland zu verschaffen, um die Kriege und sonstige sinnlose Ausgaben zu decken. Es ging so weit, das der osmanische Staat im Jahre 1881 sich bankrott erklärt hat. Die Gläubiger haben sich durch diese Erklärung zum Handeln gezwungen gesehen und übernahmen das Finanzwesen in eigener Hand, somit haben sie die Möglichkeit gehabt die Steuern des osmanischen Staates einzutreiben und diese als Zahlung seiner Schulden tilgten. Durch diese Handlung der Gläubiger wurde der osmanische Staat der Spielball der Gläubigerbanken. Er war letztendlich nicht mehr handlungsfähig und steuerte zielgerade auf sein Ende zu.

Während dieser Periode im Jahre 1908 gründete sich eine politische Organisation namens „İttihat ve Terakki“, die sich völkisch nannten. Sie haben mit zunehmender Zeit die Überhand gewonnen und prägten das politische

Wesen des Landes. Aus ihren Reihen entstand die nationalistische Bewegung „Türkentum“. Sie haben zum ersten Mal während der „Birinci Meşrutiyet“ Regierung die Staatsführung übernommen. Sie machten allererst Tabularasa und stellten sofort die Schieflage bzw. den Zerfall der wirtschaftlichen Situation des Landes fest.

Die soziologische Zusammensetzung des Reiches bescherte dem Reich einen Vielvölkerstaat; so lange die ihrer Steuerzahlungspflicht nachkamen, hatten sie keinerlei Nachteile. Der osmanische Staat unterzeichnete während seines Zerfalles ausnahmslos fast alle Verträge, die die Eigenständigkeit des Landes zu nichte machte. Es war Gang und Gäbe, von den ausländischen Staaten vorgelegten Kapitulationen, die im osmanischen Reich lebenden Ausländern eine bevorzugte Lage einräumte, ohne eine Ausnahme unterzeichnet. Demzufolge befanden sich die Schlüsselzweige der Wirtschaft in den Händen der eben benannten Minderheiten, weil sich die Türken für handwerkliche Tätigkeiten und Finanzwesen überhaupt nicht interessierten und diese Tätigkeiten abwertend bezeichneten. Diese bevorzugte finanzielle Lage der Ausländer lockte noch mehr Investoren aus dem Ausland und sie waren auch letztendlich die Herren des Landes, weil sie sich auf die Unterstützung des ausländischen Kapitals verlassen konnten. Diese aus dem Ausland gekommenen und sich im Land auf Dauer niedergelassenen Menschen, nannte man „Levanten“. Die wiederum, aus der Perspektive des Türken als eine abwertende Bezeichnung empfunden wurde, die in Wirklichkeit mit der Wahrheit gar nicht zu tun hatte.

Die Initiative der „İttihat ve Terakki“ verfolgte auch hierbei eine verfehlte Reformpolitik, die aus dem Türkentum abgeleitet wurde. Demnach sollten die Türken diese Tätigkeiten von den Levanten nach und nach übernehmen und somit das Land von der finanziellen Abhängigkeit des ausländischen Kapitals befreien. Sie haben dabei die Macht des Kapitals total falsch eingeschätzt und die während der osmanischen Herrschaft vernachlässigte schulische und berufliche Ausbildung komplett aus ihrer Sicht ausgeschlossen. Das war eine fatale Fehleinschätzung, die von Anfang an zum Scheitern verurteilt war. Die zum Ziel gesetzte Umbettung des Kapitals aus der ausländischen Hand in die türkischen Hände zu leiten schlug fehl; darauf aufgebaute Illusionen, dass das Land sich nach und nach erholen würde und durch die Reformen auf solide Beine stellen sollte, schlug fehl.

Die „Ittihat ve Terakki“ ließ sich trotz allem nicht aus ihrer Überzeugung ableiten. Sie haben hartnäckig Gesetze erlassen, die den Türken die Selbständigkeit erleichterte um die wirtschaftliche Macht in deren Hände leiten sollte! Diese Politik schlug total fehl, weil sich die Levanten und ausländische Investoren benachteiligt fühlten und nach und nach das Land verlassen. Die Türken waren nicht im Stande die Lücke zu füllen und es ging mit der Wirtschaft rapide abwärts. Die „Ittihat ve Terakki“ ließ sich trotz der Misserfolge nicht beirren. Sie hatten sich schon längst für das nächste Experimentierfeld entschieden; es war die Schifffahrt! Auch hierbei war die Fehlentscheidung nicht zu übersehen. Sie haben sich durch puren Nationalismus dahingehend verblenden lassen, wenn Griechenland in der Seefahrt so erfolgreich ist, warum können wir das nicht auchschaffen? Sie haben sich sofort an die Arbeit gemacht und gründeten Schulen für die Ausbildung der Seeleute. Sie hatten sich zum Ziel gesetzt, ihre eigene Schiffsflotte zu gründen, die größer und mächtiger ist, als die ausländischen Redereien; auch dabei wurde völlig außer Acht gelassen, dass diese Redereien über eine langjährige Erfahrung verfügten und während ihrer Tätigkeit eine enorm große Stammkundschaft zusammengestellt haben. Letztendlich brachten weder Hoffnungen noch imaginäre Handlungen den ersehnten Erfolg.

Nun erfolgte eine Epoche mit den Kriegen in Tripolis, Balkan und der erster Weltkrieg. Der osmanische Staat musste an vielen Fronten kämpfen; er war auf diese Herausforderungen gar nicht vorbereitet, geschweige in der Lage. Um der Armee an den Fronten Kanonenfutter zu verschaffen, wurden Bauern aus ihren Feldern direkt zur Front gesandt. Dieser unlogischen Handlung zu folge brach die Erzeugung der landwirtschaftlichen Produkte, wie Weizen, Hafer usw. zusammen. Die städtische Bevölkerung litt unter Hungersnot und wenig erzeugtes Getreide konnte nicht rationell in die Ballungszentren transportiert werden. Da der osmanische Staat eine landwirtschaftlich Produkte erzeugendes Land sich pries, war nicht mehr in der Lage die Soldaten zu verpflegen, geschweige die eigene Bevölkerung. Die Schere zwischen der Produktion und der Verbrauch klappte immer weiter auseinander; die wirtschaftliche Lage war desultat. Insbesondere in den Städten herrschten Wucherpreise, die die Bevölkerung zur Verzweiflung barchte! Obwohl beim Eintritt zum ersten Weltkrieg mit der Unterstützung des deutschen Waffenbruders viele Kapitulationen abgeschafft wurden, konnte sich das Land unter den Lasten des Krieges nicht erholen; die Lage wurde immer aussichtsloser, weil der osmanische Staat viele Teile seines Territoriums

verloren hatte, die in ersten Linie zur Versorgungsengpässe führte, weil die landwirtschaftlichen Erzeugnisse vorne und hinten nicht zur Versorgung der Bevölkerung ausreichte. Bereits vor Ausbruch der Kriege standen Produktionsanlagen und Werke auf wackligen Beinen, nun sind sie fast zusammengebrochen. Hier sind einige Zahlen, die die desultate Situation verdeutlichen: Rückgang von Weizen %47, Tabak % 51, getrocknete Weintrauben %54, Haselnuss %65, Baumwolle %69. Außerdem hatte der Schafsbestand sich um %45 und der Ziegenbestand um %33 minimiert.

Als die genannten Kriege vorbei waren, begann der Befreiungskrieg, der später die neue Türkische Republik hervorbringen sollte. Anatolien war von allen Himmelsrichtungen von Griechenland, Italien, Frankreich, England besetzt und Aufstände von den Griechen und Armeniern rundeten die totale Besetzung Anatoliens ab. Demzufolge fanden Inland- und Auslandswanderungen statt. Viele Menschen fühlten sich an ihren Aufenthaltsorten nicht sicher, flüchteten nach Anatolien. Da Anatolien war gar nicht im Stande dieser Zuwanderung gerecht zu werden, deshalb herrschte ein völliges Durcheinander. Nachdem die Stadt Izmir am 15. Mai 1919 von Griechenland besetzt wurde und mehr als 2000 Türken niedergeschossen wurden, war auf Seiten der Türken die Bereitschaft ihr Schicksal in die eigene Hände zu nehmen sehr groß. Mustafa Kemal Paşa nahm die Bereitschaft zum Anlass den Befreiungskrieg zu organisieren, um ihn direkt in Anatolien zu organisieren und zu führen beabsichtigte. Er kam am 19.

Mai 1919 in Samsun an. An vielen Orten Anatoliens waren bereits Befreiungskomitees gegründet worden, da sie nicht mehr unter fremder Herrschaft zu leben bereit waren. Diese Bewegung nannte man „Kuva-yı Milliye“. Mustafa Kemal Paşa hat sich zunächst zum Ziel gesetzt, diesen vereinzelt, jede für sich arbeitenden Initiativen zu koordinieren und daraus eine Einheit zu bilden. Es war notwendiger denn je, dass alle Kräfte und Ressourcen Anatoliens zu bündeln und eine schlagkräftige Bündelung zu erreichen. Er führte zuerst unter Nationalpflicht die Steuern “Tekalif-i Milliye” ein. Wer kein Einkommen und Geld hatte, konnte seine Pflicht mit Sachspenden erfüllen. Außerdem wurde die Unterstützung der Sowjet-Union für diesen Zweck verwendet.

Die türkische Armee die sich aus Freiwilligen zusammensetzte, musste harte Köpfe liefern, um Anatolien von den Besatzern zu befreien. Sie haben ihren Befreiungskrieg am 30. August 1922 besiegelt und anschließend wurde am 15.

September 1922 die türkischen Soldaten Stadt Izmir von den letzten Besatzern befreit. Dabei spielte Leutnant Şerafettin eine tapfere Rolle. Er hat fast seine ganze Einheit während der Kampfhandlungen verloren, trotz allem schaffte er es in Izmir einzumarschieren und die türkische Flagge in Konak Meydanı am Rathaus zu hießen.

Nun fing eine neue Episode an!

Unsere Hauptaufgabe fängt erst jetzt an.

Während des Befreiungskrieges hatte sich Befreite Halide Edip Hanım durch ihre Einsätze einen Namen gemacht, deshalb gehörte sie auch zum engeren Offiziersstab. Als sie Mustafa Kemal Paşa mit folgenden Worten „Paşam, Sie haben es geschafft“ gratuliert, hat Sie darauf von ihm folgende Antwort bekommen: „Unsere Hauptaufgabe fängt erst jetzt an“. Er hatte seine Handlungen vorher überlegt, mit seinem Stab besprochen und anschließend gemeinsam umgesetzt. Aus dieser Übersicht war dem Mustafa Kemal Paşa ganz klar, was nun für den Aufbau eines neuen Staates auf sie wartete. Die neu gegründete Republik musste Finanzquellen für den Aufbau schaffen. Wohnungsnot hatte Priorität, weil das gesamte Land zerstört war. Die Versorgungsgüter deckten den Bedarf nicht. Ein Beispiel dafür ist die Baumwolle verarbeitende Industrie. Sie konnten lediglich 10% des Bedarfes decken. Einerseits gaben die statistischen Zahlen an, dass das Land dem Agrarland zugeordnet wird, weil 80% der Bevölkerung in landwirtschaftlichen Zweigen arbeitete. Andererseits ist es aber nicht in der Lage die benötigten Agrarprodukte zu erzeugen, um den eigenen Bedarf abzudecken. Demnach musste innerhalb kürzester Zeit neue, moderne und produktionsfähige Fabriken errichtet werden.

Um eigene Agrarprodukte zu erzeugen, mussten neue Maschinen, Geräte angeschafft und die Bauern mussten ausgebildet werden, um mit den neuen Erzeugungssystem zurecht zu kommen. Bei der Ausrufung der Republik deckten die Bauer mit ihren Erzeugnissen lediglich 60% des Baumwolle-, 20% des Seifen- und 40% Wollstoffbedarfes. Da diese Haushaltsgeräte wie Löffel, Gabel, Töpfe, Messer und Porzellan wurde vom Ausland importiert. Diese Geschäfte ausschließlich mit ausländischer Währung bezahlt werden müssen, war der osmanische Staat hoch verschuldet. Diese Zahlen belegen eindeutig, dass einen umfassenden Reformprogram erforderlich war. Die Produktion

musste von Kleinbetrieben auf größere Industrieanlagen umgestellt werden. Das Land verfügte über reiche Bodenschätze, aber sie waren alle in den Händen der ausländischen Investoren. Sie waren verständlicher Weise an Profit orientiert und die erwirtschafteten Profite flossen umgehend ins Ausland, somit hat das Land von diesem Reichtum kaum profitieren können. Man konnte nicht von jetzt auf gleich alles für nichtig erklären, weil alles mit langfristigen Verträgen sichergestellt war.

Bei dieser Sachlage musste zuerst dringend ein Reformprogramm erstellt werden. Hierbei sollte das Augenmerk auf die bedarfsdeckende Produktion gelegt werden und die Verarbeitung der Bodenschätze in eigene Hand genommen werden. Sobald das Reformpaket fertiggestellt wurde, sollte ein Wirtschaftskongress einberufen werden, um einen Reformpaket zu beraten und dessen Umsetzung zu beschließen.

İzmir Wirtschaftskongress

Am 13. Februar 1923 wurde der 1. Wirtschaftskongress in İzmir einberufen. Die Delegierten des Kongresses setzten sich aus dem ganzen Land und unterschiedlichen Berufszweigen zusammen. Natürlich Sachverständige, Politiker, Unternehmen und die Delegationen der ausländischen Regierungen und Investoren waren ebenfalls dabei. Außerdem haben viele Länder Beobachter zum Kongress entsendet. Dieser Kongress fand genau zu dem Zeitpunkt statt, als die Lousanneverhandlungen unterbrochen waren und demzufolge keine Vereinbarungen auf Wirtschaft getroffen worden waren. Die türkische Seite beabsichtigte mit diesem Wirtschaftskongress sowohl den ausländischen Regierungen, als auch den Investoren ihre Bereitschaft zu präsentieren, dass sie gegenüber dem ausländischen Kapital nicht verschlossen ist.

Wie oben erwähnt, setzten sich die Delegierten aus verschiedenen Berufszweigen zusammen. Sie hatten nun die Möglichkeit ihre Meinung kund zu tun und ihre Einschätzungen und Vorschläge dem Kongress zu unterbreiten. Zunächst stand eine Bedarfsanalyse auf der

Tagesordnung. Zuerst sollte der gesamte Bedarf zusammengetragen werden. Danach folgten die Vorschläge, wie der Bedarfsplan umgesetzt werden kann. Den Delegierten sahen sich vor großen Herausforderungen, was die Verkehrspolitik anbetraf. Im Land existierte keine öffentliche Verkehrspolitik,

demzufolge fehlten Straßen und Eisenbahnlinien. Wenn man bedenkt, dass 80% der Bevölkerung im Agrarbereich tätig war, mussten verständlicher Weise ihre Erzeugnisse zum Markt gebracht werden. Aber, wenn die dazu benötigte Verkehrsverbindungen gar nicht vorhanden sind, wie sollte es geschehen? Von einer Exportierung ins Ausland ganz zu schweigen, weil man bis dato diese Geschäfte überhaupt nicht kannte. Erschwerend kam das Fehlen des Kapitals dazu. Somit sah sich die Republik Türkei in der Pflicht Agrar vorrangig finanziell zu unterstützen. Somit sollte vermieden werden, dass teure ausländische Produkte und Waren nicht importiert werden und demzufolge der Staathaushalt entlastet. Wird Paralel. Paralell dazu sollten den ausländischen Investoren Wege geebnet werden, solange ihre Investitionen nicht die Interessen der Republik entgegenstehen, sich im Land zu engagieren.

Dies alles waren die wegweisenden Eckdaten des İzmir Wirtschaftskongresses.

Nachdem am 24. Juli 1923 unterzeichneten Lusanne-Abkommen, wurden die Kapitulationen abgeschafft. Somit konnte das Land zum ersten Mal sich von der Ausbeutung des ausländischen Staaten befreit fühlen. Ein weiterer wichtiger Punkt war die Schifffahrt! Dem Lusanne-Abkommen nach, wurden die Genehmigungen der ausländischen Redereien alle ausnahmslos für nichtig erklärt. Aber die türkische Seite war zu dieser Zeit für die Seefahrt nicht vorbereitet und verfügte über keine ausreichende Flotte, daher wurde deren Umsetzung um zwei Jahre verschoben. Eines wurde auf jeden Fall erreicht, nämlich die nationale Interessen standen ab der Unterzeichnung des Lusanne-Abkommens im Vordergrund. Demzufolge war die Republik Türkei rechtlich in der Lage den ausländischen Investoren Rahmenbedingungen vorzuschreiben. Nachdem der osmanische Staat endgültig zerfiel, wurde dessen Schulden von den Staaten übernommen, die das osmanische Areal in ihrem Besitz hatten. Demnach hat die Republik Türkei nicht die gesamte Schulden des osmanischen Staates übernehmen müssen, sondern nur anteilig, nach ihren Landesgrenzen entsprechende Anteil wurde übernommen.

Neue Wirtschaftliche Schritte Die Gründung der İş Bankası

Nun begann die Unanhängigkeitsepoche der türkischen Wirtschaft und dafür benötigte finanziellen Mittel sollte ebenfalls aus den eigenen Reihen

stammen und verwaltet werden. Die Republik Türkei gründete im Jahre 1924 mit diesem Ziel ihre erste eigene Bank unter dem Namen "İş Bankası". Sie sollte den erfolgversprechenden Unternehmen bei ihrer Gründungsphase das nötige Kapital zur Verfügung stellen. Somit begann und die Ergründung des türkischen Unternehmertums während der Gründungsphase. Sie stellte ihr eigenes Stammkapital zur Verfügung, dazu kamen noch Spenden, die während des Befreiungskrieges von den muslimischen Brüdern aus Indien stammen. Somit war die finanzielle Sicherung gewährleistet.

Die Republik Türkei verfügte über eine zweite Bank "Ziraat Bankası", die aus der osmanischen Zeit übernommen wurde. Diese Bank wurde für die Finanzierung der Landwirte eingesetzt.

Das Finanzwesen der Republik Türkei sammelte ihre Erfahrungen im Bankwesen über diese beiden Banken.

Wenn man bedenkt, dass während des osmanischen Staates das Finanzwesen sich ausschließlich in fremden Händen befand, war dieser Erfolg innerhalb von kürzester Zeit ein unvorstellbarer Fortschritt in die richtige Richtung.

Abschaffung der Aşar Steuern/Ertragssteuer der Landwirte

Die Landwirte zahlten für ihre Erzeugnisse die sogenannte "Ertragssteuer" und der Anteil dieser Steuern bildete bei den Einnahmen des Staates 30%. Im Jahre 1925 wurde diese Steuer abgeschafft. Mit dem Wegfall dieser Steuer wäre ein Defizit im Haushalt entstanden, um es zu vermeiden, wurde die Landwirtschaftssteuer eingeführt. Letztendlich kam die Abschaffung der Aşar Steuer bei den mittellose Landwirten gut an und schaffte eine Verschnaufpause... Mustafa Kemal Atatürk hatte nicht grundlos folgende Feststellung gemacht: "Die Bauern sind die Herren der Nation".

Eine weitere wichtige Entscheidung wurde ebenfalls im Jahre 1925 getroffen. Es handelte sich um eine Neugründung einer Bank, die für Industrie und Metallogie zuständig sein sollte. Sie sollte in erster Linie die finanzielle Förderung von Kohle, Erz und anderen Bodenschätzen zuständig sein.

Industrialisierung

Die ausgerufenen Republik hat in ihren Reformplänen manchen Bereichen Prioritäten eingeräumt, demnach wurde die Industrialisierung des Landes ganz oben platziert. Der osmanische Staat hatte keine Industrie und Infrastruktur als Erbe hinterlassen; somit waren sie sehr rückständig und die Republik Türkei übernahm diese Rückständigkeit als ein Agrarland. Obwohl das Land als Agrarland eingestuft wurde, war es nicht im Stande die Versorgung der Bevölkerung sicher zu stellen. Zu Grundnahrungsmittel gehörende Erzeugnisse wie Zucker oder Stoffe und Papier musste vom Ausland importiert werden, dadurch entstand eine einseitige Abhängigkeit von den ausländischen Erzeugnissen. Hierzu kam erschwerend hinzu, dass die vorhandene Kleinindustrie den ethnischen Minderheiten gehörten, die wiederum durch deren Auswanderung zusammenbrach. Diese prekäre Lage zwang die Regierung Sofortmaßnahmen zu ergreifen. Das Kapital sollte von der neu gegründeten „İş Bankası“ zur Verfügung gestellt werden. Um das Investitionsvolumen und Regionen festzustellen, wurde eine Bestandaufnahme/Istzustand erstellt. Nach Vorliegen des Istzustandes erließ die Republik Türkei im Jahre 1927 ein Gesetz „Unterstützung der Industrialisierung“. Der Staat war entschlossen die Herstellung der eigenen Produktion in eigene Hand zu nehmen und den Grundbedarf der Bevölkerung damit sicherzustellen. Diese Entwicklung wurde von der Bevölkerung mit Wohlwollen verfolgt und zur Kenntnis genommen. Obwohl die Umsetzung des beabsichtigten Reformpaketes nicht so einfach war, bildeten der Staat und die Bevölkerung eine Einheit, die allen Beteiligten Mut machte.

Weltwirtschaftskrise und staatliche Führung der Wirtschaft

Der türkische Staat war nicht in der Lage die beschlossenen Reformen auf einmal umzusetzen, daher wurde über Planwirtschaft nachgedacht. Die Gründung einer Zuckerfabrik wurde als ein großes Ereignis gefeiert. Der türkische Staat gab sich damit nicht zufrieden, weil mehr Investitionen erforderlich waren. Um diese zu beschleunigen wurde an die Heranziehung des ausländischen Kapitals gedacht. Das Ausland wiederum zeigte keine große Bereitschaft sich in der Türkei zu aktivieren. Um den fehlenden Bedarf zu decken, wurde die Modernisierung der Landwirtschaft vorangetrieben und Agrarerzeugnisse konnten ins Ausland exportiert werden, somit flossen

wertvolle Devisen in die Staatskasse. Es war leider nicht von langer Dauer, weil die Weltwirtschaftskrise alles zunichte machte.

1929 brach endgültig die Weltwirtschaftskrise aus. Nachdem in den USA die Börse zusammenbrach, folgte eine weltweite Rezession, die sämtliche Marktregelungen außer Kraft setzte. Nicht nur kleine und mittelständische Unternehmen waren von der Pleitewelle betroffen,

sondern auch die großen Konzerne meldeten ebenfalls einer nach dem anderen Insolvenzen an. In folge dessen brach die Arbeitslosigkeit aus; die Verteuerung oder Verfall der Preise beherrschte ganze Märkte. Nicht nur Industriestaaten waren von dieser Rezession betroffen, sondern auch die Agrarländer, natürlich darunter befand sich die Republik Türkei ebenfalls. Preisverfall der landwirtschaftlichen Erzeugnisse, stellte die junge Republik vor neue Herausforderungen, deren Folgen man am Anfang gar nicht einschätzen konnte. Die kurze Aufbruchsstimmung war wieder verschwunden. Der Staat rief nicht nur die Bevölkerung zur Sparsamkeit auf, sondern führte selbst eine strenge Kontrolle über die staatlichen Ausgaben durch. Während der durch Weltwirtschaftskrise war zu beobachten, dass in vielen Ländern der Staat in der Wirtschaft eine aktive Rolle übernahm. Auch die Republik Türkei verfolgte diese Staatspolitik.

Export und Import der Republik Türkei		
Jahre	Export (Millionen TL)	Import (Millionen TL)
1928	174	223
1929	155	256
1930	152	148
1931	127,2	126,2
1932	101	86
1933	96	75
1934	92	87
1935	96	89

Diese neu eingeführte Staatspolitik, darf nicht mit dem Staatssystem der benachbarten Sowjet-Union verwechselt werden. Bis zur Weltwirtschaftskrise

hat die Republik Türkei die privaten Investoren unterstützt und für deren Entwicklung erforderliche Rahmenbedingungen erstellt. Aber die sich neu entstehend befindliche türkische Unternehmerschaft war nicht in der Lage diese harten und gewichtigen finanziellen Schläge der Weltwirtschaftskrise zu meistern, daher hat sich der Staat unterstützend engagiert. Außerdem wurde das Zweiparteiensystem eingeführt. Neben der bestehenden Republiknischen Volkspartei (CHP) des Landes wurde eine zweite Partei zugelassen. Damit sollte sowohl auf der politischen Ebene als auch aus den Reihen der Gesellschaft Empfehlungen und Vorschläge für die Bewältigung der Wirtschaftskrise erarbeitet werden. Diese Umstellung brachte leider keine nennenswerten Impulse zur Bewältigung der Krise.

Somit sah sich der türkische Staat gezwungen im Jahre 1931 die Regie der Wirtschaft in eigene Hände zu nehmen. Hierbei wird darauf betont, dass diese Staatspolitik nicht dem Sowjetischen gleichzustellen ist, weil die türkische Version aus den Erfahrungen der andere Industrieländern aus dem 19. Jahrhundert abgeleitet wurde und den Notwendigkeiten entstanden ist und sich zum Ziele gesetzt hat, die Wirtschaftskrise aus eigener Kraft zu bewältigen und zunächst den Bedarf der Bevölkerung sicher zu stellen. Diese Regierungspolitik peilte nicht die Ausmerzung der privaten Wirtschaft an, sondern sah ihre Aufgabe darin, den private Investoren unterstützend beizustehen. Sobald die Krise bewältigt und der Unterstützungsbedarf nicht mehr notwendig ist, würde sich der Staat aus der Wirtschaft wieder zurückziehen. Zur Klarstellung wird nochmal verdeutlicht, dass der Staat sich solange in der Wirtschaft aktiviert und die staatliche Finanzmittel zur Verfügung stellt, bis die türkische Unternehmerschaft sich allein in der Lage fühlten, das Wirtschaftssystem aufrechtzuerhalten und die Geschäfte weiterzuführen. Diese Staatspolitik der Republik Türkei ist als eine reine türkische Version zu verstehen.

Mit der Einführung dieser Staatspolitik erklärte sich der der türkische Staat bereit sich in der Wirtschaft unterstützend der Privatwirtschaft zu aktivieren, bis diese Aktivierung nicht mehr notwendig ist. Bis 1930 wurden überwiegend ausländische Unternehmen und Anlagen verstaatlicht, nun erfolgt eine neue Welle der Verstaatlichungen, die keine Ausnahme kannte. 1933 wurde in Izmir die Hafenanlage, 1945 in Istanbul die Hafenanlage, 1936 in Izmir Erdgasunternehmen gegründet, die parallel dazu wurden viele Telefon- und Elektrowirtschaftszweige verstaatlicht. Der türkische Staat hatte seit 1920 angefangen Zucker, Mineralöl unter staatlichen Monopol zu stellen, diese

Politik wurde in den folgenden Jahren intensiv fortgeführt. Bei der Bewältigung dieser vielfältigen Tätigkeiten war es notwendig geworden, dass der Staat die Finanzpolitik ebenfalls in die Hände nehmen musste, deswegen wurde 1930 die Zentralbank gegründet. Flankierend zu diesen Maßnahmen erfolgten noch folgende Gründungen: Staatliche Wirtschaftsunion, Türkische Wirtschaft und Kredit-Bank. Zur Stützung der türkischen Währung zusätzlich ein Gesetz erlassen, Importgüter stark eingeschränkt und Exportgüter unter staatliche Aufsicht gestellt. Dank dieser Initiativen bekam der Staat während der dreißiger Jahre spürbar mehr Gewichtung. 1933 wurden Staatliche Wirtschaftsunion und türkische Wirtschaft Kredit Bank aufgelöst und statt dessen wurde die Sümerbank gegründet. Ab diesem Zeitpunkt legte der Staat Leitzins fest.

Gegründete Banken und deren Gründungsjahre	
Name der Bank	Gründungsjahr
Türkiye İş Bankası	1924
Türkiye Sanayi und Maadin Bankası	1925
Türkische Zentralbank	1930
Sümerbank	1933
Etibank	1935
Halkbankası	1938

Die Republik Türkei führte somit eine Planwirtschaft ein, um mittelfristig gesteckte Ziele zu erreichen. 1933 wurde das erste Planwirtschaftsprogramm vorgestellt und wurde ab 1934 angewandt. Somit hat der Staat in der Wirtschaft alle Zügel in eigene Hände genommen, um den wirtschaftlichen Erfolg nicht dem Zufall zu überlassen. Die Industrieanlagen, Fabriken und Werke wurden so angesiedelt, wo die zu verarbeitende Rohstoffquellen vorhanden waren. Durch die Verarbeitung der eigenen Bodenschätze und Ressourcen bezweckte der Staat die Unabhängigkeit vom Ausland. Somit konnte auch die Staatskasse entlastet werden, weil die Zahlungen mit Devisen auf ein Minimum reduziert wurden. Die Erz- und Bergwerke waren ein Teil in Takt, somit konnte mit der Unterstützung Bevölkerung dieser Wirtschaftszweig in Betrieb genommen werden. Die Arbeitskräfte für die landwirtschaftlichen Erzeugnisse konnten ebenfalls problemlos gelöst werden. Der Staat hat mit dieser Vorgehensweise in der kürzesten Zeit viele Industrieanlagen, Fabriken und Werke mit großer Rentabilität führen. Wichtigste Erzeugnisse können wie folgt zusammengestellt werden: Textilien, Seide, Papier, Zucker, Eisen und Stahl, Porzellan, Chlor. In

der ersten Planwirtschaftsphase wurden in folgenden Städten Fabriken und für die folgenden Produktionen errichtet: Bakırköy, Kayseri, Ereğli Textilien. In İzmit Papierfabrik. In Nazilli Textilien. In Gemlik Seide. In Bursa Merino-Wolle. Bei Paşabahçe Glas. In Keçiözümlü Schwefel. In Zonguldak Antrasit. Im Bergwerkwesen wurden in Divriği wichtigste Schritte unternommen.

Für die Finanzierung wurden neben den Eigenmittel noch zusätzliche Finanzquellen aus England und Sowjet-Union beansprucht.

Wirtschaftliche Stützpunkte der Republik

Die Republik Türkei war damit beschäftigt, sich in eine wirtschaftlich unabhängige Lage zu versetzen. Darüber hinaus eigene Ressourcen auszuschöpfen und die Wirtschaft selbst zu kontrollieren. Um diese Ziele langfristig sicherzustellen wurden Bankwesen, Planerstellung, Forschung und Datenerhebung und nicht zuletzt die Kommunikationssysteme erstellt und installiert. Damit war nicht alles erledigt, sondern für die Luftfahrtindustrie erste Schritte in Ankara mit der Gründung eines türkische Flugzeugvereins unternommen.

Außerdem wurde für die moderne landwirtschaftliche Bearbeitung der Felder und die Muster Ranch 1925 „Gazi Çiftliği“ in Ankara ins Leben gerufen. Diese beiden Investitionen leisteten im Land für den Aufschwung einen erheblichen Beitrag. Die dürre Gegend von Ankara wurde durch die mühevollen Arbeit begrünt, bestellt und letztendlich ist eine grüne Oase entstanden. Die Landwirte lernten neue Getreidesorten säen und andere Arten der landwirtschaftlichen Erzeugnisse kennen.

Die Bauern kannten bis dato nur die Viehwirtschaft; nun lernten sie andere Tiere kennen und deren Züchtung. Der Bildungsprozess der Bevölkerung beschränkte sich nicht ausschließlich auf die Landwirtschaft, sondern umfasste die Luftfahrt und mehr. Der Staat stellte zunächst durch die Erhebungen, was dem Volk fehlte und danach setzte er seine Reformbestrebungen mit der Planwirtschaft durch, befriedigte die Bedürfnisse des eigenen Volkes. Obwohl nicht der Wohlstand ausgebrochen war, war die Bevölkerung mit dem Stillen der alltäglichen Bedürfnisse voll und ganz zufrieden. Die schulische und berufliche Bildung der Bevölkerung wurde ebenfalls zielstrebig vorangetrieben.

FOLGENDE INSTUTIONEN BILDETEN DIE SÄULEN DER REPUBLIK	
Bezeichnung der Institutionen	Gründungsjahr
Zentralverwaltung der statistischen Erhebung	1930
Zentralverwaltung der Tabakindustrie	1931
Zentralverwaltung der Post, Telefon und Telefax	1933
Luftfahrt Gesellschaft	1933
Zentralverwaltung der Zucker erzeugende Fabriken	1935
Zentralverwaltung für Bedarfsanalyse und Stromlieferung	1935
Institut für Metallurgie	1935
Zentralverwaltung des Grundbuch- und Katasteramt	1936
Meteorologie	1937

Die Republik Türkei befand sich noch in der ersten Planungsphase als der II. Weltkrieg ausbrach. Hitler-Deutschland überfiel 1939 die Nachbarstaaten und durch seine aggressive Außenpolitik verursachte es eine Talfahrt der Wirtschaft; die Preise wurden instabil, Seefahrten wurden unsicher und die U-Boote der Hitler Marine versenkte des Öfteren die Handelsschiffe. Die Wirtschaft der Türkei litt unter dieser ungünstigen wirtschaftlichen Lage enorm. Trotzdem hat das Land Glück gehabt, weil durch den Tod von Mustafa Kemal Atatürk eine Staatskrise hätte ausbrechen können, aber sein Nachfolger Ismet İnönü hat mit Geschick und Weitsichtigkeit die Türkei in ruhige und sichere Gewässer führen können. Wegen der Kriegsgefahr musste viele Sicherheitsvorkehrungen getroffen werden. Die Armee musste aufgestockt werden, um es zu schaffen, wurden Bauern zum Militärdienst einberufen.

Diese Einberufung hat aus den erzeugenden Bauern Verbraucher gemacht. Dadurch entstanden wie in der Vergangenheit Versorgungsengpässe. Die Hitler-Armee überfiel ein Land nach dem anderen und hinterließ verwüstete Landschaften.

Drei außergewöhnliche Gesetze:

Nationale Verteidigung, Vermögenssteuer und Steuer für die landwirtschaftlichen Erzeugnisse.

Die Kriegsgefahr wurde mit zunehmender Zeit immer größer, daher sah sich die Regierung zum Handeln gezwungen. Aufgrund der realen Einschätzung in den Krieg verwickelt zu werden, wurden die Ausgaben für Verteidigung erhöht und große Priorität Nummer Eins...

Das Kabinett beschloss einstimmig unter dem Motto "Kriegswirtschaft" die Verteilung der Finanzen aus dieser Perspektive. Das neue Verteilungssystem der Finanzen stoppte die Industrialisierung, das wiederum machte vielen Verantwortlichen Kopfschmerzen. Das Parlament wollte um jeden Preis Irritationen vermeiden und deshalb beschloss zuerst das Gesetz der "Nationalen Sicherheit und Verteidigung". Dieses Gesetz sollte man einem Ermächtigungsgesetz gleichstellen. Demnach waren dem Parlament folgende Privilegien eingeräumt: Festlegung der Preise, in Beschlagnahme der privaten Unternehmen, Werke und Anlagen, Einführung zusätzlicher Steuern, die zum Bau der Brücken, Straßen und sonstigen Bauvorhaben dienen sollte. Außerdem wurden die Investitionsbereiche der privaten Wirtschaft enorm eingeschränkt. 1942 wurde eine neue Steuer "Vermögenssteuer" für die wohlhabende Klasse eingeführt. Da die ethnischen Minderheiten im Land zu den wohlhabendsten Bevölkerungsschicht gehörte, haben sie sich durch die Vermögenssteuer ausgegrenzt bzw. bestraft gefühlt. Dies blieb nicht ohne Folgen und viele Familien wanderten aus der Türkei aus. Wenn ein Steuerpflichtige seiner Zahlungspflicht nicht nachkommen konnte, wurde zu einer unentgeltlichen Arbeit herangezogen, die wiederum Unmut verursachte.

1943 wurden Steuern für die landwirtschaftliche Erzeugnisse eingeführt, die eigentlich der 1925 abgeschafften Grundbesitzabgaben gleichzustellen war. Der überwiegende Teil der Bauern waren zahlungsunfähig, deshalb mussten sie ihrer Zahlungspflicht mit der Abgabe eines Teiles seiner Erzeugnisse nachkommen. Diese Praxis verursachte existenzielle Bedrohung, weil dadurch die Versorgung kurz vor einem Kollaps stand. Da nicht jeder Bauer über ausreichende Erzeugnisse verfügte, musste er seine Zahlungspflicht mit der unentgeltlichen Arbeit befriedigen. Die wiederum brachte mehr oder weniger die Feldarbeiten zum Erliegen, weil ein Teil der Bauern zum Militärdienst einberufen wurden, jetzt geht ein Teil der unentgeltlichen Tätigkeit nach! Wer

sollte die Felder bestellen und mit den erzeugten landwirtschaftlichen Erzeugnissen die Bevölkerung in den Ballungsgebieten versorgen?

Als Folge der "Kriegswirtschaft" fehlte am Markt das Nötigste. Die zum Markt gelangten Waren, wurde von den Spekulanten gekauft und deponiert, wo sie zu Wucherpreisen auf ihre Abnehmer warteten. Durch diesen "Schwarzmarkt" entstanden die sogenannten "Neureichen", die der Bevölkerung erbarmungslos das Blut aussagte.

Libérale Marktwirtschaft:

Machtergreifung durch die demokratische Partei und die Träume ein kleines Amerika zu sein!

Nun ging endlich der Zweite Weltkrieg zu Ende, aber die Probleme und Zustände waren besorgniserregender als vor Kriegsbeginn. Die Republik Türkei hatte sich mit kluger Strategie aus dem Kreig herausgehalten, aber die volle Wucht der Folgen des Krieges musste sie mittragen bzw. Sich aufschultern. Die Investitionen in wirtschaftlichen Bereichen kamen zum Teil zum völligen Erliegen. Das verärgerte die Investoren. Auf der anderen Seite die eingeführte Steuern, die mehr oder weniger alle betrafen, sorgte für einen weiteren Sprenpotenzial, die auf keinen Fall unterschätzt werden dürfe!

Die Sowjetunion hielt nach wie vor an ihrer Staatspolitik fest und dadurch entstanden zwei Fronten. Die westlichen Staaten suchten ihr Heilmittel in der Einführung der "liberalen Marktwirtschaft". Auch die Republik Türkei schloss sich dieser Welle an. Obwohl die türkische Währung während des Krieges an Wert gewonnen hatte, konnte diese nicht mehr aufrecht erhalten werden, weil die Zahlungsfähigkeit ausländischer Staaten auf ein Minimum einsankte. Die türkische Währung wurde aufgrund der aktuellen Finanzlage, abgewertet und der türkische Staat erhoffte dadurch sich in die westlichen Wirtschaftsgemeinschaft einzugliedern. Das abgesteckte Ziel wurde verfehlt, sogar trat das Gegenteil ein. Die Republik Türkei hat mehr Ware importiert als vor dem Krieg. Um die erhöhten Ausgaben befriedigen zu können, wurden Finanzreserven des Staates aufgebraucht und demzufolge gerät das Land in eine Schiefelage. Die Bemühungen wurden intensiviert, die einen Ausweg aus dieser Krise finden sollte. Sie schienen ihre Rettung in dem Zauberwort "Liberalismus" gefunden zu haben. Mit aller Entschlossenheit wurde dieses Ziel verfolgt. Der Staat zog sich aus der Wirtschaft zurück. Planungswirtschaft

wurde ausgesetzt. 1947 wurde der sogenannte "Aufschwungsplan" verabschiedet. Die Republikanische Volkspartei (CHP) hat sich von ihrer bisherigen Politik verabschiedet und schlug sich auf die Seite der privaten Wirtschaft. Was sie bis dahin geleistet haben und von deren Richtigkeit überzeugt waren, wurde von jetzt an gleich über Bord geworfen. Es war bei dieser Umstellung der CHP nicht zu übersehen, dass sich die Partei in erster Linie mit der Imagepflege beschäftigte, weil sie während den Kriegsjahren einen harten Sparkurs verfolgte und dagegen Proteste lauter wurden. Um ihre Westorientierung beweisen zu wollen, wurde die Republik Türkei 1947 Mitglied der Währungsunion, kurz danach folgte der Beitritt zur Weltbank. Die Regierung war entschlossen mit diesen Schritten ihre Zugehörigkeit zur westlichen Allianz unter Beweis zu stellen.

Die amerikanische Regierung hat während der Präsidentschaft von Truman im Jahre 1947 den europäischen Verbündeten ein Hilfspaket zukommen lassen. Obwohl die Türkei nicht zur europäischen Gemeinschaft zugehörig war, bekam sie als Lob für ihre Annäherung an die westlichen Allianz ihr Teil von diesem Hilfspaket.

Dieser Veränderungsprozess setzte sich auch in der Politik fort. Vier Abgeordnete traten aus der CHP aus und gründeten die Demokratische Partei (DP), damit sollte das Einparteiensystem abgeschafft und zum Mehrparteiensystem übergegangen werden. Obwohl DP die Wahlen 1947 verloren hatte, blieben sie ihrer Politik treu und kamen mit absoluter Mehrheit bei den am 14. Mai 1950 stattgefundenen Wahlen an die Macht. Die scheinheilige Behauptung, das Einparteiensystem abzuschaffen stand nicht mehr zu Debatte, ansatz CHP wurde DP die regierende Partei! Sie haben Einfuhrbestimmungen für die ausländischen Waren in die Türkei gelockert; die Rahmenbedingungen der ausländischen Investoren erweitert und schaffte die DP die Verschuldung als Staatspolitik zu verankern. Moderne landwirtschaftliche Maschinen wurden mit niedrigen Zinsen an die Landwirte verkauft, ohne dabei zu bedenken, ob sie auf Dauer finanziell in der Lage wären diese Schulden zu tilgen. Insbesondere 1954 wurde populistische Politik der DP unvermindert fortgeführt, nämlich ohne große Planungen und Überprüfungen wurden Kredite an die privaten Investoren vergeben. Weil sie auf Profit ausgerichtet waren, folgte eine Welle der enormen Preiserhöhungen. Da die regierende DP ihre Rettung in dem Gesetz "Nationale Schutzgesetz" gesehen hat und wurde es 1956 mit sofortiger

Wirkung in Kraft gesetzt. Die Türkei lernte in diesen Jahren den Begriff der "Inflation" kennen, sie sich auf Dauer etablieren sollte.

Aber die alleinregierende DP setzte ungezügelt ihre Mißwirtschaftspolitik bis zum Jahre 1960 fort. Zu dieser Zeit befand sich sowohl die politische Lage als auch das alltägliche Leben in der Türkei in einer desulaten Lage. Insbesondere die Unzufriedenheit und die rebellische Haltung der Bevölkerung veranlasste die Armee am 27. Mai 1960 die Macht zu ergreifen und das Parlament außer Kraft setzen. Es wurde eine neue Verfassung verabschiedet in der wieder die Planwirtschaft vorgesehen war und die Gründung einer Institution der Staatlichen Planung. Damit erhoffte sich das Militär das Allheilmittel für das Land erfunden zu haben.

Die neu angefochtene Politik der Instabilität wurde in politischen System niedergeschrieben. Die Zuwachsraten der Bevölkerung war sehr hoch. Da die Industrialisierung nur in wenigen Ballungszentren statt fand, brachte sie die Inlandswanderung mit sich. Da die Städte für diese Zuwanderung gar nicht vorbereitet waren, fehlte ihnen jegliche Infrastruktur und somit war Chaos nicht zu vermeiden. Durch die wieder eingeführte "5-Jahres-Planwirtschaft" konnte sich die Wirtschaft erholen und die Industrialisierung fortgesetzt werden, aber Einkommens- und Vermögensverhältnisse waren ungerecht verteilt, die wiederum die Unzufriedenheit der Abhängigbeschäftigten hervorrief. Die Arbeitslosigkeit und soziale Ungerechtigkeit stand immer an der ersten Stelle der Tagesordnung, die dringend auf eine Lösung drängte. Das verlangsamte die industrielle Weiterentwicklung des Landes, aber die geografische Lage ermöglichte dem Land als Bindeglied das Tor zum Nahen Osten zu öffnen. Um diese vorteil hafte Lage zu nutzen, ließen sich viele Großunternehmen in der Türkei nieder. 1963 unterzeichnete die Europäische Union und die Türkei einen Partnerschaftsvertrag, damit fühlte man sich auf der türkischen Seite Europa zugehörig.

Die Türkei war allein nicht im Stande ihre Unabhängigkeit in jeglicher Hinsicht aufrechtzuerhalten. Wenn Rezessionen in Europa oder der Welt waren, waren der tükischen Regierung die Hände gebunden, sie konnten nicht an ihrer festgelegten Politik festhalten. Daher waren des Öfteren eine Kurskorrekturen nicht vermeidbar. Dazu können wir als ein Beispiele die Preiserhöhungen der ölproduzierende Staaten 1973 nennen. Diese Preiserhöhung brachte weltweit die Märkte durcheinander. Hierbei wurde sichtbar, wie eng die Verknüpfungen zwischen den Staaten sind. Die Abhängigkeit untereinander war nicht mehr

weg zu debattieren. Dann kam das Jahr 1974, das für die Zukunft des Landes wichtig sein sollte, nämlich der Konflikt zwischen der Türkei und Griechenland auf Zypern. Die türkische Seite sah sich berechtigt die Türken auf der Insel Zypern schützen zu müssen. Auf der anderen Seite sah die griechische Regierung dieser Handlung als eine Einmischung. Diese Haltung der griechischen Regierung wurde von der europäischen Union übernommen und setzte etliche Strafmaßnahmen gegen die Türkei durch. Natürlich diese Haltung der Europäer und deren regelrechte Parteiergreifung brachte die Türkei zum Stillstand. Die Einfuhren der ausländischen Produkte wurde überwiegend eingefroren und in folgedessen herrschte im türkischen Inlandmarkt Chaos. Das Angebot deckte die Nachfrage nicht, demzufolge zogen die Preise in unerschwingliche Höhe.

Diese außergewöhnliche Situation der Türkei erforderte von den Regierenden radikale Maßnahmen. Obwohl die Regierung rigeros viele Maßnahmen ergriffen hatte, zeigten sie wenig Wirkung, weil im Land soziale Mißstände das normale alltägliche Leben zunichte machte. Es kam erschwerend hinzu, dass das Land kurz vor einem Bürgerkrieg stand. Diese Situation war wiederum ein willkommener Anlass die Regierung in eigene Hand zu nehmen.

Demzufolge fand am 12. September 1980 ein Militärputsch statt. Nach der Durchführung radikalen Maßnahmen sah die Militärregierung seine Aufgabe als erledigt und zum Schlusseine neue Verfassung verabschieden lassen, die später am 24. Januar 1980 eingeführten wirtschaftlichen Abhängigkeit des Landes vom Ausland Zivilregierung rechtfertigte. Welche Ziele verfolgte eigentlich die beschlüsse vom 24. Januar: Das Inland wurde grenzenlos zu ausländischen Investoren geöffnet. Die Marktwirtschaft wurde eingeführt und demnach sollte sich der Staat aus den marktwirtschaftlichen Angelegenheiten raus- halten, weil sich der Markt selbst regulieren würde. In einer Hinsicht haben sie recht bekommen. Das Markt regulierte sich selbst damit, dass die Preiserhöhungen immer auf der Tagesordnung stand. Wenn die Einkommen nicht in die Höhe stiegen, war Armut und Elend vorgeschrieben. Die staatlichen Unternehmen durften ihre Preise nicht selbstständig festlegen, sondern sich dem Markt üblichen Preise orientieren. Das Ziel dieser Politik wurde sofort sichtbar, nämlich in dem staatlichen Besitz befindliche Einrichtungen zu Schleuderpreisen zu veräußern, das wurde mit der Begründung gerechtfertigt, wenn die Türkei in die europäische Union beitreten will, muss sie sich an die europäische Verhältnisse anpassen.

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 25-38.

Geliş Tarihi: 6 Ekim 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΜΥΣΤΙΚΗ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΥΠΟΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΙΑΤΡΟΥ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΚΡΙΔΗ ΠΑΣΑ

Πασχάλης Βαλσαμιδής
(Paschalis VALSAMIDIS)*

OSMANLI ORDUSUNDA TABİB TÜMGENERAL RÜTBESİNDE GÖREV YAPAN RUM KONSTANTİN MAKRİDİS PAŞA'NIN BİLİNMEYEN VASİYETNAMESİ

Öz

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nda Tabip Tümgeneral olarak görev yapmış Konstantinos Makridis Paşa'nın gizli vasiyetnamesi sunulmaktadır. Vasiyetname, Terkos Metropolitliği'nde saklanmıştır. Makridis Paşa 1825'te Kozan ilçesine bağlı Vlasti köyünde doğdu. Yaklaşık on yaşındayken İstanbul'a geldi. Bir kahvehanede çırak olarak çalışıp müşterilere nargile ve sigaralarını yakmaları için ateş verirdi. Tıp fakültesinden mezun olan Makridis Paşa, Sultan II. Abdülhamid Han (1876-1909) tarafından Yıldız Sarayı'na doktor olarak atandı. Yeteneği ve sıkı çalışması sonucu tümgeneral rütbesine yükseltildi. Doktorluğunun yanı sıra amatör bir para toplayıcısı da olan Makridis Paşa, zamanla ünlü bir nümismat oldu.

12 Şubat 1906'da avukat Angelos Ioannidis'i eşinin Bakırköy'deki evine davet ederek, tanıkların önünde, mal varlığını kimlere ve nasıl paylaşılacağını belirten bir vasiyetname yazdırdı. Söz konusu vasiyetnamede gayrimenkulleri, Antik Yunan ve Bizans sikkeleri koleksiyonları, oymalı taş, heykel, heykelcik koleksiyonu, yüklü miktarda para, arkeoloji ve tıp kitapları vb. yer alıyordu.

* Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (Doç. Dr. Pashalis Valsamidis Trakya Dimokritos Üniversitesi-Yunanistan), (pvalsami@bscc.duth.gr). ORCID ID: 0000-0001-9091-8322.

Oğulları Nikoklis, Dimitrios, Fillipos ve Theodoros'u mirasçı olarak tayin ederek ikinci eşi Katina'ya, tıpkı Katina'nın ilerleyen yaşında ona baktığı gibi, bakıp saygı duymalarını vasiyet etti. Bakırköy Agios Georgios Kilisesi'ne cenaze masrafları için 50 lira yatırdı. 12 Şubat 1908'de Bakırköy'de hayatını kaybetti.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Gayrimüslim, tıp, vasiyetname, Rum doktorlar/hekimler

KONSTANTINOS MAKRIDIS PASHA'S UNPUBLISHED SECRET TESTAMENT, A MAJOR GENERAL DOCTOR OF OTTOMAN EMPIRE

Abstract

The present study presents Konstantinos Makridis Pasha's secret testament, who was a military doctor in Ottoman Empire. The testament is recorded in a code in the Metropolis of Derkes (Terkos).

Konstantinos Makridis Pasha was born in Vlasti (Kozani) in 1825. When he was almost 10 years old he came to Istanbul. He worked as a legman in a local caff, where he had to pass the light using the tongs so as to light up the shisha and the cigarettes of the customers. He studied in the medical school and got specialized in pathology. The Sultan Abdul Xamit the Second (1876-1909) inaugurated him as a doctor in Yildiz palace. He rose to the rank of Major General. Moreover, although he started as an amateur coin collector, he evolved into an important numismatist.

In February 12th in 1906 he invited in his wife's residence in Bakirkoy the lawyer Aggelos Ioannidis in front of other martyrs and composed his testament, which included his real estate property, his collections of ancient and Byzantine coins, sculptured stones, a collection of statuettes and figurines, large amounts of money, medical and archaeological books, etc.

As beneficiaries of his property he designated his sons Nikoklis, Dimitrios, Filippos and Theodoros, who, after his death, they had the obligation to take care and respect his second wife Katina, in the exact way she took care of him through his mature years of adulthood. He also bequeathed 10.000 piastra to his granddaughters Iphigeneia and Eleni. Finally, he deposited 50 turkish lira to St. George's church in Bakirkoy for his funeral expenses. He passed away in Bakirkoy in February 12th in 1909.

Keywords: Ottoman Empire, Non-Muslim, medicine, testament, Rum doctors

Στο αρχείο της Μητροπόλεως Δέρκων¹ φυλάσσεται σε άσχημη κατάσταση ένας χειρόγραφος κώδικας, στον οποίο καταγράφονται διαθήκες, πωλητήρια κτλ. Έχει διαστάσεις 35Χ23 εκ. και χρονολογείται μεταξύ των ετών 1893-1919. Τον κώδικα εντοπίσαμε στον γυναικωνίτη του ναού της Αγίας Παρασκευής Θεραπειών², τον οποίο καθαρίσαμε από τη σκόνη και τον εντάξαμε στις 10 Αυγούστου του 2006 στο αρχείο της Μητροπόλεως Δέρκων με προσωρινό αύξοντα αριθμό 15. Ξεφυλλίζοντας τον κώδικα εντύπωση μας έκανε μεταξύ άλλων η διαθήκη του Κωνσταντίνου Μακρίδη Πασά από το Μακροχώρι

¹. Για την Μητρόπολη Δέρκων βλ. Βασίλειος Σταυρίδης, *Η Ιερά Μητρόπολις Δέρκων. Οικουμενικόν Πατριαρχείον*, Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991. Ο ίδιος, *Επισκοπική ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 162-175. Ακόλας Μήλας, *Σφραγίδες μητροπόλεων Χαλκηδόνος-Δέρκων*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2000. Σταμάτιος Ψάλτης, *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου*, τόμ. Α', Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1919, σσ. 75-82. Πασχάλης Βαλοαμιδής, *Κωνσταντινουπολίτικα ανάλεκτα*, Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 25-69, 130-145, 200-250, 391-399. Σ. Βουτυράς, «Εκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου περί των εργασιών του πρώτου συλλογικού έτους», *Επετηρίς του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου 1 (1872-1873)* 53-56. Ο ίδιος, «Εκθεσις της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του Θρακικού Συλλόγου περί της ενεστώσης καταστάσεως της εν Θράκη ελληνικής παιδεύσεως», *Επετηρίς του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου 2 (1873-1874)* 85-93. Δημήτριος Καλέμης, «Η επαρχία Δέρκων. Εκκλησία-σχολεία-αριθμός κατοίκων-ήθη και έθιμα», *Ημερολόγιον της Ανατολής* 5 (1886) 135-157. Α. Π., «Η Μητρόπολις Δέρκων», *Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως* του έτους 1906, εν Κωνσταντινουπόλει 1905, σσ. 145-158. *Γενικός κανονισμός της επαρχίας Δέρκων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1908. Μανουήλ Γεδεών, «Τα κατά καιρούς όρια της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως και της επισκοπής Δέρκων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 41 (1917) 35-38, 58-61, 100-103, 124-127, 42 (1918) 52-54. Ξενοφών Σιδερίδης, «Μητροπολίται Δέρκων (783-1925)», *Ορθοδοξία* 7 (1932) 320-328, 374-382, 399-406 8 (1933) 355-359. Σταυράκης Αριστάρχης (Αδαμάντιος Κασαπίδης), «Δέρκοι. Περί της μητροπόλεως Δέρκων και των αυτής μητροπολιτών. Θρόνος Η'», *Ορθοδοξία* 9 (1934) 87-90, 131-134, 221-222, 10 (1935) 35-41, 135-138, 174-178, 251, 321-326, 419-423, 459-463, 503-509. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Από την Ανατολικήν Θράκην η επαρχία Δέρκων», *Θρακικά* 12 (1939) 161- 209 13 (1940) 108-156.

². Βλ. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις*, τόμ. Β', Αθήνησιν 1862, σ. 152. Μανουήλ Γεδεών, *Κωνσταντινούπολις*, εν Κωνσταντινουπόλει 1882, σ. 41. Ιωάννης Κυφιώτης, *Κωνσταντινούπολις και προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880, σ. 75. Βασίλειος Σταυρίδης, *Η Ιερά Μητρόπολις Δέρκων*, ό.π., σ. 21. Νίκος Γκίνης-Κωνσταντίνος Στράτος, *Εκκλησίες στην Κωνσταντινούπολη. Ζώντα μνημεία της Ορθοδοξίας*, Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σσ. 145-148. Ακόλας Μήλας, *Σφραγίδες μητροπόλεων Χαλκηδόνος-Δέρκων*, ό.π., σ. 279. Γεώργιος Ζαρίφης, *Οι αναμνήσεις μου. Ένας κόσμος που έφυγε. Κωνσταντινούπολη 1800-1920*, Τροχαλία, Αθήνα 2002, σσ. 132, 286-287. Πασχάλης Βαλοαμιδής, *Κωνσταντινουπολίτικα ανάλεκτα*, ό.π., σσ. 32-46. Orhan Türker, *Therapia'dan Tarabya'ya. Boğaz'ın Diplomatar Kōyünün Hikayesi* (Από τα Θεραπειά στο Ταράμπγια. Η ιστορία του χωριού), Sel Yayincılık, İstanbul 2006, σσ. 43-47. Δημήτριος Καλέμης, ό.π., σσ. 141. Α. Π., ό.π., σσ. 146. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Από την Ανατολικήν Θράκην», *Θρακικά* 12 (1939), σ. 197.

(Bakırköy)³, που καταλαμβάνει τις σελίδες 127-130. Πρόκειται για έναν στρατιωτικό ιατρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που εργαζόταν αθόρυβα και είναι σχεδόν άγνωστος στη βιβλιογραφία.

Ο Κωνσταντίνος Μακρίδης γεννήθηκε στη Βλάστη (Κοζάνης)⁴ το 1825⁵. Σε ηλικία περίπου δέκα ετών ήρθε στην Πόλη και εργάστηκε τοιράκι σε ένα καφενείο, όπου έδινε με τη μασιά φωτιά στους πελάτες για το ναργιλέ και για να ανάψουν το τοιγάρο τους. Ήταν πολύ ψηλός και τον έλεγαν Ουζούν⁶ Κωστή. Στη συνέχεια τον φώναζαν Ουζούνογλου, το οποίο εξελληνίστηκε σε Μακρίδης. Είχε επτά γιους, τους οποίους φρόντισε να σπουδάσουν και να καταλάβουν σημαντικές θέσεις: τον Αλέξανδρο στρατιωτικό ιατρό⁷, τον Νικοκλή γενικό πρόξενο και διευθυντή του υπουργείου εξωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον Δημήτριο σύμβουλο στη Διοίκηση του Δημοσίου Χρέους της Τουρκίας, τον Ιωάννη, ο οποίος πέθανε νέος, τον Φίλιππο, που ήταν αντιπρόσωπος της Ελληνικής Κυβέρνησης στο διακανονισμό του δημοσίου

3. Για το Μακροχώρι βλ. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, *Το πνευματικό Μακροχώρι του καιρού μου*, Ισταμπούλ 1951. Της ίδιας, «Από την Ανατολικήν Θράκην», *Θρακικά* 13 (1940), σσ. 108-138. Νίκος Τζιράς, *Το Έβδομον του Βυζαντίου και η Ελληνική Κοινότητα Μακροχωρίου*, Όμιλος Μακροχωριτών, Αθήνα 1992. Πασχάλης Βαλοαμιδής, *Η ιστορία του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου Κωνσταντινουπόλεως*, Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2015. Rasin Örsan, *Kaybolan Bakırköy* (Το Μακροχώρι που χάθηκε), Kendi yayını, İstanbul 1989. Selçuk Erez, *Ayatama'dan Zuhuratbaba'ya Bakırköy* (Το Μακροχώρι από τον Άγιο Μάμα έως τον Ζουχουράτμπασα), Heyamola Yayınları, İstanbul 2009. Turgay Tuna, *Bir zamanlar Bakırköy* (Το Μακροχώρι έναν καιρό), E Yayınları, İstanbul 2015. Νίκος Γκίνης-Κωνσταντίνος Στράτος, *ό.π.*, σσ. 152-153. *Επετηρίς του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* 1 (1872-1873) 55 2 (1873-1874) 92. Δημήτριος Καλέμης, *ό.π.*, σ. 152. Α. Π., *ό.π.*, σσ. 150-151. Μανουήλ Γεδεών, «Παλαιάς ευφρίας θρακώα κέντρα», *Θρακικά* 7 (1936) 26-27. Βασίλειος Σταυρίδης, *Η Ιερά Μητρόπολις Δέρκων*, *ό.π.*, σσ. 39-48. Ακύλας Μήλλας, *Σφραγίδες μητροπόλεων Χαλκηδόνος-Δέρκων*, *ό.π.*, σσ. 304-315.

4. Βλ. Ιωάννης Βαρβαρούσης, *Η ιστορική κοινότητα Βλάστης δυτικής Μακεδονίας: Φωτογραφικό λεύκωμα*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2006. Ο ίδιος, *Οι απόδημοι από τη Βλάστη: Το παλιό ιστορικό Μπλάτσι Δυτικής Μακεδονίας 18ος, 19ος και 20ός αιώνες: Φωτογραφικό λεύκωμα*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2013. Δημήτρης Παράσχος, *Βλάστη (Μπλάτσι)-Νάματα (Πιπλιόστα). Ταυτότητα, μύθοι και πραγματικότητες*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2019.

5. Ο Νίκος Τζιράς αναφέρει το έτος γεννήσεως 1826. Νίκος Τζιράς, *ό.π.*, σ. 237. Στον τάφο του αναγράφεται το έτος 1825.

6. Uzun: σημαίνει στην τουρκική γλώσσα υψηλός.

7. Πέθανε στην Πόλη.

χρέους κατά την Ανταλλαγή των Πληθυσμών (1923)⁸, τον Θεόδωρο⁹ και τον Ευρωπίδη, ο οποίος πέθανε νέος¹⁰.

Ο Κωνσταντίνος Μακρίδης Πασάς σπούδασε ιατρική και ειδικεύτηκε στην παθολογία. Περί το έτος 1879 εμφανίζεται στρατιωτικός ιατρός της Υψηλής Πύλης με το βαθμό του συνταγματάρχη¹¹. Ο σουλτάνος Αμπτούλ Χαμίτ Β' (1876-1909) τον διόρισε γιατρό των ανακτόρων του Γλντιζ. Επέδειξε άριστες ικανότητες, εργάστηκε σκληρά στον κλάδο του και προάχθηκε στο βαθμό του υποστράτηγου¹². Εκτός από ιατρός ήταν ερασιτέχνης συλλογής νομισμάτων και αναδείχθηκε περίφημος νομισματολόγος¹³. Είχε αποκτήσει αξιολογες συλλογές, όπως αναφέρονται παρακάτω στη διαθήκη του. Μετά από πολυετή προσφορά στην κοινωνία απεβίωσε στο Μακροχώρι στις 12 Φεβρουαρίου του 1909¹⁴. Η κηδεία του έγινε στο ναό του αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου¹⁵ και τάφηκε στο νεκροταφείο της Θείας Αναλήψεως του Σωτήρος Χριστού Μακροχωρίου¹⁶.

⁸. Για τη Συνθήκη της Λωζάννης βλ. *Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου και τη 24 Ιουλίου 1923* (εκ του Εθνικού τυπογραφείου), εν Αθήναις 1923. *Σύμβαισις περί της ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών Ελληνιστί και Τουρκιστί* (υπογραφείσα εν Λωζάνη τη 30 Ιανουαρίου 1923) και αι δηλώσεις του αρχηγού των ελευθεροφρόνων κ. Ιωάννου Μεταξά, εν Αθήναις 1924. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκην της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή* (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928), Ινστιτούτον Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1977. *Η Συνθήκη της Λωζάννης, Το πλήρες κείμενο, Προσθήκες-Ερμηνευτικοί νόμοι, οι τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα*, επιμ. Αντώνης Σπετσέρης, Παπαζήση, Αθήνα 1994. Πρβλ. T. Aghnide, *The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the Light of the Treaty of Lausanne*, New York 1964.

⁹. Ο Θεόδωρος γεννήθηκε στο Μακροχώρι (Bakırköy) το 1872. Στον κώδικά θανάτων της Μητροπόλεως Δέρκων αναφέρεται το έτος γεννήσεως, το 1874. Αναδείχθηκε διάσημος αρχαιολόγος και διετέλεσε διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Πόλης και του Μουσείου Μπενάκη των Αθηνών. Πέθανε στην Πόλη στις 9 Δεκεμβρίου του 1940. Η κηδεία του έγινε την επόμενη ημέρα στο ναό του αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου με δημόσια δαπάνη της Τουρκικής Κυβέρνησης. Τάφηκε στο νεκροταφείο της Αναλήψεως Μακροχωρίου. Περισσότερα βλ. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, *Το πνευματικό Μακροχώρι, ό.π.*, σσ. 65-77. Νίκος Τζιράς, *ό.π.*, σσ. 237-241. Πασχάλης Βαλοσαμίδης, *Η ιστορία του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου, ό.π.*, σ. 580.

¹⁰. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, *Το πνευματικό Μακροχώρι, ό.π.*, σ. 65.

¹¹. Κωνσταντίνος Τρομπούκης, *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856-1923, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών*, Αθήνα 2000, σ. 104.

¹². Νίκος Τζιράς, *ό.π.*, σ. 237.

¹³. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, *Το πνευματικό Μακροχώρι, ό.π.*, σ. 66.

¹⁴. Ο Νίκος Τζιράς αναφέρει το 1908. Νίκος Τζιράς, *ό.π.*, σ. 237. Στον τάφο του γράφεται το έτος 1909.

¹⁵. Για τον ναό βλ. Πασχάλης Βαλοσαμίδης, *Η ιστορία του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου, ό.π.*.

¹⁶. Βλ. Βασίλειος Σταυρίδης, *Οικουμενικό Πατριαρχείον και η μέριμνα των νεκρών*, Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 171-172. Νίκος Τζιράς, *ό.π.*, σσ. 107-108. Πασχάλης Βαλοσαμίδης, *Η ιστορία του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου, ό.π.*, σσ. 34-35.

Δύο χρόνια πριν το θάνατό του αποφάσισε να συντάξει μυστική διαθήκη με την οποία μοίρασε την περιουσία του στην οικογένειά του. Συγκεκριμένα στις 12 Φεβρουαρίου του 1906 κάλεσε στην οικία της γυναίκας του Κατίνας στο Μακροχώρι τον δικηγόρο Άγγελο Ιωαννίδη, ενώπιον των μαρτύρων Ιωάννη Κωνσταντινίδη, Σπύρο Δουρόπουλο, Ματθαίο Λαμποβιτιάδη, Σάββα Καπετανόπουλο, Στέφανο Παπαδόπουλο, Αλέξανδρο Ξανθόπουλο, Αλέξανδρο Αναγνωστίδη και παρουσία του ιερατικού προϊσταμένου του ναού αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου Αρχιμανδρίτη Σωκράτη¹⁷, και τον υπαγόρευσε να συντάξει τη διαθήκη του.

Η ακίνητη περιουσία του απαρτιζόταν από μία οικία με κήπο στο Φανάρι, ένα οικόπεδο με κήπο στα Ψωμαθεία¹⁸ και ένα φαρμακείο στα Έξι Μάρμαρα¹⁹. Είχε συλλογές αρχαίων χρυσών, αργυρών και χάλκινων νομισμάτων, καθώς και χρυσά Βυζαντινά νομίσματα μεγάλης αξίας που φύλαγε ο Στέφανος Πινιατέλλης στο Παρίσι. Επίσης μία συλλογή Ελληνικών αργυρών και χάλκινων νομισμάτων που είχε στο σπίτι του και από την ίδια συλλογή αργυρά και χαλκά νομίσματα που ήταν στον Στέφανο Πινιατέλλη στο Παρίσι. Μία συλλογή αγγλύφων κ' ανάγλυφων λίθων, μία άλλη συλλογή αγαλματιών και ειδωλίων. Ακόμα στη διαθήκη του καταγράφονται μεγάλα χρηματικά ποσά, βιβλία ιατρικά και αρχαιολογικά, στολή, ενδύματα, δαχτυλίδι αξίας, και δύο χρυσά ρολόγια.

Κληρονόμους της περιουσίας του καθιστούσε τους τέσσερις γιους του Νικοκλή, Δημήτριο, Φίλιππο και Θεόδωρο, από τους οποίους ζητούσε μετά το θάνατό του να σεβαστούν τη δεύτερη γυναίκα του Κατίνα, να περιθάλψουν,

17. Ο Σωκράτης Σταυρίδης διετέλεσε προϊστάμενος του ναού αγίου Γεωργίου κατά τα έτη 1903-1911. Βλ. Πασχάλης Βαλοαμιδής, *Η ιστορία του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου*, ό.π., σσ. 107-110. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, *Πολίτες λόγιοι που αγνώρισα. Ο Μητροπολίτης Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου Σωκράτης Σταυρίδης*, Αθήνα 1954. Παύλος Μητροπολίτης, *Ιερισσού και Αγίου Όρους, Η Μητρόπολις Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν*, Αθήναι 1979, σσ. 25-31. Απόστολος Γλαβίνας, «Αρχιερείς της επισκοπής Αρδαμερίου», *Μακεδονικά* 20 (1980) 27-28. Βασίλειος Σταυρίδης, «Ο Σωκράτης προ της ανυψώσεώς του εις την Επισκοπήν (Μητρόπολιν) Ιερισσού και Αγίου Όρους (1866/1911/1954)», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 77 (1994) 5-20. Δημήτριος Κύρου, *Ο Μητροπολίτης Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου Σωκράτης Σταυρίδης (1866-1944) [Η ζωή και το έργο του, όπως καταγράφηκε στο περιοδικό «Αρναία» 1989-2011 και σε άλλα έντυπα]*, Αρναία 2011. Ο ίδιος, «Η ζωή και το έργο του Μητροπολίτη Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου Σωκράτη Σταυρίδη (1886-1944)», *Παγκαλκηδικός Λόγος* 8 (2011) 7-9. Δημ. Ρήγας, «Ο Μητροπολίτης Σωκράτης και η διακονία του στη Μητρόπολη Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου 1911-1944», *Αρναία* 25 (2012) 13-17.

18. Ακόλας Μήλλας, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως. Ενορίες Αγιοτάτης Αρχιεπισκοπής, Σύλλογος Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας η Μνημοσύνη*, Αθήνα 1996, σσ. 262-271.

19. Βλ. Σκαρλάτος Βυζάντιος, ό.π., σσ. 304-306. Μανουήλ Γεδεών, *Κωνσταντινούπολις*, ό.π., σσ. 18-19. Ακόλας Μήλλας, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σσ. 230-261.

όπως αυτή φρόντισε αυτόν στα γεράματά του. Στη σύζυγο του κληροδοτούσε για να τον θυμάται το σαπφείρινο δαχτυλίδι του, το δεύτερο χρυσό ρολόι του και όσα χρήματα θα έμεναν μετά το θάνατό του για να κάνει τα μνημόσυνά του και τα θρησκευτικά χρέη για την ψυχή του. Στις εγγονές του Ιφιγένεια και Ελένη κληροδοτούσε από 10.000 γρόσια. Τέλος, στο ναό του αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου κατέθεσε 50 λίρες Τουρκίας για έξοδα της κηδείας του.

Παρακάτω δημοσιεύουμε την διαθήκη του Κωνσταντίνου Μακρίδη Πασά όπως είναι καταστρωμένη στον κώδικα.

Μυστική διαθήκη

Ἐν ὀνόματι Κυρίου. Ἐν Μακροχωρίῳ, ἐν τῇ ἐν ἧ κατοικῶ οἰκίᾳ, κατὰ / τὴν ὁδὸν Μπουστάν Μαχαλεσῆ, Σεμὲν δὲ φερ Τζαδεσῆ, ἀρ. 5, ἀνηκούση κα / τὰ πλήρη κοριότητα εἰς τὴν σύζυγόν μου Κατίναν, μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐπί / πλων καὶ σκευῶν, σήμερον τῇ δωδεκάτῃ Φεβρουαρίου τοῦ χιλιοστοῦ ἐν / νεακοσιοστοῦ ἔκτου σωτηρίου ἔτους, ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος Κυριακῆ καὶ ὦ / ραν δευτέραν μετὰ μεσημβρίαν, εὕρισκόμενος ἐν τῇ πρὸς τὸν κῆπον μικρᾶ / αἰθοῦση τῆς ὡς ἄνω οἰκίας, ὁ ὑποφαινόμενος Κωνσταντῖνος Μακρίδης / Πασσᾶς, στρατιωτικὸς ἰατρός, ὑπήκοος ὀθωμανός καὶ Χριστιανὸς ὀρθόδοξος, ἔ / χων σώας τὰς σωματικὰς καὶ διανοητικὰς μου δυνάμεις, συντάσσω τὴν παροῦ / σαν μυστικὴν διαθήκην μου, ἣν καθ' ὑπαγόρευσίν μου, ἀμβλείαν ἔχον / τος τὴν ὄρασιν, γράφει ὁ Κ^{ος} Ἄγγελος Ἰωαννίδης, δικηγόρος.

Ἄπανα ἡ περιουσία μου συνίσταται:

A'. Εἰς τὰ ἐξῆς ἀκίνητα βακουφικά κτήματα, περὶ ὧν οὐδὲν ὀρίζω / ἐνταῦθα, καθότι ταῦτα κανονίζονται κατὰ τοὺς σχετικὸς βακουφικούς / Νόμους: ἦτοι οἰκίαν μετὰ τοῦ κήπου ἐν Φαναρίῳ, οἰκόπεδον μετὰ κή / που ἐν Ψαμμαθείοις, κ' ἐν φαρμακεῖον ἐν ἐξ Μαρμάρους.

B'. Εἰς συλλογὰς ἀρχαίων Νομισμάτων κ' ἄλλων Ἀρχαιολογικῶν ἀντικει / μένων ἦτοι:

1) Μίαν συλλογὴν Βυζαντινῶν Νομισμάτων συνισταμένην ἐκ δέκα ἑξ χρυ / σῶν Νομισμάτων, ἐξ ὀγδοήκοντα τριῶν (83) ἀργυρῶν νομισμάτων, ἐξ ἑκατὸν / δώδεκα (112) χαλκῶν νομισμάτων. Ταῦτα πάντα τὰ νομίσματα εὕρισκονται / ἐντὸς κουτίων τοποθετημένα ἐν τοῖς συρταρίοις τοῦ γραφείου μου, τοῦ ἐν τῷ / κοιτῶνι μου κειμένου, ὧν κρατῶ τὰς κλεῖδας. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν παρ' ἐμοὶ εὕρισκο / μένων νομισμάτων τῆς συλλογῆς ταύτης, ὑπάρχουν καὶ τριάκοντα πέντε ἀκόμη / χρυσᾶ Νομίσματα ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν Βυζαντινὴν συλλογὴν, ἰδικὰ μου, / τὰ ὅποια εὕρισκονται κατατεθημένα παρὰ τῷ Στεφάνῳ Πνιατέλλῃ, ἐν Παρί / σίοις, ὁδὸς Σκιπιονος, ἀρ. 3. Ἡ ἀξία τῆς ὅλης Συλλογῆς,

συνισταμένης ἐκ διακοσίων / σαράντα ἐξ (246) νομισμάτων εἶναι περίπου φράγκων χρυσῶν, πέντε χιλιάδων / ἑπτακοσίων σαράντα (5740).

2) Μίαν Συλλογὴν Ἑλληνικῶν Νομισμάτων, συγκειμένην ἐξ ἑξακοσίων εἴκοσι / ἑπτὰ (627) ἀργυρῶν νομισμάτων, διακοσίων ὀγδοήκοντα ἐξ (286) χαλκῶν. Ταῦ / τα εὐρίσκονται παρ' ἐμοῖ ἐν τῷ ὡς ἄνω γραφείῳ μου. Ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ εἴ / κοσι ὀκτώ (28) ἀργυρᾶ νομίσματα, ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν συλλογὴν ἄτινα / εἶναι κατατιθειμένα παρὰ τῷ ὡς ἄνω Στεφ. Πινιατέλλη, ἐν Παρισίοις, προσέτι δέ / καὶ χίλια εἴκοσι ἑννέα χαλκᾶ νομίσματα (1029) ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν Συλλογὴν κ' ἐπίσης ἰδικά μου τὰ ὅποια κ' αὐτὰ εὑρῶνται παρὰ τῷ Στεφ. Πινιατέλλη, ἐν Παρισίοις. Ἦτοι τὰ τὴν συλλογὴν ταύτην ἀπαρτίζοντα νομίσματα εἶναι ἐν ὄλω / χίλια ἑννεακόσια ἑβδομήντα, ἢ δὲ ὀνομαστικῆ τῶν ἀξία εἶναι περίπου εἴκοσι χίλι / ἄδων, τριακοσίων πέντε φράγκων (20305).

3) Μίαν συλλογὴν ἀγγλόφων λίθων κ' ἀνάγλυφων (Piorres gravéeset Ca / nees), τὸ ὄλον δέκα καὶ τριῶν (13) τὸν ἀριθμὸν. Ἡ συλλογὴ αὕτη εὐρίσκεται / ἐν τῷ γραφείῳ μου μετὰ τῶν ἄλλων, ἢ ὀνομαστικῆ τῆς ἀξία εἶναι περίπου / φράγκων χρυσῶν χιλίων ἑκατὸν τριάκοντα (1130).

4) Μίαν συλλογὴν ἀγαλματίων κ' εἰδωλίων (Statuetteset Figurines) ἄ / ξίας ἐν ὄλω ὀνομαστικῆς φρ. χρ. (660) ἑξακοσίων ἐξήκοντα περίπου, εὐρί / σκομένων ἐντὸς ἑρμαρίου ἐν τῇ μικρᾷ αἰθούσῃ, ἐν ἧ συντάσσω τὴν παροῦσαν.

Αὐτὰ εἶναι τὰ μόνα νομίσματα κ' ἀρχαιολογικά ἀντικείμενα ἄτινα κέ / κτημαί. Τὰ ἐκ τούτων παρὰ τῷ Στεφάνῳ Πινιατέλλῃ εὐρισκόμενα ἐν Πα / ρισίοις, τὰ ἔσπειλα ἐκεῖ πρὸς πώλησιν, ἐὰν εὐρεθῇ κατάλληλος ἀγοραστής.

Γ'. 1) Εἰς μηνιαῖα τοῦ Σερασκεράτου²⁰ καθυστερούμενα, ἐν ὄλω γρόσια / δέκα ἑννέα χιλιάδας ἑξακόσια (19600). Διὰ ταῦτα ἐτοιμάζεται ἀρμοδίως / ἐν Σεργκι²¹ ὅπερ θὰ μοὶ σταλῇ.

2) Εἰς μηνιαῖα τοῦ Τακαβήτ σανταγιέ²², τεσσάρων ἐτῶν καθυστερούμενα, / ἐν ὄλω γρόσια σαράντα πέντε χιλιάδας, ἑννεακόσια εἴκοσι ἑννέα (45929).

3) Εἰς ἓνα χαβαλέν²³ τοῦ βιλαετιοῦ Κασταμονῆς, παλαιὸν ἐκ γροσίων τρι / ὦν χιλιάδων πεντακοσίων ἐξήντα ἑνός (3561), εἰς ἓνα χαβαλέν νέον Κασταμο / νῆς, ἀπὸ διαφορὰν νομισμάτων γρόσια δύο χιλιάδες ἑπτακόσια πενήντα (2750).

²⁰. Seraskerlik: υπουργεῖο τῶν στρατιωτικῶν.

²¹. Sergi: ταμιακὸ γραμματεῖο.

²². Tekaüt sandığı: συνταξιοδοτικὸ ταμεῖο.

²³. Havale: ἐντάλμα πληρωμῆς.

Δ'. Εἰς βιβλία ἰατρικά, ἀρχαιολογικά κ' ἄλλης ὕλης, εὑρισκόμενα εἰς μίαν βί / βλιοθήκην, μίαν etagere²⁴ καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ γραφείου μου ἐν τῷ κοιτῶνι μου.

Ε'. Εἰς στολήν τοῦ βαθμοῦ μου κ' ἄλλα ἐνδύματα, ἐξ ὧν μίαν καινουργῆ μηλωτήν.

Ζ'. Εἰς ἓνα δαχτυλίδι μέ σάπφειρον, χρυσοῦν καὶ δύο χρυσοῦ ὠρολόγια. Εἰς / τό γραφεῖον μου καὶ τήν βιβλιοθήκην μου.

Αὕτη εἶναι ἡ μόνη περιουσία μου. Χρηματικὴν τοιαύτην, ἐκτός τῶν / ὅσα ἔχω λαμβάνειν ἀπὸ τήν Κυβέρνηση, δέν ἔχω, ἀλλ' οὐδέ χρέη, χάριτι /θεία, ἔχω.

Ἐπὶ τῆς περιουσίας μου ταύτης ἐγκαθιστῶ κληρονόμους μου τοὺς τέσσερας υἱοὺς μου, Νικοκλῆν, Δημήτριον, Φίλλιπον κ' Θεόδωρον, κατὰ ἴσας μερίδας, ἐντέλ / λομαι δ' αὐτοῖς ὅπως, μετὰ τὸν θάνατόν μου, σέβωνται καὶ περιθάλπωσι τήν δευτέ / ραν μου σύζυγον Κατίαν, ἥτις, μετὰ παραδειγματικῆς ἀφοσιώσεως, μεριμνᾷ πε / ρὶ ἐμοῦ καὶ μέ γηροκομεῖ, παρατείνουσα τὸν βίον μου διὰ τῶν ἀκαταπονήτων / φροντίδων δι' ὧν μέ περιβάλλει.

Εἰς τήν σύζυγόν μου Κατίαν κληροδοτῶ τό σαπφείρινον δαχτυλίδι / μου, ὡς καὶ τό ἕτερον τῶν χρυσοῦν ὠρολογίων μου ὅπερ ὡς σύντροφον ἔχον κα / τὰ τὸν βίον μου μετ' ἐμοῦ, ὅπως μέ ἐνθυμεῖται.

Εἰς τὰς ἐγγονάς μου, θυγατέρας τοῦ προαποβιώσαντος υἱοῦ μου Ἰωάννου / κληροδοτῶ, ἀνά δέκα χιλιάδας γρόσια ληφθησομένης ἐκ τῶν μηνιαίων τοῦ Τε / καβήτσαντιγῆ, ἥτοι δέκα χιλιάδες γρόσια εἰς τήν Ἰφιγένειαν, καὶ δέκα χιλιάδας / γρόσια εἰς τήν Ἐλένην.

Εἰς τήν σύζυγόν μου Κατίαν, κληροδοτῶ ἐπίσης ὅσα χρήματα ἤθελον εὐ / ρεθῆ, κατὰ τὸν θάνατόν μου, εἰς τό συρτάρι τοῦ ἐν τῷ κοιτῶνι γραφείου μου, ὃ / πως κάμη τὰ μνημόσυνά μου, καὶ πᾶν ἄλλο θρησκευτικόν χρέος διὰ τήν ψυχὴν μου.

Εἰς τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν Μακροχωρίῳ, κατέθεσα λίρας / Τουρκίας πενήντα, δι' ἑξοδα κηδείας μου.

Εἰς ἔνδειξιν συνέταξα τήν παρῶσαν διαθήκη μου, ἥτις εἶναι ἡ τελευταία / μου καὶ ὀριστικῆ βούλησίς μου, τήν ὁποίαν καθ' ὑπαγόρευσίν μου ἔγραψεν / ὁ Κοσ Ἄγγελος Ἰωαννίδης καὶ τήν ὁποίαν ὑπογράψω ἐνταῦθα.

Ἐν Μακροχωρίῳ τῇ 12ῃ φεβρουαρίου 1906.

²⁴. Ράφι.

ὁ γράφας

Ἄγγελος Ἰωαννίδης

ὁ διαθέτης

Κωνσ. Μακρίδης

Ἀκολούθως προσεκάλεσα ἐν τῷ αὐτῷ μέρει, τοὺς ἐξῆς μάρτυρας, ἀσχέτους / συγγενείας πρὸς με, καὶ μὴ ἐξαιρουμένους ὑπὸ τοῦ Νόμου, Ἰωάννην Κωνσταντινί / δην, Ἐμπορον, Σπῦρον Δουρόπουλον, Ὑπάλληλον, Ματθαῖον Λαμποβιτιάδην, Παν / τοπώλην, Σάββαν Καπετανόπουλον, ὑποδηματοπώλην, Στέφανον Παπαδόπουλον, Κου / ρέα, Ἀλέξανδρον Ξανθόπουλον, Φαρμακοποιόν, Ἀλέξανδρον Ἀναγνωσιτίδην, σαράφην, / πρὸς οὗς ἐδήλωσα ὅτι τὰ ἀνωτέρω γεγραμμένα εἶναι ἢ μυστική μου διαθήκη καὶ / παρακάλεσα αὐτοὺς νὰ μαρτυρήσωσιν ἐνταῦθα περὶ τούτων. Ἐνώπιον αὐτῶν καὶ / ἐμοῦ ὀρκισθεῖς ὁ Κ^{ος} Ἄγγελος Ἰωαννίδης, ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ἐβεβαίωσεν / ὅτι ἐν τῇ παρουσίᾳ διαθήκην ἔγραψεν ἀκριβῶς ὅσα εἶπον κ' ὑπαγόρευσα αὐτῷ / τὰ πάντα ἐγένετο ἐν μιᾷ τόπου καὶ χρόνου ὑφῆ, συμπαρασταμένου τῆς Ἀ. / τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Σωκράτους, Ἱερατικοῦ Προϊσταμένου τῆς Ὀρθοδόξου / Κοινότητος Μακροχωρίου, βεβαιούντος κάτωθι τὸ γνήσιον τῶν ὑπογραφῶν / ἐμοῦ, τοῦ γράψαν / τος καὶ τῶν παριστιμένων μαρτύρων, οἵτινες πάντες ὑπέγραψαν ὡς καγὼ ὁ διαθέτης καὶ δοῦλος τοῦ Θεοῦ.

Ἐν Μακροχωρίῳ τῇ 12ῃ Φεβρουαρίου 1906

ὁ διαθέτης

Κωνσ. Μακρίδης

ὁ ὀρκισθεὶς γραφεὺς

Ἄγγελος Ἰωαννίδης

Σάββας Καπετανόπουλος

Ι. Κωνσταντινίδης

Στέφανος Παπαδόπουλος

Σ. Δουρόπουλος

Α. Ξανθόπουλος

Μ. Λαμποβιτιάδης

Αλέξανδρος Αναγνωστίδης

Προϊστάμενος Μακροχωρίου Αρχιμανδρίτης Σωκράτης /

έπιβεβαιοῖ τὸ γνήσιον τῶν ἄνωθι ὑπογραφῶν /

ἐν Μακροχωρίῳ 12 φεβρ. 1906 Αρχιμ. Σωκράτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Αρχεία

Αρχείο Μητροπόλεως Δέρκων

Κώδικας 15, διαθηκών των ετών 1893-1919

II. Μελέτες

Βαλοαμίδης Πασχάλης, *Η ιστορία του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου Κωνσταντινουπόλεως*, Αντώνης Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2015.

Βαρβαρούσης Ιωάννης, *Η ιστορική κοινότητα Βλάστης δυτικής Μακεδονίας: Φωτογραφικό λεύκωμα*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2006.

Βυζάντιος Σκαρλάτος, *Η Κωνσταντινούπολις*, τόμ. Β', Αθήνησι 1862.

Γεδεών Μανουήλ, *Κωνσταντινούπολις*, εν Κωνσταντινουπόλει 1882.

Γιαννιού-Γαϊτάνου Αθηνά, *Το πνευματικό Μακροχώρι του καιρού μου*, Ισταμπούλ 1951.

Γκίνης Νίκος-Στράτος Κωνσταντίνος, *Εκκλησίες στην Κωνσταντινούπολη. Ζώντα μνημεία της Ορθοδοξίας*, Καστανιώτη, Αθήνα 1999.

Erez Selçuk, *Ayamata'dan Zuhuratbaba'ya Bakirköy* (Το Μακροχώρι από τον Άγιο Μάμα έως τον Ζουχουράτμπιπα), Heyamola Yayınları, İstanbul 2009.

Κυφιώτης Ιωάννης, *Κωνσταντινούπολις και προάστεια αυτής μετά της Θράκης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880.

Μήλλας Ακύλας, *Σφραγίδες μητροπόλεων Χαλκηδόνος-Δέρκων*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2000.

_____, *Σφραγίδες, Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως. Ενορίες Αγιωτάτης Αρχιεπισκοπής, Σύλλογος Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας η Μνημοσύνη*, Αθήνα 1996.

Σταυρίδης Βασίλειος, *Η Ιερά Μητρόπολις Δέρκων. Οικουμενικόν Πατριαρχείον*, Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.

_____, *Επισκοπική ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996.

_____, *Οικουμενικό Πατριαρχείον και η μέριμνα των νεκρών*, Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2015.

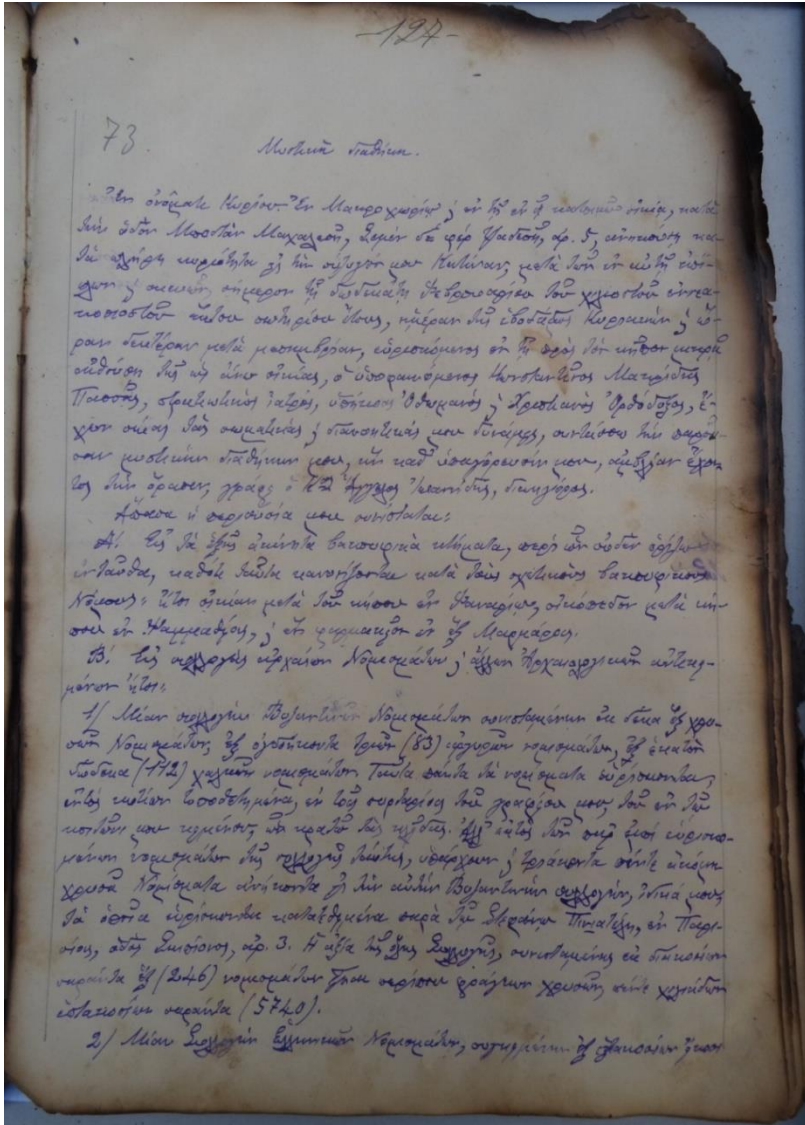
Örsan Rasin, *Kaybolan Bakirköy* (Το Μακροχώρι που χάθηκε), Kendi yayını İstanbul 1989.

Τζιράς Νίκος, *Το Έβδομον του Βυζαντίου και η Ελληνική Κοινότητα Μακροχωρίου*, Όμιλος Μακροχωριτών, Αθήνα 1992.

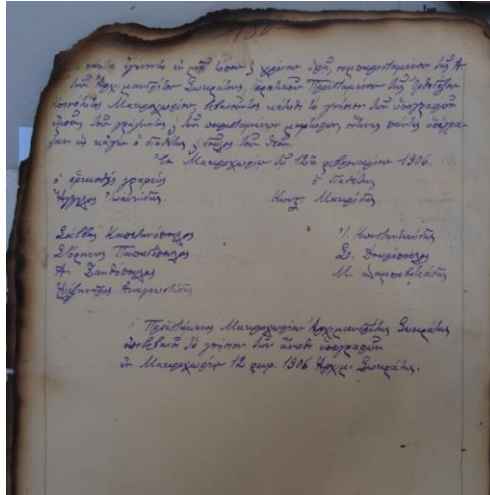
Tuna Turgay, *Bir zamanlar Bakirköy* (Το Μακροχώρι έναν καιρό), E Yayınları, İstanbul 2015.

Τρομπούκης Κωνσταντίνος, *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856-1923*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 2000.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η πρώτη σελίδα της διαθήκης του Κωνσταντίνου Μακρίδη Πασιά.

Η τελευταία σελίδα της διαθήκης του Κωνσταντίνου Μακρίδη Πασά.

Ο τάφος του Κωνσταντίνου Μακρίδη Πασά (φωτ. π. Αντώνιου Καρατζίκου, ιερατικού προϊσταμένου του Ι. Ν. αγίου Γεωργίου Μακροχωρίου, 4.9.2020).

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 39-56.

Geliş Tarihi: 6 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇANAKKALE'NİN KENTSEL GELİŞİMİ (1923-1950)

Murat KARATAŞ*

Öz

Vilayet gazeteleri, Türkiye'nin erken cumhuriyet döneminde kent tarihleri açısından önemli bilgiler vermektedir. Çanakkale Vilayet Gazetesi'nin 1920 ve 1930'lu yıllara ait nüshalarının kayıp olması, kentin gelişimi konusunda yeterli veriye ulaşmamızı engellemektedir. Ancak salname, nüfus sayımı, Çanakkale Halkevi yayını, müstakil olarak yayınlanan "Çanakkale Vilayeti" isimli eser ve devlet saneleri bu erken dönem hakkında Çanakkale kentine dair verilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu makale, mevcut ana kaynaklar üzerinden nüfus, ekonomi, kültür, altyapı ve ulaşım olanaklarını irdelleyerek Çanakkale merkezinin kentsel gelişimini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Kent, Tarih, Cumhuriyet

URBAN DEVELOPMENT OF ÇANAKKALE IN THE EARLY REPUBLICAN PERIOD (1923-1950)

Abstract

Provincial newspapers provide important information in terms of urban history in the early republic period of Turkey. The loss of the copies of Çanakkale Vilayet Newspaper from the 1920s and 1930s prevents us from reaching sufficient data on the development of the city. However, the salname, the census, the publication of the Çanakkale Halkevi, published independently the work titled "Çanakkale Vilayeti" and the state yearbooks provide us with access to data about Çanakkale city about this early period. This article examines the urban development of Çanakkale center by

* Doç., Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, (muratkrats@yahoo.com). ORCID ID: 0000-0003-3581-0735.

examining population, economy, culture, infrastructure, and transportation opportunities through the main resources available.

Keywords: Çanakkale, City/Urban, History, Republic

Giriş

Milli Mücadele yıllarında Çanakkale, İngiliz ve Fransız işgali altındadır. Boğazlar bölgesini işgal eden İngiliz birlikleri, kentteki varlıklarını barış antlaşması imzalanana kadar devam ettirmişlerdir. 18 Eylül 1922 tarihinde Ayvacık ve Biga, 22 Eylül 1922'de Ezine, 23 Eylül 1922'de Bayramiç ve Lapseki Yunan işgalinden kurtulmuştur. Türk birlikleri, Çanakkale'ye 15 kilometre uzaklıktaki Erenköy'ü aldıktan ve Çanakkale'nin İngiliz hâkimiyet sınırındaki tel örgülere dayandıktan sonra barış konferansı teklifini kabul etmiştir. Tarihte "Çanakkale Olayı" olarak bilinen bu olaydan ve Mudanya Mütarekesi'nden sonra Çanakkale'de yeniden Türk hâkimiyeti belirecektir; ancak bu, tam bir hâkimiyet olmayacaktır. Nitekim 11 Ekim 1922 ile 24 Temmuz 1923 tarihleri arasında Çanakkale kentinde, İngiliz askerlerinin denetimi sürecektir. Hatta kentte işgalci konumda bulunan İngiliz askerleri, 20 Ocak 1923 tarihinden itibaren Çanakkale polis ve jandarma görevlileri hariç olmak üzere memurların ve halkın İngiliz kumandanlığı tarafından onaylanmış birer ikamet vesikası bulunmadığı takdirde kentten ihraç edileceklerine dair Çanakkale mutasarrıfına bir nota vermişlerdir.¹ Benzer şekilde şehir dışı seyahatler de İngiliz kumandanlığının vereceği vesika ile yapılabilmıştır. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması'na göre boğazlardaki işgal kuvvetleri, kendilerine bildirildiği günden itibaren kırk gün içinde boğazlardan ayrılacaklardır ve nihayet 2 Ekim 1923 tarihinde, işgal kuvvetleri boğazları boşaltmışlardır.

¹ Ayşe Yanardağ, "Mudanya Mütarekesi Döneminde İngilizlerin Çanakkale'deki Askeri Faaliyetleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 65, s. 73.

1. Göç ve Nüfus (1923-1950)

Cumhuriyet devrinde ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştı; buna göre Çanakkale Vilayeti, 25.853 nüfustan oluşuyordu.² Ancak bu sayımda vilayet merkezinin nüfusu verilmemişti. Vilayet merkezine bağlı köylerle birlikte toplam nüfus 9.691 erkek, 9.06 kadın olmak üzere 18.756 olarak tespit edilmişti.³ Oldukça benzer olarak 1928 yılında vilayet merkezinin bağlı köy ve nahiyeler ile birlikte nüfusu, 8.432 kadın, 10.308 erkek olmak üzere 17.740 sayısına ulaşmıştı.⁴ 1929 yılında ise bu sayı 8.720 kadın, 10.023 erkek olmak üzere 18.743 olarak tespit edilmişti.⁵

Köyler dışında kalan kent merkezinin nüfusu ile ilgili ise ilk kayda 1927 senesi için rastlanılmaktadır. Buna göre kent merkezinin nüfusu, 1927 senesinde 5.323 kişidir.⁶ 1935 yılında Çanakkale kent merkezi nüfusu 7.016 erkek, 4.479 kadın olmak üzere 11.495 olarak kaydedilmiştir.⁷ 1940 senesinde kent nüfusu 19.385 erkek, 5.236 kadın olmak üzere 24.621 olarak tespit edilmiştir.⁸ 1945 senesinde 17.180 erkek, 5.689 kadın olmak üzere 22.869 olarak belirtilmiştir.⁹ 1950 senesinde ise kent nüfusu 11.824 olarak tespit edilmiştir.¹⁰

Tablo 1: Çanakkale Kent Merkezi Nüfus Değişimi (1927-1950)

Yıllar	1927	1935	1940	1945	1950
Kent Nüfusu	5.323	11.495	24.621	22.869	11.824
Artış Yüzdesi		(+) %215,94	(+) %214,18	(-) %0,09	(-) %208,22

Çanakkale'deki kent nüfus artışının 1927-1940 yılları arasındaki artış hızının Çanakkale'nin kendi iç dinamiğinden kaynaklanmadığı şehre yapılan

² Çanakkale'ye yapılan göçler ile Gelibolu kazasının Edirne'den ayrılarak Çanakkale Vilayeti'ne bağlanması, nüfus artışının temel sebebidir. Ancak aynı tarihli başka bir kayda göre Çanakkale merkez nüfusu 24.281 olarak tespit edilmiştir. *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 71.

³ *Umumî Nüfus Tahriri (28 Teşrinievvel 1927)*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1929, s. 7.

⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 838-843.

⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, İstanbul s. 461.

⁶ *Genel Nüfus Sayımı (22 Ekim 1950)*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s.125.

⁷ *Genel Nüfus Sayımı (20 İkteşrin 1935)*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Cilt 13, s. 5.

⁸ *Genel Nüfus Sayımı (20 İkteşrin 1940)*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s. 142-143.

⁹ *Genel Nüfus Sayımı (21 Ekim 1945)*, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt 15, s. 7.

¹⁰ *Genel Nüfus Sayımı (22 Ekim 1950)*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s.125.

göçlerle arttığı görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde Çanakkale kenti için önemli bir olgu göç meselesidir. Çanakkale kentinde, Çanakkale Savaşları ve milli mücadele yıllarında oluşan tahribatı¹¹ gidermek için, ancak 1924 yılından itibaren sağlanabilen Türk hâkimiyeti sonrasında yeniden imar ve ihya faaliyetlerine başlanabilmiştir. Bu faaliyetlerin, Lozan Antlaşması gereğince yapılan mübadele anlaşmasına dayalı olarak Çanakkale'ye gelen mübadillerin yerleştirilmesi hususunun öncelikli olarak değerlendirilmesi dolayısıyla da sekteye uğradığını söylemek mümkündür. Ancak 1924 yılından itibaren kentin demografik yapısında değişiklikler başlamış ve bu, şehrin merkezinin kentleşme sürecine katkı sağlamıştır. 1924-1930 yılları arasında Çanakkale şehrine Midilli, Manastır, Girit, Selanik ve Yanya'dan gelen 564 mübadilden 108'i merkez ilçeye yerleşmiştir. Çoğu tarımla meşgul olan bu mübadiller, şehrin ekonomik yapısının yanı sıra kültürel yapısına da katkı sağlamıştır. Kayıtlara göre Çanakkale merkez ilçeye yerleştirilen mübadillerden fabrikatör, yüzbaşı, varidat kâtibisi, memur, muhasebe müdürü, hatip, öğretmen ve mahkeme mülazımı, hemen faaliyete başlamıştır.¹² Başka bir kayda göre ise sadece 1924 yılında Yunanistan'dan gelerek merkez ilçeye yerleşen göçmen sayısı 701 kişidir. 1924-1927 yılları arasında Çanakkale'ye 1.081 nüfus ve 364 haneden oluşan Girit, Selanik, Kılış ve Venice Vardar göçmeni yerleşmiştir. Bu göçmenlere 182 hane, 4 dükkân, 1 kahve, 1.300 dönüm tarla ve 74 dönüm bağ verilmiştir.¹³ Ayrıca 1924-1933 yılları arasında Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'dan 6.000'in üzerinde göçler alan Çanakkale nüfusu, 1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskân Kanunu ile daha düzenli kayıtlar tutularak artmaya devam etmiştir. 1934 yılında fiili olarak başlayan göçlerle ise Çanakkale kent merkezine 1934-1938 yılları arasında 353 hane, 1.300 nüfus göç etmiştir. Göçmenlere verilen ev sayısı 291, zanaatkârlara verilen dükkân sayısı da 11 adettir. Göçmenlere toplam 11.758 dekar toprak dağıtılmıştır. Çanakkale kent merkezinde 7 hane, 21 nüfus serbest göçmen ve 1 hane, 1 nüfus doğulu göçmen yerleşmiştir. Sadece Romanya ve Bulgaristan'dan gelip yerleşenlerin sayısı 280 kişi, 91 hanedir.¹⁴

¹¹ 18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale kentinin bombalanması sırasında uğradığı tahribat için bkz. Eda Gün, "18 Mart Günü Çanakkale'de Ne Yaşandı?", *Anafarta*, S. 6, Çanakkale, 2020, ss. 16-22.

¹² Ayşegül Şentürk, "Çanakkale Vilayetine Mübadillerin Yerleştirilmesi (1923-1930): Tasfiye Talepnameleri'ne Göre Bir İnceleme ve Değerlendirme" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl 16, Sayı 25, Çanakkale, 2018, s. 291, 296.

¹³ *Çanakkale 1967 İl Yılı*, Çanakkale, s. 37; *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 76.

¹⁴ *15 Yılda Çanakkale*, 1938, s. 21-22.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale bölgesi askeri bakımdan önem arz etmektedir. Özellikle Balkanlar ve Trakya bölgesi ile Çanakkale Boğazı bu nedenlerle askeri bölge olarak değerlendirilmiş; bölgeye tahkimatlar yapılmış ve askeri nüfus bu bölgede artmıştır. Askeri nüfusun nisbî artışı kent nüfusuna ciddi etki etmemiş olsa da 1945 yılından itibaren Çanakkale kent nüfusu hızla azalmaya başlamıştır. Çanakkale vilayetinin sadece 1947 yılında genel nüfus artış hızı %-18.36'ya kadar gerilemiştir.¹⁵ Bu gerilemenin büyük kısmı kent merkezinden büyük şehirlere yapılan göçlerle gerçekleşmiştir. Büyük oranda ekonomik nedenlerle yapılan bu göçler, Türkiye'de büyük kentlere göç hareketlerinin yaşandığı döneme denk gelmektedir.

2. Ekonomi

Erken Cumhuriyet döneminin bir taşra vilayeti olarak Çanakkale kentine dair neredeyse ilk kayıt 1925 yılına rastlamaktadır. 1925 tarihli bir tespite göre Çanakkale kent merkezindeki sanat erbapları şu şekilde idi:¹⁶

Tablo 2: 1925 yılında Çanakkale kent merkezindeki sanat erbapları

Sanatkâr	Adet	Sanatkâr	Adet	Sanatkâr	Adet	Sanatkâr	Adet
Arabacı	5	Çilingir	6	Sandıkçı	1	Makineci	4
Bakırcı	1	Dişçi	1	Taşçı	2	Marangoz	7
Balıkçı	5	Çinici	1	Kalaycı	4	Yorgancı	2
Boyacı	3	Debbağ	3 (Debbağhane 2)	Döşemeci	2	Sandalyeci	2
Terzi	10	Doğramacı	2	Kayıkcı (Yapan)	1	Fotoğrafçı	3
Tenekeci	5	Sepetçi	5	Kunduracı	29	Kalafat	1
Çalgıcı	2	Saraç	4	Kuyumcu	3		
Çömlekçi	6	Semenci	4	Keçeci	2		

Kentin ticari hayatını da gösteren bu verilerden, gerçekte Çanakkale kentinin kendi kendine yeter bir ticari dönüşümü sağlamaya matuf olduğu

¹⁵ *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Çanakkale*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1998, s. 11.

¹⁶ *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 138.

anlaşılmaktadır. XIX. yy.'ın sonlarında Türk, Rum, Çingene ve Yahudi mahallesine sahip bu sahil kenti, Lozan antlaşmasının getirdiği mübadelenin de etkisi ile genellikle küçük el işçiliğine dayalı kendi kendine yeten bir kent görünümündedir. Osmanlı'dan devralınan nüfus yapısı büyük oranda korunan ve kozmopolit bir şekilde kent merkezinin nüfusunu oluşturan ahali, müslim ve gayrimüslim olarak neredeyse eşit oranda kent merkezine dağılmıştır. 1925 yılın Çanakkale kent merkezinde bulunan binalara bakıldığında kent merkezindeki konutların, dükkânların, mağazaların, fabrika ve imalathanelerin neredeyse yarısı gayrimüslim vatandaşlara aitti. Yedi otelden dördü, beş okuldan biri, üç hamamdan biri yine gayrimüslim nüfusa aitti.¹⁷

Tablo 3: 1925 yılında Çanakkale kent merkezindeki binalar

Ebniye Enva'ı	Nev'lerin Yekânu	Ebniye Müteferrikleri			Ecnebi
		Milli	Hususi Müslim	Hususi Müslim Gayr-ı	
Milli Mebâni	18	18			
Husûsî Mesken	1118		567	459	52
Otel veya Han	7		3	4	
Hamam	3		2	1	
Mektep	5		4	1	
Câmi, Mescid	11		11		
Kilise	2			2	
Havra	1			1	
Dükkân	561		272	281	8
Mağaza	163		72	73	18
İmalathâne	3		1	2	
Fabrika	2		1	1	

Kent merkezinin ticari hayatı da kendi kendine yeten şehir paradigmasına uygundu. 1926 tarihli kayda göre Çanakkale merkezinde yedi adet un fabrikası

¹⁷ Age, s. 139.

ile bir su fabrikası ve atıl durumda üç adet un fabrikası vardı. 177.562 nüfusu olduğu kaydedilen Çanakkale Vilayeti'nin tamamında iki şirket bulunuyordu ve bunların ikisi de kent merkezinde değildi.¹⁸ Çanakkale kent merkezinde üç fabrika mevcuttu. Birincisi, Ali Vâfi ve biraderlerinin un fabrikasıydı. Bu fabrika, beş işçi ile ve meşe kömürü ile çalışmaktaydı ve Merkez Jandarma Karakolu yakınında bulunmaktaydı. İkincisi, Nazım Bey ve İngiliz tebaasından William Simith'in un fabrikasıydı. Kuyu Mahallesi'nde bulunan bu fabrika, dört işçi ile ve meşe kömürüyle çalışmaktaydı. Üçüncüsü, Giritli Hüseyin Efendi'nin Köprübaşı'ndaki un ve zeytinyağı fabrikasıydı. Beş işçi ile ve yine meşe kömürü ile çalışmaktaydı. Ayrıca kent merkezinde onu su ile ve biri rüzgâr ile çalışan on bir değirmen vardı ki bunlardan rüzgâr ile işleyen yel değirmeni günlük 400 kg miktarında un çıkarmakta ve müsait havalarda her mevsimde çalışmaktaydı. Su değirmenlerinden sekizi kış mevsiminde çalışarak her biri günlük 300-600 kiloya kadar un öğütmekte olup suların coşkun zamanında çalışabilen diğer iki değirmen ise günlük ancak ellişer kilo un çıkarmaktaydı. Vilayet merkezinde sadece üç adet çanak imalathanesi, üç motorlu un fabrikası ve ziraat alet tamirhanesi vardı.¹⁹ 1927 tarihli bir kayda göre kent merkezinde altı adet de marangoz imalathanesi vardır. Kentin ticaret merkezi Yalı Caddesi ile Hürriyet Meydanı arasında yoğunlaşmaktaydı. Kent merkezinde bulunan altı ithalat ve ihracat firması, iki otel, dört bakkal, üç tuhafiye dükkânı, dört terzi, dört fırın, üç demirci dükkânı, bir zahire dükkânı, bir zeytinyağı dükkânı, dört kantarcı, üç komisyoncu, yedi kunduracı, bir keresteci, bir kösele dükkânı, dokuz manifaturacı, altı marangoz dükkânı, üç müskirat imalathanesi ve üç vapur acentası bu bölgede faaliyet göstermekteydi.²⁰

1927 tarihli sanayi sayımına göre Çanakkale kent merkezinde 2 adet maden çıkarma sanayisi işletmesi, 13 adet dokuma sanayisi işletmesi, 1 adet kimya sanayisi işletmesi; 59 adet tarım, evcil hayvanlar, av ve balıkçılık sanayisi işletmesi; 15 adet bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayisi işletmesi, 10 adet bina inşaatı işletmesi, 21 adet maden veya makine imalatı sanayisi işletmesi ve bir adet de diğer sanayi işletmesi kaydedilmiştir. Aynı veriye göre Çanakkale kent merkezinde sanayi sektöründe çalışan sayısı 19 kadın, 697 erkek olmak

¹⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1925-1926*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926, s. 592-594.

¹⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 806-809; *Çanakkale Vilayeti, 1927*, s. 140.

²⁰ Hasan Hulki, *Türkiye Salnamesi 1927*, Cilt 2, Anadolu Matbaası, İstanbul, s. 667-669.

üzere 716 kişidir. Ticaret ile uğraşan kentli sayısı ise 29'u kadın, 677'si erkek olmak üzere 706 kişidir.²¹

Çanakkale kentinin tek bankası, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat bankası idi ve kent merkezinde 1928 yılında açılmıştı.²² 1930'lu yıllarda şehirde mevcut bulunan 19 şarap fabrikasının 5'i kent merkezinde bulunmaktadır ve bunlarda yıllık ortalama 200 ton şarap üretimi yapılmaktadır.²³ 1950 yılına kadar Çanakkale'de ticaret hacminin nispeten daha geliştiği gözlenmektedir.

Tablo 4: 1950 Yılında Çanakkale Merkezde Ticaret Alanında Çalışanların Meslek Grupları²⁴

Meslek Grubu	Meslekle Uğraşan Kişi Sayısı
Türkiye Dahili İhracatçı	9
Türkiye Dahili İthalatçı	6
Çeşitli İşler Üzerine Satış Yapan	14
Çeşitli Gıda Maddesi Üzerine Satış Yapan	33
Manifatura İşi Yapan	18
Zahire, Un ve Pamuk Üretimi Yapan	4
Sarrafiye Üzerine İş Yapan	2
Komisyoncu	2
Kara Taşıtı	4
Deniz Ticareti	2
Züccaciye İşiyile Uğraşan	4
Traktör, Otomobil Malzemesi, Elektrik ve Çeşitli Demir Hırdavat İşleriyle Uğraşan	3
Çeşitli Hırdavat Demir İşleriyle Uğraşan	5
Kereste	3
Tuhafiye	10

²¹ Başbakanlık Devlet İstatistik Müdürlüğü, *1927 Sayımı*, Ankara, 1927, s. 38. Ayrıca bkz. Elif Erat, *Çanakkale Sanayi ve Ticaret Tarihi (1923-1960)*, Çanakkale Onsekiz mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Çanakkale, 2019, ss. 21-22.

²² *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 838-843.

²³ Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri (1932-1937)*, N: 143, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 122.

²⁴ Ahmet Cemil Conk, *Çanakkale İlinin İktisadi Tetkiki*, Ankara, 1952, s. 209.

Kavafiye	3
Kundura Malzemesi Satışında Bulunan	3
Kumaş Satan Tüccar Terzi	6
Toprak Sanayi ve Dahili Sevkiyatla Uğraşan	4
Şarap Ticaret ve İmalatı	4
Saat ve Çeşitli Ziyet Eşyası Satışında Bulunan	3
Kırtasiye	3
Şeker İmalatı ve Ticaretiyle Meşgul Dükkân	5

3. Ulaşım

1927 yılına ait kayda göre 25.853 nüfuslu olan²⁵ Çanakkale Vilayeti, güneyde 49 kilometrelik şose yol ile Ezine'ye bağlanmıştı. Ancak kuzeyde Lapseki'ye doğru sadece 6 kilometre şose yol iken geriye kalan 20 kilometre adi yollar olarak devam etmekteydi.²⁶ Çanakkale kent merkezinde bulunan liman, yalnız küçük tekneler için müsaitti ve sadece bu küçük tekneler için kullanılabilirdi. Çanakkale'nin ilçeleri ile yol bağlantısı güneyde tamire muhtaç halde bulunan 49 kilometrelik Çanakkale-Ezine yolu, ibtidai şekilde 30 kilometrelik Çanakkale-Lapseki yolu ve Biga ilçesine ulaşım için Çanakkale-Balcıları yolu idi. Kış aylarında Lapseki ve Balcılar yolları kullanılamazdı.²⁷ Çanakkale kent merkezinin ilçeler ile ve ilçelerin de kendi aralarındaki ulaşımını sağlamak üzere yol ve köprü inşaa çalışmalarının da yoğun bir biçimde yapıldığı görülmektedir.²⁸ 1938 yılına kadar özellikle Çanakkale kentinin güney kısmı yönünde Sarıçay-Kepez istikametinde köprü ve yollar yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Çanakkale-Lapseki arasına yeni şose yol inşaa edildiği de tespit edilmiştir. 1923-1938 yılları arası 257.925 kilometrelik yol tamir edilmiş; 252.018 kilometrelik yol ise yeniden yapılmıştır. Yine 1923-1938 yılları arasında yapılan köprü ve menfez adedi 327'ye ulaşmıştır.²⁹ Çanakkale-Balıkesir

²⁵ Çanakkale'ye yapılan göçler ile Gelibolu kazasının Edirne'den ayrılarak Çanakkale Vilayeti'ne bağlanması, nüfus artışının temel sebebidir. Ancak aynı tarihli başka bir kayda göre Çanakkale merkez nüfusu 24.281 olarak tespit edilmiştir. *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 71.

²⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 806-809.

²⁷ *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 18, 44.

²⁸ A. Cevdet, "Cumhuriyet Devrinde Yol İşleri", *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 29 Ekim 1934, Vilayet Matbaası, s. 5; A. Cevdet, "Cumhuriyet Devrinde Yol İşleri", *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 1 Kasım 1934, s. 1.

²⁹ Şeref Ergenekon, *Cumhuriyetin 15 inci yılında Çanakkale*, 1938, s. 28.

karayolu açılarak Çanakkale'nin demiryolu ile buluşması sağlanmaya gayret edilmiştir.

4. Kültür-Eğitim

Şehrin kentsel nüfusunun kültür hayatı ise küçük eğitim merkezlerinin sağladığı kadardı. Çanakkale vilayeti eğitim işleri, Trakya Bölgesi Maarif Eminliği'ne bağlı idi. 1926 yılında Çanakkale kent merkezinde 499 erkek, 490 kız olmak üzere 989 öğrenci eğitim görmekteydi. 16 erkek, 14 kadın öğretmen vardı.³⁰ 1928 yılına tarihlenen bir kayda göre Çanakkale kent merkezinde 40 öğrencili bir ortaokul, 840 öğrencili dört ilkokul bulunmaktaydı.³¹ Çanakkale merkezinde bir ortaokul ve on iki ilkokul vardı. Bunlardan başka bir Fransız bir de Musevi İlkokulu bulunmaktaydı. Fransız okulun 38, Musevi okulun ise 133 öğrencisi vardı. Çanakkale kent merkezindeki toplam öğrenci sayısı 732 kişi idi. 1930'lu yıllarda Çanakkale kent merkezinde bir adet ortaokul vardı. 1926-1937 yılları arasında dışarıdan sınava girerek ortaokuldan diploma alanların sayısı, 1'i kadın olmak üzere ancak toplam 5 kişi kadardı.³² Çanakkale'de henüz bir lise bulunmaması, birçok öğrencinin tahsil hayatının yarıda kalmasına neden oluyordu. Bu konu, 1938 yılında CHP Çanakkale il Kongresi'nde dile getirilerek bütün kazalardan gelen bir talep olduğu belirtilmişti.³³ 1949 yılındaki tespite göre kent merkezinde üç ilkokul, bir ortaokul ve bir sanat okulu bulunmaktaydı.³⁴

1920'li yıllarda kent merkezinde, Türk Ocağı'nda mevcut basit bir kütüphane dışında bir kütüphane bulunmamaktaydı.³⁵ 1926 yılında Çanakkale Vilayet Gazetesi, Örnek Gazetesi ve Muallimler Birliği Mecmuası'nın yayınlandığı kaydedilmişti.³⁶ Ancak son iki gazete ve dergi oldukça kısa soluklu olabilmisti. 1930'lu yıllarda kentin tek kütüphanesi, Çanakkale Halkevi Kütüphanesi idi. Şehirde vilayete bağlı bir matbaa bulunmaktaydı ve Çanakkale Vilayet Gazetesi'nden sonra çıkarılan tek süreli yayın Çanakkale Halkevi'nin çıkardığı Anafarta isimli dergi idi. 1950'li yıllara kadar şehrin yetişkinlere

³⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 806-809.

³¹ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi, s. 838-843.

³² Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Kültür 1936-1937 İstatistiği*, No 121, Sakarya Matbaası, İstanbul, 1938, s. 294.

³³ BCA, 4490-1-0-0- 93-1985-1. (CHP Çanakkale İl Kongresi, 1938).

³⁴ Celal Ulsan, "Çanakkale Kesin İmar Planı İzah Raporu", *Arkitekt*, (Yıl 1950), S. 168, .s. 31.

³⁵ *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 86, 87, 93.

³⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1925-1926*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926, s. 592-594.

yönelik eğitim merkezi olarak Çanakkale Halkevi, kültürel faaliyetlerin neredeyse tamamını organize eden bir görünümdeydi. Milli bayramlardaki etkinlikleri ile, sağlıktan tarıma, ekonomiden vatandaşlık işlerine kadar çeşitli alanlarda düzenlediği konferanslarla, anma etkinlikleriyle, balo, şiir dinletisi, sinema ve tiyatro gösterimi, sergi gibi etkinlikleriyle, biçki-dikiş kursu, yabancı dil eğitimi gibi kursları ile Çanakkale halkevi, ilgili dönemin en önemli kültürel kurumu olmuştu.³⁷

Kentte Çanakkale Belediyesi'ne ait bir sinema bulunmakta idi ve halkın dinlenme mekânı olarak kent merkezinden kaldırılan mezarlık alanı, 1930'lu yılların sonlarına doğru Halk Bahçesi'ne dönüştürülmüştü. Belediye, bir de Belediye Gazinosu açmıştı. Kentin en önemli sosyal alanı olarak Halk bahçesi, İngiliz Calvert ve Bacon ailelerinin konak bahçesi iken 1938 yılında istimlak edilmiş ve 1941 yılından itibaren park alanı olarak kullanılmaya başlamıştı. Bir de Sarıçay'ın güneyinde Çınarlık mevkiisi ile Hastane Bayırı halkın uğrak yerleri arasında idi. Kentte ilk müze, Çanakkale Ortaokulu'nda toplanan eski eserlerle 1932 yılında ancak açılabilmişti. Çanakkale merkez kazasında (köyler dâhil) nüfusun %23.3'ü okuma biliyordu.³⁸ Kent merkezinde bu oranın daha yüksek olduğu söylenmelidir. 1945 yılına gelindiğinde bu sayı %29.2'ye ancak ulaşabilmişti.³⁹

5. Kent Planı ve Altyapı

1923 yılından 1930'lara kadar kent merkezinin altyapısına dair yapılan faaliyetler hakkında elle tutulur bir veri olmamakla birlikte kent ilk "şehir haritası" 1932 yılında yapılmıştı. Şehrin kuzeyini Jandarma Efrad Mektebi, Güneyini ise Tatar Mahallesi kesiyordu. Kent doğuya doğru genişleme gösteriyordu. Sarıçay'ın güneyinde tek tük yerleşim alanı görülmekte idi ve kent merkezinde büyükçe bir alan mezarlık alanı idi. Belediye ve Hükümet Konağı sahil şeridinde iskeleye yakın konumlanmıştı. Diğer resmî dairelerin de yine sahil şeridi üzerinde, özellikle Kayserili Ahmet Paşa Caddesi boyunca konumlandığı görülmekte idi.⁴⁰

³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Murat Karataş, *Çanakkale Halkevi (1932-1951)*, Grafiker Yayınevi, Ankara, 2014.

³⁸ Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1935), T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Cilt 13, s. 61.

³⁹ Genel Nüfus Sayımı (21 Ekim 1945), Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt 15, s. 12.

⁴⁰ Çanakkale Şehir Haritası, 27.04.1932 tarih ve 1/1000 Ölçekli (Bkz. Ek 1).

1938 yılına kadar geçen on beş yıllık süre boyunca Çanakkale Belediyesi tarafından şehrin imarına altyapı ve imarına dair çeşitli faaliyetler yürütülmüştü. Çanakkale kent merkezine ve kordon boyuna parke kaldırım döşemesi ile çevre düzenlemesi yapmıştı. 10.700 liraya mâl olan bir fennî mezbaha yaptırmıştı. Taşkınlardan korunmak için Sarıçay'a set çekilmişti. Belediye'nin sinema salonu, 13.000 lira sarfıyla ilaveler yapılarak sesli sinemaya çevrilmişti. 12.500 lira sarf ederek Atatürk Anıtı ve çevre düzenlemesi yaptırmıştı. Gümrük Binası önündeki iskeleyi, saha büyük vapurların yanaşabilmesi için onarımını gerçekleştirmişti. Sarıçay'dan gelen şehir suyuna depo yaptırmıştı. Plaj, hamam, ağaçlandırma ve şebeke suyunun kullanımı için boru hatlarının döşenmesi işini tamamlamıştı.⁴¹

Jandarma Efrad Mektebi'nin çabaları ile 1930'lu yıllarda şehir elektriğe kavuşmuştu⁴² ve 700 haneye elektrik bağlanmıştı. Tüm cadde ve sokakların aydınlatması tamamlanmıştı. Belediye tarafından şehir suyu altyapı çalışmaları tamamlanmış, bir de su deposu yapılmıştı. Kent merkezinin temiz su ihtiyacı Sarıçay'dan elde edilen suyun filtrelenmesinden elde edilmişti.⁴³ Ancak su yeterince sağlıklı değildi. Bu durum, bir değerlendirme raporuna şu şekilde yansımıştı:

*"Çanakkale kasabasının suları Kocaçay kenarında kazılan bir kuyudan makine vasıtasıyla getirilir. Kuyudan makine ile celp olunan su basit bir süzgeçten geçirildikten sonra iki depoda cem' edilir ve demir borularla şehre tevzi' olunur. Su menba'ından itibaren bütün seyrinde demir borularla muhafaza olunduğundan televvüsten masûn ve kemiyet itibarıyla kâfi ise de lezzeti kaba ve kireçli olmakla keyfiyet itibarıyla iltifata şayan değildir. Kezâlik Çanakkale'de Donlupınar denilen bir menba' suyu demir borularla celp edilmiş olup bu da zikr ettiğimiz makine suyu ile karıştırılır. Çanakkale civarında Hanımsuyu ve Şekerpinar suyu namıyla daha iki menba' suyu mevcud olup bundan kasaba henüz istifade edememektedir, bu suların kasabaya isalelerine gayret olunmaktadır."*⁴⁴

Kent merkezinde kanalizasyon tertibatı bulunmamaktaydı. Hela kuyuları kullanılmakta ve bunlar dolduğu zamanlarda kapatıp yenisi açılmaktaydı. Kent merkezinde dört hamam, yirmi beş adet de kurna mevcuttu. Kentte fennî mezbaha bulunmamaktaydı. Evler, mimarlar tarafından inşa edilmemişti. Kent

⁴¹ Şeref Ergenekon, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴² "Çanakkale md." *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 1884.

⁴³ *Çanakkale*, 1954, s. 13.

⁴⁴ *Çanakkale Vilayeti*, 1927, s. 94.

merkezindeki evler genellikle zemin katından ibaretti. Bu katın üzerinde diğer bir kat olduğu takdirde, zemin katı kiler ya da ahır olarak kullanılmaktaydı. Pencereleleri gayet küçük olan evler tahta döşemeli ve kısmen toprak zeminli idi. Bu durum da su taşkınlarında evlerin zarar görmesine neden olmaktadır.⁴⁵

Şehirde, altı adet cami bulunmaktaydı; Yalı Camii, Büyük Camii, Kurşunlu Camii, Tıflı Camii, Necip Paşa Camii ile Tatar mahallesinde bir camii vardı. Kent merkezinin kenarından geçen Sarıçay'ı, taşmalardan engellemek için setler inşa edilmişti. Kent merkezindeki iskeleler tamir ettirilerek vapurların yanaşabilmesi sağlanmıştı. Birçok yangın geçiren Çanakkale kent merkezi için, modern bir İtfaiye teşkilatının kurulması da 1930'lu yılları bulmuştu. Çanakkale Belediyesi tarafından kurulan itfaiye teşkilatı şehir merkezinde çıkacak olası bir yangına müdahale etmek için teşkilatlandırılmıştı. 1938 yılına ait bir veriye göre Çanakkale merkeze bir memleket hastanesi, bir vali konağı ve hususi muhasebe binası inşa edilmişti.⁴⁶ Çanakkale Belediyesi 1937 yılında Yalı Caddesi'ni parke ile döşettirmiş ve bu yolun açılışı 1938 yılında Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında yapılmıştı.⁴⁷

1940'lı yıllarda aslında Çanakkale'nin halen bir kale-kent olma durumu, askerî yapı ve nüfusun etkisinin devam ettiğini söylemek gerekmektedir. Coğrafi konumu nedeniyle Türkiye'nin stratejik önemde bir bölgesi olarak Çanakkale Boğazı, uzunca yıllar bu etki altında olmuştur. Bu durumun şehrin altyapı ve imar faaliyetleri konusuna da yansdığı görülmektedir. 1941 yılına tarihlenen Çanakkale kentinin imarı ile ilgili İstemi Ateş tarafından yapılan bir değerlendirme, bu hususu gözler önüne sermektedir. Ateş, nüfusun ve ekonomik hayatın canlılık göstermeye başladığı Çanakkale kent merkezinde yerli halkın konut problemi çekmediği; ancak memur ailelerin nakil yolu ile şehre geldiklerinde ya da iktisadi faaliyet için kente göç edenlerin konut problemi yaşadıkları aktarılırken Çanakkale Belediyesi'nin yaptığı işlerin yeterli olmadığını belirtmiş ve "yüksek askerî makamların" büyük gayret sarf ettiğini vurgulamıştır. Çanakkale'ye yapılmakta olan Orduevi'nin "şehirde başlı başına bir ictimai canlılık merkezi olduğunu belirten Ateş, kentnin imarı ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir:

"Burada şükranla kayıt etmek istediğimiz mühüm bir nokta şudur ki Yüksek Askerî Makamlar, Çanakkale'nin imarı için büyük gayretler sarfetmekte ve her gün yerli

⁴⁵ A.g.e., s. 97, 100.

⁴⁶ Şeref Ergenekon, *age*, s. 41.

⁴⁷ BCA, 30-10-0-0; 159; 113; 17.

yabancı bütün şehir halkının derin minnettarlığını mucip olacak değerli eserler meydana getirmektedir. Şehrin engüzel caddesi olan ve deniz kenarı boyunca dalgaların biriktirdiği yosun yığınları ile gelip geçenleri rahatsız eden ve fena kokular neşreden bir saha halini alan sahil kısmına rıhtım yapılmasına başlanmış olması, bu şehre yapılacak en mühim iyiliklerden başlıca biri bulunuyor. Kahraman Türk ordusu, yalnız vatanın emniyet ve selametini koruyan, onu sükûn ve huzur içinde yaşatan muhip bir varlık olmakla kalmıyor. Göz bebeği kadar sevdiği aziz yurdunun noksanlarına ve ihtiyaçlarına çare bulmaya, onun imarına ve bayındırlığına devalı bir surette çalışıyor”⁴⁸

Kent, gerek altyapı gerek bina veya konut bakımından durağan bir dönem geçirmiştir. 1947 yılına ait bir kayda göre Çanakkale’de oturmaya elverişli 42.188 hane, 739 meskûn yer, 14.512 adet de diğer bina vasfında tariflenmiş mekân vardır. Buna ilaveten 171 okul, 548 cami, 414 resmi daire, 42 hamam ve 14 vesair bina bulunmaktadır.⁴⁹

Çanakkale turizmi de kentin özellikle tarihî dokusundan kaynaklanmaktaydı. Birinci Cihan Harbi’nde Çanakkale Savaşları’nın meydana geldiği bu bölge, kentin dokusuna da yansımıştı. Askeri amaçla XV. yy’da kurulmuş olan kent, neredeyse 1950’lerin başlarına kadar Türkiye’nin güvenlik amaçları doğrultusunda stratejik önemde bir alan olarak önemini sürdürmüştür. Bu bakımdan kentin Cumhuriyet döneminde gelişimi de 1923-1950 yılları arasında bu stratejik önem dolayısıyla çeşitli sınırlılıklarla olabilmıştır. 1949 yılı, Çanakkale kent tarihi açısından önemli bir yıl olmuştur. Mimar Celal Ulusan tarafından hazırlanan “Kesin İmar Planı” ile birlikte kentte, ilk kez düzenli bir imar hareketi oluşmaya başlamıştır. Bu plan, Çanakkale’nin kentleşme çekirdeğini oluşturan ve 1932 yılında hazırlanan haritalar üzerine yapılmıştı. Çanakkale kent merkezine inşa edilen Cumhuriyet Meydanı ve Atatürk Anıtı’nın bulunduğu mevki, idare merkezi olarak kabul edilmişti. Hükümet Konağı’nın da bu meydanın tam ortasına yapılması önerilmişti. Cumhuriyet Meydanı’nın deniz ile buluştuğu nokta ise iskele olarak belirlenmişti. Aynı zamanda meydana bağlı olarak çeşitli bulvarlar açılmış; “Kordon” yolu da bu imar planı çerçevesinde çift şeritli yol olarak inşa edilmişti. İskeleyle dik bir şekilde bağlanan Demircioğlu Caddesi ve bu caddeyi keserek denize paralel olarak kurulan Atatürk Caddesi ve İnönü Caddesi de bu plan çerçevesinde yapılmıştı. Çarşı caddesinin ticaret merkezi olarak kalabileceği düşünülerek yeni bir ticaret alanı öngörmemişti. Tıflı Camii kuzeyindeki

⁴⁸ İstemi Ateş, “Ordu Evi ve Çanakkale Şehrinin İmarı”, *Anafarta*, Sayı 9, Çanakkale, 1941, ss. 3-4.

⁴⁹ Nurettin Ünen, *Dünyâ ve Bugünkü Çanakkale*, 1947, s. 18.

sahaya, hâl binası yerleştirilmişti. Aynı zamanda Sarıçay'ın karşısına konut alanlarının geçmesini öngörmemişti. Konut yapılanması bahçeli nizam ve üç katlı olarak düşünülmüştü. Balıkesir yolu kent çıkışı iken İzmir yolu sanayi alanı olarak değerlendirilmişti. Kent, Ezine-Ayvacık-İzmir ile Lapseki-Biga-Bursa karayolları ile bağlanmıştı. Birinci derecede ikamet alanı olarak Balıkesir-Çanakkale ile Çanakkale-Ezine yollarının birbirini çaprazlama kestiği saha belirlenmişti. İkinci derece olarak ise şehrin güneyi belirlenmişti. Liman ve Endüstri bölgesi olarak ise Cumhuriyet Meydanı'nın denize bakan kısmı, gümrük binası ve askeri bölge arasında kalan kısım belirlenmişti. Memleket hastanesi ile sahil arasında bulunan saha, halkın dinlenme ve gezinti alanı olarak korunmuştu. Kentin güneyinde bulunan üç cami ile müze etrafı da yeşil alan olarak belirlenmişti. Plana göre Çanakkale'de bulunan üç ilkokul, bir ortaokul ve bir sanat okulu olmak üzere beş okuldan başka yeniden bir okul yapılması öngörülmemiştir. Hükümet binasının arka kısmında bulunan boş saha, otopark ve otobüs durak alanı olarak belirlenmişti. Köprübaşında bir hayvan pazarı ile bir han inşa edilmişti. Büyük sanayi bölgesi olarak ise deniz ile Kepez arasında kalan saha belirlenmişti.⁵⁰

1949 İmar Planına bağlı olarak 1950'li yılların başında Çanakkale Valiliği, Endüstri Meslek Lisesi, Fen Lisesi, Karayolları binası, Tarım Müdürlüğü binaları yapılmıştı. Askeri hastane ve devlet hastanesi yapılmıştı. 1949 yılı İmar Planının uygulanamayan kısımları ise büyük oranda 1950'li yılların başlarından itibaren karayolları hatlarının ulaşım ve kent için önem derecelerinin artmasından kaynaklanmıştı.⁵¹

SONUÇ

Küçük bir taşra vilayeti konumundaki Çanakkale, 1923-1950 yılları arasındaki kentsel gelişim sürecini, askeri ve stratejik önemine paralel biçimde gerçekleştirmiştir. Çanakkale, 1915 yılındaki Cihan Harbi'nin kentte meydana getirdiği tahribat ve 1918-1923 yılları arasındaki işgal ile İngiliz yönetimi sırasında oluşan tahribat sonucu büyük oranda imara muhtaç bir kent görünümündedir. 1923 yılından itibaren altyapısal faaliyetlere ancak başlanabilen kentin görünümü, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde mübadele ve göçlerle artan nüfusa paralel olarak gelişmiştir. Benzer olarak kentin sosyo-

⁵⁰ Celal Ulusan, "Çanakkale Kesin İmar Planı İzah Raporu", *Arkitekt*, (Yıl 1950), S. 168, s. 28-31. (Bkz. Ek 2).

⁵¹ Çanakkale md. *Yurt Ansiklopedisi*, s. 1850.

kültürel yapısı ve ekonomik gelişimi de kentin altyapı, ulaşım ve konut imarı gibi temel gereksinimlerinin giderilmesi ile paralel gelişme göstermiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Çanakkale kentinin ilk kent merkezi haritası 1932 yılında yapılmıştır. Kentin mevcut durumunu gösteren ve oldukça detaylı hazırlanmış bu harita, 1932 yılında kentin cadde ve yollarını, resmî kurumların konumlandığı alanları ve sosyo-ekonomik faaliyet alanlarını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bu harita, kent planlamasının da zeminini oluşturmuştur. Bu harita, 1949 yılında kentin ilk imar planı hazırlandığında temel olarak alınmıştır. Nihayet Mimar Celal Ulusan tarafından 1949 yılında hazırlanan “Kesin İmar Planı” ile birlikte kent, ilk kez düzenli bir imar planı çerçevesinde düzenlenmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

BCA, 4490-1-0-0- 93-1985-1. (CHP Çanakkale İl Kongresi, 1938).

BCA, 30-10-0-0; 159; 113; 17.

II. Resmi Yayınlar

Başbakanlık Devlet İstatistik Müdürlüğü, *1927 Sayımı*, Ankara, 1927.

Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Kültür 1936-1937 İstatistiği*, No 121, Sakarya Matbaası, İstanbul, 1938.

Çanakkale Şehir Haritası, 27.04.1932 tarih ve 1/1000 Ölçekli.

Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Çanakkale, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1998.

Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1935), T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Cilt13.

Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1940), Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü.

Genel Nüfus Sayımı (21 Ekim 1945), Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Cilt 15.

Genel Nüfus Sayımı (22 Ekim 1950), T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü.

Sanayi İstatistikleri (1932-1937), Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, N: 143, İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, Matbuat Umum Müdürlüğü, İstanbul Devlet Matbaası.

Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1925-1926, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1926-1927, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi.

Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnamesi 1927-1928, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi.

Umumî Nüfus Tahriri (28 Teşrinievvel 1927), Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1929.

III. Kitaplar

15 Yılda Çanakkale, 1938.

CONK, Ahmet Cemil, *Çanakkale İlinin İktisadi Tetkiki*, Ankara, 1952.

Çanakkale 1967 İl Yıllığı, Çanakkale, 1967.

Çanakkale Vilayeti, 1927.

Çanakkale, 1954.

ERGENEKON, Şeref, *Cumhuriyetin 15 inci yılında Çanakkale*, 1938.

Hasan Hulki, *Türkiye Salnamesi 1927*, Cilt 2, Anadolu Matbaası, İstanbul tarihsiz.

KARATAŞ, Murat, *Çanakkale Halkevi (1932-1951)*, Grafiker Yayınevi, Ankara, 2014.

ÜNEN, Nurettin, *Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*, 1947.

IV. Makaleler

“Çanakkale md.” *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.

A. Cevdet, “Cumhuriyet Devrinde Yol İşleri”, *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 29 Ekim 1934, Vilayet Matbaası, s. 5

A. Cevdet, “Cumhuriyet Devrinde Yol İşleri”, *Çanakkale Vilayet Gazetesi*, 1 Kasım 1934, s. 1.

ATEŞ, İstemi, “Ordu Evi ve Çanakkale Şehrinin İmarı”, *Anafarta*, Sayı 9, Çanakkale, 1941, ss. 3-4

GÜN, Eda “18 Mart Günü Çanakkale’de ne Yaşandı?”, *Anafarta*, S. 6, Çanakkale, 2020, ss. 16-22.

Matbaası, İstanbul 1939, s. 122.

ŞENTÜRK, Ayşegül. “Çanakkale Vilayetine Mübadillerin Yerleştirilmesi (1923-1930): Tasfiye Talepnameleri’ne Göre Bir İnceleme ve Değerlendirme” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 16, Sayı 25, Çanakkale, 2018. ss. 285-316.

ULUSAN, Celal, “Çanakkale Kesin İmar Planı İzah Raporu”, *Arkitekt*, (Yıl 1950), S. 168, s. 28-31.

YANARDAĞ, Ayşe, “Mudanya Mütarekesi Döneminde İngilizlerin Çanakkale’deki Askeri Faaliyetleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 65, s. 66-81.

V. Tezler

ERAT, Elif *Çanakkale Sanayi ve Ticaret Tarihi (1923-1960)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2019.

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 57-84.

Geliş Tarihi: 11 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

BİR ÇATIşMANIN DENKLEMİ: ÇAKIRCALI MEHMET EFE'NİN BAşARISINDA YATAK VE PUSU FAKTÖRÜ*

Cihan ÖZGÜN**

Gizem TUNÇ***

Yasin ÖZDEMİR****

Öz

18.yüzyıl Batı Anadolu'sunda varlıklarını sürdürmüş olan eşkıyalar, kendilerine özgü yaşayışlarıyla efsaneleşmişlerdir. Efsaneleşmelerinin arka planında yatan sebepler kuşkusuz yaşam koşullarının zorlu olduğu dağlarda verdikleri mücadelelerdir. Bu mücadeleler kurdukları yatak ve istihbarat açları ile rakipleri karşısında uyguladıkları taktiklerden oluşmaktadır. Batı Anadolu'da faaliyet gösteren eşkıya çeteleri ve bu çetelerin liderlerini ne çıkaran yine bu taktiklerdir. Bir eşkıya kurduğu yatak ve istihbarat ağı sayesinde varlığını muhafaza edebileceğini bilmektedir. Merkez hükümet ve onun yerel yetkilileri ile olan ilişkilerini de yine bu yataklar üzerinden sürdürmüşlerdir. Barınma, silah temin etme, istihbarat sağlama gibi çeşitli özelliklere sahip olan yataklara ek olarak çatışma esnasında uyguladıkları pusu ve şaşırtma gibi taktiklerle de hayatta kalabilmişlerdir. Bu çalışmada, bölgenin en ünlü eşkıyası olan Çakırcalı Mehmet Efe'nin kurduğu yatak açları, çatışma ve pusu taktikleriyle dağda nasıl bir iktidar mücadelesi verdiği konusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eşkıya, Çakırcalı, Yatak, Pusu, Küçük Menderes.

* 20620 ID ve SGA-2019-20620 numaralı, G. Araştırma projesi olan İzmir ve çevresinde Eşkıya ve Eşkıya Yatakları 1877-1909 başlıklı proje çalışması kapsamında gerçekleştirilen bir yayındır.

** Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (cihan.ozgun.ege@gmail.com).
ORCID ID: 0000-0001-8337-5876.

*** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora ğrencisi, (gizem_tunc@yahoo.com.tr).
ORCID ID: 0000-0002-8443-162X.

**** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora ğrencisi, (ozdemiryasin91@gmail.com).
ORCID ID: 0000-0003-4692-2097.

EQUATION OF A CONFLICT: HIDEOUT AND AMBUSH FACTOR IN THE SUCCESS OF ÇAKIRCALI MEHMET EFE

Abstract

The bandits, who continued their existence in the 18th century Western Anatolia, have become legendary with their unique lifestyles. The reasons behind their legend are undoubtedly their struggles in the mountains where their living conditions are difficult. These struggles consist of the harbours and intelligence networks they establish and the tactics they apply against their rivals. It is these tactics that highlight the bandit gangs operating in Western Anatolia and the leaders of these gangs. A bandit knows that he can maintain his existence thanks to his harbour and intelligence network. They also continued their relations with the central government and its local authorities through these harbours. In addition to the harbours, which have various features such as shelter, weapons and intelligence, they also survived the tactics such as ambush and confusion they applied during the conflict. In this study, it will be focused on what kind of a power struggle on the mountain with the harbour nets, conflict and ambush tactics established by Çakırcalı Mehmet Efe, the most famous bandit in the region.

Keywords: Bandits, Çakırcalı, Harbour, Ambush, Küçük Menderes.

Giriş

Eşkîya kelimesi “şaki”nin çoğuludur ve “haydutluk, serkeşlik vâdisine kapılan adam”¹ manasına gelen olumsuz bir anlam barındırır. Daha açıklayıcı olmak gerekirse var olan düzene boyun eğmeyi reddeden ve kendini diğer köylülerden ayırıştıran, geçimini farklı iş kolları ve kanun dışı sayılan eylemlerle sağlayan bir topluluğu imler. Eşkîya'nın toplumdaki bu duruşu onu, yaptığı zorbalık sebebiyle hem korku duyulan hem de yaşadığı bölgenin dağlarını, gizli geçitlerini, kamufle yerlerini avucunun içi kadar iyi bilen ve bunu derbentçilik, muhafızlık, kahvehane işletmeciliği gibi iş kollarıyla da avantaja çeviren birey haline getirir. Kır toplumunun genç ve bağımsız bireyleri, köy hayatının

¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Haz. Raşit Gündoğan, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 612.

gerektirdiği sabit ve düzenli bir yaşamın kurallarına uymak yerine, daha az iş gücüyle farklı geçim yollarına yönelmişlerdir. Böylelikle dağlarda ve otlaklarda özgürce hareket etmek istemişlerdir. Bu durumda kimler eşkıya olabilir veya kimler eşkıya olmak ister gibi sorulara cevap aradığımızda genç, dinamik, kural dışı hareket etmeye cesaret eden ve stabil bir yaşamı reddeden, kendini toplumun kırsal kesiminden ayırarak özgün kuralların işlediği *ayrı bir dünyaya*² dahil olmak isteyen bir profil karşımıza çıkar³. Eşkıyanın asıl amacının mevcut devlet düzenine karşı koyan politik bir gayeye mi sahip yoksa eşitlik ve adaletin tesisinin sorumluluğunu üstlenen aykırı toplumsal oluşumlar mı olduğunun kritiği pek çok araştırmada büyük bir yer kaplamaktadır.

Devletin nezdinde eli silahlı, haydutluk yapan bu grupların halk kültüründe efelik ve zeybekliğe karşılık geldiğini söylemek mümkündür. Daha genel bir tabirle “dağcı, dağda yaşayan” olarak nitelendirilen Efe/Zeybek, Batı Anadolu ve bilhassa İzmir, Aydın ve Manisa halk kültürüne özgü bir gelenektir⁴. Buna karşılık Ege bölgesindeki eşkıya kavramının korku ve hayranlığın arasındaki ince çizgide gidip geldiği de yadsınamaz bir durumdur⁵.

“Aydın Zeybeklerinden Birkaç Numune”, Şehbal Gazetesi, 15 Mart 1329.

² Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, Çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011, s. 182.

³ Eric J. Hobsbawm, “Eşkıyalar”, Çev. Orhan Akalın, Ali Kerem Saysel, *Folklorla Doğru Dergisi*, S.59, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, ss.43-44.

⁴ G.Leiser, “Zeybek”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, 2005, s. 493.

⁵ Barkey, *a.g.e.*, s.185.

Eşkıya ve Efe kavramları çoğu zaman aynı anlama gelecek şekilde iç içe kullanılsa da halkın belleğinde çok ince bir çizgiyle ayrıldığını ve ikisinin birbirinden farklı niteliklere sahip olduğunu çeşitli anlatılarda rastlıyoruz. Efelik olgusu halkın belleğinde “Daima fakire yardım eden, köprü yaptıran, mezarlıkların bakımını sağlayan, taze ağaçların kesilmesini önleyen, doğayı koruyan ve köylerin çoğunu eşkıyalardan kurtaran⁶ olarak yer edinirken, mala, cana, ırza, namusa göz dikenlere ise eşkıyalığı imleyen “Çalıkakıcı” denilmiştir⁷. Kişi veya kişilerin çalıkakıcı mı yoksa efe/zeybek mi olduğu, buldukları bölgede yarattıkları algıyla ilişkili olmuştur⁸. Devletin nazarında silah taşıyıp, toplumun güvenliğini tehdit eden kişi veya kişilere eşkıya denilmiş olmasına rağmen, Milli Mücadele döneminde bu algının yerel basın aracılığıyla kırılmaya çalışılmıştır. İzmir (Kemeraltı) menşeli Zeybek Gazetesi⁹'nin 1.sayısında Zeybekler için “*bütün insanlık ve mertlik meziyetlerinin bir arada toplandığı yüksek dağlar şahsiyetidir*¹⁰” ifadeleri kullanılmıştır.

Bunun yanı sıra Ziya Şakir kimler dağa çıkar ve eşkıya olur sorusuna “şahsi hürriyetini kurtarmak için dağa çıkanlar, kanuni takibattan kurtulmak için dağ başlarında yaşamaya mecbur kalanlar ve soygunluk peşinde koşanlar¹¹” ifadeleriyle yanıt aramıştır.

Ege bölgesindeki Çakırcalı Ahmet Efe, Çakırcalı Mehmet Efe, Yörük Cerit Osman, Koca Cerit Mustafa, Atçalı Kel Mehmet Efe, Kamalı Zeybek gibi ünlü isimlerin dağa çıkarak eşkıya olma sebeplerine baktığımızda hemen hemen benzer gerekçeler su yüzüne çıkmaktadır. Örneğin, Çakırcalı Mehmet Efe, öldürülen babasının intikamını alma isteğiyle hükümetçe yakalanmamak¹², Atçalı Kel Mehmet Efe, ırgatlık yapan bir köylü iken, insafsız ve zalim yönetici

⁶ Şirin Sümer Çubukçu, İlknur Atalay, Nevzat Üçyıldız, Zeybekler Belgeseli, 1.Bölüm, TRT, 2007.

⁷ M. Serçinlioğlu, “Zeybeklik ve Zeybekler”, *Töre Dergisi*, S.39, İstanbul, 1972, s.14. Caner Işık, Gökhan Türk, “Aydın Halk Kültüründe Efelik ve Çalıkakıcılık”, *Zeybek Ateşi 2.Ulusal Efe Kurultayı*, Özdemir, 2013, s.123.

⁸ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, “Bir Çetenin Anatomisi”, *Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi*, Ed.Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 2019, s. 75.

⁹ Zeybek Gazetesi hakkında detaylı bir çalışma için bk. Necat Çetin, Savaş Özdemir, “İzmir’de Yayımlanan Kısa Ömürlü Resimli Bir Mizah Gazetesi; Zeybek”, *Acta Turcica*, Yıl. VI., Sayı: 2, Temmuz 2014, s. 1-19.

¹⁰ “Zeybeklik, Efelik ruh asaletinin, cömertliğin, sadakatin, sözde ve özde doğruluk, misafirpererlik, merhamet ve himayenin, haksızlıklara karşı isyanın izzet-i nefsin, ve'l-hasıl bütün insanlık ve mertlik meziyetlerinin bir arada toplandığı yüksek dağlar şahsiyetidir... Osmanlıların her çeşit hükümetleri esnasında zeybekler, efeler hakka taptıkları ve haksızlığa isyan ettikleri için- müstebid, zalim ve rüşvetçi memurlar tarafından aleme sırf birer hayırsız, birer şaki olarak tanıtılmış idi. Ne yalan ne iftira!” *Zeybek Gazetesi*, 23 Teşrin-i Sani 1334.

¹¹ Ziya Şakir, “Zeybekler”, *Resimli Tarih Mecmuası*, S.6, 1950, s.217.

¹² Ercan Uyanık, “Çakırcalı Mehmet Efe Kronolojisi”, *Ege Defterleri*, S.4, İzmir, 2014, s.5.

ve mültezimlerin baskısı altındaki yoksul kesimi kurtarmak¹³, Köselioğlu Mehmet Efe (Toscalı) namus meselesinden dolayı kaçarak dağa çıkması gibi çeşitli gerekçeler de sıralanabilir¹⁴. Buna benzer dağa çıkarak eşkıya olma hikâyeleri namus meselesi, kan davası, adam öldürme, hak savunma gibi siyasi¹⁵ gerekçe taşımayan sosyolojik bir arka planı vardır. Hepsinin dağa çıkma sebepleri arasındaki ortak nokta kaynakların da vurguladığı üzere hükümetin askeri güçleri tarafından yakalanmaktan kaçınmaktır. Yörenin dağlarını, ovalarını, sarp geçitlerini çok iyi bilen eşkıyalar için bu mekânlar, gizlenmenin ve takip edilememenin zorlu ama güvenli yollarından birisidir.

Eşkıyaların eşkıyalık yapabilmeleri için cesaret, hak iddiası kadar önemli bir konu da iyi bir yatak ağına sahip olması gerekmektedir. Yetkin, eşkıyanın dağda varlığını sürdürmesi, yatakların sağlamlığına ve kurduğu istihbarat ağına bağlı olduğunu yani eşkıya demenin “yatak” ve “organizasyon” anlamına geldiğini ifade etmiştir¹⁶.

Eşkıyalara yataklık edecek kişiler genelde tanıdık, güvenilir insanlar arasından seçilirdi. Bu bakımdan eşkıyalar öncelikli olarak kendi etnisitesinden kişileri seçmeye gayret etmişlerdir. Rum eşkıyalar Rumları yatak olarak alırken¹⁷, çoğunluğu Türkmen aşiretlerden olan Müslüman eşkıyalar ise Türkmen aşiretlerden yatak seçmeye gayret etmişlerdir. Bölgeye işçi olarak gelen ancak sonradan çetecilik faaliyetlerinde bulunan Arnavutlar ve 1864 büyük sürgünü ile bölgeye yerleşen, genelde eşkıya takibinde görev alan Çerkezler de oluşturdukları takip kollarına kendi soydaşlarını seçmişlerdir. Eşkıyaya yataklık etmekten tutuklanan insanlara baktığımız zaman baba-oğul, kardeşler yahut bütün aile bireylerin olduğunu görmemiz mümkündür¹⁸.

¹³ Mehmet Başaran, Aysun Sarıbey Haykıran, “Osmanlı Merkezi Yönetimine Taşranın Direnişi; Atçalı Kel Mehmed Ayaklanması, *Balıkesir Üniv. Sos. Bilimler Enst. Dergisi*, C.12, S.22, Balıkesir, 2009, s. 159.

¹⁴ Kız kaçırma, toprak meselesi gibi sebepler de çoğaltılabilir. Bk. Halil Dural, *Bize Derler Çakırca; 19.ve 20.yüzyılda Ege'de Efeler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2005, s. 99.

¹⁵ Ödemiş'te jandarma tarafından yakalanan belli başlı eşkıya çetelerinin siyasi amaç taşımadıkları vurgusu devletin resmi kayıtlarına geçmiştir. Bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.ŞFR.,601/101*.

¹⁶ Yetkin, *a.g.e.*, s.12.

¹⁷ Cihan Özgün- Aysun Sarıbey Haykıran, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Zamanlarında Eşkıyanın Gölgesinde Bir Kaza: Kuşadası”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2017, ss.425-441. Kuşadası ve çevresindeki Rum eşkıyalık faaliyetlerinin benzerleri İzmir ve çevresinde de yaşanmaktadır. Katırcı Yanni'ye yollardaki bütün hancı, bakkal, kahvecilerin yardım edip muhbirlik yaptığı ve çetenin aldıkları bilgiler çerçevesinde hareket ettiği Zeynel Paşa tarafından hükümete bildirilmiştir. *BOA, İ.DH., 277/17393*.

¹⁸ *BOA, Y.EE..KP, 21/2083, DH.EUM.6.Şb., 19/21*.

Eşkya yataklarının sayısı çetenin sayısına göre 20-30 kişiyi bulmaktadır¹⁹. Ancak Serasker Rıza'nın hükümete gönderdiği bir raporda sadece Çakırcalı'nın, Aydın vilayeti dâhilinde belli başlı 100 kişiden fazla yatağı olduğunu ve bunların takip müfrezelerine bilgi vermekten kaçındıklarını bildirmiştir²⁰.

Her ne kadar eşkıyaların meskeni dağlar olsa da bu kişilerin şehirle bağlantısı olmak zorundadır. Bu ilişkiyi de yataklar aracılığıyla sürdürür. Eşkya yataklığı sadece ezilen köylüler yahut tanıdıkları yapmaz, eşkıyalığın boyutlarına ve niteliğine uygun olarak ağalar, beyler, muhtarlar, tüccarlar, muhtarlar hatta güvenlik güçleri içinden birileri dahi eşkıyaya yataklık yapabilir²¹. Örneğin eski eşkıyalardan birinin oğlu ve devlet görevlisi olan Refik Bey, Çakırcalı'ya yataklık ettiği ve Çakırcalı'nın tutuklanan adamlarını hapisneden kaçırma planı yaptığı gerekçesiyle görevinden alınması istenmiştir²².

Yatakların görevleri çeşitlidir. Kimi faaliyet dönemlerinde çeteye yiyecek taşıırken bazıları silah, cephane bazıları haber, bazıları ise eşkıyanın adam kaçırma, gasp, haraç yahut soygun yoluyla elde ettiği ganimeti nakde dönüştürmek ile görevlidir. Örneğin Kel Hayim, İzmir'deki Frenk tüccarlarıyla silah alışverişinde yahut haraç, soygun gibi faaliyetler sonucunda elde edilen altınların nakde dönüşmesinde Çakırcalı'ya yardım etmiştir. Ödemiş civarında eşkıyalar tarafından soyguna uğrayan kişilerin çalınan mallarının listesi yapılmıştır. Örneğin Helvacının oğlu Hacı Hüseyin'in piştovu, yelegi, giysileri ve dört koyunu dışında büyük ihtimalle nakit paraya çevrilmek üzere bir aynası da alınmıştır²³. Yine Ödemişli Değirmenci Osman'ın evini basan eşkıyalar nakit para ve çeşitli giysilerinin dışında kahve takımı ve kahve değirmenini de çalmışlardır²⁴.

Yatakların nasıl yardım ettiği konusunda en ilginç örneklerden biri kuşkusuz Yusufderesi köyü imamı Salih Efendi'nin çetelere nasıl yardımcı olduğudur. Yatsı namazından sonra odasındaki lambayı eğer pencerede yakıyorsa, köyde hükümet kuvvetlerinin olduğu, lamba kısık ise hükümet

¹⁹ Ali Özçelik, *Batı Anadolu'da Eşkya ve Şiddet-Af Sistemi Bağlamında Devlet-Eşkya İlişkisi (XIX. ve XX. Yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2019, s.14.

²⁰ BOA, Y.MTV., 296/178.

²¹ Yücel Yiğit, "Mütareke Günlerinde Balıkesir'de Eşkya Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkya ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2017, s.567.

²² BOA, Y..EE..KP, 27/2642.

²³ Ayna o dönem için nakit değeri olan bir eşyadır.

²⁴ BOA, MVL, 216/14.

kuvvetlerinin köye gelip gittiklerini ve eğer pencere lambasız yani karanlık ise köyün boş olduğunu, kimsenin gelmediğini eşkıyaya bildirmiştir. Haberleşmede kullanılan bir diğer yol ise suyollarıdır. Çete köye gireceği veya yiyecek ihtiyacı olduğu zaman sebze bahçelerinin dağdaki suyollarını bozmuştur. Yataklar durumu fark edince, daha önce anlaştıkları yerde bekleyen çeteye yiyecek götürmektedir²⁵. Yataklardan bazıları ise doğrudan çetenin yanına gitmektense belli noktalarda bulunan heybelere yiyecekleri bırakmışlardır.

Yatakların bir görevi eşkıya çetesinin pek faaliyet göstermediği kış aylarında çetenin saklanmasına yardım etmektir. Eşkıyalar, bu tatil sürecinde çatışmalarda aldıkları yaraları iyileştirmeye çalışmışlar, çetede eksilme olmuşsa, takviye etmenin yollarını aramışlardır. Ayrıca, çete vurgun ganimetlerini pazarlayarak elde ettiği parayla yataklarını ve adamlarını besleyerek, gelecek sezonun organizasyonunu da ihmal etmemiştir²⁶. Celal Bayar, ünlü zeybeklere yataklık etmenin bir şeref ve aynı zamanda bir kazanç meselesi olduğunu belirtmiştir²⁷. Eşkıyaların bir kısmı korku ile halkı kendine bağlama yolu ile seçmiş olsa da²⁸ yatakların büyük bir kısmı eşkıyaların elde ettikleri ganimetten pay almışlar bu da çete reisine olan sadakati arttırmıştır.

Eşkıyaya yataklık etmenin birçok artısı olsa da çoğu kişi yatak olmak zorunda kalıyordu. Celal Bayar bu konuda İzmir'deki bir hâkimin eşkıyaya yemek vermek ile suçladığı birinin cevap olarak, kendisinin yatak olmadığını ancak yemek verdiğini itiraf etmiştir. "Sen o kadar kabadayı isen gel, dağ başında benim çadırda otur da, bu heriflerin dediğini yapma... O zaman göreyim seni, başına neler gelir? cevabını vermiş ve hakim beraat kararı almıştır²⁹". Ödemiş mirlivası Sait Paşa'ya gönderilen yazıda, Çakırcalı'ya yardım eden Kel Yahudi'nin tutuklandığını ancak eşkıyalara yataklık yapan kişilerin bunu zorla mı yoksa keyfi mi olduğunun iyice araştırılması istenmiştir. Eğer eşkıyaya yardım etmekten başka çaresi olmayan kişiler varsa bunların boş yere tutuklanmaması ve mağdur edilmemesi tavsiye edilmiştir³⁰. Ancak yine de suçsuz yere insanlar tutuklanarak mağdur edilmiştir. Tire'nin Eğridere köyünde

²⁵ Halil Dural, a.g.e., s.221-222. Pullukçuoğlu Yapucu, a.g.m., s.82.

²⁶ Yetkin, a.g.e., s.17.

²⁷ Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, C. 6, Sabah Yay., İstanbul, 1997, s.16.

²⁸ Özellikle Çakırcalı'nın bu konuda izlediği politika için bkz. Cihan Özgün, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağında Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2017, s.166.

²⁹ Bayar, a.g.e., C.6, s.17.

³⁰ BOA, Y..EE..KP, 31/3049.

yaşayan Koyuncuoğlu Mehmed ve Abdullah bu kişilerden ikisidir. Yazdıkları dilekçede beş altı aydır suçsuz yere merkez kazada her türlü hakaret maruz kaldıklarını ve ailelerinin köylerinde perişan olduklarını belirtmiş ve yapılan tahkikat sonucunda tahliye edilmişlerdir³¹. İzmir’de yaşayan ünlü İngiliz Levanten aile Whitaller, Çakırcalı’nın af şartlarını konuşmak için Çakırcalı tarafından görevlendirilmiştir³².

Ödemiş Divan-ı Hap kitabetine tayin edilen Hilmi Efendi 10 Ağustos 1910 tarihli Aydın Valiliğine sunduğu raporda “Yörük, Çepni ve Tahtacıların öteden beri şekavete meluf hangi eşkıya çetesi olursa olsun hükümet takibatından gizlemeyi her türlü himaye ve muhafazayı ahkam-ı diniyyeleriymiş gibi bilad-ı echel halkın fikirlerini öyle dört beş ay zarfında hükümet tarafına meylettirmek pek kolay değildir”³³.

İzmir’deki Yörükler (APIKAM Arşivi)

Eşkıyalık etmek için tertibatta bulunanlar yani eşkıya çetesi yapanlar ve bu eşkıya çetesini idare edenler idam edileceklerdir³⁴.

³¹ BOA, Y.EE..KP, 27/2650.

³² Yetkin, a.g.e., s.61.

³³ Alpaslan Demir, “Dağlarda Birlikte Yaşamak: 20. Yüzyılın Başlarında Küçük Menderes Havzası’nda Göçer-Eşkıya İlişkisi”, *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, Ed. Murat Sanus-Ali Özçelik, C.1, Ankara, 2018, s.234.

³⁴ Ahenk, “Aydın Divan-ı Harbi’nin Beyanname-i Umimisidir”, 27 Teşrin-i Evvel 1909.

Çakırcalı çetesi için gayr-i kâfidir. Bir kere Çakırcalı 14 senedir bu vilayette bulunuyor. Her yeri bellemiş, tanımış, köylülerin hepsiyle dost olmuştur³⁵.

1.Pusu, Tuzak ve Çatışma

Bir çetenin maharetini gösterebildiği en muazzam sahalardan biri çatışma sırasında uyguladıkları taktikler ve sessiz sedasız kurdukları tuzaklardır. Her bir çete üyesi silah kullanmak konusunda yeteneklidir. Bu kişiler yeteneklerini kendilerine özgü geliştirdikleri saldırı teknikleriyle harmanlayarak hayatta kalmışlardır. Eşkîya çetelerinin savaşıma sistemleri; organize hareket etmek, bilhassa gizlenerek pusuya yatma ve vurkaç gibi hamlelerden oluşmaktadır. Esasen bir eşkıya kanlı canlı çatışmaya girmektense, geride durarak, pusu yoluyla intikamını almayı tercih etmiştir. İntikam alınacağı zaman bile acele etmeden en uygun zamanda düşmanın evvela ne zaman yemek yediği ve alkol aldığı hesaplanarak kurulan pusular yaygın taktiklerden biri olmuştur.

"Pusuda Zeybek/ Osman Hamdi Bey³⁶"

Yapılacak olan baskın, tuzak, dağa kaldırma, saldırı gibi eylem planları, çetenin karar mercisi olan efenin görüşleri çerçevesinde oluşturulurdu.

³⁵ Ahenk, "Çakırcalı Çetesi Hakkında Bir Mülakat", 21 Teşrinisani 1910.

³⁶ Osman Hamdi Bey, Gustave-Radolphe Boulanger'in 1857 yılında sergilediği Arap İzçiler isimli tablosundan esinlenerek "Pusuda Zeybek" isimli çalışmasına hayat vermiştir. Osman Hamdi Bey, tablosunda zeybek karakterine tiyatral bir hava katmak yerine zeybeğin doğal akışında, olduğu gibi gerçekçi bir hava içerisinde tasvir ettiği görülmektedir. Bk. Edhem Eldem " Doğulu Bir Oryantalist Nasıl Olunur?", *Görünenin Ötesinde Osman Hamdi Bey*, Sakıp Sabancı Müzesi Yay., s.38.

Tasarlanan eylem planı, son ana kadar kızanlara söylenmezdi. Bu da deşifre olmamak için alınan küçük ama etkili önlemlerden biriydi. 8-10 kişiden oluşan zeybek grubu vur-kaç denilen bir sistemle önce saldırır sonra dağılarak belirlenen noktada buluşurlardı. Etrafları sarıldığı zaman, çeşitli oyalama taktikleriyle zaman kazanır, ardından izlerini kaybettirirlerdi³⁷.

Çatışma noktasında eşkiya çeteleri arasında en bilinen tuzağa düşürme yöntemlerinden biri sözlü kışkırtmadır. Bu tuzak karşıt grubun açık vererek gafil avlanması mantığı üzerinedir. Sabırsız olanlar -ki bunlar genellikle acemi kızanlar olurdu- ayağa ilk kalkıp cevap veren vurulurdu.

Bir çetenin çarpışma ardından kullandığı taktiklerden biri de farklı bir yöne kaçtıklarına dair karşı tarafa verdiği izlenimdir. Çete bazen de kasti olarak gittiği yolu müfrezelere gösterir, ardından saklanır ve düşmanını arkalarından gelerek gafil avlardı. Bir eşkiya çetesi; kaçma kurtulma, şaşırtma, püskürtme, yarma ve oyalama gibi taktikler uygulayarak, istemleri dışında girdikleri çatışmalarda veya düştükleri pusulardan kurtulmuşlardır. Uyguladıkları çatışma taktikleri içerisinde şaşırtmayla kaçıp kurtulmaya *silme*, oyalama atışlarına *yığdırma*, havaya açılan ateşe *dikleme*, karşı çeteyi geri püskürtmek için yapılan seri atışlara da *çalımlı* denmiştir³⁸.

Dağda olmanın getirdiği açlık, konfordan uzak olmak ve her zaman tetikte olmanın verdiği tedirginliğin yanında yaralanma gibi durumlarla başa çıkabilmek de zeybeklerin yüz yüze kaldığı problemlerden biri olmuştur. Hastane, doktor gibi profesyonel tedaviden uzak olan zeybekler, doğanın koşulları neyi gerektiriyorsa ona uyum sağlamak zorunda kalmışlardır. Eşkiyalar, kullandıkları tedavi yöntemlerini kâh kendileri öğrenmiş kâh belirli yataklardan temin ettikleri merhem ve ilaçlar sayesinde iyileşebilmişler veya günü kurtarabilmişlerdir.

Eşkiyalar, daima dağda oldukları için üzerlerinde taşıdıkları her malzeme onlar için hayati önem taşıyan şeyler olmuştur. Acem Şalı olarak adlandırılan kuşaklarının içerisinde silahından, maşasına kadar türlü malzemeler taşırlardı. Pamuk (yapağı), yün gibi maddelerini yaralarını sarmak, derin yaraları dağılayıp mikrop kapmasını önlemek için de tereyağı bulundurlardı. Bulundurdukları bu tereyağını ateşte kızdırarak, bir ucu halkalı, diğer ucu çatal dilli bir demir

³⁷ Mehmet Öcal Özbilgin, *Zeybeklik Kurumu ve Zeybek Oyunları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s.89.

³⁸ Ali Haydar Avcı, *Zeybeklik ve Zeybekler Tarihi*, E Yayın, İstanbul, 2004, s.448.

çubuk olan maşa ile yaralarını dağlarlardı³⁹. Yılan, akrep gibi zehirli hayvan sokmalarında ise katran kullanırlardı. Bunun yanı sıra iyi ilişkilerde buldukları Yahudi, Rum eczacılardan da tıbbi ilaçları temin ederlerdi.

2.Çakırcalı'nın Hayatı

1872'de Ödemiş'e bağlı Ayasuret (Türkönü) Köyünde doğan Çakırcalı Mehmed Efe 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Ege bölgesinde nam salmış önemli efelerden biridir. Babası düze inmiş kır serdarlarından Çakırcalı Ahmed'dir. 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı Rus savaşı sırasında adamları ile birlikte cepheye giden Çakırcalı Ahmed geri döndükten sonra tekrar dağa çıkmıştır. Kır serdarlığı görevindeyken 1883'te Zaptiye Boşnak Hasan tarafından Aydın Valisi Hacı Naşit Paşa'nın verdiği emirle boğazı kesilerek öldürülmüştür. Komşuları tarafından büyütülen Çakırcalı Mehmed daha sonra Kamalı Mustafa ile birlikte tütün kaçakçılığı yapmaya başlamıştır. 1896'da kahvede otururken Çakır Mahmut isimli birinin akrabalarına küfretmesi üzerine Kamalı ile birlikte pusu kurarak ilk cinayetini işlemiştir. Daha sonra Kamalı Mustafa ile ortaklığını bitirerek, Hacı Mustafa ile iş yapmaya başlamıştır. Karıştığı başka bir cinayet nedeniyle hapse atılmış ve ancak delil yetersizliğinden serbest kalınca babasının intikamını almak iddiasıyla dağa çıkmıştır⁴⁰.

Babasının yakın arkadaşı olan Hacı Eşkya'ya haber salarak dağa çıkmış, gerekli malzeme ve adam ihtiyacını temin ettikten sonra ilk faaliyeti olarak 1899'da Mustafa Ağa'nın çiftliğini basmıştır. İki yıl boyunca yaptığı çeşitli baskınların ardından, 1901'de 27 Temmuz'da Çakırcalı ve çetesi Ayasuluk ve Kaymakçı yakınlarında babasını öldüren Boşnak Hasan Çavuş'un müfrezesine pusu kurmuş ve intikamını almıştır⁴¹.

Çakırcalı babasının intikamını aldıktan sonra bölgedeki varlıklı kişilerin çiftliklerini basmış, dağa adam kaldırmış ve fidye almıştır. 1903'te devlet çetelerle başa çıkamayınca uzlaşmaya karar vermiştir. Bunun için de bölgenin en bilinen Çakırcalı çetesini affetmiş ancak çete af konusunda yanıt vermemiş ve eşkıyalığa bir süre daha devam etmiştir. Barış görüşmeleri için oluşturulacak

³⁹ H. Ömer Karpuz, Zeliha Gaddar, "Efelik ve Zeybeklik İle İlgili Terminoloji Üzerine Bir İnceleme", 2. Ulusal Efe Kurultayı; Türk Tarihinde Efelik ve Zeybeklik Kültürü Sempozyumu, Ödemiş, 2013, s.34.

⁴⁰ Uyanık, a.g.m., ss.3-5.

⁴¹ Şule Sevinç Kişi, "Ege'nin Namı Eşkya Çakırcalı Mehmet Efe", İzmir Araştırmaları Dergisi, S.6, İzmir, 2017, s.88.

olan heyeti Çakırcalı'nın belirlemesi üzerine görüşmeler başlamıştır. Çakırcalı'ya silah temin eden ve İzmir'in önemli Levanten tüccarlarından biri olan Mösyö Whittall'in devlete kefil olması koşuluyla anlaşmayı kabul etmiş ve padişah tarafından affedilmiştir⁴².

1905'te bölgedeki çoğu çetenin yüze inmesinin aksine Çakırcalı eşkıyalığa geri dönmüştür. İkinci dağa çıkışında yüzdeyken çetenin parasının bitmesi üzerine saldırılar daha da artmıştır. Kara Sait Paşa'nın sıkı takibine rağmen Çakırcalı yakalanamamıştır. Kara Sait Paşa Çakırcalı'nın ev, eşya ve hayvanlarını müsadere etmiş, akrabalarını İzmir ve yakın adalara sürgüne etmiş olmasına rağmen Çakırcalı'yı yıldıraramamıştır⁴³. Paşa'nın tüm çabalarına rağmen başarı elde edememesi üzerine 1906'da padişah II. Abdülhamid'in tahta çıkışının otuzuncu yılı nedeniyle genel af ilan edilmesi ile af görüşmelerine yeniden başlamıştır. Bu sefer heyetin içerisinde yer alan Forbes ve Whitalller aracılığıyla Efe yüze inmiş ve babası gibi kır serdarlığı görevine getirilmiştir⁴⁴. Sait Paşa'nın bölgedeki kır serdarlarından silahların toplanması yönündeki beyannamesi üzerine Çakırcalı, 1906'nın Kasım ayında yeniden dağa çıkmıştır.

1906'dan 1908'e kadar faaliyetlerine hız kesmeden devam eden Çakırcalı, II. Meşrutiyetin ardından ilan edilen genel aftan yararlanarak yüze inmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Ödemiş şubesi, silah bırakan ve bir daha eşkıyalığa dönmeyeceklerine dair Ödemiş'te bir yemin töreni düzenlemiştir⁴⁵. Tekrar kır serdarı olan Çakırcalı, devlete yardımcı olmuş ve bazı çeteleri yok etmiştir. Bu sırada kendisinin muavin çetelerinden olan Kara Ali ve çetesinin tutuklanması üzerine Çakırcalı bir daha yüze inmemek üzere dağa çıkmıştır. 17/18 Kasım 1911'de Çakırcalı ile jandarma müfrezelerinin arasında yaşanan çatışmada birçok ceset bulunmuştur. Bunların içerisinde başı, elleri ve göğüs dersi yüzülmüş kişinin Çakırcalı olduğu tespit edilmesi üzerine 15 yıllık Çakırcalı şekaveti sona ermiştir⁴⁶. Çakırcalı'nın Nazilli'ye bağlı Karıncalı Dağ'da ölümü üzerine adamları büyük ihtimalle Köşk üzerinden Hamamköy geçidinden geçerek Kireli köyüne gelmişlerdir. Burada Hacı Mehmed Ağa'nın kulesine saklanmışlar ancak Hacı Mehmed Ağa, takip güçlerine ihbarda bulunmuş ve

⁴² Yetkin, *a.g.e.*, ss.95-97.

⁴³ Yetkin, *a.g.e.*, s.106.

⁴⁴ Yetkin, *a.g.e.*, ss.109-110.

⁴⁵ Uyanık, *a.g.m.*, s.26.

⁴⁶ Yetkin, *a.g.e.*, ss.170-171.

Kireli köyü tamamen muhasaraya alınmıştır. Çetenin gizlendiği kule yıkılmış ve Çakırcalı'nın ekibinden birçok kızan vefat etmiştir.

3.Çakırcalı'nın Yatakları

Çakırcalı'nın bilinen diğer çete liderlerinin aksine bu kadar nam yapmasına neden olan kuşkusuz, pusu taktiklerindeki başarısı ve çok geniş yatak ağı olmuştur. Bundan dolayı ilk dağa çıktığı zaman Hacı Eşkiya'ya haber salmış ve Hacı Eşkiya'da Yörük obalarına ve beylerine haber uçurmuştur. Çakırcalı Beşparmak Dağlarına ulaştığında Yörükler onu karşılamışlar ve kendisini Veli Mehmed'e götürmüşlerdir. Yaşar Kemal'in Çakırcalı Efe romanına göre Veli Mehmed kendisine "yatakları eşkiyanın canı" olduğunu, "yatağını belli eden eşkiyanın yaşayamayacağını" söylemiştir. Hatta "babam öldü gitti, onun dostu kim, yatağı kim kimse bilmez, esas yatakların kimse, Allaktan başka kimse bilmeyecek. O kadar çok yatağın olacak ki, ikinci, üçüncü, dördüncü derece yatağın esas yatağın kim, herkes, hükümet, birbirine karışacak..." diyerek eşkiya için yatağın ne kadar hayati olduğunu anlatmış ve "yatağı çürük eşkiyanın yaşayamayacağını" vurgulamıştır⁴⁷. Şüphesiz bu türden söylemler Çakırcalı'nın her daim aklında olan söylemlerdir.

Çakırcalı dağa çıkmasının ve gerekli yatak desteğini alması ile birlikte geniş bir istihbarat ağı da oluşmuştur. Babasını öldüren Boşnak Hasan'ın her hareketi kendisine bildiriliyor ancak Boşnak Hasan, Çakırcalı'nın yeri konusunda halka ne kadar baskı yaparsa yapsın bir bilgi alamamıştır. Bu sırada Çakırcalı baskınlara başlamış, önce Mustafa Ağa'nın çiftliğini basmış ve buradan 1200 altın gasp etmiştir. Çakırcalı bu parayı sadece adamlarına değil aynı zamanda yataklarına ve güvenini kazanmak istediği fakir halka da harcamıştır. Ödemiş-Aydın civarındaki dağ köylerini dolaşarak, fakir inşalara yardım etmiş, evlenemeyen genç kızlara çeyizlik, erkeklere başlık ve düğün parası vermiştir. Aynı zamanda yataklarına ve diğer halka zulmeden mültezimlere, ağalara ve hatta devletin kolluk güçlerine saldırarak onların sadakatini arttırmayı başarmıştır⁴⁸.

Eşkiyalara ve Çakırcalı'ya yataklık etmenin en büyük nedenlerinden biri kuşkusuz güvenlik sıkıntısıdır. II. Abdülhamid'e eşkiyalığın engellenmesi hususunda sunulan bir raporda; "Eşkiyanın hadise çıkardıktan sonra kaçması

⁴⁷ Yaşar Kemal, *Çakırcalı Efe*, YKY, İstanbul, 2014, s.32-33.

⁴⁸ Yetkin, *a.g.e.*, s.88.

ve saklanması pek kolay değildir. Bu sebeple eşkıya takımı, kasaba, köy ve şehir merkezlerinde kendilerine yataklık yapacak kişiler ile irtibat kurmaktaydı. Aynı zamanda kendileri için seyahat evrakı, pasaport, çeşit çeşit elbise ve silahlar tedarik etmekteydiler. Bölgede kaçabilecekleri güzergâh ve geçitleri öğrendikten sonra o muhitte bulunan kolluk kuvvetlerinin sayısı ve hareket tarzları hakkında bilgi toplamaktadırlar. Bunların bertaraf edilebilmesi için, kendilerine yataklık yapan kişilerin tespit edilip tutuklanması gerekir. Yataklık yapanları tespit etmek öyle kolay bir iş değildir. Bu işte görevli kolluk kuvvetlerinin, zeki, tecrübeli ve maharetli kişilerden seçilmesi elzendir. Yataklık yapanların bertaraf edilmesi durumunda eşkıya, yiyecek ve içecek tedarikinden mahrum kalacak perişan bir hale düşecektir” denilmektedir⁴⁹.

Eşkıya takibine katılan müfrezeler de bazen eşkıyalara yataklık ettiği bilinmektedir. Aydın vilayetinde uzun yıllar eşkıya takibinde bulunan Mustafa (Dirim) istibdat döneminde, “yöredeki takip kumandanlarının asayişsizlik istediğini çünkü bundan kazanç sağladıklarını” söylemiştir. Kendisinin gece gündüz tutukladıklarını Binbaşı Rıza, Erzurumlu Binbaşı Ahmet ve Hassa Nizamiye taburundan Binbaşı Ahmet Beyler’in hemen serbest bıraktıklarını iddia etmiştir. Yetkin; asayışı sağlamak üzere kumandanlara yüksek ücret ödendiği için kumandanların çetelerle işbirliği yaptığını ve toplanan ganimetten komisyon aldıklarını söylemiştir⁵⁰. Çakırcalı’nın hapisteki akrabalarını kaçırma planı yapan Refik Bey’in de bu türden bir bağlantısı olabilir⁵¹.

İzmir ve çevresinde gerek devlet, gerekse çeteler tarafından yaratılan güvensizlik ortamından en çok etkilenen kuşkusuz halk olmuş ve bir taraf seçme zorunda bırakılmıştır. Faaliyetlerinin çoğunluğu ekin mevsimine denk gelen, ürünlerini paylaşmak zorunda kaldığı, can güvenliğini hiçe sayan eşkıya çetelerini herkes desteklememiştir. 8 Mayıs 1910’da Tire’de Çakırcalı’nın adamı olan Kara Ali aleyhinde yapılan miting bu konuda bir örnektir⁵².

Muhbirler takip kollarının şüphesiz en önemli aygıtlarıydı. Eşkıyalık konusunda devletin en büyük açmazı yatak vakalarına engel olamamasıydı. İkinci bir konu ise ihbarların devamlılığını sağlamaktı. Zor olan buydu zira eşkıyayı ihbar eden genellikle tüm ailesine varana kadar katlediliyor, malı

⁴⁹ Naim Ürkmez, “Eşkıyalığın Engellenmesine Dair Sultan II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Rapor”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, 2015, s.35.

⁵⁰ Yetkin, *a.g.e.*, ss.81-82.

⁵¹ BOA, *Y.EE.KP.*, 27/2642.

⁵² Özçelik, “Çakırcalı Mehmet Efe’nin Tire’deki Eşkıyalık Faaliyetleri”, *Tire’den Yansımalar*, S.10, Ankara, 2019, s.32.

mülkü yanıp kül oluyordu. Bu nedenle çoğu zaman gizli muhbirler kullanılmıştır. Ancak muhbirlik meselesini kendi çıkarları için kullanan insanlar da bulunuyordu. Düşmanlık nedeniyle “falanca eşkıyanın yatağı” suçlamasıyla dövülen tutuklanan insanlar vardı⁵³.

Devletin esneklik gösterdiği konulardan biri ise eşkıyaya yataklık etmek zorunda kalanların ceza almamasıdır⁵⁴. Ancak bu durum her zaman uygulanmadı. Çakırcalı'ya ister istemez yardım ve yataklık eden akrabalarının İzmir'e yakın adalara sürülmesine ve muhtaç olanlara bir ay yetecek kadar harcırah verilmişti⁵⁵.

Yatakları bundan vazgeçirmek isteyen devlet eşkıyaların ve yatakların yakalanması hususunda yararlılık gösterecekler mükâfat vermeye başlamıştır. İlk olarak eşkıyaya yataklık ettikleri kesin olan kişilerden yarımşar lira alınacağı ve bu toplanan paraların yarısının bir kişinin yatak olduğunu ispat eden kişiye diğer yarısının ise eşkıyanın yakalanmasına yardım edecekler verileceğini bildirmiştir. Hatta eşkıyayı ele geçiren kişiye ise 50 lira ödül verileceği söylenmiştir⁵⁶. Daha sonra ise ahaliden eşkıyayı yakalayacak kişilere 2000 mecdiye mükâfat verileceği ve bunun Ödemiş Ziraat Bankası tarafından karşılanacağı bildirilmiştir⁵⁷.

Muhbirlerin yakayı ele vermesi durumuna en çarpıcı örnek Ödemiş'in su çıktı köyünde yaşayan, hem Çakırcalı'ya yataklık hem de Said Paşa'ya muhbirlik yaşan Hacı Mehmed'in başına gelendir. Said Paşa, Ahenk gazetesine verdiği röportajda, Hacı Mehmed'i herkesin Çakırcalı'nın adamı olarak bildiğini belirtmiştir. Müfrezedeki en yakınlarının bile muhbir olduğunu anlamaması için bu kişinin kendisinin yanına geldiğinde şiddetle odasına tek başına aldığını ve gerekli bilgileri aldıktan sonra aynı şiddetle makamından kovduğunu belirtmiştir. Alınan önlemlere rağmen Çakırcalı bu kişinin muhbir olduğunu anlamış ve Hacı Mehmed'in köyünü basmıştır⁵⁸. Ramazan ayında gerçekleşen bu olay Ahenk gazetesinden bildirilmiştir. Çakırcalı ve adamları Suçıktı civarında bir müfrezeye mensup bir onbaşı ve refikini pusuya düşürüp

⁵³ BOA, DH.H.,14/2/-07.

⁵⁴ “... eşkıyayı hanelerinde ba-mecburiye kabul edenlerin mahkemece adli mesuliyetlerim hüküm olunmakta olduğundan yataklık maddesi ihtiyari olunmakta olduğundan yataklık maddesi ihtiyari ve ba-zaruri mi olduğu anlaşılacak eşkıyayı redde muktadir olmayarak mecburen hanelerine kabul edenlerin beyhude tevkiyle mağduriyetlerine meydan verilmemesi tavsiye olunur”. BOA, Y.EE.KP., 31/3049.

⁵⁵ BOA, Y.EE.KP., 41/4021.

⁵⁶ BOA, DH.MKT., 1904/117.

⁵⁷ BOA, Y.EE.KP., 14/1306.

⁵⁸ Ahenk, “Said Paşa ile Mülakat”, 17 Teşrinisani 1910.

öldürdükten sonra köye giderek Hacı Mehmed'i karısını ve küçük çocuğunu katletmiştir⁵⁹.

Osmanlı arşivinde Çakırcalı'nın ölümünün ardından ona yataklık ettiği gerekçesi ile hapiste olan kişilerin listesi verilmiştir⁶⁰. Bu listede yer alan kişilerin Bozdoğan, Manisa, Salihli gibi yerlerin yanı sıra İzmir, Küçük Menderes havzasında yoğunlaştığı görülmektedir. Ödemiş'in Simit, Bucak, Yeni Köy, Kayaköy, Seki, Kışla, Suçıktı, Tire'nin Fata (Gökçen) ve Dereli Köyü ile Bayındır'ın Kızıl Kilise (Kızıloba) köylerinde yatakları bulunmaktadır. Ödemiş'in Kışla köyünden Koca Hüseyin'in eşi Dudu'nun olması kadınların da yataklık konusunda çalıştıklarını ispat etmektedir.

İlçe	Köy	Adı	Tutukluluk Süresi (Yıl)	Tutukluk yeri
Ödemiş	Simit (?)	Hacı Hasan oğlu Ali	10	İzmir
Bayındır	Kızıl Kilise (Kızıloba)	Bekir oğlu Mustafa	3	İzmir
Ödemiş	Bucak	Muhtar Yusuf bin İbrahim	3	İzmir
Tire	Fata (Gökçen)	Ramazan oğlu Mustafa	5	İzmir
Ödemiş	Yeni Köy	Kendireci oğlu Hüseyin bin Süleyman	3	İzmir
Ödemiş	Yeni Köy	Karaosman oğlu Hoca İbrahim Efendi bin Süleyman	3	İzmir
Tire	Dereli	Hacı Küpoğlu Mustafa bin Musa	5	İzmir
Ödemiş	Kayaköy	İmam Molla Ali bin Hasan	3,5	İzmir

⁵⁹ Ahenk, "Çakırcalı Hakkında", 14 Eylül 1910.

⁶⁰ BOA, DH.H., 14/2.

Ödemiş	Seki	Muhtar Süleyman Mustafa	Topal bin	3	İzmir
Ödemiş	Kışla	Koca Hüseyin zevcesi Dudu binti Ömer		5	İzmir
Ödemiş	Suçıktı	İmamoğlu Hacı Ali bin Hüseyin		10	İzmir
Ödemiş	Kayaköy	Muhtar Hüseyin Çavuş		3	İzmir

Eşkıyalığı sona erdirmek üzere hazırlanan çoğu raporda eşkıyaların insan kaynakları ve dağlarda yaşamak için gerekli bilgi, yiyecek, barınma gibi imkânları kendilerine sağlayan kişiler olarak konargöçer aşiretler gösterilmiştir. 1883'te Aydın vilayetinde yapılması gereken düzenlemeler içerisinde bir türlü iskân edilemeyen ve eskiden beri eşkıyaya yardım eden aşiretlerin, eşkıyaların kaçmasına kolaylık sağladığı, askerlere ise zorluk çıkarttıkları bildirilmiştir⁶¹. Said Paşa ile yapılan mülakat da Çakırcalı'ya yardımcı olan halkın Tahtacı ve Çepniler olduğunu bu yardımın nedeni ise dağlarda fakir olarak dolaşan bu halkın Çakırcalı'nın kendilerine yapacakları yardıma muhtaç olmaları olarak göstermiştir⁶². Ahenk gazetesi Çakırcalı'nın ustalıkla faydalandığı dağlardaki Yörük çadırlarının tamamen kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır⁶³. Bu yüzden de hükümet zamanla yataklık eden kişileri de tasnif etmeye çalışmış ve yardım etmek zorunda kalan kişilerin ceza almaması konusunda tavsiye vermiştir.

⁶¹ BOA, İ.DH., 893/71084.

⁶² İhtiyari yardım eden halk ise "tahtacı", "Çepni" namıyla iki kabiledir. Bu tahtacı ve Çepnilerin derbeder ve sefil kısmı ve göçebe olanları Çakırcalı'dan gördükleri istifadeyi temin üzere yardım ederler. Yoksa bunlarda ileri gelen, hal ve vakti yerinde olanlar Çakırcalı'nın adüvv-ü ekberidir. Çakırcalıya bir takım serseri Tahtacı ve Çepniler yardım ederler. *Ahenk*, "Said Paşa ile Mülakat", 17 Teşrinisani 1910.

⁶³ Kezalik dağlarda Yörük çadırları, müteferrik damlar kaldırılıp Çakırcalı'nın mahirane bir surette istifade ettiği bu vesait-i muhabere mahv edilmeli. *Ahenk*, "Çakırcalı Çetesi Hakkında Bir Mülakat", 21 Teşrinisani 1910.

İzmir'deki Yörükler (APİKAM Arşivi)

Milli Mücadele öncesi dönem de çetelerin bazıları karma yapıda olduğu gibi yataklar da farklı etnisitelerden oluştuğu görülmektedir. Örneğin Çakırcalı'ya yataklıklarından biri Kel Yahudi yahut Kel Hayim olarak bilinen Menahim Duenyas'tır. Kendisi birkaç defa jandarmalar tarafından sorguya alınmış, konuşması için falakaya yatırılmış ancak Çakırcalı hakkında bilgi vermemiştir⁶⁴. Aydın Rum Metropoliti Tarasos Efendi de, Çakırcalı'nın önemli yataklarından biridir. Tarasos Efendi aynı zamanda keskin bir Megali İdeacı olup, örgütçülük işlerini siyasi amaçlar için yapmış ve bölgedeki asayişsizliği arttırmak için uğraşmıştır⁶⁵. Çakırcalı'nın ise İzmir'de yaşayan ünlü İngiliz Levanten aile Whitaller ile arasında büyük bir yakınlık olduğu bilinen gerçeklerdendir. Bozdağlar'dan sümbül soğanı toplayarak bunların Avrupa'ya ihraç eden ve Ödemiş civarında cıva madeni işleten bu aile Çakırcalıya silah ve cephane tedarikinde yardım edenlerin başında gelmektedir. Ayrıca dağlarda sümbül soğanı toplayan Whitall'in adamları çeteye kılavuzluk etme görevini üstlenmişlerdir⁶⁶.

Eşkiyalara yataklık yahut devlete muhbirlik etmenin şüphesiz birçok nedeni vardır. Bu nedenlerin başında ise kuşkusuz sosyoekonomik çıkarlar gelmektedir. Eşkiyalara yataklık eden kişiler hizmetleri karşısında eşkiyaların

⁶⁴ Ali Özçelik, *a.g.m.*, s.29.

⁶⁵ Yetkin, *a.g.e.*, s.61.

⁶⁶ Yetkin, *a.g.e.*, s.61.

topladıkları ganimetten pay alma, kısa sürede zengin olma, düşmanlarına karşı korunma, önemli bayındırlık hizmetleri gibi karşılık beklemektedirler. Dağa çıkan eşkıya gruplarının izleyecekleri ilk adım şüphesiz maddi anlamda güçlenmek ve kendilerine hizmet edecek olan yatak ağını maddi anlamda tatmin etmektir. Bu nedenle de yol keserler, haraç alırlar veya biraz daha cesursa davranabilirlerse ev basıp, mal gasp etmişlerdir⁶⁷.

Ahenk gazetesinde yer alan bir yazıda Çakırcalı'nın ekonomik hayat için önemli bir unsur olduğu belirtilmektedir. Tüccarların, madencilerin, çiftlik sahiplerinin Çakırcalı'nın himayesinde geliştiklerini iddia etmiştir⁶⁸. Kel Hayim gibi kişiler eşkıyanın topladıkları ganimetleri paraya çevirme yahut Levanten ailelerinden silah temin edip eşkıyaya gönderme işlerinden de kar etmiştir. Aynı yazıda Çakırcalı'nın köylere yaptığı iyilikler sıralanmıştır⁶⁹. Çakırcalı'nın halka karşı yaptığı yardımlar neticesinde köylülük âleminde sanki bir sosyalizm oluşturduğunu söylemiş ve etrafına muhabbete dayalı bir ağ örmüştür bu sayede gittiği güzergâhların çoğunda sorun yaşamadığını belirtmiştir.

Ekonomik beklentinin yanında Çakırcalı yatakların desteğini tam almak için onlarla akrabalık bağı kurmaya çalışıyordu. Eşkıya Takip Kumandanı Ali Paşa, Aydın ilindeki eşkıyalık konusunda, Servet-i Fünun Dergisi'ne verdiği röportajda Çakırcalı çetesinin alınan önlemlere rağmen niçin tüketilemediğini şöyle anlatır: "Çakırcalı on dört senedir bu vilayette bulunuyor. Her yeri bellemiş, tanımış, köylülerin hepsiyle dost olmuştur ve Çakırcalı çetesindeki adamların hepsi köylülerden kız alarak yakınlık kurmuşlardır. Ayrıca Çakırcalı ilginç bir politika izleyerek köylülerin her birine birçok iyilikler etmiş, paralar vermiş sanki köylülük âleminde bir "sosyalizm" tesis etmiş, etrafına sevgiden oluşmuş kuvvetli bir ağ kurmuştur..." demiştir⁷⁰. Halil Halil Çakırcalı'nın başarı olmasında yatakları ile kurduğu bu türden girift ancak sağlam ilişkiler ve

⁶⁷ Özçelik, *a.g.t.*, s.85.

⁶⁸ Bir de bu adamın (Çakırcalı) bir ehemmiyet-i iktisadiyesi vardır. Buna şaşmayınız. Evet, bir ehemmiyet iktisadiye! Aşar mültezimleri Çakırcalı'nın vücudundan müstefit olmuşlardır. Tüccar, madenciler, yol müteahhitleri ve bahusus çiftlik ashabı suver-i muhtelifede Çakırcalı çetesinden, himayesinden, kudretinden müstefit olurlar ve binaenaleyh buna yardım ederler. *Ahenk*, "Çakırcalı Çetesi Hakkında Bir Mülakat", 21 Teşrinisani 1910.

⁶⁹ Çakırcalı takip ettiği politika mucibince, köylülerin her birine birçok iyilikler etmiş, paralar vermiş, bu adam sanki köylülük âleminde bir sosyalizm tesis etmiş, etrafına muhabbetten mamul kavi bir ağ kurmuştur. Çakırcalı'nın yaşadığı, geçtiği güzar ettiği 10 kadar kaza vardır ki buraları onun için emniyet mıntıkası add olunur. Bu adamdan menfaattar olmayanlarda kendisinden korktukları için sükût ederler ve kendisine muavenet etmeseler bile hükümetin icraatını teshile yavaşamazlar. *Ahenk*, "Çakırcalı Çetesi Hakkında Bir Mülakat", 21 Teşrinisani 1910.

⁷⁰ Türkan Gözütok, "Eşkıyalık ve Çakırcalı Mehmet Efe'nin Türk Edebiyatına İzdüşümü", *Türkbilgi*, 21, Ankara, 2011, s. 68.

karşılıklı çıkarlar etkili olmuştur. Çakırcalı vefat ettikten sonra dahi kalan adamlarının bir yatak olan Kireli Hacı Mehmed Ağa'nın yanına gitmeleri de bunun bir göstergesidir. Aralarındaki çıkar ilişkileri Çakırcalı Mehmed'in ölümü ile birlikte sadakat sona ermiş ve kendisi adamları ihbar etmiştir.

4.Çakırcalı'nın Pusu ve Çatışma Taktikleri

Çakırcalı'nın, takip müfrezeleri ve bölgedeki çetelerin nezdinde bu denli maharetli sayılması, onun kıran kırana savaşmak yerine, geride durarak pusu yoluyla intikam almasından ileri gelmektedir. *İntikam soğuk yenen bir yemektir* anlayışına sahip olmuş, düşmanının en uygun zamanını kollayarak pusu kurmayı tercih etmiş ve her daim temkinli davranmıştır. Örneğin; Gökçen Hüseyin Efe, evlendiği zaman Güme dağında konaklarken, "*İlk gece en zayıf anım. Baskın yerim*" diyerek sabaha kadar nöbet tutmuştur. Yerel anlatılarda da bu taktiği Çakırcalı Mehmet Efe'den öğrendiği rivayet edilmektedir Çakırcalı temkinli olmasının yanı sıra, pusu kurma tekniklerinde de meşhur olmuştur. Bilhassa kuyruk savurma pususu Çakırcalı'nın sıklıkla kullandığı bir taktiktir⁷¹. Bunun yanı sıra Çakırcalı, Kuyruk savurma pususunun ardından kendisinin ve diğer çete üyelerinin de giydiği sağı solu belli olmayan ve kalıp izi çıkaran düztabanlı ayakkabılarla rahatça izini kaybettirdi. Çakırcalı'nın eşkıyalık yaparken sık sık kullandığı yöntemlerden bir diğeri muavin çetelerini kullanmak olmuştur. Bu konuda kullandığı çetelerden biri Kara Ali ve Tekelioğlu çeteleridir. Ayrıca Kendisine bağlı muavin çetelerini dağlara veya birbirinden farklı noktalara göndermiş ve bu yolla yerinin tespit edilememesini sağlamıştır⁷².

Eşkiyalar arasında en bilinen tuzağa yöntemlerinden biri olan sözlü kışkırtma taktiği Çakırcalı tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Zeynel Besim Sun, *Çakıcı Efe* isimli tefrikasında buna dair bir anlatıya yer vermiştir; "*...Bir gün evvel vaziyet berbat iken müfrezelerin içinden İdris Çavuş isminde birisi sesini yükseltmişti;*

-Çakıcı Mehmet! Ben Ödemiş'ten geliyorum. Karını hep beraber güzelce oynattık. Kahpe amma da göbek atıyor. Ulen bunun böylesini nasıl buldun deyus?

⁷¹ Köylü Gazetesi, 15 Ağustos 1326.

⁷² Yetkin, a.g.e., s.106.

Çakıcı da kan beyne hücum etmişti. Fakat bu hile; öteden beri bilinen adı hilelerdendi. Bir adamı sinirlendirip hedef verdirmek Çakıcı Efenin öteden beri yaptığı işlerdendi. Bu sebeple aldırış etmedi⁷³

Çakırcalı'nın kurduğu pusuların yanında kimliğini gizleme konusunda da başarılı olmuştur. Bu başarısı Queensland Times gazetesine kendisinden şu cümlelerle bahsedilmesini sağlamıştır; *"Sürekli hareket halinde olan Çakırcalı, aniden en beklenmedik mahalde bitioerirdi.. Tebdili kıyafet, en kalabalık İzmir caddelerini arşınlardı. Kimliğini o kadar iyi gizlerdi ki, çok kereler kendisini ele geçirmek için yollanan müfrezelerin subaylarıyla akşam yemeği yemeyi başarmıştı⁷⁴*"

Soldan İtibaren; Belçika yapımı Altı Patlar, Martini, Çift Horozlu (İki Patlar) Tabanca, Amerika yapımı Bolt⁷⁵

Çakırcalı'nın hükümet tarafından görevlendirilen takip müfrezelerinin karşısında, bulunduğu bölgeyi iyi bilmesinin getirdiği avantajın yanında askerin elinde olmayan Mavzer, Martini, Gırta, Piştov gibi silahlara sahip olması ve bunları maharetle kullanabilmesi sayesinde başarılı olmuştur. Zeybek çetelerinin kullandığı en yaygın silah çeşidi olan Martini, daha üst bir teknolojiyle tasarlanmış ve 1.800 metreye kadar atış yapabilmeleri daha fazla

⁷³ Zeynel Besim Sun, "Çakıcı Efe", *İzmir Postası*, S. 3955, 17 Temmuz 1934.

⁷⁴ Ali Özçelik, "Batı Anadolu Eşkıyalığının Bir Mit Haline Geliş Serüveni", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, II/5, 2019, s.339.

⁷⁵ Ödemiş Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi.

talep görmelerini sağlamıştır⁷⁶. Bir şekilde kaçak yollarla Osmanlı ülkesine giren Martini tüfekler Osmanlı ordusuna dâhil olmadan evvel, Batı Anadolu zeybek çetelerinin ustalıklı kullandıkları bir silah haline gelmiştir. Whittilla ailesi Çakırcalı'ya kaçak yollardan bu tüfekleri temin ettiği bilinmektedir.

Devletin resmi kayıtlarında pek çok kez, takip müfrezelerinin ellerindeki silahların yetersiz olduğu ve martini, mavzer gibi uzun namlulu silahların talep edildiği anlaşılmaktadır⁷⁷. Çeşitli yollarla elde ettiği kazancının bir kısmını silah teminine harcayan Çakırcalı, silah teknolojisini de takip ederek jandarmaların her zaman bir tık önünde olmuştur. Bu sebeple Çakırcalı ve çetesi son model mavzer tüfeklerle donanmışken, takip müfrezelerinin elinde Enfield silahlardan devşirilmiş olan Sniderlerin bulunması çatışma sonucunu da olumsuz yönde etkilemiş ve bu durum resmi yazışmalarda sık dile getirilen bir sorun olarak ortaya çıkmıştır⁷⁸.

Sonuç

Batı Anadolu'nun kırsal coğrafyasının en renkli karakterleri zeybeklerdir. Kimi zaman kanun kaçağı, haydut kimi zaman da devletin kurtuluş mücadelesinde kritik roller üstlenen bireyler olmuşlardır. Dağların kendine özgü çetin yaşam koşulları onların çete yapılanmalarını, faaliyet sistemlerini, barınma ve iâşe temini için kurdukları yatak ağlarını şekillendirmiştir. Çetelerin başarılı olmasındaki en kilit rol eşkıyaya yataklık edecek kişilerin nitelikleridir. Çete'nin dağlarda hayatını idame ettirmesi için gerekli olan yiyecek-içecek, giyecek, silah, istihbarat gibi hayati durumlarda yardım edenler bu yataklardır. Eşkıyaya yataklık edecek kişilerin sadece çete lideri tarafından bilinmesi ve onu da koruyup kollaması önerilir. Eşkıyaya yataklık suçundan tutuklananların listelerine baktığımızda bu kişilerin herkes olabileceği anlaşılmaktadır. Akrabalar kuşkusuz devletin de ilk gözetim altına aldığı kişilerdi ki bu yüzden belgeler de yataklık suçundan tutuklandığını tespit edilmektedir. Akrabaları dışında aynı etnik kökene sahip kişilerin de yataklık ettikleri sonucuna varılmıştır.

⁷⁶ Serdal Soyluer, "Tüfekhane-i Amire'yi Mamur Kılmak; Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.LII., İstanbul, 2018, ss.297-298.

⁷⁷ BOA, Y.EE.KP., 22/2102

⁷⁸ Ali Özçelik, *a.g.t.*, s.101.

Çalışmanın odak konusu olan Çakırcalı Mehmed Efe'nin 13 yıllık eşkıyalık hayatı incelendiğinde kurduğu yatak ağı ve çatışmada kullandığı taktiksel yetenek sayesinde bölgenin önde gelen eşkıyalarından biri olduğu anlaşılır. Kendisi ilk dağa çıktığı zaman önce yatak ağını kurmaya, onların güvenini sağlamaya ve parasal anlamda bölgedeki halkı desteklemeye çalışmıştır. Kurduğu yatak ağı içerisinde, muhtar, imam, asker hatta kadınların yer aldığı görülmektedir. Ölümünün ardından tutuklanan kişilerin yerleşim yerlerini incelediğimizde Bozdağ'ın güney yamacında genelde oviden gelebilecek tehlikeleri görebilen köyler olduğu dikkat çekmektedir. Bu köylerin seçilme nedeni dağ ile ovanın ortasında bulunmalarındır. Oviden bir çatışma sırasında bu köyler üzerinden dağı aşmak kuşkusuz daha kolay olmaktadır. Üstelik eşkıyalık faaliyetlerinin pek görülmediği kış aylarında bu köyler Çakırcalı ve çetesindekilere barınak sağlamaktadır. Köylerin Ödemiş, Bayındır ve Tire'nin merkezlerine yakın olması ise istihbaratın ulaştırılmasında daha etkin olduğu düşünülebilir.

Çakırcalı'nın sistemli olarak kurduğu bu yatak ağının yanı sıra çatışmalarda uyguladığı taktikler sayesinde bölgede yenilmez ve yakalanamaz bir kahraman imgesi oluşturmuştur. Kuyruk savurma taktiği ile düşmanlarını pusuya düşürmüş, giydiği önü ve arkası belli olmayan ayakkabılar ile izini kaybettirebilmiş ve kullandığı teknolojik silahlarla rakiplerine karşı olan avantajını iyi kullanmıştır. Özellikle de temkinli, sabırlı, stratejik davranması hem müfrezeler hem de diğer çeteler karşısında başarılı olmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları (BOA)

DH.EUM.6.Şb.

19/21.

DH.H.

14/2/-07.

DH.ŞFR.

601/101

İ.DH.

277/17393.

893/71084.

MVL

216/14

Y.MTV.

296/178

Y.EE.KP.

14/1306

21/2083

22/2102

27/2642

27/2650

31/3049

41/4021.

II. Süreli Yayınlar

Ahenk

"Aydın Divan-ı Harbi'nin Beyanname-i Umimisidir", 27 Teşrin-i Evvel 1909.

"Çakırcalı Çetesi Hakkında Bir Mülakat", 21 Teşrinisani 1910.

"Çakırcalı Hakkında", 14 Eylül 1910.

“Said Paşa ile Mülakat”, 17 Teşrinisani 1910.

İzmir Postası

Zeynel Besim Sun, “Çakıcı Efe”, S. 3955, 17 Temmuz 1934.

III. Kitaplar

AVCI, Ali Haydar, *Zeybeklik ve Zeybekler Tarihi*, E Yayın, İstanbul, 2004.

BARKEY, Karen, *Eşkîyalar ve Devlet*, Çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011.

BAYAR, Celal, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, C. 6, Sabah Yay., İstanbul, 1997.

DURAL, Halil, *Bize Derler Çakırca; 19.ve 20.yüzyılda Ege'de Efeler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2005.

KEMAL, Yaşar, *Çakırcalı Efe*, YKY, İstanbul, 2014.

ÖZBİLGİN, Mehmed Öcal, *Zeybeklik Kurumu ve Zeybek Oyunları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

ÖZÇELİK, Ali, *Batı Anadolu'da Eşkîyalık ve Şiddet-Af Sistemi Bağlamında Devlet-Eşkîya İlişkisi (XIX. ve XX. Yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2019.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2014.

YETKİN, Sabri, *Ege'de Eşkîyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.

IV. Makaleler

BAŞARAN, Mehmet- Sarıbey Haykırın Aysun, “Osmanlı Merkezi Yönetimine Taşranın Direnişi; Atçalı Kel Mehmed Ayaklanması, *Balıkesir Üniv. Sos. Bilimler Enst. Dergisi*, C.12, S.22, Balıkesir, 2009, ss.155-164.

ÇETİN, Necat- Özdemir, Savaş, “İzmir’de Yayımlanan Kısa Ömürlü Resimli Bir Mizah Gazetesi; *Zeybek*”, *Acta Turcica*, Yıl. VI., Sayı: 2, Temmuz 2014, ss. 1-19.

DEMİR, Alpaslan, “Dağlarda Birlikte Yaşamak: 20. Yüzyılın Başlarında Küçük Menderes Havzası’nda Göçer-Eşkîya İlişkisi”, *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tarih Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, Ed. Murat Sanus-Ali Özçelik, C.1, Ankara, 2018, ss. 231-236.

ELDEM, Edhem, “Doğulu Bir Oryantalist Nasıl Olunur?”, *Görünenin Ötesinde Osman Hamdi Bey*, Sakıp Sabancı Müzesi Yay. İstanbul, 2019.

GÖZÜTOK, Türkan, “Eşkîyalık ve Çakırcalı Mehmet Efe’nin Türk Edebiyatına İzdüşümü”, *Türkbilig*, 21, Ankara, 2011, ss.49-72.

HOBSBAWM, Eric J., “Eşkîyalar”, Çev. Orhan Akalın, Ali Kerem Saysel, *Folklorla Doğru Dergisi*, S.59, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, ss.31-50.

IŞIK, Caner-Türk Gökhan, “Aydın Halk Kültüründe Efelik ve Çalıkakıcılık”, *Zeybek Ateşi 2.Ulusal Efe Kurultayı*, Özdemir, 2013.

- KARPUZ, H. Ömer- Gaddar Zeliha, "Efelik ve Zeybeklik İle İlgili Terminoloji Üzerine Bir İnceleme", 2. Ulusal Efe Kurultayı; Türk Tarihinde Efelik ve Zeybeklik Kültürü Sempozyumu, Ödemiş, 2013, ss.23-37.
- KİŞİ, Şule Sevinç, "Ege'nin Namı Eşkıyası Çakırcalı Mehmet Efe", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, S.6, İzmir, 2017, ss.77-122.
- LEİSER, G., "Zeybek", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, 2005, ss.?
- ÖZÇELİK, Ali, "Batı Anadolu Eşkıyalığının Bir Mit Haline Geliş Serüveni", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, II/5, 2019, ss.333-359.
- _____, "Çakırcalı Mehmet Efe'nin Tire'deki Eşkıyalık Faaliyetleri", *Tire'den Yansımalar*, S.10, Ankara 2019, ss.25-35.
- ÖZGÜN, Cihan, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağında Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2017, ss.159-178.
- ÖZGÜN, Cihan-Sarıbey Haykıran, Aysun, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Zamanlarında Eşkıyanın Gölgesinde Bir Kaza: Kuşadası", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2017, ss.425-441.
- PULLUKÇUOĞLU YAPUCU, Olcay. "Bir Çetenin Anatomisi", *Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi*, Ed. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 2019, ss.73-94.
- SERÇİNLİOĞLU, M., "Zeybeklik ve Zeybekler", *Töre Dergisi*, S.39, İstanbul, 1972, ss.23-34.
- SOYLUER, Serdal, "Tüfekhane-i Amire'yi Mamur Kılmak; Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.LII., İstanbul, 2018, ss.267-309.
- ŞAKİR, Ziya, "Zeybekler", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.6, İstanbul, 1950, ss.8-14.
- UYANIK, Ercan, "Çakırcalı Mehmet Efe Kronolojisi", *Ege Defterleri*, S.4, İzmir, 2014, ss.3-43.
- ÜRKMEZ, Naim, "Eşkıyalığın Engellenmesine Dair Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Rapor", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, 2015, ss. 31-64.
- YİĞİT, Yücel, "Mütareke Günlerinde Balıkesir'de Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2017, ss. 565-578.

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 85-128.

Geliş Tarihi: 9 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

İZMİR'İN SALGIN HASTALIKLAR TARİHİNE BİR KATKI: AVRUPALI HEKİMLERİN GÖZÜYLE 1865 KOLERA SALGINI

Özgür YILMAZ*

Öz

Salgın hastalıklar Doğu-Batı yönünde bir köprü konumunda olan Osmanlı coğrafyasında her dönem önemli bir tahribat yapmıştır. 19. yüzyılda vebanın yerini alarak küresel bir tehdit halini alan kolera Osmanlı topraklarında kolera ilk defa 1822 senesinde görülmüştür. Gerek büyük salgınlar gerekse de ara salgınlar halinde Osmanlı topraklarından eksik olmayan kolera bu yüzyılda, deniz ve kara ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan Osmanlı ülkesinde de büyük çaplı zayıata sebep olmuştur. Bu süreçte koleranın en çok kurban aldığı şehirler ulaşım ağının merkezinde yer alan liman şehirleri olmuştur. Bu çerçevede İzmir, başkenti Akdeniz'deki diğer limanlara bağlayan önemli bir liman olarak kolera salgınlarına maruz kalmıştır. İzmir'de ilk defa 1831'de görülen kolera bu yüzyıl içinde 1848, 1854 ve 1865, 1871-1872, 1890-1896 yıllarında da yeniden şehirde etkili olmuştur. Bu çalışma, kaynaklarda hakkında çok fazla bir bilgi bulunmayan 1865 kolera salgınını, salgın döneminde İzmir'de görev yapan hekimlerin salgın hakkındaki araştırmaları üzerinden incelemeye ve salgının şehre olan etkisine ve salgınla mücadelede yapılan çalışmalara odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Salgın Hastalıklar, 1865 Kolera Salgını, İzmir, Yardımlar.

* Doç. Dr., Samsun niversitesi, (ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-1970-2315.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF EPIDEMIC DISEASES IN IZMIR: THE CHOLERA OUTBREAK OF 1865 THROUGH THE EYES OF EUROPEAN PHYSICIANS

Abstract

Epidemics have caused significant damage in the Ottoman geography, which is a bridge in the direction of East-West. Cholera, which became a global threat by replacing the plague in the 19th century, was first seen in 1822 in the Ottoman lands. Cholera, which was not missing from the Ottoman lands in the form of major epidemics and intermediate epidemics, also caused large-scale losses in the Ottoman country, which was at the intersection of sea and land trade routes in this century. In this process, the cities where cholera were sacrificed the most were the port cities at the centre of the transportation network. In this context, İzmir, an important port of the Mediterranean, has been exposed to cholera epidemics Cholera, which was first seen in İzmir in 1831, was effective again in the city in 1848, 1854 and 1865, 1871-1872, 1890-1896 in this century. This study will focus on examining the 1865 cholera epidemic, for which there is not much information in the sources, through the researches of the physicians who worked in İzmir during the epidemic period, and the impact of the epidemic on the city and the activities carried out in combating the epidemic.

Keywords: 19th Century, Epidemic Diseases, Cholera Outbreak of 1865, İzmir, Aids.

Giriş

Tarih boyunca insanoğlunun doğal çevreye müdahalesi ve değişen yaşam koşulları daha evvel bilinmeyen yeni ve yıkıcı pek çok yeni hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu şekilde insanlık kadar eski olan ve hastalıkların kaynağını teşkil eden mikroplar özellikle yerleşik yaşama geçiş ve tarım kültürünün gelişmesi ile farklılaşan ortamlarda daha fazla etkin bir hal almışlardır. Böylece doğal ortamın değişmesi diğer canlıların da yaşam doğal ortamlarına müdahale anlamına geldiğinden aynı ortamda yaşayan fareler, keneler ve sivrisinekler bu kez kitlesel ölümlere neden olan veba ve sıtma gibi

hastalıkların da kaynağını teşkil etmeye başladı.¹ Daha da kötüsü ise bu şekilde yerel herhangi bir etken ile ortaya çıkan endemik bir hastalığın kendisine yeni ortamlar bulabilmesiydi. Bazı bölgelerde hayat tarzlarının sebep olduğu sağlıksız ortamlar, çevre dengesinin bozulması, kıtlıklar, doğal afetler ve daha birçok sebep sonucunda hastalıklar salgın karakterinde ortaya çıkmış ve tedavi usulleri bulununcaya kadar toplu ölüm hadiselerine yol açarak insanlık tarihinde önemli bir rol oynamışlardır.²

Bazı bölgelerde hastalıkların ortaya çıkmasında yani yerel (endemik) bir hastalık türü olarak görülmelerinde dini bayramlar, törenler, ölümlerin yıkanması, kışla, hastane ve ibadethaneler gibi insanların toplu olarak kullandıkları mekânlar, aile üyelerinin hastalara bakmaları, aynı kaptan yeme veya su içmeleri, hastalıktan ölen kişinin eşyalarının kullanılması, hasta ve komşu ziyaretleri, çöpler, lağım ve açıkta olan kirli sular gibi durumlar etkili olmuştur.³ Bunun yanında, yerel bir hastalığın salgın haline gelmelerinde ise en başta bölgelerarası bağlantıların etkili olduğu söylenebilir. Ticaret, seyahat ve göç farkında olmadan salgınları dünyanın her tarafına yaymış ve ölüm oranlarının da büyük rakamlara ulaşmasına neden olmuştur.⁴ Elbette savaş dönemleri de salgınların hızla etkilerini gösterdiği dönemler olmuştur. Bilhassa sömürgecilik döneminde gördüğümüz askeri yayılma faaliyetleri bölgesel hastalıkların kıtalar arası yayılma yapmasına neden olmuştur.⁵

Toplumların doğu-batı yönünde olan hareketlerinin görüldüğü bir coğrafyada yerleşik olan Osmanlı Devleti de her zaman salgınlara maruz kalmıştır. Şüphesiz bu salgınların en etkili olanı yüzyıllardan beri insanoğlunun en büyük düşmanı olan veba salgınları veya genel olarak veba olduğu zannedilen diğer hastalıklardı. Genel olarak bakıldığında veba 17. yüzyılın sonlarından itibaren, Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkmaya başlamıştır. 1718 yılından sonra da Kuzey ve Orta Avrupa'da veba salgınları görülmemeye başlanmıştır. Ancak hastalık Osmanlı topraklarında; Balkanlar, Anadolu ve

¹ Andrew Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 28-32.

² Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ, 2004, s. 11.

³ Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41(2009), s. 241.

⁴ Nükhet Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago, 2008, s. 14; Bu çalışmanın Türkesi için bkz. Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

⁵ William Hardy McNeill, *Plaques and Peoples*, Anchor Press, New York, 1976, s. 39-45.

Arap Ortadoğusu'nda görülmeye devam etmiştir. Veba, ticaret yollarının etkisiyle Uzak Doğu'dan Orta Asya'ya, Mezopotamya ve Yakın Doğu'ya, buralardan da İskenderiye, İzmir, İstanbul'a; Rusya üzerinden de Avrupa ve Afrika'ya ulaşmıştır. Salgınlar için bir köprü vazifesi gören Osmanlı topraklarında veba önemli yıkımlar yapmıştır.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda veba salgınlarından en çok etkilenen Osmanlı ulaşım sistemi içindeki merkezi konumu dolayısıyla İstanbul'du ve bu itibarla da şehir aynı zamanda vebanın yayılmasındaki aktarma noktalarından biriydi.⁷ Sadece Osmanlı idaresinde İstanbul'da 1836'ya kadar her dönem görülen veba yüzbinlerce can kaybına neden olmuştu. İstanbul örneğinde olduğu gibi salgınların etkileri açısından imparatorluğun en şanssız kentleri, özellikle İzmir gibi limanlar ve Halep gibi kervanların bağlantı noktaları olan kentlerdi. Anadolu'dan gelen ticaret yollarını Akdeniz'e bağlayan bir liman olan İzmir de tarih boyunca veba salgınlarından oldukça mustarip olmuştu. Şehre vebayı genellikle Osmanlı-İran sınır bölgesini aşan kervanlar taşımaktaydı. Bu çerçevede 18. yüzyıldaki veba salgınlarının bulaşma yollarını ortaya koyan Panzac, 1765 salgını dışındaki salgınların tümünün Anadolu içlerinden İzmir'e sirayet ettiğini tespit etmiştir.⁸ Bu konumu nedeniyle İzmir, veba salgınlarında genel ortalamanın üzerinde kayıplarla karşılaşmış, 18. yüzyılın yarından fazlasında veba salgınlarının pençesinde kıvranmıştır. Bu yüzyıl içinde 54 yılını vebayla mücadele ile geçiren İzmir'de sekizi şiddetli, beşi daha şiddetli salgın dönemleri yaşamıştır.⁹

18. yüzyılda İzmir'de görülen salgınlar içinde en şiddetli olanı 1757 ile 1772 yılları arasında olmuş, veba şehri bir "*kefen gibi sarmış*" ve nüfusun % 15 veya 20'sini yok etmiştir. 1791, 1792 ve 1793 yıllarında da İzmir'de büyük veba salgınları yaşandığı, bu yüzden hastanelerin dolduğu ve limandaki gemilerin boşaltılarak hastaların buralara yatırıldığı kaydedilmiştir.¹⁰ 19. yüzyılda da İzmir'de görülmeye devam eden veba, 1809, 1812-1816, 1826 ve 1837 tarihlerinde

⁶ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara, 2005, s. 21.

⁷ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C. II, Çev. Süphan Andıç, ed. H. İncalcık-D. Quataert, Eren Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 571.

⁸ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 60.

⁹ Panzac, *a.g.e.*, ss. 14-15.

¹⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 29.

de tekrar etmiş ve şehir sakinlerinden binlerce can almıştır.¹¹ Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'un dışında, 1840'ta karantina teşkilatının kurulduğu limanlar içinde İzmir de yer almıştır ve karantina şehri deniz yolu ile gelecek salgın hastalıklardan korumaya hizmet etmiştir.¹² Ne var ki 19. yüzyılda büyük oranda etkisini yitiren veba 1900'de bile İzmir'de görülmüş; ancak oldukça hafif bir şekilde hissedilmişti.¹³ Elbette bunda 1840'lı yıllardan itibaren karantina sisteminin tüm ülkeye yayılması, kordon ve dezenfeksiyon uygulamaları, mezarlıkların şehir dışına çıkarılması gibi halk sağlığını koruyucu uygulamalar; yurtdışından yabancı uzman getirilmesi ve yetişmiş sağlık personelinin artırılması gibi uygulamalar ve sağlıkta kurumsal modernleşme çabaları sayesinde imparatorluğun sonuna kadar görülmeye devam eden veba salgınlarının etkisini oldukça sınırlandırmıştır.¹⁴ Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılın sonlarına kadar yerel ölçekte zaman zaman görülmeye devam eden vebanın yerini ise "19. yüzyılın vebası" olarak nitelendirilebilecek olan kolera almıştır. Her ne kadar koleranın Osmanlı ülkesinde neden olduğu ölümler veba ile mukayese edildiğinde¹⁵ daha az olsa da hızla yayılması ve daha öldürücü olması nedeniyle kolera bu yüzyıla damgasını vurmuş ve büyük bir korku yaratmıştır.

Kaynağı Hindistan'da Ganj ile Brahmaputra nehirleri arasındaki arazi olan kolera 1817'ye kadar yerel bir özellik göstermiş; ancak bu tarihten sonra hızla Hindistan dışına yayılmış ve Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'da etkili olarak bu yüzyıl içinde birkaç büyük pandemi yapmıştır.¹⁶ Hindistan'da etkisini arttıran hastalığın 1817'den sonra ülke dışına yayan güç ise İngiliz sömürge siyasetiydi. Hindistan'a yerleşmeye çalışan İngilizler, neden oldukları demografik hareketlilik ile hastalığın ülke dışına yayılmasına neden olmuş ve bu nedenle kolera bir taraftan karayolu ile Hindistan'ın kuzeyine, diğer taraftan

¹¹ Sabri Yetkin, "İzmir'de Veba Salgını (Mayıs Ağustos 1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1(1993), s. 372.

¹² Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8 (2009), s. 140-142.

¹³ Mesut Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkisi", *History Studies*, 3(2010), ss. 175-188.

¹⁴ Mesut Ayar-Yunus kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17 (2017), s. 168.

¹⁵ Burada Panzac'ın İstanbul, Selanik, İzmir Halep, İskenderiye ve Kahire örneğinde vebadan kaynaklı ölüm oranlarına ilişkin tahminleri en iyi göstergelerden biridir. İzmir örneğinde bakıldığında ise vebanın 1709'dan 1837'ye kadar olan süreçte tespit edilen on salgının her birinde ortalama 5 ila 20 bin arasında bir kayba neden olduğu görülebilir. Koleradan kaynaklı ölümler ile mukayese edildiğinde bu rakamların oldukça düşük olduğu görülür. Bk. Panzac, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁶ Asa Briggs, "Cholera and Society in the Nineteenth Century", *Past & Present*, 19(1961), s. 76.

da deniz yolu ile Seylan ve Güneydoğu Asya'ya; Çin'e ve Japonya'ya kadar ulaşmıştır.¹⁷ Batıya doğu olan yolculuğunda ise kolera Hindistan'ın kuzeyi, Afganistan, İran, Orta Asya üzerinden Rusya'ya ulaşan karayolu; Umman Denizi ve Basra Körfezi'nden geçerek Bağdat'a ulaşan deniz ve karayolu ile Hindistan'dan Kızıldeniz boyunca Mısır ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşan deniz yolu olmak üzere üç ana yol takip etmiştir.¹⁸ Burada da görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları, koleranın batıya ulaşmak üzere takip ettiği yolların ikisi üzerinde bulunmaktaydı. Bundan dolayı 19. yüzyıldaki pandemi dönemlerinde, yani Pollitzer'in belirlediği 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 tarihleri arasında¹⁹ kolera Osmanlı ülkesine uğramayı da ihmal etmedi. Zira 19. yüzyılda ulaşım imkânlarındaki gelişmeler, yani buharlı gemilerin ortayı çıkışı ve Süveyş Kanalı'nın hizmete girmesi gibi kitlesel hareketliliği hızlandıran unsurlar salgın hastalıkların çok daha hızlı bir şekilde yayılmasına da hizmet etmeye başlamıştı.²⁰ Bu bağlamda Akdeniz'de Osmanlı ticaret ve ulaşım ağında önemli bir mevkide yer alan İzmir kolera salgınlarının her zaman uğrak yeri olmuştur.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, kolera Osmanlı topraklarına ilk pandemi döneminde (1817-1823) 1821-1822'de sirayet etmişti. İran üzerinden Osmanlı ülkesine giriş yapan kolera salgını sadece Bağdat'ta 25 gün içinde 4,800 kişinin ölümüne yol açtı. Buradan kervan yollarını takip eden kolera Mardin, Musul, Diyarbakır, Urfa, Antep ve Halep'e ulaştı.²¹ Kolera bir yıl sonra İskenderiye'de ve Antakya'da de kendisini gösterse de ²² kayıtlarda koleranın bu pandemi döneminde İzmir'de görüldüğüne dair bir bilgi yoktur. Hastalık İzmir'de ikinci pandemi döneminde 1831 yılında ilk defa görülmüş ve 1848, 1854 yıllarında da şehirde tekrar görülmüştür. Bu çalışma İzmir'de görülen dördüncü kolera

¹⁷ McNeill, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁸ Gülten Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK, Ankara, 1996, s. 1; Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 7.

¹⁹ Robert Pollitzer, "Cholera Studies", *Bulletin of the World Health Organization*, X/3 (1954), ss. 421-461.

²⁰ Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (Çev. Münir Atalar), *OTAM*, 7 (1996), s. 499.

²¹ İbrahim Yılmazçelik, "The Natural Catastrophes Between 18th And 19th Centuries in the Ottoman Empire in Anatolia", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4 (2018), s. 26.

²² Nottidge Charles Macnamara, *A History of Asiatic Cholera*, Macmillan, London, 1876, s. 77-83; Orhan Koloğlu, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara, 1999, s. 61-67; Ayar, *a.g.e.*, s. 22-23; Gülten Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002, ss.309-318.

salgınını, salgın döneminde İzmir'de bulunan hekimlerin vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde salgının ortaya çıkışı, ilerleyişi, salgınla mücadelede İzmir'de yapılan çalışmalar ve salgının etkileri bağlamında incelemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda öncelikle çalışmanın kaynaklarına, İzmir'in sıhhi coğrafyasına ve İzmir'de görülen ilk salgınlar hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Salgın hastalıkların etkilerini belirli bir bölge özelinde inceleyebilmek döneme ilişkin kaynakların çeşitliliğine bağlıdır. Bu bağlamda, kolera salgınlarının Osmanlı topraklarındaki ilk dönemlerine ilişkin bilgiler çok ayrıntılı değildir. Osmanlı ülkesinde koleranın etkisine dair en iyi bilinenler sınırlı kaynaklar üzerinden başkent İstanbul'da yaşananlar ile ilgilidir. Ancak ilerleyen dönemlerde kamu sağlığını korumaya yönelik kurumsallaşma, istihdam edilen hekimler ve faaliyetleri ekseninde İstanbul ve taşrada etkili olan diğer salgınlar hakkındaki kaynaklar belirgin bir şekilde çeşitlenmiştir. Bu çerçevede, kolera ile mücadelenin en önemli aktörleri olan ve Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı hekimlerin incelemeleri oldukça önemlidir. Hekimlerin henüz nedeni tam olarak çözülmemiş koleranın ortaya çıkışı ve etkileri üzerindeki incelemeleri üzerinden bazı şehirlerin salgın hastalıklar tarihine dair önemli ayrıntılar elde edilebilmektedir. Bu bağlamda, imparatorluğun en önemli liman şehirlerinden biri olan İzmir'in sağlık tarihinin salgın hastalıklar kısmını ve özellikle de "İzmir'in kolera ile mücadelesi"ni bu kaynaklar üzerinden incelemek mümkündür. Öyle ki İzmir'de ortaya çıkan kolera salgınları ve etkileri başkent İstanbul'da da olduğu gibi²³ yabancı hekimler için ayrı bir araştırma konusu haline gelmiştir. Bu çerçevede İzmir'de 1848 kolera salgınına inceleyen Dr. Burguières'nin²⁴ çalışmasının ayrı bir önemi vardır. Bu inceleme, İstanbul örneğinde görüldüğü üzere ayrıntılı çalışmaların yapıldığı 1848 salgını hakkında İzmir'de kolerayı inceleyen ilk çalışmadır ve bu ayrıntıları itibarı ile Dr. Chasseaud'nun çalışması için örnek teşkil etmiştir. Dr. Burguières'nin incelemesi ile başlayan bu çalışmaların 1865 salgını için Dr.

²³ İstanbul'da 1848 salgınına konu alan incelemeler için bk. Dr. Rigler, "Épidémie du Choléra Morbus à Constantinople en 1847 et 1848", *Gazette Medicale de Constantinople*, Janvier 1850, ss. 22-31; Février 1850, ss.1-11; Mars 1850, ss. 5-16; Mai 1850, ss.1-14; Juin 1850, ss. 1-7; Juillet 1850, ss. 1-12; Jules Auguste Edouard Monneret, *Lettre sur le Choléra-Morbus en Orient et dans le nord de l'Europe*, Extrait de Gazette médicale de Paris, Paris: E. Thunot, 1848; M. P. Verrollot, *Du Choléra-morbus en 1845, 1846 et 1847, avec une carte indiquant sa marche pendant ces trois années*, Imprimerie de Journal de Constantinople, Constantinople 1849; Verrollot'nun eseri'nin İstanbul ile ilgili kısmının Türkçesi için bk. Marie-Pierre Verrollot, *İstanbul'da Kolera:1848 Salgını Üzerine Bir İnceleme*, Çeviri ve Editör: Özgür Yılmaz, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2019.

²⁴ E. Burguières, *Etudes sur le choléra morbus observé a Smyrne : Sa marche, ses causes et son traitement : Rapport adressé a M. le Ministre du Commerce, J.B Bailliere, Paris, 1849.*

Chasseaud, Dr. Cricca'nın²⁵ incelemeleri ve Dr. Japhet'nin²⁶ raporu ile devam ettiği görülmektedir. Bunlardan özellikle 1848 salgını için Dr. Burguieres, 1865 salgını için Dr. Cricca ve Dr. Chasseaud'nun çalışmaları kolera salgınları için birer "monografi" örneği olarak salgınların İzmir'e etkilerine dair oldukça önemli ayrıntılar ihtiva etmektedir. İzmir'deki değişik hastanelerde görevli olan bu hekimler salgın döneminde bizzat kolerayla mücadele içinde oldukları ve pek çok kolera vakasını müşahade ettikleri için raporlarının bir bölümünü kolera hastalığının gösterdiği semptomlara ayırmışlardır.

Dr. Chasseaud'nun çalışması ise ortaya çıkış nedeni itibarı ile 1865 salgını inceleyen diğer hekimlerin çalışmalarından belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Zira kolera salgının İstanbul'da da tüm şiddeti ile devam ettiği Temmuz 1865'te Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane, 26 Temmuz 1865'teki seansında gerek İstanbul'da gerekse de taşrada kolera ile ilgili ayrıntılı çalışmalar yapılmasını teşvik etmek üzere ödüllü bir yarışma programı düzenleme kararı aldı. Değerlendirmeye alınacak bu çalışmaların nasıl olacağı ile ilgili olarak Castaldi, Mühlig, Sinapian, Zennaro ve Barozzi gibi hekimlerden oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyon kolera hakkında hazırlanacak olan çalışmaların içeriğine dair 16 maddelik bir çerçeve belirledi. Bu içerikte öncelikle koleranın etkili olduğu yerin nüfusu, ölüm oranları, iklimi, hidrografik, topografik ve jeolojik yapısı, burada bulunan sanayi kurumları, kalabalık yaşamların olduğu hastane ve kışla gibi mekânlar, daha önce burada etkili olan salgınlar, koleranın burada ortaya çıkma şekli, hastalığın yayılma şekli, koleradan kaynaklı ölümlere dair güncel veriler, hastalığın etkili olduğu süre, hastalığa karşı alınan önlemler, hastalığa ilişkin özel gözlemler, uygulanan tedaviler, hastalığın nüfusa etkisi ve salgının daha önceki salgınlar ile mukayesesi gibi konularda hekimlerin incelemeler yapması istendi. 1 Haziran 1866'ya kadar sürecek olan bu ödül programında birinciye 1.000 frank ödül verilmesine karar verildi.²⁷ Ancak içerikte de görüldüğü gibi hazırlaması için oldukça ayrıntılı bilgilere ihtiyaç olan bu çalışmayı yapmak, Dr. Hübsch'ün de ifade ettiği gibi gerekli tüm verilere ulaşmanın zor olduğu Türkiye'de kolay bir iş değildi. Bundan dolayı, cemiyetin kolerayı yerel ölçekte incelemeyi hedefleyen bu kampanyası beklenen ilgiyi görmedi. Yarışmaya sadece bir hekim, İzmir'den, St. Antoine Katolik Hastanesi²⁸ hekimi Dr.

²⁵ A. Cricca, *L'homoeopathie en présence du choléra à Smyrne en 1865*, Paris, 1866.

²⁶ *Comité d'hygiène et de secours, Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, Smyrne, 1865.

²⁷ Dr. Barozzi, "Rapport de la commission pour les prix extraordinaires", *GMO*, IXme Année, Nr. 6, Septembre 1865, s. 91-92.

²⁸ Bu hastane hakkında bkz. Mevlüt Çelebi, "İzmir San Antonio Katolik Hastanesi", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi 1-3 Aralık 2005, Bildiriler*, Ed. Eren Akççek - Onur Kınlı, Ege Ün. Tıp Fak. ve İzmir

Chasseaud Mayıs 1866'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye sunduğu "*Invasion et Mode de Propagation du Choléra Étudiés à Smyrne*" adlı bir çalışma ile katıldı. Chasseaud'nun bu çalışması cemiyet tarafından beğeniyle karşılandı ve ödüle layık görüldü. Ayrıca çalışmanın tamamının cemiyetin yayın organı olan *Gazette Médicale d'Orient*'ta (GMO) yayınlanmasına karar verildi ve gazetenin 1870-1871 yıllarındaki sayılarında tefrika olarak neşredildi.²⁹ Bu çalışmanın ana kaynaklarından birini oluşturan Dr. Chasseaud'nun bu incelemesi, sadece 1865 kolera salgını için değil içerdiği ayrıntılar itibarı ile İzmir şehir tarihi açısından pek çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

19. yüzyılın büyük bir kısmında, yani kolera hastalığının nedeni bilimsel olarak ortaya konulana kadar kolera hakkında incelemeler hekimler hastalığı yerel koşullar bağlamında incelemeyi ve hastalığın kaynağını, yayılmasını ve etkilerini ortaya koymayı gerekli görmüşlerdir. Özellikle ikinci pandemi dönemi olarak bilinen 1829-1851 yılları arasında Osmanlı ülkesinde 1847-1848 yılları arasında ikinci kez görülen salgını inceleyen hekimlerin çalışmalarında bunu görmek mümkündür. Mesela, 1848 İstanbul kolera salgınına inceleyen Fransız hekim Verrollot, salgını tam olarak anlayabilmek için öncelikle İstanbul'u tanımanın gerektiğini, şehrin topografyası, iklimi, sıhhi yapısı, hâkim olan hastalıklar, şehir nüfusunun yapısı ve sayısı, ölüm oranlarının cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı, halkın yeme ve diğer alışkanlıkları ile ilgili bilgilerin öğrenilmesi gerektiğini ve bu şekilde hastalığın ortaya çıktığı yerel koşulları doğru bir şekilde ortaya koymak gerektiğini ifade etmekteydi.³⁰ Verrollot'nun bu yaklaşımı daha sonraki çalışmalar için iyi bir model oldu. Yukarıda da ifade edildiği gibi Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane de 1865'te düzenlediği ödül programı çerçevesinde hekimlerden benzer bir içerik talep etmiş ve incelemelerini bu geniş bağlamda ele almaları gerektiğini ifade etmişti. Bu kapsamda İzmir'de 1865'te etkili olan kolera salgını hakkında ayrıntılı bir inceleme hazırlayan Dr. Chasseaud ilk önce "*İzmir'in sıhhi topografyasını*" ortaya koymak amacıyla öncelikle İzmir'in hidrografisini ele alarak şehir içinden geçen su kaynaklarını incelemiştir. Burada Dr. Chasseaud'nun özellikle üzerinde durduğu konu ise İzmir içinden geçen Meles Çayı ve Boyacı Deresi gibi küçük derelerin özellikle yazın meydana gelen buharlaşma ile kurudukları ve kuruyan bu dere yataklarından akan lağımın ve biriken atıkların sıhhi açıdan kötü sonuçlar

Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, İzmir 2009, s. 176-190; Mehmet Karayaman, *İzmir'de Sağlık (1920-1938)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005, s. 49-58.

²⁹ Hübsch, "Rapport", *GMO*, XIme Année, Nr. 6, Septembre 1867, ss. 88-91.

³⁰ Verrollot, *İstanbul'da Kolera*, ss. 82, 132, 144.

ortaya çıkardığıydı.³¹ İkinci olarak İzmir'in yerleşik olduğu alanın jeolojik özelliklerini ortaya koyan Chasseaud devamında daha önemli bir konuya, salgını doğrudan etkileyecek unsurlardan olan İzmir'in topografyasına geçmektedir. Buna göre İzmir'in nüfusunun bir kısmı Kadifekale'nin yükseklerine doğru yerleşik iken, geri kalan kısmı ise şehrin alçak bölgelerinde meskûndü. Şehrin bu yüksek yerleri büyük oranda Türkler tarafından meskûn iken, Yahudi mahallesi orta kısımda yer almaktaydı. Ermeni, Rum ve Frenk mahalleleri ise düzlükte, sahil boyunca yerleşikti. Şehrin en alçak yerleşim yerleri olan Rum ve Avrupalıların yerleşik olduğu Frenk Mahallesi ise bataklık mekânlardı ve lağımın yetersizliğinden dolayı hijyen açıdan kötü koşullara sahip mahallerdi. Buna karşın Türklerin meskûn olduğu ve arazinin eğimli ve yüksek olduğu mahallelerde ise suyun akışı mümkün olduğu gibi evlerin yerleşimi de uygun bir şekildeydi. Bu mahalleler içinde koşulları en kötü olan yer ise Yahudilerin mahallesiydi. Bu mahallede birkaç ev dışında nüfusun büyük bir kısmı han ve büyük ev gibi yerlerde, her bir ailenin bir odada yaşadığı kalabalık ve kötü bir yaşam söz konusuydu. Mahallenin içinden geçen sular ve lağım suları azalan eğim nedeniyle hijyen koşullarını kötüleştiriyordu. Dar sokaklar evlerin yeterince havalandırmasını engelliyor, denize dönük olmayan evler yeterince rüzgâr alamıyordu. Dahası Yahudi mahallesinin sakinleri kötü koşullar yetersiz beslenmeden dolayı İzmir'deki diğer cemaatlere göre hastalıklara karşı en savunmasız kesimi ortaya çıkarmaktaydı. Bu ekenlerin yanı sıra koleranın Yahudi nüfus arasında etkili olmasının başka nedenleri de vardı. Erken evlilik de Yahudilerin daha savunmasız hale gelmesine neden olmaktaydı. Chasseaud'nun ifadesiyle "*bir Yahudi kadını yirmi beşine vardığında yaşlı ve yıpranmış*" olarak kabul edilmekteydi.³²

Ermenilerin yaşadığı mahalle ise temizlik, havalandırma, sokakların yapısı, evlerin yapısı itibarıyla en uygun koşullara sahipti. Bu mahallede de kalabalık bir şekilde yaşayanlar ve fakir kesimler olsa da Yahudilere göre daha iyi imkânlarla sahip olan bu kesimler yardım almaktaydı ve geniş sokaklarda yer alan evlerde ikamet etmekteydiler. Ermeni mahallesi de Rum ve Frenk mahallesinde olduğu gibi lağım sisteminden yoksundu; ancak mahallenin eğimli yapısı pis suların akmasına müsaade etmekteydi. Bu koşullara

³¹ Dr. Chasseaud, "Invasion et Mode de Propagation du Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, Nr. 1, Avril 1870, ss. 4-6.

³² Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, Nr. 2, Mai 1870, s. 21-22.

Ermenilerin güçlü bünyeleri de eklenince Ermeni cemaati içinde salgın dönemlerinde oldukça az ölüm oranı ortaya çıkmıştı.³³

İzmir'de Rumların yaşadığı bölge ise genişliği itibarıyla birkaç mahalleden oluşmaktaydı. Bunlardan Büyük Taverna ve Arab Mahalle'yi ihtiva eden Aya Yorgi sefalet ve fakirliğin hâkim olduğu en kalabalık ve en pis mahalle idi. Aya Yorgi Mahallesi kalabalık hanlar, dar sokaklar; kasap, bakkal, balıkçı ve manavların yer aldığı bir yerdi. Bundan dolayı İzmir'in başka hiçbir yerinde olmayan bir pislik, kargaşa ve kalabalığı ihtiva etmekteydi. Aya Dimitri Mahallesi ise 1859'daki yangında neredeyse tamamen yok olduğu için yeniden inşa edilmişti. Bu nedenle geniş cadde ve evleri ile iyi havalandan bir mahalle idi. Aya Katerina Mahallesi de şehrin bu tarafa doğru genişlemesi nedeniyle yeni inşa edilmiş sokaklara sahipti; ancak bu ilki mahalle bahçelere ve ekilmemiş arazilere yakınlığı nedeniyle şehre kötü havanın girebileceği konumdaydı. Aynı şekilde, Punta'daki St. Jean Mahallesi de hijyen açısından kötü koşullara sahipti. İzmir Körfezi'nin dibinde yer alan bataklıklar bu tarafta şehre oldukça yaklaşıyordu. Bu bataklıklar Menderes Çayı tarafından ortaya çıkarılıyordu. Bu mahalle aynı zamanda fakir işçiler tarafından meskûn idi. Burada yer alan evler oldukça küçüktü ve deniz seviyesinden sadece bir metre yükseklikteydi. Frenklerle meskûn olan mahalleler ise İzmir'in en rahat ve seçkin kesimine ev sahipliği yapmaktaydı. Buraların da hijyen açısından eksiklikleri vardı; ancak bu mahallelerin denize yakınlığı hastalıkların şiddetini düşürmeye yardım ediyordu. Dahası buranın sakinleri yazları mahallelerini terk ederek kırlara çekilmekteydi. Bundan dolayı salgınlar bu tarafta çok yıkım yapmıyordu.³⁴ Dr. Cricca'ya göre şehrin denize yakın kesimindeki mahallelerinde dar sokaklar, yangınlardan sonra tamir edilmeyen evler, mahalle aralarından akan pis sular ve kalabalık mahallelerin ortasında bulunan kiliselerin yanındaki mezarlıklar halk sağlığı açısından kötü koşullar ortaya çıkarmaktaydı.³⁵ Dr. Japhet'nin ifadesiyle "İzmir'in kendine has bu koşulları" kolerayı daha tehlikeleri bir hale getirmekteydi.³⁶

İzmir'in topografyasını cemaatlerin yerleşimi üzerinden gösteren Dr. Chasseaud ayrıntılı incelemesinde, koleranın etkilerini arttırması muhtemel bir diğer faktör olan iklim hakkında da tespitler yapmıştır. Bu tespitlerinde öncelikle İzmir'in iklimini etkileyen rüzgârları ve sıcaklık değerlerini ele almış,

³³ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, Nr. 2, Mai 1870, s. 22.

³⁴ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, Nr. 2, Mai 1870, s. 23.

³⁵ Cricca, *Choléra à Smyrne en 1865*, s. 23.

³⁶ *Comité d'hygiène et de secours, Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, ss. 1-2.

Haziran-Aralık 1865 yılına ait ayrıntılı ölçümler ile günlük sıcaklık değerlerini ve rüzgâr özelliklerini ortaya koymuştur. Bu değerlendirmelerinde 1865 yılının ilk dört ayında, normalde gözlenen değerlerden yedi kat daha fazla yağmur yağdığını tespit eden Dr. Chasseaud, bu sıra dışı yağmurun da İzmir’de sağlık koşullarının kötüleşmesine olan etkisini ortaya koymuştur. Buna göre bu dört ay boyunca sular altında kalan İzmir’in civar yerleşim yerleri havaların kuruması ile sıtma kaynağı olan bataklık alanlara dönüşmüştü. Ancak Fransız hekim gerek rüzgârların yönü ve şiddeti gerekse de yağmurlar ve sıcaklık değerlerindeki göstergelerin koleranın gelişimine dair doğrudan bir etki yaptığına dair herhangi bir tespit ortaya koymadı.³⁷

Dr. Chasseaud salgının İzmir’e olan etkisini tam olarak ortaya koymak ve cemaatlere göre dağılımını yapmak için İzmir’in nüfusunu da değerlendirmeye almıştır. Fransız hekim değişik verilerden hareketle şehrin ve yakın köylerin nüfusunu yaklaşık olarak 136.189 olarak tahmin etmişti. Koleranın şehirde yaptığı yıkımı göstermek için de ölüm oranlarına da değinen Chasseaud, şehir sakinleri arasında yıllık ortalama ölüm yaklaşık olarak 1.200; diğer bir ifadeyle günde 3-4 kişiye tekabül eden bir ölüm ortalaması hesaplamıştı.³⁸ Ancak salgın döneminde bu rakamlar belirgin bir şekilde yükselecekti. Burada salgının İzmir’de ortaya çıkışı ve etkilerine geçmeden önce İzmir’de daha önce etkili olan kolera salgınlarına göz atmak gerekmektedir.

2. İzmir’in Kolera İle İmtihanı: 1831, 1848 ve 1854 Salgınları

İzmir’de ilk defa 24-25 Eylül 1831’de ortaya çıkan kolera şehirde daha evvel bilinmeyen bir hastalık olduğu için koleraya karşı, veba için alınan tedbirler alınmıştı. Hastalık İskenderiye ve İstanbul ile aynı dönemde; ancak daha sonra İzmir’de ortaya çıkmıştı.³⁹ Ancak İzmir’de hastalıkların kaynağının her dönem Mısır olduğu kanısı hâkim olduğu için Mısır’dan gelen gemilere yönelik karantina uygulamaları yapılırken veba ve kolera vakaları olduğu dönemlerde İstanbul’dan gelenlere karantina uygulanmıyordu.⁴⁰ Ne var ki kaynakların da gösterdiği gibi kolera, Odesa’dan gelen bir gemi vasıtasıyla

³⁷ Chasseaud, “*Choléra Étudiés à Smyrne*”, *GMO*, XIVme Année, Nr. 2, Mai 1870, s. 23; XIVme Année, Nr. 3, Juin 1870, s. 40-41; XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, ss. 55-56.

³⁸ Chasseaud, “*Choléra Étudiés à Smyrne*”, *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 57.

³⁹ Metin Menekşe, “İzmir’de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (2020), s. 393.

⁴⁰ Burguières, *Choléra morbus observé a Smyrne*, ss. 14-15.

Haziran 1831'de İstanbul'a ulaşmıştı.⁴¹ Dr. Chasseaud'ya göre hastalık buradan önce İskenderiye'ye, İskenderiye üzerinden de İzmir'e sirayet etmişti.⁴² Bu ilk salgında ilk önce İzmir'in Yahudi ve Rum mahallelerinde etkili olan kolera daha sonra tüm şehre yayılmıştı. Şehirde 20 Aralık 1831'e kadar etkisini devam ettiren salgın 80.000 civarında olan İzmir nüfusunun 16.000-17.000'ine sirayet etmiş ve Dr. Burguières'in tahminlerine göre 6.000-7.000 arasında bir can kaybına neden olmuştu.⁴³ Ancak Dr. Chasseaud, 1831 salgını İzmir'de görülen 1848 ve 1854 salgını ile mukayese ettiğinde bu ilk salgının daha şiddetli bir salgın olduğunu ifade etmesine karşın ölüm oranlarına ilişkin bir sayı vermekten çekindiği görülmektedir. Muhtemelen Dr. Chasseaud, Dr. Burguières'in verdiği 6.000-7.000 rakamını yüksek bulmuştur. Öyle ki, kesin rakamları bilinmese de bu ilk salgında, 1831'de nüfusu 700.000 civarında olan İstanbul'da sadece 5.000'e yakın kişinin ölümüne neden olan koleranın⁴⁴ 100.000 civarında bir nüfusa sahip olan İzmir'de aynı oranda bir ölüme neden olması daha sonraki salgın dönemlerindeki kayıplar dikkate alındığında sorgulanmalıdır.

Paris Tıp Fakültesi hocalarından olan ve salgını incelemek üzere İzmir'de bulunan Dr. Burguières'in ayrıntılı incelemesi sayesinde İzmir'de ortaya çıkan ikinci kolera salgını, 1848 salgını hakkında daha fazla bilgiler vardır. Dr. Burguières'in verdiği bilgilere göre bu salgın döneminde de hastalığın kaynağı İstanbul'du. Öyle ki Eylül 1847'de Trabzon'dan gelen bir gemi ile İstanbul'a ulaşan kolera burada asıl etkisini 1848'de göstermişti.⁴⁵ 1848'in baharında İstanbul'un dışına da yayılmaya başlayan kolera İstanbul'dan Çeşme'deki tabura asker sevk eden bir buharlı gemi vasıtasıyla 12 Haziran'da ilk önce Çeşme'ye ulaştı. Burada 19-28 Haziran tarihleri arasında hastalığın sirayet ettiği 92 askerden 64'ü koleranın kurbanı olmuştu. Koleralı askerler vasıtasıyla hastalık Çeşme halkına da sirayet etti. Hastalığın neden olduğu korku nedeniyle Çeşme ahalisinin civar köylere dağıldı. İzmir'e girmelerine izin verilmeyen birkaç aile ise Pınarbaşı'na sığındı. Bu şekilde Pınarbaşı'na da sirayet eden kolera 10 gün sonra İzmir'de yayılmaya başladı. Salgın şehirde büyük bir paniğe neden oldu. Bu panik havası ile şehir sakinlerinden 40.000-50.000 kişi şehirden ayrılmıştı. Sıhhiye İdaresi'nin verilerine göre koleradan kaynaklı sadece 737

⁴¹ Nuran Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed. Said Öztürk, İstanbul Kültür AŞ, İstanbul, 2010, ss. 109-184.

⁴² Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 57.

⁴³ Burguières, *Choléra morbus observé a Smyrne*, s. 28.

⁴⁴ Verrollot, *İstanbul'da Kolera*, s. 38.

⁴⁵ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1 (2017), ss. 23-55.

ölüm vakası gerçekleşmişti. Salgından sonra derlenen veriler ise 22 Temmuz ile 18 Ekim arasında 1.103 kişinin (372, Müslüman, 376 Rum, 76 Katolik, 26 Ermeni ve 253 Yahudi) koleradan ölmüş olduğunu göstermekteydi. Ancak Dr. Burguières'nin tahminlerine göre gerçek rakam 1.950 civarındaydı.⁴⁶ Rakamların da gösterdiği gibi bu salgında en çok kaybı yaşayanlar İzmir'in Yahudi sakinleriydi.⁴⁷

Kolera üçüncü pandemi döneminde (1852-1859) de İzmir'de etkili olmuştur. Kırım Savaşı'na rastlayan bu dönemde hastalığı yine deniz yolu ile şehre taşıyanlar bu kez Marsilya'dan İstanbul'a gitmek üzere İzmir'de karaya çıkarılan Fransız askerlerdi. 1854'ün 24 Temmuz-7 Aralık tarihleri arasında şehirde etkili olan bu salgında önceki salgınlara göre oldukça sınırlı kalmıştı. Şehre yığılan yabancı askerlere, İzmir halkının salgından dolayı panik havası ile şehirden ayrılmayıp İzmir'de kalmasına, yani hastalığın etkisini arttıracak olumlu koşullara rağmen İzmir'de sadece 172 kişi (81 Rum, 49 Yahudi, 28 Türk, 12 Katolik ve 2 Ermeni) koleradan dolayı ölmüştü.⁴⁸ Münferit vakalar halinde kolera 1855'e kadar İzmir'de görülmeye devam etti. Zira İzmir, müttefik kuvvetlerin yaralı askerleri için tesis edilen hastanelere de ev sahipliği yapmış ve özellikle İngilizler İzmir Kışlası'nı 1855'te askeri hastane olarak kullanmışlardı.⁴⁹

3. İzmir'de 1865 Kolera Salgınının Başlaması ve İlerleyişi

Kolera dördüncü pandemi döneminde (1863-1879) de yine Bengal merkezli olmak üzere 1863'te başlamış ve deniz yolu ile Hindistan'dan Kızıldeniz'e sirayet ederken, diğer taraftan da kuzeyden Hazar Denizi kıyılarına ulaşmıştı. Hintli hacılar vasıtasıyla Hicaz'a taşınan koleranın sirayet ettiği yaklaşık 90.000 hacıdan 30.000'i ölmüştü.⁵⁰ Hicaz bölgesinde bu şekilde yıkım yapan kolera buradan ülkelerine dönen hacılar vasıtasıyla Arabistan'ın diğer bölgeleri, Irak, Suriye, Filistin, Mısır'a ulaştı ve İskenderiye üzerinden İzmir, İstanbul, Ancona ve Marsilya gibi Akdeniz'in diğer limanlarına sirayet etti. Kıbrıs, Rodos ve diğer Ege Adaları da salgının etkisi altında kaldı. İtalya'nın

⁴⁶ Burguières, *Choléra morbus observé a Smyrne*, ss. 44-45.

⁴⁷ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 65.

⁴⁸ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 65.

⁴⁹ Mehmet Karayaman, "*İzmir İngiliz Askeri Hastanesi (1855)*", *Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan*, Haz. N. N. Kara vd. İzmir 2008, s. 251-262.

⁵⁰ Barua, "*History of Cholera*", s. 2.

güneyi, Sicilya, İspanya ve Portekiz'e kadar ulaşan kolera kuzeyde Almanya'da da görüldü. 1866 yılı koleranın Avrupa'da büyük bir yıkım yaptığı yıl oldu.⁵¹

1855'te görülen kolera vakalarından bu yana geçen on yıllık sürede İzmir'de herhangi bir kolera vakası ortaya çıkmamıştı. Ne var ki Hicaz'dan hacı nakleden ve içinde koleralıların olduğu bir geminin, kaptanının yanlış beyanı üzerine "temiz pratika" aldıktan sonra Süveys'e demirlemesi; daha sonra yolcularının trenle İskenderiye'ye nakledilmesiyle Haziran ayının başlarında kolera İskenderiye'ye ulaşmıştı.⁵² Bu da doğal olarak İskenderiye ile deniz yolu ile bağlantılı limanlara da koleranın sirayet edeceğini göstermekteydi. Bu limanlardan biri de İzmir'di. Kolera İzmir'de ortaya çıkmadan önce hastalığın İskenderiye'de etkili olduğu ve şehirden dışarı doğru kitlesel bir göçün başladığı haberi İzmir'e ulaşmıştı. Bu da İzmir'de halk arasında endişe uyandırmıştı; zira şehri koleraya karşı koruyacak tedbirler yeterli değildi.⁵³ Dahası, İskenderiye'den gelen her bir buharlı gemi sadece birkaç saatlik bir karantinadan sonra yolcularını serbestçe şehre çıkarabiliyordu. Üstelik karantina düzenlemelerine göre, yolculuk süresi de karantina süresine dâhil ediliyordu. Bu şekilde İzmir'e gelen gemiler sadece birkaç saat karantina kaldıktan sonra yolcularını indirebiliyordu.⁵⁴

Kolera İzmir'de patlak vermeden önce bazı ateş ve ishal vakaları dışında şehirde halk sağlığı gayet iyiydi. İzmir'de kolera belirtileri ile tespit edilen ilk vakalar 6 ve 19 Haziran'da iki çocukta ortaya çıkmış ve bu vakalar ölümle sonuçlanmıştı. Ancak bu vakalar hekimlerin çok fazla dikkatini çekmemişti.⁵⁵ Bu süreçte Avusturya'nın Lloyd Firmasına ait *Arciduchessa Carlotta* buharlısı 20 Haziran'da Mısır'dan hareket ederek 23 Haziran'da çok sayıda yolcusu ile İzmir'e geldi. Yolcuları ise sadece birkaç saatliğine karantinaya alındı. 24 Haziran sabahı gemiye temiz pratika verildi. Aynı günün gecesini yolculardan ikisinde kolera ortaya çıktı ve bunlardan biri öldü. *Arciduchessa Carlotta*'nın yolcularına uygulanan karantina on gün daha uzatıldı.⁵⁶ Bir diğer vaka ise İmamoglu Hanı'nın yanındaki bir evde ikamet eden bir Ermeni kadında ortaya çıktı. 24 Haziran'da koleranın kurbanı olan bu kadın İzmir'de dördüncü kolera

⁵¹ Pollitzer, "Cholera Studies", s. 444.

⁵² Sarıyıldız, a.g.e., s. 14.

⁵³ S. Zennaro, *Étude sur le choléra à l'occasion de l'épidémie de Constantinople en 1865*, Constantinople: Imprimerie de M. Castro, 1870, ss. 3-4.

⁵⁴ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, IVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 67.

⁵⁵ Cricca, *Choléra à Smyrne en 1865*, s. 21.

⁵⁶ *BOA*, A. MKT. MHM, 337/33, 7 S. 1282 (12.07.1865).

salgını döneminde şehrin ilk kaybı olarak kayıtlara girdi.⁵⁷ 25 Haziran'da *Arciduchessa Carlotta*'da iki yeni kolera vakası daha ortaya çıktı. Daha sonra 26 Haziran'da Mısır'dan İzmir'e çok sayıda yolcu taşıyan bir başka buharlı daha geldi. 27 Haziran'da Suriye açıklarından gelen Messgeries Imperiales Şirketi'nin *Indus* vapusu, İzmir limanına demirledi. Bu gemilerin hiçbirinde kolera vakası yoktu ve yolcular birkaç saatlik karantinadan sonra temiz pratika verilerek şehre yayıldı. 29 Haziran-2 Temmuz arasında İzmir'de herhangi bir kolera vakası ortaya çıkmadı. Ancak *Arciduchessa Carlotta*'nın karantinaya alınan yolcularından ikisi daha koleradan dolayı hayatını kaybetti. Bu tarihten sonra münferit kolera vakaları devam etti. 4 Temmuz'da hastalık Türkler, Yahudiler ve Ermeniler arasında da görülmeye başlandı. 5 ve 6 Temmuz'da vakalar devam etti. 16 Haziran-6 Temmuz'a kadar geçen 20 günlük sürede şehirde ve karantinada 21 kolera vakası ortaya çıkış, bunlardan 18'i ölmüştü. Bunun üzerine İzmir Sıhhiye İdaresi 6 Temmuz'da İzmir'de koleranın olduğunu resmen ilan etti.⁵⁸

İzmir'de koleranın varlığının resmen ilan edilmesi halk arasında da paniğe neden oldu. İzmir'in sakinleri yavaş yavaş şehri terk etme hazırlıklarına başladı. Dr. Chasseaud'ya göre bu göç dalgasının başlamasında bazı doktorların koleranın bulaşıcı olduğu şeklindeki beyanatları etkili olmuştu. Bundan dolayı Dr. Lattray gibi hekimler, karantina tedbirlerinin yeterince alınmamasından dolayı yetkilileri suçlayan yazılar neşretmişlerdi. Dr. Lattray, kolera hastalığının inkübasyon süresinin 4-8 gün arasında değiştiğini belirterek karantina süresinin etkisizliğine işaret etmişti. Ancak Dr. Lattray'nin bu iddiasına rağmen şehirdeki başka hekimler ise "*koleranın bulaşıcı bir hastalık olmadığını*" iddia ediyorlardı. İzmir'de hekimler arasında bu tartışmalar yaşanırken koleradan kaynaklı ölümlere şahit olan halk ise şehirden ayrılmaya karar vermişti. Şehir dışına doğru olan bu hareket şehirdeki bazı kalabalık mekânların boşalmasına hizmet ettiği için müspet bir etki yaptı. Bu süreçte 7-10 Temmuz'daki vakalar Fasulye Meydanı, Aya Dimitri ve Aya Katherine gibi mahallerde ortaya çıktı. Ancak bu yerler İzmir'in halkının sefalet içinde olduğu mekânlar değildi. Bu süreçte 5 Temmuz'dan sonra hastalığın bulaşıcılığını "*filiasyon*" yöntemi ile takip etmek de zorlaşmaya başladı. Tam bu dönemde kolera 11 Temmuz'da Yahudi mahallesinde patlak verdi. Bu tarihte koleradan kaynaklı 14 ölüm oldu ki bunların 11'i Yahudi'ydi. 12 Temmuz'da 14; 13 Temmuz'da 10 ölüm olayı oldu.

⁵⁷ BOA, A. MKT. MHM, 336/98, 14 S. 1282 (9.07.1865).

⁵⁸ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 68.

Bu tarihlerde ölüm oranının neredeyse tamamı Yahudiler arasında gerçekleşmişti. Bu da yukarıda da ifade edildiği gibi, Yahudi mahallelerinin hijyen açısından kötü koşullara sahip olmasından ileri geliyordu. İzmir Sıhhiye İdaresi'nin verilerine göre 14-20 Temmuz arasında koleradan kaynaklı günlük ölüm oranları 12, 24, 20, 16, 36 ve 23'tü. Fransız hekim Chasneaud bu rakamların gerçek verilerden uzak olduğu eleştirisini yaparken; İzmir'de hastaların ve ölümlerin kaydına ilişkin düzensiz bir hizmetin olduğunu, rakamların sadece görevli hekimlerin incelemeleri ile yapılan definlere ilişkin verilen tezkerelerden ortaya çıktığını ifade etmekteydi. Dr. Chasseaud'ya göre ölümlerin sınırlı sayılarda olduğu salgının ilk dönemlerinde bu sistem işe yararken kolera kaynaklı ölümlerin arttığı dönemlerde bu sistemin işe yaramıyor ve ölüm oranları eksik kaydediliyordu. Ayrıca bu rakamlara hastanelerde ölenler de dâhil değildi.⁵⁹

Yahudiler arasında görülen bu yüksek ölüm oranları bu cemaat arasında büyük bir paniğe neden oldu ve Yahudilerin büyük bir kısmı Pınarbaşı, Birunabad, Sevdiköy ve Kemalapaşa'ya; hatta daha iç kısımlara doğru göç etti. Önemli bir kısmı şehri terk etmesine rağmen Yahudilerdeki ölüm oranlarının yüksekliği 20 Temmuz'dan sonra da devam etti. İmkân bulanlar kendilerini şehir dışına atabildi; ancak hayvan kiralayarak eşyalarını götüremeyenler ise eşyalarını sırtlarına alarak yola düştü. Yol boyunca Buca, Hacılar ve Birunabad düzlüklerinde ağaçların altında kamp yapmak zorunda kaldılar. Ancak bu kamp yerlerinde hayatını kaybedenlerin cesetleri gömülmeden ortada kaldı. Zira mezarcular da ölmüş, hahamlar ise cemaatlerini terk etmişti. Hastalığın pençesindeki Yahudiler buralarda yiyecek ekmek dahi bulamıyordu. *Impartial Gazetes*'nin aktardığına göre gömülmeden kalanların ortaya koyduğu manzara içler acısıydı. Buna göre; “bir hafta içinde 98 Yahudi yıkık dökük evlerde hastalıktan yatmakta ve ölümlerini beklemekte idi. Bu 98 ölü ile ilgilenen kişi ise bir Müslüman, Raşid Paşa oldu. Bunların defni Cuma akşamından ertesi günün gecesine kadar devam etti. Bu esnada korkunç manzaralar ortaya çıkmıştı. Bazı cesetler çürümeye yüz tutmuştu. Cesetler Yahudi mezarlığına yük hayvanları ile nakledildi”. *Impartial Gazetes*i'ne göre definler sırasındaki bu hazin manzarayı “mezarların yanlarında bulunan Yahudilerin duaları değil fenerlerin titrek ışığı aydınlatıyordu”.⁶⁰

İzmir Valisi Mehmed Raşid Paşa şehri terk eden ve kötü şartlar altında barınmak zorunda olanlara yönelik olarak oldukça gerekli olan çadırları

⁵⁹ Chasseaud, “*Choléra Étudiés à Smyrne*”, *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 68.

⁶⁰ Chasseaud, “*Choléra Étudiés à Smyrne*”, *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 69.

İstanbul'dan talep etti ve bu çadırların bir an önce İzmir'e gönderilmelerini istedi.⁶¹ Bu talep üzerine İstanbul'dan 200 çadır gönderildi. Kadifekale sırtlarında kurulan bu çadırlara koşulları çok kötü olan şehrin Yahudi sakinleri yerleştirildi.⁶² 25 Temmuz'dan itibaren Yahudiler kalabalık kamp yerlerini terk etmeye başladılar. 25 Temmuz'dan itibaren boşaltılan hanlarda ölüm oranları düşüş göstermeye başladı. 21 Temmuz-3 Ağustos arasındaki 14 günde İzmir'de koleradan 474 kişi ölmüştü (217 Yahudi, 138 Rum, 77 Türk, 19 Ermeni, 25 Katolik ve Protestan). 23 Temmuz'dan itibaren Yahudilerdeki ölüm oranları belirgin bir şekilde azalmaya başladı. Ancak hastalığın yayılmasına uygun koşullar oluşturan Rum mahalleler, Büyük Taverna, Aya Yorgi, Arap Han gibi mekânlar hastalığın merkezleri haline geldi. Burada kalabalık ve sefil bir yaşam vardı. Hastalık İzmir'de zirveyi 29, 30, 31 Temmuz ve 1 Ağustos'ta yaptı. Bu dört günde İzmir'de koleradan 300'den fazla insan ölmüştü.⁶³ Bu ölüm oranları bu kez Yahudiler arasında değil de Türkler ve Rumlar arasında en yüksek sayılarda ortaya çıkmıştı. Salgının en çok etkili olduğu yerler sefaletin pençesinde olan, kalabalık ve kötü koşullarda olan mahallelerdi. Salgın 4 Ağustos'tan itibaren salınımlar yapmaya başladı. Resmi rakamlar ise ölüm oranlarının yükseldiğini gösteriyordu. Ancak hastaları evlerinde ziyaret hekimlerden gelen bilgiler ise hastalığın etkisini kayda değer bir biçimde yitirdiğini göstermekteydi. 4 Ağustos ile 4 Eylül arasındaki 32 günde ise toplam ölüm sayısı 459 olmuştu (234 Rum, 80 Türk, 51 Yahudi, 23 Ermeni ve 69 Katolik ve Protestan). Bu süreçte 4 Ağustos'ta görülen günlük ölüm oranı 38 iken bu sayı 4 Eylül'de 6'ya kadar gerilemişti.⁶⁴

Rakamlarda da görüldüğü gibi 4 Ağustos-4 Eylül arasında kolera en çok Rumlardan kurbanlar almıştı. İkinci sırayı yine Yahudiler çekmekteydi. Ölüm oranları 28 Ağustos'a kadar düzenli olarak azalma eğilimi gösterdi. Ancak bu tarihte kolera yeniden yükselişe geçti. Bunun nedeni de Katolik ve Rum mortakyasında hastalığın patlak vermesiydi.⁶⁵ Rum mortakyası şehrin en son evine 100 metre mesafede idi. Hastalığın etkili olduğu dönemlerde şehirle teması olmayan bu yer, salgın etkisini kaybetmesinden ve şehrin yeniden eski hareketliliğine kavuştuktan sonra kolera buraya da sirayet etti. Katolik mortakyası ise Rum mortakyasına göre daha geç hastalığın bulaştığı bir yer

⁶¹ BOA, A. MKT. MHM, 338/49, 28 S. 1282 (23.07.1865).

⁶² Cricca, *Choléra à Smyrne en 1865*, s. 25; BOA, A. MKT. MHM, 338/39, 26 S. 1282 (21.07.1865).

⁶³ Cricca, *Choléra à Smyrne en 1865*, s. 25.

⁶⁴ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 70.

⁶⁵ Mortakya, iki katlı evler ve barakaların bir arada olduğu ve etrafları bir sur ile çevrili olan Katolik ve Rum yerli ailelerin yaşadığı yerlere verilen isimdi. Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 87.

oldu. Burada ilk kolera vakası 9 Ağustos'ta oldu. 78 baraka ve odanın olduğu Katolik mortakyasındaki 301 kişiden koleradan kaynaklı sadece 9 ölüm oldu. Rum mortakyasında ise 600 nüfusluk bir kalabalıkta çok daha az vaka ortaya çıkmıştı. Şehirde ise 5 Eylül'den 19 Eylül'e kadar münferit kolera vakaları görülmeye devam etti. Ancak 19 Eylül-13 Ekim arasında hiç yeni vaka tespit edilmedi. Ancak 15-26 Ekim arasında münferit vakalar görülmeye devam etti. 26 Ekim'den 10 Kasım'a kadar kolera yeniden bir yavaşlama evresine girdi. Bu tarihten sonra da münferit şekilde şehirde görülmeye devam eden kolera son kurbanını 5 Aralık'ta aldı. Bu tarihten sonra İzmir'de herhangi bir kolera vakası ortaya çıkmadı.⁶⁶

4. Kolerayla Mücadelede İzmir'deki Faaliyetler

Şehirde ortaya çıkışı ve ilerleyişine dair kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde yukarıda ortaya konulan kolera salgınına karşı İzmir'de yapılan faaliyetlere ilişkin kaynaklarda oldukça detaylı bilgiler yer almaktadır. Bu faaliyetlere ilişkin İzmir Fransız Hastanesi Hekimi Japhet'nin salgınla mücadele için kurulan komisyonun faaliyetlerini anlattığı raporu oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir.⁶⁷ Bu süreçte, her ne kadar bazı hekimler özellikle karantina süreleri üzerinden yetkililerin gerekli tedbirleri almadığı yönünde eleştirilerde bulunsalar da Vali Mehmed Raşid Paşa'nın Yahudi cemaati için yapmış olduğu çalışmalarda da görüldüğü gibi, İzmir'de idareciler herhangi bir ayırım olmaksızın koleraya karşı yoğun bir çabanın içinde olmuştur. Ancak İzmir gibi Akdeniz'in önemli bir limanı olan şehrin bir an önce normal koşullara dönmesi özellikle ticaret açısından önemli olduğu için İzmir'in kolerayla mücadelesi için yapılan yardım faaliyetleri uluslararası bir nitelik kazandı.

İzmir'de kolera kaynaklı ilk ölümün 24 Haziran'da olmasına ve hastalığın 6 Temmuz'da İzmir'de olduğunun resmen ilan edilmesine rağmen kolerayla mücadelede ilk ciddi adımlar 18 Temmuz'da atılmaya başlandı. Bu gecikmenin İzmir'de koleranın şehirde varlığına dair gerek idareciler gerekse de hekimler arasındaki uyumsuzluktan ileri geldiği söylenebilir. Hatta L'Impartial örneğinde İzmir basını bile şehirdeki ilk vakaları üzerini örtmeye ve halkı söylentilere karşı teskin etmeye çalışmaktaydı.⁶⁸ Elbette bu süreçte İzmir'i salgınlara karşı koruyacak yeterlilikte bir kurum da söz konusu değildi. 1840

⁶⁶ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 88.

⁶⁷ Comité d'hygiène et de secours, *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, Smyrne 1865.

⁶⁸ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 67.

yılında şehrin batısında Zeytinlik (Karataş) denilen yerde inşa edilen karantina binası her ne kadar ilk dönemlerde iyi bir hizmet görse de⁶⁹ kısa sürede tamire muhtaç hale gelmiş; bu tamir süreci ancak 1846'da bitirilebilmişti. Fakat iki yıl sonraki yangın karantina binasını harap etmişti.⁷⁰ Daha sonra da tamiratlar görmeye devam eden İzmir karantinası Türkler ve Ermenilerin yerleşim alanının genişlemesi ile neredeyse şehirle birleşmiş bir haldeydi. Dahası yirmi yıl önce ihtiyaçlara cevap veren karantina "*İzmir gibi hızla gelişen*" bir şehir için çoktan yetersiz hale gelmişti. Bir müdür tarafından idare edilen karantinada sürekli olarak bir hekim bulunmuyordu; salgın dönemlerinde karantinada hasta olduğu zamanlarda görevli hekimler karantinayı ziyaret etmekteydiler. Bu görevin Dr. Bory tarafından icra edildiğini belirten Dr. Chasseaud, İzmir'de koleranın yayılması sürecinde "*temiz pratikası olan ve güvertesinde hiçbir hastanın olmadığı bir gemiye serbest pratika veren hekimlerin*" sorumlu olmadığını ve bundan dolayı hiç kimseyi suçlamanın doğru olmadığını ifade ederken doğrudan karantina kurallarına yönelik bir eleştiri yapmaktaydı.⁷¹ Bundan dolayı salgının başlarında Vali Raşid Paşa, karantinada görev yapmak üzere İstanbul'dan bir tahaffuzhane memuru, bir kâtip ve sekiz nefer gardiyan gibi görevlilerin gönderilmesini talep etmişti.⁷²

Fransız hekim Dr. Chasseaud'nun da ifade ettiği gibi Mısır'dan gelen gemilere beş günlük bir karantina uygulandığı, bu süreden seyahat süresinin de çıkarıldığı ve İzmir'de gemilerin sadece birkaç saat karantina bekletildikleri bir ortamda 11 günden fazla süren bir kuluçka dönemi olan koleranın şehirde yayılmasını engelleyecek yetkisi veya gücü olmayan Karantina Hekimi Dr. Bory'yi ve Vali Raşid Paşa'yı suçlamak yersizdi. Dr. Chasseaud'ya göre bu karantina kuralları çerçevesinde İzmir'de yerel idarenin elindeki imkânlar ve almış olduğu tedbirler İzmir'i korumada hiçbir tesir sahibi değildi. Bu yetersizlik hastalığın ilerleyişi, etkisini arttırması ve hastalara yapılacak yardımlarda da görülmüştü. Yine de İzmir'de alınan tedbirler kapsamında, Vali Raşid Paşa, halk sağlığını takip etmek ve alınacak olan tedbirlere yönelik olarak mümkün olduğunca günlük istatistik sistemi kurmaya çalıştı. Aynı şekilde vali, meyve ve sebze satışı gibi halk sağlığını ve hijyeni muhafaza açısından İzmir'de elinden gelen tüm çabaları gösterdi.⁷³ Salgının etkili olmaya başladığı ilk

⁶⁹ Panzac, *a.g.e.*, s. 228.

⁷⁰ Böke, "*a.g.m.*", ss. 140-142.

⁷¹ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 88-89.

⁷² BOA, A. MKT. MHM, 336/99, 14 S. 1282 (14.07.1865).

⁷³ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 89.

günlerde kolerayla mücadelede gerekli olacak yeterli hekim ve gardiyan gönderilmesi için merkeze talepler ilettiler.⁷⁴

Vali Raşid Paşa'nın bu süreçteki en önemli faaliyetlerinden birisi kolerayla mücadelede şehirdeki her kesimin desteğini sağlamaya yönelik çabasıydı. Vali, daha etkin tedbirler almak için şehirdeki konsolosluk birimlerine, şehirdeki değişik milletlere ve cemaatlara ait olan hastanelerin hekimlerine çağrı yaptı. Valinin çağrısı üzerine 18 Temmuz'da valilikte, valinin başkanlığında konsoloslar ve hekimlerden müteşekkil bir komisyon oluşturuldu.⁷⁵ Bu komisyonun çalışmalarını, Dr. Japhet'nin hazırladığı rapordan ve Dr. Chasseaud'nun incelemelerinden takip etmek mümkündür.

Elindeki sınırlı imkânlar dolayısıyla, amaçladığı yardım faaliyetlerini yapamayacağını anlayan komisyon, Osmanlı Bankası'nın İzmir Şubesi Müdür Yardımcısı Barker'ı üye olarak kabul etti. Aynı şekilde şehirdeki Rum metropoliti Nicolas Calligaki, şehirdeki Müslümanlardan Osman Efendi ve Halim Ağa, Ermeni cemaatinden Spartali ve Seyasli, Yahudi cemaatinden ise Babai ve Sidi komisyona davet edildiler. Bu şekilde komisyonda bir görev dağılımı yapıldı. Komisyon 18 Temmuz tarihli toplantısında kuruluş amacını şu şekilde açıkladı: *"Halk sağlığını tehlikeye sokacak unsurları gözetlemek, salgın hastalığın ilerleyişini durdurmak için en makul hijyen tedbirlerine almak, kolera hastalarına yardım etmek, millet veya din ayrımı yapmaksızın sefaletin pençesinde olanlara yardım etmek"*. Sıhhiye ve Yardım Komisyonu (*Comité d'hygiène et de secours*) adı verilen bu komisyon toplantılarını her bir konsoloslukta haftada iki defa yapmak üzere karar aldı. Başkanlıklarını İngiliz ve Fransız konsolosluklarının dönüşümlü olarak yapmasına karar verilen bu komisyon ihtiyaç halinde daha alt komisyonlar tesis edebilecekti. Bu çerçevede oluşturulan Hıfzıssıhha Tedbirleri Danışma Komisyonu (*Comité consultatif pour les mesures d'hygiène publique*) adlı alt komisyonun idaresi İzmir Valisi Mehmed Raşid Paşa'nın uhdesine verildi. Vali özellikle hijyen tedbirlerinin alınması ile

⁷⁴ BOA, A. MKT. MHM, 337/33, 7 S. 1282 (12.07.1865).

⁷⁵ Bu komisyonun diplomatik temsilcileri: Avusturya Başkonsolosu Baum; Belçika Başkonsolosu Egremont; Fransa Başkonsolosu Comte Bentivoglio; İngiltere Konsolosu Cumberbatch; Amerikan Konsolosu Griffith; Yunan Konsolosu Palamides; Hollanda ve İsveç Konsolosu Van Lennep; İtalya Konsolosu Berio; Prusya Konsolosu Baron Bulow; Rusya Konsolosu Mostras, Hansa Şehirleri'nin konsolosu ve Osmanlı Bankası'nın müdürü La Fontaine. Komisyondaki hekimler: İzmir Eyaleti Hekimi Dr. Borg; İzmir Fransız Hastanesi Hekimi Dr. Japhet; İzmir Garnizonu ve Türk Hastanesi hekimisi Mustafa Bey; St. Antoine Katolik Hastanesi hekimisi Dr. Chasseaud; Ermeni Hastanesi hekimisi Dr. Kalliga; İngiliz Hastanesi hekimisi Mac Craith; Rum hastanesi hekimisi Dr. A Masgana; St. Roch Lazaretto ve Hastanesi ile Hollanda Hastanesi hekimisi Dr. Von Eichstorf. *Comité d'hygiène et de secours, Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre, Smyrne 1865, s. 2-3.*

ilgilendi. Bunun yanında kampanyalar vasıtasıyla toplanan yardımları dağıtma yetkisi de valiye verildi. Bu yardım çağrıları, kriz döneminde olsa da İzmir’de karşılıksız kalmadı. Bu sayede toplanan para, öncelikle halka yönelik yardım faaliyetlerini organize etmede kullanıldı.⁷⁶

Kolerayla mücadelede kişisel hijyen önemli olduğu için Hıfzıssıhha Komisyonu, *Comité d’hygiène et de secours* öncelikli olarak “normal zamanlarda kişisel hijyeni dikkate almayıp salgın dönemlerinde bununla meşgul olmaya çalışan”⁷⁷ İzmir sakinlerine yönelik tedbirle almaya çalıştı. Özellikle halk sağlığını iyileştirmek amacı taşıyan bu faaliyetler kapsamında sıhhi talimatlar hazırlandı. Birkaç dile çevrilerek şehrin pek çok sokağına asılan bu talimatlar; hanelerin ve çevrelerindeki sıhhi koşullarının iyileştirilmesi, halkın yeme alışkanlığı (rejim), bazı aşırılıklara karşın halkı muhafaza etmek, hastalığın sindirim sistemi ile ilgili olarak ilk belirtileri ortaya çıktığı zaman tedavi edilmesi gerektiğini ikaz etmek, kolera salgının ortaya çıkması ile ilgili belirtiler ve hastalığın ortaya çıkmasından hekimlerin gelmesine kadar alınacak ilk tedbirler ile ilgili bilgiler içermekteydi.⁷⁸ Aynı şekilde komisyon, yerel otoritelerden halkın tükettiği gıdaların cinsi ve kalitesi hakkında sıkı bir kontrol yapmasını talep etti, pazarlardan hastalık için zararlı olduğu bilinen ve bu mevsimde pazara çıkan meyvelerin çıkarılmasını istedi. Bunun yanında komisyon, valinin uhdesine verilen Hıfzıssıhha Komisyonu vasıtasıyla salgın süresi boyunca bazı hanları dezenfekte etmeye, kamuya açık yolların temizlemeye, lağımın kapatılmasına ve çer-çöplerin toplanmasına çalıştı. Bu çerçevede Vali Mehmed Raşid Paşa çalışmalara nezaret etmek üzere hükümet mühendisini ve zaptiyeleri görevlendirdi. Ayrıca 30.000 kuruş para tahsis etti. Bu sayede bu alt komisyon gerek toplanan yardımlar gerekse de hükümetin desteği ile sıhhi koşulları kötü olan mahallelerde ve çöplerin toplatılması ve açık lağımın kapatılması sağladı.⁷⁹ Bu tedbirler kapsamında sindirimi zor olan pastaların ve kötü kalite balıkların satışı da yasaklandı; fırıncıların ise ekmekleri daha iyi pişirmeleri istendi. Mezbahanelere getirilen hayvanların ve satışa çıkan etlerin günlük kontrolleri yapıldı. Köylerden şehirdeki lokantalara getirilen gıdalar sıkı bir denetime tabi tutuldu. Bu tedbirler salgının etkili olduğu süre boyunca alınmaya devam etti.⁸⁰

⁷⁶ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, s. 5.

⁷⁷ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, s. 5.

⁷⁸ Chasseaud, “*Choléra Étudiés à Smyrne*”, *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 90.

⁷⁹ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, ss. 6-7.

⁸⁰ Chasseaud, “*Choléra Étudiés à Smyrne*”, *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 106.

Ölüm oranlarında da görüldüğü gibi kolera salgınının merkezi Yahudi Mahallesi olduğu için hastalık İzmir'de en çok Yahudileri etkilemişti. Bundan dolayı komisyon burada görevlendirdiği hekimler ile koleralılara yardım etmeye çalıştı. Ayrıca büyük bir sefalet içinde olan bu cemaate yönelik yapılacak en önemli hizmetin, insanların tarif edilemeyecek derecede kötü koşullar altında yaşadığı hanları boşaltmak olduğuna karar verdi. Vali Mehmed Raşid Paşa'nın İstanbul'dan talep ettiği çadırlar komisyonun çalışmaları kapsamında Yahudiler için belirlenen kamp yerleri için kullanıldı. Bunun yanında, valinin insiyatifi ile barakalar kuruldu ve buralarda düzenli bir sağlık hizmeti sağlandı. Halka günlük bir tayinat verilmeye başlandı. Bu tedbirler ve iyileşen koşullar sayesinde kolera etkisini yitirmeye başladı. Aynı şekilde kolera Yahudi Mahallesi'nde de seyrekleşen kalabalıklar nedeniyle hastalık etkisini azaltmaya başladı. Ne var ki salgın diğer mahallelere yayılmayı kesmedi. Salgın şehrin, Türklerle meskûn ve valinin de ikamet ettiği tarafında şiddetli oldu. Aya Katerina, Aya Yorgi, Aya Dimitri gibi kalabalık ve havasız Rum mahallelerinde kolera birkaç gün içinde burada feci bir etki yaptı. Bu mahallerin sakinleri yapabildikleri oranda her tarafa yayıldılar. Bunlara yiyecek, ilaç ve tıbbi yardım sağlandı. Komisyon sadece şehir içindeki mağdurlar ile değil İzmir'in yakın köylerindeki muhtaç sakinler ile de ilgilendi. Buca, Sevdiköy ve Bornova taraflarından yapılan yardım çağrıları da cevapsız bırakılmadı ve buralarda da kurulan küçük yardım komisyonları ile salgınla mücadeleye çalışıldı. Hastalığın gerileme evresine girdiği 20 Ağustos'tan sonra ise yine komisyon-yerel idarenin işbirliği bu kez hastalığın tekrar ortaya çıkmasını engelleyecek tedbirler ile ilgilenmeye başladı. Bu çerçevede komisyon, yerel idarenin gıda denetimini sürdürmesini, han ve evler gibi terk edilmiş yerleri dezenfekte edilmesini, kamu yollarında bakım yapmasını talep etti.⁸¹ Ayrıca Rum ruhani yetkilileri ile görüşerek Ağustos ayına denk gelen Büyük Perhiz'in oluşturabileceği sıhhi tehlikeler nedeniyle uyardı. Bunun yanında kadın erkek çoluk çocuk, çok sayıda insanın bir araya gelmesine neden olacak incir toplama işi için geçici bazı düzenlemeler yapılmasını tavsiye etti.⁸²

Salgın dönemlerinde şehirlerin hijyen koşullarını etkileyen en önemli unsurlardan biri de şehir içindeki mezarlıklardı. Zira İzmir'de mezarlıklar halk sağlığı için önemli bir sorundu. Türklerin ve Yahudilerin ayrı ve şehir dışında mezarlıkları varken İzmir'in Rum, Ermeni ve Avrupalı sakinlerinin ayrı

⁸¹ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 104.

⁸² *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, ss. 7-8.

mezarlıkları olmayıp, bunların ölülerinin, üst üste, kendi kiliselerinin avlularına, hatta bazen özellikle salgın dönemlerinde hastane bahçelerine gömülmeleri yoluna gidilmekteydi.⁸³ Bu bağlamda kolera ile mücadelede ele alınması gereken sorunlardan biri de salgın döneminde daha da kötüleşen mezarlıkların bu durumuydu. Şehrin ortasında, en kalabalık ve en az havadar mahallelerinde yer alan mezarlıklarda az bir derinlikte defnedilen, toplu olarak gömülen ve üzeri taşla kapatılan mezarlar sadece salgın zamanlarında değil sıradan dönemlerde de sağlığa zararlı bir hale geliyordu. Bu mezarlıkların dezenfekte edilmesi, klorlanması ve temizlenmesi mezarlıkların bağlı olduğu kilise yetkililerine tavsiye edildi. Ancak bu tür tedbirler yetersiz olduğu için mezarlıkların şehir dışına nakledilmeleri ile ilgili bir alt komisyon görevlendirildi. Bu komisyon, validen de destek aldı. Şehir içinde definler yasaklandı. Rum cemaati şehir dışında geniş bir arazi satın aldı. Katolik, Ermeni ve Protestanlar da kendi mezarlıklarına sahip oldular. Bu sayede İzmir'deki her bir cemaat şehir dışında mezarlık alanları edindi.⁸⁴ Ancak yine de, halkın önyargıları ve ruhani yetkililerin yavaşlığı nedeniyle süreç istenildiği gibi yürütülemedi. Şehrin Yahudi sakinleri, yüksek ölümler nedeniyle mezarlıklarının yetersiz kaldığını belirterek mezarlık yakınlarındaki arazinin de kendilerine bırakılmasını talep etmişti.⁸⁵ Bunun gibi, salgın sonrası dönemde de şehir içinde definler yapılmaya devam etti.⁸⁶ Sadece Rumlar, salgın sürecinde ölülerini şehre bir saat mesafede olan St. Elie'ye götürdüler. Zayıf da olsa şehir içindeki bazı mezarlıklar sönmemiş kireç ile dezenfekte edildi.⁸⁷

İzmir'de kolerayla mücadelede validen şehirdeki konsoloslara kadar uzanan işbirliği kısa sürede beklenen neticeyi vermeye başlamıştı. Bu süreçte özellikle konsolosların Avrupalılar nezdindeki yardım çağrıları önemli bir karşılık buldu. Bu çerçevede İzmir'deki tüm konsoloslukların bağışlarının yanında İtalyan Mason Locası, Kasaba Demiryolu İdaresi çalışanları ve Yahudi Komitesi de yardım faaliyetlerine nakdi olarak katkı yaptı. Aynı şekilde bir yıl önce Çerkes göçmenler için toplanan paradan kalan meblağ da bu yardımlara ilave edilince İzmir'de 186.833 kuruş para toplandı. Osmanlı Bankası'nın İzmir

⁸³ Rauf Beyru, 19. *Yüzyıl'da İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İBB Kültür Yayınları, İzmir 2005, s. 271.

⁸⁴ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, Smyrne 1865, s. 9.

⁸⁵ BOA, MVL, 712/13, 17 Ra 1282 (10. 08. 1865).

⁸⁶ Erkan Serçe, "İzmir Belediyesi ve Kamu Sağlığı", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi 1-3 Aralık 2005*, Bildiriler, Ed. Eren Akççek - Onur Kınıl, Ege Ün. Tıp Fak. ve İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, İzmir 2009, s. 253.

⁸⁷ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 90.

subesi, Londra'daki acentenin yardımına da başvurdu ve bu sayede Londra'dan önemli bir bağış yapıldı. Liverpool halkının da katıldığı bu yardım çağrıları sayesinde 299.803 kuruş toplandı. İzmir'de toplanan meblağ ile toplamda yardım faaliyetleri kapsamında komisyonun beklemediği kadar yüksek bir meblağ, 486.636 kuruş ortaya çıktı.⁸⁸

Yardım için toplanan paranın yüksek olması İzmir'de salgından mağdur olan tüm cemaatlere eşit miktarda yardım faaliyetlerinde bulunulmasına fırsat verdi. Ancak bu yardımları dağıtmanın İzmir gibi değişik cemaatlere ev sahipliği yapan bir şehirde bazı zorluklar ortaya çıkaracağı nedeniyle kolera mağdurları ve ailelerine yapılacak yardımları dağıtma sürecinde cemaat temsilcilerinin aracılığına başvuruldu. Yardım için toplanan meblağ öncelikle kolera pençesinde olanlara ve sefalet içinde olan muhtaçlara harcandı. Bu meblağ içinden 6.980 kuruş koleralıların tedavileri için Soeurs de la Providence, Les Soeurs de l'hopital Français ve İzmir şehir eczacısı Bay Fabrizzi tarafından kullanıldı. Bunun yanında komisyonun görevlendirdiği hekimler haftada 200 kuruş olmak üzere toplamda 13.900 kuruşu ziyaret ettiği, salgının kırıp geçirdiği ve sefil koşullarda yaşayanlara dağıttı. İkinci kategoride yapılan yardımlar daha geniş bir kesime ulaştırıldı. Komisyon, görevlendirdiği bir alt komisyon vasıtasıyla tahsis ettiği 89.328 kuruş ile şehrin önemli merkezlerinde salgının etkili olduğu elli gün boyunca muhtaçlara 207.984 porsiyon ekme, etli çorba, pirinç ve sebze dağıttı. İngiliz ve Fransız konsolosları bile bu faaliyetlerine iştirak ederek kendi elleriyle halka yardım dağıtmışlardı. Bu alt komisyon salgının ilk günlerinden itibaren Fasulye Meydanı'nda yerleşerek ihtiyaçlı durumda olanlara ekme ve çorba dağıttı. Vali Mehmed Raşid Paşa da muhtaçlara verilmek üzere her gün buraya 100 okka ekme gönderdi.⁸⁹

İzmir'de yapılan yardımlar sadece şehir içi ile sınırlı değildi. Pek çok İzmir sakininin kolera etkisi ile sığındığı yakın köylerde de halkın yardıma ihtiyacı olmuştu. Bu yığılma ile önceden kalabalık olan dar evler daha fazla sakini ağırlamak zorunda kalmıştı. Komisyon, kontrolsüz bir şekilde yığılmaların önüne geçmek için köylere doğru olan göçlerin önüne geçmeye çalıştı. Ancak salgın bu köylerdeki yerli ahali arasında da yayılmaya başlayınca köylere sığınanlar ile yerli ahaliyi birbirinde ayıracak bir yol bulundu ve köylerin girişinde bahçesi olan geniş ve havadar bir mahaller evlerinden

⁸⁸ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre, Smyrne, 1865, s. 10.*

⁸⁹ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre, Smyrne, 1865, s. 12; GMO, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 104; Cricca, Choléra à Smyrne en 1865, s. 24.*

uzaklaşanlar için tahsis edildi. Buralarda ikamet edenlerin masrafları da komisyonun topladığı yardımlar ile karşılandı.⁹⁰ Komisyon bu yerlere yönelik olarak aynı değil de nakdi yardımlar yapma yolunu seçti ve bu yardımların ulaştırılmasında yine cemaat temsilcilerinin yardımına başvuruldu. Komisyonun görevlileri Buca ahalisine 2.800 kuruş verdi; Bornova ve Sevdiköy'de oluşturulan komisyona ise 32.880 kuruş yardım yapıldı. Bu meblağın 25.600 kuruşu Bornova, Hacılar, Narlıköy, Pınarbaşı köylerine; 7.280 kuruşu ise Sevdiköy'deki muhtaçlara aynı ve nakdi yardım olarak dağıtıldı. Bu yardımların önemli bir kısmı yine İzmir'i terk ederek bu köylere sığınan muhtaç durumda olanlara yönelik olarak gerçekleşti. Toplamda 280.833 kuruş yardım dağıtıldı. Bu faaliyetler kapsamında en büyük yardım 89.600 kuruş ile Rumlara ve Katoliklere yapıldı. Salgının en çok etkilediği İzmir'in Yahudi sakinlerine 64.913; Ermenilere ise 14.400 kuruş yardım yapıldı.⁹¹

İzmir'in Müslüman sakinlerine yönelik yardım faaliyetlerini organize etmek üzere Vali Mehmed Raşid Paşa'nın çabaları ile Müslümanlardan müteşekkil bir komisyon kuruldu. Bu komisyon Vali Muavini Necip Bey, Zaptiye Müdürü Yasin Ağa, Halim Ağa, Mehmed Efendi, Osman Efendi, Hacı Hasan Efendi'den oluşuyordu. Komisyonda görevli hekimler ise Mustafa Bey, Dr. Bory, Dr. Hadjes, Dr. Fabrizio ve iki sivil hekimdi. Bu komisyon ihtiyaç sahibi olan Müslümanlara aynı ve nakdi yardım ile sağlık hizmeti sağladı. Dr. Chasseaud'ya göre, Avrupalılardan oluşan komisyonun Türkler arasında kimlerin ihtiyaçlı olduğuna dair tam bilgisinin olmamasından dolayı bu komisyonun kurulması Müslümanlara yapılacak yardımlar açısından oldukça gerekti.⁹² Bu komisyon vasıtası ile şehrin Müslüman sakinlerinden 3.200 kişiye, kişi başı 20'şer kuruştan 60.400 kuruş yardım yapılmıştı.⁹³

Salgınla mücadele sürecinden bahseden hekimler bu süreçte İzmir'de Vali Mehmed Raşid Paşa'nın gösterdiği çabadan takdirle bahsedilmektedir. Dr. Cricca'ya göre Avrupa'daki önemli şehirlere kıyasla çok daha mütevazî imkanlara sahip olan vali, takdire şayan bir kriz yönetimi ortaya koyarak koleranın etkili olduğu iki ay boyunca şehirde hiçbir karışıklığın ortaya çıkmasına, hatta hırsızlık olaylarının bile vuku bulmasına engel olmuştu.⁹⁴ Dr. Chasseaud'ya göre ise vali, kolera mağdurlarına yönelik yakın bir ilgi

⁹⁰ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 106.

⁹¹ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, Smyrne, 1865, s. 13-14.

⁹² Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 90.

⁹³ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre*, Smyrne 1865, s. 14.

⁹⁴ Cricca, *Choléra à Smyrne en 1865*, s. 24.

göstermişti. Salgının başlangıcından itibaren emrindeki çalışanları teşvik etmek ve cesaretlendirmek için Rum hastanesini ve mortakyasını bizzat ziyaret etmişti. Aynı şekilde beraberindeki hekimler ile Yahudi mahallelerini ziyaret ederek koleranın kurbanlarına maddi yardımlar yapmış ve Yahudi cemaatini teselli etmeye çalışmıştı. Bunun yanında Mehmed Raşid Paşa, özellikle evlerini ve iş yerlerini terk eden şehrin Frenk sakinlerine ait olan yerlere yönelik olarak şehirde bir takım "*sârik ve eşkıya güruhu*"nun ortaya çıktığını ve bunlarla mücadele edebilmek ve şehirde asayiş sağlamaya üzere İstanbul'dan zaptiye askeri talebinde bulunmuştu.⁹⁵ Valinin çabaları sayesinde Büyük Kışla'da gece-gündüz açık bir yardım bürosu kuruldu ve başına İzmir Askeri ve Sivil Hastanesi Hekimi Mustafa Bey getirildi. Hiçbir ayırım olmaksızın tüm İzmir halkına açık olan bu büroda muhtaçlara bedava ilaç dağıtıldı. Bunun yanında, yukarıda da ifade edildiği gibi, şehirdeki kalabalık mahallerin boşaltılması ve şehir dışında çadırlar kurulması ve barakaların inşa edilmesi toplanan yardımlar kadar valinin bu süreçte gösterdiği itina sayesinde mümkün olabilmişti. Bu çerçevede İzmir yakınlarındaki köylerdeki muhtaçlara nakdi yardım yapıldığı gibi kolera hastalarını şehre nakletmeye hizmet edecek bir ambulans hizmeti tesis edildi. İzmir Askeri ve Sivil Hastanesi Hekimi Mustafa Bey ve Garnizon komutanı Mehmed Bey askeri birlikleri koleradan korumak için vali Mehmed Raşid Paşa ile koordineli hareket ederek askeri birlikleri koleraya karşı korumayı başardı. Bu bağlamda alınan tedbirler çerçevesinde kışlaların dışarıyla bağlantısı kesildi. Askerleri bitap düşürecek eğitimleri azaltıldı, askerlerin yıkanmalarını, salatalık ve yeşil sebze yemelerini yasakladı ve son olarak da kışlalarda hijyen tedbirlerine riayet edildi.⁹⁶ Bu tedbirler sayesinde aynı dönemde İstanbul'da etkili olan kolera bahriye ve kara askerlerinin ikamet ettiği kışla ve hastanelerde büyük bir can kaybına neden olurken İzmir garnizonundaki askerler arasında çok az koleradan ölüm olayı oldu. Dr. Chasseaud'nun verdiği bilgilere göre 600 kişinin kalabalık bir şekilde bulunduğu İzmir'deki kışlalarda 70 kolera vakasından sadece 20'si ölümle sonuçlanmıştı ve bu da Dr. Mustafa Bey'in başarısıydı.⁹⁷

⁹⁵ BOA, A. MKT. MHM, 339/16, 8 Ra 1282 (1. 08. 1865).

⁹⁶ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 90.

⁹⁷ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 112.

5. Salgının İzmir'e Etkisi

İzmir'i dördüncü kez ziyaret eden koleranın şehre olan etkilerine dair yukarıda kullanmış olduğumuz kaynaklar üzerinden yine önemli bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak salgının etkisini göstermek için öncelikle, Dr. Chasseaud'nun yaptığı gibi İzmir'deki önceki kolera salgınların yaptığı tahribat ekseninde kısa bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Şehirde ilk defa 1831'de görülen ve yedi ay kadar etkili olan kolera Dr. Burguieres'nin tahminlerine göre 6.000-7.000 arasında bir kayba neden olmuştu. Beş ay kadar etkili olan ikinci salgın döneminde, yani 1848 salgınında ise 2.000'e yakın bir kayıp söz konusuydu. Kırım Savaşı sırasında görülen kayıplar ise ilk iki salgına göre oldukça düşüktü. İzmir'de salgının görüldüğü altı aya yakın bir zaman zarfında sadece 172 can kaybı olmuştu. Bu bakımdan 1865'te görülen salgının daha önceki salgınlardan belirgin farkları olduğu söylenebilir. Asıl etkisini Temmuz-Ağustos aylarında gösteren kolera aşağıda detayları görüleceği üzere yine 2.000 civarında bir kayba neden oldu. Bu itibarla bu salgının 1848 salgınına benzediği söylenebilir; ancak bu kaybın sadece iki aylık bir sürede ortaya çıkması itibarıyla bu son salgının daha akut bir salgın olduğunu belirtmek gerekmektedir.

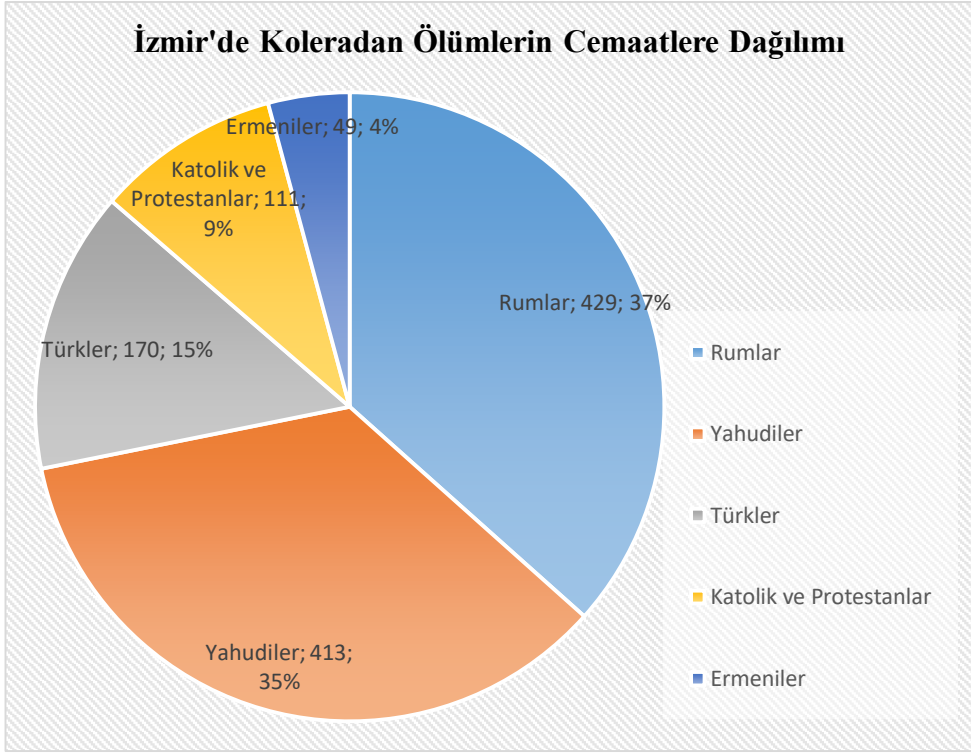
Daha önceki salgınlarda veya imparatorluğun başkenti İstanbul'da da görüldüğü gibi hastalığın bu şekilde kısa sürede hızla yayılmasında öncelikle yetersiz koruyucu sağlık uygulamaları gelmekteydi. İzmir elbette daha önceki salgınlara kıyasla bu salgın döneminde kolera hakkında yeterince tecrübe kazanmıştı; ancak kaynakların da ifade ettiği gibi şehri koruyacak tedbirler yine de yeterli değildi. Özellikle hastalığı İskenderiye'den getiren gemilere karşı uygulanan karantina süresinde görüldüğü gibi karantina İzmir'i korumada hiçbir işe yaramadı; tersine hastalığı İzmir'e taşıyan bir araç halini almıştı. Bu nedenle kolerayı inceleyen hekimler Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu karantina uygulamalarının yetersizliğine dair pek çok eleştiri yapmışlardı.

Kolera imparatorluğun diğer önemli merkezlerinde de görüldüğü gibi kalabalık yaşamların olduğu yerlerde daha fazla bir tahribat yapmaktaydı. Bu çerçevede her dönem deniz yolu ile gelen bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasız olan İzmir'e 19. yüzyılda musallat olan koleranın şehirde hızla yayılmasını sağlayan araçlar ise öncelikle İzmir'deki yaşam koşulları, sosyal münasebetler; salgın korkusu ile evlerini terk edenlerin başka bir yere göç etmeleri; evlerde, hanlarda kötü koşullar altındaki kalabalık yaşam ve şehirdeki yetersiz hijyen koşullarıydı. Salgınla mücadelede tesis edilen komisyonların çalışmalarında da

görüldüğü gibi İzmir'deki en yoğun faaliyetler yetersiz altyapıya sahip olan mahallelerin hijyen koşullarını iyileştirmek için yapılmıştı. Elbette diyet de hastalığın etkisini arttıran unsurlardandı. Koleranın etkili olduğu temmuz-ağustos aylarında halkın değişen gıda tercihleri kolera gibi bir hastalığın etkisini daha da arttırmaya neden oluyordu. Bu durum İzmir'de de 1865 salgını döneminde de görülmüştü. Bundan dolayı değişik dillere çevrilerek yayınlanan talimatlar vasıtasıyla hastalığın etkisini arttıran sebze-meyve vb. türü gıdaların tüketiminin önüne geçilmeye çalışılmıştı. Bunların yanında, sefalet, yetersiz beslenme, kalabalık yaşam gibi etkenlerin yanında İzmir'deki cemaatlerin farklı yaşam koşulları da koleranın etkisini arttıran unsurlar arasındaydı.

Hastalığın İzmir'e olan etkisini tam olarak gösterecek olan kriter şüphesiz neden olduğu ölümlerdi. Ancak öncelikle ifade etmek gerekir ki İzmir'de bu dönemdeki kayıplara ilişkin kesin bir veri söz konusu değildir. Kolerayı inceleyen hekimlerin de ifade ettiği gibi bu rakamların sadece görevli hekimlerin vermiş olduğu tezkerelerden ortaya çıkması, bunun dışında kalan kolera kurbanlarını içermemesinden dolayı İzmir'deki hekimler bu sayının gerçeğin epey altında olduğunu belirtmekteydiler. Bu çerçevede ilk olarak İzmir Sıhhiye İdaresi'nin verileri üzerinden gitmek gerekirse; bu verilere göre salgında hayatını kaybedenlerin sayısı 1.172'ydi.⁹⁸ Bunun cemaatlere dağılımı ise şu şekildeydi:

⁹⁸ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO*, XIVme Année, No. 6, Septembre 1870, s. 112.

Bu rakamların düşüklüğü üzerinde duran Fransız hekim Chasneaud'ya göre Ermenilerden koleradan gerçek ölüm oranı 49'dan 101'e çıkarılmalıydı. Müslümanlarda ise askeri ve sivil hastanelerde ölenler bu rakama ilave edildiği zaman sayı 500 civarına kadar çıkmaktaydı. Rumlarda ise değişik kiliselerde yapılan araştırmalar bu rakamı 460'a kadar çıkmakta; bu rakama Rum hastanelerinde ölenler de ilave edildiği zaman sayı 607'ye yükselmekteydi. Yahudilerde ise gerçek rakam 550 civarındaydı. Şehirdeki Katolik ve Protestan sakinlerden ise ölenler 175'e yakındı. Bu yeni rakamlara göre Chasseaud İzmir'de koleranın 1.950 civarında bir ölüme neden olduğunu hesaplamaktaydı. Bu ölümlerin İzmir'deki değişik cemaatlere göre oranlarını da veren Chasseaud, salgın nedeniyle İzmir'i terk eden yaklaşık 40.000 kişiyi çıkardıktan sonra geride kalan şehrin 88.000 (28.000 Rum; 42.000 Türk; 5.000 Yahudi; 5.000 Ermeni ve 8.000 Katolik ve Protestan) sakini içinde salgının Türkler arasında % 11,5; Ermeniler arasında %20; Rumlar arasında %21,5; Katolik ve Protestanlar arasında % 22 ve Yahudiler arasında % 110 oranında bir ölüme neden olduğunu hesaplamıştır. Diğer bir hesaplamaya göre tüm şehir nüfusunda

kolera ‰ 22 oranında bir can kaybına neden olmuştı. Bu oran İzmir civarındaki köylerde ‰5'e kadar düşmekteydi.⁹⁹

Dr. Chasseaud'nun bu rakamı 1.950'ye kadar çıkarmasına karşın Dr. Cricca'ya göre İzmir'deki kayıplar 2.200 civarındaydı (800 Yahudi, 700 Rum, 520 Türk, 100 Katolik, 60 Ermeni ve 20 Protestan). Aynı şekilde, şehirde kalan nüfusa oranladığı zaman ölüm oranını ‰ 22 olarak hesaplayan Dr. Cricca salgının neden bu denli ekili olduğu konusunda da öncelikle diyet meselesini ele alarak bölge halkının mütevazi yaşam koşulları çerçevesinde genellikle meyve ve sebze ağırlıklı beslenme alışkanlığının önemli olduğunu; ancak cemaatler arasında görülen ölüm oranlarındaki farklılığın geleneklerden ve dini pratiklerin ileri geldiğini ifade etmekteydi. Buna göre Dr. Cricca, İzmir'de en çok Yahudilerin, onların arkasından Hıristiyan ve Müslümanlar arasında görülen ölümlerin "ondan en çok korkanlarda" daha fazla etkili olduğu sonucuna varmaktaydı.¹⁰⁰

İzmir'de hastalık döneminde tutulan kayıtlar bu ölümlerin yaklaşık olarak dörtte birlik bir kısmının şehirdeki hastanelerde vuku bulduğunu göstermektedir. Buna göre İzmir'de Rum Hastanesi, Sivil ve Askeri Türk Hastanesi, St. Antoine Hastanesi, Fransız Hastanesi, St. Roch Hastanesi, Ermeni ve İngiliz hastanelerinde 721 kolera vakası görülmüş ve bunların 440'ı ölümlerle sonuçlanmıştı.¹⁰¹ Aşağıdaki tablo ve grafik koleranın İzmir'deki seyrini göstermektedir.

16 Haziran-6 Eylül Arasında İzmir'deki Kolera Kaynaklı Ölümler

Tarih	Ölümler	Tarih	Ölümler	Tarih	Ölümler
16 Haziran	1	22 Temmuz	54	14 Ağustos	37
19 "	1	23 "	43	15 "	38
25 "	1	24 "	58	16 "	40
28 "	1	25 "	52	17 "	23
3 Temmuz	1	26 "	38	18 "	13
4 "	2	27 "	31	19 "	21
5 "	3	28 "	39	20 "	21

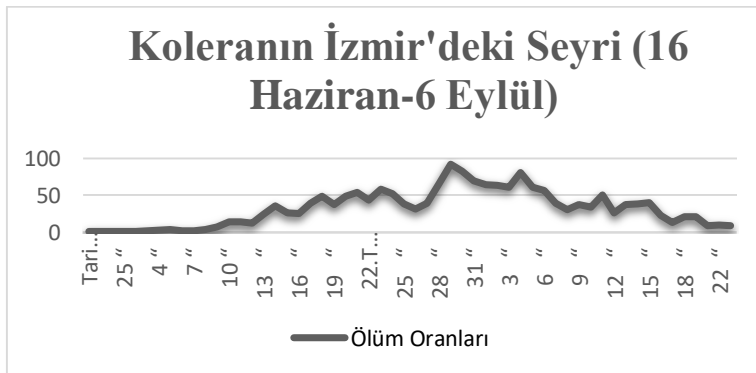
⁹⁹ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", GMO, XIVme Année, Nr. 7-8, Octobre et Novembre 1870, ss. 113-114.

¹⁰⁰ Cricca, *Choléra à Smyrne en 1865*, s. 26.

¹⁰¹ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", GMO, XIVme Année, Nr. 7-8, Octobre et Novembre 1870, s. 113.

6 "	4	29 "	66	22 "	9
7 "	2	30 "	92	23 "	10
8 "	2	31 "	82	24 "	9
9 "	4	1 Ağustos	69	25 "	7
10 "	7	2 "	64	26 "	6
11 "	14	3 "	63	27 "	10
12 Temmuz	14	4 "	61	28 "	12
13 "	12	5 "	81	29 "	11
14 "	24	6 "	61	30 "	3
15 "	36	7 "	56	31 "	8
16 "	26	8 "	39	1 Eylül	4
17 "	25	9 "	30	2 "	4
18 "	39	10 "	37	3 "	5
19 "	49	11 "	34	4 "	6
20 "	37	12 "	50	5 "	2
21 "	49	13 "	26	6 "	1

Bu verilere göre salgın İzmir’de yükselme ve gerileme evresi olarak iki ana evre ortaya çıkmıştı. Haziran’dan başlayan münferit ölümler 30 Temmuz’a kadar artış eğimini göstermiş, bu dönemden sonra gerileme evresinde bildirilen ölüm oranları düzenli olarak azalmaya başlamıştı.

Yukarıda da görüldüğü gibi, İzmir’de ilk kolera vakaları ile hastalığın İzmir’de olduğunun resmi makamlar tarafından açıklanması arasındaki 10

günden fazla süre İzmir'deki endişeden ileri gelmişti. Ancak İzmir halkı kolera kaynaklı ölümlerin devam etmesinden dolayı endişelenmeye ve hekimlerin yardımına başvurmaya başladı. Ne var ki bu süreçte kolera'nın şehirde olduğunu belirten hekimler de şehirde bazı kesimlerin hedef tahtası haline gelmişti. Bazı hekimler şehirde ayaktakımı tarafından hakarete uğrarken sebze, meyve ve balık satıcıları müşterilerini kaybettiklerinden dolayı hekimleri tehdit etmeye başlamıştı. 28 Haziran'da Aya Katerina mahallesinde bir kolera vakasının ortaya çıkması ve hastanın hayatını kaybetmesi üzerine yine şehirdeki hekimlere karşı hoşnutsuzluk belirtileri daha da arttı. Hatta İzmir'de yayınlanan *L'Impartial* gazetesi bile 28 Haziran'da kolera'dan ölen kadının hastalığını başka bir hastalığa bağlamakta ve karantinada ortaya çıkan vakaların münferit vakalar olarak şehre yayılmadığına dair bilgiler vermekteydi.¹⁰²

Kolera'nın şehirde olduğu ilan edildikten sonra, İzmir halkı geleneksel bir refleksi tekrar göstermeye başladı. 18. yüzyıldaki veba salgınlarında da görüldüğü gibi İzmir'den kitlesel bir göç hareketi başladı. İzmir'de büyük bir yıkım yapan vebanın etkini ortaya koyan göstergelerden biri de salgının etkisinden kurtulmak isteyen şehir sakinlerinin şehirden kaçışıydı. Bu kaçış salgının etkisini göstermeye başladığı mayıs-haziran ayında başlar ve salgın etkisini yitirene kadar şehirden ayılan İzmirli şehirde dönmezlerdi.¹⁰³ 1812'ye kadar vebadan kaynaklanan bu 1831'de başlayan kolera salgınlarında da tekrar edilmeye başlandı. Bu çerçevede 1848 salgınında 40-50 bin arasında İzmirli kolera salgınının neden olduğu korkudan dolayı şehri terk etmişti.¹⁰⁴ İzmir'de Vali Raşid Paşa'nın da ifade ettiği gibi "*buralarda zuhur eden bu misülli hastalıklardan İzmir ahalisi ziyadesiyle musab oldukları için*" 1865'te şehirde yeniden ortaya çıkan kolera karşısında yine şehri terk etmeye başlamışlardı.¹⁰⁵ Salgın sırasında yetkililerin ihtiyat çağrısına rağmen İzmir halkı eskisi gibi "*en iyi çözümün kolera'nın görüldüğü İzmir'i terk etmek*" olduğunu düşünerek şehirden ayrılma hazırlıkları yapmaya başladı. Mesela Aya Dimitri Mahallesi'ndeki Katırcıoğlu Sokak'ta İskenderiye'den gelen bir sakinin kolera'dan dolayı ölmesi üzerine üç dört hane hariç tüm sokak sakinleri evlerini terk etmişti.¹⁰⁶ Bu süreçte İzmir'in özellikle gayrimüslim ve Frenk sakinleri işlerini güçlerini terk ederek şehirden ayrılmışlardı. Bunlardan Avrupa'ya, bazıları Adalara gitti; büyük bir

¹⁰² Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, ss. 67-69.

¹⁰³ Panzac, *a.g.e.*, ss. 165-166.

¹⁰⁴ Burguières, *Choléra morbus observé a Smyrne*, s. 35.

¹⁰⁵ BOA, A. MKT. MHM, 339/16, 8 Ra 1282 (1. 08. 1865).

¹⁰⁶ Chasseaud, "*Choléra Étudiés à Smyrne*", *GMO*, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, ss. 67-69.

kısmı da çevredeki köylere sığındı. Birkaç gün içinde İzmir'in nüfusunun dörtte birinden fazlası şehri terk etti.¹⁰⁷ Dr. Cricca'ya göre şehri terk edenlerin sayısı nerdeyse tüm İzmir nüfusunun yarısına tekabül etmekteydi. İzmir'deki cemaatler içinde ise en trajik kitlesel göç şehrin Yahudi sakinleri arasında görülmüştü. Bu göç hadisesinde en trajik koşullar İzmir'in Yahudi sakinleri arasında ortaya çıkmıştı. Yahudiler arasında görülen yüksek ölüm oranlarının neden olduğu panik Yahudilerin büyük bir kısmının Pınarbaşı, Birunabad, Sevdiköy ve Kemalapaşa'ya; hatta daha iç kısımlara doğru göç etmesine neden oldu. Ne var ki Yahudilerin dramı kalabalık olarak biriktikleri kamp yerlerinde de devam etmişti.¹⁰⁸

Salgının İzmir'in iktisadi hayatına olumsuz bir etki yarattığını tahmin etmek zor değildir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok önemli bir ekonomik büyüme geçiren İzmir, Osmanlı Devleti'nin batıyla olan ticaretinin en önemli limanı haline gelmişti. Özellikle pamuğun İzmir'den ihraç edilen mallar arasında önemli bir yer edinmesiyle, İzmir, Osmanlı Devleti'nin en büyük ihracat limanı haline gelmişti. Bu süreçte 1860'lı yıllarda Amerika İç Savaşı'nın ortaya çıkardığı koşullar nedeniyle İzmir, bölgede üretilen pamuğun ihracatı ile küresel piyasaların pamuk talebini karşılamış ve önemli bir gelişme göstermişti. Ancak savaşın sona ermesi ile Amerika'nın tekrar pamuk üretimine başlaması İzmir'den olan talebi hissedilir oranda azaltmış, bu da İzmir'in iktisadi yapısında hissedilir bir etki yapmıştı.¹⁰⁹ İzmir'deki bu ticaret hacminin azalmasıyla beraber önemli bir miktar sermaye yurt dışına kaymış bu da İzmir'de hissedilir bir mali etki yapmıştı. Ticari yaşama bağlı olan imalat sektöründeki pek çok çalışan da bu krizin etkisini hissetmişti.¹¹⁰ Tüm bu olumsuzluklara bir de kolera eklenince İzmir'deki koşullar daha da kötüleşmiş ve işsizlik artmıştı. Salgının neden olduğu panik havası ile İzmir'de dükkânlar kapanmış, çarşılar terk edilmiş, şehir boşalmış, ticaret nerdeyse durmuş ve şehirde büyük bir yıkım hâkim olmuştu.¹¹¹ İşsiz kalan pek çok çalışan salgının şiddetli olduğu dönemlerde açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Şehirdeki işlerin bu şekilde kötü olduğu bir ortamda bölge ekonomisi için önemli bir iş kolu olan incir toplama işinin başlaması da kolera etkisiyle daha kötü sonuçlar doğuracağı endişesiyle yardım komisyonu bazı girişimlerde bulundu. Ticaretin

¹⁰⁷ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre, Smyrne 1865, s. 2.*

¹⁰⁸ Chasseaud, "Choléra Étudiés à Smyrne", *GMO, XIVme Année, Nr. 4-5, Juillet-Aout 1870, s. 69.*

¹⁰⁹ Fatih Damlıbağ, "Bati Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)." *Conference Journal of Social Policy / Sosyal Siyaset Konferanslar Dergisi*, 60 (2011), ss. 457-462.

¹¹⁰ *Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre, Smyrne 1865, s. 2.*

¹¹¹ Cricca, *Choléra à Smyrne en 1865, s. 24.*

devam ettirilmesi ve çalışma hayatının sürmesi için bazı hijyen talimatları yayınladı. Bu talimatlar çalışanlar, çalışma saatleri ve iş yerleri ile ilgili tedbirler içermekteydi.¹¹²

Sonuç

Yüzyıllardan beri devam eden ve genellikle kaynağı ticaret yolları vasıtasıyla Anadolu içleri olan veba salgınlarının pençesinde pek çok kayıp veren İzmir 19. yüzyılda bu kez küresel bir tehdit haline gelen ancak bu kez şehre deniz yolu ile girmeye başlayan kolera salgınlarına maruz kalmaya başlamıştır. Konumu itibarıyla her zaman canlı bir ticaret yaşamına sahip olan şehir bu yolla salgın hastalıkların da uğrak yeri olmuştur. Her ne kadar vebanın neden olduğu ölümlere ilişkin veriler tahmini rakamlara dayansa da özellikle 18. yüzyıldaki veba salgınları ile mukayese edildiğinde koleranın 19. yüzyılda neden olduğu ölümler oldukça düşük olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ilk yarısında salgın hastalıklar ile olan mücadelesinde otaya koyduğu kurumsallaşma başta hasatlıklardan kaynaklanan ölümleri azaltmak üzere hastalıkların etkilerini anlamamız açısından daha doğru bilgiler elde edilmesine de imkân tanımaktadır. Bu şekilde imparatorluğun diğer şehirleri gibi İzmir'in kayıplarını da daha gerçekçi rakamlar ile tespit etmek mümkün olmaktadır.

İzmir'de 1865 kolera salgınının etkisini tam olarak anlayabilmemize yardım edecek veriler salgını inceleyen hekimlerin salgın dönemlerinde müşahade ettikleri ve derledikleri bilgilerden hareketle salgın sonrasında yazıkları incelemelerdi. Bu veriler üzerinden salgının ortaya çıkışını, ilerleyişini ve etkilerini ayrıntılı olarak görmek ve gerek daha önceki gerekse de daha sonraki salgınlar ile mukayeseli değerlendirmeler yapmak mümkün hale gelmektedir. Bunlardan hareketle 1865 salgınında en çok kurban verenler İzmir'in Yahudi sakinleriydi. Onları ise Rumlar, Katolikler, Protestanlar ve Ermeniler takip etmekteydi. Ölüm sayıları yüksek olsa da İzmir'de nüfusa oranla en az kayıp verenler ise Türkler olmuştu. Bu manzaranın oluşmasında elbette İzmir'deki cemaatlerin gelenekleri ve dini pratikleri de etkiliydi. Mesela, 1848 salgınında, salgın döneminde rast gelen Ramazan ölümlerinin en çok Türkler arasında ortaya çıkmasına neden olmuş iken 1865'te ilk sırada İzmir'in Yahudi

¹¹² *GMO*, XIVme Année, Nr. 7-8, Octobre et Novembre 1870, s. 103-104.

sakinleri yer almıştı.¹¹³ Bunların yanı sıra ölümlerde etkili olan bir diğer etken İzmir'in değişmeyen, kendisine has koşullarıydı. Şehre gelen yabancıların da özellikle kaydettiği İzmir'in dar ve pis sokakları ile ifade edilen kötü yaşam koşulları halk sağlığını belirleyen en önemli etken olduğu için koleranın yıkıcılığını da belirlemekteydi. 1845 ve 1859 yangınlarından sonra Ermeni ve Rum mahallelerinde bazı yerler yeniden daha iyi koşullarda inşa edilse de Yahudi ve Rumlarla meskûn Aya Yorgi mahalleleri şehir hijyeni açısından çok yetersizdi. Bunun gibi İzmir'in yetersiz altyapısı, sağlıksız ortamları ve cemaatlerin farklı yaşam koşulları, hanlarda ve evlerde kalabalık yaşam, sefalet ve yetersiz beslenme gibi unsurlar ile birleşince salgın hastalıklar şehirde çok hızla yayılabiliyor ve bu ortamlarda önemli oranda can kayıplarına neden olabiliyordu. Elbette bu etkenlere hekimlerin ifadesiyle *"sadece hastalık döneminde hijyen tedbirlerine sarılan İzmirililerin"* tutumları da ilave edilmeliydi.

1865 yılında etkili olan kolera salgını ile mücadelede yeni bazı uygulamaların da görüldüğü bir dönem oldu. Bu dönemde ilk defa İstanbul'da gördüğümüz kolera ile kurumsal mücadele kapsamında İzmir'de de şehirdeki her kurumun işbirliği ile ortaya çıkan Sıhhiye ve Yardım Komisyonu tesis edildi. Elbette bu işbirliğinde Vali Mehmed Raşid Paşa'nın payı büyüktü. Bundan dolayı vali, salgın süresince gösterdiği iyi yönetimden dolayı Mecidiye nişanı ile taltif edilmişti.¹¹⁴

Komisyonun faaliyetlerini değerlendirmek üzere 19 Ekim 1865'teki son toplantısına bizzat katılan vali, burada *"koleranın İzmir'de yıkım yapmaya başlamasından itibaren salgınla mücadelede ilk işinin bilim adamları ve fedakâr kimseler ile işbirliği yapmak"* olduğunu belirtmişti. Valinin de ifade ettiği gibi tesis edilen bu *"kriz yönetim birimleri"* nin bir ayağını yerel idare çekerken diğer ayağını da şehirdeki yabancı konsolosluk temsilcileri ve daha da önemlisi İzmir'deki değişik hastanelerde görev yapan hekimler oluşturmaktaydı. Komisyon, cemaatlerin temsilcilerinin de katılımı ile İzmir'in tüm sakinlerini ihtiva eden bir yapıya kavuşmuştu. Bu itibarla bu toplantıda da ifade edildiği gibi *"farklı dinler, farklı milletler ve farklı fikirlerden"* kişilerden oluşmasına karşın *"komisyonun yegâne amacı olan yardım faaliyetleri tüm bu farklılıkların önünde"* yer almaktaydı. Sıhhiye ve Yardım Komisyonu'nun başını çektiği bu işbirliği ve şehirdeki hekimlerin aktif katılımı ile İzmir'de salgın süresince gerek kolera kurbanlarına

¹¹³ GMO, XIVme Année, Nr. 7-8, Octobre et Novembre 1870, s. 116.

¹¹⁴ BOA, A. MKT.MHM, 343/45, 8 Ca 1282 (7. 10. 1865); BOA, İ. DH. 541/37608, 6 Ca. 1282 (27 Eylül 1865).

gerekse de hastalığın ortaya çıkardığı koşullardan etkilenenlere yönelik yardımlar yapılmıştır. İngiltere'ye kadar uzanan bu yardım kampanyası sonucunda 486.000 kuruş gibi oldukça yüksek para toplanmış ve bu paranın 446.000 kuruşu gerek aynı gerekse de nakdi olarak İzmir ve çevresindeki muhtaçlara dağıtılmıştı.

Gerek Sıhhiye ve Yardım Komisyonu gerekse de ona bağlı olarak kurulan alt komisyonların çalışmaları ve görevli hekimlerin işbirliği ile İzmir'de salgın süreci yönetilmeye çalışılmış ve halk sağlığını koruyucu pek çok tedbir alınmıştı. Bu faaliyetler şehir içinde halk sağlığını tehdit eden yerlerin temizlenmesi, dezenfeksiyon uygulamaları, halka bedava ilaç ve gıda dağıtımı, kalabalık mekânların tahliyesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında diğer bir kalıcı tedbir ise şehir içi mezarlıklara yönelik defin yasağıdır. Kolera salgını ile mücadelede acil bir şekilde uygulanan bu tedbirler imparatorluğun diğer önemli şehirlerinde de olduğu gibi İzmir'de de zamanla halk sağlığına yönelik tedbirlerin de alınmasına ön ayak olmuştur. Bunların yanında İzmir'deki karantina idaresi ve değişik cemaatlere ait hastanelerin yanında salgınla topyekûn mücadele kapsamında pek çok kesimin ortak bir komisyon çerçevesinde bir araya gelmesi ve çalışmalarını hekimlerin tavsiyeleri doğrultusunda yürütmesi uygulaması daha sonraki salgın dönemleri için iyi bir tecrübe ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Kaynakları

A.Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası Belgeleri (A. MKT. MHM) 336/98; 337/33;336/98; 338/49; 338/39; 336/99; 337/33; 339/16; 339/16;343/45.

Mevlis-i Vâla (MVL): 712/13.

İrade Dâhiliye (İ. DH.): 541/37608.

II.Sürelî Yayınlar

Gazette Medicale de Constantinople

Gazette Médicale d'Orient

III. Kitaplar

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul, 2007.

BEYRU, Rauf 19. Yüzyıl'da İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam, İBB Kültür Yayınları, İzmir, 2005.

BURGUIÈRES, E., *Etudes sur le choléra morbus observé a Smyrne : Sa marche, ses causes et son traitement : Rapport adressé a M. le Ministre du Commerce, J.B Bailliere, Paris, 1849.*

CRICCA, A. *L'homoeopathie en présence du choléra à Smyrne en 1865, Paris, 1866.*

Comité d'hygiène et de secours, Rapport General présente dans la séance du 19 Octobre, Smyrne, 1865.

FAROQHI, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c. II, Çev. Süphan Andıç, ed. H. İnalçık-D. Quataert, Eren Yayınevi, İstanbul, 2004, ss. 545-759.

KARAYAMAN, Mehmet, *İzmir'de Sağlık (1920-1938)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005.

KILIÇ, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ, 2004.

MACNAMARA, Nottidge Charles, *A History of Asiatic Cholera*, Macmillan, London, 1876.

McNeill, William Hardy, *Plaques and Peoples*, Anchor Press, New York, 1976.

MONNERET, Jules Auguste Edouard, *Lettre sur le Choléra-Morbus en Orient et dans le nord de l'Europe*, Extrait de Gazette médicale de Paris, E. Thunot, Paris, 1848.

NIKIFORUK, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara, 2005.

PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

- SARIYILDIZ, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
- VARLIK, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
- VARLIK, Nükhet, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago, 2008.
- VERROLLOT, M. P., *Du Choléra-morbus en 1845, 1846 et 1847, avec une carte indiquant sa marche pendant ces trois années*, Imprimerie de Journal de Constantinople, Constantinople, 1849.
- VERROLLOT, Marie-Pierre, *İstanbul'da Kolera:1848 Salgını Üzerine Bir İnceleme*, Çeviri ve Editör: Özgür Yılmaz, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- YILDIRIM, Nuran "Salgın Afetlerinde İstanbul", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed. Said Öztürk, İstanbul Kültür AŞ, İstanbul, 2010, ss. 109-184.

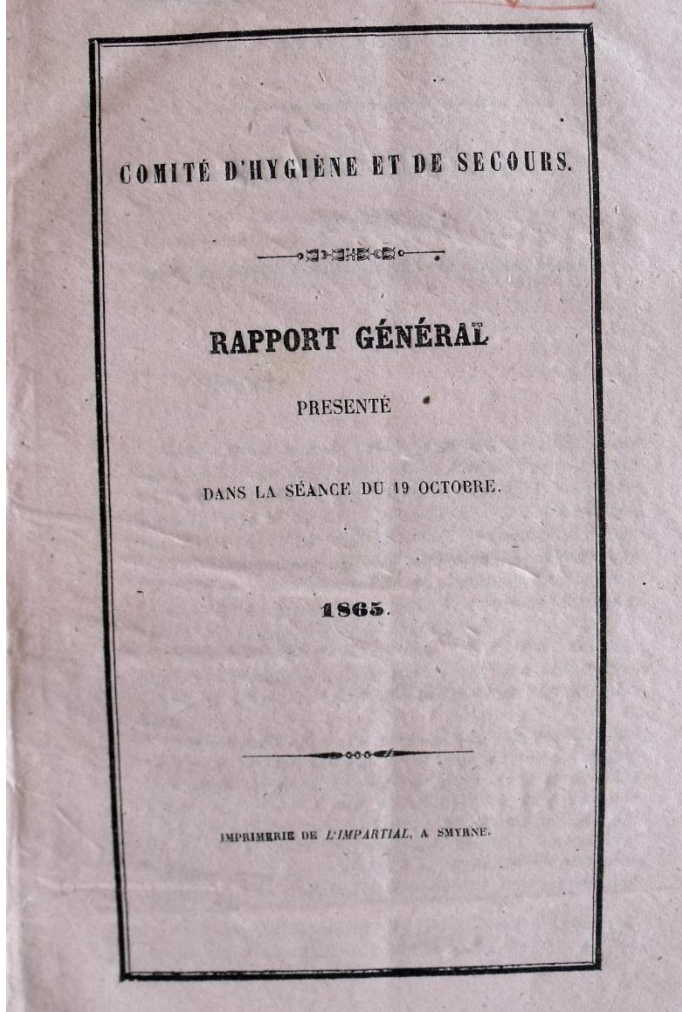
IV.Makaleler

- AYAR, Mesut Ayar-Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17 (2017), ss. 163-181.
- AYAR, Mesut, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkisi", *History Studies*, 3 (2010), ss. 175-188.
- BÖKE, Pelin, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8 (2009), ss. 137-159.
- BRIGGS, Asa, "Cholera and Society in the Nineteenth Century", *Past & Present*, 19 (1961), ss. 76-96.
- ÇELEBİ, Mevlüt, "İzmir San Antonio Katolik Hastanesi", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi 1-3 Aralık 2005, Bildiriler*, Ed. Eren Akçiçek - Onur Kınılı, Ege Ün. Ege Ün. Ege Ün. Tıp Fak. ve İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, İzmir 2009, s. 176-190.
- DAMLIBAĞ, Fatih, "Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)." *Conference Journal of Social Policy / Sosyal Siyaset Konferanslar Dergisi*, 60 (2011), ss. 433-471.
- GÜL, Abdülkadir, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41(2009), ss. 239-270.
- KARAYAMAN, Mehmet, "İzmir İngiliz Askeri Hastanesi (1855)", *Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan*, Haz. N. N. Kara vd. İzmir 2008, s. 251-262.
- KOLOĞLU, Orhan, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara, 1999, ss. 61-67.
- KUNERALP, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (Çev. Münir Atalar), *OTAM*, 7 (1996), ss. 497-511.

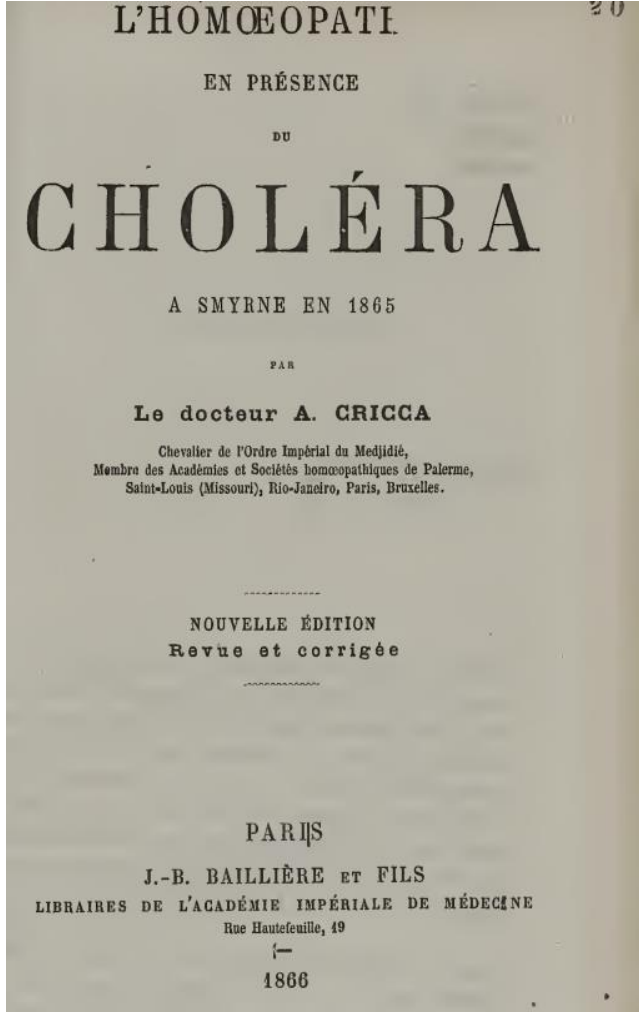
- POLLİTZER, Robert, "Cholera Studies", *Bulletin of the World Health Organization*, X/ 3 (1954), ss. 421-461.
- MENEKŞE, Metin, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (2020), ss.385-433.
- SARIYILDIZ, Gülden, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002, ss.309-318.
- SERÇE, Erkan, "İzmir Belediyesi ve Kamu Sağlığı", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi 1-3 Aralık 2005*, Bildiriler, Ed. Eren Akçiçek - Onur Kınılı, Ege Ün. Ege Ün. Ege Ün. Tıp Fak. ve İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, İzmir 2009, s. 253.
- YETKİN, Sabri, "İzmir'de Veba Salgını (Mayıs Ağustos 1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1993), ss.371-385.
- YILMAZ, Özgür, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1 (2017), ss. 23-55.
- YILMAZÇELİK, İbrahim "The Natural Catastrophes Between 18th And 19th Centuries in the Ottoman Empire in Anatolia", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4 (2018), ss. 8-37.

EKLER

Ek1: Sıhhiye ve Yardım Komisyonu'nun Raporu

Ek 2: Dr. Cricca'nın Eseri

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 129-158.

Geliş Tarihi: 20 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

19. YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE GÖKLEN TÜRKMENLERİ

Tuba TOMBULOĞLU*

Öz

Göklen Türkmenleri, günümüzde İran sınırları içerisinde bulunan Türkmen Sahra bölgesinde ve Türkmenistan'da yaşamakta olup, İran'da Türklüklerini en fazla koruyan topluluklardan birisidir. 9. yüzyılda Ceyhun boylarından Gürgen ve Etrek nehirlerinin kaynağına yerleşmişlerdir. Önceki dönemlerde kalabalık bir grubu teşkil ettikleri anlaşılan Göklenlerin nüfusu sonraki dönemlerde siyasi nedenlerle azalmıştır. Kaynaklarda Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan kayı boyu Göklen Türkmenlerinin uruğlarından biri olarak geçmektedir. Ayrıca 18. yüzyılda yaşamış olan Türkmenlerin millî şairi Mahtumkulu, Göklenlerin Gerkes koluna mensuptur.

19. yüzyılda Türkistan ve İran'a seyyahların yoğun ilgi gösterdikleri görülmektedir. İran'ın kuzeyine ve Hive Hanlığı'na gelen seyyahlar, notlarında burada gördükleri Türkmenlerin sosyal yapılarına, adetlerine sıklıkla yer vermişlerdir. Göklen Türkmenleri de seyyahların hakkında önemli bilgiler verdiği bir boy olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göklen Türkmenleri, Türkmen Sahra, Gürgen, Seyyah, Seyahatname.

GOKLEN TURKMENS FOR THE 19th CENTURY TRAVELERS

Abstract

Goklen Turkmens live in the Turkmen Sahara region and Turkmenistan, which are currently within the borders of Iran. This community is also one of the communities that protect their Turkishness the most in Iran. In the

* Dr. Öğretim Üyesi, Mersin Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, (tubatombuloglu@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0001-8061-4480.

9th century, they settled at the source of Gurgen and Etrek rivers departing from Ceyhun tribes. Previously known to constitute a large group of people, the population of the Göklens decreased in the following periods due to political reasons. In the sources, the Kayı tribe, the founder of the Ottoman Empire, is mentioned as one of the Goklen Turkmens. In addition, Mahtumkulu, the national poet of Turkmens who lived in the 18th century, is a member of the Gerkes branch of the Goklen's.

It is known that in the 19th century, travelers showed great interest to Turkistan and Iran. In their records, the travelers who came to the North of Iran and the Hive Khanate frequently included the social structures and customs of the Turkmens they saw here. Goklen Turkmens also appear as a tribe about whom the travelers give important information.

Keywords: Goklen Turkomans, Turkoman Desert, Gurgen, Traveler, Itinerary.

*Türkmenler bağlasa bir yere beli,
Kurutur Gulzum'u, Nil Nehri'ni
Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili
Bir devlete hizmet etsek beşimiz.*

Giriş

19. yüzyıl Türkistan coğrafyası dünyadaki pek çok ülkenin dikkatini çekmiştir. Özellikle Rusların ve İngilizlerin yeni sömürge arayışları bölgeyi ilgi odağı hâline getirmiştir. 19. yüzyıl boyunca Ruslarla İngilizlerin emperyalist emellerinden doğan rekabet pek çok siyasi ve askerî görevli, bölge hakkında bilgi toplama amacıyla Türkistan'a gönderilmiştir.¹ Birçok şehri gezen seyyahlar kuşkusuz burada yaşayan halk hakkında detaylı bilgiler edinerek gözlemlerini aktarmışlardır. 19. yüzyılda Kuzey İran'a ve Hive'ye giden seyyahlar Göklen Türkmenleri hakkında çeşitli malumatlar vermektedirler. Seyahat notları incelendiğinde Göklenlerin yaşamları hakkında kayda değer bilgiler bulunduğu görülmektedir.

¹ 1623 senesinde Buhara'ya gitmek üzere yola çıkan Rus seyyah İvan Hohlov'un gemisi Hazar Denizi'nde fırtınaya yakalanıp kıyıya çıkınca pek de tek olmayan kara yolunu takip etmek zorunda kalmış ve yolculuğu esnasında yanında taşıdığı hediyeler sebebiyle Harezmi bölgesindeki Türkmenlerle tehlikeli münasebetlerde bulunmuştu. Bkz. Özgür Türker, "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 102-104.

19. yüzyılda Göklen Türkmenleri arasında bulunarak çalışmada ilk değerlendirilecek notlar Yate'ye aittir. Yate, 5 Nisan 1893 yılında Herat'ın kuzeyinde bulunan Kuşk kanalına ilişkin Ruslarla yaşanan bazı anlaşmazlıkları çözdükten sonra, kraliçenin emriyle Meşhed'de görevine devam etmek için Horasan ve Sistan Başkonsolosluğunda ajan olarak görevlendirilmek üzere şehrin Belucistan'daki İngiliz sınır karakolundan ayrılmıştır. Notlarında doğuda Kabil batıda Herat olmak üzere kuzey Afganistan'a yer veren Yate, batıda İran, kuzeyde Rus ve güneyde Hindistan sınırına kadar olan Horasan ve Sistan'ı ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. 19. yüzyıla kadar Avrupalıların nispeten pek bilmedikleri Göklen ve Yomut Türkmenleri arasında zaman geçirmiş, onların yaşamlarını ve karakterlerini anlatarak daha önce hiçbir Avrupalı gezginin ziyaret etmediği Gürgeň Nehri'nin kaynağına yolculuk yapmıştır.²

1821 yılında Bombay'dan gemiye binerek Umman'ın Muskat şehrine oradan da İran şehirlerine gelen ve uzun yıllardır Avrupalılar tarafından ziyaret edilmeyen Tahran'ı araştırma yapmak için seçen Fraser, Horasan'dan Buhara ve Semerkand'a doğru ilerleyeceği bir güzergâh seçer. Seyyah, Tahran'dan, doğuya, Meşhed'e kadar Horasan'a gider ancak Buhara yolunu güvenli bulmayınca Gürgeň, Esterabad ve Mazenderan yoluyla batıya dönerek Hazar Denizi kıyısından uzun bir süre tutuklu kaldığı Gilan şehrine gelir. Eserinde Teke, Göklen ve Yomut Türkmenlerinin yaşamları hakkında bilgiler vermektedir.³

İngiliz diplomat Alexander Burnes, 1831 yılında İngiltere Kralı IV. William tarafından atlardan oluşan hediye ile Hindistan'a görevlendirilmiştir. Yolculuğunun asıl amacı, deniz yoluyla taşınan bu atları götürürken İndus Nehri'nin hiç araştırılmamış yerlerini incelemesiydi. 1834 yılında İngiltere'ye dönen Burnes, 1835 yılında tekrar Hindistan'a diplomatik bir görevle dönerek gezisine devam eder. Eseri üç ciltten oluşmaktadır. İlk cildinde Lahor'dan Buhara'ya kadar yaptığı seyahati anlatır. İkinci ciltte Ceyhun Irmağı'ndan başladığı seyahatine, Merv Nehri, Meşhed, Mazenderanla devam eder. Buhara hakkında topladığı bilgiler oldukça geniştir. Ancak en önemlisi Gürgeň'deki Türkmenler hakkında verdiği kıymetli bilgilerdir.⁴ Biz çalışmamızda seyyahın eserinin ikinci cildini kullanacağız.

² C.E. Yate, *Khurasan and Sistan*, Edinburg and London 1900.

³ James B. Fraser, *Narrative of A Journey Into Khorasan In The Years 1821 and 1822*, London 1825.

⁴ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore*, Vol II, London 1834.

Bir Fransız subayı olan Ferrier, 1839 yılında diğer Fransız subaylarla birlikte İran ordusunu organize etmek için İran'a gitmiştir. Ruslara karşı muhalefetiyle bilindiği için Rus büyükelçisinin entrikaları sonucu görevden alınarak 1843 yılında ülkesine dönmüştür. 1845 yılında Bağdat'ta kısa bir süre kaldıktan sonra İran ve Afganistan üzerinden Lahor'a doğru yola çıkmıştır. Eserin yedinci bölümünde; Türkmenlerin yaşadığı bölgeler, karakterleri, inançları hakkında bilgiler sunmaktadır.⁵

İngiliz bir diplomatın eşi olan Lady Sheil, 1848 yılında eşinin Tahran'da elçilik görevi nedeniyle İran'a gelmiştir. Seyahatnamesinde Göklen Türkmenleri hakkında bilgiler vermiştir. Göklen Türkmenleri hakkında bilgi vermesinin sebebi, Tahran'a geldiğinde burada rehine bulunan kimseleri görmesidir.⁶

Macar Türkolog Arminius Vambery, Türkistan seyahatine 1862 yılında Tahran'dan başlamıştır. Vambery, Hazar Denizi'nin güneyindeki şehirleri aşarak Gümüštepe'ye oradan Etrek, Meşhed, Hive, Buhara, Semerkand, Karşı, Andhoy ve Herat'a giderek 1864 yılında Tahran'a dönerek seyahatini tamamlamıştır. Türkmenler hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Eserinde kendisinden önceki seyyahlardan bahseden Vambery'nin seyahatnamesi pek çok dile tercüme edilmiştir.⁷

1881 yılında kaleme alınan eserde Charles Mervin, Ceyhun Nehri ile kuzey İran sınırındaki Türkmenleri, Horasan'ın kuzeydoğusu, Kafkasya'nın güney doğusunu ve Merv bölgesini anlatmaktadır. Eser, daha çok diğer seyyahların notlarının derlemesi şeklinde kaleme alınmıştır. Fraser, Abbot, Vambery verdiği bilgilere yer verildikten sonra Merv civarında yaşayan Teke Türkmenlerinden bahsedilmektedir. Ayrıca Türkmenlerin yaşamına dair pek çok şey diğer seyyahların ışığında ele alınmıştır.⁸

19. yüzyılda Türkmenler hakkında seyahat notları tutan diğer seyyahlar şunlardır: Arthur Conolly 1828 yılında Türkistan'a gelmiş ve seyahatini 1831 yılında tamamlamıştır.⁹ Nikolai Murav'yov 1819-1820 yılları arasında Hive

⁵ J. P. Ferrier, *Caravan Journeys And Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan And Beloochistan; With Historical Notices of the countries lying between Russia and India*, London 1857.

⁶ Lady Sheil, *Glimpses of Life and Manners in Persia*, London 1856.

⁷ Arminius Vambery, *Travels in Central Asia: Being the Account of A Journey from Tehran Across the Turcoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Semerkand*, Harper&Brother Publisher, Newyork 1865.

⁸ Charles Marvin, *Merv, The Queen of the World and the Scourge of the Man-Stealing Turcomans*, London 1881.

⁹ Arthur Conolly, *Journey to The North of India, overland from England, Through Russia, Persia and Afghaumstaun*, London 1938.

Hanlığı'na giderek Hive şehri ve çevresini inceleyerek haritasını çıkartmak amacıyla görevlendirilmiştir. Hive'de bulunan Yomut Türkmenleriyle irtibata geçen Murav'yov eserinde Göklenler hakkında da kısa malumatlar vermektedir.¹⁰ Edmund O'Donovan, 1879-81 yılları arasında Merv'de kalmıştır. 1881 yılında Ahal-Teke vadisinde, Ruslarla Türkmenler arasında yapılan savaşa yer verdiği eserinde Teke Türkmenlerinden bahsetmektedir.¹¹ Hive ile ilgili önemli seyahatnamelerden birisi olan İ. A. Mac Gahan, eserinde Hive ve civarında yaşayan Göklen Türkmenleri hakkında kısa bilgiler vermektedir.¹² Clement Augustus de Bode, 1840 yılında Tahrandan çıktığı yolculuğunda İran şehirlerini gezmiştir. İki ciltlik eserinde birkaç yerde Türkmenlerin yaşadığı Gürgehan hakkında bilgi bulunmaktadır.¹³ Ancak 1848 yılında Yomut ve Göklen Türkmenleriyle ilgili tuttuğu notları ayrı bir makale olarak Londra'da yayımlamıştır. Makalede Türkmenler hakkında oldukça detaylı bilgiler bulunmaktadır.¹⁴

1.Göklenlerin Yaşadığı Coğrafya

Göklenler, tarihte İran'ın kuzeyinde Türkmenistan'ın güneyinde bugün Türkmen Sahra ismiyle bilinen Gülistan Eyaleti¹⁵ içinde Gürgehan ve Etrek nehirlerinin yukarı mecraları arasındaki dağlık arazide yaşamaktadırlar. Günümüzde ağırlıklı olarak Gülistan eyaletinin doğusunda Kelale ve Meravetepe şehirlerinde ikamet etmektedirler. Türkmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı coğrafya bölgeye gelen seyyahlarda hayranlık uyandırmıştır. Örneğin Charles Mervin, Göklenler, tüm Kuzey İran'ın neredeyse en güzel köşesi olan Elbruz ve Kopet Dağ sıralarının eteğindeki bölgeyi işgal etmişlerdir. Burası bol ekilebilir arazi, bol su, bol ot ve ormanlık bir yerdir. Dağların eteğindeki arazi, ekim için vadilerdekinden çok daha elverişlidir ve son derece verimlidir. Benim gibi Orta İran'da uzun yıllar geçiren bir gezgin için, Elbruz dağlarının muhteşem ormanlarla taçlandırılmış, çok sayıda akarsularla sulanan ve muhteşem bitki örtüsüyle süslenmiş enfes vadilerle çeşitlenen kuzey yamacı

¹⁰ Nikolay Murav'yov, *Journey to Khiva through the Turkoman Country*, London, Oğuz Press, 1977.

¹¹ Edmund O'Donovan, *The Mero Oasis Travels and Adventures East of the Caspian*, London 1882.

¹² J. A. Mac Gahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khive*, London, 1874.

¹³ C. A Baron De Bode, *Travels in Luristan and Arabistan*, London 1845.

¹⁴ C. A Baron De Bode, "On the Yamud and Goklan Tribes of Turkomania", *Journal of the Ethnological Society of London* (1848-1856), Vol. 1 (1848), pp. 60-78.

¹⁵ Gülistan Eyaleti: 13. yüzyıla kadar Gürgehan olarak 13. yüzyıldan sonra Esterabad Eyaleti olarak anılmıştır.

öz el bir çekiciliğe sahiptir. Doğu ve batıdaki birçok uzun yolculuk sırasında, Gürgen'in güzelliğine eşit bir ülkeye asla gözümü dikmedim. Dağların soğuk kuzey ve kuzeydoğu rüzgârlarından korunan ve denize yakın uzanan Gürgen bölgesinin konumu, en bereketli bitki örtüsünün büyümesi için elverişlidir. Göklen bölgesinin elverişli konumunu daha iyi açıklamak için, komşu bölgenin topografik bir tanımını vermek yerinde olabilir. Krasnovodsk ve Balkan Körfezi'nden güneydoğuya düz bir çizgi üzerinde, iki yerden kırılmış uzun bir dağ tepesi 300 mil boyunca uzanır. İlk kırılma noktası ile bir zamanlar Ceyhun'un geçtiği Balkan Körfezi arasındaki sırtın bir kısmı, Büyük Balkan adını taşıyor. Yükseltinin ikinci kısmı küçük balkan olarak bilinir. İkinci kırılmanın ötesinde, daha güneyde, dağ sisteminin tüm uzunluğunun yarısına kadar, sırt Küren Dağ olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.¹⁶ Bode ise Göklenlerin yaşadığı bölgenin havasının güzelliğini anlatırken şöyle söyler; *“Türkmenlerin işgal ettiği ülke, sağlıklı olmasıyla ünlüdür. Dağların eteğindeki ova, Gilan, Mazenderan ve Esterabad'daki tepeler ve Hazar kıyıları arasında uzanan bölgeden daha açık ve daha aydınlıktır. Havada çok daha az rutubet vardır ve yaz aylarında sağlıklı gazlar birleştinde bu yerlerde aralıklı ateş ve safra şikâyetleri görülür. Sadece Gürgen ve Etrek nehirlerinin alt bölgeleri sağlıklı bir iklime sahiptir çünkü oradaki bölge alçaktır ve baharda nehirlerin taşmasıyla yaz aylarında havayı bozan sivrisine sürüleri üreten ve burayı elverişsiz ve sağlıklı yapan bataklıklar ve havuzlar oluşur. Yaz sıcaklıkları geçicidir, açık düzlüklerde serbestçe dolaşan denizden gelen serin esintiler, gece çiğleri çoktur. Kış şiddetli değildir. Kuzeyde kar daha uzun süre yerde kalır. Bununla birlikte, sonbahar ve kış özellikle yağmur mevsimleridir ancak Türkmen bölgesi, Orta İran'ın yüksek yaylalarında olduğu gibi yılın diğer dönemlerinde bundan mahrum kalmaz. Yağmurlar en çok tepelerin çevresinde ve Hazar Denizi yakınlarda görülür. Hazar Denizi'ne yakın bölgede, Göklenlerin doğusunda Yomutlar yaşar. Bütün bu kabileler, Gürgen ve Etrek nehirlerinin sınırlarında çadır kurarlar; Kuzeybatıya doğru uzanan dağlık Belh ülkesinde yaz aylarında sürüleri ile dolaşırlar ve Hive Hanlığında da çok sayıda aile yaşar”* seklide ifade etmektedir.¹⁷ Burnes ve Ferrier, Göklenlerin Gürgen Nehri'nin kaynağını içine alan geniş vadide yaşadıklarını, Murav'yov ise Etrek ve Gürgen Nehri'nin yukarısında oturduklarını söyler.¹⁸ Burnes, bölgenin bitki örtüsünü tanımlarken Göklen Türkmenlerinin yaşadığı yerin etrafındaki tepeler zirvelerine kadar ormanlıktı ve farklı renklerde ağaçlar çok çeşitliydi. Vadi boyunca bir çay akıyordu ve neredeyse her türlü meyve doğal bir hâlde yetişmişti. Her yerde incir, üzüm,

¹⁶ Mervin, *a.g.e.*, s.58-59.

¹⁷ Bode, *a.g.m.*, s.61.

¹⁸ Murav'yov, *a.g.e.*, s.98; Burnes, *a.g.e.*, s.254; Ferrier, *a.g.e.*, s.88-89.

nar, ahududu, siyah kuşüzümü (frenk üzümü) ve fındık büyümüşü. Burada Türkmen obalarının her tarafında dut ağaçları vardı der.¹⁹

2.Göklenlerin Tarihçesi

Orhun Yazıtları'nda Türk ismi, ilk kez "Türk Bilge Kağan"²⁰ olarak nitelenerek ve "Türk bodunu"²¹ şeklinde milleti ifade ederek görülmektedir. Hatta Kök Türk Devleti Dönemi'nde "Türk" kelimesi Türkçe konuşan boyları işaret ederken menşelerine vurgu yapmak içinde "Türk Oğuz Beyleri, milleti işitin"²² şeklinde kullanılmıştır. Bununla birlikte Kök Türk Dönemi'nde Türk milletinin Dokuz Oğuz, Türğiş, Basmıl, On OK, Dokuz Tatar, Oğuz, Tarduş gibi boylardan müteşekkil olduğu ve Türk adı altında toplanmaya çalışıldığı bilinmektedir.²³ Kafesoğlu'na göre yazıtlarda geçen "Oğuz" ismi doğrudan doğruya "Türk boyları" manasını ifade etmektedir. Ona göre Kök Türk tabiri nasıl belli bir kabilenin ismi olmayıp siyasi bir terim ise Türkmen tabiri de aynı manada siyasi bir terimdi.²⁴ Türkmen adı ile ilgili en kapsamlı bilgiyi Kaşgarlı Mahmut vermektedir. Kaşgarlı Mahmut, Türkmen ismini doğrudan Oğuzlara atfetmekte ve bu isimi nasıl aldıklarıyla ilgili bir hikâye anlatmaktadır. Hikâye 'ye göre; Zülkarneyn, Semerkand'ı geçip Türk ülkesine yöneldiğinde Balasagun'da oturan Türk hakanı ordusuyla doğuya doğru gidince burada çoluk çocuklarıyla 22 kişi kalmış, Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgelerinin bulunduğunu görünce onlara Türk'e benzer, "Türk-manend" demiştir. Türkmen adı böylece doğmuştur.²⁵

10. yüzyıldan itibaren "Türk" adının yanında "Türkmen" adı birlikte kullanılmaya başlamıştır.²⁶ İslamiyet'in 10. yüzyıldan itibaren Türkler arasında yayılmaya başlamasıyla 11. yüzyılda Oğuzların çoğunluğu Müslüman

¹⁹ Burnes, *a.g.e.*, s.108.

²⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.58.

²¹ Orkun, *a.g.e.*, s.66.

²² Orkun, *a.g.e.*, s.22.

²³ İlhami Durmuş, "Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı", *Gazi Akademik Bakış*, C. 10, S.20, s. 44.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen adı, Manası ve Mahiyeti", *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, s.580.

²⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk*, C. III, Çeviren. Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.413-15.

²⁶ İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.44.

olmuştur. Bunun sonucunda Oğuzlara “Türkmen” adı verilmiştir.²⁷ Türkmen adı zamanla yaygınlaşarak 13. yüzyıldan itibaren Oğuz adının yerini almıştır.²⁸

Türkler’in boy ve uruğlara bölündüğü hatta Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Türkmenlerin boylara-uruğlara, tirelere bölünme geleneğinin günümüze kadar devam ettiği bilinmektedir.²⁹ Kaşgarlı Mahmut, eserinde Türklerde her bir boyun birçok oymağı olduğunu, bunların sadece kök ve ana boylarını saydığını oymakları yazmadığını, herkesin bilmesi için gerekli Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurdukları tamgaları belirttiğini söyler.³⁰

Türkmen adının yükselişinin Oğuzların İslamiyet’e girmesi neticesinde olduğu görüşleri hâkim olsa da Selçuklu Devleti’nin İslam dünyasında oynadığı rol göz ardı edilmemelidir. Ancak Selçuklu Devleti’nin kuruluşunda konargöçer Türkmenlerin çok etkin olduğu da önemli bir husustur.³¹ Selçuklu Devleti’nin atası Selçuk Bey, Oğuz Yabgusu’nun yanında Subaşılık görevinde bulunuyorken Oğuz Yabgusu’nun idaresinden memnun olmayanlar ve kendisini destekleyen Oğuz boyları mensuplarıyla yaşadıkları bölgeden ayrılarak Harezm’de bulunan Cend şehrine gelmişlerdir.³² Selçuklu Devleti’nin kuruluşunda sonra özellikle İran’a gelen konargöçer Türkmenler bir süre sonra devlet idarecilerinin etkisi ile yerleşik İran medeniyetinin tesirine girmiştir. Bir süre sonra Türkmenler, Selçuklu hükümdarlarına karşı rahatsızlık duymaya başlamıştır. Selçuklu hükümdarları Türkmenlerin rahatsızlıklarını bildikleri için onların Gürcü ve Bizans topraklarına yaptıkları yağmalara ses çıkartmayarak sürekli surette konargöçer halkı uçlara sevk ediyorlardı. Bu durumu lehlerine bir politika olarak kullanan Selçuklular, Türkmenlerin otlak ve ziraat yapacak toprak elde etmelerine destek olmuş görünüyorlardı.³³ Türkmenlerin uçlardaki faaliyetleri Anadolu’nun ve Azerbaycan’ın Türkleşmesini hızlandırarak

²⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s.2.

²⁸ Sümer, *a.g.e.*, s.79

²⁹ Soltanğa Ataniyazov, “Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleneği”, *Bilgi*, S.10, s.2.

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, C. I, s.28.

³¹ Tufan Gündüz, “Türkmen Adına Dair Bazı Fikirler”, *Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, C.43, s.142-145; Abdolvahid Soofizadeh, “Selçuklu Devleti’nin Kurucusu Olan Türkmenler”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, III,1, 2019, s.165; Selçuklu Türkmenlerinin ve hanedanın menşei için ayrıca bkz. Özgür Türker, Firdes Özen, “Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme’ye Göre Selçuklu Hanedanı’nın Menşei”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017; (41), ss. 331-351.

³² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, Ankara 2000, s.16.

³³ Faruk Sümer, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi bir Bakış”, *Belleten*, C. XXI/83, Ankara 1957, s.429-431; Tufan Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri “Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, Yeditepe Yayınevi, 2007, 18-19.

özellikle Erran ve Güney Azerbaycan'da sayıları artmaya başlamıştır.³⁴ Selçuklu Devleti zamanında Türkmenlerin bir kısmı Anadolu'ya göçe etmişlerdir. Ayrıca Fars bölgesine Yıvalar, Huzistan bölgesine Avşarlar, Batı İran'a Salurlar ve Yıvalar yerleşmişlerdir. Türkmenlerin yaşadıkları diğer yerler ise Şehr-i Zor, Musul, Şam ve Kirman'dır.³⁵

Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Horasan bölgesinde, Türkmenlerin Anadolu ve diğer bölgelere gitmesi bölgede nüfusun azalmasına sebep olmuştur. Üstelik Moğol istilası sırasında Maverâünnehir'deki Türkmenler de batıya sevk edilmiştir. Buna rağmen bazı Türkmen grupları yerinde kalmaya devam etmiştir. Moğol istilasından çok etkilenmeyen Mangışlak ve Balhan Türkmenleri, bugün Hazar Ötesi Türkmenler veya Yaka Türkmenleri diye bildiğimiz gruptur.³⁶ 16. yüzyılda Mangışlak yarımadasında yaşayan Türkmenlerin büyük çoğunluğunun Salur boyuna mensup olduğu bilinmektedir. Salurlar, İçki (iç) Salur ve Tışkı (dış) Salur adıyla iki kola ayrılmıştır.³⁷ İç Salurlar, Türkmen Sahra bölgesindeki boyların temelini oluştururlar. Dış Salurlar Harezmi bölgesinde bulunmaktaydı. Teke, Yomut, Ersarı ve Sarık, Göklenler, Dış Salurlara dâhildir. Bu boy teşkilatlarını 15. yüzyılda organize bir hâlde görmek mümkündür.³⁸ Ancak asıl 17. ve 18. yüzyıllarda boy derecesine ulaşmışlardır.³⁹ Faruk Sümer, günümüz Türkmenistan halkının büyük çoğunluğunun Salurların alt kolları olan bu boylardan oluştuğunu söylemektedir.⁴⁰

Emin Ullah Goli, Göklen isminin Gök (yeşil) ve Lan (yer) "yeşil yer" anlamına geldiğini bu boyun yeşillik bir yerde yaşadığı için böyle adlandırıldığını yazmaktadır. Göklenlerin kendi arasında yaygın olan bir destana göre; Etrek Nehri'nin üzerine bir demirden baraj kurulmuş ve Göklenler baraj suyunu kullanamayıp hâlâ çamurlu sudan kullanmaya mecbur bırakılmıştır. Bunun üzerine bir aksak kişi gelerek barajın arkasında ateş yakarak barajı eritmiş ve suyun akması ile birlikte bu boyun adı Gök Lenk (lenk aksak demektir) anlamına gelen Göklen ismi olarak değişmiştir.⁴¹

³⁴ Sümer, *a.g.e.*, s.130; Sümer, *a.g.m.*, s.131; Gündüz, *a.g.e.*, s.19.

³⁵ Sümer, *a.g.e.*, s.130-135.

³⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s.19; Sümer, *a.g.e.*, s.341.

³⁷ Sümer, *a.g.e.*, s.162.

³⁸ Abdolvahid Soofizadeh, *Kacarha ve Türkmenha*, Nevruzi yayinevi, Gurgan 1393, s. 29.

³⁹ Ataniyazov, *a.g.m.*, s.6.

⁴⁰ Sümer, *a.g.e.*, s.162.

⁴¹ Emin Ullah Goli, *Seyr-i Der Tarih-i Siyasi Ectemayi Torkemanha*, Tahran 1366, s. 215.

Göklen ve diğer Türkmen boylarının menşeleri ve ilk vatanlarının neresi olduğu net görünmemektedir. Zira Faruk Sümer, Kayı boyunun Etrek ve Gürgen ırmakları kıyısında yaşıyan Göklenlere mensup olduđunu⁴² söylerken Bayındır boyundan bir oymağın da Göklenler arasında yaşamakta olduđunu⁴³yine Göklenlerin bir kolunun Dodurgalardan gelmiş olduđunu⁴⁴belirtir. Kısacası Göklenlerin Dodurga, Ali Dağlı, Kayı, Bayındır, Ay-Derviş, Çakır Bek-Dili gibi obalardan oluştuğunu söylemek yanlış olmaz.⁴⁵

Ataniyazov, Göklen boyunun 11. yüzyılda Ceyhun boylarından Balhan/Balkan Dağları'na göçen ve "Gök/Gökli" denilen Türkmen boyunun nesilleri olan "Göklenler" günümüzde Türkmenistan'ın Kızılarvat ve Karrıkale ilçesi ile Azerbaycan, Türkiye ve çok büyük bir kısmının ise İran'da Türkmen Sahra'da bulunmakta olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

16. yüzyılda Mangışlak bölgesi ve Hazar denizinin güney bölgelerine baktığımızda ağırlıklı olarak Çavuldur, İğdir, Arpacı bir kısım da Göklen Türkmenlerinin yaşadığı görölmektedir. Bu Türkmenler Esen İli diye bilinen boy teşkilatı içinde görölmektedir. Bir diğer kısım ise Hazar Denizi'nin güney tarafında olan ve Soyun İli diye bilinen boy teşkilatı içinde bulunan Salur, Teke ve Yomutlardır.⁴⁷ Göklenler, 16. yüzyıldan bu yana hemen hemen aynı yerde yaşamaya devam etmişlerdir. 19. yüzyılın ilk yarısında birkaç grup Hive Hanlığı'na gitmişlerse de 1856 yılından itibaren geri dönmüşlerdir.⁴⁸

Göklenler hakkında ilk bilgi veren seyyah Murav'yovdur. 1819 yılında Etrek ve Gürgen ırmaklarının doğusunda yaşadıklarını ve 40.000 çadira sahip olduklarını belirterek 15 bölüme ayırdıklarını yazar. Bu bölümler şöyledir: Yanık, Senrik, Khar, Sehor, Kuruk, Bayındır, Karabalhan, Harkas, Kayı, Kızıl, Kayık, Sovrali, Erkekli, Pilur ve Kışık.⁴⁹

Göklenlerin tarihinde, 18. yüzyılda bir taraftan İran bir taraftan Hive ile münasebetleri mühim rol oynamıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru İran'da Türkmen hâkimiyetini tesis eden Kaçar Hanedanlığının kurucusu Ağa

⁴² Sümer, *a.g.e.*, s.240.

⁴³ Sümer, *a.g.e.*, s.317.

⁴⁴ Sümer, *a.g.e.*, s.465.

⁴⁵ Sümer, *a.g.e.*, s.464-65.

⁴⁶ Ataniyazov, *a.g.m.*, s.13.

⁴⁷ Soofizadeh, *a.g.e.*, s.31-33.

⁴⁸ Yuri Bregel, "Nomadic and Sedentary Elements Among The Turkmens", *Central Asiatic Journal*, Vol.25. 1(2), 1981, ss.5-37.

⁴⁹ Mura'yov, *a.g.e.*, s.98.

Muhammed Han Kaçar, Göklenlerin yapmış olduğu saldırılar neticesinde üzerlerine güçlü bir ordu göndermiştir. Birçok kişi öldürüldükten sonra Ağa Muhammed Han, tüm erkek tutsakların sağ başparmaklarını kesmelerini emretmiştir. Böylece ok ve yay kullanamayacaklardı.⁵⁰ 1821 yılında Göklenlerin yaşantısını yakından görme şansı olan Fraser, Göklenler'in eskiden Teke oymağı kadar güçlü olduğunu ancak güçlerinin bir dizi olumsuz olay sonrası azaldığını belirtir.⁵¹ Göklenlerin sayısının azalmasını 1819 yılında Murav'yov şöyle açıklar: 1811 yılında Hive Hanı Muhammed Rahim Han, İran'a karşı sefer yapmak için Teke, Yomut, Göklen boylarından yardım istemiştir. Ancak Teke ve Göklenler Han'ın isteğini reddederken Yomutlar cevap vermezler. Bu nedenle Hive Hanı, Göklen ve Tekelerin üzerine yürür. Muhammed Rahim Han, Göklenlerden birçok kişiyi esir eder, mallarına el koyup tüm ekilebilir topraklarını hanlığın topraklarına katar.⁵² Yine de Göklenleri tahakküm altına alamayan Muhammed Rahim Han, Göklenlerin Müslüman olmadığını ilan eder. Böylece onları diğer kâfirler gibi esir almak ve mallarını yağmalamak helaldir diye buyurur. Diğer oymaklar bu durumdan faydalanmaya oldukça hevesli görünmüşlerdir. Tekeler ve Yomutlara alabildikleri kadar tutsak almalarını söyleyerek Göklenleri Hive'ye gönderir ve onları köle pazarında sattırır.⁵³ Bundan sonra Göklenler'in Hive pazarında satılması yasal hâle gelmiştir. Bundan sonra Göklenlerin gücü çok azalmıştır. Fraser, bu olaylardan sonra Göklenler ile ilgili yaşadığı bir durumu şöyle aktarır: "Biz Şahrud'da alıkonulduğumuz zaman, Teke Türkmenleri 500 atlı ile Gürgen üzerine ani bir baskın yaptılar ve Haydarabad denilen Göklenler'in küçük yerleşim yerini yağmaladılar. Birkaçını öldürdüler. 30 ila 40 kişiyi tutsak ettiler ve birkaç at ile deveyi ele geçirdiler. Göklenler bu tarz saldırılara karşılık veremeyecek kadar güçsüzlerdi."⁵⁴

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İran'da yaşayan Göklenler ise İran kuvvetlerinin te'dip hareketinden korktukları için 1835 Hive Han'ı Allah Kuli Bahadır Han tarafından Kızıl-Avrat'a bir kısmı da Hive arazisine yerleşmişlerdir. 1836 yılında Kaçar Han'ı Muhammed Şah'ın Göklenler üzerine sefer yapmasıyla büyük kayıplara uğramışlar ve yine yer değiştirmişlerdir. Bu sırada 9000 aile Hive'ye göç etmiştir. Gürgen'de 2000 aile kalmışlardır. Bir süre komşuları Tekelilerin arazisine yerleşmişlerdir.⁵⁵ Göklenler, 18. yüzyılın sonu ve

⁵⁰ Fraser, *a.g.e.*, s.260.

⁵¹ Fraser, *a.g.e.*, s. 259.

⁵² Murav'yov, *a.g.e.*, s.124-125.

⁵³ Fraser, *a.g.e.*, s.260.

⁵⁴ Fraser, *a.g.e.*, s.279.

⁵⁵ Bode, *a.g.m.*, s. 65; Marvin, *a.g.e.*, s.57; R. R. Arat, "Göklen", *İ.A.*, IV., İstanbul 1987, s.816.

19. yüzyılın başında İRAN ve HİVE hanlığı arasında sürekli göç hâlinde bulunmuşlardır. Yaşanan olumsuzluklardan dolayı nüfusları azalmış ve güç kaybetmişlerdir.

Burnes, 1832 yılında Türkmenlerdeki 24 boy geleneğinin hâlâ muhafaza edildiğini belirtir. Göklenlerin eskiden 24 bölümden meydana geldiğini ve bu bölümlerin her birinin bir beyi olduğunu ama iç çatışmalar nedeniyle HİVE ve İRAN ile yapılan savaşlar yüzünden nüfuslarının azaldığını belirtir.⁵⁶ Göklenlerin GÜRGEN Nehri'nin kaynağında yaşadıklarını ve İRAN'a bağlı olduklarını tahminen 9.000 aile olduklarını ve nüfuslarının kalabalıklığı nedeniyle sık sık İRAN yönetimine isyan ettiklerini ekler.⁵⁷ Burnes, Göklenlerin 9 bölüme ayrıldıklarını belirterek isimlerini şu şekilde verir: Kayı, Karabalhan, Bayındır, Keviş, Geyik-Sovranlı veya Erkekli, Ay Derviş, Çakır veya Beğdilli, Yanık veya Gerkez, Senrik.⁵⁸

1844 yılında yaptığı seyahatle Göklenler hakkında detaylı bilgi veren BODE, onların DODURGA ve ALKADAĞLILARA bağlı olduğunu söyler ve şu bölümlere ayırır, Yangak, Sengrik, Kerrik, Bayındır, Karabalhan, Erkekli, Kayı ve Ay Derviş.⁵⁹ BODE, Göklenlerin sayısı eskiden 12.000 aileye ulaşıyordu ancak diğer kabilelerin saldırıları sonucu bu sayının önemli ölçüde azaldığını yazar. HİVE Han'ı Göklenlerden birkaç bin kişiyi kendi topraklarına yerleşmeye zorladı; kalanların bir kısmı da 1836 yılında İRAN ordusunun bölgeye yaklaşması nedeniyle gönüllü olarak HİVE'ye göç etti der.⁶⁰ HİVE'ye göç eden Göklenlerden kısa bir süre sonra yeşil, bol akarsuyla çevrili, verimli güzel vadileri çorak kumlu HİVE'ye tercih etmekten pişman olanlar tekrar eski yerleşim yerlerine dönmeye hazırlandıkları sırada durumu anlayan HİVE Han'ı onları durdurmak istedi. Ancak Han, inatçı bir direnişle karşılaştı. Göklenler, gece gündüz susuz arazilerden geçerek kendi vadilerine yaklaştılar. Ancak düşmanları TEKE Türkmenlerinin saldırılarına maruz kaldılar. Gündüzleri vadilerde saklanarak, geceleri yolculuklarına devam ederek Kayı denen yere gelerek birkaç yıllığına buraya yerleştiler.⁶¹

FERRIER, 1845 yılında Göklenlerin GÜRGEN ve ETEK Nehri kıyılarında yaşadığını ve 12.000 aile olduklarını söyler. Ayrıca bu tarihte YOMUTLARIN ETEK

⁵⁶ Burnes, *a.g.e.*, s.254.

⁵⁷ Burnes, *a.g.e.*, s.111-112, 253.

⁵⁸ Burnes, *a.g.e.*, s.254.

⁵⁹ BODE, *a.g.m.*, s.65.

⁶⁰ BODE, *a.g.e.*, s.65.

⁶¹ BODE, *a.g.e.*, s.66.

Nehri'nin ötesinde Hazar Denizi kıyıları ile Hive arasında 25.000 aile veya çadırdan oluştuklarını, Tekelerin ise Etrek Nehri yakınında bulunan Serahs'ta 35.000 aileden mürekkep olduklarını belirtir. Bu üç kabile arasında birçok kez aile ittifakı gerçekleşmiştir ve İran Şahı veya Özbeklerin saldırısına uğradıkları zaman birbirlerine destek vermişlerdir. Tekelerin yaşadığı topraklar rehber olmadan geçilmeye çalışılırsa yabancıların açlıktan ve susuzluktan ölme ihtimali büyüktür. Bu durum yabancılar tarafından çok az bilinir. Göklenler, İranlılar tarafından takip edildiklerinde geri çekilirler. Bu olay genellikle her yıl meydana gelir. Ama İranlılar takip etme konusunda pek başarılı değillerdir. Çünkü Göklenler, düşmanın yaklaşmasıyla kaçtıklarını ve düşman ayrılınca da yerlerine geri döndüklerini söylerler.⁶²

Lady Sheil, 1851 yılında Göklenlerin yaklaşık 10.000 çadır veya aileden oluştuklarını, Hazarın güneydoğusunda Esterabad civarında yaşadıklarını belirtir. Göklenler, Hazar ve Ceyhun arasında özgürce dolaşan Türkmenlerin aksine İran topraklarında yaşarlar ve Şah'a tabidirler. Bu nedenle her yıl 40-50 aileyi rehine vermek zorunda kalıyorlardı. Göklenlerin diğer boylara göre nispeten küçük olduklarını belirtir.⁶³

1855 yılında Türkmenlerin yaşadığı coğrafya ve topografya ile ilgili bilgiler veren Hantzsch, Gürgen Nehri'nin güneyinde yer alan Günbeti Kavus'un batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanan Yomutlar ve doğuda Göklenler arasındaki sınırı teşkil ettiğini yazarak, Göklenlerin Alkadağlı ve Alka Dodurgalardan geldiğini, 11 boyunun olduğunu ve aşağı yukarı 2550 haneden oluştuğunu tahmin etmektedir.⁶⁴

Vambery, Göklenlerin vasıflarıyla en uysal, en medeni Türkmenler olduklarını, İran Şahı'na tabi yaşadıklarını belirtir. Ona göre, Göklenler tarihte ünlü olan eski Gürgen adındaki çok güzel bir bölgede yaşıyorlardı. 1863 yılında 10 uruğa ayrılan Göklenlerin 10.000 çadır kadar nüfusları olduğunu söyler. Göklenlerin uruğu ve tireleri şöyledir:

1. Çakır: Gökdiş, Alamet, Toramen, Horta, Karavul, Kuze, Kulkara, Baynal.
2. Beğdilli: Pank, Amanhoca, Boran, Karismaz.

⁶² Ferrier, *a.g.e.*, s.88-89.

⁶³ Sheil, *a.g.e.*, s.210.

⁶⁴ J. C. Hantzsch, "Topographie und Statistik der persischen Turkmanen," *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, Berlin, 1862, s.98-102.

3. Kayı: Cankurban, Erkekli, Gızıl Akıncık, Tekendji, Bokgaca, Godana, Temek, Kanyas, Darı.
4. Karabalhan: Çotur, Kapan, Sığırsıkı, Paşah, Acıbeg.
5. Kırık: Giyinlik Sufian, Dehene Karakuzu, Çeke, Gökçe- Kabasakal, Ongut, Kongor.
6. Bayındır: Kalaycı, Körük, Yapağı, Yacı, Kesir Yasaglik, Töreng.
7. Çerkes: Mollalar, Köse, Ataniyaz Mehrem, Börre.
8. Yangak: Körsüt Macıman, Kotu, Dizegri, Sarıca, Ekiz.
9. Senkrik: Karaşor, Akşor, Kuçi, Har, Şıhbegi.
10. Ay Derviş: Otçu, Kocamaz, Deli, Çıkzarı, Arab, Aşem, Gancık.⁶⁵

1864 yılında Göklenlerin uruğları ve tireleri hakkında bilgi veren Melgunof, onları Dodurga ve Alkadağlı diye iki uruğa ayırır.

1. Dodurga

Dodurga: Künlük 100 çadır, Sufyan 100 çadır, Gökçe 100 çadır, Dahne 100 çadır, Çake (Tschake) 76 çadır.

Bayındır: Ak-kliçhani 123 çadır, Nefes-hani 107 çadır.

Çangak: Kutimecmen 116 çadır, Uçkunlu 100 çadır.

Garkaz: 150 çadır.

Senrik: Kuşhi 139 çadır, Huruşur 156 çadır.

2. Alkadağlı

Çakırbeylü: Gürgen kıyısında Etrek ve Haydarabad civarında yaşarlar, 350 çadırdır.

Arab 100 çadır.

Ayderviş: Gürgen ve Karaşeyh civarında yaşarlar, 66 çadırdır.

Karabalhan: ikiye ayrılırlar. Yukarıboylu 150 çadır. Aşağıboylular Gürgen ve Karnabadda yaşarlar, 165 çadırdır.

⁶⁵ Vambéry, *a.g.e.*, s.306-307.

Erkekli: Gürgen'den iki fersah uzaklıkta bulunan Aliçeşme'de yaşarlar ve 112 çadırıdır.

Kayı: dörde ayrılırlar. Temek 56 çadır, Darı 56 çadır, Garnas 47 çadır, Bokgaca çadırıdır.

Melgunof, Göklenlerin toplam 2550 çadır olduğunu, daha önceleri 12.000 aile olduğunu ancak Hive'de yaşayanların, Yomutlarla yapılan savaşta ve İran'da Muhammed Şah'ın 1836 yılında Göklenlere karşı yaptığı seferde önemli ölçüde nüfuslarının azaldığını yazmaktadır.⁶⁶

Polak, 1855 yılında İran'da Teke, Yomut ve Göklenlerin 22.475 aile olduklarını⁶⁷, Stebnitzky, 1872 yılında Göklenlerin uruğu olan Kayıların ve Tiresi olan Erkekliğin Gürgen Nehri'nin ana kaynağı arasında yaşayıp 3000 çadıra sahip olduklarını⁶⁸ Mac Gahan, 1873 yılında Göklenlerin 1500 çadır⁶⁹, Syke, 1874 yılında Göklenlerin Rusya topraklarında yaşayan kısmının Sorali, Toktamış, Keke, Kal Gazl, Ak Kal isimlerinde olduğunu ve toplam 1500 aileden meydana geldiklerini, İran sınırında yaşayanların ise Kal Gazl, Toktamış, Kayı, Tamak, Eilyangi, Ark Kali, Karnas, Dudi, Kar Abdal Han, Can Sur Balgi isminde ve toplam 2500 aile bulunduğunu yazar.⁷⁰

1819 yılından 1874 yılına kadar Göklenler hakkında bilgi veren seyyahların verilerine dayanarak nüfusun çok çeşitlik gösterdiği söylemek mümkündür. Ayrıca her bir seyyah Göklenlerin alt kollarının isimleri hakkında çok farklı bilgiler vermektedir. Ancak Ataniyazov'un Göklen uruğu ve tirelerine en yakın isimleri Melgunof ve Bode'nin verdiği kanaatindeyiz. Hem İran'ın Gürgen bölgesinde ve Etrek Nehri civarında yaşamaları hem de Hive'de bulunan bir kısım Göklen'in varlığı göz önüne alındığında bu kadar farklı rakam ve ismin olması zamanın şartları ve siyasi durumu göz önüne alındığında pek şaşırtıcı olmasa gerektir.

Göklenlerin boy bölünmesini oluşturan alt gruplarda görülen isim farklılıkları ve nüfusun değişkenliği, Göklenlerin geç dönemde oluşan bir boy birliği olarak teşekkül etmesi ve daha sonradan oluşan küçük boyların zaman

⁶⁶ G. Melgunof, *Das Südliche Ufer Des Kaspischen Meeres Oder Die Nordprovinzen Persiens*, Leipzig 1868, s.88-89.

⁶⁷ Polak, *a.g.m.*, s.34.

⁶⁸ E. Delmar Morgan, "Colonel Stebnitzky's Report on His Journey in 1872 in Central and Southern Turkomania" *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 44, 1874, s.225.

⁶⁹ Mac Gahan, *a.g.e.*, s.349.

⁷⁰ Sykes, P. Molesworth, *The Thousand Miles in Persia or Eight Years In Iran*, London 1902, s.18.

içinde kendilerini Göklen ismi ile tanımlamalarından kaynaklanmıştır. İran'da Göklenler bugün iki ana kola ayrılmaktadır. Bunlar Bayındır ve Kayı Göklenleridir. Kayı Göklenleri, Gülistan Eyaletinde, Bayındır Göklenleri ise Horasan Eyaletinde yaşamaktadırlar.⁷¹

3.Göklenlerin Fiziksel Görünüşleri

Göklen Türkmenleriyle ilk kez rehine oldukları Tahran'da karşılaşan bazı seyyahlar, dış görünüşleriyle ilgili bilgiler aktarmaktadırlar. Ferrier, Göklen veya Yomut Türkmenlerinin fizyonomisini şöyle tasvir eder: "Türkmenler ve Özbeklerin tipleri birbirine benzerdir; yüzleri yassı, geniştir ve çenede sivrilir, sakal sarımsı kıvılcık veya açık renkte, seyrek ve düzensizdir; kasla hayli gelişmiş bir vücut için kafa çoğunlukla çok küçüktür; yüz bir Çinlinin gözlerini anımsatan iki küçük göz çukuru ile oyulmuştur".⁷² Lady Sheil'in Göklenleri tarifi ise şöyledir: "Erkekler ve kadınlar görünüşte son derece nahıştır ve özellikle kadınlar öyledir. Yüzleri çıkık elmacık kemikleri ile yassı ve geniştir, burun kısa, geniş, gözler küçük ve simsiyahtır, ciltleri sarımsı bir kumrallıktadır. Onlar saf Türk ırkına ait oldukları için, onlara dikkatle bakıp İstanbul'daki Osmanlılar ile karşılaştıran birisi hayrete düşer. Şüphesiz Osmanlıların ataları bu yağmacılara benzer. Ancak biraz derinlemesine düşününce hemen değişimi fark eder. Gürcüler, Çerkezler, Araplar, Arnavutlar, Slovaklar, Rumlar ve Ermeniler ile yapılan evlilikler, saf Türklerin korkunç Moğol yüz hatlarını değiştirmiştir".⁷³ Polak, rehine Tahran'da gördüğü Göklenlerin sarımsı bir cilt, geniş elmacık kemikleri, geniş alın, eğik küçük gözler, geniş burun ve ince bıyıkları bulunduğundan bahseder.⁷⁴ Mervin, Göklenlerin Teke Türkmenlerine göre daha az Tatar görünümüne sahip olduğunu yazarken, Fraser, Göklenlerin arasında bazı genç kadınların dikkat çekici derecede güzel, delici siyah gözleri, tatlı, düzgün yüzleri olduğunu, çocukların da annelerinden daha güzel olduğunu aktarmaktadır.⁷⁵ Ferrier'in Göklenlerin dış görünüşleriyle ilgili aktardığı bilgiler ise oldukça enteresandır. Göklenleri ziyaret ettiği sırada onu görmeye gelen kişiler hakkında şunları aktarır: "Çeşitli köylerden yeni Göklen grupları gelmeye devam ediyordu ve hepsini görmek beni çok meraklandırmıştı. Bana

⁷¹ Zeynep Yıldırım, *İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen Ağzıları*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s.107.

⁷² Ferrier, *a.g.e.*, s.89.

⁷³ Sheil, *a.g.e.*, s.208.

⁷⁴ Polak, *a.g.m.*, s.34.

⁷⁵ Mervin, *a.g.e.*, s.119, 137.

daha önce gördüğüm Tekeler, Sarıklar, Ersariler ve diğer Türkmenlerden oldukça farklı bir tipte göründüler. Bazıları oldukça güzeldi, diğerleri sağlıksız bir sarı renge sahipti ancak hepsinin Teke veya Sarık Türkmenlerinden daha fazla sakalı varmış gibi görünüyordu. Koyun derisi şapka takıyorlardı normalinden daha geniş ve düzdü. Bana ilk bakışta kadavra gibi göründüler. Diğer Türkmenler gibi erkeksi değillerdi. Bana büyük ölçüde afyon içtikleri söylendi muhtemelen renkleri afyon içmekten kaynaklanıyor olabilirdi. Kadınların bile onu içtiği söylendi ve eğer bu doğruysa, korkarım yakında afyon hepsini enkaza çevirecek”⁷⁶

4. Türkmen Misafirperverliği

Gürgen Irmağı'nın kaynağındaki vadide yaşayan Göklenlere misafir olan Burnes ve Vali Hamza Han, Türkmenler tarafından her türlü saygı ve ikram ile karşılanmıştır. Göklenlerin Han ve maiyeti ile kendisi için de çadır ayırdıklarını ve yiyecek ikram ettiklerini söyler.⁷⁷ Bode, bazen zengin Türkmenler, bir gösteriş duygusuyla misafirlerini bir ay boyunca elinde tutarlar; onları pirinç, koyun eti, peynir, tereyağı, süt ve sürülerinin diğer ürünleriyle besliyorlar ki bu da zenginliklerinin temelini oluşturur der.⁷⁸ Fraser, misafirperver bir Göklen'in çadırını şu sözlerle tarif etmektedir: Göklen'in yemeği kaba ve yeterince basitti. Önümüze serilen kumaş, yünden yapılmıştı. Herkesin önüne iri ekmekler yerleştirildi. Pilavın üzerine haşlanmış et konuldu. İçeceğimiz tereyağlı süt ve suydu, biraz tuzla tatlandırılmıştı.⁷⁹ Fraser, başka bir Göklen'in çadırında daha misafir oldu. Çadır, Hazar'a yakın daha zengin bir mahalledeydi. Yemekte en az 20 kişi vardı. Bakır tepside pilav, güveçte et, sütte haşlanmış küçük bir tabak sebze ve yer mantarı ve önüne bir kâse şerbet konuldu. Aynısının daha büyük boyutlarda olanı Han'ın önüne konuldu. Herkes “Bismillah!” deyip yemeğe başladı, diyerek Göklenlerin sofralarını anlatmaktadır.⁸⁰

Fraser, misafir olduğu bir Göklen çadırında biraz ekme ve peynir (ekşi lor) üzerine de biraz taze tereyağı ve tatlı sütle kahvaltı yaptığundan bahsederek şöyle devam eder: “Göklen Çadırlarının siyah olan üst tarafında kurutmak için süttten yapılan beyaz ekşi lor yığınları görülebilir. Sanırım, bu kırmızı denilen sarhoş edici içeceğin temelini oluşturuyor. Fakat bu içkiyi bu oymaklar arasında hiç görmedim.

⁷⁶ Ferrier, a.g.e, s.216.

⁷⁷ Burnes, a.g.e., s.108-109.

⁷⁸ Bode, a.g.m., s.76.

⁷⁹ Fraser, a.g.e., s.283.

⁸⁰ Fraser, a.g.e., s.612.

Göklenlerin süt ve süt ürünlerinin tümü bol miktarda olmasına rağmen bu insanların çadırlarında bu içecek dışındaki içecekleri nadiren kullanmalarını tuhaftır. Suyu karıştırıp, kurutup presledikleri son derece kötü olan ekşi lor peyniri tüketiyorlardı. Süt yağı veya lor ile suyun karışımı içecek sıcağın bunalmış yolculara sundukları en yaygın içecektir. Kaliteli tereyağı ise ara sıra pilava koymak dışında nadiren kullanılıyorlardı çoğunluğunu çevredeki köylere satmak için saklıyorlardı” der.⁸¹ Burnes, Göklenlerin misafirlerine tereyağlı çörek ve kavun ikram ettiklerinden bahseder.⁸²

5.Geçim Kaynakları ve Vergi

Seyyahların geçim kaynakları hakkında verdikleri bilgiler genellikle tarım ve tarım ürünleri ile ilgilidir. 19. yüzyılda bölgedeki Türkmenler tarım ve hayvancılığı bir arada yürütüyorlardı. Bu durum seyyahların gözlerinden kaçmamıştır.⁸³ Göklenlerin başlıca mesleği tarımdır diyen Bode, arazi şu anda çok fazla ihmal edilmesine rağmen çok üretken olarak görülmektedir. Tarımdan bağımsız olarak Göklenlerin ipek böcekleri için dut ağacı ekimleri vardır. Eğer Çin, varsayıldığı gibi ipek böceğinin babasıysa, o zaman batıya doğru seyahat ederken, bu böcek muhtemelen Gilan vilayetlerinde yayılıp serpilmeden önce Gürgan'ın vadilerinde yetiştirilmiştir. Şirvan, hatta Anadolu-Küçük Asya ve Bursa'ya ulaştığını ifade etmiştir.⁸⁴ Bode'nin İpek böceği yetiştiriciliği ilgili söylediklerini diğer seyyahlar da destekler.⁸⁵ Hive'de bulunan Göklenler de pamuk ve ipekli ürünler dokurlardı.⁸⁶ Sykes, diğer seyyahlardan farklı olarak Göklenlerin balıkçılıkla uğraştıklarını ayrıca tarımla birlikte ticaretle de uğraştıklarını belirtir.⁸⁷ Hazar Denizi havzası Türklerin denizcilik faaliyeti yaptığı en önemli coğrafyalardan birisidir. Ayrıca eski dönemlerden beri Hazar denizi ve çevresi uluslararası ticaretin aktif olduğu bir bölgedir. Bu durum 16. yüzyıl seyyahlarına da konu olmuştur. Konargöçer hayat tarzını bırakan

⁸¹ Fraser, *a.g.e.*, s.608.

⁸² Burnes, *a.g.e.*, s.109.

⁸³ William Richard Holmes, *Sketches on the Shore of the Caspian, Descriptive and Pictorial*, London 1845, s.288.

⁸⁴ Bode, *a.g.m.*, s.74.

⁸⁵ Morgan, *a.g.e.*, s.225; Burnes, *a.g.e.*, s.108; Häntzsche, *a.g.m.*, s. 97; G. C. Napier and Kazi Syud Ahmad, “Extracts from a Diary of a Tour in Khorassan, and Notes on the Eastern Alburz Tract; with Notes on the Yomut Tribe”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London* , Vol. 46,1876, s. 131.

⁸⁶ Arthur Conolly, *a.g.e.*, s.166.

⁸⁷ Sykes, P. Molesworth, “Recent Journeys in Persia”, *The Geographical Journal* , Vol. 10, No. 6, 1897, s.574.

Türkmen grupları bölgenin koşulları nedeniyle ticaret ve denizcilikten başka alternatif bulamamışlardır.⁸⁸

Bu dönemde konargöçer olmayan Göklenler çoğunlukla koyun ve sığır sürülerine sahiplerdi. Bunun yanında az da olsa deve besledikleri bilinmektedir.⁸⁹ Ayrıca Göklenler, pirinç, incir, üzüm, nar, ahududu, siyah kuşüzümü ve fındık da yetiştirmektedirler.⁹⁰ Fraser, Göklenler ve Yamutların tüm mutfak aletlerini tahtadan yaptıklarını ve yiyecek sunma tepsileri, süt kapları bu bakımdan, tüm bunların kil veya metalden oluşan ülkelerin iç ekonomisinde dikkate değer bir değişiklik olduğunu ifade eder.⁹¹ Belki de Gürgen bölgesinin ormanlık olması Göklenlerin tahta oymacılığı gibi el sanatlarında gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Yate, Göklenlerin akrabaları Teke ve Sarık Türkmenleri kadar çalışkan gözükmediklerini yazar. Çünkü halı yapmadıklarını sadece birkaç kaba kilim yaptıklarını gözlemlemiştir. Görünüşe göre Göklenlerin tek imal ettikleri şey keçe idi. Çünkü nakit para bulamadıklarında Bucnurd'a gönderilen kişiler atlar için kullanılan keçelerden satıp gelir elde ediyorlardı.⁹²

1832 yılında Etrek ve Gürgen civarında yaşayan Yomut ve Göklen Türkmenleri otuz yıldır İran Şahlığına tabi idi, at cinsinden veya aynı olarak küçük bir vergiyi Gürgen Nehri civarına tayin edilen bir İran valisine ödüyorlardı.⁹³ 1844 yılında ise Gürgen düzlüklerinde yaşayan Türkmenler, geniş sığır sürüleri beslemenin yanı sıra toprağı da işliyorlar ve yılda her bir çadır Esterabad valisine yaklaşık üç kranlık⁹⁴ bir vergi ödüyordu fakat Göklen Ovası'ndaki Türkmenlerden bu vergi yedi kran olarak isteniyordu çünkü buradaki toprak daha verimliydi.⁹⁵ 1855 yılında Göklenler, Kaçar Hanedanlığına yıllık 6000 tuman vergi ödüyorlardı.⁹⁶ Muhammed Şah zamanından itibaren başlayan yıllık 6000 tuman vergiyi vaktinde almak ve Göklenlerin ani

⁸⁸ Mustafa Gökçe, "Hazar Denizi'nde Ruslar İle Türkmenler Arasındaki Ticari İlişkiler (18.-19. Yüzyıllar)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.6, S. 13, 2018, s.102.

⁸⁹ Morgan, *a.g.e.*, s.225.

⁹⁰ Burnes, *a.g.e.*, s.108; Hüntzsche, *a.g.m.*, s.97.

⁹¹ Fraser, *a.g.e.*, s.283.

⁹² Yate, *a.g.e.*, s.234.

⁹³ Burnes, *a.g.e.*, s.390.

⁹⁴ Dönemine göre değeri değişiklik gösterse de 1 Kran yaklaşık 1000 dinar etmekteydi. Detaylı bilgi için Bkz; Rudi Matthee, "Changing the Mintmaster-The Introduction of Mechanized Minting in Qajar Iran", *Itinerario*, Vol. XIX.

⁹⁵ Holmes, *a.g.e.*, s.288.

⁹⁶ Hüntzsche, *a.g.m.*, s.97.

baskınlarını önlemek için Kaçar Hanları, Göklenlerden 400 aileyi devamlı surette rehin olarak Tahran'da tutuyordu.⁹⁷

1880 yılına gelindiğinde ise Etrek bölgesinde yaşayan Göklenler son dört yıl boyunca İran hükümetine vergi vermeyi reddetmişler, Esterabad valisi Mustafa Han Göklen liderleriyle sonuç alamadığı bir görüşme yapmıştı. Daha sonra ise valinin onları zorlaması sonucunda bir süreliğine anlaşma sağlanmıştı.⁹⁸ Görüldüğü gibi vergi ödeme şekli yıllara göre çeşitlilik göstermiştir. Göklenler, İran hükümetine bazı yıllar hayvan cinsinden ödeme yaparken bazı yıllar para ödemişlerdir. Para birimi, her seyyahın kendi para birimine göre veya İran para birimine göre belirtilmiştir.

Göklen, Yomut ve Teke Türkmenlerinin meşguliyetlerinin en başında yağma ve çapul⁹⁹ akınları yapmak gelmekteydi.¹⁰⁰ 1844 yılında Gürgen bölgesinde yaşayan Göklenler, diğer Türkmenler tarafından yağmalanıyorlardı.¹⁰¹ Göklenler de sık sık Yomutlara saldırarak onların mallarını gasp ediyorlardı.¹⁰² Bode, Türkmenlerin egemenlik tutkusu yağmaya susamışlıktır der.¹⁰³ Türkmenlerin 18. yüzyılda yaşamış olan millî şairleri Mahdumkulu, Göklen ve Yomutlar arasındaki bu yağmaların en yoğun olduğu dönemde yaşamış ve yağmalar şiirlerine konu olmuştur.¹⁰⁴

6.Göklen Atları

Türk millî kültürünün insanlık tarihine en büyük katkılarından birisi olan atı ehlileştirmek ve binicilik Göklen Türkmenlerinde de yaygındır. Göklenler, ok ve yay'ı iyi kullanabilen bir boydur ancak at sürmedeki maharetleri hiçbir şey de yoktur.¹⁰⁵ Göklenler aynı zamanda iyi nalbantlardır ve güzel at kıyafetleri üretirler. Hayatları, önem verdikleri atınki ile benzersiz bir şekilde ilişkilidir. Polak, yüksek Türkmen atlarına binmiş sekiz ila on yaşlarında Göklen çocukları

⁹⁷ Arat, "Göklen", İ.A., IV., İstanbul 1987, s.810.

⁹⁸ O'Donovan, a.g.e., s.288.

⁹⁹Detaylı bilgi için Bkz. Cihad Cihan, "19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenlerinde Yağmacılık ve Köle Ticareti", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Yayınları 2019, ss.267-312.

¹⁰⁰ Ferrier, a.g.e., s.88.

¹⁰¹ Holmes, a.g.e., s.287.

¹⁰² Murav'yov, a.g.e., s.21.

¹⁰³ Bode, a.g.m., s.68.

¹⁰⁴ Cihan, a.g.e., s.287; Vambery, a.g.e., s.155.

¹⁰⁵ Fraser, a.g.e., s.268.

gördüğünü dörtnala hızla koşarak atları boynundan kavrayıp okşadıklarını yazar. Ata iyi binmek Türkmen olmanın tüm işaretlerini göstermekten geçer.¹⁰⁶ Sheil, “*Türkmenlerin savaşlarda başarılı olmalarının nedeni çok iyi atlarının olmasıdır. Türkmen atları ne kadar iyi ve dayanıklı ise Türkmen biniciler de o kadar iyidir*” der.¹⁰⁷ Türkmenler ,at yarışına düşkündür. Bir Türkmen için at her şeydir. Kendi çocuğundan daha çok atının bakımıyla ilgilendiğini söylemek pek yanlış olmaz; çünkü en sevilen at sadece sahibinin değil tüm ailenin tüm dikkatini toplar. Teke Türkmenlerinin atları uzun bir yolculuk ve zoraki yürüyüşler için en iyi atlardır. Göklen ve Yomutların ki daha ince ve daha yumuşak atlardır. İran şahının sarayında büyük adamlar arasında Tekelerin atları safkan Arap atına bile tercih edilir. Teke Türkmenlerinin yerleşim yeri Nisean'ın kalıntıları arasında olduğundan, Teke atlarının, Strabon ve diğer eski yazarların bahsettiği “Nisean” at ırkına ait olması çok muhtemeldir. Aynı şekilde, İskitlerin ve daha sonra Partların düşmanlarına karşı savaştıkları aynı Türkmen cinsi atlarda olduğu varsayılabilir; Türkmen ovaları bu atların egemenlik merkeziydi. Dolaşan Türkmenler, yağma seferleri yapmadıklarında, atlarını kullanmadıklarında, boş bir hayat sürerler, günü bir çadırdan diğerine dolaşarak geçirirler. Gruplar hâlinde toplanırlar ve düşmanlarını şaşırtmak için yaptıkları hünerler ve kurnaz manevralar hakkında konuşmaktan büyük zevk alırlar.¹⁰⁸

Yate, Göklenlere misafir olduğu sırada 80 erkeğin yarışmak için at getirdiğinden bahsetmektedir. At yarışının sonunda ödüller olduğunu anlatarak at yarışının tüm detaylarını aktarır. At yarışlarının Göklenler arasında büyük ilgi uyandırdığını vurgular.¹⁰⁹ Ferrier’in yazdığına göre, Nadir Şah Afşar, Türkmen atlarına büyük özen gösterilmesini emrederek Teke Türkmenlerine emanet edilen altı yüz kısrak ile diğer atların melezleşmesini istemiştir. Teke atları, özellikle Ahal bölgesinden olanlar, 1845 yılında bütün Türkmen ülkesinde büyük saygı görmekteydi.¹¹⁰ Bu atların siyah, gri, sarı, açık sarı renkleri bulunmaktadır ancak en güzelleri güneş altında parlayan altın rengindeki türlerdir. Bu tür efsanelere destanlara konu olmuştur.¹¹¹ Çınaran atları ise farklı bir Türkmen atı cinsindedir. Nadir Şah Afşar, Hindistan’a sefer

¹⁰⁶ Polak, *a.g.m.*, s.34.

¹⁰⁷ Sheil, *a.g.e.*, s.169-170.

¹⁰⁸ Bode, *a.g.m.*, s.77.

¹⁰⁹ Yate, *a.g.e.*, s.229-230.

¹¹⁰ Ferrier, *a.g.e.*, s.95.

¹¹¹ Abdolvahid Soofizadeh, “Konargöçer Hazarötesi (İran) Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe- Eren Fehmi Eroğlu, 2018, s.112.

düzenlediğinde dayanıklı atlara ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple Çınaran atlarını tercih etmiştir. Bu atlar süvariler için idealdi. Nadir Şah döneminde Horasan'da Çınaran şehrinde bu atların türemesi ve eğitimi yapıldığı için atlara şehrin ismi verilmiştir.¹¹² Ahal Teke atlarından sonra en çok itibar gören atlar şunlardı: Merv atları, Yomut ve Göklen atları, Murgab ırkı, Hazara, Meymene, Şibirgan.¹¹³

7.Giyim, Kuşam ve Kıyafetler

Göklenleri ziyaret eden seyyahlar, çeşitli renkte olan kıyafetler ve başlıklar hakkında bilgiler vererek Göklenlerin giysilerinin detaylarından söz etmektedirler. Seyyahların büyük çoğunluğu Tahrandaki Göklen kadınlarının yüzlerini örtmediklerini¹¹⁴ peçesiz olduklarını, elbiselerinin kırmızı dar bir pantolon, dizlerine kadar uzanan, kaba kırmızı bir kumaştan uzun bir elbise veya iç gömleğinden ibaret olduğunu ve baş ile boyunlarına sarı kuşaklar bağladıklarından bahsederler.¹¹⁵ Türkmen kadınlarıyla ilgili en güzel betimlemeyi Fraser yapmıştır. Türkmen kadınların çoğu Müslüman ülkelerdeki gibi susmazlar, gizlenmezler, hatta peçe bile takmazlar. Onlara benzeyen tek şey, burnun altına gizlemek için yüzün etrafına takılan ve göğüslerinin üzerine düşen ipek veya pamuklu bir örtüdür. Bir yabancı girdiğinde kalkmazlar ve çadırdan çıkmazlar ancak daha önce yaptıkları işle kayıtsızlıkla meşgul olmaya devam ederler. Gerçekte, yabancılara oldukça aşınadılar ve onlara özel bir iyilikle bakma konusunda iyi bir üne sahiptirler.¹¹⁶ Yabancıya karşı ahlaklıdılar. Kadın başlıkları değişiktir. Çoğu, asker şapkasına benzeyen, geniş taçlı yüksek bir başlık takıyor. Başın arkasına yapıştırılır ve üzerinde parlak renkte ipek bir mendil atılır, üstünü örter ve arkaya da atılır. Bir peçe gibi her iki tarafı kullanılır. Bu başlığın ön yüzü çeşitli gümüş veya altın süslemelerle kaplıydı. En sık altın ve gümüş paralar veya düğmeler sıralar hâlinde dizilir bunlar zincirlere bağlanırdı. Bütün bu süslemeler kadın süslerinden ziyade bütün, bir at için yapılan muhteşem süslemeleri anımsatır. Bu başlıkları giymedikleri zaman başlarına bir bez sararlar. Kulaklarına küpe takarlar ve uzun saçlarını ikiye bölerek örerler. Bol miktarda altın süslemeler ve akik taşlarla saçlarını süslerler. Elbiseleri, bir kişiyi ayağa kadar örten uzun kollu bir yelek veya gömlektir oluşur. Elbisenin önü açıktır boyna yakın düğmeler veya bağlar olur.

¹¹² Soffizadeh, *a.g.m.*, 112.

¹¹³ Ferrier, *a.g.e.*, s.95.

¹¹⁴ Burnes, *a.g.e.*, s.112; Ferrier, *a.g.e.*, s.90.

¹¹⁵ Sheil, *a.g.e.*, s.208.

¹¹⁶ Fraser, *a.g.e.*, s.265.

Elbiseler; kırmızı, mavi, yeşil, çizgili kırmızı ve sarı, kareli veya çeşitli renklerde ipek veya pamuktan yapılmıştır. Bunun altına ipek veya pamuktan bir şey giyerler. Soğuk havada erkeklerinkine benzer ipek ve pamuktan yapılmış çizgili kumaştan cübbe veya pantolon giyerler. Ayaklarına genellikle İran kadınlarınınki gibi terlik giyerler.¹¹⁷ Teke kadınları da gümüş başlık takarlardı. Ancak Göklenler ve Yomut kadınları Cafer Bey Türkmenlerinde olduğu gibi batıda bulunan Türkmenler arasında sadece bekâr kızlar tarafından takılan gümüş başlık kullanılır, başlıklar Merv’de hem kızlar hem de evli kadınlar tarafından kullanılıyordu.¹¹⁸

Erkeklerin kıyafetleri rütbelerine göre değişir; daha fakir olanların çoğu kısa yünlü bir cübbe veya gömlek dışında başka bir şey giymezler. Diğerleri uzun kahverengi yünlü bir örtü örter; Bazıları, dizden biraz aşağıya inen, beline bir kuşak, gömlek ve pamuklu veya ipekle bağlanan birkaç cüppe veya kaftandan oluşan millî Türkmen veya Özbek elbisesini giyerler. Bu cübbelerin yapıldığı malzeme ipek ve pamuk, çizgili mavi, mor, kırmızı ve yeşil karışımıdır. Bunun yanında özellikle Göklen ve Yomutlar çoğunlukla İran kıyafetlerini benimsemişlerdir. Ancak Tekeler, alt giysilerinin üzerinde genellikle deve tüylerinden dokunmuş cübbeler giyerek kıyafetlerine daha fazla özen gösterirler.¹¹⁹ 1832 yılında Gürgen’e gelen Burnes, diğer seyyahlardan farklı olarak Göklen kadınlarının kıyafetlerinin daha çok İranlı kadınlara benzediğinden bahsetmektedir.¹²⁰ Bode, Türkmenlerin genelde uzun dökümlü cüppeler giydikleri için formlarını iyi inceleyemediğini, görünüşe göre ayak parmaklarının içe doğru bükülmesiyle belli bir eğrilik olduğunu, bunun çocukluktan itibaren binicilik alışkanlıklarından ileri gelmiş olabileceğini ama Moğollar veya Kalmuklar kadar çarpık bacaklı olmadıklarını ifade etmektedir.¹²¹

8.Yaşamları ve Bazı Adetler

Göklenlerin yaşamlarını gözlemlene fırsatı bulan seyyahlar onlar hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir. Yate’in verdiği bilgilere göre “Göklenler

¹¹⁷ Fraser, *a.g.e.*, s.265-66.

¹¹⁸ O’Donovan, *a.g.e.*, s.209; Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s.406.

¹¹⁹ Fraser, *a.g.e.*, s.265-66.

¹²⁰ Burnes, *a.g.e.*, s.112.

¹²¹ Bode, *a.g.m.*, s.72.

tarımla uğraşan bir boydu. Diğer konargöçer Türkmenler gibi değişik alışkanlıkları yoktur. Sıradan Türkmen çadırlarında yaşarlar. Obalarının yerini nadiren değiştirirler. Teke ve Sarık Türkmenlerinin temizliğinin, iyi halılarının ve duvar çantalarının hiç biri Göklenler de yoktur. Bu onların fakir olduğundan değildi. Aksine durumları iyidir. Liderleri oldukça varlıklılıdır. Normalde bir kız için 100 tuman, dul için ise 400 tuman fiyat verirler. Dul daha pahalıdır çünkü daha tecrübelidir. Eve ve hayvanlara iyi bakar. Ama genç kızlar bunu yapamazdı. Göklen obaları çoğunlukla tüm yol boyunca dağılmıştır. Tüm diğer Türkmenler gibi Göklenlerin de yerleşimlerinin yakınında ağaçları, bahçeleri, suları ve tarlaları yoktu. Onların çadırları çıplak ve kuru bir ovanın ortasında sıkışmış durumdaydı. Göklenler ile diğer Türkmenler arasındaki tek fark, çadırlarını belirli bir sıra hâlinde kuruyor olmalarıydı. Bu diğer Türkmenlerde yoktur. Tüm Türkmen obalarının kadınları, mesafe ne olursa olsun suyu en yakın kaynaktan gidip getirmek zorundadır. Tüm insanlar çok medeni ve yardımsever görünüyordu. Aralarında sanki Hindistan'daymışım gibi özgürce hareket edebildim. Türkmen kadınları özgürlüğe meyillidir ve örtüleri yoktur. Her kimle tanıştıysam kadınına asla kapatmamıştı".¹²² Blocqueville, Murav'yov ve Vambery, Türkmenler arasında haremlik, selamlık anlayışı olmadığını, kadınların erkeklerle yan yana olduğunu belirtirler.¹²³ 10. yüzyıl seyyahlarından İbn Fazlan'ın verdiği bilgiler de 19. yüzyıl seyyahlarına benzer ifadeler içermektedir. İbn Fazlan, Türkmen kadınlarının yüzlerini kapatmadıklarını, yabancıardan çekinmediklerini ifade etmektedir.¹²⁴

Göklenlerin evliliğe bakış açıları ve evlilik adetleriyle ilgili bilgi veren Bode, "Yomutlar ve Göklenler kendi soylarını üstün görürler ve kızlarını Hindistan'daki Rajputlar gibi kendi boylarında başka yabancılarla asla evlendirmezler" diye yazar. Ayrıca "Türkmenler, Türkmen annelerin çocukları ile eş olarak aldıkları İranlı kadın esirleri ve Hive Özbeklerinden satın aldıkları Kazak kadınları arasında bir fark görmektedir. Türkmenler tüm ayrıcalıklara sahipken, diğerlerinin Türkmen kadınlarla evlilik yapmalarına izin vermezler" diye ekler.

Yomutlar ve Göklenler arasında büyük bir düşmanlık olduğu için, kendilerini eşit derecede asil soydan sapsalar da birbirleriyle evlenmezler. Aynı nefret, Teke Türkmenleri için de geçerlidir. Türkmenler çocuklarını erken yaşta evlendirirler. Erkek çocukları on dört ila on beş, kızlar on ila on iki yaşa gelince

¹²² Yate, a.g.e., s.211.

¹²³ Murav'yov, a.g.e., s.15; Arminius Vambery, Sketches of Central Asia, London 2004, s.47,80; Henri De Coulibeuf Blocqueville, Türkmenler Arasında, çev. Rıza Akdemir, Ankara 1986, s.53.

¹²⁴ Ramazan Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi, İstanbul 1995, s.35.

evlenirler.¹²⁵ Safevi Devleti'nin yıkılışından sonra, özellikle 18-20. yüzyıllarda evlilik yaşları erkene alınmıştır. Bunun sebebi şu şekildedir; yerleşik hayata yeni geçen boyların başlarında bulunan beyler su ve toprak paylaşımı sırasında evli olan fertlere öncelik tanıyarak pay verirdi. Bekâr kişiler topraklardan pay alamaz sadece işçi olarak çalışabilirlerdi. Bu sebeple Türkmenlerde çocuklarını erken yaşta evlendirme bir gelenek olmuştur.¹²⁶

Ancak erken evlilik durumlarında, aralarında bir gelenek vardır. Tören bittikten sonra genç eş, karısı ile sadece iki veya üç gün kalır ve sonra gelin iki ve bazen üç yıl kalacağı ailesinin evine geri döner. İki veya üç yıldan sonra damadın anne ve babası gelerek gelini daimi olarak kalacağı damat evine götürürler. Bu arada, yeni gelin giysisinden oluşan çeyizini ve gelecekteki çadırlarının içini süslemek için gerekli eşyaları hazırlar. Daha sonra genç çifte ayrı çadırlar tahsis edilir ve genç adam babasının develer, atlar ve koyun sürülerinden oluşan mallarından payını alır. Ancak ayrılık gerçekleşmiş olsa da, baba hâlâ ilk altı aylık bakımlarını sağlamaya devam eder. Bundan sonra genç adam, o zamana kadar kendisi üzerinde sınırsız bir güç kullanmış olan hatta yaşam ve ölüm hakkına sahip olan ebeveyninin kontrolünden ve velayetinden kurtulur. Sıkı çalışma genellikle kadınların çoğuna düştüğü için, erkekler bir baskınla meşgul olmadıklarında zamanlarında aylak aylak gezerler.¹²⁷ Ayrıca Türkmenlerin satranç oyununa çok düşkün olduklarını ve bu konuda büyük ustalar olarak görüldüklerini belirtmeyi ihmal etmemeliyiz. İyi satranç oyuncuları olan düşmanları, İranlılar bile bu konuda Türkmenlerin üstünlüğünü kabul ederler.¹²⁸

Fraser, bir Göklen çadırında Türkmen müziği duyduğundan bahseder. Her biri bir müzik aleti taşıyan iki adamla tanışmıştır. Yazdığına göre, bunlardan biri deri ile kaplı iki parça halinde su kabağı veya içi boş ahşaptan oluşuyordu ve bir tahta çubukla birleşmişti. İpin birinden diğerine geçirilmiş su kabakları tef gibiydi ve şarkıyı söyleyen kişi bu enstrümanla tempo tutuyordu. Aletlerden birisi de tar adı verilen düz bir enstrümandı der.¹²⁹

¹²⁵ Bode, *a.g.m.*, s.75.

¹²⁶ Abdolvahid Soofizadeh, İran Türkmenlerinde Düğün, Doğum ve Cenaze Merasimleri, 1. Uluslararası Antalya Yörük Sempozyumu, 2019, s.108; Goli, *a.g.e.*, s.329.

¹²⁷ Soofizadeh, *a.g.m.*, s. 113; Bode, *a.g.m.*, s.75.

¹²⁸ Bode, *a.g.m.*, s.77.

¹²⁹ Fraser, *a.g.e.*, s.603.

Sonuç

Selçuklu Devleti'nin Horasan'a gelmesiyle başlayan Türkmen göçleri, Moğol saldırılarıyla bölünmeler yaşamıştır. Böylece bir Oğuz boyu olan Salurlardan; Teke, Yomut ve Göklenler gibi yeni boylar meydana gelmiştir. 19. yüzyılda konargöçer yaşam süren Göklenler, Türkmenlerin en büyük uruğlarından birdir. İran'ın kuzeyinde Gürgen ve Etrek nehirlerinin kaynağında yaşayan Göklenlerin bir kısmı da Hive Hanlığı topraklarında yaşamışlardır. 19. yüzyılda Türkistan'ı işgal etme amaçlı bölgeye gelen Ruslar ve bölgeyi kontrol amaçlı gelen İngiliz seyyahlar, Göklen Türkmenleri hakkında çeşitli notlar almışlardır. Göklenlerin siyasi, sosyolojik, dinî ve coğrafi özelliklerini içeren kıymetli bilgiler seyyahların satırları arasında bulunmaktadır. Göklenlerin bugünkü kültürü, mizacı, gelenekleri kuşkusuz geçmişten gelen büyük bir mirastır. Türklerin en önemli merkezlerinden biri olan Horasan'da yaşayan Türkmenlerin hayatları günümüzü anlamak açısından önemlidir. Seyyahların notlarında tespit ettiğimiz 19. yüzyılın başından sonuna kadar Türkmen nüfusunun değişimi, bölümlerin isimlerindeki farklılık kuşkusuz yaşanan coğrafyanın ne denli değiştini gösteren en önemli kanıttır. Bir taraftan Göklenlerin İran ve Hive Hanlığı arasında yaşadığı göçler bir taraftan Yomut ve Teke Türkmenlerinin baskınları onları zayıflatmış olsa da günümüzde İran'ın Türkmensahra bölgesinde ve Türkmenistan'da hâlâ varlıklarını sürdürerek Türkmen adetlerini devam ettirmeleri zayıf bir boy yapısına sahip olmadıklarının en büyük göstergesidir.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R. "Göklen", *İ.A.*, IV., İstanbul 1987, ss.809-8011.
- ATANİYAZOV, Soltanağa, "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleneği", *Bilig*, S.10, ss.1-30.
- BODE, C. A., Baron De, *Travels in Luristan and Arabistan*, London 1845.
- BODE, C. A., Baron De, "On the Yamud and Goklan Tribes of Turkomania", *Journal of the Ethnological Society of London (1848-1856)*, Vol. 1, London 1848, ss. 60-78.
- BLOCCQUEVILLE, Henri De Coulibeoff, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Ankara 1986.
- BREGEL, Yuri, "Nomadic and Sedentry Elements Among The Turkmens", *Central Asiatic Journal*, Vol.25. 1(2), 1981, ss.5-37.
- BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore*, Vol II, London 1834.
- CİHAN, Cihad, XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- CİHAN, Cihad, "19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenlerinde Yağmacılık ve Köle Ticareti", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Yayınları, Ankara 2019, ss.267-312.
- CONOLLY, Arthur, *Journey to The North of India, overland from England, Through Russia, Persia and Afghaumstaun*, London 1938.
- DURMUŞ, İlhami, "Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı", *Gazi Akademik Bakış*, C. 10, S.20, ss. 37-47.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Türkmen Adına Dair Bazı Fikirler", *Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı 1*, C.43, Ankara 1999.
- HOLMEZ, William Richard, *Sketches on the Shore of the Caspian, Descriptive and Pictorial*, London 1845.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.1, Ankara 2000.
- FRASER, James B., *Narrative of A Journey Into Khorasan In The Years 1821 and 1822*, London 1825.
- FERRIER, J. P., *Caravan Journeys And Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan And Beloochistan; With Historical Notices of the countries lying between Russia and India*, London 1857.
- GÖKÇE, Mustafa, "Hazar Denizi'nde Ruslar İle Türkmenler Arasındaki Ticari İlişkiler (18.-19. Yüzyıllar)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.6, S. 13, 2018, ss.100-120.

- HANTZSCHE, J. C., "Topographie und Statistik der persischen Turkmanen," *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, Berlin 1862.
- LADY SHEIL, *Glimpses of Life and Manners in Persia*, London 1856.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divan-ı Lügat-it Türk*, C. I, III, Çeviren. Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara 1992.
- MARVİN, Charles, *Merv, The Queen of the World and the Scourge of the Man-Stealing Turcomans*, London 1881.
- MATTHEE, Rudi, "Changing the Mintmaster-The Introduction of Mechanized Minting in Qajar Iran", *Itinerario*, Vol.XIX,
- MELGUNOF, G., *Das Südliche Ufer Des Kaspischen Meeres Oder Die Nordprovinzen Persiens*, Leipzig 1868.
- MORGAN, E. Delmar, "Colonel Stebnitzky's Report on His Journey in 1872 in Central and Southern Turkomania" *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 44, 1874, ss.217-227.
- MURAV'YOV, Nikolay, *Journey to Khiva through the Turkoman Country*, London, Oğuz Press, 1977.
- MAC GAHAN, J. A., *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khive*, London, 1874.
- NAPIER, G. C. and AHMAD Kazi Syud, "Extracts from a Diary of a Tour in Khorassan, and Notes on the Eastern Alburz Tract; with Notes on the Yomut Tribe", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 1876, Vol. 46 (1876), ss. 62-171.
- O'DONOVAN, Edmund, *The Merv Oasis Travels and Adventures East of the Caspian*, London 1882.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, "İran Türkmenlerinde Düğün, Doğum ve Cenaze Merasimleri", *1. Uluslararası Antalya Yörük Sempozyumu*, Antalya 2019.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, "Selçuklu Devleti'nin Kurucusu Olan Türkmenler", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, III,1, 2019, s.158-170.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, *Kacarha ve Türkmenha*, Nevruzi Yayınevi, Gurgan 1393.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, "Konargöçer Hazarötesi (İran) Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe-Eren Fehmi Eroğlu, 2018, ss.87-117.
- SYKES, P. Molesworth, *Recent Journeys in Persia, The Geographical Journal*, Vol. 10, No. 6, 1897, ss. 568-594.
- SYKES, P. Molesworth, *The Thousand Mules in Persia or Eight Years In Iran*, London 1902.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul 1995.
- TÜRKER, Özgür, "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, ss.73-110.

TÜRKER, Özgür, Özen, Firdes, "Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye Göre Selçuklu Hanedanı'nın Menşei", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017; (41), ss. 331-351.

VAMBERY, Arminius, *Travels in Central Asia: Being the Account of A Journey from Tehran Across the Turcoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Semerkand*, Harper&Brother Publisher, Newyork 1865.

VAMBERY, Arminius, *Sketches of Central Asia*, London 2004.

YATE, C.E., *Khurasan and Sistan*, Edinburg and London 1900.

YILDIRIM, Zeynep, *İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen Ağızları*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 159-194.

Geliş Tarihi: 12 Ekim 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ SÖYLEMİNDE MİLLET VE MİLLİYETÇİLİK (1919-1923)¹

Coşkun TÜRKAN*

Öz

Bilindiği üzere milliyetçilik, Fransız Devrimi'nden sonra kitleler için önemli bir tutunum ideolojisi haline geldi. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda öncelikle gayr-i Müslim unsurların söylem ve eylemlerinde etkili olmaya başlayan milliyetçilik, zamanla imparatorluğun Müslüman Türk kesimlerinde de kimlik konusunda birtakım sorgulamalara yol açtı. Bunun sonucunda daha çok bürokrasi kökenli kadrolar eliyle gündeme gelen kültürel Türk milliyetçiliği, XX. yüzyılın başında imparatorluğun yaşadığı iç ve dış politik gelişmelere de bağlı olarak, siyasallaşmaya ve kitleselleşmeye başladı. Türk milliyetçiliğinin söz konusu bu siyasallaşma ve kitleselleşme süreci, teorik çalışmalardan çok, fiili olaylarla gündeme geldi. Öyle ki, önce Balkan Savaşları, ardından I. Dünya Savaşıyla imparatorluğun hızla çözülmesi, Anadolu'ya kitlesel göçler ve Anadolu'nun işgali, halkın öncelikle "Müdafaa-i Hukuk" cemiyetleri adı altında "yerel" örgütlenmelerini gündeme getirdi. Bu yerel örgütlenme(ler), Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ve askerî kadronun çalışmalarıyla süreç içerisinde ulusal bir niteliğe dönüşmeye başladı. Bu dönemde Anadolu halkı, emperyalist devletler ve onların Anadolu'daki uzantıları olarak kodladığı gayr-i Müslim toplumları, önce en görünür kıstasları olan dinleri, ardından da etnik kimliklerini meydana getiren unsurlar üzerinden değerlendirdi. Dolayısıyla istiklâl mücadelesini yürüten kitleler de, kendisini aralarında ayırım bulunmayan bölünmez bir bütün olarak tanımladı. Bütün bunlar kaçınılmaz bir şekilde önceliğin bağımsızlığa verildiği, doğal olarak milli kimliğe yönelik bir tartışma ve 'kimlik mühendisliğinin' yapılmadığı Millî Mücadele yıllarında, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde kurucu kadronun söylemine yansdı. Yetiştigi

¹ Bu makale, 3 Mayıs 2018'de Germencik Belediyesi'nde düzenlenen "II. Türk Dünyası ve Türklük Bilinci Uluslararası Sempozyum'unda sunulan "Millî Mücadelede Milliyetçilik Söylemi(1919-1923)" başlıklı ve "özeti" yayınlanan bildirinin, yeniden gözden geçirilmiş biçimidir.

* Öğretim Görevlisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, (cskntrkn@gmail.com). ORCID ID: 0000-0002-2629-7602.

ortam, aldığı eğitim, görev gereği bulunduğu yerlerden dolayı içinde bulunduğu toplumsal yapıyı iyi analiz eden ve İslâmiyet'in Anadolu toplumu üzerinde etkisinin farkında olan Mustafa Kemal Paşa, verilen bağımsızlık mücadelesinde emperyal güçlere karşı birliklilik sağlamak için, İslâm'ın sembolik kaynaklarından yer yer yararlanma yoluna gitti. Bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın örgütlenme sürecindeki söylemlerine ve resmî belgelerine de yansdı. Bütün bunlardan hareketle, Millî Mücadele yıllarının siyasal söyleminde "Türk" ve "Türk milliyetçiliği" ifadeleri yerine, daha çok geleneksel bir dil ve terminoloji kullanıldı. Diğer bir ifadeyle, toplumun kolektif hafızasındaki terimlerden, "millet" gibi, hareket edilerek mücadele yürütüldü. Bunun izlerini Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne "bircümle İslâm vatandaşların" üye olabileceğinden söz edilmesinde ve Sivas Kongresi'nde, "bircümle anasını İslâmiye[nin] yekdiğerine hürmet"ine vurgu yapılmasında görmek mümkündür. Yine Millî Mücadele'nin bağımsızlık manifestosu olarak görülebilecek Misak-ı Millî belgesinde, "dini, soyu, istekleri bir olan Osmanlı İslâm çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tümü[nün] hiçbir sebeple ayrılmaz bir bütün" olduğunun dile getirilmesi, bunun bir başka göstergesidir. Dolayısıyla bu dönemde "Kurtuluş"u yürüten kadronun sıklıkla dile getirdiği ve toplumsal tabanda da benzer şekilde karşılık bulan "millî" ve "millet" terimleri, daha çok belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve birbirlerine dinsel bağlarla bağlanmış bir topluluk olarak görüldü. Bütün bunlardan hareketle dile getirilen ve algılanılan "millet" in, ne tam olarak klasik İslâmî anlayıştaki "millet" ile aynı özellikler taşıdığını ne de daha çok uzlaşmaya dayalı Avrupa modeliyle uyduğuna söylemek zordur. Buradan hareketle mücadelenin "millî" temelini tanımlama konusunda oldukça dikkatli davranan ve sıklıkla "millî" ve "millet" terimlerine vurgu yapan Mustafa Kemal Paşa, hem bu terimlerin Osmanlı coğrafyasındaki toplulukların kolektif hafızalarındaki 'geleneksel' anlamından hem de 'modern' anlamından yararlanma yoluna gitti. Başka bir ifadeyle Mustafa Kemal Paşa, "millî" kelimesinin "dini olan" ve "ulusal olan" şeklindeki çift anlamlılığın, yani muğlaklığından yararlanarak, en azından kavramsal düzeyde milliyetçi söyleme geçişe zemin hazırladı.

Anahtar Kelimeler: Millet, Milliyetçilik, İslâm, Türklük, Bağımsızlık.

NATION AND NATIONALISM IN THE NATIONAL STRUGGLE DISCOURSE (1919-1923)²

Abstract

As is known, Nationalism became a significant ideology of affiliation for the masses after the French Revolution. XIX. Nationalism, which started to be

² This article is the revised version of a paper (communique) titled "The Discourse of Nationalism in the National Struggle (1919-1923)" that is presented at the "2nd Turkish World and the Consciousness of Turkishness" International Symposium on 3rd May 2018 in Germencik.

effective in the discourse and actions of the non-Muslim elements in the Ottoman Empire since the 19th century, led to a number of inquiries about identity in the Muslim -Turkish parts of the empire. As a result of this, cultural Turkish nationalism, which the more became in current issue by bureaucracy-based staff began to politicized and become massive depending on the internal and external political developments experienced by the empire at the beginning of the century. This politicization and massization process of Turkish Nationalism became a current issue with actual events rather than theoretical studies. So much so that, the rapid dissolution of the empire with the Balkan Wars and then the First World War, mass migrations to Anatolia and the occupation of Anatolia, brought the people to the agenda the "local" organizations under the name of "Defense of Law" (Müdafaa-i Hukuk) societies. This local organization(s) began to turn into a national character with the transition of Mustafa Kemal Pasha to Anatolia and the work of the military staff in this process. In this period, the people of Anatolia evaluated the imperialist states and the non-Muslim societies coded as their extensions in Anatolia, first of all over the most visible criteria, the religions, and then the elements that make up their ethnic identity. Hence, the masses who waging the independence struggle defined themselves as an indivisible whole without distinction. All of these reflected in the discourse of the founding staff under the leadership of Mustafa Kemal Pasha inevitably in the years of National Struggle where priority is given to independence and 'identity engineering' and debate on national identity are not done. Mustafa Kemal Pasha, who analyzed the social structure well owing to the places he was raised in, his education and the places he was in, and who was aware of the effect of Islam on the Anatolian society made use of the symbolic sources of Islam in order to merge against the imperial powers in the independence struggle. This situation based on Mustafa Kemal Pasha's discourse and official documents during the years of organization process. As a result of all this, it was used more traditional language and terminology in the political discourse of the years of the National Struggle, instead of the expressions "Turkish" and "Turkish nationalism." In other saying, the struggle was waged by making use of the terms in the collective memory of the society, like "nation". It is possible to see the traces of this in mentioning that "all Islamic citizens" can become members of the Eastern Anatolian Defense of Law Society (Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) likewise emphasis on the respect of all Islamic citizens to the others in the Sivas Congress. Nevertheless, In the National Struggle document, which can be seen as the manifesto of independence, it is uttered that "all of the regions where the majority of Ottoman Islamic inhabit whose religious, descendant and aspirations are one, are inseparable with no reason" is another indicator of this. Thereby, the terms "national" and "nation", which were frequently uttered by the staff who carried out "Liberation" in this period and found a similar adoption in the social base, were seen as a community living on a certain piece of land and tied to each other by religious ties. It is difficult to say that it runs in with the expressed and preceived "notion of nation" neither exactly the same as the "nation" in the classical Islamic conception, nor is it more compatible with the European model based on consensus. From this point of view, Mustafa Kemal Pasha, who was very careful about defining

the “national” basis of the struggle and frequently emphasized the terms “national” and “nation”, made use of both the “traditional” and the “modern” meaning of these terms in the collective memories of the communities in the Ottoman geography. In other saying, Mustafa Kemal Pasha, provide a basis for the transition to nationalist discourse at the conceptual level by taking advantage of the double meaning of the word of “national” both as “religious” and “national”.

Keywords: Nation, Nationalism, Islam, Turkishness, Independence

Giriş

Bilindiği üzere, siyasal egemenliğin daha çok hanedan yapılanmasına dayandığı XVIII. yüzyıl sonlarına kadar tutunum ideolojisi³ ve kimliğin önde gelen tanımlayıcı, ayırt edici öğesi din olduğundan, egemenler, dinin verdiği kutsiyeti kullanarak yönetimlerini toplum gözünde meşrulaştırma yoluna gitti. XIX. yüzyıldan itibaren, en güçlü siyasî ideolojilerinden biri, belki de birincisi milliyetçilik olduğundan, siyasal aktörler, tutunum ideolojisini millet ve milliyetçilik üzerinden kurgulama yoluna gitti.⁴ Millet ve milliyetçilik kavramlarının hangi siyasî, ekonomik ve toplumsal şartlar altında oluştuğu, ‘millet’in mi, ‘milliyetçilik ideolojisini’, milliyetçiliğin mi milleti gündeme

³ Şenel, “tutunum ideolojisini” en genel anlamıyla “bireyi topluluğa bağlayan bağ” olarak ele alırken, Oran, insanlık tarihinde üretim biçimini elinde tutan, yani toplumu yöneten egemen grup ya da sınıfın, kendi değerler ve çıkarları içerisinde toplumu güçlü bir şekilde bir arada tutmak için bir “tutunum ideolojisi” formüle ettiğini dile getirmektedir. Oran, yeni bir tutunum ideolojisi ortaya çıktığı zaman, toplumun bu ideolojinin verilerine göre örgütlenmesini sağlamak ve bireylerin bir bütün oluşturmak üzere etrafında birleşmeye karar verdikleri yeni bir “yüce sadakat odağı” ortaya atıldığından söz etmektedir. Soyut olan her yüce sadakat odağı, bir kurum tarafından desteklenir, haliyle bu kurum da başat grup ya da egemen sınıf tarafından temsil edilir. Burada ‘yüce sadakat odağı’nın ‘tutunum ideolojisi’ tarafından belirlenen bir kavram, tutunum ideolojisinin de ‘üretim biçiminin’ bağımlı değişkeni olduğu unutulmamalıdır. Bu konuda bkz. Alaeddin Şenel, “Milliyetçilik Nereden Nereye? Tarihsel Bir Bakış/Açık Oturum”, *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5, 1992, s. 70; Baskın Oran, “Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme (Türkiye’de ‘Yüce Sadakat Odağı’ Kavramı Üzerine Düşünceler)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 54, No: 2, Nisan- Haziran, 1999, ss. 134-141.

⁴ Modern milliyetçiliğin ilk örnekleri hakkında farklı tarihler ileri sürülse de, yaygın olarak XVIII. yüzyılın sonunda, Fransız Devrimi’nde ve uyanışında, söylemsel oluşun ön planda olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 13-14; Anthony D. Smith, *Kuram, İdeoloji, Tarih*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Atif Yayınları, Ankara, 2013, s. 15.

getirdiği bu makalenin sınırlarını aşmaktadır.⁵ Bununla birlikte ağırlıklı olarak XIX. yüzyıldan itibaren imparatorluk yapılarının çözülmesiyle gündeme gelen ve ulus-devletin teorisi olan, her modern toplumdaki birey(ler) üzerinde oldukça etkili olan milliyetçilik, "biz"lik algısını diri tutan, bireylerde kimlik inşasının temel noktalarından biri olarak hem birleştirme hem de "ötekileştirme" niteliklerine sahip bir olgu olarak varlığını sürdürmektedir. Nitekim XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle gayri Müslim toplumlar, "biz"lik bilinci üzerinden hareket ederek, milliyetçi ideoloji üzerinden kimliklerinin içini doldurmaya başladı ve bu doğrultuda bağımsızlıkçı söylem ve eylemlere başladı. Bu durum, süreç içerisinde bürokratik Türk milliyetçiliğinin filizlenmesine yol açtı.⁶ Elbette Türk milliyetçiliğinin gündeme gelmesinde gerek Batı'da, gerekse dış Türklerin Türkoloji çalışmalarının Osmanlı-Türk aydınları üzerindeki etkisini yadsımamak gerekir.⁷ Diğer bir ifadeyle Osmanlıcılık ve bu ideolojiyle harmanlanarak siyasî arenaya sürülen İslamcılıkla devletin bütünlüğünü korumayı amaçlayan Osmanlı siyasî elitleri ve aydınları, kaçınılmaz olarak XIX.

⁵ Bu konuda bkz., E. J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993; Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı- Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayınları, İstanbul, 2008; Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 2. Basım, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995; Alan Dieckhoff, Christophe Jaffrelot(Ed.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek, Kuramlar ve Uygulamalar*, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramlar "Eleştirel Bir Bakış"*, DoğuBatı Yayınları, Ankara, 2008; Antonie Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2008.

⁶ Batı Avrupa ve Osmanlı topraklarındaki özellikle Rum milliyetçiliğinin şekillenmesinde burjuvazi etkili olmasına rağmen, Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde böyle bir durum görülmedi. Bu bağlamda Türk milliyetçiliğine ilişkin bu rolü, bir yandan devletin bütünlüğü için diğer yandan da emperyal güçlere karşı batılılaşmadan başka bir çare görmeyen ve ellerindeki devlet aygıtının gücünden yararlananlarla, Batı örneğinde kurulan Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye gibi okulların mezunları, yani mektepliler üstlendi. Bir anlamda hem Osmanlılık altında ve içinde hem de bürokratik anlamda bir Türk milliyetçiliğinin gelişmesine ortam yaratıldı. Yönetim ve toplumdaki pozisyonlarını padişahın lütfuna değil de, geldikleri kurumların nesnel değerlendirmelerine bağlı gören ve zamanla bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev alan mektepliler, Osmanlı toplumunun burjuva Batılı değerlerle ve milliyetçi söylemlerle tanışmasına aracılık etti. Başlangıçta milliyetçiliğin kolektif hafızada kültürel yönden yer edinmesi için çaba gösteren bu bürokratik kadrolar, süreç içerisinde bağımsız bir devletin yöneticileri olmak için bu bloka, azınlık ve yabancı girişimciler karşısında daralan iş alanlarını korumak isteyen, dış sermayeyle organik ilişki kur(a)mamış orta ve küçük çaplı girişimcileri de dahil etmeye çalıştı. Bu konuda bkz. Sina Akşin, "Bugünkü Türk Ulusçuluğu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 5, Bahar 1978, s. 59-60; Doğu Ergil, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, ss. 78-81. Ayrıca bkz., Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995; Sina Akşin, "Türk Ulusçuluğu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 7*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

⁷ Bkz. Yusuf Sarıncay, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, ss. 23-30; Oba, a.g.e., s., 122-136, 141-173.

yüzyılın ikinci yarısından itibaren politik anlamda kendi kimliklerini özellikle Doğu Avrupa ve Balkanları etkisi altına alan romantik milliyetçilik ideolojisine dayalı olarak, etnik ve tarihsel köken çerçevesinde düşünmeye başladı.⁸ Anne-Marie Thiesse, “bir ulusun asıl doğuşu[nun], bir avuç insanın onun mevcut olduğunu açıkladığı ve bunu kanıtlamaya giriştiği an” olduğunu belirtmektedir. Buradan hareket eden Georgeon da, Türk ulusunun “asıl doğuş anı”nın “XIX. ve XX. yüzyılların dönemecinde ‘bir avuç insan’ın ‘ulusça’ düşünmeye başladığı an” olduğunu dile getirmektedir.⁹ Özetle Göcek’in vurguladığı gibi, “savaşlar, ticari ilişkilerin değişimi ve reformların nitelikleri”; “toplumda yeni ortaya çıkan tarih, edebiyat ve eğitim ile ilgili görüşler” ve “hayır kurumları, gizli dernekler ve siyasi partilerin hazırladığı örgütsel çerçevenin etkileşimiyle”¹⁰ imparatorlukta diğer unsurların milliyetçi söylemlerine karşın daha geç bir dönemde gündeme gelen Türk milliyetçiliğinin¹¹, XX. yüzyıldaki iç ve dış

⁸ Günay Göksu-Özdoğan, “Türk Ulusçuluğu ve Türki Cumhuriyetler: Kuramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım”, *Toplum ve Bilim*, sayı 62, Yaz-Güz 1993, s. 59. Bilindiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı literatüründe “Türkiye” sözcüğü kullanılmadığı gibi, Osmanlı Devleti’nde “Türk”, politik bir kimlik göstergesi olarak da değerlendirilmedi. “Türk”, daha çok Batılıların Osmanlı hâkimiyetinde Türkçe konuşan Müslümanları adlandırmak için kullandığı bir terim oldu; bazen de “cahil Anadolu köylüsü” anlamında kullanıldı. Öyle ki 1802’de Paris’e elçi olarak giden Halet Efendi, kendisinden “Türk elçisi” olarak bahsedilmesinden rahatsızlık duydu. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 330-331; Şerif Mardin, “XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (Der. Mümtaz’er Türköne/Tuncay Önder), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 95; David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 10. Aydın ise, Anadolu’da tarihsel hatıraların etkisiyle “Türk” teriminin daima pejoratif bir anlama sahip olduğundan, “Müslüman” ya da “Osmanlı” kavramlarının adlandırmada egemen olduğunu dile getirmektedir. Bu konuda bkz. Suavi Aydın, “Etnik Bir Ad olarak ‘Türk’ Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine”, *Birikim*, Sayı 71-72, Mart-Nisan 1995, s. 57, 59.

⁹ Bu kişiler arasında Ahmed Midhat, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökalp’i sayan Georgeon eklemektedir: “Bu an ne 8. yüzyılda Moğolistan’ın kuzeyinde Türk dilinde yazılmış olan Orhun Yazıtları’nın o uzak çağları, ne de Mustafa Kemal’in Anadolu’da yürüttüğü (1919-1922) Kurtuluş Savaşı yıllarıdır.” Bkz. François Georgeon, *Osmanlı- Türk Modernleşmesi(1900-1930) Seçilmiş Makaleler*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. ix. Osmanlı aydınları arasında “Türk” bağlantısını yeniden hatırlayanların, Ahmet Vefik Paşa ile Ali Suavi olduğunu belirten Aydın, özellikle Ali Suavi’nin Osmanlıların da, Özbekler ve Türkmenler gibi Türk asıllı bir halk ve dillerinin de Osmanlıca değil, Türkçe olduğunu yazdığını dile getirmektedir: “Bu Türklük ilgisinin temelinde, etnik esaslı bir milliyetçiliğin dönemin *leitmotiv*’i haline gelmesi ve Türklük ile Orta Asya geçmişi üzerine yoğun bir oryantalist literatürün ortaya çıkması yatmaktaydı.” Bkz. Aydın, *a.g.m.*, s. 57.

¹⁰ Fatma Müge Göcek, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım” çev. Defne Orhon, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora) İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 76.

¹¹ Mustafa Kemal bu konuda şunları dile getirmektedir: “Bizim kuşağımızın gençlik yıllarına Osmanlılık telkinleri ve etkileri egemendi. İmparatorluk halkını oluşturan Türk’ten başka uluslara [...] özel bir değer veriliyor [...] ülkenin sahibi ve devletin kurucusu olan biz Türkler ikinci planda

gelişmelere bağlı olarak, siyasal bir karakter kazandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Meşrutiyet'in ilanı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle iç politikadaki laiklik doğrultusundaki adımları ve 'millî iktisat' politikaları, Yusuf Akçura ile Ziya Gökalp gibi milliyetçi hareketin ideolojik liderlerinin söylemleri, bu süreçte kurulan dernekler ve bunların yayınlarının Türk milliyetçiliğinin siyasallaşmasında etkili olduğunu belirtmek gerekir.¹² Bu noktada Balkan Savaşları bir kırılma noktası oldu ve bu savaşlar, Türk milliyetçiliğinin hem siyasallaşması hem de toplumsal tabanda yaygınlaşmasını gündeme getirdi. Heyd'in ifadesiyle, "Balkan Savaşlarının sonucunda Türkler, Avrupa'daki toprakların tamamına yakın bir kısmını kaybetmekle kalmadı, Osmanlılık düşleri de politika sahnesinde yok oldu."¹³ Başka bir ifadeyle bu savaşlar, sadece Anadolu nüfusunun Müslüman-Türk ekseninde homojen bir hal almasına yol açmadı; Toprak'ın vurguladığı gibi, aynı zamanda "Osmanlı kimliğinin bir yana bırakılmasına, yeni bir kimlik olarak Türk milliyetçiliğinin ön plana çıkarılmasına neden ol"du.¹⁴ Berkes ise, "Balkan savaşlarının etkilediği az sayıdaki aydın[ın] gerçek bir 'Türk devleti' olarak sayılan halktan oluşan bir 'ulus devleti' düşünmeye cesaret eder göründükleri zamana rastlaması[nın] şaşılacak ayrı bir şey" olduğu üzerinde durmaktadır.¹⁵ Bu bağlamda, ileride Türk ulus-devletinin kurucu kadrosunun da içerisinde yer alan birçok ismin bulunduğu askerî-bürokratik kadro, ulus öncesi siyasal yapıların sürdürülmesinin ve bu doğrultudaki politikaların yetersizliğini net bir şekilde görmeye başladı.

gelen önemsiz halk yığınları sayılıyorduk. Mehmet Emin Yurdakul'un ilk kez Manastır Askerî İdadisinde öğrenciyken okuduğum "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" dizeleriyle başlayan manzumesinde bana ulusal benliğimin gururunu tattıran ilk anlatımı bulmuştum. Fakat ben asıl bunu orduya katıldığım ilk günlerde, bir Anadolu çocuğunun gözyaşlarında gördüm ve kuvvetle duydum. Ondan sonra Türklük benim en derin güven kaynağım, en engin övünç kaynağım oldu." Bkz. Seyfettin Turan, *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 529.

¹² Bkz. Arai, *a.g.e.*, 27; Oba, *a.g.e.*, ss. 207-238; Sarınoy, *a.g.e.*, ss. 30-41.

¹³ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 41. Balkan Savaşlarının, Türk milliyetçiliğinin siyasallaşmasına etkileri üzerine ayrıca bkz., Yahya Kemal Taştan, "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2(Kış 2012), ss. 1-99.

¹⁴ Zafer Toprak, "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 104, Ağustos 2002, s. 45-46. Benzer şekilde Bayur da, '1913 ilkbaharından itibaren Türkçülüğün adeta resmi bir cereyan' olduğundan söz etmektedir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, 3. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 410.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devimler*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982, s. 195.

1.“Çeşitlilik İçinde Birlik” Bir “Millet” Söylemi Çerçevesinde Milliyetçilik

Millî Mücadele yıllarında, mücadeleye önderlik yapan Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki çekirdek kadronun söylemine ve bu dönemdeki milliyetçilik anlayışının içeriğinin nasıl doldurulduğuna değinmeden önce, I. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya Cephesi'nde görev yapan Aydemir'in, Türk toplumunun kendisini adlandırmasına dair gözlemlerinin fikir verici olduğunu söyleyebiliriz. Makineli tüfek bölüğünde askerlere ders veren Aydemir, “fakat asıl şaşkınlığım ikinci derste oldu. Daha ilk sorularla anlaşıldı ki, bu askerler yalnız hangi dinden olduklarını değil, hangi millettten olduklarını da bilmiyorlardı.” dedikten sonra şunları dile getirmektedir:

“-Biz hangi milletteniz,

deyince her kafadan bir ses çıktı:

-Biz Türk değil miyiz?

deyince de hemen: -Estağfurullah!

diye karşılık verdiler.” Bu satırlardan sonra Aydemir, “Türklüğü kabul etmiyorlardı. Halbuki biz Türk'tük. Bu ordu Türk ordusu idi. Türklük için savaşıyordu. Asırlarca süren maceralardan sonra son sığınağımız ancak bu Türklük olabilirdi. Fakat ne çare ki, bu ‘biz Türk değil miyiz?’ diye sorunca ‘estağfurullah’ diye cevap verenlerin görüşüne göre Türk demek Kızılbaş demekti. Kızılbaşlığın ise ne olduğu bilinmiyordu. Ama onu her halde kötü bir şey sayıyorlardı. [...] Hele iş, vatan bahsine dönünce, büsbütün karıştı. Kısacası, vatanımızın neresi olduğunu bilen yoktu. Yahut da bütün bilgiler, belirsiz, köksüz, şekilsiz ve yanlıştı.” diye serzenişte bulunmaktadır.¹⁶ Buna benzer ifadeleri, her ne kadar kurgu da olsa, Yakup Kadri'nin “Yaban” romanında, Türkçü bir subay olan Ahmet Celal'le köylülerden Bekir Çavuş arasındaki diyalogda da görmek mümkün.¹⁷ Bütün bunlar, toplumun mikro bir yansıması

¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 104.

¹⁷ “Bir gün Bekir Çavuş fena bakarak söyledi:

-Düşman, tee İzmir'de idi, sağdan sataştılar, soldan sataştılar. Herife rahat vermediler. Buralara kadar gelmesine sebep oldular. Ne diyeyim bilmem ki, Allah sebep olanları... Elimini tersiyle suratına bir tokat aşk etmek istedim. Fakat, kendimi tuttum. Ve ona son defa olarak, vatanın bütünlüğü hakkında bir fikir vermeye çalıştım:

-Bir Türk için İzmir ne ise Sivas odur. Diyarbakır ne ise Samsun da odur. İzmir zaptolundu mu, bütün Anadolu'nun ilmiği düşmanın elinde demektir. Orası kurtulmayınca burası kurtulamaz. [...] Bekir Çavuş:

-Biliyorum beyim sen de onlardansın emme.

olan asker ocağının kendisini nasıl tanımladığı ve Millî Mücadele'yi yürütecek kadronun, kitleyle bütünleşmesi konusunda nasıl bir söylem geliştirmesi konusunda ipuçları vermektedir.

I. Dünya Savaşı, o zamana kadar Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında taraftar bulan politik çözümleri arayışları olan Osmanlılık, Pantürkizm ve Panislamizm'i uygulanabilir olmaktan çıkardı. Nitekim Safa, İslam birliği anlayışının "Mısır'ın fethine giderken Arabistan'ı ver"diğini, "Sarıkamış macerasının dehşet verici hatırası[nın] büyük Türk birliği hülyasını eksit"tiğini ve böylece "Kızılelma yolculuğu[nun] da, islâmlaşma politikasının Mısır seferi gibi, tamamıyla iflas etmiş malihulyalarının koleksiyonuna gir"diğini belirtmektedir.¹⁸ Kısaca Türk kamuoyunda savaşın sona ermesiyle ayakta kalan en önemli ideoloji olarak milliyetçiliğin ön plana çıktığını söylemek mümkün. Berkes, mütareke döneminin, Osmanlı Devleti'nin "ulussuz bir devlet", Türk halkının da "devletsiz bir ulus" olduğu yargısını tanıttığını dile getirerek, Türk halkının bir ulus devlet olarak yaşayabilir ve var olabilir anlayışa ulaşmaya başladığını, Mustafa Kemal'in de bunu gerçekleştirme savaşının önderi olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.¹⁹ Benzer şekilde Karpat, "Birinci Cihan Harbi sona erdiğinde Türkiye'de ayakta kalabilmiş biricik ideoloji[nin] milliyetçilik," Timur ise, bu dönemde Anadolu'da etkili rol oynayan üç ideolojinin "milliyetçilik, islam ve sosyalizm" olduğunu dile getirmektedir.²⁰ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra başlayan işgallerin artık son sığınak olarak adlandırılabilir Anadolu'yu hedef alması, Anadolu özelinde politik ve

-Onlar kim?

-Aha, Kemal Paşa'dan yana olanlar...

-İnsan Türk olur da, nasıl Kemal Paşa'dan yana olmaz?

-Biz Türk değiliz ki, beyim.

-Ya nesiniz?

-Biz İslâmuz, elhamdülillâh... O senin dediklerin Haymana'da yaşarlar." Bu sözler üzerine Bekir Çavuş'la artık daha ziyade konuşmağa mecali" kalmayan Ahmet Celal, "eğer, bize zafer nasip olsa bile kurtaracağımız şey, yalnız bu ıssız toprakla, bu yalçın tepelerdir. Millet nerede?" diye sorduktan sonra, sözlerini şöyle sürdürür: "O henüz ortada yoktur ve onu bu Bekir Çavuşlar, bu Salih Ağalar, bu Zeynep Kadınlar, bu İsmailler, bu Süleymanlarla yeni baştan yapmak gerekecektir." Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, 29. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 172-174. Benzer bir anekdotu Tekin Alp, Prof. Leger'nin "Slav Dünyası" adlı eserinde bir Türk subayı ile askeri arasındaki konuşmaya dayanarak aktarmaktadır. Bkz. Tekin Alp, *Türkleştirme*, Günümüz Yazı ve Diline Aktaran Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 26-27.

¹⁸ Bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 81-82.

¹⁹ Berkes, *a.g.e.*, s. 198.

²⁰ Bkz. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s. 23.

askerî mücadelenin verilmesini kaçınılmaz kıldı. Diğer bir ifadeyle, “direniş hareketinin somutlaştığı ortam olan Anadolu, Jön Türk hareketinde sekülerlik yanlıları ile ılımlıdan radikale İslamcılar arasında var olan bölünmeyi derinden yansıtan bir grup için, birleştirici bir platform ol”du.²¹ Bunun yansımaları dönemin basınında da görmek mümkün.²² Anadolu’nun politik mücadelenin merkezi olarak görülmesi, verilecek mücadeleye kitlelerin dahil edilmesini, çağrılmasını, bunun söyleminin ve terminolojisinin oluşturulmasını gündeme getirdi. Bu noktada verilecek mücadeleyi yürütecek kadronun söylemi, bir sonraki aşamada Türk ulus devleti ideologlarının yarattığı, kurguladığı Türk kimliğinin sınırlarını ve bu kurgulanan kimliğin kurgulanma sürecindeki politik gelişmeleri de etkiledi.

Karpat, “Türkiye’de milliyetçiliğin kaderini teoriden ziyade fiilî olaylar[ın] belirle”diğini ileri sürmektedir.²³ Bu durumun izlerini Millî Mücadele yıllarında ve elbette daha sonraki süreçte de görmek mümkün. Bununla birlikte, “her özgül milliyetçi hareket bağlamında, milliyetçiliklerden söz etmek daha sağlıklıdır. Türk millî devletinin ideolojisi olarak resmî Türk milliyetçiliği de, değişik sınırlar ve toplumsal dinamiklerce sahiplenilen farklı milliyetçilik ve millet tasarımlarının oluşturduğu bir nebula’dır. Kendisini, bütün o farklı tasarımları ayıklayıp olgunlaştıran nihâi biçim olarak taktim eder. Oysa bu farklı tasarımlar varlıklarını sürdürürler ve millî kimliğin sürekli yeniden kurulması sürecinde yeni roller üstlenebilirler. Türk millî kimliği, bu tasarımlar ve dinamiklerden kimilerine -kimi zaman- yaslanıp kimilerini

²¹ Şerif Mardin, “Osmanlı İmparatorluğu”, *İmparatorluk Sonrası Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları* (Ed. Karen Barkey, Mark Von Hagen), çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2012, s. 169.

²² Şeker, 1918 başlarında ve özellikle 1919 boyunca Osmanlı basınında Türk milliyetçiliği, Osmanlılık, Türkleştirme politikaları, Ermeni sorunu ve Rumların durumunun yoğun bir şekilde tartışıldığını ve anasır meselesi üzerindeki tartışmaların, iki akımı gündeme getirdiğini belirtmektedir. İlki, vatanın Türk ve/veya Müslüman nüfusunun içerideki ve dışarıdaki düşmanlara karşı birliğini amaçlayan, başını Yenigün ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinin çektiği “Türk Birliği” akımıdır. Özellikle Rum ve Ermenilerin Osmanlı egemenliğinden kurtulma girişimleri ve Müslümanların her alanda gayri Müslimlere karşı güçlendirilmesi düşüncesi, Türk birliği arayışını bir tepki olarak gündeme getirdi. İkincisi ise, Alemdar, Sabah ve Peyam-ı Sabah’ın başını çektiği, aynı topraklar içerisinde Hıristiyan ve Müslümanların, farklı etnik grup ve mezheplerin birlikteliğini modern ve seküler bir vatandaşlık bağıyla sağlamayı amaçlayan “Yeni Osmanlılık” akımıdır. Özellikle Ekim 1919’da Türk milliyetçiliğini temel alan “Millî Türk Fırkası”nın kurulması, bu iki ana akımın sözcülerini, devletin tanımlanması ve vatandaşlık konularında karşı karşıya getirdi. Bu konuda bkz. Nesim Şeker, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de ‘Milliyet’ Arayışları ya da ‘Anasır Meselesi’”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma* (Der. Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 156-175.

²³ Kemal Karpat, “Modern Türkiye”, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti Cilt 2* (P. M. Holt- A.K.S. Lambton-B. Lewis), çev. Hamdi Aktaş, 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 104.

dışlayarak, kimilerini dönüştürerek veya kimileri arasında orta yollar bularak inşa edilmiştir.”²⁴

Türk ulus devletinin kuruluşunun ilk ayağını oluşturan Millî Mücadele döneminde, emperyal girişimlere karşı bu mücadeleyi yürütecek nüvelerin ilk kaynağını, ordu/subaylar ve sivil idareciler yanında, onlarla benzer eğitim anlayışından geçen aydınlar oluşturdu. Diğer ayağını da, daha çok XX. yüzyılın başında devlet eliyle uygulanan politikalarla oluşan Müslüman küçük burjuvazi ve büyük arazi sahipleri yanında, eşraf, memur ve ulema gibi bölgenin ileri gelenlerinin yurt çapında ve çoğunlukla birbirinden habersiz olarak oluşturdukları mahalli teşkilatlar oluşturdu. Bu toplumsal kategoriler içerisinde Batılı anlamda ‘millet’ düşüncesine en yakın olanlar ordu mensupları, sivil idareciler ve onlarla benzer eğitim anlayışından gelen aydınlardı. Batılı anlamda ‘millet’ düşüncesine yakın olan bu katmanlara, “milî iktisat”, ekonominin Türkleştirilmesi politikalarıyla palazlanan Müslüman küçük burjuvaziyi de eklemek mümkündür. Bununla birlikte mücadeleyi yürüten kadrolar içerisinde bırakın Batılı anlamda ‘millet’ düşüncesini, kolektivite oluşturabilecek farklı değer yargıları da vardı. Emperyal güçlerin Anadolu’da azınlıklardan kurulu bir sömürü ağı üzerinden hareket etmesi ve/veya ettiğinin düşünülmesi, sadece bu kategorileri değil, ahalinin emperyalizmin doğrudan doğruya tepkileriyle karşılaşacak olan kesimini de mücadeleye sürükledi. Bu noktada Connolly’ye başvurmak, bize söylem noktasında bazı ipuçları verebilir. Connolly’nin ifadesiyle, “kimlik, var olmak için farklılığa gereksinim duyar ve kendi kesinliğini güven altına almak için farklılığı ötekine dönüştürür.”²⁵ Bu bağlamda, doğal olarak “kimlik tasarımları dizisinin büyük ölçüde bir nebula olarak kaldığı [...] millî kimliğe ilişkin bir tartışma veya bir ‘kimlik mühendisliği’”nin yapılmadığı Millî Mücadele döneminde,²⁶ istiklâl mücadelesi

²⁴ Tanıl Bora, “İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 71, Kış 1996, s. 171. Danışmend de bu konuda şunları dile getirmektedir: “Bizde yalnız bir Türkçülük değil, birçok Türkçülükler vardır ve hattâ bunlar arasındaki ihtilâflar bâzan husumet derecelerine kadar dayandığı için, Türkiye’de milliyet fikri henüz müşterek bir iman esası olamamış[tr]. [...] Milliyetin bütün milletçe müşterek ve mukarrer bir mânâsı olmadığı için şahsî telâkkilere tâbi muhtelif ve mütenâkız tariflere tesadüf edilir! [...] Bu ihtilâflarla tenakuzlara resmî vesikalarda bile tesadüf edilebilir. Bizde milliyetin hususî târifleri gibi resmî târifleri de rengârenk bir mozaik teşkil edebilecek kadar çeşitlidir!” Bkz. İsmail Hami Danişmend, *Türklük Meseleleri*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 4-5.

²⁵ William E. Connolly, *Kimlik ve Farklılık Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, çev. Fermâ Lekesizalın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 93.

²⁶ Bora, “İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği”, s. 172. Sarıay, Türk milletine ilişkin kesin bir tanımlama yapılmamasında, imparatorluk mirası üzerine kurulmuş olan yeni devletin henüz Türk kültürüne entegre olmamış bazı küçük grupları da içine alacak bir ölçü bulmak durumunda

verenler, mücadele edilmesi gereken grubu, yani emperyal güçleri ve onların Anadolu'daki uzantıları olarak değerlendirilen Hıristiyan azınlıkları, en görünür özellikleriyle önce dinleri, ardından etnik kimliklerini meydana getiren unsurlarla kodladı. Buna bağlı olarak mücadeleyi yürütecek unsurlar da kendisini, aralarında ayırım bulunmayan, bölünmez bir bütün, yani Türk-Müslüman kitle olarak gördü ve bu şekilde hareket etti. Öyle ki, "köylerden, kasabalardan ve kentlerin kenar mahallelerinden bir araya gelip Yunanlılar ve onları destekleyenlerle savaşan insanlar Frenk, Rum ve kafirlerle savaşıklarını düşünüyorlardı."²⁷ Bütün bunlar, "biz" bilincinin -tüm Müslümanlar- alanının genişlemesine yol açtığı gibi, "onlara/ötekilere" karşı, biz bilincini keskinleştirdi.

"İstiklâl/Millî Mücadele" yıllarında(1919-1923) kullanılan kavram ve sıfatların, "millî istiklâl", "hakimiyet-i milliye", "millî hareket" ve "Kuva-yı Milliye" gibi genel olarak "millî" vurgulu olduğu bilinen bir gerçektir.²⁸ Safa, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak bastığı andan itibaren istiklâle yönelik bütün söylemlerinde, "millet", "irade-yi millîye", "hakimiyet-i millîye", "vicdan-ı millî" ve "milliyet" kavramlarına sıklıkla başvurduğunu ve milliyetçilik kavramının bütün anlamlarını içine aldığını belirtmektedir.²⁹ Her ne kadar "millî" ve "millet"e yönelik kavramlar sıklıkla kullanılmış olsa da, genel olarak toplumsal tabanda ve elbette "Kurtuluş"u yürüten kadro içerisinde yer alan bazı isimlerde de, bu tarz vurguların kolektif hafızadaki İslamî söylem üzerinden ele alınarak değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Bu durum Bora'nın yerinde tespitiyle, Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafyada dinî millileştirme ve milliyetçiliği dinsellemenin, Batı Avrupa örneklerinin abartılarak izlenmesi ve özellikle de Alman romantiklerinden ilham alınarak gündeme gelmesiyle

olmasının ve mevcut topraklar üzerinde bir güç oluşturmak için içeride millî birliği kurmak düşüncesinin etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 235, dipnot42.

²⁷ Paul Stirling, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Toplumsal Değişme ve Toplumsal Denetim", *Mustafa Kemal ve Ulusal Bir Devletin Doğuşu*(Ed. Vasıf Erenus), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 50. Ayrıca bkz. Timur, ss. 15-18; Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*,(Yay. Haz. Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 114. Benzer şekilde Ekinci de şunları dile getirmektedir: "Ülkeyi ele geçiren Hıristiyan işgal kuvvetlerinin hilafet makamı ile padişahlık makamını baskı altında tutması, kurtuluşa birleştirici tek öge olarak, din faktörünü ön plana çıkarmıştır. Ülkedeki gayrimüslimlerin de önemli oranda işgalci kuvvetlerle işbirliği yapmaları dinin önemini daha da artırmıştır. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı boyunca, Müslüman Türklerle Türk olmayan Müslümanların (Kürtler, Çerkezler, Lazlar, Araplar, vb) kurtuluş cephesine kazanılması amacıyla din faktörüne ağırlık verilmiştir." Bkz. Tarık Ziya Ekinci, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*, Küyerel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 128.

²⁸ Sarıncay, a.g.e., s. 43.

²⁹ Safa, a.g.e., s. 85-86.

yakından ilgilidir. Başka bir ifadeyle, milliyetçi ideolojinin, yüzeysel modernist bakış açılarının aksine dinî tasavvuru ziyan etmeden onu dönüştürerek sürdürdüğünü, yani kutsiyeti sekülerleştirdiğini, millet kavramını modern bir aşkınlıkla karşıladığını göz önünde bulundurmamak gerekir. Özetle imparatorluk topraklarında gayri Müslim toplulukların kendi ulus-devletlerini kurması, zamanla imparatorluğun Türk-Müslüman kesiminin Müslümanlıkla Türklüğü özdeşleştirmesini gündeme getirdi.³⁰ Anderson'ın ifadesiyle, "hayali cemaat" içindeki kimliğin en önemli harcını İslâm'ın oluşturması, yerel direnişi ulusal boyuta dönüştürmek için hareket eden ve "Hakimiyet-i milliyeye müstenit, bilakaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek"³¹ amacındaki Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki çekirdek kadronun söylemine yansdı. Diğer bir ifadeyle, halkın katıldığı geniş bir cephe inşa etmek mecburuyeti, yerel olanın ön plana çıkarılmasını gündeme getirdi. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere aydınlanmacı ve akılcı Batı kültüründen gelen milliyetçi entelijensiya, mücadeleye katılımı artırmak için, yerel kültürü işin içine sokma ve sömürgeciliğe direnişte yerel motiflere yer verme durumundaydı. Dolayısıyla yerel kültürlerin sömürgeciliğe karşı geliştirdiği direniş ve bu direnişte kendi geleneklerinden devraldığı unsurlar, milliyetçi mücadelenin uzun serüveninde halkı mobilize etmek amacıyla işe koyulmasına yol açtı.³² Önceliğin ulusal kimliğin inşası yerine "istiklâl", yani bağımsızlığa verildiği bu dönemde, milliyetçilik, sosyalizm ve İslamcılık ideolojilerinden yararlanma yoluna gidildi ve Anadolu'da en yaygın ideolojinin dine dayanması,³³ Millî Mücadele'nin kurucu kadrosunun da, yukarıda belirtilen toplumsal grupları mücadeleye çekmek için dinsel söyleme sık sık başvurmasına yol açtı. Başka bir ifadeyle toplumsal taban ve kolektif hafızada millet ve millî kavramlarına yüklenen

³⁰ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik Muhafazakârlık İslâmıcılık*, 6. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 98, 102. Millî Mücadele'ye fikirsel ve örgütlenme konularında katkı sunan Türk Ocaklarının kuruluş amacının, "Akvam-ı İslamiye'nin bir rükn-i mühimmi[temel direği] olan Türklerin millî terbiye ve ilmi, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terakki ve ilâsıyla Türk ırkı ve dilinin kemaline çalışmak" olarak belirtilmesi, hem Bora'nın tespitinin hem de döneme hâkim olan söyleminin anlaşılması açısından not edilmelidir. Türk Ocakları hakkında bkz. Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-deolete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997; Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.

³¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk(1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 9.

³² Çağlar Keyder, "Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Başlarken", *Toplum ve Bilim*, Sayı 62 Yaz-Güz 1993, s. 12.

³³ Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s.64; Timur, a.g.e., s. 23-24. Ayrıca bkz. Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

anlamaların farkında olan Mustafa Kemal Paşa, yeni bir ulus-devlet kurma ve yeni bir egemenlik anlayışı oluşturmak amacıyla sıklıkla bu kavramlar üzerinden argümanlarını temellendirmeye çalıştı. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın, emperyal güçlere karşı içeride birlik ve bütünlüğü sağlamak adına, bu vb. kavramlara sıklıkla başvurması anlaşılır bir durumdur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolünde olan ve imzasız başyazıların çoğunu kendisinin yazdığı Hâkimiyeti Millîye Gazetesinde çıkan bir makalede, I. Dünya Savaşı sonunda "Türkiya[nın], hiçbir milletle kıyaslanmayacak surette haksız ve adaletsiz muamelelere maruz bırakıl"dığı belirtildikten sonra, "bizim buradaki kabahatimiz[in] galiba Türk ve Müslüman olmağımızdan başka bir şey" olmadığı dile getiriliyordu.³⁴ Ancak bu dönemdeki söylemin aynı şekilde devam ettiğini belirtmek mümkün olmadığı gibi, konjonktürel gelişmelerin söylemlerde farklılıkları gündeme getirdiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Diğer bir ifadeyle milliyetçilik, sosyalizm ve İslamcılık ideolojileri söylemsel olarak bazen içiçe geçti, bazense yer değiştirdi. Nitekim 1918-1923 arasını ikiye ayırarak incelemek gerektiğini belirten Tunaya, 1921 yılına kadar din üzerine yapılan vurguya dikkat çekerken, 1921 yılından sonra "devrimci milliyetçi ideolojiyi destekleyenlerin artan gücü"nden söz etmektedir.³⁵ Göztepe ise, Millî Mücadele dönemindeki söylemsel değerlendirmeyi üç dönem üzerinden ele almaktadır. İlki, İslamî bir söylemin hakim olduğu ve Amasya Genelgesi'yle başlayıp BMM'nin açılışına kadar süren dönem; ikincisi, BMM'nin açılmasından Şubat 1921'deki Londra Konferansı'na kadar süren ve Sovyetler Birliği'yle kurulan ilişkilere de bağlı olarak kapitalizm ve emperyalizm karşıtı bir söylemin hakim olduğu dönem; üçüncüsü de, Londra Konferansı'ndan I. BMM'nin kendisini yenileme kararı almasına kadar geçen(1 Nisan 1923) ve egemenlik ve iradenin millete ait olduğu vurgusunun etkin olduğu dönem.³⁶

Millî Mücadele'yi yürüten başta Mustafa Kemal Paşa ve çekirdek kadro, toplumsal grupların "çoğunluğu için bağımsızlık savaşının anlamı[nın] bir cumhuriyetin ulusal başarısından çok, İslâmiyet'in Müslüman olmayanlar üzerindeki başarısı"³⁷ olarak gördüğünün farkındaydı. Dolayısıyla bu durum,

³⁴ Bkz. "Cihan İnkılabı", *Hâkimiyeti Millîye*, 17 Nisan 1920'den aktaran *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hâkimiyeti Millîye Yazıları*, Haz. Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s. 54.

³⁵ Bu konuda bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

³⁶ Özay Göztepe, *Cumhuriyet Söylemi Halkçılık, Milliyetçilik, Batıcılık, Laiklik(1919-1938)*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016, s. 28.

³⁷ Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Çev. M. Akkaş, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 91; Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 71,74, 75.

yürütülen mücadelede toplumsal kaynaşma ve birliktelik sağlama amacıyla İslam'ın sembolik kaynaklarından yararlanılmasını, bir anlamda dinin araçsallaştırılmasını gündeme getirdi. Nitekim Heper, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı zaman halkı direnişe özendirme için ilk toplantılarını camilerde düzenlemesini, "geleneksel yasallık sembollerinden yararlanmak" olarak yorumlamaktadır.³⁸ Milliyetçilerin, İslamî söylemin kendi davaları için önemini farkında olduğunu dile getiren Ahmad da, ulus, ulusal ve ulusalcılık terimlerinin 'millet' sözcüğünden türetildiğini ve "ulusal hareket[in] seküler bir imaj tasarlamak iste[mesi halinde], yurt(patria) anlamına gelen *vatan* sözcüğünden kolayca başka terimler türetebil"eceğini belirtmektedir.³⁹ Millî Mücadele döneminin önemli deklarasyonlarının terminolojisine bakıldığında bu durumun izleri görülebilir. "Millî Mücadele yıllarının siyasal söyleminde Türklük ve Türk milliyetçiliği deyimlerinin telâfuz edilmediği"ni vurgulayan Özbudun eklemektedir: "Gerçi Atatürk'ün 22.05.1919 tarihli ve Samsun'dan Sadarete yazılan raporunda, millet 'yekvücut olup hakimiyet esasını, Türk duygusunu hedef ittihaz etmiştir.' denilmişse de, dönemin temel resmî belgelerinde kullanılan dil[in], daha geleneksel niteliktedir."⁴⁰ Söz konusu bu geleneksel dil veya söylem, Türk ulusal kimliğinin yoğun bir şekilde dinî içerik üzerinden anlaşılmasına yol açtı; bu da "millet sistemi"nden gelenler için oldukça anlaşılır bir durumdu. Tunçay, "millet" teriminin kullanılmasının 'milliyetçilik' anlamında değil, sözcüğün 'geleneksel' kullanımıyla Rum, Ermeni, Yahudi milletleri gibi, daha çok dinsel bir kategori olarak ele alındığını ve "burada kastedilen[in] de 'Türk kavmiyeti'nden çok, 'İslam milliyeti'" olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Benzer şekilde Safa da, Millî Mücadele döneminde

³⁸ Metin Heper, "Atatürkçülük: Karizmanın Emredici 'Siyasal Çerçeve'ye Dönüşümü", *Betül Nuri Esen'e Armağan*, AÜ. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 195.

³⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 73(vurgular yazara ait).

⁴⁰ Ergun Özbudun, "Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*(Yay. Haz. Nuri Bilgin), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 63. Bunun yanında "Türkiye" ifadesine 1921 başlarından itibaren rastlandığı görmekteyiz. Nitekim, "Türkiye" adı resmî olarak ilk defa 1921 Anayasası'nın üçüncü maddesinde "Türkiye Büyük Millet Meclisi" ibaresiyle yer almış ve Mustafa Kemal, 1 Eylül 1922'de Büyük Zafer dolayısıyla yayımladığı beyannamede ilk defa "asil Türk milleti"nden söz etmiştir. Bunun yanında Mustafa Kemal'in meclisteki konuşmalarda sıklıkla "Türkiye halkı" ifadesine rastlamak mümkün. Ayrıca Halk Fırkası'nın kuruluşuna ilişkin Nisan 1923'te duyurulan Dokuz Umde'de, "Türkiye halkı" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 131; Sevan Nişanyan, "Kemalist Düşüncede 'Türk Milleti' Kavramı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 33, Mart-Nisan 1995, s. 131; GZC, *Cilt 3*, 25 Kanunuevvel 1138(1922), s.1153; GZC, *Cilt 4*, 4 Mart 1339(1923), s. 86.

⁴¹ Mete Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22, dipnot 6.

dinin birleştirici ve millî duyguyu pekiştirici rolüne dikkat çekmektedir.⁴² Dolayısıyla milliyetin, İslâmiyet üzerinden tanımlandığı bu süreçte “Anadolu ve Rumeli’nin Müslüman ahalisi” “Türk” olarak kabul edildi ve aşağıda ele alınacağı gibi, reelpolitığın bir yansıması olan bu söylem, resmî politik söylemin etnik çoğulculuğu veri olarak almasına yol açtı.⁴³

Genel anlamda bu dönemde ‘millî topluluğun’, Osmanlı ve Müslüman olma gibi geleneksel kriterlerin yanında yekpare bir kütle olarak değil, çeşitli etnik toplulukların birlikteliği olarak düşünüldüğünü -“bircümle anasır-ı İslâmîye” gibi- ve bu unsurları birbirine bağlayan bağların, ‘öz kardeşlik’, ‘karşılıklı saygı’, ‘fedakarlık duygusu’, ‘saadet ve felakette tam ortaklık’ ve ‘aynı mukadderatı paylaşma’ arzusu olduğunun dile getirildiğini görmekteyiz.⁴⁴ Yukarıda da belirtildiği gibi bu ifadeler dile getirilirken, daha çok toplumsal hafızada dinsel birlikteliğin karşılığı anlamında olan “millet” kelimesinden yararlanma yoluna gidildi. Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a ayak bastıktan sonra dile getirdikleri bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal, yukarıda değinilen İzmir’in işgali ve genel duruma ilişkin sadrazam Damat Ferit’e gönderdiği dört cümlecik telgrafın üçünde “millet ve ordu”, birinde “devlet ve ordu” terimlerine başvururken,⁴⁵ Millî mücadele’nin yol haritasının çizildiği Amasya Genelgesi’nde, “millet” ve “milletin istiklâli”nin beş, “millî” ve “millîye” kelimelerinin ise üç kez geçtiğini tespit etmekteyiz. Benzer şekilde etnokültürel bir çoğulculuk anlayışından hareket edilen Erzurum Kongresi’nde, Doğu Anadolu ve Karadeniz illerinin “yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye’den ayrılmak imkan-ı tasavvur edilmeyen bir kül” ve “bu sahada yaşayan bircümle anasır-ı İslamiye[nin] [...] riayetkâr öz kardeş” olduğundan söz edildi. Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne ise, “bircümle İslâm vatandaşlar”ın üye olabileceği vurgulandı.⁴⁶ Bununla birlikte Erzurum belgeleri arasında birkaç cümlede etnik bir vurgu olarak Türklükten bahsedildiğini, ancak bunların

⁴² Safa, *a.g.e.*, s.86.

⁴³ Bu konuda Bkz. Ahmet Yıldız, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene*” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001 ve Sevan Nişanyan, “Kemalist Düşüncede ‘Türk Milleti’ Kavramı”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 33, Mart-Nisan 1995, ss. 127-141.

⁴⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 98; Özbudun, *a.g.e.*, s. 64. Buna karşılık Feyzioğlu, Millî Mücadele’nin iki temel üzerine kurulduğunu, bunların da, “Türk milliyetçiliği” ve “millet egemenliği” olduğunu belirtmektedir. Bkz. Turhan Feyzioğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987, s. 29.

⁴⁵ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 127.

⁴⁶ Erzurum Kongresi’nin 7 Ağustos 1335 tarihli beyannamesi için bkz. Mahmut, Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 227-229.

çoğunda “Türklük ve İslam’ın” yakın bir bağlantı içinde ele alındığını⁴⁷, özellikle toplumsal tabanda Türklükle İslamiyet’in eşitlendiğini belirtmek gerekir. Bu ve buna benzer ifadeler, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Sivas Kongresi’nde kabul edilen prensip ve tüzüğünde de yer aldı: “30 Teşrinievvel sene 334 tarihindeki hudut dâhilinde kalan ve her noktasında ekseriyeti İslâmlar teşkil eden aksam-ı memalik-i Osmaniye yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye’den gayrı kabil-i tecezzi ve infikâk bir küldür. [...] Bilocümle anasır-ı İslâmîye yekdiğerine karşı hürmet-i mütekaile ile hiss-i fedakâri ile meşhûn ve vaziyet-i ırkıye ve içtimaîye ve şerait-i muhitiyelerine riayetkâr öz kardeşirler. [...] Bilumum İslâm vatandaşlar cemiyetin aza-yı tabiiyesindendirler.”⁴⁸ Yeri gelmişken Erzurum Kongresi’nde bölgedeki “Türk harsı ve İslâm medeniyetinin” ebediliğinden, Sivas Kongresi’nde ise, “harsı ve medenî faikiyet”in Müslümanlara ait olduğu topraklardan söz edilerek, bu toprakların bir bütün ve bağımsız olduğuna vurgu yapılmasının, Ziya Gökalp’in fikirlerini çağrıştırdığını vurgulamak gerekir. Bilindiği üzere Gökalp’a göre millet, “lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bir zümredir. Türk köylüsü onu ‘dili dilime, dini dinime uyan’ diyerek tarif eder.”⁴⁹ Yine hemen hemen aynı tarihlerde toplanan ve daha çok sivil inisiyatifin kontrolünde olan Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri’nde “Türk ve Müslüman vatandaşlarımız”, “Türk ve Müslüman olan memleketimiz ve dinimiz uğruna feda edilen kanlarımızla boyanmış kutsal toprağımız” gibi ifadeler dile getirildi.⁵⁰ Hareketin millî temelini tanımlamada son derece ihtiyatlı davranan Mustafa Kemal Paşa’nın, konuşma ve beyanlarında sıklıkla “millet” ve “millî” terimlerine başvurduğunu bir kez daha belirtelim. Nitekim Mustafa Kemal Paşa’nın, Erzurum Kongresi’ni açış ve kapanış konuşmasında “millet” ve “millî” vurgulu cümleleri sırasıyla 17 ve 21; Sivas Kongresi açış konuşmasında ise 26 ve 17 defa kullandığını tespit

⁴⁷ Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi(1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 231.

⁴⁸ Bkz. Mahmut, Goloğlu, *Sivas Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 245, 248.

⁴⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s. 19. Tunaya, Cevat Dursunoğlu’nun Müdafaa-i Hukukçuların ruh hallerini şöyle anlattığını aktarmaktadır: “Erzurum Kongresi’ne iştirak eden gençler Türkçü ve Garpcı, bu itibarla Ziya Gökalpçi idiler. Hepimiz onun manevi talebesiydik, fikir gıdamızı Yeni Mecmua’dan almıştık.” Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 157. Ayrıca bkz., Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma...*, s. 234.

⁵⁰ Bu konuda bkz. Hacim M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967; Bülent Tanör, *Türkiye’de Kongre İktidarları(1918-1920)*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

etmekteyiz.⁵¹ Bu süreçte sıklıkla kullanılan milli ve millet terimleriyle asıl kastedilen, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve birbirlerine dinsel bağlarla bağlanmış ulusal bir topluluktur. Nitekim Millî Mücadele'nin diplomatik hareket noktası olan Misak-ı Millî Belgesi'nde, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi "hattı içinde ve dışında dinî, soyu, istekleri bir olan ve birbirlerine karşılıklı saygı ve fedakarlık duyguları taşıyan, sosyal ve sosyal hakları ile çevre kurallarına uymuş bulunan Osmanlı İslam çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tümü[nün] fiilen ve hükmen ve hiçbir sebeple ayrılamaz bir bütün"⁵² olduğundan söz edildi. Bu ifadeler, sınırları belirlenen ve kurulması amaçlanan yeni Türk devletinin niteliğinin etnik ve dinsel türdeşlikten ziyade, çoğunluğunu Türkler, Kürtler ve Çerkezler gibi Müslümanların oluşturduğu kültürel ve dinsel anlamda homojen bir devletin amaçlandığını ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle Misak-ı Millî'yle, her ne kadar panislamizm ve panturanizm gibi anlayışlar reddedilip, ulus-devlet anlayışına yakın bir çözüm arayışı içerisinde olduğunu ortaya konulmuş olsa da, Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannamelerinde olduğu gibi, "Osmanlı Cemiyeti", "Camia-i Osmaniye" ve "Osmanlı-İslam ekseriyeti" gibi ümmet ideolojisini çağrıştıran terimler, İslam ortak paydası altında çokluğun temel alındığını göstermektedir.⁵³ Bilindiği üzere diplomatik bir çözümü hedefleyen bu belge, Mebusan Meclisi'nde kabul edilince İstanbul işgal edildi ve meclis dağıtıldı. Bu gelişmeleri Ankara'dan takip eden Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye Başkanı sıfatıyla bir bildiri yayınlayarak, İtilaf Devletlerinin girişimini, "İslam'ın kuvayı maneviyesini kırmak için son tedbir olarak" değerlendirdi.⁵⁴ Özbudun'un

⁵¹ Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, ss. 1-8.

⁵² Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 88.

⁵³ Tanör, *a.g.e.*, s. 49. Misak-ı Millî'nin görüşüldüğü Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türk" ve "millet" kavramlarına yönelik 19 Şubat 1336(1920)'de yapılan tartışma meseleye yaklaşımı ortaya koyması bakımından önemlidir. Abdülaziz Mecdi Efendi(Karesi): "...Türk kelimesine mana verilmesini rica ederim. Ben anlıyorum ki, bu kürsüde ne zaman Türk tarihi söylenirse bundan maksat Türk, Kürt, Laz, Çerkez gibi anasır-ı muhtelif-i İslamiyyedir. Bu böyle midir? (Hay hay böyledir' sadaları, alkışlar). Eğer Türk kelimesinin manası bu değilse, rica ederim, burada nutuk irad edildikçe Türk tarihi yerine anasır-ı İslamiyye denilsin. Türk kelimesine şimdi arz ettiğim veçhile mana veriliyor ve Meclis-i aliniz o suretle telakki ediyorsa bunda bir beis yoktur." Rıza Nur Bey(Sinop): "Öyledir." Hüseyin Bey(Erzurum): "Hatta Yahudiler bile dâhildir." Abdülaziz Mecdi Efendi(Devamla): "Türk kelimesinin manasını meclis bu suretle tefsir ve şerh edip efkâr-ı umumiyeye arz ettikten sonra ben Kürt'üm diyen bazı zevatın hatırına gubar-ı siyasi kondurmamak için, Türk, Kürt, Laz, Çerkez veyahut anasır-ı İslamiyye gibi tabiri kullanalım." Tunalı Hilmi Bey(Bolu): "Müslüman Osmanlılar." Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İçtima-ı Fevkalade*, Cilt 1, s, 171.

⁵⁴ Bkz. "İstanbul'un İşgali Üzerine İslâm Âlemine Beyanname(17. III. 1920)", *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 271-272.

vurguladığı gibi, “Bu temel belgelerde dikkati çeken husus, Türklük, Türk milleti, Türk milliyetçiliği gibi deyimlerin bir kere bile kullanılmamış, millî topluluğun Osmanlılık ve Müslümanlık gibi geleneksel kriterlerle tanımlanmış olmasıdır. Daha da önemlisi, bu topluluk, monolitik(yekpâre) bir kütle olarak algılanmamakta, onun çeşitli unsurlardan(bilcümle anâsır-ı İslâmiye) oluştuğu kabul edilmektedir. [...] Belki de daha ilginç, her üç belgede de hemen hemen aynı ifadelerle, bu unsurların ‘hukuk-u ırkîye ve içtimaiye’lerine ve ‘şerait-i muhutiyyetleri’ne (çevre şartları veya özellikleri) ‘tamamiyle riayetkâr’ olunacağından söz edilmiş olmasıdır. Gene ilginç nokta, Erzurum ve Sivas kongreleri tartışmalarında bu kavramları açıklığa kavuşturacak hiçbir açıklamanın yapılmamış bulunmasıdır. ‘İrksal ve toplumsal haklar’ nelerdir, ‘çevre şartları’ ile ne kastedilmektedir, bunlara ‘tamamiyle riayetkâr’ olunması nasıl sağlanacaktır? Bu belirsizliğe rağmen, sözü geçen belgelerle verilmek istenen mesajın, kültürel kimlikler bakımından çoğulculuğu benimseyen, hatta bu kimlikleri hukuk planında koruyan ve güvence altına alan bir ‘çeşitlilik içinde birlik’ mesajı olduğu kuşkusuzdur.”⁵⁵ Dolayısıyla dile getirilen bu ‘millet’in, ne klasik İslam’daki “millet” ile aynı özellikleri taşıdığını ne de konvansiyonel Avrupa modeliyle uyduğunu söylemek mümkün değildir. Dışarıdan bakıldığında Batılı uluslarla benzeşmesine rağmen, kendine has kültürel ve tarihsel özünü ve kimliğini koruduğunu belirtmek gerekir.⁵⁶ Göktürk’ün belirttiği gibi, bu ifadelerden henüz Türk kimliği ile Müslüman kimliğinin ayrıştırılmadığı, ancak bu kimliklerin azınlık kimlikleri ve talepleri karşısında bir ırk olarak tanımlandığı ve Müslüman kimliğin Türk kimliği içerisinde algılandığı ve/veya ‘İslam’ı Türkleştirmek’ olarak adlandırılabilir. yaklaşımlardan söz edilebilir.⁵⁷

Mustafa Kemal’in söyleminde önemli bir yer tutan “millet” ve “millî” vurgulu cümleler, TBMM’de yaptığı konuşmalarda da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Mesela, 24 Nisan 1920’de “Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasi Olaylar Hakkında” yaptığı uzun konuşmada bu kelimelere, 152 ve 127 defa başvurmuştur.⁵⁸ Benzer şekilde Mustafa Kemal’in dinsel birliktelik içerisinde etnik çoğulculuğu içeren

⁵⁵ Özbudun, a.g.e., s. 64.

⁵⁶ Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 24.

⁵⁷ Eren Deniz(Tol) Göktürk, “1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4 Milliyetçilik*(Ed. Tamlı Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 106.

⁵⁸ Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, ss. 12-60.

konuşmaları BMM Başkanı sıfatıyla da dile getirdiğini belirtmek gerekir: “Efendiler: Bu hudut sırf askerî mülâhazat ile çizilmiş bir hudut değildir, hududu millidir. Hududu millî olmak üzere tesbit edilmiştir. Fakat bu hudut dâhilinde tasavvur edilmesin ki, anasırı islâmiyeden yalnız bir cins millet vardır. Bu hudut dâhilinde Türk vardır, Çerkes vardır ve anasırı sairei islâmiye vardır. İşte bu hudut memzuç[karışmış] bir halde yaşayan, bütün maksatlarını, bütün mânasıyla tevhitmiş olan kardeş milletlerin hududu millîsidir.(Hepsi islâmdır, kardeşir sesleri).”⁵⁹ “Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasiyle bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada maksut olan ve Meclisi âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı islâmiyedir, samimi bir mecmuadır. Binaenaleyh bu heyeti âliyenin temsil ettiği, hukukun, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsur- u islâma münhasır değildir. Anasır-ı Islâmiyeden mürekkep bir kütleye aittir.”⁶⁰ Yukarıda da belirtildiği gibi Mustafa Kemal Paşa, mücadelenin “millî” temelini tanımlama konusunda oldukça dikkatli davranarak ve söylemlerinde özellikle “millî” ve “millet” terimlerini ön plana çıkararak hareket etti ve böylece hem bu terimlerin Osmanlı coğrafyasındaki toplulukların kolektif hafızalarındaki ‘geleneksel’ anlamından, hem de ‘modern’ anlamından, bir anlamda muğlaklığından yararlanmaya çalıştı. Çünkü, Dressler’in vurguladığı gibi, Anadolu’da XX. yüzyılın ilk yirmi yılında dinî ve millî cemaat/kimlik kavramları arasında netleşmiş bir kavramsal ayırım söz konusu değildi. İçinde bulunan toplumsal yapı için bu durumun net bir şekilde farkında olan Mustafa Kemal, bir anlamda ulus kategorisinin muğlaklığının siyasal bakımdan avantajlarından yararlanma yoluna gitti. “Bu sayede cemaat sınırlarını İslâmiyet yoluyla tamamlayan bir ahaliye tarihsel bağlamda tümüyle yabancı olduğu etnisite - veya ırk- ve dil temelinde dayalı ve bundan dolayı tamamen seküler bir yapı olan ulus kavramıyla bir devlet ve ulus-inşa süreci başlatılabilmesi mümkün olabilmektedir.”⁶¹ Kısaca bu dönemin stratejisi, halife sultanın temsil ettiği devlet iktidarına karşı toplumsal hegemonyayı kurmak olduğundan, nesnel koşulların zorladığı bir uzlaşma gündeme geldi ve bu hegemonyayı

⁵⁹ ZCC 1, 24.4.1336, s. 16.

⁶⁰ “Türk Milletini Teşkil Eden Müslüman Ögeler Hakkında, 1 Mayıs 1920”, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 74-75.

⁶¹ Markus Dressler, *Türk Aleviliğinin İnşası Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazını*, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 98-99.

sağlamak için dinsel söylem ön plana çıkarılarak,⁶² bir anlamda iki yol kullanıldı: “Milliyetçi ol, çünkü İslamı kurtaracak tek yol odur. İslama sadık ol, çünkü senin millî varlığını kurtaracak tek yol odur.”⁶³ Bu durumun, yani “Osmanlı Cemiyeti, Osmanlı-İslâm ekseriyeti” gibi daha çok geleneksel bir terminoloji kullanılmasının elbette çeşitli nedenleri vardı. En baştaki nedenlerden biri, “İstilaya karşı en belâgatli protesto”nun dinden gelmesiydi. Sevük’ün ifadesiyle, “İstiklâlde din yalnız dindir, ama istilâda din aynı zamanda milliyet gibi ve bayrak gibi.”⁶⁴ Bunun dışında bu terimlerin seçilmesinde, her şeyden önce modern ulus anlayışının berraklaşmamış ve yaygınlaşmamış olması ve İtilaf Devletlerinin, Anadolu’da etnik bölünme yaratma planlarını boşa çıkarma gibi amaçlar da vardı. Ayrıca Mustafa Kemal’in o dönemdeki feodal Anadolu toplumunun ümmet gerçeği etrafında bütünleştiğinin farkında olduğunu, bir anlamda tarım toplumlarında etkin olan tutunum ideolojisinin dine dayandığını iyi etüt ettiğini belirtmek gerekir. Çünkü Fatih’ten beri uygulanan ‘millet sistemi’ nedeniyle kavimlerin(millet) değil, dinsel grupların karşı karşıya geldiği bir toplumda, dinî farklı bir istilacının gelmesi, din ögesi etrafında kitlelerin çok daha kolay birleştirilmesine ortam yarattı. Dolayısıyla işgalci en görünür kıstasıyla Hıristiyan olarak kodlanınca, işgal edilen de kendisini benzer şekilde Müslüman olarak gördü ve antiemperyalist mücadelede İslâm, birdenbire milliyetçilik anlamına gelmeye başladı. Bunun yanında meclisteki ulema kökenli mebuslarla bağların sağlamaştırılarak, eşrafın omzu üzerinden seçkinlerin halka seslenmelerini kolaylaştırmak, ‘dinsiz İttihatçı’ damgasından kurtulmak ve İstanbul’un elindeki din silahını etkisiz kılmak için aynı silahla mücadele etmek gibi nedenler de göz ardı edilmemelidir.⁶⁵ Elbette bu durumun zamanla sorun oluşturacağı ortadaydı. Nitekim “Millî Mücadele yıllarında milliyetçi bir söylemden özenle kaçınılmış olmasını, dönemin siyasal gerekleriyle açıklama”nın “uygun” olduğunu

⁶² Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 19; Gotthard Jaschke, “Türk Kurtuluş Savaşı’nda Milliyetçilik ve Din”, çev. Aytunc Ülker, *Tarih Okulu*, Sayı II, Kış 2009, s. 85, 87.

⁶³ Mr. Ryan’ın raporu için bkz. Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009, s. 201.

⁶⁴ İsmail Habib Sevük, *Yurttan Yazılar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 484. Benzer bir ruh halinin izlerini İzmir’in işgalden kurtarılmasından sonra görmek mümkündür. “Bütün İslâm Alemi’nde Zafer Şenlikleri” başlıklı haberinde Daily Mail gazetesi, İstanbul’da camilerin donandığını, Ayasofya’da bayram namazı kılındığını ve bu namaza içeride 20 bin, dışarıda 70 bin kişinin katıldığını belirttiikten sonra, “Mustafa Kemal Paşa çok yaşa, kahrolsun Yunanistan ve Hıristiyanlar” diye bağırıldığını aktarmaktadır. Bkz. Nejat Göyünc, *Atatürk ve Millî Mücadele*, Kültür Sarayı Kitabevi, Konya, 1987, s. 138.

⁶⁵ Tanör, *a.g.e.*, s. 49; Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 97, 126-127.

belirten Özbudun, “bu gerekler[in], Millî Mücadeleyi yürüten milliyetçi kadroları, zafere ulaştıktan ve rejimi konsolide ettikten sonra devam ettiremeyecekleri bazı ittifaklara zorla” dığını eklemektedir.⁶⁶

1920-1924 arası ağırlıklı olarak “Türkiye halkı” deyimi ve “Türkiye Devleti” vurgularının ön plana alınırken, “iç egemenlik” konusu da, millet vurgusuna paralel bir şekilde “millet egemenliği” üzerinden formüle edilmeye çalışıldı. Nitekim Amasya Genelgesi’nde “milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.” vurgusu, Erzurum ve Sivas belgelerinde “irade-i milliyeyi hâkim kılmak” şeklinde yer aldı. Benzer şekilde Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920’de Ankara’da meclisin açılması üzerine hükümet kurulması için verdiği önergede, “Büyük Millet Meclisi’nin üstünde hiçbir güç” bulunmadığını dile getirdi. Bütün bu ifadeler, özellikle ve başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, mücadeleyi yürütecek kadrolar için zaruriydi. Cangızbay’ın vurguladığı gibi, mücadeleyi yürüten kadro, Osmanlı siyasal sisteminden koptuğu için, egemenliğini meşrûlaştıracak temelden yoksun kaldığının bilincindeydi. Söz konusu kadro, bu yıllarda bir toplumsal grup olarak bir sınıf oluşturmadığı gibi, her hangi bir aile ya da aşiret, hatta kavim ya da ırka dayanmadığı için de egemenliğini bunlar adına meşrûlaştıramazdı. Dolayısıyla bütün bunlar, egemenliğin kaynağına “milletin” yerleştirilmesini kaçınılmaz kıldı.⁶⁷ Millet egemenliği noktasında BMM ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Tanör’ün vurguladığı gibi, bunu taçlandırdı: “Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.”⁶⁸ Bu süreçte oluşturulmaya çalışılan bu birlikteliğin izlerini ve bir anlamda milletin, Gökalp’in terminolijisine benzer bir şekilde tanımlanmasını, dönemin önemli isimlerinin açıklamalarında da görmek mümkündür. Nitekim uzun süre Türk Ocakları başkanlığı yanında TBMM kabinelerinde Maarif Bakanlığı görevlerinde de bulunan Hamdullah Suphi, 1923’te Ankara’da öğretmen okulunda “Milliyet Düsturları”ndan söz ettiği bir konferansta, kimlerin ‘bizden olmadığına’ değindikten sonra şunları dile getirmiştir: “Türkçe konuşan, Müslüman olan ve Türklük sevgisini taşıyan Türk’tür. Biz onda dil birliği, din birliği ve dilek birliği arıyoruz.”⁶⁹ Benzer şekilde Ağaoğlu Ahmet de, “Millî Şuur”un ‘teessüs ve tekevvününde’, “lisan, din, edebiyat, bediiyyet ve müşterek

⁶⁶ Özbudun, *a.g.e.*, s. 65.

⁶⁷ Kadir Cangızbay, *Hiçkimsenin Cumhuriyeti*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000, s. 15.

⁶⁸ Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, 9. Baskı, İstanbul, 2009, s. 44,46.

⁶⁹ Hamdullah Subhî Tanrıöver, *Dağ Yolu I*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 152.

tarikh'in etkili olduğuna vurgu yapmıştır.⁷⁰ Aslında bu ifadeler, Gökalp'in din ile milliyetçilik arasındaki gerilimi, dini, ulusun aslî unsuru olarak tanımlayarak aşmaya çalışmasıyla benzeşmektedir. Diğer bir ifadeyle, "Osmanlı'nın son dönemiyle Cumhuriyet'in kuruluş dönemine geçişe fikrî müdahalede bulunan aydınların şecereleri de İslâmcılıkla milliyetçilik arasındaki geçişliliğin bir göstergesidir."⁷¹

I. BMM'nin Türk-Müslüman kitlenin çoğunlukta olduğu Anadolu topraklarını kapsayan Misak-ı Millî'yi temel alması, Türk milliyetçiliğinin gerçekte panislamist ve panturanist eğilimlere denk düşmeyen ve İslamiyet'e Türk milliyetçiliğinin kurucu bir ögesi olmaktan çok, dönemsel bir taktik aracı olarak yaklaşan bir çizgi sundu.⁷² Özellikle içeride halkı TBMM etrafında toplama ve İstanbul hükümetinin olumsuz propagandalarını etkisiz kılmak amacıyla İslamî söylemlere, daha önce de belirtildiği gibi, sık sık başvuruldu. İç politikada "hilafeti ve saltanatı, vatan ve milleti, millî hakimiyet prensibinin gerektirdiği esaslar dahilinde kurtarmak" fikrinin dile getirilmesi,⁷³ BMM'nin halk üzerinde etkinliğini kurmasını artırırken, dış politikada, özellikle Pantürkizm'in reddi ve emperyal güçlere karşı Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma stratejisi, TBMM ile Sovyet Rusya'yı birbirine yakınlaştırdı. Timur'un belirttiği gibi, Mustafa Kemal Paşa bu dönemde İngiliz emperyalizmi ile Sovyet Rusya sosyalizmi arasındaki temel anlaşmazlıklardan yararlanarak Anadolu'da bağımsız bir Türk devleti kurmanın yollarını aradı.⁷⁴ Sezgin ise, BMM Hükümetinin genel politikasının iki esasa dayandığını belirtmektedir: "Hilafet ve saltanata bağlı kaldığını bildirerek Anadolu'da (ve mecliste) birliği sağlamak; işgal kuvvetlerine karşı savaşında Sovyet Rusya ile ittifak yapmak."⁷⁵ Bu

⁷⁰ Ağaoglu Ahmet, "Millî Şuur", *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1340/1924'den aktaran, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I* (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 97.

⁷¹ Bkz. Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali*, 6. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 115.

⁷² Göktürk, *a.g.m.*, s. 112.

⁷³ Tunaya, amaçtaki tezadın iki nedenden doğduğunu belirtmektedir: "Birinci sebep, İslâmcı, milliyetçi, sosyalist, gelenekçi, komünist özetle muhafazakâr ve devrimci görüşlerin bir arada bulunmasının ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. [...] Bu bakımdan bir tezatlar meclisinden bahsetmek mümkündür. İkinci sebep, birincisinin devamı halindedir. Bir taraftan millî hakimiyet prensibini benimsemek ve siyasî müesseseleri buna göre kurmak ve Meclis'in üstünde hiçbir kuvvet olmadığını kabul etmek, bir taraftan da Saltanat ve Hilafet'i kurtararak, bir monarşiyi devam ettirmek, birbirini inkâr eden iki siyasî şeklin bir arada muhafazası isteği, tezadın da kendisi oluyordu. Fakat, tezat Meclis'in bizatihi yapısından, başlangıçta hayli geniş olan muhafazakâr bir kitlenin tatmini zaruretinden doğuyordu." Bkz. Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s. 245.

⁷⁴ Timur, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁵ Sezgin, *a.g.e.*, s. 33.

noktada Sovyet Rusya'nın Türk hareketinin Batı ile kendi arasında kurduğu tampon durumdan faydalandığını, ayrıca Anadolu'daki kitleyi, işçi ve köylü hükümetine dayalı Sovyet sistemi kurarak, kendi birliğine katmayı umduğunu elbette göz ardı etmemek gerekir.⁷⁶ TBMM hükümetinin, Sovyet Rusya ile yakınlaşması, kaçınılmaz bir şekilde söyleme de yansıdı. Bunun en önemli göstergelerinden birisi, meclisin 21 Ekim 1336(1920)'da kabul ettiği "Halkçılık Beyannamesi"ydi. Bu beyannamede TBMM'nin, "millî hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin ve hilâfet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül et"tiği vurgulandıktan sonra, şunlar dile getiriliyordu: "Binaenaleyh hayat ve istiklalini, yegâne ve mukaddes bildiği Türkiye Halkı'nı, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hakimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı kanaatındadır."⁷⁷ Daha çok "Halkçılık Programı" olarak bilinen Teşkilat-ı Esasîye Kanunu Layihası'nda ise, "TBMM'nin millî sınırları içinde hayat ve bağımsızlığını sağlamak ve hilafet ve saltanat makamını kurtarmak yeminiyle kurul"duğu belirtildikten sonra, TBMM Hükümeti'nin "halkı, emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden kurtararak, idare hakimiyetinin gerçek sahibi kılmakla amacına ulaşacağı" vurgulandı.⁷⁸ Göztepe'nin vurguladığı gibi, dönemin Anadolu'daki sol örgütlerinin büyük bir kısmı, İslâm düşüncesi ile Bolşevizm akımını eklektik bir şekilde birleştirmeye çalıştı ve söylemde bir yandan emperyalizm ve kapitalizm karşıtlığı dillendirilirken, diğer yandan da İslamî öğelerin ağırlığı önemli bir yer tuttu.⁷⁹ Bunun yanında Mustafa Kemal'in Bolşeviklik cereyanını önemli bir tehlike olarak görmediğini de belirtmek gerekir. Mustafa Kemal'in meclisin gizli oturumundaki şu cümleleri dikkat çekicidir: "Bu noktada iki ciheti birbirinden tefrik etmek lazımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşeviklik Rusyasıyla ittifak etmek. Biz Heyeti İcraiye, Bolşeviklik Rusyasıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle bir mesele ile iştigale bizim ihtiyacımız yoktur. Fakat ittifak meselesi kemali ciddiyet ve ehemmiyetle takip edilmektedir."⁸⁰ Özellikle I. İnönü Savaşı'nın kazanılması ve sonrasında gündeme gelen Londra Konferansı'na TBMM Hükümetinin temsilci

⁷⁶ Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s. 249-251.

⁷⁷ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Halkçılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, t.y, s. 1932.

⁷⁸ Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 29.

⁷⁹ Göztepe, *a.g.e.*, s. 54.

⁸⁰ *GZC*, Cilt 1, s. 48, 29 Mayıs 1920'den aktaran, Sevinç-Demirkent, s. 23.

göndermesi ve sol örgütlerin ciddi oranda tasfiye edilmesi, Sovyet Rusya'nın tepkisini çekse de, iki devletin anlaşmalarına engel olmadı. Ancak Batıyla uzlaşma çabaları, Halkçılık anlayışında önemli değişikliklere yol açtı. Nitekim bu süreçte, 20 Ocak 1921'de kabul edilen anayasa ile önceki tasarıdaki Halkçılık anlayışı arasındaki farka dikkat çeken Göztepe, daha önce yer alan emperyalizm ve kapitalizm karşıtlığının, yeniden formüle edilerek kapitalizm karşıtı söylemin terk edildiğini ve halkçılık fikrinin irade ve egemenliğin ulusta olduğu fikriyle sınırlandırıldığını belirtmektedir.⁸¹ Bundan sonraki süreçte gerek askerî başarılar ve diplomasi yoluyla, gerekse Sovyet Rusya'dan alınan destekle emperyal güçler ve uzantılarının Anadolu'dan atılmasına yönelik adımlar, bir yandan egemenlik fikrinin millete ait olduğunun sıklıkla vurgulanmasına, diğer yandan da demografik homojenleşmeye yönelik adımlara da bağlı olarak, Türk milliyetçiliğinin tanımlanmasının içerik sınırlarında değişikliklere yol açtı. Diğer bir ifadeyle belirlenen sınırlara yönelik kontrolün her geçen gün artması, "anasır"ların Türk kimliği altında konumlanması ve yavaş yavaş dillendirilmez olmasını, çubuğun bu doğrultuda bükülmesini gündeme getirdi. Bunun ipuçlarını Mustafa Kemal'in konuşmalarında görmek mümkün. Nitekim Mustafa Kemal, yukarıda bahsedilen 24 Nisan 1920'deki meclis konuşmasında, "bu hudut dâhilinde tasavvur edilmesin ki, anasırı islâmiyeden yalnız bir cins millet vardır." dedikten sonra bu "anasır"ları tek tek belirtme gereği duymuşken, 1 Mart 1922'de TBMM'deki konuşmasında ise "anasır"ı, "Türkiye halkı" vurgusu altında toplama gereği duymuştur: "Türkiye halkı ırkan veya dinen ve harsen müttehit, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekaabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve mukadderat ve menafii müşterek olan bir heyeti içtimaiyedir."⁸² Ancak bu dönemde ağırlıklı olarak "anasır" ve "Türkiye" ifadelerine, yer yer de "Türk" ifadesiyle yapılan tanımlamalara başvurulsa da, çoğulcu ve İslamî yönü ağır basan milliyetçi söylemin Lozan Antlaşması imzalanana kadar devam ettiğini belirtmek gerekir. 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, bunun bir başka göstergesidir. Bu noktada özellikle anayasanın üçüncü maddesinde geçen, "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" hükmü, oldukça anlamlıdır. 'Dönemin ruhuna' uygun bir şekilde devletin adının "Türk Devleti" değil de, "Türkiye Devleti" olması, Millî Mücadele'nin diğer belgelerinde geçen İslam unsurlarının çoğulculuğunun bir uzantısıdır. Diğer bir ifadeyle Türkiye Devleti ibaresi, etnik

⁸¹ Göztepe, *a.g.e.*, s. 68.

⁸² "Üçüncü Toplanma Yılıni Açarken", *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 236.

kökünü, dili ve kültürü ne olursa olsun, belirli bir siyasal coğrafyada, yani Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayanların siyasal birleşmesinin en üst noktası olan yeni bir devletten söz etmektedir. Burada en dikkat çekici noktalardan biri de, devleti oluşturan kitlelerin kimlikleri arasında bir hiyerarşiye gidilmemesidir.⁸³

“Lozan Konferansı sürecinde Türk Hükümeti’ni yönlendiren temel fikir, Anadolu’nun toprak bütünlüğünün korunması yani Kürt ve Ermeni taleplerinin mutlaka bertaraf edilmesi ve yeni sınırlar içinde mümkün olan en yüksek düzeyde dinsel-kültürel türdeşliğin sağlanması ol”duğundan,⁸⁴ TBMM delegasyonu azınlıkları din üzerinden tanımlama yoluna giderek etnik ve ulusal kimlik sorunlarına girmeme yoluna gitti. Öyle ki anadilleri Türkçe veya Kürtçe olan Anadolu Ermenileri azınlık, Ermenice konuşan Müslüman Ermeniler, Müslüman olarak kabul edildi. Bu yaklaşımı, Osmanlı “millet sistemi” üzerinden “azınlık statüsünü” belirleme çabası olarak ele almak mümkündür. Dolayısıyla Türk ulus devletinin kurucularının zihinsel dünyalarında “millet”, Müslümanlardan oluşan bir topluluk olarak kabul edildiğinden, Lozan görüşmelerinde nüfus mübadelesine ilişkin tartışmalarda da bu doğrultuda hareket edildi. ‘Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarla Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukların’ mübadelesine karar verilmesi sonucunda Türkçe konuşan, Grek harfleriyle Türkçe yazan ve kiliselerinde Türkçe dualar eden Karamanlılar ve Pontus Ortodoksları, ısrarlı protestolarına karşın “Rum” sayılarak zorunlu olarak mübadele edildi. Benzer şekilde ırk ve anadil unsuru gözönüne alınmaksızın Girit ve Rumelinin Müslüman halkı “Türk” kabul edilerek muhacerete kabul edildi.⁸⁵ Aslında belirlenen bu kıstasın, “millet sisteminin,

⁸³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 254; Ergun Özbudun, 1921 *Anayasası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992, s. 24; Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

⁸⁴ Özlem Kaygusuz, “Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncülleri: Milli Mücadele Dönemi’nde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı 60-2, 2005, s. 203.

⁸⁵ Bkz., Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç(1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995; Nişanyan, *a.g.m.*, s. 131-132; Çağlar Keyder, “Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları”, *Ege’yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*(Der. Renée Hirschon), çev. Şennur Özdemir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 57; Foti Benlisoy, “Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol: ‘Hristiyan Türkler’”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 4 *Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss.927-933. “Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz/ Ne Türkçe yazar okuruz ne de Rumca söyleriz/ Öyle bir mahludî hatt-ı tarikatımız vardır,/ Hurufumuz Yunanice, Türkçe meram eyleriz.” XIX. yüzyılın sonlarında kendilerini bu dörtlükle tanımlayan Karamanlılar için bkz. Evangelia Balta, *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine*

ironik bir şekilde tam da hukuken lağvedildiği uğrakta, yüceltilmesi”⁸⁶ anlamına geldiği de söylenebilir. Özetle başta Mustafa Kemal olmak üzere “kurtuluşu” yürüten kadro, Millî Mücadele yıllarında pragmatik refleksle kozmopolit toplumsal yapıda bir denge oluşturabilmek ve uzun vadeli kararların uygulanması için gerekli iklimi yaratmak amacıyla ‘millet’i, çokluk ve/ya çeşitlilik üzerinden tanımlama yoluna gitti. Genel olarak İslam kardeşliği duygusunu ön plana alan bir söylem oluşturarak ve Anadolu Müslümanlarını “Müslümanlık Sözleşmesi” etrafında bir araya getirerek batıda Yunanlılara-Rumlara, doğuda ise Ermenilere karşı başarılı bir mücadele yürüttü.⁸⁷ Bu söylemin, bir de Anadolu dışındaki Müslüman kitleler üzerindeki etkisini hesaba katmak gerekir. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Ankara hükümetinin yetkilileri, özellikle İngiltere ve Fransa’nın sömürge altında tuttuğu Müslüman kitlelerin desteğini almaya çalıştı ve bu kitleler üzerinden emperyalist güçlere karşı bir basınç oluşturmayı amaçladı.⁸⁸ Sonuç itibarıyla Lozan Antlaşması’yla bu sözleşmenin başarısı belgelendi. Bununla birlikte Zürcher’in vurguladığı üzere, mücadeleyi yürütenlerin kullandığı terminoloji, politik, toprağa dayalı, dinî unsurları içeren ve Osmanlı Müslüman kimliğinin egemen konumda olduğu bir bileşim olsa da, hareketin dinî bir hareket olduğunu iddia etmek mümkün değildir. “Hareketin amaçları net bir şekilde siyasaldır. Ancak, üzerinde temellendiği grup kimliği, esas olarak dinî terimlerle tanımlanmıştır.”⁸⁹ Sarıнай’ın ifadesiyle, “Millî Mücadele toplumumuzun

Araştırmalar, çev. Nazif Bozatl, Levent Cinemre, Ari Çokona, vd, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014. Sevük’ün 1936’da, Orta Anadolu’ya yaptığı bir gezide mübadele için yazdığı şu satırlar oldukça manidardır: “Dili bizim, kanı bizim, giyinişleri ve yaşayışları hep bizim olan bu Hıristiyan Türkleri sırf dinleri ayrı diye mübadeleye tâbi tuttuk. Gidişleri bir yazıkken giden yerine geleceğin gelmevişi de Niğde’ye ikinci bir yazık olmuş.” Bkz. Sevük, *a.g.e.*, s. 139.

⁸⁶ İoannis N. Grigoriadis, *Kutsal Sentez, Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşılama*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 70. Bu durumu anlamak için Gökalp’in şu satırları açıklayıcı olabilir: “Filhakika, bir adam kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, dilde ve dinde müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister.” Gökalp, *a.g.e.*, s. 19.

⁸⁷ Şükrü Aslan, “Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri”, *Tarih, Sınıflar ve Kent* (Der. Besime Şen, Ali Ekber Doğan), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 380. Ünlü, 1918-1923 arasında yürütülen mücadelenin “Müslümanlık Sözleşmesi” etrafında yürütüldüğünü, Lozan Antlaşması’nın imzalanması ve Cumhuriyet’in ilan edilmesinin ardından Mustafa Kemal ve arkadaşlarının uluslararası konumlarından ve ulusal güçlerinden emin olarak uzun süre beklettikleri Türkleştirme projesine başladıklarını ve “Türklük Sözleşmesi”nin gündeme geldiğini belirtmektedir. Bkz. Barış Ünlü, “Türklük Sözleşmesi’nin İmzalanışı(1915-1925)”, *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 2014, ss. 47-81.

⁸⁸ Bu konuda bkz. İskender Gökalp-François Georgeon, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, çev. Cüneyt Akalın, Arba Yayınları, İstanbul, 1990.

⁸⁹ Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 240. Zürcher bir başka makalesinde de, ulusal bağımsızlık hareketi(1918-1920) ve onu izleyen Kurtuluş Savaşı’nın(1920-1922), Osmanlı Müslüman ulusçuluğunun en yüksek noktası olduğunu söylemenin abartı olmayacağını belirtmektedir. Bkz.

ümmet halinden millet haline geçiş sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple Türkiye’de çağdaş manada bir millet oluşturma ve ona muhteva kazandırma Türk Millî Mücadele hareketi ile birlikte Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır.”⁹⁰ Bu bağlamda, 1919-1922 arasında İslamî formülü göz ardı etmeyen ve “paradoksal olarak, ortadan kaldırmak üzere bulunduğu sırada bile, Hilâfet’in prestijinden faydalanma yoluna gitse de” Mustafa Kemal’in, “her iki durumda da, gelecekte hayalini kurduğu Türkiye’nin ne şekilde olacağına dair kararını çok önceden ver”diğini göz önünde bulundurmamak gerekir.⁹¹ Bu süreçte Mustafa Kemal, sıklıkla kullandığı “millî” kelimesinin “dinî olan” ve “ulusal olan” şeklindeki çift anlamlılığın yararlanma yoluna giderek, “en azından kavramsal düzeyde ulusçu söyleme geçişe zemin hazırladı.”⁹² Oran, Mustafa Kemal’in konuşmalarından hareketle, Cumhuriyet’in ilanından önce(1919-1923) “Türkiye” kelimesiyle yapılmış tamlamaları, Cumhuriyet’in ilanından sonra ise(1923-1938) “Türk” kelimesiyle yapılmış tamlamaları kullandığını belirterek şunları dile getirmektedir: “‘Türkiye Ordusu’nu Cumhuriyet’in ilanından önce 9 kere kullanmış, ilanından sonra hiç kullanmamıştır. Buna karşılık ‘Türk Ordusu’nu Cumhuriyet’in ilanından önce 4 kere, sonra ise 13 kere kullandığı görülmektedir. Yine, ‘Türkiye Milleti’ni 1923’ten önce 3 kere, sonra 1 kere; ‘Türk Milleti’ni ise önce 60 kere, sonra 186 kere kullanmıştır. [...] ‘Türk’ kelimesi 1921 Anayasası’nda hiç geçmez[ken], 1924’te 12 kere” geçmiştir.⁹³ Oran’ın bu tespiti, Millî Mücadele döneminde elde edilen askerî ve siyasi başarılarla paralel bir şekilde, kimliğin aşamalı bir şekilde “çoğul” anlamdan “tekil” bir anlama doğru kaymaya başladığını göstermektedir. Burada bir parantez açarak, bu dönemde Mustafa Kemal’in zaman zaman kullandığı “Türk” teriminin sınırlarının ne olduğunun

Erik Jan Zürcher, “Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları, 1908-1938”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*(Der. Kemal Karpat), çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 273. Benzer şekilde Tunçay da, Millî Mücadele’nin başından Cumhuriyet’in ilanına kadar geçen süreçte halk arasında ulusçu bir tutunum(cohesion) bilincinin yaygın olmamasının İslamî dayanışmayı gündeme getirdiğini, “hatta ‘dinin siyasete alet edilmesi’ yolunda, Osmanlı dönemine oranla daha ileriye gidil”diğini belirtmektedir. Bkz. Mete Tunçay, “İkna(Inandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)”, *Eleştirel Tarih Yazıları*(Yay. Haz. H. Bahadır Türk- H. Emrah Beriş), Liberte Yayınları, Ankara, 2005, s. 156, 177, 285.

⁹⁰ Sarıncay, a.g.e., s. 46.

⁹¹ Şerif Mardin, “Türkiye’de Din ve Laiklik”, çev. Fahri Unan, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 63-64. Karpat da, Mustafa Kemal ve çevresindeki kadronun “millî irade” ve “millî hâkimiyet” gibi sık sık kullandığı terimlerin ‘devlet’ ve ‘millet’ kavramlarının çağdaş anlayışından çıkarıldığını belirtmektedir. Bkz. Karpat, “Modern Türkiye”, s. 105.

⁹² Yıldız, a.g.e., s. 91,129. Ayrıca bkz. Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 134.

⁹³ Baskın Oran, “‘Türk’ Teriminin Öyküsü, 21. Yüzyılda Milliyetçilik (Der. Elçin Aktoprak- A. Celil Kaya), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 257-258.

net bir şekilde ortaya konulmadığını, hatta Millî Mücadele'yi başarıya ulaştırmak adına, bundan kaçındığını ve Türk terimini daha çok coğrafi anlamda kullandığını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle dönem millet vurgusunun, Alman teorisindeki ırk, kan ve dil gibi 'nesnel birlik öğelerine' değil de, Ernest Renan'ın formüle ettiği Fransız yaklaşımındaki inanç ve istek gibi 'öznel öğelere' dayandığını belirtmek gerekir. Ayrıca Batı emperyalizmine karşı olan bu milliyetçilik anlayışının Batılılaşma/Çağdaşlaşma yanlısı olduğu da göz ardı edilmemelidir.⁹⁴ Belki de bu boyutu en iyi özetleyen Hamdullah Suphi'nin şu ifadeleridir: "Biz yenilseydik, Avrupalılık mağlûp olacaktı. Biz kazandık, Avrupalılara karşı Şarkta garp fikirlerini, garp esaslarını muzaffer kıldık."⁹⁵

Sonuç

Türk ulus-devletinin kuruluş sürecinin ilk ayağı olan Millî Mücadele yıllarında(1919-1923), mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki çekirdek kadronun, 1912'den beri çeşitli savaş ve cephelerde mücadele veren halkı, "son sığınak" olarak adlandırılan Anadolu'nun "kurtuluşu" için örgütlemesi ve bu kitleyi bağımsızlık savaşı konusunda organize etmesi kolay bir iş değildi. Verilen kurtuluş mücadelesi, bir yandan emperyal güçlere ve onların yerel uzantılarına, bir anlamda alt emperyal unsurlara, diğer yandan da İstanbul hükümetine karşı yürütüldüğünden, kitleyle bütünleşmek, kitleyi mücadeleye dahil edecek söylemi geliştirmek oldukça önemliydi. Başka bir ifadeyle Mustafa Kemal ve kurtuluşu yürüten kadro, Anadolu halkını mücadeleye katma konusunda oldukça dikkatli bir söylem geliştirmeleri gerektiğinin farkındaydı. Dolayısıyla içinde bulunulan toplumsal yapının değerlerini ve söz dağarcığını dikkate alan bu kadro, daha geleneksel bir söylemle kitleleri mücadeleye dahil etmeye çalıştı. Bunun yolu da sıklıkla, "millet" ve "millî" vurgulu ifadelerle kitlenin "istiklâl" mücadelesine davet edilmesinden geçiyordu. Nitekim Millî Mücadele'nin temel metinleri olan genelgeler ve kongre kararlarında bunun izlerini görmek mümkündür. Özellikle Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da tam bağımsız bir Türk ulus-devleti kurmak için, "millet sistemi"nden gelenlerin kolektif hafızasında var olan "millet" kavramı üzerinden, yani kavramın geleneksel anlamından yararlanma

⁹⁴ Tanör, *Kurtuluş Kuruluş* s. 239, 240.

⁹⁵ Hamdullah Subhî Tanrıöver, *Dağ Yolu II*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 94.

yoluna giderek, halkı örgütlemeye çalıştı. Diğer bir ifadeyle Mustafa Kemal, sıklıkla başvurduğu “millet” kelimesinin “dinî olan” ve “ulusal olan” şeklindeki çift anlamlılarından yararlanma yoluna gitti. Böylece bir yandan Anadolu halkını emperyal güçlere karşı bağımsızlık konusunda örgütlerken, diğer yandan da “millî”, “millet” ve “millet egemenliği” üzerinden yeni bir egemenlik anlayışını işlevsel hale getirmeye çalıştı. Mustafa Kemal Paşa ve kurtuluşu organize eden çekirdek kadronun kullandığı terminoloji geleneksel, teritoryal ve dinî unsurları içerse de, yani XIX. yüzyılın sonlarından itibaren gündeme gelen Osmanlı Müslüman kimliğinin bir bileşimi olsa da, verilen mücadelenin dinî bir girişim olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Hareketin amacı net bir şekilde siyasaldı. Anadolu’da bağımsız bir Türk ulus-devleti kurma amacıyla olanlar, Türkler için “On Yıl Savaşları(1912-1922)” olarak adlandırılan bir dönemde, iç ve dış bir çok sorunla mücadele ederken, nihai amaçlarını içinde bulunulan toplumsal yapının grup kimliğini göz önünde bulundurarak dile getirdi. Bütün bunlar, Lozan Antlaşması’yla uluslararası arenada taçlandırıldı. Türk ulus-devletinin kurucu kadrosu, bundan sonraki dönemde çoğulcu söylem yerine yeni bir kimlik söylemi geliştirerek ve “seküler” bir grup kimliği olan Türklüğü temel alarak, kimlik mühendisliğini gündemine aldı ve “ulus inşası” politikalarına ağırlık verdi.

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- AHMET, Ağaoğlu, "Millî Şuur", *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1340/1924'den aktaran, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*(Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- AKŞİN, Sina, "Bugünkü Türk Ulusçuluğu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 5, Bahar 1978.
- AKŞİN, Sina, "Türk Ulusçuluğu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 7*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- AKŞİN, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- AKYOL, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- ALP, Tekin, *Türkleştirme*, Günümüz Yazı ve Diline Aktaran Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 2. Basım, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 1995.
- ARAI, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ARI, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç(1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- ASLAN, Şükrü, "Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri", *Tarih, Sınıflar ve Kent*(Der. Besime Şen, Ali Ekber Doğan), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- "İstanbul'un İşgali Üzerine İslâm Âlemine Beyanname"(17. III. 1920), *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- "Türk Milletini Teşkil Eden Müslüman Ögeler Hakkında, 1 Mayıs 1920", *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- "Üçüncü Toplanma Yılına Açarken", *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk(1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- AYDIN, Suavi, "Etnik Bir Ad olarak 'Türk' Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine", *Birikim*, Sayı 71-72, Mart-Nisan 1995.

- BALTA, Evangelia, *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, çev. Nazif Bozatalı, Levent Cinemre, Ari Çokona, vd., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım IV*, 3. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- BENLİSOY, Foti, "Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol: 'Hristiyan Türkler'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4 Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- BERKES, Niyazi, *Atatürk ve Devimler*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.
- BOLLUK, Hadiye(Haz.), *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hâkimiyeti Millîye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- BORA, Tanıl, "İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği", *Toplum ve Bilim*, Sayı 71, Kış 1996.
- BORA, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik Muhafazakârlık İslâmıcılık*, 6. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul 2006.
- CALHOUN, Craig, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- CANGIZBAY, Kadir, *Hiçkimsenin Cumhuriyeti, Ütopya* Yayınevi, Ankara, 2000.
- CONNOLLY, William E., *Kimlik ve Farklılık Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, çev. Fermâ Lekesizalın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÇARIKLI, Hacim M., *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *Türklük Meseleleri*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1966.
- DIECKHOFF, Alan, Jaffrelot, Christophe(Ed.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek, Kuramlar ve Uygulamalar*, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- DRESSLER, Markus, *Türk Aleviliğinin İnşası Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazımı*, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.
- EKİNCİ, Tarık Ziya, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*, Küyerel Yayınları, İstanbul, 1997.
- ERGİL, Doğu, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.
- FEYZİOĞLU, Turhan, *Atatürk ve Milliyetçilik*, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987.
- GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı- Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayınları, İstanbul, 2008.
- GEORGEON, François, *Osmanlı- Türk Modernleşmesi(1900-1930) Seçilmiş Makaleler*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Sivas Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

- GÖCEK, Fatma Müge, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım" çev. Defne Orhon, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora) İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2019.
- GÖKALP, İskender - Georgeon, François, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, çev. Cüneyt Akalın, Arba Yayınları, İstanbul, 1990.
- GÖKTÜRK, Eren Deniz(Tol), "1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4 Milliyetçilik*(Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *Atatürk ve Millî Mücadele*, Kültür Sarayı Kitabevi, Konya, 1987.
- GÖZTEPE, Özay, *Cumhuriyet Söylemi Halkçılık, Milliyetçilik, Batıcılık, Laiklik(1919-1938)*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016.
- GRİGORİADİS, İoannis N., *Kutsal Sentez, Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşılama*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- HEYD, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- HEPER, Metin, "Atatürkçülük: Karizmanın Emredici 'Siyasal Çerçeve'ye Dönüşümü", *Betül Nuri Esen'e Armağan*, AÜ. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- HOBSBAWM, E. J., *1780'den Günüme Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- JASCHKE, Gotthard, "Türk Kurtuluş Savaşı'nda Milliyetçilik ve Din", çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu*, Sayı II, Kış 2009.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Yaban*, 29. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- KARPAT, Kemal, "Modern Türkiye", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti Cilt 2*(P. M. Holt- A.K.S. Lambton-B. Lewis), çev. Hamdi Aktaş, 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- KARPAT, Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*,(Yay. Haz. Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARPAT, Kemal H., *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- KAYGUSUZ, Özlem, "Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncülleri: Millî Mücadele Dönemi'nde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı 60-2, 2005.
- KEYDER, Çağlar, "Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Başlarken", *Toplum ve Bilim*, Sayı 62 Yaz-Güz 1993.
- KEYDER, Çağlar, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (Der. Renée Hirschon), çev. Şennur Özdemir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

- Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hâkimiyeti Millîye Yazıları*, Haz. Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- MARDİN, Şerif, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (Der. Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- MARDİN, Şerif, "Osmanlı İmparatorluğu", *İmparatorluk Sonrası Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları* (Ed. Karen Barkey, Mark Von Hagen), çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2012.
- MARDİN, Şerif, "Türkiye'de Din ve Laiklik", çev. Fahri Unan, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- NİŞANYAN, Sevan, "Kemalist Düşünce'de 'Türk Milleti' Kavramı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 33, Mart-Nisan 1995.
- OBA, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- ORAN, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.
- ORAN, Baskın, "'Türk' Teriminin Öyküsü, 21. Yüzyılda Milliyetçilik (Der. Elçin Aktoprak- A. Celil Kaya), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÖZBUDUN, Ergun, "Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik* (Yay. Haz. Nuri Bilgin), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- ÖZBUDUN, Ergun, *1921 Anayasası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu, "Türk Ulusçuluğu ve Türki Cumhuriyetler: Kuramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım", *Toplum ve Bilim*, sayı 62, Yaz-Güz 1993.
- ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları "Eleştirel Bir Bakış"*, DoğuBatı Yayınları, Ankara, 2008.
- ROGER, Antonie, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2008.
- SAFA, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
- SARINAY, Yusuf, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- SEVİNÇ, Murat, Demirkent, Dinçer, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

- SEVÜK, İsmail Habib, *Yurttan Yazılar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- SEZGİN, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- SMITH, Anthony D., *Kuram, İdeoloji, Tarih*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Atf Yayınları, Ankara, 2013.
- STEINHAUS, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, çev. M. Akkaş, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- STIRLING, Paul, "Cumhuriyet Türkiyesinde Toplumsal Değişme ve Toplumsal Denetim", *Mustafa Kemal ve Ulusal Bir Devletin Doğuşu* (Ed. Vasıf Erenus), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 2010.
- ŞEKER, Nesim, "Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de 'Milliyet' Arayışları ya da 'Anasır Meselesi'", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma* (Der. Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- ŞENEL, Alaeddin, "Milliyetçilik Nereden Nereye? Tarihsel Bir Bakış/Açık Oturum", *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5, 1992.
- ORAN, Baskın, "Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme (Türkiye'de 'Yüce Sadakat Odağı' Kavramı Üzerine Düşünceler)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 54, No: 2, Nisan-Haziran, 1999.
- TANÖR, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, 9. Baskı, İstanbul, 2009.
- TANÖR, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları(1918-1920)*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- TANRIÖVER, Hamdullah Subhî, *Dağ Yolu I*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- TANRIÖVER, Hamdullah Subhî, *Dağ Yolu II*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- TAŞTAN, Yahya Kemal, "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2(Kış 2012).
- TEKELİ, İlhan, "Türkiye'de Halkçılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, t.y.
- TİMUR, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.
- TOPRAK, Zafer, "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 104, Ağustos 2002.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- TUNÇAY, Mete, *Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

- TUNÇAY, Mete, “İkna(İnandırma) Yerine Tecebbür(Zorlama)”, *Eleştirel Tarih Yazıları*(Yay. Haz. H. Bahadır Türk- H. Emrah Beriş), Liberte Yayınları, Ankara, 2005.
- TURAN, Seyfettin, *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- ULUBELEN, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.
- ÜNLÜ, Barış, “Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı(1915-1925)”, *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 2014.
- YILDIZ, Ahmet, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi(1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- ZÜRCHER, Erik Jan, “Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları, 1908-1938”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye*(Der. Kemal Karpat), çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 195-226.

Geliş Tarihi: 15 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

HALKEVLERİNİN KÖY VE KÖYCÜLÜK FAALİYETLERİ

Fahriye EMGİLİ*

Öz

Halkevleri 1932 yılından 1951 yılına kadar aktif olarak çeşitli alanlarda etkinlikte bulunmuşlar ve Cumhuriyet rejiminin ve Atatürk devrimlerinin topluma aktarılmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Halkevleri şu şubelerden oluşmuştur: "Dil, Tarih ve Edebiyat", "Güzel Sanatlar", "Temsil", "Spor", "İçtimai Yardım", "Halk Dershaneleri ve Kurslar", "Kütüphane ve Neşriyat", "Köycüler", "Müze ve Sergi". Halkevleri şubeleri aracılığıyla yaptıkları çalışmalar ile döneme damgasını vurmuşlardır. Bu çalışma ile Halkevlerinin köylüyü aydınlatma, Cumhuriyet rejiminin değerlerini köylüye benimsetmedeki rolünü değerlendirme yolunda özellikle Köycülük Şubeleri'nin köy, köylü köycülük faaliyetleri incelenmiştir. Bu çalışmada, başta Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi kaynakları olmak üzere süreli yayınlar ve araştırma eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halkevleri, Köycülük, Köylü.

VILLAGE AND PEASANTRY ACTIVITIES PERFORMED BY THE COMMUNITY CENTRES

Abstract

Community Centres have performed activities in different fields actively between 1932-1951 and strived the values of the Republican Regime to be adopted. The Community Centres in Turkey which have been entered into the service were consisted of the following branches such as: 'Language, History and Literature', 'Fine Arts', 'Performance', 'Sport', 'Social Aid', 'Public Preparatory Schools', 'Public Libraries and Publication', 'Peasantry', 'Museum and Exhibition'. Community Centres through these free services

* Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, (femgili@gmail.com). ORCID ID: 0000-0002-3805-7358.

left mark to that period. Thanks to this study we strived to evaluate the role of the Community Centres in enlightenmet process

of the peasants, its role in adopting the values of the Republican Regime, in revealing the village, peasant and peasantry activities. During this study we have put to use the Prime Ministry Republican Archive, survey works and periodicals.

Keywords: Community Centres, Peasantry, Peasant.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu beraberinde siyasî, toplumsal ve kültürel açıdan da modernleşmeyi kapsamaktaydı. Genç Cumhuriyetin, modern bir toplum yaratma hedefinde halkevleri ve şubeleri önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır; dolayısıyla halkevleri Cumhuriyet rejiminin değerlerini, devrimlerini topluma benimsetme çabalarında kapsamlı ve önemli bir rol oynamıştır. Öte yandan halkevlerinin çok çeşitli şubelerle halka ulaşmaya çaba sarf ettiğini göz önünde bulundurarak, halkevlerinin köylüye yaklaşımını ve köycülük hareketini bu çalışmada ayrıntılı incelemek amaçlanmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında köy, köylü ve şehir arasında nasıl bir bağ kurulmalıdır ve Cumhuriyet köyü nasıl olmalı? Köy seferberliği ne demektir, ideal köyden ne anlıyoruz? Köylerde neler yapılmalıdır, köyün iktisadî kalkınması nasıl yapılacaktır? Hangi kurumlar bu işi yapacak unsurlar yetiştirmiştir? Hususları üzerinde kafa yorulmuştu. 1. Dünya Savaşı, Millî Mücadele gibi yıllarca devam eden savaşlar ve yıkımlar neticesinde Türkiye şehirleri ve köyleri, halkı ile harap durumdaydı.

Millî Mücadelenin ardından şehirlerde ve köylerdeki tahribat, insan kaybı ağır bir tablo gibi ortadaydı. Türkiye'nin birçok bölgesinde meskenler, harap olmuş halde, birçok kişi evsiz barksız idi. Mesken yokluğu ile birlikte tarım alanlarının da tahrip edilmiş olması, iktisadî sebeplerle de buraların da bir an önce ekonomiye kazandırılması, köylülerin üretici duruma getirilmeleri gerekmektedir. Nihayetinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke nüfusunun büyük kısmı kırsalda yaşamaktaydı. Köylünün ekonomiye kazandırılması, bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

Yeni rejimin toplum tarafından benimsenmesi ve iktisadî olarak da dayanağı olan köylüye kendini benimsetmesi önemli bir husustu. Bu yüzden, savaşın ardından nüfusu arttırma ve modernleştirme ve iktisadî olarak öncelik verilen hususlardan olan “kırsal alan modernleşmesi” düşüncesi, Genç Cumhuriyetin gündeminde önemli bir konu teşkil etmekteydi.¹

Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış konuşmalarından birindeki şu sözleri: “*Türkiye'nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, hakiki üretici olan köylüdür. O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete hak kazanan ve layık olan da köylüdür.*”² Köylüye verdiği kıymeti göstermesi ve üretici olan kesimini vurgulaması açısından dikkate değerdir.

Öte yandan yeni rejimin 1923'ten 1930'lu yıllara kadar geçen süreçte köylüler hakkında entelektüel ve pratik ilgisi, “köylünün milletin efendisi” olduğu söyleminden öteye gidememiştir. Türkiye'de köye ve köylüye ilgi 1930'larda başlamıştı. Bunda kuşkusuz yeni rejimin siyasi tabanının arttırılması endişesinin de payı vardı.³ Bu da demek oluyor ki Türkiye'de her dört kişiden üçü köyde yaşamaktaydı. Dolayısıyla da Cumhuriyet değerlerinin aktarılması gereken nüfus, köylülerden oluşmaktaydı. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda nüfusun %80'i kırsal kesimde yaşamaktaydı.⁴

Ülke üretiminin neredeyse tamamı Köylü kesimin elindeydi. Sanayileşmeyi ülkü edinen Genç Cumhuriyet kadroları tarımın iktisadî önemini ve köylü kesimin bundaki itici gücünü dikkate almaktaydı. Köylü hem üretici sınıf olarak hem de Cumhuriyet değerlerinin desteğini en çok arkasına almak istediği kesim idi; üstelik bu millet, millileşme yolundaki yeni devletin mutlaka ulaşılması gereken kesimdi.⁵ Atatürk'ün söylevleri dâhil birçok resmi söylevde kırsal bölgelerin gelişiminde eğitimin rolünün önemi de vurgulanmaktaydı.⁶

¹ Hilal Tuğba Örmecioğlu, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler”, *Belleten*, C. LXXXIII, S.297, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s.730.

² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s.219.

³ M. Asım Karaömerlioğlu, “Türkiye'de Köycülük”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt II, Kemalizm, (der.) Tanıl Bora, İletişim Yay., 2001, İstanbul, s.285.

⁴ Cumhuriyet 1923 yılında kurulduğunda ülke nüfusu yaklaşık on üç buçuk milyondtu. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımının sonucuna göre 13.648.000 olan toplam nüfusun yalnızca %24,2'si, nüfusu on bini aşan yerleşim bölgelerinde ikamet ediyordu. Bkz. Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 397.

⁵ Örmecioğlu, a.g.m, s.732.

⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 318.

Genç Cumhuriyet, kırsal alanda bolluk içinde, bilgili, bilinçli ve Atatürk devrimlerini benimsemiş, tek vücut bir memleket istemekteydi. Böylece kırsal alanda çeşitli eğitim seferberliği başlatıldı. Bu hedefe ulaşmada ise halkevleri-halkodaları öncü rolü üstelenmişti. Böylece halkevlerinin Köycülük Şubelerinin faaliyetleri ile köylüden bilinçli vatandaşlar yaratmak hedeflenmişti. Bu amaçla, ilk olarak 1933 yılında, Mustafa Kemal'in isteğiyle, on öğrenci, Amerika'ya; halkçılık ve köycülük eğitimi için; köyler ve küçük kasabalarda kurslara katılmaları amacıyla gönderilmiştir.⁷

Halkevlerinin köycülüğe yönelik faaliyetlerinde, özellikle Ankara Halkevi'nin yayını olan *Ülkü* dergisinin rolü önemlidir. Dönemin aydınları *Ülkü* aracılığıyla, makalelerinde, köylünün içinde bulunduğu olumsuz koşullara ilgi çekmiş ve çözüm yolları arayarak, köylü nasıl bilinçlendirilmelidir, sorusuna cevap aranmıştır.

Ülkü dergisinde köylerin içinde bulunduğu olumsuz koşullara Nusret Kemal Köymen, Süreyya İşgör gibi aydınlar tarafından dikkat çekilmiştir.⁸ *Ülkü* dergisindeki bir yazısında Nusret Kemal⁹ Anadolu köylüsünün durumuna dair verdiği bilgilerde; Anadolu'da 800.000 kilometrekarelik bir sahaya yayılı 40.000 köyün mevcut bulunduğunu, bu köylerin 37.000'inde okul olmadığını ve yerleşik 11 milyon nüfusun sadece yüzde ikisinin okuma ve yazması olduğunu ifade etmiş, köyleri şu sözlerle betimlemiştir: "(...) Bazıları tabiatın her türlü zulümlerine boyun eğmeye mahkûm ve alışmış, bazıları her türlü medeniyet bağlarından çok uzak."

Bu sebeple Cumhuriyet ideolojisinin eğitim yoluyla köylüye aktarılmasının yanı sıra köylünün iktisadî anlamda da etkin kılınması önemliydi. Bu amaçla Halkevlerine büyük görev yüklenilmiştir.

Ülke nüfusunun kırsal kesimde yaşayan bireylerinin Atatürk devrimlerini benimsemiş bireyler olarak bilinçlenmesi ve köylerin kültürel, toplumsal ve iktisadî açıdan kalkındırılması amacıyla halkevleri bünyesinde bir tane de "Köycülük Şubesi" oluşturulmuştur.

Bu çalışmada, Halkevleri'nin kuruluşunun arka planı hakkında bilgi verilerek, halkevlerinin dokuz şubesinden biri olarak faaliyette bulunan

⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), Yer no:39-61-4/2-6685.

⁸ Nusret Köymen, "Köycülük Programına Giriş", *Ülkü*, C.5, S.26, Nisan 1935, s. 133; A. Süreyya İşgör, Giresun'un Çayır Köyü", *Ülkü*, C.6, S.32, Ekim, 1935, s. 149; Nusret Kemal Köymen, "Köycülük Çalışmaları", *Ülkü*, C.6, S.35, Ocak 1936, s.387.

⁹ Nusret Kemal, "Köy Seferberliğine Doğru", *Ülkü*, C.1, S.5, Haziran 1933, s. 358.

Köycüler Şubesi'nin köy ve köylüye ulaşma çabası, faaliyetlerinin irdelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla Türkiye'deki halkevlerinin köycülük şubelerinin çalışmalarından örneklerle; köye ve köylüye olan yaklaşım ortaya konulacaktır. Aynı zamanda Modernleşme olgusunun bir parçası olarak Türk köylüsüne ulaşmada halkevlerinin payı nedir? Bunu yorumlamak da mümkün olacaktır.

1.Halkevlerinin Kuruluş Amaçları

Halkevlerinin niçin ve nasıl kurulmuş olduklarını değerlendirebilmek için erken Cumhuriyet döneminin siyasî, toplumsal ve kültürel şartlarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Cumhuriyet, yeni insan tipi yaratmayı, Cumhuriyet değerlerine bağlı yurttaşlar eğitmeyi, Atatürk devrimlerini kısa zamanda ülkenin en uzak köşelerine kadar ulaştırmayı amaçlamaktaydı. Bu amaçla da Halkevlerinin kurulması hazırlıklarına başlanmıştır.

1931 yılında, CHF'nin 3. Büyük Kongresi'nde, Halkevlerinin açılması önerisi sunulmuş ve bu oy birliği ile kabul edilmiştir. Alınan kararla beraber, Halkevleri 19 Şubat 1932'de Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'nin bir kültür şubesi olarak kurulmuştur.¹⁰

Cumhuriyet devrimlerini halka benimsetmek aracı olarak Halkevlerinin kurulduğu yerlerde dergilerden, ülke genelinde ise Ankara Halkevi'nin "Ülkü" Dergisi'nden faydalanılmıştır.¹¹

Halkevleri şubeleri aracılığıyla toplumu; kültür, eğitim, ekonomi, spor gibi dallarda yetiştirme hedefinde bütün olanakları ile faaliyet göstermiştir. Kadın, erkek, yaşlı, genç, ayırmaksızın bütün halkı kucaklayan, bütün vatandaşlara ulaşmaya çalışan halk terbiyesi kurumlarıydı.¹² Köylünün

¹⁰ İlk Halkevleri, 19 Şubat 1932 tarihinde 14 ilde açılmıştır. Bunlar Eminönü, Ankara, İzmir, Bursa, Diyarbakır, Eskişehir, Samsun, Konya, Denizli, Çanakkale, Aydın, Bolu, Afyon ve Malatya'dır. *BCA*, 490.01/846.346.1; İlk Halkevleri, 19 Şubat 1932 tarihinde 14 il merkezinde açılmıştır. Bu merkezler Eminönü, Ankara, İzmir, Bursa, Diyarbakır, Eskişehir, Samsun, Konya, Denizli, Çanakkale, Aydın, Bolu, Afyon ve Malatya'dır.; Neşe Gürallar Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, Şubat 2003, s. 38. Halkevlerini kurma görevi ise Reşit Galip'e verilmiştir. Saadet Tekin, "Dr. Reşat Galip ve Üniversite Reformu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, İzmir, 1992, s. 179-212.

¹¹ M. Bülent Varlık, *Ülkü: Halkevleri Mecmu'ası, Kemalizm*, İletişim Yayınları, C.2, İstanbul, 2002. s.268-271.

¹² C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Yeni Mersin Matbaası, Mersin 1933, s.3.

eğitimde şehirli ile aynı seviyeyi yakalayabilmesi için yeni Türk harflerinin de köylüye ulaştırılması çabasında önemli rol üstlenmişlerdir.¹³

Halkevleri, Cumhuriyet kazanımlarını köylüye, şehirlie anlatıp benimsetmek için konferanslar, törenler, kutlamalar, halk kürsüleri, temsiller, sinemalar, eğlenceler, kurslar ve dergiler gibi çeşitli iletişim araçları ile faaliyette bulunmuştur. Gezi ve ziyaretler, sosyal ve sağlık yardımları, temsil gösterileri, bayram kutlamaları, spor müsabakaları ile köylü ile şehirlinin kaynaşması hedeflenmiştir. Şehirde yaşayanları köylüler ile kaynaştırmak amacıyla yapılan faaliyetlerin bu doğrultuda geliştirilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Kısacası Halkevleri halkın eğitilmesi için adeta bir okul görevi görmüştür.

Halkevleri, yukarıda sayılan bu hedefler doğrultusunda faaliyetlerini; çeşitli uzmanlık, yetenek ve isteklere göre, şubeler, komiteler veya çalışma kolları vasıtasıyla ideolojinin halka benimsetilmesi yoluna gidilmiştir.¹⁴ Dokuz (9) şubeden oluşacak şekilde meydana getirilmiştir.¹⁵ Bu şubeler şu şekildedir:

- 1- Dil, Tarih ve Edebiyat şubesi,
- 2- Güzel Sanatlar şubesi,
- 3- Temsil şubesi,
- 4- Spor şubesi,
- 5- Sosyal Yardım şubesi,
- 6- Halk Dershaneleri ve Kurslar şubesi,
- 7- Kütüphane ve Neşriyat şubesi,
- 8- Köycülük şubesi,
- 9- Müze ve Sergi şubesi.¹⁶

¹³ Tefrik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 355.

¹⁴ Ş. Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s.45.

¹⁵ C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s.5; C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934, s. 11-14; Cumhuriyet Halk Partisi *On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1938, s. 15-17; Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, C.6, S.23, Ankara, 1999, s.261.

¹⁶ BCA, 490.01/847.353.3; *CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, s.4-5.

1940'da yılında yayımlanan CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'ndeki şube adlarında ve şubelerin etkinlik alanlarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin bir kısmı Türkçenin sadeleştirilmesi için yapılan çalışmalarla ilgili olmuştur. Diğer bir kısmı da içerik ve strateji değişiminden kaynaklanmıştır. Söz konusu isim değişiklikleri şu şekilde olmuştur:

2.Bir Köy Seferberliği: Köycülük Şubesi

Halkevlerinin faaliyetlerini aktif olarak sürdürdüğü yıllarda Türkiye nüfusunun büyük bir kısmı köylerde yaşamaktaydı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin ekonomisinde köyün ve köylünün önemli bir unsur olduğu göz önünde bulundurulduğunda, iktisadî kalkınma hamlesinde, tarım toplumundan bir an önce sanayi toplumuna geçilmesi sürecinde köylüye büyük görev düşmekteydi. Bu sebeple, köylü dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî meselelerinde önem arz etmekteydi.¹⁷ Halkevleri için köy ve köylüler ulaşılması gereken ülkenin can damarı olan asıl kesimdi.¹⁸

Aynı zamanda, Halkevlerinin ve şubelerinin ülkenin dört bir yanında düşünce ve eğitim hayatının mihenk taşı olması istenmiştir. Halkevleri özellikle Köycülük ve Sosyal Yardım Şubeleri aracılığı vasıtasıyla köye ulaşmayı, köylüyle bağ kurmayı ve onları bilinçlendirmeyi ve yararlı olmayı ülkü edinmiştir.¹⁹

Ankara Halkevi'nin bir dergisi olan *Ülkü'* de de dönemin aydınları köy ve köycülük üzerine yayınladıkları makalelerle köylünün geri kalmışlık meselelerine çözüm yolları aramışlardır. Meselâ *Ülkü'*deki "Köy Seferberliğine Doğru"²⁰ makalesinde Nusret Kemal, iktisadî kalkınmada köylünün öncü rolü üstlenebileceğini, köylerin kültürel ve iktisadi yönden örgütlenmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Hem ülkede hem de köylerdeki okul ve öğretmen yetersizliğine değinmiştir. Ayrıca, köylerde okulların yetersiz sayıda olduğunu; köylüyü yetiştirme işinde ve köylüye sağlanacak imkânlarda esas alınacak

1- Dil, Tarih ve Edebiyat şubesi - Dil, Edebiyat şubesi,

2- Ar şubesi - Güzel Sanatlar şubesi,

3- Gösteri şubesi - Temsil şubesi,

5- içtimai Yardım şubesi - Sosyal Yardım şubesi,

7- Kitapsaray ve Yayın şubesi - Kütüphane ve Yayın şubesi,

9- Müze ve Sergi şubesi - Müze ve Tarih şubesi bkz. Sefa Şimşek, Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002, s. 75.

¹⁷ Funda Gençoğlu Onbaşı, "Halkevleri ve Ülkü Dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C.20, Sayı: 3, 2011, s.70.

¹⁸ Altan Öztürk, *Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: İzmir-Aydın-Denizli Örneği (1923-1950)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli, Haziran 2019.

¹⁹ Halkevlerinin Köycüler Şubesi'nin çalışma talimatnamesi için bkz. *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s.27-29; *Halkevleri (1932-1935) 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, Halkevleri Yayını, Ankara, 1935, s. 114.

²⁰ Nusret Kemal, "Köy Seferberliğine Doğru", *Ülkü*, C.1, S.5, Haziran 1933, s.355-361.

yöntemin köyün kendi yapısına uygun seçilmesi gerektiğini de ısrarla vurgulamıştır.

Halkevlerinin köylüyü aydınlatma ve bilgilendirmede faydalandığı yayınlardan bir tanesi de Yurt gazetesiydi. Bu gazete on beş günde bir yayınlanmaktaydı. Halkevleri Köycülük Şubeleri, bu gazeteyi köylere okunmak üzere gönderilmesi için özellikle çaba sarf etmişti.²¹ Bunun yanı sıra, Ankara Halkevi, köy ziraatı, köy sağlığı ve köy yaşamı hakkında köylüyü geliştirici bilgiler içeren 7 ayrı broşürü Türkiye'nin dört bir yanındaki köylere dağıtarak halkı bilinçlendirmiştir.²²

Halkevlerinin Köycülük Şubeleri; Türk köylüsünün toplumsal, iktisadî ve kültürel açıdan gelişimine büyük önem vermiştir. Halkevleri Köycülük Şubesi üyeleri, sağlık ve sosyal yardım, bayındırlık, iş kovalama, kültür, imece, ekin öğüt takımı olmak üzere altı ayrı kolda teşkilatlanmışlardır.²³

C.H.F Halkevleri Talimatnamesi'nde Köycüler Şubesi'nin üstüne düşen vazifeleri şöyle sıralamaktadır:²⁴

*Köycüler Şubeleri'nin asıl görevleri, köylerin sıhhi, medenî, bedii inkişaf ve tekâmülüne, köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve tesanüt duygularının kuvvetlenmesine çalışmaktır.

*Şube, çevre köylerini olabildiğince sık olarak, halkevi umumî müsamerelerine ve halkevi mensuplarını da uygun hava şartlarında köylerde düzenlenecek olan kır bayramlarına davet ederek kaynaşmayı sağlar.

*Köycüler Şubesi, Halkevlerinin dersane ve kurslar şubesiyle işbirliği içinde mümkün olan yerlerde köylüyü okutmaya çalışmak, temasa girilen köylerde 15 günde bir yazı bilmeyen köylülerin mektuplarını yazmak ve Sosyal Yardım Şubeleri'nin önerisiyle hasta köylülerin şehir hastanelerinde tedavi ve bakımlarına öncülük etmek gibi görevleri de mevcuttu.

*Şube malul köylülerle, şehit köylülerin aile ve yetimlerini koruma ve onların ve bunların kasabada takibi güç resmî işlerini kolaylaştırmaya ve sonuçlandırma görevi vardı.

²¹ 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, ..., s.127.

²² 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, ..., s.126.

²³ Sevilay Özer, "Ülkü Mecmuasına Göre Köy Eğitimi (1933-1950)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 8, Sayı: XXII, Haziran 2015, s. 309.

²⁴ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi 1932, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s.13; C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi 1933, Yeni Mersin Matbaası, Mersin, 1933, s.31.

*Büyün köy öğretmenleri, köylünün bilinçlenmesi ve mutluluğu için Halkevleri Köycüler Şubesi'nin doğal üyesidirler.

Cumhuriyet döneminin Köycü aydınlarından Şevket Kandemir, Anadolu köylerini dolaşarak gözlemlerde bulunan, CHF Umumi Kâtipliğine köycülük davası hakkında bir yazı göndermiş; "Köycü" adlı bir dergi çıkarmak istediğini belirterek, köylünün bilimsel esaslar ile eğitilmesini gerektiğini ifade etmiştir. O'na göre, Türk köylüsünün perişan hale gelmesine sebep, İmparatorluğun uyguladığı siyasetti. Seçkinle millet, şehirli ile köylü arasında derin bir uçurum mevcuttu. Bu yüzden her Türk, her öğretmen köycü olmalıydı. Bu bir meslek, bir zümre adı değildir. Herkes köycü olabilir. Köyü sevmek, onun her şekilde yükselmesine çalışmak her Türk'e köycü sıfatını vermeye yetecektir. Talimatnameden anlaşılanın da bu olduğunu belirtmiş ve köycülük ile ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

"Köycülük millî bir vazife olunca bunu yapmamakta millî bir günah işlemek sayılmalıdır. Milli vazifeler yalnız bir kısım hemşerilere değil, bütün hemşerilere hep birden şamildir. Şu halde her Türkün köycü olması ve köycülüğe ait nazariye ameli bilgilerle silahlanması lazımdır. Görülüyor ki, köycülüğü yalnız millî vazife telakki etmek ve işi burada bırakmak asıl maksadı korumayacaktır. Halbuki, biz bir yeni varlık yapmak, hatta yaratmak istiyoruz. Herkes bir şeyler yapabilir, fakat yaratamaz. Yapılan şeylerle yapan kimseler arasında mahiyet ve derece farkları bulunur. Bu bakımdan köycülüğü bir yaratıcılar zümresine inhisar ettirmek hiç olmazsa fiiliyatta zaruridir....Bütün memleket münevverlerinin inkılap karşısında aldıkları ve alacakları tavır düşünerek diyebiliriz ki, köycülük: 'Kendine mahsus ilmî ve amelî bilgilerin öğrenilmesi şartıyla yaratıcı sıfatını kazanmayı emreden bir milli vazifedir'....Biz yeni bir ideal yaratmayı değil zaten yaşayan idealleri kuvvetlendirmeyi deneyeceğiz. Köycülere köy yaratmanın yollarını göstermeye çalışacağız. Hareket noktamız fırkamızın altı prensibidir ve bunlar arasında bilhassa halkçılık, inkılapçılık prensiplerdir...Bir devlet Başbuğ ki: Köylü efendimizdir, der ve bu başbuğ bütün bir millete hem güneş hem toprak vazifesini görür, burada münevver bir adamın, içtimâî bir müessesenin halkçı olmaması kabil mi dir?"²⁵

Köylünün ve köylerin kalkınması konusunda nasıl bir yol izlenmesi gerektiği ile ilgili halkevleri köycülük şubeleri de tavsiyede bulunmuştur. Meselâ, Isparta Halkevi Köycülük Şubesi çalışanlarından Ömer Güllü, 1938'de

²⁵ BCA, 490.1.00-1336-337-5, s.7.

yazdığı bir makalede Halkevlerinin üstüne düşen vazifelerin ne olması gerektiğini konusunda görüşlerini şöyle ifade etmiştir:²⁶

1. Köylünün maddi varlığını her şeyden üstün tutmak ve topraksız köylüye toprak sağlamak.
2. Köylü halka millî kültürü aşlamak ve köylü bireyi kendisine ve ailesine faydalı bir insan olarak yetiştirmek.
3. Köyler arasındaki haset ve rekabet gibi Türk karakterine uymayan davranışlara engel olmak amacıyla köy birlikleri kurmak ve köyler arasındaki dayanışmayı arttırmak.
4. Köylünün kredi ihtiyacını sağlamak ve kooperatifçilik işini yaygınlaştırmak.
5. Eğitim kursları açmak.

Köycülük Şubeleri aynı zamanda, çevrelerinde bulunan köyler üzerinde çeşitli bölgelerde araştırma yaparak, bu köylerdeki gözlem ve incelemelerini köy kütüklerinden tespit etmişlerdir. Bir kısmı da bu araştırmaların sonuçlarını broşürler halinde yayınlamıştır. Köyün coğrafyası, kültürü, folkloru, tarihi, idaresi, bayındırlığı, sağlığı, iktisadî ve sosyal durumları gibi köy incelemelerinde üzerinde durulan temel konular olmuştur.

Halkevleri ve Halkodalarının köycülük çalışmaları, halkevleri üyelerinin köylere giderek köylülerle iletişime geçmesi ya da halkevlerinde düzenlenen toplantılara köylülerin çağrılması şeklinde uygulanmıştır.²⁷ Köycülük Şubeleri genel olarak şu hususlarda etkin olmuştur:

*Cumhuriyet Bayramı vesilesi ile köylerde kutlama tertip edilmesi,

*Köy gezileri düzenlenerek köylünün konferanslar ile aydınlatılması, köylülerin ihtiyaçlarını dinleme ve karşılama,

*Köylüye mahallinde sıhhî, ziraat usulleri, iktisadî, beden terbiyesi hakkında bilgi ve öğütler verilmesi,

*Yeni bitki türlerinin yetiştirilmesi hakkında bilgi verilmesi,

*Toprakların tapulandırılması,

²⁶ Ömer Güllü, "Köy Kalkınmasında Kültürün Rolü", *Ün*, C.5, S. 52-53, Temmuz-Ağustos 1938, s.741-742.

²⁷ C.H.P. 1946 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, s. 15.

*Köylüye toprak, fidan ve hayvan dağıtılması,

*Hastalıklara karşı önlem alınması,

*Çeşitli hastalıkların önüne geçmek için sağlık hakkında bilgilendirici çalışmalar yapılması,

*Okuma yazma kursları düzenleyerek öğrenimin artırılması,

Köycülük şubesi kendi vasıta ve imkânları ile inkılâbın getirdiği yenilikleri millete yaymak, diğer yandan da köyün sosyal hayatında yaşayan milli değerleri göz önünde bulundurarak köylerin kalkınmasına yardım etmek için uğraşmıştır. Bununla birlikte, Halkevlerinin bu davayı tamamıyla kavrayıp çalıştıkları söylenemese de birçok yerde fikir ve iş olarak iyi çalışmalara rastlanabilir.²⁸ Bütçe ve personel durumu uygun olan Halkevleri daha geniş başarılar elde etmiştir. Fakat bütçesi dar olan Halkevleri ise ellerindeki imkân doğrultusunda faydalı olmaya çalışmıştır.²⁹ Aşağıdaki tabloda da 1933 ila 1935 yılları arasında Halkevlerinin Köycüler Şubesi'ne üye sayısına baktığımızda, 1935 yılında üye sayısının ciddi bir artış kaydettiği görülmektedir.

Tablo 1: Köycüler Şubesi 1933-1935 Yılları Arası Üye Sayısı

YIL	KADIN	ERKEK	TOPLAM
1933	110	5923	6033
1934	407	8928	9335
1935	348	10246	10594

Kaynak: Halkevlerinin 1933-35 Senesi Faaliyet Raporları Hülasaları... s. 178-185.

Halkevlerinin Köycülük Şubesi üyelerinin sık sık köylere gitmeleri, belirlenen bir köyü alarak bu köyün gelişimi için ellerinden gelebilecek tüm çabaları harcamaları bir yöntem olarak ileri sürülmektedir. Okulu olan köylerde öğretmenler, en yakın kentteki Halkevinin köydeki temsilcisi gibi hareket ederek, Halkevi ile köy arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini sağlamaktaydı. Bütün köy öğretmenleri hayat ve bağlılıklarını köylünün yükselmesine ve

²⁸ C.H.P. *Halkevleri ve Halkodaları 1943*, Ankara, 1944, s. 13.

²⁹ C.H.P. *Halkevleri ve Halkodalarının 1942 Çalışmaları*, Ankara 1943, s. 16.

bahtiyarlığına kendilerini vermiş olduklarından Halkevi Köycülük Şubesi'nin tabi üyeleriydiler.³⁰

CHP Umumi İdare Heyeti, 1940 yılı Nisan'ında halkevlerinin yönetimi ve faaliyetlerine dair iki talimatname düzenlemiştir. Bu talimatnamelerde; Köycülük Şubeleriyle alakalı önemli hususlar yer almaktaydı. Bu hususları gerçekleştirmek için Halkevleri Köycülük Şubeleri üyeleri mevsim koşullarının iyi olduğu dönemlerde köylerde düzenlenecek kır bayramlarına gidilmesi ve ayrıca şehirlere yakın olan köylerde köylüler olabildiğince sık sık halkevi genel müsamerelerine çağrılması yolu seçilmişti.³¹ Ayrıca halkevlerinin diğer şubelerinin de Köycülük Şubeleriyle ortak çalışma yürütmesi sağlanmalıydı. İşte bu amaçla 1940 Talimatnamesinde; Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi'nden köylülerin giyimini temin etmek ve köylerde uygun el ve tezgâh sanatlarının kurulması istemiştir.³²

3.Köycülük Şubesinin Faaliyetleri

Halkevlerinin Köycülük Şubelerinin faaliyetlerinden örnekler verilerek, halkevlerinin köycülük çalışmaları bu çalışmada incelenmiş olup, bu şubenin toplumun modernleşmesine ve kalkınmasına olan katkıları genel olarak köy ve köylü, halkçılık çalışmaları açısından ele alınmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere, C.H.F talimatnamesine göre, Köycülük Şubesi'nin amacı, köylü ve şehirli arasında dayanışma duygusunu güçlendirmektir.³³

Dolayısıyla, Halkevleri Köycülük Şubesi; köylerin sağlık, sosyal ve iktisadî açıdan gelişmesi, köylü-şehirli arasındaki sevgi ve tesanüt bağını kuvvetlendirmek amacıyla faaliyet göstermiştir. Bu şube belirtilen amaçlar doğrultusunda sık sık köy gezileri düzenleyerek, yakın köy halkını imkânlar neticesinde halkevi genel seminerlerine ve köylerde hazırlanacak kır gezilerine katılmasını sağlamıştır. Öte yandan bu şube köylüye okuma yazma öğretmiş, Sosyal Yardım Şubesi ile çalışarak köylünün ihtiyaçlarını giderip, Temsil

³⁰ 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, ..., s.114. Talimatnamede ayrı bir maddede belirtildiği gibi birçok Halkevleri Köycülük Şubeleri çok isabetli bir düşünce ile köy öğretmenlerini şubelerinin tabii üyesi ve hatta köyde Halkevlerinin bir nevi delegesi saymakta ve onlar vasıtasıyla köylerle daimî temas imkânı muhafaza etmiştir.

³¹ Nusret Köymen, "Halkevleri Köycülüğünün Daha Verimli Olması Hakkında Düşünceler", *Ülkü*, C.13, S.73, s. 27-29.

³² Kemal Turan, "Halkevleri Çalışmalarında Bazı Yeni Esaslar", *Ülkü*, C.16, S.93, Kasım 1940, s. 100.

³³ *CHP Halkevleri Talimatnamesi*, 1932, s.19.

Şubesiyle beraber çalışıp tiyatro gösterileri düzenleyerek halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır.

Dönemin aydınlarından Kozanoğlu, 1933 yılında kaleme aldığı bir makalesinde, “... köylüyü köyüne bağlayan her şeyi köyünde olmalıdır, aksi taktirde köylü kendisine verilmeyen bu hakları aramak için şehirlere hücum edecektir... Vay o şehirlerin haline!” diyordu.

Genç Cumhuriyet için kırsal alanda iktisadî ve sosyal bir kalkınma gerçekleştirmek en önemli meselelerdendi. Mustafa Kemal Atatürk, köylünün gelişmesi için gereken tüm önlemlerin alınmasını istemiş, hatta millî iktisadî kalkınmada köylülerin modern tarım aletleri ile buluşturulması ve memleketin coğrafi şartlar göz önünde bulundurularak tarımsal alanlara ayrılması gerektiğini, böylelikle de tarımda verimliliğin artacağını belirtmiştir.³⁴

Varılmak istenilen hedefler köyün ve kentin hem mekânsal alanın koşullarını düzelterek hem zihinsel olarak da birbirine yaklaşması koşuluyla sağlanabilirdi. Ayrıca ancak köylüye her anlamda uygarlık unsurlarını aşılansak bir Cumhuriyet bireyi yetiştirilebilirdi. Halkevlerinin en önemli hedeflerinden biri de Cumhuriyet rejimini ve devrimlerini köylüye benimsetmektir.

Halkevleri köycülük şubeleri köylüye ulaşmak için gayretle çalışmıştır. Köylünün bilinçlenmesi amacıyla Köycülük Şubeleri ve kimi zaman Halkevlerinin diğer şubeleri köylere birçok gezi düzenlemişlerdir. Diğer taraftan da köylülerin şehirlere köy ziraatı, köy sağlığı ve köy yaşamı köy ziraatı, köy sağlığı ve köy yaşamı davet edilerek kültür çalışmalarına dâhil edilmelerine de çalışılmıştır. Fakat pratikte bu uygulamaya geçirilemediğinden daha çok köylere gezilerin düzenlenmesine karar verilmiştir.³⁵

Öte yandan, Halkevlerinin şubelerinin halka ulaşmak için gayretlerinin yanı sıra halkevleri tarafından çıkarılan süreli yayınlar ile de halka ulaşmak amaçlanmıştı. Bu dergilerin içeriğini dil, güzel sanatlar, resim, heykel, mimarlık, tarih, sosyoloji, felsefe, iktisat, ziraat, yurttaşlık, kadın hakları, fen bilimleri, genel sağlık bilimleri, spor, **köycülük**, bibliyografya ve halkevi haberleriyle daha ziyade cumhuriyet rejiminin faziletini konu alan yazılar, halkevleri ile ilgili haberler ve yöresel kültürel değerler oluşturmuştur.

³⁴ N. Gülcü, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Antalya’da Köycülük Çalışmaları ve Türk Akdeniz’de Çıkan Yazılar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 5, S. 50, 2017, s.214.

³⁵ F. Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, Çev. Niyazi Berkes, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2010, s.104.

Meselâ köylüyü odak noktası yapan Adana Halkevi gazetesi *Akgünler*'in niçin yayımlandığı ve amacının ne olduğuna dair ilk bilgi, gazetenin birinci sayısında yer alan “Akgünler Niçin Çıkıyor” başlıklı yazıda dile getirilmiştir. Bu yazıda, gazetenin ise Türk köyü ve köylüsü için faydalı olmak olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra köylülerle birlikte şehirde yaşayan ve iyi yetişmiş vatandaşları da hedef kitle olarak seçtiği ifade edilmiştir. Ancak temel hedef kitle her zaman için köylüler olmuştur. Nitekim gazetenin ilk sayfasında yer alan ve onuncu sayısına kadar da kullanılmış olan “Türk köyü ve Türk köylüsü için” ifadesi ile on ikinci sayıdan itibaren bu ifadenin yerine konulmuş olan bir çift öküzle tarla süren çiftçi resmiyle de bu özelliğe vurgu yapılmıştır. Gazetenin dördüncü sayısında yer alan “Akgünler köylü için bir dilek köşesi ayırdı” başlıklı yazıda da benzer hususlar dile getirilmiştir.³⁶

Yazıda ayrıca; “Akgünler daha çok köylü için çıkıyor. Bundan dolayıdır ki Akgünler köylü isteklerine, köylü şikâyetlerine bağrında yer açmak ve köylünün sesini daha geniş alanlara duyurmak ödevini, işinin başında sayıyor. Köylülerimizi, kendi gazeteleri olan “Akgünler”e bütün isteklerini kısa mektuplarla bildirmeğe çağırıyoruz. Biz bu mektupları yazmak ve yaymak yoluyla onların haklı dileklerinin yerine getirilmesine çalışılacağı...” belirtilmiştir.³⁷

Aynı gazetenin başka bir sayısında, Halkevleri ile köylü ilişkisine değinen “Halkevleri ve Köylümüz” başlıklı yazıda ise halkevlerinin köylüler açısından ne mana ifade ettiği şu şekilde açıklanmıştır:

“Halkevleri!... Bu, öyle bir sosyete çatısı ki, baba evinden, ana kucağından daha şefkatli, daha faydalı ve daha mukaddes geliyor bize!... Ana kucağına yalnız bir evlât sığar. Ananın kolları, en çok birkaç evladı kucaklar, fakat Halkevleri, bütün bizi, bütün halkı, devletin varlığı olan bütün köylüyü, 18 milyona sarmış!... Halkevleri!... Bu, iş sınırı uçsuz ad, hiçbir sosyete gibi değil, hiçbir sosyete gibi tek ide güden, bir tek varlık yaratmak için koşan değildir... Halkevleri!... Açları doyurmağa, yoksulları giydirmeye... Cahilleri okutmağa çalışır... Hastaları sağlaştırır, köylünün işini güder, gençliği kollar... Dilimizle uğraşır, musikimizle uğraşır, Türklüğü, Türkün büyük kültürel varlığını yayar... Yılmadan yapar... yapar... Yaptıkları dağ gibi, dev gibi gözlerimizin önünde... Bunlardan büyük delil mi olur bize!... Bütün bunlara karşı Halkevleri bizden ne istiyor biliyor muyuz?... Ne para, ne pul... Yalnız ve yalnız ona koşmak, orada toplanmak! Biz, gelen birkaç yüz köylü misafirimizle kanmayacağız...”

³⁶ “Akgünler Köylü İçin Bir Dilek Köşesi Ayırdı”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 4, 6 Nisan 1935, s.1; “Akgünler Köylü İçin Bir Dilek Köşesi Ayırdı”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 5, 9 Mayıs 1935, s.3.

³⁷ “Akgünler Köylü İçin Bir Dilek Köşesi Ayırdı”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 4, 6 Nisan 1935, s.1; “Akgünler Köylü İçin Bir Dilek Köşesi Ayırdı”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 5, 9 Mayıs 1935, s.3.

Sayı ile değil bütün köylü kardeşlerimizin haftada bir gün olsun köyce gelip bir kahvemizi içmelerini istiyoruz. Şehirlinin, köyde evleri köy evleri, köylünün şehirlerdeki evleri de Halkevleridir”³⁸ denmiştir.

Halkevleri, köylere ve köylüye yönelik yapılan çalışmaların ne kadar başarılı olduğu, neler yapıldığı ve nelerin yapılması gerektiği hususunda dönem dönem değerlendirmeler yapmıştır. Mesela, Köycüler şubenin 1936 yılı hedefleri; köylerde ihtiyar yönetim odalarının açılması, geçici ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili konferanslar verilmesi ve yayım yapılması, ovada yaşayan aşiretler arasında inceleme yapılarak bir okul yaptırılması, yabancı dil konuşan köylülerin saptanması, toprak bayramı kutlamalarına köylülerin katılımının sağlanması, pamuk ekimi üstüne incelemeler yapılması, klevland pamuğunun ekim işinin bir kanuna bağlanmış olmasından dolayı bu konuda köylünün bilgilendirilmesi ve yoksul köylülerin şehirdeki işlerinin takip edilmesi şeklinde belirlenmiştir. 15 günde bir köylülerle görüşülerek sıkıntıları dinlenecek, köylerin ağaçlandırılması, meyve ağacı yetiştirme, sebze üretme ve arıcılığa dair bilgi verilecek, hasta olan hayvan ve insanların tedavisi yaptırılarak, hastalıkları önlemeye yönelik çalışmalar yapılacak, okulsuz köylere okul yaptırılmasına çalışılacak, halkevinde çiftçi geceleri tertiplenecek ve köylünün sıhhi, bedii ve çiftçilik yönünden ilerlemesi için gayret sarf edilecek, şube üyelerinin köylere rahat gidip gelmesini temin için emrine bir tane kamyon verilerek, şubenin diğer subelerle işbirliği yapması kolaylaştırılacaktır. ³⁹

Halkevlerinin Köycülük Şubeleri'nin gezi ve eğitim faaliyetlerini, iktisadi, sağlık, bayram kutlamalarını vb. önemli işlerini ortaya koymak Halkevleri ile köylü arasındaki ilişkiyi anlamak açısından gerekmektir.

3.1. Gezi ve Eğitim

Halkevlerinin Köycülük Şubesi tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerden belki de en önemlisi köylere yapılan geziler ve bu gezilerle birlikte köylerde incelemelerde bulunulmasıdır. Köy gezilerine halkevinin bulunduğu şehrin durumuna göre otomobil, kamyon, bisiklet hatta atlar ile gidilmekteydi.⁴⁰

³⁸ “Halkevleri ve Köylümüz”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 19, 8 Temmuz 1936, s.1.

³⁹ “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 13, (23 Şubat 1936), s.4.

⁴⁰ 103 *Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, ...*, s. 122.

Genellikle, Cumartesi-Pazar günleri 12 kişilik gruplar halinde köylere gezi düzenlenmiştir.⁴¹

Bu gezilere, halkevleri üyelerinden köylüye yararlı olmak amacıyla doktor, ziraatçı, veteriner, hukukçu, öğretmen gibi çeşitli meslek gruplarından insanlar katılmıştır.⁴² Bu üyeler, kitaplarını, sağlık malzemesini, azıklarını da yanlarına alarak sabah erkenden yola çıkarak günde birkaç köyü dolaşmışlardır. Köy gezilerindeki ana hedef köylüye fikir vermek, inanç, umut vermek, azim, sevk almak, öğreteceği şeyler kadar öğreneği bir şeyler olduğunu bilerek çalışmaktır.⁴³ 1932-1935 yılları arasındaki verilere bakıldığında; Afyon, Aydın, Bartın, Denizli, Diyarbakır, Düzce, Elazığ, Giresun, Isparta, Maraş, Muş, Mardin, Bolu, Çanakkale, Muğla, Kütahya, Konya, Sivas, Tekirdağ, Samsun, Halkevleri Köycülük Şubeleri, köy gezilerini daha iyi ve yararlı gerçekleştiren Halkevleri olarak dikkat çekmiştir.⁴⁴

Köylere gidilir gidilmez köy meydanında köylüler toplanılarak, köylünün günlük yaşantısında uygulayacağı bilgiler öğretici nitelikte köylülere aktarılmaya çalışılmıştır. Ziraatçılar köylüye kendi uzmanlık alanlarında, ekim usulleri, verimi arttırma, haşerelerle mücadele gibi bilgiler verirlerdi. Ayrıca köylülerin köy meydanında toplanmasını sağlayarak uygun bir odada hastaların tedavisine başlanarak, sağlıkla ilgili köylüler bilgilendirilmiştir. Kadın üyeler köylü kadınlara çocuk bakımı, temizlik gibi konularda gerekli bilgileri aktarmaya gayret göstermiştir. Köyün öğretmeni veya eğitmeni, muhtarı ile bir araya gelinerek köyün ilerlemesine ilişkin yapılacaklar hakkında istişare yapılmış, köye getirilmiş olan kitaplar dağıtılmıştır.

Adana Halkevi'nin Köycülük Şubesi'nce 1935 yılı Aralık ayı içerisinde program dâhilinde her hafta veya on beş günde bir köylere gidilerek köylülerle görüşülmesi ve köyleri ağaçlandırma eğitimi verilmesi kararlaştırılmıştı. Hayvan ve insan hastalıkları ile ilgilenilerek teşhis koyulacak, okulsuz köylere okul yaptırılması için harekete geçilecek, halkevlerinde çiftçi geceleri düzenlenecek, arıcılığı ve meyveli ağaç yetiştirmeyi özendirecek, köylülere ahırların sağlıklı ve temiz olması yönünde bilgiler verilecek, köylünün sağlıklı, bedî ve çiftçilik yönünden ilerlemesi için faaliyetlerde bulunacaktı. Bu işleri

⁴¹ "Halkevlerinde Okuma Odaları-Halkevleri Çalışmaları-Halkevi Neşriyatı", *Ülkü*, C.13, S.76, Haziran 1939, s. 365-368.

⁴² C.H.P. *Halkevleri ve Halkodaları 1943*, s. 13.

⁴³ 103 *Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, ..., s. 117.

⁴⁴ 103 *Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, ..., s.125.

tamamlayabilmek için köycülük şubesinin emrine bir kamyon tahsis edilmiştir.⁴⁵ Adana Halkevi'nin Köycülük Şubesi'ne ayrılan bu kamyon sayesinde haftada veya on beş günde bir köy gezileri düzenli olarak yapılabilmektedir.

Köy gezilerinde okuma yazma teşvik edilmiş, köy kitaplıkları kurup köylülerin bundan faydalanması sağlanmaya çalışılmıştır.⁴⁶ Gece dersanelerinde köylüye okuma yazma öğretilmiştir.⁴⁷ Şehirdeki halk seyyar kitaplıklar oluşturularak okuma odalarını köylere taşıyarak köylü ile paylaşmışlardır.

Köylülerinin eğitilmesiyle özel olarak ilgilenmiş olan Köycülük şubesi, düzenlemiş olduğu geziler, konferanslar, geceler ve açmış olduğu kurslarla bu doğrultuda faaliyet göstermiştir. Köylünün okuma-yazma bilmeyenler için on beş günde bir mektup yazma günü düzenliyorlardı. Köylerde her zaman için Halkevinden bir parça ve iz demek olan okuma odalarını, toplanma yerlerini, Cumhuriyet meydanlarını tertipleyen ve kuran Halkevi çoktur. Bunların başında Bursa, Antalya, Ankara, İzmir, Zonguldak, Balıkesir, Antep, Eskişehir, Halkevleri gelmiştir.⁴⁸

Bu geziler esnasında hem köylerin ihtiyaçları tespit edilmiş hem de köyde bulunan hastaların tedavisi yapılarak, genel sıhhi konular, köylerin ağaçlandırılması, köyde yetiştirilen ürünler ve hayvancılık konusunda köylülere pratik bilgiler verilmiştir. Köycülük şubesi Türkiye'nin köylülerine geziler düzenlerken öncelikle köylülerin temel gereksinimlerini belirlemektedir. Böylece Halkevleri köylü ile hükümet arasındaki bağı sağlamaktaydı. Meselâ, Isparta köylerinde dokuz konferans verilerek köylü sağlık konusunda bilinçlendirilmiştir.⁴⁹

Yukarıda bahsedildiği şekilde Halkevlerinin köycülük şubesinin çalışmalarına Ankara Halkevi'ni örnek gösterebiliriz. Köycüler çalışanları, altı ayrı alanda iş bölümü yapmışlardır. Bunlardan ilki olan iş kovalama takımı, köylere gitmek suretiyle köylülerin istekleri dinlemiş, yapılabilecek olan talepleri diğer gruplara bildirmiştir. Bayındırlık takımı köylerin imarı ve

⁴⁵ "Faydalı Bir Kurumumuz", *Akgünler Gazetesi*, 2 Aralık 1935, Sayı: 10, Yıl: 1, s. 2.

⁴⁶ 1933 yılı ikinci altı aylık raporlarına göre açık ve işlek olan okuma odaları için bkz. "Okuma Odaları-Halkevleri Çalışmaları-Halkevi Neşriyatı", *Ülkü*, C.13, S.76, Haziran 1939, s. 365-366.

⁴⁷ Necati Erginöz, *Köy Eğitiminde Yaşanmış Realiteler*, Bursa 1943, s. 55.

⁴⁸ 103 *Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, ...*, s. 125; Sıtkı Şükrü Pamirtan, "Köy Davamız", *Fikirler*, S: 248-249, 30 Haziran 1943, s. 26.

⁴⁹ Fehmi Aksu, "Evimizin Bir Yılı", *Ün*, C.1, S.10-12, Temmuz 1935, s.359.

güzelleştirilmesine yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Sağlık ve sosyal yardım takımı, hasta bakmak, ilaç vermek gibi işleri yapmıştır. Kültür takımı, okuma yazma öğretme, ürün yetiştirme gibi konularda köylüyü bilgilendirmeye çalışmış, imece takımı, köy sandığı kurmakla yükümlü tutulmuştur. Son olarak ekim öğüt takımı da bağ, bahçe, çiftçilik hakkında bilgiler aktarmaya çalışmıştır.⁵⁰

Tıpkı Merkez Halkevi Ankara'nın Köycülük Şubesi gibi Adana Halkevi Köycülük Şubesi de köy gezileri esnasında, zaman zaman halkevinin diğer şubelerinden de istifade etmiştir. Adana Halkevi Köycülük şubesi, 1936 yılının Haziran ayındaki köy gezileri sırasında sağlık, kültür, köycülük ve soyadı edinme konularında aydınlatmalarda bulunduğu gibi köydeki hastaları tedavi ettirerek sağlık çalışmalarında bulunmuştur. Bu şube aynı zamanda Sosyal Yardım şubesiyle iş birliği yaparak tarım işçilerinin Adana'da toplantı günü olan Perşembe günlerinde bu işçilerin sağlık ve bakımlarıyla ilgilenmiştir. Muayene edilen tarım işçilerinin sayısı 181'i bulmuştur.⁵¹

Şube, köylülerin bilinçlendirilmesi için zaman zaman diğer şubelerle işbirliği de yapmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen işbirliğinden bir tanesi de Güzel Sanatlar Şubesi olmuştur. Adana Köycülük şubesi, 9 Mayıs 1937 tarihinde büyük bir köy gezisi düzenlemiştir. Bu gezide Adana Halkevi üyelerinden olan 45 kişi ile Misis Köyü'ne gidilmiştir. Köylülerle bilgi amaçlı söyleşiler yapılmıştır. Koşu ve güreş müsabakaları da düzenlenerek birinci olanlara ödülleri verilmiştir.⁵² Güzel Sanatlar Komitesi'nden Sıtkı Avcı Grubu tarafından köylülere halk türküleri söylenmiş, bando grubu müzik parçaları çalmış, hastalara bakılarak tedavileri gerçekleştirilmiş ve durumu ağır hastalar şehirde bulunan hastaneye sevk edilmiştir. Aynı köye, 30 Mayıs 1937'de tekrardan gidilerek önceki gezide vaktin yetersizliğinden dolayı bakılmayan hastalar; Cemil Alsan, Hakkı Somay ve Mazhar Erdoğan tarafından muayene ve tedavi edilmiştir. Ayrıca diş rahatsızlığı olan 40 hastaya da bakmışlardır. Bu ikinci

⁵⁰ Nuray Bayraktar, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları*, Halkevleri Yayınları, Ankara 1999, s. 191, Özer, a.g.m, s.309.

⁵¹ "Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları", *Akgünler Gazetesi*, 20 Haziran 1936, Sayı: 18, Yıl: 2, s. 2; "Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları", *Akgünler Gazetesi*, 8 Temmuz 1936, Sayı: 19, Yıl: 2, s. 4.

⁵² "Adana Halkevinde Dört Buçuk Ay", *Görüşler Kültür Dergisi*, Sayı: 4, Ekim 1937, s. 23; "Adana Halkevi", *Görüşler Kültür Dergisi*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Onuruna Özel Sayı, s. 64.

gezide muayene ve tedavileri gerçekleştirilen 91 hastanın ilaçları ücretsiz olarak dağıtılmıştır.⁵³

Ayrıca Adana köylerine yapılan geziler esnasında köylerin eksiklikleri tespit etme imkânı da olmuştur. Geziler neticesinde köylere yönelik olarak üç yıllık bir kalkınma programı hazırlanmıştır. Program kapsamında; evlerin, bahçelerin, ahırların ve kümeslerin muntazam bir şekilde yer aldığı, hayvancılık olarak da arıcılığın teşvik edildiği bir örnek köy oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, vilayet genelindeki bütün köylere örnek olması için Yüreğir bölgesindeki Mihmandar köyünün yapılandırılmasına karar verilmiştir. Bu sebeple, köyün öncelikli ihtiyacı olarak tespit edilen okul ve köy odasının inşası için bir arsa satın alınmıştır.⁵⁴

Bir başka Halkevi Denizli'nin Köycülük Şubesi'nin köylüye yönelik çalışmalarında köy gezileri önemli yer tutmuştur. Şube tarafından gezi düzenlenen köyler; *Gerzile*, *Karahayıt* gibi Denizli'ye yakın köyler olmuştur.⁵⁵ Denizli halkevinin gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden birisi de köylerden temsilci seçerek köy-şehir arasındaki iletişimi, yakınlığı sağlamak olmuştur. Ayrıca Köycülük Şubesi, 1937'de yılında, Denizli merkezde bulunan 94 köyden 70 tanesinden temsilci seçerek şube ile köylüler arasındaki ilişkiyi canlı tutmaya çalışmıştır. Şubenin yararlı faaliyetlerinden biri de, kışın şehre gelen ve kalacak yeri olmayan fakir köylüler için ucuz konaklama sağlaması olmuştur.⁵⁶

Bazı Halkevleri bu gezilerde, köylüler için açık hava tiyatroları, köylü geceleri düzenlenmekteydi ve asker mektupları yazılmaktaydı. Kimi kez de halkevleri tarafından bazı köylerde birer okuma odası açılmış, bu da Halkodalarının kuruluşu yönünde atılan bir adım olmuştur.⁵⁷ Trakya köyleri için Almanya'dan sipariş edilen sinema ve projeksiyon makineleriyle sağlık, tarım vb. konularda filmler köylüye izlettirilmiştir.⁵⁸ Böylece köylüler görerek öğrenme yolunu tercih ediyorlardı.

⁵³ "Adana Halkevinde Dört Buçuk Ay", *Görüşler Kültür Dergisi*, Sayı: 4, Ekim 1937, s. 23; "Adana Halkevi", *Görüşler Kültür Dergisi*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Onuruna Özel Sayı, s. 64.

⁵⁴ "Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu", *Akgünler Gazetesi*, Sayı 13, 23 Şubat 1936, s.4.

⁵⁵ Süleyman İnan, "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 25-26, Mayıs-Kasım 2000 s. 147.

⁵⁶ İnan, a.g.m., s.147

⁵⁷ C.H.P. *Halkevleri ve Halkodaları* 1943, s. 13.

⁵⁸ "Trakya Köyleri İçin Berlin'den Sinema ve Projeksiyon Makineleri Getirildi", *Ulus*, 15 Nisan 1938.

Halkevlerinin Köycülük Şubeleri, bir nevi eğitim faaliyeti de üstelenmiştir. Okuma yazma bilmeyen vatandaşlara yardım etmek amacıyla dilekçe ve mektuplarını yazmak, işlerini takip etmek ve işlerini sonuçlandırmak için bir Müracaat Bürosu açmıştır. Bu büroda yüzlerce dilekçe yazılmış, birçok vatandaşın işleri kolaylaştırılmıştır. Ancak bütçe gelirinin yetersizliği sebebiyle bu müracaat bürosu kaldırılmıştır.⁵⁹

Köycülük Şubesi ve Halkevlerinin diğer şubeleri eşgüdüm içerisinde çalışmaktaydılar. Örneğin Kayseri Halkevi üyeleri, 27.12.1936 Pazar günü, Köycülük Şubesi, Spor ve İçtimai Yardım ve Müzik kolları ile 29 kişilik bir kafile halinde, Talas nahiyesinin dört kilometre uzağındaki Reşadiye köyüne yaya olarak gitmiştir. Yüzlerce köylüden oluşan halk, üyeleri büyük sevinçle karşılamıştı. Köyün halk odası çok küçük bulunduğu için bütün halk katılamadığından köy camisinde büyük bir toplantı tertip edilmiş, saatlerce köylülerle konuşulmuştur. Köylünün anlayacağı dilden de kendilerine sosyal konutlar çevresinde söylevler verilmiştir. Köylüyü dinleyen üyeler, bu köyün değirmen sıkıntısı bulunduğunu, köyün mevcut değirmeninin de kışın şiddetli günlerde don tutmasından daha sonra yaz mevsiminde de değirmenlere haftada dört gün su verilmesi sebebiyle değirmenleri işletmek imkânı bulamadıklarını anlatmışlardır. Neticeten motorla müteharrik olarak bir değirmen açılmasına hükümetin müsaade vermediği anlaşılmış ve bu istekleri karşısında değirmenin açılabilmesi için yollar kendilerine anlatılmıştır. 182 haneli 1483 nüfuslu oldukça büyük bir köy olmasına rağmen, bu köyün mektebi olmaması yüzünden çocuklarını 3-4 km uzaklıkta Akçakaya köyüne göndermekte olduklarını ve çocuklarının da kışın karlı günlerinde kurt saldırısına maruz bulduklarını gözlemlenmişti.⁶⁰

Köyün çok yakınındaki bir başka köy olan Zencidere köyündeki durum hakkında da bilgi edinilmişti: 1937 yılında açılacak olan yatılı pansiyonlu ilk okulun, bu köyün ihtiyacını gidereceği ve çocukların bu okulda pansiyon halinde kalabilecekleri gibi açılacak mektebe gündüzlü olarak da gidebilecekleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Zencidere ile diğer köy Reşadiye arasında su paylaşımından dolayı da bazı pürüzlerin olduğu ve bu pürüzlerin aşılması için gerekli çareler nahiye müdürüne aktarılmıştır.⁶¹

⁵⁹ "Adana Halkevi", *Görüşler Kültür Dergisi*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Onuruna Özel Sayı, s. 19.

⁶⁰ BCA, 30.10.00/199-360-16/15.01.1937.

⁶¹ BCA, 30.10.00/199-360-16/15.01.1937.

Babası bulunmayan fakir ve malûl çocuklarına okuma malzemeleri ücretsiz verilmek üzere bir listesi tanzim ettirilmiş, bu kitaplar vesaire temin ve tedarikle kendilerine gönderilmesi planlanmıştı. Halkevi müzik şubesi kolu köylülere millî havalar söyleyerek köylüyü eğlendirmiştir. Zencidere köy halkı, daha çok taşçı, sıvacı ve köprücü olup bu kişiler ancak mevsimde üç ay kadar köylerine bulunmakta, senenin dokuz ayı gezginci bir halde işlerinin başlarında bulunmaktadır. Doktora köyün hastaları muayene ettirilmiş, 28 hastanın tedavi olduğu görülmüş kendilerine yazılan reçeteler üzerine memleket hastanesi ve Amerikan dispanserine bu ilaçlar tamamen ücretsiz ihzar edilerek kendilerine dağıtılmıştır. Bununla birlikte, köyün çocuklarına şekerleme dağıtılmıştır.⁶²

Halkevlerinin 1937 ilk altı aylık raporlarının incelenmesi sonucunda köylere yönelik konferans ve köy gezisi çalışmalarının yeterli olmadığı konusunda Dâhiliye Vekâleti Halkevleri Başkanlığı'na görüş bildirilmiştir. Bunun için de Halkevlerinin köylerde konferans düzenlemeye ağırlık vermesi ve köylüyle ilgili olunması gerektiği ifade edilmiştir:

“Eski terbiyenin kötü neticelerinden olan sükuliliği gidermek, konuşmak ve konuşturmak evlerin en esaslı vazifelerinden biridir. Temsil ve konser gibi güzel ve faydalı bahanelerle toplanmış halka, halkın anlayacağı bir dille, tam inanç ve samimiyet havası içinde yapacağı telkinle Halkevleri, ülkü ödevini en kısa yoldan iyi başarmış olacaktırlar. Ev çalışmalarında milletin, memleketin ve rejimin menfaatine ait samimi ve özlü söze her zaman en geniş ölçüde yer ayırmak gerektir. Bazı halkevlerinden aldığımız raporlarda, ilgi uyandıran bilgi ve hamle yapan konferanslara-temsil, konser cazibesi olmadığı halde bile sevinç verici rağbet gösterilmekte olduğu memnuniyetle gördük. Bu bakımdan bu konferansların kemiyet ve keyfiyet itibari ile iyi bir yekûn tutması her evin raporunda en iyi müjdelere biri olacaktır. Diğer taraftan halkevlerinin en belli başlı görevlerinden biri de memleketin en önemli unsur olan kültür düzeyi daha çok himmete muhtaç olan köylü ile olan yakından izlemektir. Köylüye şehirde kendisinin düşünülmediğini, sevildiğini göstermiş olmak için sık sık köy gezileri yapmak, hastaya hekim ve şifa, bilmeye öğüt ve kitap götürmek her halkevi çocuğunun başta gelen kaygısı olmalıdır. Halkevi olan her muhitte muhakkak konuşmak isteyen ve konuşmaya ehliyetli olan beş on yurttaş bulunacağı şüphesizdir. Ve her yerde karda çamurda bile gidilecek bir iki köy vardır.”⁶³

Tavsiyeler doğrultusunda, Edirne Halkevi, 1937 yılında köylere sık sık geziler düzenlemiştir. Bu geziler sırasında köylerin ve köylülerin ihtiyaçları

⁶² BCA, 30-10-00, 199-360-16/ 15.01.1937.

⁶³ BCA, 490-1-0-0, 3-15-46, 7.12.1937 (Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'dan Halkevi Başkanlığı'na).

tespit edilmiş ve ilgili şubelerce bu ihtiyaçlar karşılanarak, çeşitli konferans ve müsamereler de köylerde sergilenmiştir. Edirne Halkevi, 1937 yılında 6 temsil, 10 konferans, 1 resim sergisi, 1 genel sergi, 47 köy gezisi düzenleyerek yoğun bir şekilde çalışmıştır. Edirne Halkevi, bu yıl içerisinde 48 ders vermiş ve 10 adet çeşitli meslek alanlarında kurs düzenlenmiştir. Halkevinde okunan kitap sayısı ise 25.066 olmuştur.⁶⁴

Edirne Halkevi diğer halkevlerinden farklı bir çalışmayı da bünyesinde gerçekleştirmiştir; değişik meslek gruplarına ait birçok kişiyi halkevi çatısında toplayarak onlara çeşitli alanlarda görevler vermiştir. Edirne Halkevi Köycüler Şubesi'nde, 50'si Öğretmen, 7'si Tüccar, 4'ü Çiftçi, 7'si İşçi, 67'si diğer meslek gruplarından toplam 135 erkek üyesi bulunmakta bayan üyesi bulunmamaktadır.⁶⁵

Meselâ, Bir başka halkevinin Bitlis Köycülük Şubesi, 22 Temmuz 1940 tarihinde, 15 kişilik bir gezi ekibi ile ve Çukur Nahiyasının Güroymak, Aşağıkolbaşı ve Günkırı köylerinde incelemeler yapılmış ve halkla iletişim kurulmuştur. Böylece köy meydanında toplanan köylülere paraşütçülük, savaş sistemleri ve mücadele yolları, hakkında konferans verilmiştir.⁶⁶

Sivas Halkevi'nin Köycülük şubesinin 1940 yılı etkinlikleri incelendiğinde de çalışma programı örnek gösterilebilir. Halkevi'nin programına göre; kışın köylere gidilerek sağlık, tarih, toplumsal hayat ve ziraat konularında yirmi dakikalık konferanslar, köylüye konser verilecekti. *"Yağ çıkarma, peynir yapma gibi köylüyü ilgilendiren ana konular projeksiyon yardımıyla köylü halka gösterilip, seyyar sinema götürülerek ve köy kursları açılarak köylünün katılımı sağlanacaktır. Köylünün "Yuva", Köy Hocası" gibi gazeteleri okumaları teşvik edilecektir."*⁶⁷

Köy gezilerinin bir diğer amacı da halkın folkloru hakkında da bilgi edinmekti. Hakkari Ar şubesince, köylere gidilmek suretiyle halkın diliyle söylenen halk türkülerini ve halk oyunlarının şekillerini tespiti, halka millî marşlar öğretilmeye çalışılmıştır. Radyo ve gramofon vasıtasıyla halkın müzik ihtiyacı karşılanmaya çalışılmışsa da tahsisat yokluğu çalışmaları sekteye uğratmıştır.⁶⁸ Hakkari Halkevi Köycülük Şubesi, köy gezileri sırasında halkla

⁶⁴ *Geçen Yıllarda Halkevleri Nasıl Çalıştı*, C.H.P. Genel Sekreterliği 1937 Yıldönümü Broşürü, ss.24-29.

⁶⁵ *Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülasaları*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934, ss.98-99.

⁶⁶ Abdulaziz Kardaş, "Bitlis Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1934-1951)", VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, Ed. Oktay Belli- Vedat Evren Belli, Bursa, 2013, s.378.

⁶⁷ Selçuk Duman, *Sivas Halkevi (1933-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2008, s. 279.

⁶⁸ BCA, 490-1-0-0, 985-817-3, s. 4-7.

temaslarında dil sorunu yaşamıştır. Sorun bir nebze de olsa dil bilenlerin yardımlarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Gezilerde Cumhuriyet hükümetinin başardığı işleri anlatmak, köycülüğün ehemmiyeti hakkında nasihatte bulunmak ve konferanslar vermek, Hakkâri merkeze yakın mahalle ve köylerden davet edilen halka radyo haberlerini dinlettirmek faaliyetler arasında olmuştur.⁶⁹

1940 yılına gelindiğinde Sayıları 379'u bulmuş olan Halkevlerinin 317'sinde köycülük şubesi mevcuttu. Birçok halkevi köylünün şehirde bulunduğu mahallî pazar günlerinde köylü geceleri tertip ederek, onları bir araya toplamıştır. Halkevlerinin 1940 yılı çalışma raporlarına; bakıldığında 1765 köy gezisi düzenlendiği ve bu gezilere 153.173 vatandaşın iştirak ettiği bilinmektedir.⁷⁰ Halim Baki Kunter de *Ülkü* mecmuasındaki yazısında, halkevleri ve halkodalarının çalışmalarının her yerde bir olmamakla beraber bir bütün olarak değerlendirildiğinde memleket için önemli hizmetler gördüğünü söylemiş ve bu millî kültür kurumlarında yapılan çalışmaların en yüksek düzeye vardırılabilmesi ve süreklilik kazanmasının amaçlandığını belirtmiştir.⁷¹ Halkevlerince köylere toplam 1765 köy gezisi düzenlenmiş ve bu gezilere 153.173 kişi katılmıştır.⁷²

3.2.İktisadî Faaliyetler

Halkevlerinin Köycülük Şubeleri, köylerin gelirini arttırmak, köylüyü ziraî açıdan, hayvan bakımı ve sağlığı açısından bilgilendirmek, iktisadî açıdan kalkındırmak amacı ile köylere geziler düzenlemişlerdir.

Bu amaçla, Türkiye'deki halkevlerinden biri olan Adana Halkevi üyeleri, 1933 yılında köylerde yapılması gerekli olan tarımsal ve iktisadî girişimler hakkında toplantılar ve söyleşiler yapmıştır. Köylerde ağacın faydasını göstererek öğretmek, ağaçlandırılacak bir köyün ortaya koyacağı çağdaş manzarayı ve sıhhi faydayı sağlamak için köylülere fidanlar dağıtmışlar ve diktirmeye başlamışlardır.⁷³

⁶⁹ BCA, 490-1-0-0, 985-817-3, s. 5.

⁷⁰ "Halkevleri ve Halkodaları Çalışmaları", *Ülkü*, C.17, S. 97, Mart 1941, s. 71-72.

⁷¹ Halim Baki Kunter, "Halkevleri ve Halkodaları", III. Seri, *Ülkü*, C.2, S.15, Mart 1948, s. 4-5.

⁷² "1940 yılı Halkevleri ve Halkodaları Çalışmaları", *Ülkü*, C.17, S.97, Mart 1941, s. 71-72.

⁷³ "Halkevimizin Bir Yıllık Faaliyeti", *23 Şubat Dergisi*, s. 36.

Köy gezilerinde, ziraatçılar tarafından tarım ürünlerinin ekimi ve cinsleri, aşı yöntemleri; veterinerler tarafından da hayvanların bakım ve hastalıktan korunma usulleri üzerine de köylülere bilgiler verilmiştir. Köycülük Şubeleri köylünün iktisadî gelişimine katkı sağlamaya çalışmıştır. Meselâ, Ankara Halkevi Köycülük Şubesi, Ağustos 1933'te Ankara civarında Kutludüğün Köyü'nü çalışma yeri olarak belirlemiş ve burada faaliyete geçmiştir. Ayrıca köye tavuk ve kovan götürmüş ve iktisadî incelemelerde bulunmuştur.⁷⁴

Adana Halkevi Köycülük Şubesi, 1934 yılında, Ziraat Bankası ile temasa geçerek merkezde ve merkezin dışında bulunan çiftçilere buğday ve pamuk tohumlarının dağıtılmasını sağlamıştır. Köylere belirli aralıklarla ziyarette bulunularak köylülere tarımsal, iktisadî, sosyal konular üzerine önderlik edilmiştir. Meselâ, Adana Köprü Köyü'nde mahallenin birine yeterli miktarda ağaç diktirilmiştir. Ziraat mektebi tarafından şubeye verilen meyveli, meyvesiz ağaçlardan çeşitli köylere de 1.985 fidan dağıtılmıştır.⁷⁵ 1935 yılı Haziranında ise Dil, Tarih, Edebiyat Komitesi üyelerinden Vasıf Canbay tarafından da Devlet Demiryolları ve sanayileşme hakkında bir konuşma yapılmıştır.⁷⁶

Ankara, Uşak, Antalya, Aksaray ve Bursa Halkevleri bazı köylere damızlık hayvan sağlamıştır. Kütahya, Erzurum ve Isparta Halkevleri de köylerde o döneme kadar bazı sebze ve hububatın iklim şartlarına müsait olmamasına rağmen denenmemiş olan ürünlerin yetiştirilmesine öncülük etmiştir. Ankara, İnegöl, Denizli, Maraş Halkevleri de bazı köylerin temiz içecek su ihtiyaçlarını karşılamıştır. Manisa Halkevi köylere gezici doktor ve ebe çıkartmıştır. Erzincan ve Konya Halkevleri köy kooperatiflerini geliştirerek, köy hesabına arazi ektirmek suretiyle köy sandıkları kurmuş ve köyleri zenginleştirmiştir.⁷⁷

Bir başka halkevi şubesi olan Isparta köycülük şubesi, 1942 ve 1944 yıllarında, Belönü, İslamköy, lağus, Dregümü, Kayı, Çünür, Gönene, Senirce, köylerine geziler düzenleyerek köylülerin şikâyetlerini dinlemiş, köylülere dokuma tezgâhları ve iplik dağıtmak için hükümetle köylü arasında aracı rolü

⁷⁴ "Köycüler Bölümü", *Ülkü*, C.2, S.7, Ağustos 1933, s. 63.

⁷⁵ "Adana Halkevi", *Görüşler Kültür Dergisi*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Onuruna Özel Sayı, s. 22-23; Köycülük şubesi tarafından dağıtılan fidanların Türü ve Sayısı; Zerdali 260, Akasya 240, Dut 40, Mazı 70, Turunç 230, Selvi 80, Amber Akasya 1050, Gazverina 15, Toplam 1.985.

⁷⁶ "Adana Halkevi", *Görüşler Kültür Dergisi*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Onuruna Özel Sayı, s. 64-65.

⁷⁷ *103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, ...*, s.125.

üstlenmiştir.⁷⁸ 1948 yılında Atabey civarındaki köylere geziler düzenlenerek tütüncülük ve bağcılık konularında konferanslar verilmiştir.⁷⁹

1939'da M. Öğütçü vasıtası ile Antalya Halkevi Köycülük Şubesi Murtuna Köyü'nde jüt bitkisinin yetiştirilmesine dair konferans vermiştir. Bu konferansta köylüye jüt bitkisinin ticari önemi, hangi alanlarda kullanıldığı ve bu bölgede yetiştirilmesinin planlandığı hususlarında malumat verilmiştir. Yine 1939'da Antalya Halkevi tarafından Halkevi Konferans Salonu'nda Zeytincilik uzmanı Kadri Bey tarafından bir konferans verilmiş ve bu konferans ziraat ile uğraşanlar tarafından ilgi ile karşılanmıştır. 1942'de Antalya Halkevi Köycülük Şubesi, iki gezi tertip etmiş, bu gezilerde uğranılan köy halkına insan ve hayvan sıhhati, ziraat usulleri ve güncel durumlar hakkında bilgi verilmiştir. Köycülük şubesinin bu faaliyetleri, halkevlerinin kapatılmasına kadar devam etmiştir.⁸⁰

3.3. Sağlık Faaliyetleri

Dönemin amansız hastalıklarından sıtma, köylüyü kasıp kavurmaktaydı. Halkevlerinin köycülük şubeleri de gerek bu hastalıkla gerek diğer sağlık sorunlarıyla köylünün mücadele edebilmesi için halkı bilinçlendirmek hususunda elinden geleni yapmıştır. Sağlık, tarım ve veteriner memurlarıyla ortaklaşa çalışılmıştır. Gezilere katılan doktor, diş hekimleri hastalara muayene, tedavi ve ilaç temin ederek dağıtmışlardır. Köy meydanında müsait bir mekânda hastalar muayene edilmiş ve sağlık konularında köylülere bilgilendirme yapılmıştır.

1935 yılının Haziran ayında, Adana Halkevi'nin Köycülük Şubesi, köylerde bulaşıcı hastalıklar konusunda bilgilendirme gezintilerine başlamıştır. Sosyal Yardım şubesiyle iş birliği yapılarak köylerdeki okullara ve ihtiyar heyetleri odalarına asılmak üzere trahom, frengi, verem ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıklara ait bilgilendirici levhalar, Sağlık Bakanlığı'ndan getirilmiş ve köyler için bir sağlık yardım çantası yapılmıştır. Özellikle "malarya hastalığı" ile mücadele edilmesine katkı sağlanmıştır.⁸¹

⁷⁸ Ün, C.18, S.91-96, Teşrinievvel-Mart 1942, s.1316; Ün, C.10, Şubat-Mart 1944, s.1634.

⁷⁹ Ün, C.12, S.140-141, Kasım-Aralık 1945, s.1984.

⁸⁰ *Türk Akdeniz*, 1 Temmuz 1939: 20; 30 Birinci Teşrin 1939: 14-15; 30 Aralık 1939: 16; Şubat 1943: 5, Recep Arslan, "Antalya Halkevi ve Çalışmaları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:6, Sayı: 73, Temmuz 2018, s. s.321.

⁸¹ "Halkevi Geçen Ay Ne Yaptı?", *Akgünler Gazetesi*, 1 Temmuz 1935, Sayı: 7, Yıl: 1, s.1; "Adana Halkevi", *Görüşler Kültür Dergisi*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Onuruna Özel Sayı, s. 27.

Aynı şube tarafından köylünün günlük hayatında faydalanabileceği pratik bilgileri öğretici söyleşiler gerçekleştirilmiştir. Meselâ, Adana köycülük şubesi 19 Aralık 1937 tarihinde Mihmandar Köyü'ne bir gezi düzenlenmiştir. Bu geziye katılan Sosyal Yardım Komitesi Başkanı Dr. Ekrem Baltacı tarafından köylü ile sağlık konusu üzerine söyleşiler yapılmış, 67 hasta muayene edilerek ilaçları verilmiş ve Diş Doktoru Hakkı Somay tarafından köydeki insanların diş tedavileri yapılmıştır.⁸²

14 Mayıs 1939'da Antalya Halkevi Köycülük Şubesi Murtuna, Dumanlı ve Solak köylerine bir gezi düzenlemiştir. Murtuna Köyü sakinleri ziyaret edilmiş, köylü de köyün sıtmadan kavrulmakta olduğu yönünde bir şikâyetle bulunmuştur. Köylüler, sıtmanın çeltik ekiminden sonra yaygınlaştığını belirtmiştir. Bir yandan köylülerin şikâyetleri dinlenirken, diğer yandan da konferanslar vasıtası ile köylülerin bilinçlenmesi yönünde çalışılmıştır.⁸³

Köylünün bulaşıcı hastalıklar ile mücadelesinde; Bitlis Halkevi, Mart 1941'de, Köycülük Şubesi merkeze bağlı Simek nahiyesine gezi düzenlemiş, hasta köylüler tespit edilerek yaklaşık 56 kişi muayene edilmişti. Sıtmalılar olanlara kinin (sulfat) dağıtılmış, köy ihtiyacı olan hastalara dağıtılmak üzere köy muhtarına; kinin, sargı bezi, aspirin, tentürdiyot gibi sağlık malzemesi verilmiştir.⁸⁴

3.4. Bayram Kutlamaları

Halkevlerinin Köycüler Şubelerinin en aktif olduğu 1936 ve 1937 yıllarıdır. 28 Ocak 1937'de ziraat odasından alınan fidanlar birkaç köyde dikilerek, o yerlerde bir ağaç bayramı yapılmıştır. Denizli Halkevi, 1937'de Mayıs ayının ilk Pazar günü seçilecek bir köyde bir "başak bayramı" tasarlamış ve bu bayram, ilk olarak 2 Mayıs'ta Denizli'nin merkez köylerinden Eskihisar'da (Laodikya'da) yapılmıştır.⁸⁵

Yine benzer bir kutlama 14 Mart 1937'de Denizli'nin merkez altı köyünden gelen halkın katılımıyla Honaz'da bir "arık bayramı" yapılmıştır. Böylece, boşuna akan "halka suyu" denilen su, arıklar sayesinde beş köyün

⁸² "Adana Halkevi", *Görüşler Kültür Dergisi*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Onuruna Özel Sayı, s. 64-65.

⁸³ Arslan, *a.g.m.*, s.321.

⁸⁴ BCA, 490-0-1, 995,-845-1.

⁸⁵ Gıyasi Şarman, "Halkevi çalışmalarından Başak Bayramı", *Denizli Gazetesi*, 4 Mayıs 1937.

arazisine yönlendirilmiştir. Ayrıca, bu konuda suyun geçtiği toprak sahipleri ile kır köylüleri arasında görülen anlaşmazlık giderilmiş, hatta bu iş noter önünde yapılan sözleşmeler ile sağlama alınmıştır.⁸⁶

Halkevlerinin bir amacının da köylünün iktisadî durumunu düzeltmek olduğundan bahsedilmişti. İşte bu amaçla köylerde çeşitli bayram kutlamaları tertip edilmiştir. Meselâ Isparta'da 1934 yılında Lağus köyüne gezi düzenlenerek burada bir bayram düzenlenmiştir. Köylüye tarımsal bir bilgi öğretmek amacıyla düzenlenen bu gezilerin sağladığı bir fayda da köylü ile kentli arasındaki bağları kuvvetlendirmek olmuştur. Kentli köylünün hayatını köylü de kentlinin hayatını karşılıklı öğrenebilmeyi öğrenebilmiştir.

Antalya Halkevi Köycülük Şubesi üyeleri, talimatname hükümlerine uygun olarak 30 Ekim 1937'de Cumhuriyet Bayramı vesilesi ile köylere giderek Cumhuriyet Bayramı'nda köylerden gelen köylülerin ziyaretlerini iade etmiştir. Bu ziyaretlerde köylülerle Cumhuriyet ve inkılap konularında görüşülmüştür. Ayrıca köylülerin ihtiyaçları ile ilgilenilmiştir. Şubat 1938'de Antalya Halkevi Köycülük Komitesi üyeleri Hafız Paşa civarında yeni kurulmuş olan bir köye gitmiş, burada köylülerle toprak dağıtma işleri hakkında görüşmüşlerdir.⁸⁷

Köylü, karmaşık bürokratik işlemlerinin yaşandığı hükümet dairelerine gitmekten çekindiği için bu tip işlerini para karşılığında arzuhalcilere gördürmekteydi. Halkevleri üyelerinin köylülerin bu tür bürokratik işlemlerine yardımcı olması onlar için oldukça önemliydi. Nitekim, 1937'de Denizli Halkevi başkanı olan Esat Kaymakçı bir köyde yaptığı konuşmasında bu durumu şöyle vurgulamaktadır:

“Sizin için buralara kadar gelerek, toplu bir şekilde gelerek sizinle hasbıhal eden bizlerin (amacı), bu gün sizleri yükseltmeye azmetmiş olan Cumhuriyet Halk Partisinin kurduğu halkevelerinin üyeleri sizlerle yakından konuşup görüşerek istekleriniz anlamak ve bundan mümkün olanlarının çarelerini tevessül etmek içindir.”⁸⁸

Diğer taraftan halkın müzik ve güzel sanatlar hakkındaki görüş ve duyularını yükseltmek amaçlandığı için konserler, müzik dersleri verildiği, resim sergileri açıldığı gibi spor işleri ile de uğraşılmıştır. Gösteri Kolu binlerce halkın iştirak ettiği temsiller vererek muhitteki tiyatro telakki ve kabiliyetlerini yükseltmeye çalışmıştır. Okuyup yazma bilmeyen halk için kurslar, halk

⁸⁶ İnan, a.g.m., s.141.

⁸⁷ Türk Akdeniz, Birinci Kanun 1937, S. 6: 30; Mart 1938, S. 7, s.35.

⁸⁸ Köycüler Komitesi Köylerde, Yeni Basımevi, Denizli, 1937, s.17.

mektepleri açılmış ve evimiz öğretmenlerinden bir kısmı hapishanelerde mahpuslara uzun zaman hocalık etmiştir.

Halkevlerinin Köycülük şubesi, köy halkının vakti olduğu zamanlarda hem dinlenmelerini hem eğlenmelerini özellikle de sağlıklarını korumak amacıyla onların ilgisini çekecek sporları yaymaya çalışmıştır. Güreş, cirit, atıcılık, binicilik gibi geleneksel sporların yanında daha az maliyetle yapılması mümkün olan masa tenisi, voleybol, basketbol gibi sporları da yerleştirmeyi düşünmüştür.⁸⁹

Köye doğru başlatılan bu hamle aslında iki yönlüydü. İktisadi ve eğitim faaliyetleriyle bir yandan kentteki modernlik köye ulaştırılırken; diğer yandan köy, kültür olarak şehre getiriliyordu. Bu kapsamda yapılan yurt gezileri ve halkevi köycülük kolları faaliyetleri sırasında etnografik kültürümüze ait birçok ürün kaydedilmiş ve belgelenmişti. Hatta köye doğru hareketi köyden esinlenen bir sanat hareketinin doğmasına yol açtı.⁹⁰

SONUÇ

Halkevleri, 1932-1951 yılları arasında faaliyet göstermiş, Cumhuriyet değerlerini benimsemiş vatandaşların yetişmesi için gayret göstermiş ve yakın dönem Türkiye tarihine damgasını vurmuş önemli bir sosyo-kültürel kurumdur.

1930'lu yıllardaki sosyal, siyasî ve iktisadî gelişmeler Halkevlerinin açılmasına yol açmıştır. 19 Şubat 1932'de Türkiye genelinde 14 farklı yerde Halkevi açılmıştır. Açılış yılından itibaren sayısı sürekli olarak sayıları artan Halkevleri kısa sürede teşkilat haline getirilmiştir.

Halkevleri açıldığı yıl olan 1932'den kapanışlarına kadar olan süreçte Cumhuriyet rejimini, bu dönemin yeniliklerini halkın benimsemesini sağlama yönünde faaliyet göstermiştir. Halkevlerinin Köycülük Şubeleri'nin yaptığı gezi faaliyetlerinde gerçekleştirdiği konferanslar, sağlık yardımları, problem çözümedeki beceri, ziraî donanım kazandırma faaliyetleri, okuma-yazma, müzik, tiyatro etkinlikleri vb. alanlarda çalışmalar ile halk eğitimindeki ve kültürel kalkınmadaki önemli rolü tespit edilmiştir.

⁸⁹ C.H.P. 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara, 1945, s. 24.

⁹⁰ Ömercioğlu, a.g.m, s.734.

Halkevlerinin köycülük şubesi köylerin her yönden gelişmesini sağlama görevini üstlenerek, köylü ile şehirli arasındaki karşılıklı sevgi ve beraberlik duygusunu güçlendirme rolünü de yerine getirmiştir. Bu şubeler aracılığı ile köylüye öncülük etmek görevi üstlenilmiş bu amaçla köylülerin daha iyi sağlık şartlarında hayatlarını idame ettirmelerini sağlayacak çalışmalarda bulunulmuş, köy kitaplıklarının oluşturulmasına çalışılmış, yeni vasıta ve aletlerin köye girmesi teşvik edilmiş, köye yönelik yayınlar ile köylüye ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, Halkevleri Köycülük Şubelerinin çalışmaları bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde, köylüler için önemli sağlık, kültürel, iktisadî hizmetler götürdüğünü, ayrıca Halkevlerinin Köycülük Şubesiyle birlikte diğer bazı şubelerin de ortaklaşa çalışarak köylülere yönelik siyasetlerinin ve önemli hizmetlerinin olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

a. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490-01,847-353-3; CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi.

BCA, 39-61-4, 2-6685.

BCA, 30-10-00,199-360-16/ 15.01.1937.

BCA, 490-1-0-0/ 3-15-46, 7.12.1937 (Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'dan Halkevi Başkanlığı'na).

BCA, 490-01-995/845-1.

BCA, 490-100/985-817.

BCA, 490-1-00/1336-337-5.

b. Resmi Yayınlar

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi 1932, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi 1933, Yeni Mersin Matbaası, Mersin, 1933.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Yeni Mersin Matbaası, Mersin 1933.

C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları 1943, Ankara, 1944.

C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının 1942 Çalışmaları, Ankara 1943.

Geçen Yıllarda Halkevleri Nasıl Çalıştı, C.H.P. Genel Sekreterliği 1937 Yıldönümü Broşürü.

Halkevleri (1932-1935) 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, Halkevleri Yayını, Ankara, 1935.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940.

Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülasaları, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934.

Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1938.

1.Sürelî Yayınlar

Akgünler Gazetesi, Sayı 13, 23 Şubat 1936.

"1940 yılı Halkevleri ve Halkodaları Çalışmaları", *Ülkü*, C.17, S.97, Mart 1941.

- “Akgünler Köylü İçin Bir Dilek Köşesi Ayırdı”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 5, 9 Mayıs 1935.
- “Faydalı Bir Kurumumuz”, *Akgünler Gazetesi*, 2 Aralık 1935, Sayı: 10, Yıl: 1.
- “Halkevi Geçen Ay Ne Yaptı?”, *Akgünler Gazetesi*, 1 Temmuz 1935, Sayı: 7, Yıl: 1.
- “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 13, (23 Şubat 1936),
- “Halkevleri ve Halkodaları Çalışmaları”, *Ülkü*, C.17, S. 97, Mart 1941.
- “Halkevlerinde Okuma Odaları-Halkevleri Çalışmaları-Halkevi Neşriyatı”, *Ülkü*, C.13, S.76, Haziran 1939.
- “Köycüler Bölümü”, *Ülkü*, C.2, S.7, Ağustos 1933.
- “Trakya Köyleri İçin Berlin’den Sinema ve Projeksiyon Makineleri Getirildi”, *Ulus*, 15 Nisan 1938.
- Halkevleri ve Köylümüz”, *Akgünler Gazetesi*, Sayı 19, 8 Temmuz 1936.
- Türk Akdeniz*, 1 Temmuz 1939.
- Ün*, C.10, Şubat-Mart 1944.
- Ün*, C.12, S.140-141, Kasım-Aralık 1945.
- Ün*, C.18, S.91-96, Teşrinievvel-Mart 1942.

2.Makaleler ve Kitaplar

- ARIKAN, Zeki, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, C.6, S.23, Ankara, 1999.
- ARSLAN, Recep, “Antalya Halkevi ve Çalışmaları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:6, Sayı: 73, Temmuz 2018.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.
- ÇAVDAR, Tefvik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- DUMAN, Selçuk, *Sivas Halkevi (1933-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2008.
- ERGİNÖZ, Necati, *Köy Eğitiminde Yaşanmış Realiteler*, Bursa 1943.
- GÜLCÜ, N., “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Antalya’da Köycülük Çalışmaları ve Türk Akdeniz’de Çıkan Yazılar”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 5, S. 50, 2017.
- GÜLLÜ, Ömer, “Köy Kalkınmasında Kültürün Rolü”, *Ün*, C.5, S. 52-53, Temmuz-Ağustos 1938.
- İNAN, Süleyman, “Denizli’deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 25-26, Mayıs-Kasım 2000.
- İŞGÖR, Süreyya, Giresun’un Çayır Köyü”, *Ülkü*, C.6, S.32, Birinciteşrin (Ekim) 1935.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, “Türkiye’de Köycülük”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt II Kemalizm, (der.) Tanıl Bora, İletişim, İstanbul, 2001, ss.284-297.

- KARDAŞ, Abdulaziz, "Bitlis Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1934-1951)", VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, Ed. Oktay Belli- Vedat Evren Belli, Bursa, 2013.
- KİRBY, F., *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, (Çev. Niyazi Berkes), Tarihi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- KONGAR, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997.
- KÖYMEN, Nusret, Kemal, "Köy Seferberliğine Doğru", *Ülkü*, C.1, S.5, Haziran 1933.
- KÖYMEN, Nusret Kemal, "Köycülük Çalışmaları", *Ülkü*, C.6, S.35, İkincikânun (Ocak) 1936.
- KÖYMEN, Nusret, "Halkevleri Köycülüğünün Daha Verimli Olması Hakkında Düşünceler", *Ülkü*, C.13, S.73.
- KÖYMEN, Nusret, "Köycülük Programına Giriş", *Ülkü*, C.5, S.26, Nisan 1935.
- KUNTER, Halim Baki, "Halkevleri ve Halkodaları", III. Seri, *Ülkü*, C.2, S.15, Mart 1948.
- ONBAŞI, Funda Gençoğlu, "Halkevleri ve Ülkü Dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C.20, Sayı: 3, 2011.
- ÖRMECİOĞLU, Hilal Tuğba, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler", *Belleken Dergisi*, C. LXXXIII, S.297/8, Yıl 2019.
- ÖZER, Sevilay, "Ülkü Mecmuasına Göre Köy Eğitimi (1933-1950)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 8, Sayı: XXII, Haziran 2015.
- ŞARMAN, Gıyasi, "Halkevi çalışmalarından Başak Bayramı", *Denizli Gazetesi*, 4 Mayıs 1937.
- ŞİMŞEK, Sefa, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002.
- TEKİN, Saadet, "Dr. Reşat Galip ve Üniversite Reformu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, İzmir, 1992, ss. 179-212.
- TURAN, kemal, "Halkevleri Çalışmalarında Bazı Yeni Esaslar", *Ülkü*, C.16, S.93, Kasım 1940.
- VARLIK, M. Bülent, *Ülkü: Halkevleri Mecmu'ası, Kemalizm, İletişim Yayınları*, C.2, İstanbul, 2002.
- Yeşilkaya, Neşe Gürallar, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, Şubat 2003.
- ZEYREK, Ş., *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006.

3. Tezler

- ÖZTÜRK, Altan, *Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: İzmir-Aydın-Denizli Örneği (1923-1950)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli, Haziran 2019.

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 227-242.

Geliş Tarihi: 28 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

MÜBADELE ÖNCESİNDE LAPSEKİLİ RUMLARIN YUNANİSTAN'A GÖÇÜ

Hüseyin ARABACI*

Öz

Lâpseki ilçesi, Asya ve Avrupa kıtaları arasında geçiş noktası durumunda ve bu anlamda stratejik bir konumda yer almaktadır. Bu durumu dolayısıyla bu coğrafyada yaşam eski çağa kadar dayanmaktadır. Coğrafi özelliği nedeniyle bu topraklara hâkim olma düşüncesi ile birçok devlet burada hüküm sürmüştür. Farklı medeniyet ve kültürleri barındıran Lâpseki'de yaşamış olan etnik gruplardan biri de Rumlardır. Rumlar, Eylül 1922'de Lâpseki'den ayrılarak Yunanistan'a göç etmişler ve burada "Nea Lampsakos" adıyla yeni bir yerleşim birimi kurmuşlardır. Bu makalede, Lâpseki ilçesinin işgal ve milli mücadele döneminde Rum mahallesinde gerçekleşen yangın olayı ve mübadele öncesinde Lâpsekili Rumların ilçeden ayrılımları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lâpseki, Mübadele, Rum, İşgal, Mondros Mütarekesi, Athanasios Chardaloupas, House Fire.

LAPSEKIAN GREEKS MIGRATED TO GREECE BEFORE THE POPULATION EXCHANGE

Abstract

Lâpseki district is a transit point between the Asian and European continents and is in a strategic position in this sense. That's why many states ruled here from the Ancient Age. Lapseki has hosted different civilizations and cultures. One of them is the Greeks. The Greeks left Lapseki in

* Araştırmacı, (h.arabaci17@hotmail.com). ORCID ID: 0000-003-3358-1975. Bu makale, Arşiv Belgelerinde Lâpseki 1915-1922 adlı kitaptaki: Millî Mücadele'de Lâpseki (ss. 43-146) kısmının yeni bilgilerle gözden geçirilerek hazırlanmış halidir. Hüseyin Arabacı, Arşiv Belgeleri'nde Lâpseki 1915-1922, Cinius Yayınları, İstanbul, 2018.

September 1922 and immigrated to Greece and established a new settlement there called "Nea Lampsakos". In this article, the occupation of Lapseki district by the British and Greeks and the struggle of the Turks to liberate from the occupation, the fire that broke out on the street of the Lapseki Greeks and their departure from Lapseki were discussed.

Keywords: Lapseki, Population Exchange, Greek, Occupation Period, Armistice of Mondros, Athanasios Chardaloupas, House Fire.

Giriş

Lâpseki ilçesi, Asya ve Avrupa kıtaları arasında geçiş noktası durumunda ve bu anlamda stratejik bir konumda yer almaktadır. Bu özelliği nedeniyle ilçenin bulunduğu alanda yaşam, Eski Çağ'a dayanmakta ve "Lampsakos" adlı bir yaşam birimi bulunmaktadır.¹ Batı-Doğu (Abydos-Granikos) yolunun üzerinde bulunan şehir, Büyük İskender zamanında Roma idaresine girmiş² ve Bizans döneminde ise (12. Yüzyıl) metropolis (büyük şehir) durumuna gelmiş önemli bir liman kentidir.³ 1296 yılından itibaren bölgede Karesi Beyliği de varlık göstermeye başlamıştır.⁴ 1354 yılında bölgeden geçen *Palamas* adında bir aziz, burada Hristiyan ve Müslümanların yan yana ve barış içinde yaşamakta olduklarını bilgisini vermektedir.⁵ Bu anlamda Lâpseki'de kozmopolit yaşamın

¹ Reyhan Körpe (a), "Troas Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi", *Çanakkale Tarihi*, Ed. Mustafa Demir, C. 1, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 339, 385.

² Reyhan Körpe (b), "Troas Bölgesinin Antik Yolları", *Çanakkale Tarihi*, Ed. Mustafa Demir, C 1, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.414, (ss. 414-418); Reyhan Körpe (a), s.346.

³ Alper Dardeniz v.d., "Tarihsel Süreçte Çanakkale İli Bağcılığına Bakış", *Çanakkale Tarımı Sempozyumu (Dünü, Bugünü ve Geleceği) 10-11 Ocak 2011 Bildiri Kitabı*, Çanakkale, 2011, s.140.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, haz. Abdülmecid Mutaf, Zağanos Kültür Eğitim Vakfı Yayını, Balıkesir, 2000, s.19.

⁵ A. Phillippides Braat, "La Captive de Palamas chez Les Turcs", *Travaux et Memoirs IV (1979)*, s.109-221'den Aktaran: Melek Delilbaşı, *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlar'daki İzleri*, İthaki Yayınlar, İstanbul, 2013, s.30.

geçmiş çok eskidir. 1256/1840 Nüfus sayımına göre 390⁶ gayrimüslim nüfusun yaşadığı ilçe merkezinde 1922 yılında, 800 Rum yaşamaktadır.⁷

1. Mütareke ve İşgal Döneminde Lâpseki İlçesi'nin Durumu

30 Ekim 1918'de imzalanan⁸ Mondros Mütarekesi'nin birinci maddesi, (*Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın geçişe açılması ve işgali*) aslında sonrasında yaşanacakları apaçık belirtmiş ve buna göre 1 Kasım 1918'de başlayan⁹ hazırlıklar sonucu Çanakkale, 4 Kasım günü denizden 10 Kasım günü de karadan işgal edilmiştir.¹⁰

Lâpseki ilçesi, İtilaf gücü bulunmayan yerler arasında olup ilçenin batısında (Lâpseki-Çanakkale arası) İngilizlerin iki taburu ve bir bahriye müfrezesi konuşlanmıştır.¹¹ Lâpseki ilçe merkezinden Biga'ya kadar olan bölge ise karargâhı Gelibolu'da bulunan 60'ıncı Tümen'in sorumluluk sahası içerisindeydi.¹² Mütareke hükümleri gereğince terhis edilen Osmanlı askerlerinin ve malzemenin Anadolu'ya sevki için teşkil edilmiş olan iki komisyondan biri (Rumeli İlga Komisyonu) Gelibolu'da diğeri de *Anadolu İlga Komisyonu* adıyla Lâpseki'de konuşludur.¹³ Ayrıca bu amaç doğrultusunda Nakliye Deposu da Lâpseki'de de hizmete başlamış¹⁴ ve Çanakkale Mutasarrıflığının bazı daireleri de Lâpseki'dedir.¹⁵

⁶ BOA, NFS.d, 1235 Numaralı Reaya Defteri, 1256/1840. Defterde, Lâpseki kaza merkezinde kayıtlı 78 hane bulunmakta olup nüfus hesaplamasında Barkan'ın toplam nüfusu tespit etmek için önerdiği: (Hane sayısı x 5) formülü esas alınmıştır. Hesaplama detayı için bkz. Ömer Lütfü Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C 10 (1953), İstanbul, 1953, s.12.

⁷ Küçük Asya araştırma merkezince derlenen mübadele ile ilgili tanıklıkların yer aldığı kitabın Selanik baskısındaki bu notlarına ulaşmamızı sağlayan ve kendisi de Lâpseki olan Sayın, Oya Tronscoff'a teşekkür ederim. Bkz. M. Merlie, O. Merlie, *H ΕΕΟΔΟΣ* (GÖÇ), Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Yayını, Atina, 1980, s.254.

⁸ ATASE, İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), 468/8, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.

⁹ ATASE, İSH, 468/12, 1 Teşrinisani 1334/1 Kasım 1918.

¹⁰ ATASE, İSH, 468/118, 5 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918; ATASE, İSH, 468/176, 06 Teşrinisani 1334/06 Kasım 1918; ATASE, İSH, 468/219; 468/224, 10 Teşrinisani 1334/10 Kasım 1918; ATASE, İSH, 469/80, 10 Teşrinisani 1334/10 Kasım 1918.

¹¹ ATASE, İSH, 11/64, 1 Mart 1335/1 Mart 1919.

¹² ATASE, İSH, 25/93, 28 Kânunusani 1335/28 Ocak 1919.

¹³ ATASE, BDH, 3566/198:10, 22 Teşrinisani 1334/22 Kasım 1918.

¹⁴ ATASE, BDH, 3566/198:10-2, 25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918.

¹⁵ Adliye, Nüfus, Tapu, Vakıf, Ziraat Bankası ve Maliye daireleridir. BOA, DH.İ.U.M. 10-2/54:34, 6 Kanunuevvel 1334/6 Aralık 1918. Bu daireler ve Mutasarrıflık Merkezi, Çanakkale Muharebeleri döneminde (8 Mayıs 1915) Lâpseki'ye nakledilmiştir. BOA, DH.Ş.F.R. 470/57, 25 Nisan 1331/8

Diğer taraftan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Lâpseki şubesi de 11 Ekim 1919 tarihinde açılmış¹⁶ durumdadır. İşgal döneminde bölgede gerçekleşen Akbaş'taki silah deposu baskını Lâpseki ilçesinden hareket almış ve baskında ele geçirilen silahlar, ilçenin nahiyesi olan Umurbey civarındaki köyler (Beybaş-Hacıgelenler-Balcılar) üzerinden Çan'a oradan da Yenice'ye sevk edilmiştir.¹⁷ Fakat bu silah ve cephane çeteler yüzünden Milli mücadelede kullanılmadığı¹⁸ gibi devam eden süreçte baskında yararlılık gösteren Umurbey Nahiyeye Müdürü Reşadettin Bey işgal güçlerinin güdümündeki çetelerce katledilmiştir.¹⁹

Reşadettin Bey'i katleden çete mensupları da 7 Mayıs 1920'de bölgeye gelen²⁰ Binbaşı Derviş ve Tevfik Beylerin komutasındaki Kuvayımilliyeye güçlerince Çardak Kasabası'nda idam edilmiştir.²¹ Geniş yankı bulan²² ve kaçmayı başaranların²³ da bir daha bu tür faaliyetlere cesaret edemediği bu olay

Mayıs 1915. İngilizler bu havaliden çekilinceye kadar Lapseki'de kalınması istenmiştir. BOA, DH.İ.UM. 10-2/54:36, 3 Kanunuevvel 1334/3 Aralık 1918.

¹⁶ ATASE, ATAZB, 3/133, 4/2, 11 Teşrinievvel 1335/11 Ekim 1919.

¹⁷ Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1965, s.34-36; BOA, BEO, 4616/346145:3, 8.2.1336/8.2.1920; BOA, BEO, 4616/346145:6, 28.1.1336/28.1.1920.

¹⁸ Baskının tertipleycilerinden Hamdi Bey, Anzavur ve Gâvur İmam çeteleri tarafından şehit edilmiş, baskınla Akbaş'tan kaçırılan silah ve cephane ise çetelerin eline geçme tehlikesi üzerine imha edilmiştir. Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, ss.12, 18.

¹⁹ İşgal güçlerinin güdümündeki Laz Mehmet ve Arnavut İzzet çeteleri Umurbey Nahiyeye müdürü Reşadettin Bey'i atın arkasına bağlayıp yollarda sürükleyerek hunharca öldürmüşlerdir. Güven, *a.g.e.*, s.70.

²⁰ ATASE, İSH, 783/103, 10 Mayıs 1336/10 Mayıs 1920; ATASE, İSH, 783/104, 9 Mayıs 1336/9 Mayıs 1920. Ayrıca Binbaşı Tevfik ve Derviş beylerin bölgeye gelmesi İşgal güçlerince haber alınmıştır. Haber üzerine 8 Mayıs günü bir İngiliz torpidosu Lâpseki önlerine gelmiş yüz metre açığa demirleyerek bir süre burada kalmıştır. Maksatlarını anlamak üzere Gelibolu Fransız konsolosu tarafından Rum Aleko isimli biri de Tevfik Bey ile aracı olarak görüşmüş ve Tevfik Bey'e bölgeye gelme niyetini sormuştur. Bunu üzerine Tevfik Bey'de İzmit'e hareket etmek üzere bölgeye geldiklerini niyetlerinin memleketi çetelerden temizlemek ve asayişini temin etmek olduğunu bildirmiştir. Bkz. Aynı belge.

²¹ 9 Mayıs 1920 günü içlerinde elebaşları olan Arnavut İzzet ve Laz Mehmet'in de bulunduğu 13 kişi derdest edilmiş ve Çardak kasabasının meydanındaki çınar ağaçlarında idam edilmişlerdir. ATASE, 783/103, 10 Mayıs 1336/10 Mayıs 1920.

²² Meydana gelen olay İngiliz belgelerine; "Lapseki'de Ahmet Anzavur'un destekçileri açık açık infaz edildi" şeklinde geçmiştir. Public Records Office (PRO) Foreign Office (FO), 371/5168/5738, Tarih: 3 Haziran 1920 ve 371/6168/5861, Tarih 4 Haziran 1920'den aktaran Ryan Gingeras, *Dertli Sahiller Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1912-1923*, Çev. Melike Neva Şellaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s.178.

²³ Çete üyelerinden Laz Emin'in koyunların arasına saklanıp kaçtığı ve yıllarca kırlarda yaşayıp bu tür faaliyetlerden uzak durduğu anlatılmıştır. Aktaran: Ülfettin Arslan, 85 yaşında, Taştepe Köyü. "Lapseki'deki Çeteler" konulu görüşme (18.07.2017).

sayesinde bölge halkı çetecilik faaliyetlerinden bir nebze olsun huzura kavuşmuştur.

12 Haziran 1920 tarihinde İzmir’de başlayan Yunan işgalinin diğer yerlere yayılması nedeniyle Lâpseki Müdafai Hukuk Cemiyeti, ilçe halkının katılımı ile bir miting düzenlenmiş ve mitingde, Yunan işgalinin yayılması protesto edilmiş ve kabul edilemez olduğu tebliğ edilmiştir.²⁴

İlçede yapılan bu faaliyetler gerek işgal güçlerince gerekse Osmanlı resmi makamlarınca takip edilmesine²⁵ rağmen ilçedeki Kuvayimillîye gönüllüleri, buna rağmen silah toplama çabasını sürdürmüş²⁶ hatta kimi zaman silah ve cephane sevkiyatı için Gelibolu-Lâpseki ve Çardak arasında yapılan kayık seferlerine müdahale etmiştir.²⁷

İcra edilen bu faaliyetler, ilçe tarihi açısından bir dönüm noktası olmuş ve kısa bir süre sonra işgale maruz kalmıştır. Dönemi yaşayanların; “Yunan mezalimini gören, Yunan ruhunu anlayan Anadolu o derece vatan hissi duymuş ki, eşkıyalar bile tövbe ederek birer birer cepheye gidiyorlar.”²⁸ şeklinde aktardığı bu dönem, Lapseki’de 30 Haziran 1920’de başlamış, bünyesinde 200 Yunan askeri bulunan işgal gücü tarafından Lâpseki işgal edilmiştir.²⁹

Bu tarihten itibaren Çanakkale ve çevresine 3.000 Yunan askerinin çıkarılmış³⁰ birçok işkence, tecavüz ve köy yakma hadiseleri baş göstermiştir.³¹ 2 Temmuz’da Yunan askerlerinin takviye edilmesiyle³² 5 Temmuz 1920’de

²⁴ Bu tebliğ ayrıca telgrafla hem Çanakkale Mutasarrıflığına hem de İngiliz İşgal Komutanlığı’na bildirilmiştir. ATASE, İSH, 576/98, 12 Haziran 1336/12 Haziran 1920.

²⁵ ATASE, İSH, 783/111, 13.5.1336/13.5.1920. Çanakkale ve ilçelerindeki asayiş raporlarında Kuvayimillîye’nin hareketleri detaylı bir şekilde merkeze bildirilmekte ve ısrarla Kuvayı inzibatiye birlikleri oluşturulması talep edilmektedir. Detay için bkz. BOA, DH. EUM. AYŞ. 41/12:4/7, 4 Ramazan 1338/22 Mayıs 1920. Bir başka raporda da Kuvayimillîye’nin Lapseki’yi tehdit ya da yaklaştıklarının henüz bir söylenti olduğu ancak tedbirli olunmasının bildirilmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ. 41/12:6, 4 Ramazan 1338/22 Mayıs 1920.

²⁶ BOA, DH. EUM. AYŞ., 40/7, 16 Şaban 1338/5 Mayıs 1920.

²⁷ BOA, DH. EUM. AYŞ., 75/106, 05 Ramazan 1338/23 Mayıs 1920.

²⁸ İğdemir, a.g.e., s. 69.

²⁹ ATASE, İSH, 776/41, 30 Haziran 1336/30 Haziran 1920; İlçe merkezinde birçok ev ve dükkân yağmalanmış ve bu durum korku ve paniğe sebep olmuştur. ATASE, İSH, 784/105, 3 Temmuz 1336/3 Temmuz 1920; BOA, DH. EUM. AYŞ. 43/9, 19 Şevval 1338/6 Temmuz 1920.

³⁰ ATASE, İSH, 776/146, 3 Temmuz 1336/3 Temmuz 1920.

³¹ *Türkiye’de Yunan Fecayi*, (İkinci Kitap), Dâhiliye Nezareti, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337, ss. 205-249

³² Takviye konusunda 1 Temmuz’u 2 Temmuz’a bağlayan gece Mustafa Kemal Paşa’ya verilen istihbarat raporlarında da kayıtlıdır. Raporda sabah saat 11.00’den itibaren 8-10 Yunan römorkörünün her birinin arkasında 5-6 mavna ve şat olduğu halde Rumeli sahilinden hareket

İngiliz askerleri vapurla Lapseki'den çekilmiş, Lâpseki hükümet konağına da İngiliz bayrağı yerine Yunan bayrağı çekilmiştir.³³

İşgal, ilçe halkı üzerinde baskı ve takip³⁴ ortamından başka ekonomik sıkıntıya da neden olmuştur.³⁵ Yaşanan tüm bu olumsuzluklar halkı Kuvayımilliyeye ve Milli mücadeleye olan inancından yıldırmamıştır.³⁶ Nitekim ilçedeki durum hakkında hazırlanan bir raporda; “Çanakkale ve Lapseki bölgesindeki bütün halkın “Kuvayımilliyeci” olduğu, İngiliz yanlısı olarak bilinen Sabah Gazetesi'nin bölgede okunmasının bile sorun olduğu” bildirilmiştir.³⁷ Lapseki ilçesinde Milli Mücadeleye fayda sürmüştür.³⁸

2. İlçede Çıkan Yangın ve Yankıları

İşgal dönemi içerisinde Lapseki'de meydana gelen bir başka olgu da ilçe merkezinde meydana gelen yangın hadisesidir. Lapsekili Rumlar mübadele ile ilgili tanıklıklarında bu yangından kasıt imaları ile bahsetmektedir.³⁹ Bunun

ettiği ve Lapseki'ye çıkarılacakları bildirilmiştir. ATASE, İSH, 639/52, 1/2 Temmuz 1335/1/2 Temmuz 1920.

³³ ATASE, İSH, 556/142, 7 Temmuz 1336/7 Temmuz 1920.

³⁴ Lapsekili Hancı Lütfü ve Nazım Efendi (Demircioğlu) gibi önderler bu meyanda birçok kez tutuklanmış ve işgal güçlerince sorgulanmıştır. BOA, DH. KMS. 60-1/49, 5 Cemazeyilahir 1339/14 Şubat 1921. Sürecin devamında Lâpseki Liman Başkanı ve Jandarma Bölük Komutanı ile Hancı Lütfü Bey Malta'ya sürülmüştür. Güven, *a.g.e.*, s.67.

³⁵ Genel olarak işgale maruz kalan yerlerde, kimi ticari mallara yasak getirilmiş alım satımlar da izne tabi ve Yunan mali kontrol memurlarının denetiminde yürütülmüştür. Süt ve süt ürünleri, balık, sebze, zeytinyağı vb. ürünler de bu dönemde yasaklı mallar olmuştur. Ahmet Altıntaş, *Milli Mücadele Döneminde Çanakkale 191-1923*, (Ed. Servet Avşar), Asil Yayınları, Ankara, 2007, s.53. Bu kapsamda Lâpseki ilçesinin de geçimini tarım ve hayvancılıktan sağladığı düşünülürse işgalin bölge ekonomisine olumsuz etkisi durumun vahameti daha kolay anlaşılabilir. Kimi yolsuzlukların da görüldüğü: Lâpseki kaymakam vekili Reşat Bey, 2-3 bin lira tutarındaki bir yardım parasını zimmetine geçirip Yunanlılara iltica etmiştir. BOA, DH. EUM. AYŞ., 69/26, 24 Safer 1339/7 Kasım 1920. Çanakkale havalisinden 70.000 büyük ve küçükbaş hayvanın bir vapurla Yunanistan'a götürülmüş ATASE, İSH, 638/41, 25 Mayıs 1336/25 Mayıs 1920.

³⁶ Yunan işgali ilçede Kuvayımilliyeye faaliyetlerinin takip edilmesi halkı birleştirmiş Lâpseki adliye heyeti de topluca görevlerini bırakıp Kuvayımilliyeye iltihak etmiştir. BOA, DH. İ.UM, 19/1, 23 Muharrem 1339/7 Ekim 1920.

³⁷ Türk İnkılap Tarihi Arşivi (TİTE), 64/220, 12 Nisan 1338/12 Nisan 1922.

³⁸ Çanakkale'de görev yapan bir İngiliz memurun birliklerinin durumu ve istihbaratları hakkında bilgi vereceği bildirilmiş ve Lapseki'de güvenilir bir kişinin isminin bildirilmesi ve bir tercüman nezaretinde görüşme ayarlanması talep edilmiştir. ATASE, İSH, 1751/37, 16 Teşrinisani 1338/16 Kasım 1922. 21 Kasım 1922'de verilen cevapla bu kişinin Lapseki'de şadırvan karşısında tüccardan Mehmet Bey olduğu ve bu kişinin aynı zamanda Lâpseki Müdafa-i Hukuk Reisi olduğu bildirilmiştir. ³⁸ Yapılacak yazışmaların Lâpseki Askerlik Şubesi Reisi Yüzbaşı İzzet Efendi vasıtasıyla 16. Fırkaya gönderilmesi istenmiştir. ATASE, İSH, 1751/37ac, 21 Teşrinisani 1338/21 Kasım 1922.

³⁹ Bkz. M. Merlie, O. Merlie, *a.g.e.*, s. 255.

yanında Lapseki'nin tarihsel süreci ve Lapsekili Rumlar ile ilgili derlenen bir başka eserde⁴⁰ de yangınla ilgili bilgilere yer verilmektedir.

Arşiv belgeleri bu yangınla ilgili safahatı ve Osmanlı resmi makamlarının yangının yaralarını sarma gayretlerini açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre yangın, 26 Ocak 1921 akşamı saat 21.30' da ilçe merkezindeki Rum mahallesinde başlamış ve o gece şiddetli esen kuzey rüzgârı (poyraz) etkisi ile birbirine çok yakın ve ahşap yapıdaki evlere sirayet ederek yayılmıştır. Bu durumda itfaiyenin suyu yetersiz kalmış ve yanan evlerdeki bomba ve patlayıcıların⁴¹ infilak etmeye başlamasıyla yangına müdahale sürdürülememiştir. Alevler, 100 kadar hane ve dükkâna sirayet etmiş ve çoğunluğu Rum olmak üzere 300 vatandaş açıkta kalmıştır. Mutasarrıflık tarafından yangın haberi alınır alınmaz araba ile 4 saatlik mesafede bulunan Lâpseki'ye tulumba ve itfaiye sevk edilmiş, yardım malzemesi olarak da 1.200 kıyye has ekmeke ve 50 çadır ile ilaç gönderilmiştir.⁴²

Kale-i Sultaniye Mutasarrıfı da aynı gece yangın mahalline hareket etmiş⁴³ ve yangın mahallindeki incelemesinde, yangının 70 haneye sirayet etmiş olduğunu ve Rumların evlerindeki bomba ve patlayıcı maddelerin infilakı nedeniyle itfaiyecilerin yaklaşmadığı ve gerekli müdahaleyi yapamadıklarını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.⁴⁴

İlk belirlemelere göre; rüzgarının şiddetiyle birkaç kola ayrılarak dört saat zarfında takriben 150 hane ve 30 dükkân ile 1 fırın 1 han ve 1 eczaneyi yanmış, nüfusça hiçbir kayıp olmamıştır. Yangının mali zararına ilişkin bir

⁴⁰ Yangının Rum kızı Eleni ile İlçe' de Hakimlik yapan İsmail Bey'in evlenmek isteyip ailelerin karşı çıkmasıyla yüzünden Eleni'nin Hakim İsmail Bey'i Hardalupelerin evinin çatısına gizlice aldığı sırada İsmail Bey tarafından yanıcı sıvı madde dökmek ve ateşlemek suretiyle çıkarıldığını Eleni'nin bunu olaydan çok sonra kız kardeşine söylediği belirtilmektedir. Bkz. Theofanous Konstantinos, *ΛΑΜΨΑΚΟΣ ΠΟΝΕΜΕΝΗ ΠΑΤΡΙΔΑ 1910-2010 (Lampsakos Boğaz Anavatan 1910-2010)*, Erş. <http://tr.scribd.com/doc/210858920/Λάμψακος-Πονεμένη-Πατρίδα-Θεοφάνους-Κώστας.Pdf>, ss.24-26 (Erş. Tar.:14.2.2016).

⁴¹ Akbaş silah deposu baskınında silahların kaçırılmasından dolayı korkuya kapılan gayrimüslimler İtilaf güçlerinden Rum metropolit vasıtasıyla kendilerine silah ya da muhafız verilmesini talep etmiş; İngilizler tarafından Çanakkale'de devriyeler gezdirilerek hastane bayırında mitralyöz atışı yapılmıştır. BOA., BEO, 4616/346145:15, 30.1.1336/30.1.1920.

⁴² BOA., DH.İ.UM., 19/16-5, 31 Kanunusani 1337/31 Ocak 1921; BOA., DH.İ.UM., 19/16-8, 26 Kanunusani 1337/26 Ocak 1921. Lâpseki Belediyesi 27 Ocak'ta Çanakkale'den gönderilen itfaiye, çadır vs. dolayısıyla şükranlarını bildirmiştir. BOA., DH.İ.UM., 19/16-15, 29 Kanunusani 1337/29 Ocak 1921.

⁴³ BOA., DH.İ.UM., 19/16-7, 26 Kanunusani 1337/26 Ocak 1921.

⁴⁴ BOA., DH.İ.UM., 19/16-16, 30 Kanunusani 1337/30 Ocak 1921.

tespitte bulunulmamıştır.⁴⁵ Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'nın Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 31 Ocak 1921 tarihli raporda yanmış olan bina sayısı 150 hane, 25 dükkân ve 2 fırın olarak verilmiştir. Yangınla ilgili ayrıca Mutasarrıf Bey'in başkanlığında bir komisyon teşkil edilmiş, yangından dolayı açıkta kalanların iskanları ve ihtiyaçlarının komisyon çalışmaları ile karşılanacağı belirtilmiştir.⁴⁶

Yangınla ilgili bunlardan başka soruşturma da başlatılmış ve ilçede yaşayan 25 kişinin yazılı ifadesi alınmıştır. İfade tutanaklarına istinaden düzenlenen fezlekeye göre yangını ilk olarak Bekçi Hamid Ağa görmüş ve seslenerek civardaki hane sahiplerini haberdar etmiştir. İtfaiye yangın mahalline gelerek müdahaleye başlamış ve Bekçi Hamid Ağa, alevleri ilk olarak kırmızı boyalı yüksek bir evin çatısı üstünde gördüğünü ilçede yeni tayin olduğundan bu evin kimin olduğunu bilemediğini belirtmiştir.⁴⁷

İnceleme sonucu bu evin ilçede ayakkabıcılık yapan Atnas Hardalupe (Athanasios Chardaloupas)'nin evi olduğu öğrenilmiş ve onun da ifadesine başvurulmuştur. Atnas Hardalupe ise ifadesinde, Bekçi'nin sesi ile uyandığını ve ateşi görmek için evinin üst katına çıktığında, Rüstem Bey'e ait olan yan hane tarafında ateş gördüğünü belirtmiştir. Hardalupe ayrıca yan tarafındaki evin üst katında kiracı olarak Emekli Hurşit Efendi'nin oturduğunu, yangının az zaman içinde bu haneden kendi evine ve diğer tarafında bitişik durumdaki Fırıncı Atnas'ın evine de sirayet ettiğini belirtmiştir. Hardalupe Atnas'ın ifadesi ile eşi, kızları ve oğlunun ifadelerinin de alınmış ve uyuşturğu görülmüştür.⁴⁸

Hardalupe ifadesinde ayrıca yan tarafta kardeşi Todorî'nin de evi olduğunu ve bu evin altının mağaza olup burada bakkaliye ve içki satışı yapıldığını belirtmiş ve bu hanenin üst katında Emekli Yüzbaşı Hurşit Efendi'nin kiracı olduğu bilgisini de vermiştir. Bunun üzerine Hurşit Efendi ile ve eşi ve baldızının da ifadesi alınmış ve ifadelerinde yangının Hardalupe'nin hanesinin arka cephesinden ve üst katından başlayarak buldukları haneye sirayet ettiğini belirtmişlerdir.⁴⁹

⁴⁵ Rapor, 30 Ocak 1921 tarihinde Umum Jandarma Kumandanı Mirliya (Tuğgeneral) Ali Kemal Bey'in imzası ile Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. BOA., DH.İ.UM., 19/16-6, 30 Kanunusani 1337/30 Ocak 1921.

⁴⁶ BOA., DH.İ.UM., 19/16-5, 31 Kanunusani 1337/31 Ocak 1921.

⁴⁷ BOA., DH.İ.UM., 19/16-11, 1 Şubat 1337/1 Şubat 1921.

⁴⁸ A.g.b.

⁴⁹ A.g.b.

Yangının başladığı sokakta oturan Merkez Jandarma Karakol Başçavuşu Seyfettin Efendi ise ilk olarak Atnas Hordalupe'nin evinin üst katı arka tarafından alev yükseldiğini, jandarma askerlerini toplayıp yangın mahalline döndüğünde alevlerin Hurşid Efendi'nin evini de sarmış olduğu ve bu evin altındaki mağaza sahibi Todori ile oğlu Hristaki'nin de eşya çıkarmakla meşgul olduklarını, kendisinden de yardım talebinde buldukları bilgisini vermiştir.⁵⁰

Sokağın diğer sakinleri de ifadelerinde Rüstem Bey'in ve Hardalupe Atnas'ın hanelerinden alevler yükseldiğine şahit olduklarını belirtmiştir.⁵¹ Polis Şükrü Efendi, Atnas Hardalupe'nin evinin yanmakta olduğunu sırada yanan odalarda pek çok mermi infilakı olduğu gibi Hristaki'nin babasının (Todori'nin) mağazasında iki bombanın patladığı bilgisini vermiştir.⁵²

İfadesi alınanlardan Margret oğlu Yani ise ifadesinde ilk önce Rüstem Bey'in hanesinin saçağından alev saçıldığını belirtmesine karşın Atnas Hardalupe'nin yeğeni Todori oğlu Hristaki'nin Rüstem Bey'in evindeki kiracı olan Hurşit Efendi'nin eşyalarını bir iki gün önce buradan naklettiğini ve bunu aslında Margret oğlu Yani'nin de gördüğünü söylemesi üzerine Yani'nin tekrar ifadesi alınmış ve önceki ifadesini tekzip etmiştir.⁵³ Tabip Ohannes Efendi, Atnas Hardalupe'nin kızının evlerine sığındığında yangının evlerinden çıktığını söylediğine şahit olduğunu ifadesinde belirtmesi⁵⁴ ise olayda şüphe bırakmamıştır.

Alınan ifadeler ve yangın mahallinde yapılan incelemeler sonucu, Atnas Hardalupe'nin sürekli alkol alması, evin saçak kısmında bir ocağın bulunup yine evin üst kısmında zeytin yağı ile yanan bir kandilin bulunması yangına neden olabilecek etkenler olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında Atnas Hardalupe için yangın sırasında milletdaşlarınca "Bu sarhoş herif bizi yaktı" sözlerinin duyulmuş olması ve Hükümet Tabibi Ohanes Efendi'nin verdiği

⁵⁰ Hristaki ifadesinde, evin altındaki mağazasına giderek açtığı vakit dükkânın üstü arka tarafından yanmakta ve bitişğinde amcasının evinin bir kısmının da yanmakta olduğu ve kendisinden evvel oraya gelmiş olan polis Şükrü Efendi'nin de kendisine yardım ettiğini belirtmiştir. BOA., DH.İ.UM., 19/16-11, 1 Şubat 1337/1 Şubat 1921.

⁵¹ İfadesine başvuru sokağın sakinleri. Rüşümât Merkezi Memuru Mustafa Efendi, Çakır Nikola, Fırıncı Aydınlı Yorgi, Lehib oğlu Hrafim ve Çatalbaş lakaplı Fırıncı Adonis ile Hancı Halil Ağa ve oğlu Hakkı ile kahvecileri Hafız Ahmed ve Aşçı İsmail'dir. BOA., DH.İ.UM., 19/16-11, 1 Şubat 1337/1 Şubat 1921.

⁵² A.g.b.

⁵³ A.g.b.

⁵⁴ A.g.b.

bilgi, yangının Atnas Hardalupe'nin hanesinden çıktığına kanaat hasıl edecek mahiyette bulunmuştur.⁵⁵

31 Ocak 1921 tarihinde, Çanakkale'deki İşgal Kuvvetleri Komutanı, İngiliz Albay Shuttlewort yanında Yarbay Martel ve maiyeti de olduğu halde Lapseki'ye gelmiş ve önce hükümet konağında bilgi aldıktan sonra yangın mahalline giderek incelemede bulunmuştur. İnceleme neticesinde tahkikat heyetinin fikirlerine katıldığını ve yangına neden olan Atnas Hardalupe'nin ilçe dışına çıkarılarak adilce yargılanması gerektiğini belirtmiştir. Tarafsızca yürütülen soruşturma evrakı kendilerine verilmiş ve olayın bir kaza nedeniyle başladığı izah edilmiştir.⁵⁶

Lâpseki'ye gelen işgal gücü heyetindeki İngiliz askeri yetkilileri, Rum ve Ermeni tercümanları vasıtasıyla Rumlar'ı tarafsız ifadelerinden caydırarak yangının çıkış nedenini İslam ahalide aramaya ve suikast ihtimali üzerinde durmaya çalışmışlardır.⁵⁷

Yangın sonrası yardım için kurulan komisyonun çalışmaları ile yangın nedeniyle açıkta kalanların barınma imkanları sağlanmış ve yiyecek ihtiyaçları için de 24.000 kuruş sarf edilmiştir. Bu tutarın yarısının Lâpseki Belediyesi'nce diğer yarısının da Harb-i Umûmî İdaresi'nden ve Muhacirîn Müdiriyeti'nden karşılanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Muhacirîn Müdiriyeti'nden gönderilen ödeneğin kalan tutarı üzerinden Rum ahaliye tahakkuk defteri ile 360 lira

⁵⁵ Fezleke, Polis Komiser Muavini Mehmed Keskin, Lâpseki Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Münir tarafından tanzim edilmiş ve onaylanmıştır. BOA., DH.İ.UM., 19/16-11, 1 Şubat 1337/1 Şubat 1921.

⁵⁶ Albay Shuttlewort ayrıca ilçedeki incelemeleri sırasında ayrıca bölgeden [Kuvayımilliye'ye] silah sevk edildiği ve asker toplanmasından da bahsetmiş ve ilçedeki yetkililer tarafından kendisine bu haberlerin gerçeği yansıtmadığı belirtilmiştir. BOA, DH.İ.UM., 19/16-12, 1 Şubat 1337/1 Şubat 1921. Kala-i Sultaniye Sancağı Mutasarrıflığı 1 Şubat 1921 tarihinde İngiliz Kuvve-i İşgaliye Kumandanlığına gönderdiği tahriratta, şahit ifadelerine nazaran tanzim edilen fezlekenin gönderilmiş olduğunu ve fezleke detayları belirtildiği üzere yangının ilk olarak ilçede ayakta kalma yapan Atnas Hardalupe'nin evinden çıktığı, birbirine çok yakın ve ahşap haldeki evlere o gece esmekte olan şiddetli rüzgarın da etkisiyle hızlıca sirayet ettiği ve bir den çok hanede süren yangına müdahalede itfaiyenin yetersiz kaldığı ayrıca Rumlara ait hanelerde patlayıcı madde ve bombaların da infilakı nedeniyle müdahale edilemediği bildirilmiştir. BOA., DH.İ.UM., 19/16-5, 1 Şubat 1337/1 Şubat 1921.

⁵⁷ Bu bilgilere Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretî'ne çekilen 1 Şubat 1921 tarihli mahrem telgrafta yer verilmiş ve gerek tanık ifadeleri gerekse de fezleke ile tespit edilmiş tutanaklara göre hiçbir şüpheli durum bulunmadığı gibi hiçbir makamın ilgisizlik göstermediği bildirilmiştir. BOA., DH.İ.UM., 19/16-13, 1 Şubat 1337/1 Şubat 1921;

ödenmiştir. Yapılan bu yardımlar yangına maruz kalanlar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.⁵⁸

1. Lapsekili Rumların Lâpseki İlçesi'nden Ayrılışı

Lapseki'de farklı etnik unsurların birlikte yaşamı, Osmanlı'nın bölgeye ilk yerleşiminden itibaren süregelen ve bu birliktelikte gayrimüslimler dışlanmadığı gibi onlara resmi makamlar⁵⁹ ve payeler verilmiştir.⁶⁰ İlçede Rumların talepleri dikkate alınmış ve gerektiğinde ödenek tahsis edilmiştir.⁶¹ Yine aynı kapsamda kutsal mekanları olan kilisenin doğu kısmındaki duvarı 1898 yılında onartılmıştır.⁶²

1913 yılında da daha önceden Erdek Metropolitliğine bağlı olan Lapsekili Rumların ilçede müstakil bir metropolitlik açmasına izin verilmiştir.⁶³ İlçede yaşayan Rumlar ile birliktelik Donanma-i Osmani Cemiyeti'nin ilçe düzenlediği yardım faaliyetlerinde de kendini göstermiştir.⁶⁴ Ancak yine de bu etnik grup içerisinde ayrılıkçı hareketler içerisinde bulunanlar da olmuştur. Nitekim, ilçede bu meyanda çalışmaların *Lapseki Etnik-i Eteryâ Cemiyeti* Reisi Yanılaki tarafından

⁵⁸ BOA., DH.İ.UM., 19/16-2, 2 Şubat 1337/2 Şubat 1921; 360 Lira nakdi yardım 8 Şubat tarihinde dağıtılmıştır. BOA., DH.İ.UM., 19/16-1, 9 Şubat 1337/9 Şubat 1921.

⁵⁹ Tanzimat'ın ilanından dolayı memnun olduğuna dair Lapseki'den yazılan bir resmi yazıda Lâpseki Rum cemaati liderlerinin de mühürleri bulunuyordu. BOA, A.MKT. 25/16, 21.6.1261/27.6.1845.

⁶⁰ Lapsekili Rumlardan Pandeli Teodoridi'ye Lâpseki Belediye Tabibi olarak ilçede görev verilmiş ve 23 Ocak 1864'te hizmetlerinden dolayı rütbe-i salise ile taltif edilmiştir. Bkz. BOA, DH. MKT. 202/40, 24 Recep 1311/31 Ocak 1894.

⁶¹ İlçedeki Rum Mektebi, Kilise duvarlarının tamiri gibi ihtiyaçları karşılanmış ve mektep inşasına 1907 yılında ruhsat verilmiştir. BOA, Y.A.RES., 141/57, 23 Zilkade 1324/8 Ocak 1907. Hatta, mektep için yapılan üç binanın arazisinin Müslüman mezarlığı bitişiğindeki Emekyemez Hüsameddin Vakfı arazisi olması nedeniyle kaymakam hakkında soruşturma açılmıştır. BOA, DH. İD., 34/83, 22 Ramazan 1331/25 Ağustos 1913.

⁶² BOA, İ.AZN., 32/16, 16 Şaban 1316/30 Aralık 1898.

⁶³ BOA, İ.AZN., 32/16, 21 Şaban 1331/26 Temmuz 1913.

⁶⁴ 20 Ekim 1920 tarihinde Donanma-yı Osmani Cemiyeti tarafından Lapseki'de düzenlenen bir yardım faaliyeti için gazetenin 2. sayfasında "Hristiyan vatandaşlarımız tarafından üzeri nakış işlemeli süslü bir bohça müzayedeye çıkarılmış ve 1.141 kuruş 15 Para karşılığında Mustafa Beyzâde Rıza Bey tarafından alınıp tutarın tertip komisyonuna bağışlanmıştır" bilgisi yer almıştır. Tanin, Nr. 779, 20 Teşrin-i evvel 1336/20 Ekim 1920, s.2. Yine aynı kapsamda 8 Aralık 1920 tarihinde de ilçeye bağlı Suluca köyündeki müzayedede de bir tavuk ile bir kaz 123 kuruşa Maliye Kâtibi Süleyman Efendi'de kalmış; aynı müzayedeye çıkan bir tuz kutusu da 58 Kuruş'a İstanbullu Kaptan Estrerati'de kalmıştır. Tanin, Nr. 825, 8 Kanun-ı evvel 1336/ 8 Aralık 1920, s. 2.

sürdürüldüğü bilinmekte, faaliyetlerini Gelibolu'da bulunan bir İngiliz tacir üzerinden sürdürmeye devam etmesi üzerine tutuklanması talep edilmiştir.⁶⁵

İlçede süregeldiğini belirttiğimiz birlikte yaşamın özellikle Yunan işgaliyle bozulduğu görülmektedir. Şüphesiz oluşan bu durum genelde Yunan "Megola İdeası" düşüncesiyle, Batı Anadolu'da otonom bir devlet kurma çabalarının⁶⁶ etkisi; özelde ise diğer yerlerde olduğu gibi çetelerin baş göstermesinin etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim buna dair bilgilere dönemi yaşayanların ifadelerinde de rastlanmaktadır. Lâpsekili Rumlardan biri olan Kyrios Koukoulidas, anılarında⁶⁷ ilçede Abdülhamit zamanında Türklerle birlikte iyi bir şekilde yaşamakta olduklarını, ilk sıkıntılarının 1914 yılında Türkleri fanatize eden Almanların etkisi ile sahil kısmının Rum nüfustan arındırma emri sonrasında başladığını belirtmiş ve bu tarihten sonra çetelerin Rum mahallesi etrafında dolaşıp silah atmaya başladıklarını ve birkaç çobanlarının da bu çetelerce öldürülmesi üzerine umutsuzluğa kapıldıkları bilgisini paylaşmıştır. Koukoulidas bundan başka, 1921 yılı başında Türk çetelerin mahallelerinde yangın çıkardığını belirtmekte ve yangının sebebini, 6 Ocak 1921'de ilçede denize haç batırma törenine kilise bayrağı ve Yunan bayrağı ile katılmalarına bağlamaktadır.⁶⁸ Yine dönemi yaşamış Konstantinos Episkos'da Yunan işgalinin sona ermesinden sonra durumun değiştiğini, Türk çetelerinden kötü muamele gördüklerini ifade etmektedir.⁶⁹

Ancak gerek Koukoulidas gerekse Episkos'un aktarmadıkları yönler de bulunmaktadır. Zira dönem içerisinde çetecilik faaliyetlerinin yalnızca Türk tarafıyla kabil olmadığı, Rum çetelerin de bölgede var olduğu ve birçok tecavüz, işkence ve katliamda buldukları⁷⁰ bilinmektedir.

Diğer taraftan Akbaş hadisesinden sonra yerli Rumların silahlandırılması birlikte yaşamın bozulmasında en önemli etkenler biri olmuştur. Nitekim bu yönde raporların da bulunması bu düşüncemizi destekler

⁶⁵ ATASE, İSH, 587/107, 27 Temmuz 1336/27 Temmuz 1920; 587/107aa, 26 Temmuz 1336/26 Temmuz 1920.

⁶⁶ Nilüfer Erdem, "Yunan Kaynaklarına Göre 1922 Yılında Batı Anadolu'da Otonom Devlet Kurmaya Yönelik Faaliyetler" *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.14, S.29, (2104-Güz), 2014, s.99, ss.99-140.

⁶⁷ M. Merlie, O. Merlie, *a.g.e.*, s.249-251.

⁶⁸ M. Merlie, O. Merlie, *a.g.e.*, s.249-251.

⁶⁹ Küçük Asya Araştırmalar Merkezi, *Göç Rumları'nın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, (Çev. Herkül Milas), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 86-87

⁷⁰ *Türkiye'de Yunan Fecayı*, İkinci Kitap, Dâhiliye Nezareti, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337, ss. 207, 235-236, 238.

niteliktedir. Akbaş hadisesinden sonra hazırlanan bu raporlarda; çevrede yapılan aramalarda Türk vatandaşların evlerinde ekmek bıçağının dahi sakıncalı görülüp toplanırken yerli Rumların silahlı dolaşmalarına izin verildiği belirtilmekte ve bu durumun ayrışmaya sebep olduğu, birlikte yaşamı zedelediği ifade edilmektedir.⁷¹

Bunların dışında işgal döneminde geriye dönük işlemlerin sorgulanmaya başladığı da görülmektedir. Bunlardan biri de Lapseki’de yapılan kamulaştırma kararına itiraz olarak ortaya çıkmaktadır. Çanakkale Savaşları zamanında Lâpseki ilçe merkezinin sahil kesiminde Rumlardan Yani ve Harelumbo Kıryazi’ye ait 24 dönümlük arazi 6.000 kuruş bedelle istimlak edilmiş ve bu araziye askeriye ihtiyacı olarak dispanser ve askerî barınma tesisleri inşa edilmiştir. Bu tesislerden açıkta kalan muhacirler ve savaş döneminde asker aileleri de faydalandırılmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde bahse konu araziye 10.000 lira kıymet takdir edilmiş, dönemin Mutasarrıflığı’nca arazinin deniz kenarında olmasından dolayı değerinin en fazla 15.000 ila 17.000 lira olabileceği değerlendirilmiş ve devir işlemlerinin kendilerinin rızası ile ve hukuka uygun olarak yapıldığı belirtilmiştir.⁷²

1922 yılına kadar gelinen bu durum sonucunda, 26 Ağustos’ta büyük taarruz emrini alan Türk ordusunun seri ilerleyişi ve Yunan ordusu tutunamayarak Anadolu’yu terk etmek durumunda kalması ile Lâpsekili Rumlar da Lâpseki’den ayrılma kararı almışlardır. Bu amaçla Çanakkale’deki İngiliz yetkililerden yardım talebinde bulunmuşlar ve ertesi gün İngiliz gemileri Lâpseki sahiline gelerek bölgedeki bütün kayıklara el koymuştur. Lâpsekili Rumlar bu kayıklar ile 14 Eylül 1922’de Lâpseki’den ayrılarak Gelibolu’ya geçmiş ve burada 20 gün ailelerin yanında kaldıktan sonra Yunan kargo gemisi ile önce Pire’ye ardından da *Granikos* adındaki vapurla Halkida’ya gitmişler ve buranın 5 km. güney doğusunda “Nea Lampsakos” (Yeni Lapseki) adında yeni bir yerleşim birimi kurmuşlardır.⁷³

⁷¹ BOA, DH.EUM.AYŞ. 35/5:2, 22 Cemazeyilahir 1338/13 Mart 1920.

⁷² BOA, DH.KMS., 7/3, 12.12.1336/12.12.1920.

⁷³ M. Merlie, O. Merlie, *a.g.e.*, s.249-251; Konstantinos, *a.g.e.*, s. 26; ignaspir.wixsite.com/istoria-1/-crpo; lampsakos.com/egkatakasi.

SONUÇ

Asya ve Avrupa kıtaları arasında geçişin yapıldığı bir konumda yer alan Lâpseki ilçesi, eski çağdan beri yaşam alanı olmuştur. Sahip olduğu coğrafi özelliği ile farklı etnik kimliklere sahip insanlar yüzyıllar boyunca burada birlikte yaşamıştır. Farklı kültürleri etkileşimi ile devam eden bu süreçte ilçede yaşayan Rumlar, yine bu coğrafyaya sahip olma güdüsünü içinde barındıran düşünce akımına (*Megoli İdea*) kapılmış ve ayrılıkçı fikirler içinde olmuşlardır. Bu konuda geneli için bir çıkarsama yapmak doğru olmazsa da çoğunluğun düşüncesine uyarak içinde bulunduğu zamanın halet-i ruhiyesi içinde yüzlerce yıldır yaşadıkları verimli toprakları terk ederek Yunanistan'a göç etmişlerdir.

Yeni kurdukları yaşam yerlerine de yine aynı ismi vererek özlemlerini gidermeye çalışmışlar ve anılarını yeni nesillere aktarmak üzere derleyerek kayıt altına almışlardır. Ancak anılarında birlikte yaşam içerisinde buldukları dönemdeki kültür etkileşimlerini, paylaşımlarını, kendilerine sağlanan hizmetleri aktarma çabasında bulunmamış olmaları manidardır. Üstelik ticari anlamda ilçedeki üstünlüğü elinde buldurmalarına rağmen özellikle işgal döneminde ticari malların kontrol ve denetim görevinin Yunanlı memurların elinde olması yüzünden komşuluk yaptıkları Türk vatandaşların mallarına konulan kota dolayısıyla yaşanan zorlukları dile getirmemeleri ise tanıklıklarının taraflı kılmaktadır. Diğer taraftan gittikleri yerde de kendi ifadeleri ile onlara sahip çıkan olmamış hatta dışlanmaya bile maruz kalmışlardır.

Tüm bu yaşananlara rağmen Lâpseki ilçesi, Çanakkale Cephesi'nde muharebe sahasına desteğin merkezi olmuş hatta bu desteğin kırılması için itilaf güçlerince saldırıya dahi maruz kalmıştır. İlçe halkı, cesaret ve fedakârlıklarını ortaya koyarak seferber olmayı başarmış ve bu cephede 292 gencini yitirmiştir. Savaşı'nın mütareke ile sona ermesi de bölgede huzur ve barış ortamını sağlamamış müteakip dönemde de ilçe halkının acıları dinmemiştir.

Dönem içinde yaşanan olaylar, ekonomik yapıyı zedelemiş gerek ticari gerekse tarımsal gelişimini olumsuz etkilemiştir. Bu duruma otorite boşluğu nedeniyle oluşan güvensizlik ortamı da eklenince ilçe halkının çektiği eza ve cefa tezahür edebilir. Ancak tüm bunlara rağmen ilçe halkı milli bilincini yitirmemiş, milli mücadeleye desteğini kesintisiz sürdürmüş, canını hiç sayarak önemli görevler üstlenmiştir. İşgale, çetelere ve dönemde öne çıkan etnisiteye rağmen ilçe halkının bu denli örgütlenebilmesi takdire şayandır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE),

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Dosya: 3566.

İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), Dosya: 11, 25, 468, 469, 556, 576, 638, 639, 587, 776, 783, 784, 1751.

Atatürk Koleksiyonu (ATAZB), Dosya: 3.

Türk İnkılap Tarihi Arşivi (TİTE),

Dosya: 64.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO), Dosya: 4616.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî (DH.EUM.AYŞ.), Dosya: 35, 40, 41, 43, 69, 75.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Kalemî (DH. İ.U.M.), Dosya: 10-2, 19.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR.), Dosya: 470.

Sadâret Mektubî Kalemî Evrakı (A. MKT.), Dosya: 25.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.), Dosya: 34.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS.), Dosya: 7, 60-1.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (BOA DH.MKT), Dosya: 202.

İrade Adliyye ve Mezahib (İ. AZN), Dosya: 32.

Nüfus Defteri, (NFS.d.), 1235.

Yıldız, Resmi Maruzat, (BOA, Y.A.RES), Dosya: 141.

II. Resmi Yayınlar

Dâhiliye Nezareti. *Türkiye'de Yunan Fecayı*, (İkinci Kitap), Dâhiliye Nezareti, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337.

III. Süreli Yayınlar (Gazete)

Tanin, Nr. 825, 8 Kanun-ı evvel 1336/ 8 Aralık 1920.

IV. Kitaplar

- Altıntaş, Ahmet, *Milli Mücadele Döneminde Çanakkale 191-1923*, (Ed. Servet Avşar), Asil Yayınları, Ankara, 2007.
- Arabacı, Hüseyin, *Arşiv Belgeleri'nde Lâpseki 1915-1922*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2018.
- Dardeniz, Alper., v.d., "Tarihsel Süreçte Çanakkale İli Bağcılığına Bakış", *Çanakkale Tarımı Sempozyumu (Dünü, Bugünü ve Geleceği) 10-11 Ocak 2011 Bildiri Kitabı*, Çanakkale, 2011.
- Delilbaşı, Melek, *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlar'daki İzleri*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2013.
- Gingeras, Ryan, *Dertli Sahiller Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1912-1923*, Çev. Melike Neva Şellaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- Güven, Zühtü, *Anzavur İsyanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1965.
- İğdemir, Uluğ, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Konstantinos, Theofanous, *ΛΑΜΨΑΚΟΣ ΠΟΝΕΜΕΝΗ ΠΑΤΡΙΔΑ 1910-2010 (Lampsakos Boğaz Anavatanı 1910-2010)*, Erş. <http://tr.scribd.com/doc/210858920/Λάμψακος-Πονεμένη-Πατρίδα-Θεοφάνου-Κώστας.Pdf>, s.24-26 (Erş. Tar.:14.2.2016)
- Körpe, Reyhan (a), "Troas Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi", *Çanakkale Tarihi*, Ed. Mustafa Demir, C. 1, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 337-411
- Körpe, Reyhan (b), "Troas Bölgesinin Antik Yolları", *Çanakkale Tarihi*, Ed. Mustafa Demir, C. 1, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 414-418
- Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, *Göç Rumları'nın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, (Çev. Herkül Milas), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Merlie, M.; Merlie, O., *Η ΕΞΟΔΟΣ (GÖÇ)*, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi Yayını, Atina, 1980.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Karesi Vilayeti Tarihçesi*, haz. Abdülmecid Mutaf, Zağanos Kültür Eğitim Vakfı Yayını, Balıkesir, 2000.

V. Makaleler

- Barkan, Ömer Lütfü, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C 10 (1953), İstanbul, 1953, ss. 1-26.
- Erdem, Nilüfer, "Yunan Kaynaklarına Göre 1922 Yılında Batı Anadolu'da Otonom Devlet Kurmaya Yönelik Faaliyetler" *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.14, S.29, (2104-Güz), 2014. ss. 99-140.

VI. İnternet Kaynakları

- ignaspir.wixsite.com/istoria-1/--crpo
- lampsakos.com/egkatastasi.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 243-264.

Geliş Tarihi: 1 Ekim 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

LOZAN ANTLAŞMASI VE ANTLAŞMA İMZALANDIKTAN SONRA İNGİLTERE AVAM KAMARASI'NDA ANTLAŞMA HAKKINDA YAPILAN OTURUM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Çağdaş YÜKSEL*

Öz

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtilaf Devletleri Osmanlı topraklarını paylaşmışlar ve Sevr Antlaşması ile bu durumu hukuki hale getirmişlerdir. Ancak Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayan Milli Mücadele Sevr Antlaşması'nın uygulanmasına engel olmuştur. Milli Mücadele'nin zaferi sonrasında İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında barışı sağlamak için Lozan Antlaşması yapılmıştır. Fakat Türklerle eşit şartlarda yürütülen müzakereler sonucunda yapılan bu antlaşma İngiltere'de pek çok açıdan tartışma yaratmıştır. Yaşanan tartışmalar Lozan Antlaşması'nın İngiliz Parlamentosu'nda onaylanmasını geciktirmiştir. İngiliz muhalefeti yapılan antlaşmada Türklere çok fazla taviz verildiğini savunmuştur. Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması ve Ermenistan kurulmuş olması muhalefet tarafından şiddetle eleştirilmiştir. İngiliz Hükümeti ise mevcut şartlarda daha iyi bir antlaşma yapılamayacağını ifade ederek antlaşmanın onaylanması gerektiğini savunmuştur. Buna rağmen antlaşma ile ilgili tartışmalar devam etmiştir. Bu çalışmada Lozan Antlaşması'nın imzalanması sonrasında antlaşma hakkında Avam Kamarası'nda yapılan tartışma analiz edilmiştir. Bu şekilde İngiliz muhalefetinin hangi noktalara itiraz ettiği ve hükümetin antlaşmayı ne şekilde savunduğu parlamento tutanaklarına dayanarak gözler önüne serilmiştir. Bu sayede İngiltere'nin Lozan Antlaşması'na bakışının daha iyi anlaşılması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Sevr Antlaşması, Lozan Antlaşması

* Arş. Gör. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (cyuksel@pau.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-2230-3702.

THE TREATY OF LAUSANNE AND AN ASSESSMENT ON THE SESSION IN THE HOUSE OF COMMONS OF GREAT BRITAIN ABOUT THE TREATY AFTER THE TREATY WAS SIGNED

Abstract

After the First World War, the Entente Powers shared the Ottoman lands and legalized this situation with the Treaty of Sevres. However, the National Struggle, which started under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, prevented the implementation of the Treaty of Sevres. After the victory of the National Struggle, the Treaty of Lausanne was made to ensure peace between the Entente Powers and Turkey. However, this agreement, which was concluded as a result of negotiations conducted on equal terms with the Turks, created controversy in many aspects in Great Britain. Discussions delayed the ratification of the Treaty of Lausanne in the British Parliament. The British opposition argued that too many concessions were given to the Turks in the treaty. With the Treaty of Lausanne, the abolition of capitulations and the fact that Armenia was not established was strongly criticized by the opposition. The British Government, on the other hand, argued that the treaty should be ratified, stating that a better treaty could not be made under the current conditions. Despite this, discussions regarding the treaty continued. In this study, the debate in the House of Commons about the treaty after the signing of the Treaty of Lausanne was analyzed. In this way, the points the British opposition objected to and how the government defended the treaty was revealed based on the parliamentary records. Thus, it is hoped that Britain's view of the Lausanne Treaty will be better understood.

Keywords: the Ottoman Empire, Great Britain, the Treaty of Sevres, the Treaty of Lausanne

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlaması topraklarını paylaşma niyetinde olan Avrupa Devletlerinin harekete geçmelerine yol açmıştır. Özellikle 19. yüzyıl boyunca Rusya, 19. yüzyılın son çeyreğinde ise İngiltere Osmanlı İmparatorluğu için ciddi bir tehdit oluşturmuşlardır. İmparatorluğun Almanya safında Birinci Dünya Savaşı'na katılması Osmanlı topraklarını paylaşmak isteyen devletler için önemli bir fırsat olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere, Fransa ve İtalya Türk topraklarını

paylaşmışlar ve bu paylaşımı Sevr Antlaşması ile Osmanlı Hükümeti'ne de kabul ettirmişlerdir. Ancak Anadolu'da başlayan Milli Mücadele Sevr Antlaşması'nın uygulanmasına engel olmuştur. Türk Ordusu'nun zaferi sonrasında İtilaf Devletleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile uzlaşmak zorunda kalmışlar ve ortaya Lozan Antlaşması çıkmıştır. Lozan Antlaşması imzalandığı günden itibaren İngiltere'de pek çok tartışmaya neden olmuştur. Muhalefet antlaşmayı birçok açıdan eleştirmiş ve böyle bir antlaşma yapıldığı için hükümeti suçlamıştır. İngiliz Hükümeti ise antlaşmanın mevcut şartlar içinde yapılacak en iyi antlaşma olduğunu iddia etmiştir. Bu çalışmada Lozan Antlaşması İngiliz Parlamentosu'nda onaylanmadan önce Avam Kamarası'nda yapılan tartışma incelenmiştir. Böylece muhalefetin antlaşmayı hangi açılardan eleştirdiği ve antlaşmanın onaylanmasının neden geciktiği analiz edilmiştir. Ayrıca İngiliz Hükümeti'nin antlaşmayı nasıl savunduğu gözler önüne serilmiştir.

1.Tarihsel Arka Plan

Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın yanında katıldığı Birinci Dünya Savaşı'nda büyük bir yenilgi yaşamıştır¹. Bunun üzerine İtilaf Devletleri çok ağır şartlar içeren Mondros Mütarekesi'ni Osmanlı Hükümeti'ne dayatmışlardır². Mondros Mütarekesi Anadolu'nun işgaline hukuki açıdan zemin hazırlaması bakımından büyük önem taşımaktadır³.

Mütareke sonrasında İtilaf Devletleri çeşitli bölgeleri işgal etmişlerdir. Yunanistan'ın da bu işgallere katılarak İzmir'e çıkması Türk halkının sabrını taşırıştır. Çünkü halk İtilaf Devletleri'nin gerçekleştirdiği işgalleri geçici olarak değerlendirirken Yunan işgalinin kalıcı olacağını anlamıştır⁴. Bunun üzerine Anadolu'da yaşanan işgallere karşı direniş başlamış ve Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkması ile beraber mücadele merkezleşmeye başlamıştır⁵. Anadolu'da başlayan direniş İtilaf Devletleri'ni telaşlandırmış ve Türklerle

¹ Ahmet Gülen, "Demokrat Parti Döneminde Lozan Algısı", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, Ankara, 2013, s. 78.

² Bayram Kodaman, "Lozan Antlaşması Hakkında Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, Samsun, 1989, s. 6.

³ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, C. 5, İstanbul, 2008, s. 118.

⁴ Mevlüt Çelebi, "90. Yılında Lozan Barış Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 28, S. 1, İzmir, 2013, s. 1.

⁵ Temuçin Ertan, "Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi Temsil Sorunu", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, Ankara, 2013, s. 62.

yapılacak barış antlaşmasını daha hızlı hazırlamalarına yol açmıştır. Uzun görüşmeler sonucunda Osmanlı topraklarını paylaşım konusunda uzlaşmaya varılmış ve ortaya Sevr Antlaşması çıkmıştır. Bu antlaşma ile İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere Birinci Dünya Savaşı'nın uzamasından sorumlu tuttuğu Türkleri cezalandırmak istemiştir. İngiltere ayrıca Yunanistan'ı ödüllendirmeyi ve Ermenilere bir ülke yaratmayı tasarlamıştır⁶.

Savaşta yaşanan ağır mağlubiyetin de etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu Sevr Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu adeta ortadan kalkmış, Türkler Anadolu'nun büyük bir kısmını kaybetmişlerdir⁷. Böylece Türk Milleti'nin hem devletini hem de vatanını kaybetmesi hedeflenmiştir⁸. Fakat Anadolu'da Milli Mücadele'nin güç kazanması Sevr Antlaşması'nın uygulanmasını imkânsız hale getirmiştir. Ankara Hükümeti Sevr Antlaşması'nı kabul etmemiş ve imzalanmasına büyük tepki göstermiştir⁹. Bunun üzerine İngiltere Sevr Antlaşması'nı Ankara Hükümeti'ne kabul ettirmek için Yunanistan'ı kullanmaya çalışmıştır¹⁰. Ancak bu girişim başarılı olmamıştır. Milli Mücadele'nin zaferi sonrasında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır¹¹. Yapılan mütareke sonrasında Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında barışı tesis etmek için bir konferans toplanmasına karar verilmiştir¹². İtilaf Devletleri Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni 27 Ekim 1922 günü Lozan'da toplanacak barış konferansına davet etmişlerdir¹³. Ancak Türkler arasında ikilik yaratmak isteyen İtilaf Devletleri Lozan Konferansı'na İstanbul Hükümeti'ni de çağırılmışlardır. Bu olay Ankara'da büyük kızgınlık yaratmış ve saltanatın kaldırılması ile sonuçlanmıştır¹⁴.

Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması Sevr Antlaşması'nı fiili olarak ortadan kaldırmıştır. Ancak bunu hukuki olarak da başarmak için yeni bir antlaşma yapılması gerekmiştir¹⁵. Lozan Konferansı yalnızca Türkiye ile Yunanistan arasındaki barışı sağlamak için değil İtilaf Devletleri ile Türkiye

⁶ Çelebi, *a.g.m.*, s. 1.

⁷ Akşin, *a.g.k.*, s. 154.

⁸ Kodaman, *a.g.m.*, ss. 6-7.

⁹ Cevdet Küçük, "Sevr Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 37, İstanbul, 2009, s. 4.

¹⁰ Ertan, *a.g.m.*, s. 64.

¹¹ Cezmi Eraslan, "Mudanya Mütarekesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 30, İstanbul, 2005, s. 357.

¹² Şerafettin Turan, "Lozan Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 27, İstanbul, 2003, s. 214.

¹³ Hüner Tuncer, *Atatürkçü Dış Politika*, İstanbul, 2008, s. 67.

¹⁴ Tahir Kodal, "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: 22, S. 64-65-66, Ankara, 2006, s. 216.

¹⁵ Kodaman, *a.g.m.*, s. 8.

arasında uzun yıllardır devam eden problemleri ortadan kaldırmak için toplanmıştır¹⁶.

Lozan'a gidecek heyet İsmet (İnönü) Paşa, Rıza Nur ve Hasan Saka'dan oluşmuştur. İsmet Paşa başkanlığındaki heyete büyük bir danışman grubu eşlik etmiştir¹⁷. Türk Heyeti'ne kapitülasyonlar ve Ermeniler konusunda kesinlikle taviz verilmemesi gerekirse görüşmelerin kesilmesi talimatı verilmiştir¹⁸. Türk Heyeti'nin konferanstaki temel hedefi Misak-ı Milliye gerçekleştirmeye çalışmak olarak özetlenebilir¹⁹.

İsmet Paşa daha konferans başlamadan önce Fransa'da yaptığı temaslarda Fransızların kapitülasyonların devamını istediklerini fark etmiştir. Bu görüşmelerde İsmet Paşa İtilaf Devletleri'nin Türkiye'nin durumunu tam olarak anlayamadıklarını görmüştür²⁰. Bu nedenle konferans sırasında çok fazla mücadele etmesi gerektiğini anlamıştır. İsmet Paşa İtilaf Devletleri'ndeki algıyı kırmak için konferans boyunca çok uğraşacaktır²¹.

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922 günü açılmıştır. Nitekim konferans İsmet Paşa'nın beklediği gibi başlamıştır. Konferansta özellikle Türk Heyeti ile İngiliz Heyeti arasında yoğun bir mücadele yaşanmıştır. İngiltere'nin bir çok konuda büyük hazırlık yapmış olması Türk Heyeti'ne sorun oluşturmuştur. İngiliz gizli servisinin faaliyetleri ise Türk Heyeti'nin Ankara Hükümeti ile iletişim kurmasını tehlikeli hale getirmiştir. İngiliz Hükümeti'nin Yunan Ordusu'nu yeniden düzene sokma girişimleri de Türk Heyeti üzerinde önemli bir baskı oluşturmuştur²². İngiltere'nin isteklerinin Misak-ı Milli ile zıt olması anlaşmaya varılmasını çok zorlaştırmıştır²³. Yaşanan sorunlar neticesinde 4 Şubat 1923 günü kesintiye uğramıştır²⁴.

¹⁶ Hamza Eroğlu, "Şerefli Bir Tarih: Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S: 3, Ankara, 1985, s. 805.

¹⁷ Yılmaz Altuğ, "Atatürk ve Lozan Konferansı'nın İlk Devresi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 11, Ankara, 1988, s. 418.

¹⁸ Hakan Uzun, "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922)", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, Ankara, 2013, ss. 331-332.

¹⁹ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2011, s. 60.

²⁰ İsmet İnönü, *Hatıralar*, C. 2, Ankara, 1987, s. 55.

²¹ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 2004, s. 156.

²² Salahi Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Ankara, 2014, s. 40.

²³ Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Ankara, 2012, s. 111.

²⁴ Eroğlu, *a.g.m.*, s. 805.

23 Nisan 1923 günü yeniden başlayan konferans çetin müzakereler sonucunda barış antlaşması ile sonuçlanmıştır²⁵. 24 Temmuz 1923 günü Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan diğer antlaşmaların aksine karşılıklı görüşmelerle ve uzlaşmalarla hazırlandığı için uzun ömürlü olmuştur²⁶. Ayrıca Lozan Antlaşması'nda diğer barış antlaşmalarının aksine askeri sınırlamalar, büyük tazminatlar ve devlet egemenliğini sınırlayacak hükümler yer almamıştır. Ancak Lozan Antlaşması ile ortaya çıkan tablo bir çok açıdan İngiltere'yi memnun etmemiştir. Lozan Konferansı'nda oturumlardan birinde Lord Curzon İsmet Paşa'ya şunları söylemiştir: *“Konferansta bir sonuca varacağız ama memnun ayrılmayacağız. Hiç bir konuda bizi memnun etmiyorsunuz. Hiç bir dediğimizin makul olduğuna haklı olduğuna bakmaksızın kabul etmiyor, hepsini red ediyorsunuz. En sonunda şu kaniya vardık ki, neyi red ediyorsanız hepsini cebimize koyuyoruz. Ülkeniz haraptır, imar etmeyecek misiniz? Bunun için paraya ihtiyacımız olacaktır. Parayı nerden bulabileceksiniz? Bugün para dünyada bir bende bir de yanındakinde. Unutmayın, ne red ederseniz hepsi cebindedir. İhtiyaç sebebi ile yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi birer birer çıkartıp size göstereceğiz”*²⁷. Daha konferans sürerken Lord Curzon'un İsmet Paşa'ya söylediği bu sözler Avrupa'nın karşısında güçlü ve kararlı bir Türkiye görmesinden memnun olmadığını açıkça göstermektedir.

Lozan Barış Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti için hukuki, siyasi, iktisadi alanda bağımsızlığını tescil eden çok önemli bir antlaşmadır²⁸. Lozan Antlaşması Türk Milleti'ni on bir yıldır devam eden yıkıcı savaşlar dizisinden kurtarmıştır. Duyun-u Umumiye ve kapitülasyonlar gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu baskı altında tutan yapılar bu antlaşma ile ortadan kaldırılmıştır²⁹. Lozan Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsız ve milli bir devlet olarak tescil edilmesini sağlamıştır.

²⁵ Kodal, a.g.m., s. 221.

²⁶ Eroğlu, a.g.m., s. 806.

²⁷ Yaşar Akbıyık, “Zaferin Tescili: Lozan Antlaşması”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. 1, Ankara, 2009 s. 391.

²⁸ H Demirci, “24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi”, *Anasay*, S. 2, 2017, s. 249

²⁹ Veysi Akın, “Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923)”, *Türkler*, C. 16, Ankara, 2002, s. 314.

2. İngiltere Avam Kamarası'nda Yapılan Oturum

Lozan Antlaşması imzalandıktan kısa bir süre sonra 2 Ağustos 1923 günü İngiltere Avam Kamarası'nda Lozan Antlaşması hakkında bir oturum yapılmıştır. Oturuma Wedgwood Benn'in konuşması ile başlanmıştır. Benn konuşmasının başında Almanların ve Türklerin geçmişte İngilizlerin düşmanı olduklarını, Almanlardan yüklü bir tazminat talep edildiğini ifade ederek Türklerden neden tazminat istenmediğini sormuştur. Ruslar borçlarını ödemeyi reddettikleri için Dışişleri Bakanlığı'nun uzun süredir bu mesele ile meşgul olduğunu hatırlatarak Türklerin de borçlarını ödemediklerini iddia etmiş ve İngiliz Hükümeti'nin bu konuda bir şey yapmadığını ileri sürmüştür. Bu durumun İngiliz alacaklıları kötü konuma soktuğunu savunmuştur. Ruslara karşı yürütülen politikanın bir benzerinin Türklere karşı yürütülmediğini ve bu nedenle İngiliz halkının üzüntü duyduğunu söylemiştir. İngiliz Hükümeti'ni maddi çıkarlar için etik değerlerden taviz vermekle suçlamıştır. İngiliz Hükümeti'nin suçu önceki hükümete atacağını bildiğini belirtmiştir. Oysa bunun bir bahane teşkil etmeyeceğini dile getirmiştir. Hükümetlerin ve Başbakanların değiştiğini kabul etmekle beraber uzun süredir aynı kişinin Dışişleri Bakanı olduğunu ifade etmiştir. Sevr Antlaşması ile aşağılanan Türklere Lozan Antlaşması ile istediklerini verenin yine aynı kişi olduğunu söylemiştir. Amerika Birleşik Devletleri İngiltere'ye neden savaştığını sorduğunda İngiltere'nin ezilen halkları Türklerin zorbalığından kurtarmak ve Batı medeniyetine yabancı olan Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan çıkartmak için savaştığını söylediğini hatırlatmıştır. Bunun hükümetin kendi ifadesi olduğunu söylemiştir. Şimdiki durumda ne elde edildiğini sormuştur³⁰.

Benn bazı konularda gerçeklerden habersiz görünmektedir. Sevr Antlaşması ile Türkiye'den büyük bir tazminat talep edilmiş ancak Lozan Antlaşması ile bu tazminattan vazgeçilmiştir. İngiltere'nin Türklerden tazminat istemediği eleştirisi bu nedenle yanlıştır. Borçlar konusunda da Lozan Konferansı'nda uzun pazarlıklar yapılmış ve konu belli bir çözüme ulaştırılmıştır. Benn İngiliz Hükümeti'nin Ruslardan borçları talep ettiğini ancak Türklerden etmediğini ileri sürerek gerçekleri çarpıtmaktadır. Benn'in etik değerler adına azınlıklara devletler yaratma isteği ise büyük bir ironidir. Türklerin azınlıklara zorbaca davrandığı iddiası çürüktür ve en önemlisi Benn

³⁰ *İngiltere Parlamento Tutanakları*, Avam Kamarası, "Turkey (Peace Treaty)", C. 167, 2 Ağustos 1923, s. 1835.

bölgedeki nüfus oranlarını hiç önemsememektedir. Ona göre Hıristiyan topluluklara vatan yaratılmasından daha etik bir istek yoktur.

Paris Barış Konferansı'nda temelleri atılan ve daha sonra İtilaf Devletleri arasında yapılan görüşmeler ile tamamlanan Sevr Antlaşması ile Milli Mücadele'nin zaferi sonrasında yapılan Lozan Antlaşması'nın benzer hükümler içermemesi gayet doğaldır³¹. Sevr Antlaşması hazırlanırken Osmanlı Hükümeti'nin fikri sorulmamış ve gerçekçi bir yaklaşım sergilenmemiştir. Bu nedenle İtilaf Devletleri istedikleri her şeyi almaya kalkışmışlardır. Fakat Anadolu'da başlayan direniş Sevr Antlaşması'nın uygulanamayacağını herkese göstermiştir. Türk Ordusu'nun zaferi sonrasında İngiliz Hükümeti de gerçeği kabul ederek Lozan Antlaşması'nın yapılmasını kabul etmiştir. İngiltere Sevr Antlaşması'nı uygulayamadığı için barışı sağlamak için Lozan Antlaşması'nı imzalamıştır. Benn'in farkına varamadığı gerçek işte budur. İngiliz Hükümeti gerçekçi davranarak Türklerle antlaşma yolunu seçmiştir.

Benn konuşmasının devamında barış antlaşması ile elde edilen maddi ve manevi sonuçları değerlendirmiştir. Maddi sonuç olarak boğazların serbestliği ve manevi sonuç olarak Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar hakkında konuşacağını söylemiştir. Ticaret hakkında sadece kağıt üzerinde garantiler alındığını ifade etmiştir. Zorlukların farkında olduğunu ancak İngiliz Hükümeti'nin de gerçekleri görmekte çok geç kaldığını dile getirmiştir. Hükümetin Mavi Kitap'a ve gazetelerde çıkan raporlara çok fazla güvenmesini eleştirmiştir. Bu nedenle İngiliz tüccarların 1583 yılından beri sahip oldukları ayrıcalıkları kaybettiklerini savunmuştur. Hükümete savaşı eğer Türkler kazansaydı İngiliz tüccarların ticari anlamda daha büyük bir aşağılanma yaşayıp yaşamayacaklarını sormuştur. Türklerin savaşı kazanmaları durumunda Lozan Antlaşması ile elde ettiklerinden fazlasını istemeyeceklerini ileri sürmüştür³².

Benn'in bu konudaki eleştirisi gerçekleri yansıtmamaktadır. İngiltere ve Fransa Lozan Konferansı'nda kapitülasyonları devam ettirebilmek için ellerinden geleni yapmışlardır. İtalya da onlara destek olmuştur. Ancak İtilaf Devletleri'nin birleşik cephesine rağmen İsmet Paşa kapitülasyonların

³¹ Temuçin Ertan, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 15, S. 58, Ankara, 2016, s. 24.

³² *A.g.a.*, ss. 1836-1837.

kaldırılması konusunda kararlı davranmıştır³³. Türk Heyeti'ne kapitülasyonların kesinlikle kaldırılması talimatı verildiği için İtilaf Devletleri'nin çabaları boşa gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki yeni Türkiye'nin en çok önem verdiği konulardan birisi ekonomik anlamda bağımsızlıktır. İtilaf Devletleri bu durumu Lozan Konferansı'nda tam olarak öğrenmişlerdir. Ancak görünüme bakılırsa Benn Lozan Antlaşması'ndan sonra bile bu durumun farkına varamamıştır.

Benn konuşmasına Boğazlar konusu ile devam etmiştir. Boğazlardan serbest geçişin çok önem verilen bir konu olduğunu ifade etmiştir. İngiltere'nin savaştan önce savunduğu tezin Boğazların savaş gemilerine kapatılabileceğini ancak ticaret gemileri için açık kalması gerektiği olduğunu hatırlatmıştır. Bu politikanın 1840 yılından beri devam ettiğini söylemiştir. Boğazlar için bir diğer düşüncenin Karadeniz'in silahsızlandırılması olduğunu ifade etmiştir. Bu fikrin barış konferansında Rusya tarafından da savunulduğunu belirtmiştir. Üçüncü seçeneğin ise Türk ve Rus itirazlarına rağmen Boğazların tamamen açık kalması sağlayacak bir rejim kurulması olduğunu dile getirmiştir. Bu düşüncenin İngiltere ve müttefikleri tarafından savunulduğunu belirtmiştir. Boğazların açık kalmasının Karadeniz'e erişim güvenliği sağlayacağını ve bu durumun İngiltere'ye büyük bir avantaj sağlayacağını belirtmiştir³⁴.

İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere Birinci Dünya Savaşı'nın uzamasının en önemli nedeni olarak Boğazların kapanmasını görmüştür. Bu nedenle daha Mondros Mütarekesi'nde Boğazların açılması sağlamış ve Sevr Antlaşması ile Boğazların yönetimini uluslararası bir komisyona vermiştir. Boğazlar meselesi Lozan Antlaşması'nda da ciddi tartışmalara neden olmuştur. Uzun müzakereler sonucunda İngiltere'nin savunduğu tez olan Boğazların savaş ve barış zamanında ticaret ve savaş gemilerine her zaman açık olması fikri kabul edilmiştir³⁵.

Benn Boğazların açık kalmasının Rusya'ya Karadeniz'den çıkma imkanı sağlayacağını söyleyerek, Rusya ile uzun vadeli ilişkilerin nasıl gelişeceğini büyük önem arz ettiğini dile getirmiştir. Rusya'daki rejime olan önyargıların bir kenara bırakılması gerektiğini savunarak, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin önemli bir müttefiki olduğunu hatırlatmıştır. Rusya'nın Türk

³³ Erkan Cevizliler ve Seyhan Akbulut, "Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Dergisi*, C. 8, S. 2, Ankara, 2019, s. 185.

³⁴ A.g.a., s. 1837.

³⁵ Şarika Berber, "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 14, S. 2, 2006, ss. 621, 625.

sorununun çözümünü için hem karadan hem de denizden pek çok katkı yaptığını ileri sürmüştür. İngiltere'nin konferansta her ülke ile fikir alışverişinde bulunduğunu ancak Rusya ile temas kurmadığını, Rus heyetinin bu durumdan şikayetçi olduğunu açıklamıştır. İngiltere'nin tarih boyunca yaşanmamış bir şeyi başararak Türkler ile Rusları birleştirdiğini iki ülkenin artık müttefik olduğunu ifade etmiştir. Mevcut Boğazlar rejimi ile İngiltere'nin Karadeniz'e giriş hakkı kazandığını ancak aynı rejimin Rusya'ya da istediği zaman Akdeniz'e çıkma fırsatı yarattığını söylemiştir. Türkiye'den çok daha güçlü bir ülkeyi düşman edindiklerini, Yakın Doğu'da Rusya'nın kabul etmediği bir düzenin kalıcı olamayacağını savunarak hükümetini eleştirmiştir³⁶.

İngiltere Rusya'nın Lozan Konferansı'nda sadece Boğazlar konusundaki görüşmelere katılmasına izin vermiştir. Rusya bunu kabul etmek zorunda kalmış ve görüşmelerde Boğazların savaş gemilerine kapalı kalması tezini savunmuştur³⁷. Fakat İngiltere kendi donanmasının güçlü olduğunu dikkate alarak Boğazların açık kalmasında ısrar etmiştir. Bu sayede Karadeniz'de etkin olarak Rusya üzerinde baskı kurmayı tasarlamıştır. Karadeniz'e kıyısı olan bir çok devlet de İngiltere'nin tezini desteklemiştir. Barışın Boğazlar meselesine bağlı olduğunu gören Türkiye de İngiltere'nin istediğini kabul etmiştir. Türkiye ayrıca Boğazların kapalı olması durumunda Karadeniz'deki Rus donanmasının kendisi için büyük bir tehdit oluşturacağını da fark etmiştir. Bulgaristan ve Romanya da benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Benn'in Türkiye uğruna Rusya'nın küstürüldüğü iddiası doğru değildir. Rusya'daki rejim itibarıyla İngiltere ile Rusya'nın uzlaşabilmesi mümkün değildir. Ayrıca iki ülke arasında borç meselesi yüzünden ciddi bir kriz vardır. İngiltere'nin çarlık taraftarlarını destekleyerek Rusya'daki iç savaşı körüklemesi İngiliz-Rus ilişkilerini kolay kolay düzelemeyecek bir konuma sokmuştur. Ama Benn konuşması boyunca Hıristiyan Rusya'yı Müslüman Türkiye'ye tercih ettiğini göstermiştir. Benin'in Türkiye'den pek hazzetmediği ve Rusya'ya sempati beslediği kolayca anlaşılmaktadır.

Konuşmasının devamında Benn bazı uluslara değinmiştir. Bulgaristan'a Ege Denizi'ne çıkış imkanı sağlanmamasının hata olduğunu iddia etmiştir. Yunanistan'ın İngiliz politikası için savaştığını itiraf ederek başarısız olan bu politika nedeniyle Yunanlıların acı çektiğini ileri sürmüştür. Yunanistan'ın

³⁶ A.g.a., s. 1838.

³⁷ Nigar Cengiz, "Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı'nda Boğazlar Meselesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 36, 2019, s. 183.

İzmir'e İtilaf Devletleri'nin isteğiyle çıktığını, İngiltere'nin teşvikiyle Anadolu içlerine ilerlediğini hatırlatmıştır. Yunan Ordusu lehine yapılan konuşmalarda Yunanistan'ın Ankara'yı rahatlıkla alabileceğinin söylendiğini anımsatmıştır. Bu olaydan altı hafta sonra İzmir'in düştüğünü ve Yunan Ordusu'nun Anadolu'dan atıldığını belirtmiştir. Bu durumun Yunanistan için felaket İngiltere için ise büyük bir utanç olduğunu ifade etmiştir. Türk zaferinin İngiliz İmparatorluğu içinde ciddi çatlaklara sebep olduğunu dile getirmiştir. İngiltere Türklere karşı savaşmak istediğinde dominyonların buna şiddetle karşı çıktıklarını hatırlatmıştır. Yaşanan mağlubiyet sonrasında 500.000 Rum'un Anadolu'yu terk etmek zorunda kaldıklarını ve bu nedenle pek çoğunun ölümüyle sonuçlanan bir trajedi yaşandığını iddia etmiştir. Bu durum nedeniyle İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'ne iki kez başvuru yaptığını fakat olayın üstüne düşmediğini dile getirmiştir. İzmir'de yaşayan İngiliz tüccarların hükümete başvurarak parasız kaldıklarını söylediklerini ve yardım talep ettiklerini açıklamıştır. Tüccarların tek isteklerinin adalet olduğunu ileri sürmüştür. Şimdiki durumun İngiltere'nin Anadolu politikasının iflası demek olduğunu ifade etmiştir³⁸.

Lozan Konferansı boyunca İngiltere, Anadolu'da maceraya sürüklediği Yunanistan'ı savunmak için büyük mesai harcamıştır. Yunan Ordusu'nun yenilgisi Yunanistan için felaket olduğu kadar İngiltere için de büyük bir prestij kaybı yaratmıştır. Yunanistan bozgun sonrasında İngiltere'den destek beklemiştir. İngiltere'nin müdahaleleri konferansta Yunanistan'ın çok fazla ezilmesine engel olmuştur. Ancak Milli Mücadele zaferi gerçekten de İngiliz İmparatorluğu içinde büyük bir kriz yaratmış, İngiltere'de hükümetin değişmesine yol açmıştır.

Benn bundan sonra Ermeniler hakkında konuşmuştur. Ermenilerin Türklere tarafından savaşa davet edildiklerini ancak bunu kabul etmediklerini belirtmiştir. Birçok Ermeni'nin Fransızlar tarafından oluşturulan lejyona katılarak İtilaf Devletleri için savaştığını hatırlatmıştır. Ermenistan'ın Sevr Antlaşması'nın imzacılarından biri olduğunu anımsatarak bugünkü durumda Ermenilerin elinde hiçbir şey kalmadığını ifade etmiştir. Ermenilerin Türklere itaat etmekten başka çareleri kalmadığını ileri sürmüştür. Mayıs 1920'de Amerika Birleşik Devletleri Ermenistan'ı himayesi altına almayı reddettikten sonra bile İngiltere'nin Ermenistan'a pek çok vaatte bulunduğunu ancak hiçbirini yerine getirmediklerini söylemiştir. Barış antlaşmasında Ermeniler hakkında bir madde

³⁸ A.g.a., ss. 1838-1840.

olmadığını Ermenilerin kendi kaderleri ile baş başa bırakıldıklarını dile getirmiştir³⁹.

Savaş sırasında İtilaf Devletleri pek çok vaatte bulunarak Ermenilerden faydalanmışlardır. Savaş sonrasında bazı toprakların Ermenilere verilmesi tasarlanmıştır. Ancak savaş sonrası durumu göz önüne alan İngiltere Ermeni meselesini Amerika Birleşik Devletleri'ne devretmeye çalışmıştır⁴⁰. Fakat Amerika bu talebi geri çevirmiştir. Buna rağmen İngiltere Sevr Antlaşması ile Ermenistan pek çok Türk toprağını vermeye çalışmıştır. Ancak Büyük Millet Meclisi Ordularının Ermenileri mağlup etmesi Büyük Ermenistan hayallerine son vermiştir. Buna rağmen Lozan Konferansı öncesinde Ermeniler İtilaf Devletleri'ne başvurmuş ve çeşitli propaganda faaliyetlerine başlamışlardır. İngiltere konferansta Ermeniler lehine bazı taleplerde bulunmuş fakat bu istekler Türk heyeti tarafından reddedilmiştir. Zaten Türk heyetine verilen talimatta Ermenilere kesinlikle toprak verilmemesi gerekirse görüşmelerin kesilmesi bildirilmiştir⁴¹. Türk Heyeti'nin kararlı tutumuna rağmen Lozan Konferansı boyunca İngiliz Heyeti başkanı Lord Curzon Ermeniler için pek çok toprak talebinde bulunmaya devam etmiştir. Curzon Ermeniler lehine toprak kazanamayacağını bilmesine rağmen Türk Heyeti üzerinde baskı kurmak ve Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne girmeye zorlamak için Ermeni meselesini kullanmıştır. Türkiye Milletler Cemiyeti'ne girer ve cemiyetin azınlıklar hakkındaki düzenlemelerini kabul ederse meselenin çözüleceğini ima etmiştir Bu sayede Türkiye ile Rusya'nın arasını açmaya çalışmıştır⁴². İngiltere Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Ermenileri sürekli Türkler aleyhine kışkırtmıştır. Bunu yaparken Ermenilere çeşitli topraklar vaat etmiştir. Ancak savaş sonrasında askeri, ekonomik ve jeopolitik sorunlar nedeniyle Ermenistan'ı himaye edemeyeceğini anlayınca meseleyi Amerika Birleşik Devletleri'ne havale etmeye çalışmıştır. Sevr Antlaşması'nda Ermenilere toprak vererek onları Milli Mücadele aleyhine kullanmaya çalışmıştır. Lozan Konferansı sırasında bile farklı amaçlar uğruna Ermenileri kullanmaya devam etmiştir. Ermeniler ise İngiltere'ye başvurarak istediklerini elde edebileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak gerçekleri gören İngiltere Türkiye ile barış yaparak Ermenileri yüz üstü bırakmaktan çekinmemiştir.

³⁹ A.g.a., s. 1840.

⁴⁰ Mehmet Dilek, "Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletleri'nin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 19-20, 2011, s. 3.

⁴¹ Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, Ankara, 1990, s. XIV.

⁴² Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, Ankara, 1991, s. 191.

Benn gelinen noktada en büyük suçun Rusya'da olduğunu öne sürmüştür. Rusya'nın savaştan çekilmesinin Türklere barışı dayatma şansını çok aza indirdiğini savunmuştur. İngiltere, Fransa ve İtalya aralarında anlaşmalar bile paylaşım planlarını hayata geçirmek için Anadolu'ya çok sayıda Rus askeri gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Rusya'nın savaş dışı kalması bir yana İngiltere, Fransa ve İtalya'nın aralarında anlaşamadıklarını ve Türklerin bu durumdan maksimum derecede yararlandıklarını söylemiştir. İtalya ve Fransa'nın Türkiye ile antlaşmalar yaptıklarını hatırlatmıştır. Fransızların Türklere 10.000 tüfek, 2.000 at ve 10 adet uçak verdiğini ve silah alışverişinin devam edeceğini ifade etmiştir. Ermenilerin İngiltere'ye neden kendileri için bir şey yapmadığını sorduğunda İngiliz Başbakanı'nın ülkesinin çok fazla sorumluluğa sahip olduğunu bu nedenle Ermenilere yardım edemeyeceğini söylediğini anımsatmıştır. Bu sırada İngiltere'nin Irak'taki isyanı bastırmakla uğraştığını ve Sovyet rejimini devirmek için Beyaz Ruslara destek verdiğini, hatta bunun için çok büyük miktarda para harcadığını kabul etmiştir. Fakat sonunda bu girişimin başarısız olduğunu, hükümetin yanlış bir politika izlediğini söylemiştir. Beyaz Rusların mağlubiyeti sonrasında silahların bir kısmının Rusların ve Türklerin eline geçtiğini, bu silahların İngilizler ve Ermenilere karşı kullanıldığını ileri sürmüştür. Bu durumu Dışişleri Bakanı Curzon'un ve Fransız Mareşal Franchet d'esperey'in de dile getirdiğini hatırlatmıştır. Ayrıca Times dergisinin Denikin'in ve Wrangel'in mağlubiyeti sonrasında Bolşevikler tarafından ele geçirilen silahların önemli bir kısmının Mustafa Kemal'e gönderildiğini yazdığını belirtmiştir. Çanak krizi sırasında İngiliz kuvvetlerini kuşatan Türk Ordusu'nun İngiliz tüfekleri kullandığını ileri sürerek hükümeti eleştirmiştir. Yarbay Ward araya girerek bu iddianın doğru olmadığını savunmuştur⁴³.

Bu gerçekten de isabetli bir tespittir. Rusya'nın savaş dışı kalması Anadolu'da Milli Mücadele'nin başlamasına büyük katkı yapmıştır. Bu olay Anadolu'da başlayan mücadeleye karşı Rus Ordusu'nun kullanılamamasına yol açmıştır. Ayrıca Rusya'da kurulan yeni rejim Batı devletleriyle sorun yaşadığı için Milli Mücadele'ye belli ölçüde destek olmuştur. İngiltere'nin Orta Doğu politikası Fransa ve İtalya'yı küstürdüğü için Mustafa Kemal Paşa bu durumdan önemli ölçüde yararlanmıştır. Bunun sonucunda Fransa ve İtalya'dan büyük ölçüde silah elde edilmiştir. İngiltere'nin açgözlülüğü uzun vadede kendi zararına olmuştur.

⁴³ A.g.a., ss. 1841-1842.

Benn konuşmasının son bölümünde Lozan Barış Antlaşması hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır. Benjamin Franklin'den alıntı yaparak asla iyi bir savaş ve asla kötü bir barış olmadığını söylemiştir. Barış antlaşması ile en azından Arap ırkının bağımsızlığını kazandığını ve kendi devletlerini kurduklarını ifade etmiştir. Tazminat meselesinin çözüme ulaşmasından memnun olduğunu belirtmiştir. Ancak barış sürecinde Bulgaristan, Yunanistan ve Ermenistan'a İtilaf Devletleri'nin ihanet ettiğini öne sürmüştür. 1918 yılındaki büyük zaferden sonra ve Sevr Antlaşması'nı Türklere kabul ettirmek için muazzam miktarda para harcadığını ancak Mustafa Kemal karşısında başarılı olunamadığını hatırlatmıştır. İngiltere'nin bir hazine harcayarak ve büyük miktarda zayıf yaşayarak mağlup ettiği bir ülke karşısında yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Lord Balfour tarafından haydutların başı olarak nitelenen kişi ile müzakere ederek yapılan barışın İngiltere açısından "bir aşağılanma antlaşması" olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur⁴⁴.

Lozan Konferansı'nda Ermenilere ihanet edildiği iddiası gerçek dışıdır. İngiliz Heyeti sık sık Ermeni konusunu gündeme getirmiştir. Diğer İtilaf Devletleri de İngiliz taleplerini desteklemişlerdir⁴⁵. İngiltere Anadolu'da yüzbinlerce azınlığın hayatının tehlikede olduğunu ileri sürerek Ermeniler lehine bazı isteklerde bulunmaktan geri durmamıştır⁴⁶. Her ne kadar İngiltere'nin bu konuda kendi beklentileri olsa da Ermeniler için bir girişimde bulunmadığı iddia edilemez. Fakat Türk tarafı bu konuda pazarlığa yanaşmamıştır.

Hükümet adına Ronald McNeill suçlamalara cevap vermiştir. Benn ile aynı fikirde olmadığını belirterek konuşmasına başlamış ve yapılan eleştirileri cevaplamıştır. Antlaşmanın bir aşağılanma olmadığını savunmuş, İngiltere'nin prestij kaybetmediğini aksine Doğu'da prestijinin arttığını iddia etmiştir. Durumun Orta Doğu ve hatta Türkiye'de böyle olduğunu öne sürmüştür. İngiltere'nin Beyaz Rusları destekleme kararını savunarak, o dönemde bu politikanın doğru olduğunu çünkü Bolşeviklerin ülkeye hâkim durumda olmadıklarını ifade etmiştir. İngiliz Hükümeti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda müttefiki olan Ruslara bu şekilde borcunu ödediğini dile getirerek ancak şu anda Rusya'ya Bolşeviklerin sağlam bir şekilde hâkim olduklarını kabul

⁴⁴ A.g.a., s. 1843.

⁴⁵ Dilek, a.g.m., s. 14.

⁴⁶ Mustafa Bilgin, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri'nin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", *Bellekten*, C. 69, S. 254, 2005, s. 3.

etmiştir. Büyük savaşın üzerinden dört yıl geçtiğini ve bu dört yılda yaşananlar nedeniyle yeni bir barış antlaşmasının zorunlu olduğunu belirtmiştir. 1914 yılından beri ancak şimdi barışın sağlanabildiğini dile getirmiştir. Barış antlaşmasında eleştirilen noktalar olduğunu kabul etmekle beraber bunlardan hangisi için yeni bir savaşın göze alınabileceğini sormuştur. Antlaşmadaki hangi maddeler için askere alma bürolarının yeniden açılacağını, denizaşırı ordular görevlendirileceğini, büyük harcamalar yapılacağını, her gün yaralı listeleri okunacağını öğrenmek istemiştir. Hükümet ne kadar kusurlu olursa olsun barış antlaşmasını eleştirenlerin ülke gerçeklerini dikkate almaları gerektiğini vurgulamıştır⁴⁷.

İngiliz Hükümeti Türkler ile barış sağlanamamasının İngiltere'ye sıkıntı yarattığını ve Sevr Antlaşması'nı Ankara Hükümeti'ne kabul ettiremeyeceğini anlayınca yeni bir barış antlaşması yapmanın zorunlu olduğunu fark etmiştir. McNeill'in konuşması bu şekilde okunmalıdır. İngiltere mevcut şartlarda barış yapmaktan daha iyi bir çözüm yolu olmadığını görmüştür.

Çarlık yönetiminin devrilmesi ve yeni kurulan Sovyetlerin Batı dünyasını hedef alması üzerine Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere Rusya'daki rejimi devirmek için Çarlık yandaşlarını desteklemiş ve Rus iç savaşını kızıştırmıştır. Ancak Kızıl Ordu'nun galibiyeti İngiliz planlarını suya düşürmüştür. Bu durum muhalefetin İngiliz Hükümeti'ni hedef almasına yol açmıştır.

McNeill savaş sonra erdiğinde Alman, Avusturya ve Türk Askeri gücünün tamamen kırıldığını, eğer o dönemde barış yapılabilsen şartların çok daha farklı olacağını söylemiştir. Fakat Paris Barış Konferansı'nda öncelikle Almanya ve Avusturya meselesinin görüşüldüğünü, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermenistan konusunda karar almasının zaman aldığını ve Amerika'nın Ermenistan'ı himaye etmeyi reddetmesi üzerine yeni formüller arandığını ve bu nedenle Türklerle yapılacak barış antlaşmasının hazırlanamadığını itiraf etmiştir. Anadolu'da başlayan direnişin sadece İstanbul'daki hükümete karşı bir isyan olarak değerlendirildiğini hatırlatmıştır. Ancak İtilaf Devletleri farkına varana kadar Mustafa Kemal'in Anadolu'da güçlü bir organizasyon kurarak İtilaf Devletleri'ne karşı önemli bir direniş oluşturduğunu anımsatmıştır. Olaylar yaşandıktan sonra herkesin kolayca değerlendirme yapabildiğini söylemiş ancak direnişin başında kimsenin gerçeği

⁴⁷ A.g.a., ss. 1844-1845.

göremediğini itiraf etmiştir. Türk Devleti'nin tarihinde ilk kez ulusal bilinçle bir birine bağlı bir halka sahip olduğunu vurgulamıştır. İmparatorluğun ortadan kalktığını, ülkenin sadece Türklerden oluşan bir yapı haline geldiğini ifade etmiştir. Bu durumun Türk ve dünya tarihi için yeni bir olgu olduğunu kabul etmiştir. Bu açıdan bakıldığında barış antlaşmasını büyük bir önem taşıdığını söylemiştir. Antlaşma ile büyük miktarda toprağın Türk İmparatorluğu'ndan ayrıldığını belirtmiştir. Hıristiyan ve Arap vilayetlerinin ayrılması sonrasında Anadolu'da hem ırk hem de din olarak homojen bir nüfusun oluştuğunu dile getirmiştir. Yeni bir Türkiye doğduğunu ve bu ülke ile barış yapıldığını ifade etmiştir. Lozan Konferansı'nda İngiltere'nin barışı dikte edecek konumda olmadığını, Türkiye ile eşit şartlarda müzakere edildiğini ve tıpkı bir parlamento oturumu gibi uzun tartışmalar sonrasında antlaşma maddelerinin tek tek belirlendiğini ifade etmiştir. Bu yüzden antlaşmayı onaylama konusunda parlamentonun endişe duymasının yersiz olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte İngiltere'nin bazı isteklerini kabul ettiremediğini kabul etmiştir. Araya giren Yarbay Ward başarısızlığın gerçek sebebini ve Fransa'nın müttefik cepheyi terk etmesinin başarısızlıkta önemli bir etken olup olmadığını sormuştur. McNeill fazla vakit almamak için konuları detaylı anlatmadığını sadece genel açıklamalar yaptığını söyleyerek, İngiliz tüccarların durumu hakkında konuşmuştur. Kapitülasyonların kaldırılmasının tüccarları barbarca bir düzene mahkûm ettiği eleştirisini anlayamadığını dile getirmiştir. Kapitülasyonların Orta Çağ'a ait olduğunu, diğer milletlerin bunlardan vazgeçtiklerini, Türklerin de bunu istemelerinden daha doğal bir şey olamayacağını ifade etmiştir. Lozan Konferansı'nda Türk heyetinin eşitlik isteyerek, ekonomik ve hukuki alanda modernleşme sözü verdiklerini hatırlatmıştır. Eğer bunu başaramazlarsa bu durumun Türkiye aleyhine olacağını belirtmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması sonrası Türkiye gerekli düzenlemeleri yapamazsa yabancı yatırımların ve tüccarların ülkeden kaçacaklarını ve Türk ekonomisini zarar göreceğini söylemiştir. Fakat kapitülasyonların kaldırılmasının İngiliz tüccarları barbarlara teslim etmek olarak sunulmasını yanlış olarak nitelendirmiştir⁴⁸.

Gerçekten de Türklerle yapılacak barış antlaşmasının gecikmesi ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinin işgal edilmesi Milli Mücadele'nin başlamasına yol açmıştır. Türk halkı direnişe geçmeden önce bir barış antlaşmasını Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirme fırsatını kaçıran İtilaf Devletleri bu hatalarından büyük pişmanlık duymuşlardır. Barış antlaşmasının gecikmesinin nedenleri

⁴⁸ A.g.a., ss. 1846-1849.

McNeill konuşmasında açıkça ifade etmiştir. Ayrıca Milli Mücadele'nin başlarda ciddiye alınmadığını ancak iş isten geçtikten sonra harekete geçildiğini itiraf etmekten çekinmemiştir. Türk olmayan ırkların bağımsızlıklarına kavuşmalarını önemli bir gelişme olarak değerlendirmiş ancak imkânsızlıklar nedeniyle daha fazlasının elde edilemediğini dile getirmiştir. Burada kastedilen Sevr Antlaşması ile ortaya çıkarılan düzendir. Kapitülasyonların kaldırılmasını eleştirenlere Türklerin pek çok alanda reform yapacaklarını belirterek karşılık vermiştir. Ayrıca reformlar yapılmazsa Türk ekonomisinin zarar göreceği tehdidinde bulunmuştur. Fakat Ankara Hükümeti zaten ihtiyaç duyulan bu reformları hayata geçirmekte tereddüt etmemiştir. Zaten kapitülasyonların devamının sağlanmasının mümkün olmadığını İtilaf Devletleri Lozan Konferansı'nda açıkça görmüşlerdir. Lozan Konferansı'na gönderilen heyete Ankara'da verilen kapitülasyonlar konusunda kesinlikle taviz verilmemesi gerekirse görüşmelerin kesilmesi talimatı nedeniyle İsmet Paşa bu konuda kesin kararlı davranmıştır. Böylece Lozan Antlaşması'nda kapitülasyonlar tamamen kaldırılmıştır⁴⁹.

McNeill konuşmasının devamında Boğazlar rejimi ve Rusya ile işbirliği yapılmaması hakkındaki eleştirilere cevap vermiştir. Konferansta Rusya'nın Boğazlar konusundaki tezini destekleyen hiç bir ülke olmadığını vurgulamıştır. Rusların Türkleri kullanarak Boğazlarda kendi çıkarlarına uygun bir rejim kurmaya çalıştıklarını ancak Türklerin onlara güvenmediklerini hatırlatmıştır. İngiltere'nin hatası yüzünden Ruslarla Türklerin müttefik oldukları fikrini kesinlikle reddetmiştir. İngiltere için deniz ticaretinin çok önemli olduğunu, kurulan Boğazlar rejimi ile Boğazların her zaman açık kalmasının sağlandığını dile getirmiştir. Bu sayede İngiltere'nin istediği zaman Karadeniz'e savaş gemilerini gönderebileceğini de vurgulamıştır. Boğazlar rejiminin uluslararası bir komisyon tarafından denetleneceğini, bir sıkıntı yaşanması durumunda Milletler Cemiyeti'ne başvurulacağını ifade etmiştir. Kurulan rejim sayesinde Fransa, İtalya ve Japonya ile uyum içinde hareket edileceğini belirtmiştir⁵⁰.

Lozan Konferansı'nda Rusya Boğazların Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı olması tezini savunmuştur. Buna karşın İngiltere Boğazların savaş ve barışta bütün devletlerin ticaret ve savaş gemilerine açık kalmasını istemiştir. Konferansta Türkiye dahil bütün

⁴⁹ Cevizliler ve Akbulut, *a.g.m.*, s. 186.

⁵⁰ *A.g.a.*, ss. 1849-1850.

katılımcılar bu fikri kabul etmişlerdir⁵¹. Türkiye Boğazlar konusunda yaşanacak fikir ayrılığının barışın sağlanmasını engelleyeceğini görmüş ve gönülsüz de olsa İngiltere'nin tezini kabul etmiştir. Türkiye'nin Boğazlarda gözü olan Rusya'ya güvenmemesi de bu kararda etkili olmuştur. İngiltere böylece güçlü donanması vasıtasıyla donanması yetersiz olan Rusya üzerinde baskı kurmayı ve çarlık taraftarlarını deniz yoluyla desteklemeyi planlamıştır.

McNeill Ermeniler konusunda yapılan eleştirilere de cevap vermiştir. Ermenilere bir vatan vaat edildiğini ve bu vaadin yerine getirilememesinin bir başarısızlık olduğunu kabul etmiştir. Ancak bu durumun ne İngiltere'nin ne de başka bir ülkenin kontrolünde olmayan koşullar yüzünden yaşandığını savunmuştur. İtilaf Devletleri'nin Ermenilere bir ülke yaratabileceklerine inandıklarını ancak bu girişimin Milli Mücadele'yi çok güçlü hale getirdiğini ifade etmiştir. Lozan Konferansı'na gelen Türk heyetinin de Ermeni konusunda hiç bir pazarlığa yanaşmadıklarını anımsatmıştır. Lord Curzon'un Ermenilere bir vatan yaratmak için Lozan Konferansı'nın başından sonuna kadar büyük çaba gösterdiğini, her fırsatta girişimde bulunduğunu hatırlatmıştır. İngiltere'nin bu insani tutumdan ötürü gurur duyması gerektiğini ileri sürmüştür. Lord Curzon'un başarılı olamadığını ancak elinden gelenin en iyisini yaptığını iddia etmiştir. Ayrıca antlaşmada azınlıkları korumaya yönelik pek çok madde olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra yaşanabilecek sorunlarda Milletler Cemiyeti'nin devreye girebileceğini savunmuştur. Bu ihtimallerin Ermeniler konusunda yaşanan başarısızlığı hafiflettiğini ileri sürmüştür. Bu konuşma sonrasında Avam Kamarası 13 Kasım tarihine kadar tatile girmiştir⁵².

Ermeniler Lozan Konferansı'na başvurarak taleplerini iletmişlerdir. Lozan'da Türk Heyeti başkanı İsmet Paşa ile de görüşerek Doğu Anadolu'dan Ermenilerin sürüldüğünü iddia etmişlerdir. Ancak İsmet Paşa bu iddiayı ciddiye almamıştır⁵³. Lozan Konferansı'nda Lord Curzon Kuzey Doğu Anadolu ve Kilikya'da Ermenilere toprak verilmesini talep etmiştir⁵⁴. Konferansta Türk Heyeti İngiliz temsilcilerin bütün ısrarlarına rağmen Ermeni konusunda en ufak bir taviz bile vermemiştir. Zaten heyete Lozan'a gelmeden önce verilen talimatta

⁵¹ Cengiz, *a.g.m.*, s. 185.

⁵² *A.g.a.*, s. 1850.

⁵³ Mehmet Burak, "Lozan'da Ermeni Meselesi Tartışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 62, Ankara, 2005, s. 552.

⁵⁴ Ali Naci Karacan, *Lozan*, İstanbul, 2018, s.129.

kapitülasyonlar ve Ermeniler konusunda hiç bir taviz verilmemesi gerekirse görüşmelerin kesilmesi emredilmiştir⁵⁵.

Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'nı büyük bir fırsat olarak görmüşler ve İtilaf Devletleri ile işbirliği yaparak Türkler aleyhine harekete geçmişlerdir. Bu durum tehcir kararının alınmasına yol açmıştır. Savaş sonrasında İtilaf Devletleri Ermenileri ödüllendirmek için Doğu Anadolu bölgesini Ermenilere vermeye kalkmışlardır. İngiltere savaş sonrasında askeri ve mali açıdan Ermenistan'ı destekleyemeyeceğini gördüğü için meseleye Amerika Birleşik Devletleri'ni dâhil etmek istemiştir. Ancak Amerikan Senatosu Ermenistan'ı himaye etmeyi kabul etmemiştir. Buna rağmen Sevr Antlaşması ile Doğu Anadolu toprakları Ermeniler verilmiş ve bu durum Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirilmiştir. Ancak Büyük Millet Meclisi kuvvetleri Ermenileri mağlup edince Büyük Ermenistan hayali son bulmuştur. Lozan Antlaşması ile bu durum teyit edilmiştir. Bu durum Ermeni destekçilerini epey üzmüş ve Lozan Antlaşması aleyhine harekete geçmelerine yol açmıştır. Ancak İngiliz Hükümeti bu tepkileri dikkate almamış ve antlaşmayı onaylamıştır.

Sonuç

Avrupa Devletleri yüzyıllardır Şark Meselesi adı altında Osmanlı topraklarını paylaşmışlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Sevr Antlaşması ile Anadolu da paylaşılmış ve böylece Şark Meselesinin sonlandırıldığı düşünülmüştür. Ancak Anadolu'da ortaya çıkan Milli Mücadele neticesinde Sevr Antlaşması ortadan kaldırılmıştır. Sevr Antlaşması'nın yırtılıp atılması üzerine İtilaf Devletleri ile yeni Türk devleti arasında barışı sağlamak için Lozan Konferansı toplanmıştır. Konferans uzun ve çetin geçmiştir. Avrupa devletleri ortaya çıkan yeni Türkiye'yi anlamakta oldukça zorlanmışlardır. Konferans neticesinde varılan uzlaşma ile Lozan Antlaşması ortaya çıkmıştır. Bu antlaşma Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan barış antlaşmaları içinde günümüze kadar varlığını sürdüren tek antlaşma olmuştur. Bunun olmasında iki tarafın da dönemin gerçeklerini dikkate alarak hareket etmesinin büyük payı vardır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması sonrasında İngiltere'de büyük tartışmalar başlamıştır. Yeni Türkiye'yi anlayamayan ve Doğu dünyasına önyargı ile bakanlar Lozan Antlaşması'nı kabul etmekte zorlanmışlardır. Yine

⁵⁵ Uzun, *a.g.m.*, ss. 331-332.

Hıristiyanlık şuuru ile hareket edenler antlaşmayı Batı dünyasının Müslümanlar karşısındaki bir mağlubiyeti olarak adlandırmışlardır. Bu grup antlaşmanın İngiliz Parlamentosu'nda onaylanmaması için yoğun bir çaba göstermiştir. Hükümet ise elindeki imkanlar dâhilinde yapılabilecek en iyi antlaşmayı yaptığını savunarak antlaşmanın onaylanması için mesai harcamıştır.

Antlaşma imzalanır imzalanmaz İngiltere Avam Kamarası'nda Lozan Antlaşması hakkında bir oturum yapılmıştır. Bu oturumda muhalefet antlaşmayı birçok açıdan eleştirmiştir. Büyük Ermenistan'ın kurulamaması ve kapitülasyonların kaldırılması Avam Kamarası'nda Lozan Antlaşması hakkında yapılan oturumda en büyük tartışma konusu olmuştur. Lozan Antlaşması ile borçlar meselesine getirilen çözüm ve Türklerden tazminat alınmaması muhalefetin tepkisine yol açmıştır. Boğazlarda kurulan rejim muhalefeti memnun etse de ticaret alanında yapılan düzenlemeler muhalefet tarafından başarısız bulunmuştur. Lozan Antlaşması'na Yunanistan lehine yeteri kadar madde koyulmadığı öne sürülmüştür. Muhalefet İngiliz Hükümeti'ni Ermenilere, Rumlara ve Bulgarlara yeterince destek olmamakla ve Rusya'ya karşı yanlış politika izlemekle de suçlamıştır. Buna karşın mevcut şartlarda daha iyisini elde edemeyeceğini bilen İngiliz Hükümeti tüm eleştirilere rağmen Lozan Antlaşması'nı savunmuştur. Hükümetin çabaları sonucunda Lozan Antlaşması imzalanmasından yaklaşık bir yıl sonra İngiltere Parlamentosu tarafından onaylanacaktır. Böylece Birinci Dünya Savaşı'ndan yıllar sonra Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında kalıcı bir barış yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Kaynakları

İngiltere Parlamento Tutanakları, Avam Kamarası, "Turkey (Peace Treaty)", C. 167, 2 Ağustos 1923, s. 1834-1850.

II.Kitaplar

AKŞİN, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Cilt 5, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

ATEŞ, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, Cilt 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

KARACAN, Ali Naci, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

SONYEL, Salahi, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

ŞİMŞİR, Bilal, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

ŞİMŞİR, Bilal, *Lozan Telgrafları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

TUNCER, Hüner, *Atatürkçü Dış Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

III.Makaleler

AKBIYIK, Yaşar, "Zaferin Tescili: Lozan Antlaşması", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s. 371-392.

AKIN, Veysi, "Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923)", *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 306-318.

ALTUĞ, Yılmaz, "Atatürk ve Lozan Konferansı'nın İlk Devresi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 4, S. 11, Ankara, 1988, s. 417-436.

BERBER, Şarika, "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 14, S. 2, 2006, s. 617-628.

BİLGİN, Mustafa, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri'nin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", *Bellekten*, C. 69, S. 254, Ankara, 2005, s. 1-4.

BURAK, Mehmet, "Lozan'da Ermeni Meselesi Tartışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 62, Ankara, 2005, s. 545-568.

ÇELEBİ, Mevlüt, "90. Yılında Lozan Barış Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 28, S.1, İzmir, 2013, s. 1-4.

- CENGİZ, Nigar, "Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı'nda Boğazlar Meselesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 36, 2019, s. 179-198.
- CEVİZLİLER, Erkan ve Seyhan AKBULUT, "Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Dergisi*, C. 8, S. 2, 2019, s. 161-193.
- DİLEK, Mehmet, "Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletleri'nin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 19-20, 2011, s. 1-27.
- DEMİRCİ, Hasan, "24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi", *Anasay*, S. 2, 2017, s. 247-263.
- DEMİRCİ, Sevtap, *Belgelerle Lozan*, Çeviren Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- ERASLAN, Cezmi, "Mudanya Mütarekesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 356-358.
- ERTAN, Temuçin, "Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi Temsil Sorunu", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, Ankara, 2013, s. 61-76.
- ERTAN, Temuçin, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 15, S. 58, Ankara, 2016, s. 21-37.
- EROĞLU, Hamza, "Şerefli Bir Tarih: Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 3, Ankara, 1985, s. 805-812.
- GÜLEN, Ahmet, "Demokrat Parti Döneminde Lozan Algısı", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, Ankara, 2013, s. 77-100.
- KODAL, Tahir, "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, Ankara, 2006, s. 215-244.
- KODAMAN, Bayram, "Lozan Antlaşması Hakkında Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, 1989, s. 6-12.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Sevr Antlaşması", *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 1-5.
- TURAN, Şerafettin, "Lozan Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul, 2003, s. 214-217.
- UZUN, Hakan, "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922)", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, Ankara, 2013, s. 329-350.

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 265-300.

Geliş Tarihi: 4 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

SİVAS'IN CUMHURİYET SENATOSU'NDA TEMSİLİ

Ali ÇAKIRBAŞ*

Ümren ÖLMEZ**

Öz

Türk demokrasi tarihi açısından 27 Mayıs Askeri Müdahalesi sonrası Türkiye'de yeni bir sayfa açılmıştır. Uzun soluklu 1924 Anayasası yerini 1961 Anayasasına bırakırken parlamenter sisteme bazı yenilikler getirilmiştir. Bunlardan en önemlisi 1980 Askeri Müdahalesine kadar yürürlükte kalan ve çalışmalarını sürdüren Cumhuriyet Senatosu olmuştur. Cumhuriyet Senatosu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) üst meclisini oluşturan bir yasama organı olarak Türk siyasi hayatında yer almıştır. Cumhuriyet Senatosu Milli Birlik Komitesi Üyeleri, Cumhurbaşkanı tarafından seçilen kontenjan üyeleri ve genel seçimlerde halk tarafından seçilen senatörlerden oluşturulmuştur. Cumhuriyet Senatosunun görevi, hükümetin çalışmalarını denetlemek ve denge unsuru oluşturarak sistemin işlerliğini temin etmek olarak belirlenmiştir.

1961-1980 yılları arasında Cumhuriyet Senatosunda Sivas'ı 11 senatör temsil etmiştir. Bu senatörlerin tamamı genel seçimlerle halk tarafından seçilmiştir. Bunlar Ahmet Nihat Çekemoğlu, Rifat Öçten, Yusuf Ziya Önder, Hasan Hulusi Söylemezoğlu, Adil Altay, Nurettin Ertürk, Hüseyin Öztürk, Kazım Kangal, Temel Kitapçı, Mehmet Muhittin Taylan ve Tahsin Türkay'dır. Bu çalışmada Sivas senatörlerinin kısa biyografilerine ve Senatoda Sivas adına yapmış oldukları çalışmalara değinilecektir. Senatörlerin bazıları Sivas'ı kalkındırmak ve kentin sorunlarına çözüm getirmek adına daha yoğun faaliyet içerisinde olmasına rağmen bazılarının herhangi bir faaliyetine rastlanılmamıştır. Bu çalışmada 1961-1980 yılları arasında Sivas senatörlerinin senato faaliyetleri tutanak dergileri ve dönemin diğer kaynakları ışığında ele alınacaktır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (acakirbas@nevsehir.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-2217-5392.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Ana Bilim Dalı, (umranolmez.94@gmail.com). ORCID ID: 0000-0001-9235-3097.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Senatosu, Sivas, Senatörler

REPRESENTATION OF SIVAS IN THE SENATE OF THE REPUBLIC

Abstract

After May 27 military intervention in the history of Turkish democracy has opened a new page in Turkey. While the long-term 1924 Constitution was replaced by the 1961 Constitution, some innovations were brought to the parliamentary system. The most important of these was the Senate of the Republic, which remained in force and continued its work until the 1980 military intervention. Senate of the Republic of Turkey's Grand National Assembly (Parliament) as a legislature forms the upper house took place in Turkish political life. Members of the National Unity Committee of the Senate of the Republic are composed of quota members elected by the President and senators elected by the people in general elections. The duty of the Republic Senate has been determined as supervising the work of the government and ensuring the functioning of the system by creating a balance element.

11 senators represented Sivas in the Republic Senate between 1961-1980. All of these senators were elected by the people in general elections. These are Ahmet Nihat Çekemoğlu, Rifat Öçten, Yusuf Ziya Önder, Hasan Hulusi Söylemezoğlu, Adil Altay, Nurettin Ertürk, Hüseyin Öztürk, Kazım Kangal, Temel Kitapçı, Mehmet Muhittin Taylan and Tahsin Türkay. In this study, the brief biographies of Sivas senators and their work on behalf of Sivas in the Senate will be mentioned. Although some of the senators were more intensive to develop Sivas and to solve the problems of the city, some of them could not be found. How Sivas senators were represented in the senate between In this study, the senate activities of Sivas senators between 1961-1980 will be discussed in the light of minutes journals and other sources of the period.

Keywords: Republic Senate, Sivas, Senators

Giriş

Türkiye'de parlamenter sisteme geçişte Cumhuriyet öncesinde birçok deneme yapılmıştır. Avrupa'da ortaya çıkan gelişmelerden etkilenen Osmanlı Devleti, geri kalmışlığın önüne geçmek adına demokratikleşme adına bazı uygulamalarda bulunmuştur. Bu uygulamalar arasında modernleşme ve

çağdaşlaşma yolunda atılan ilk adımlardan birisi 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı olmuştur. Ardından 1856 Islahat Fermanı ve 1876 yılında kabul edilen Kanun-i Esasi ile hukukun üstünlüğü kabul edilmiştir. Demokrasinin temelini atan Kanun-i Esasi ilk anayasa olma özelliğine de sahiptir¹.

Bu dönemde Ayan ve Mebusan olmak üzere iki meclisten oluşan Meclisi Umumi açılmıştır. Üyeleri bizzat padişah tarafından atanan Ayan Meclisi bir nevi senato görevi görmüştür. Mebusan Meclisi'nin üyeleri ise halkın katılımıyla gerçekleştirilen seçimle belirlenmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan çok partili hayat, parti çokluğuna rağmen bu siyasi anlayışı sürdürememiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi ele geçirmiştir. Ancak yaşanan I. Dünya Savaşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sonunu getirmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında gerçekleşen işgallere karşı başlatılan Mili Mücadele başarıyla neticelenmiştir. Bu süreçte İstanbul'un işgali üzerine Anadolu hareketi Ankara'da 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'ni kurarak yeni devletin temellerini atmıştır. Bağımsızlık mücadelesinin zaferle sonuçlanması siyasi arenada yeni gelişmeleri beraberinde getirmiştir. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş ve demokratikleşme yolunda önemli adımlar atılarak ilk muhalif parti olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1924 yılında kurulmuştur. Kısa ömürlü bu denemeden sonra ikinci deneme 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası ile hayata geçirilmiş ise de başarısız olmuştur. Bundan sonraki süreçte Mustafa Kemal Paşa yeni bir girişimde bulunmamış ve 1946 yılına kadar ülke Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından tek başına idare edilmiştir².

II. Dünya Savaşı sonunda Amerika, Rusya'ya karşı Avrupa'da yayılmasını engellemek için yeni bir politika geliştirmiştir. Bu politika çerçevesinde demokratikleşme sürecine giren ve liberal yapıya destek veren yönetimlere ekonomik destek sağlayacağını açıklaması Türkiye'de de yankı bulmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Mihver devletlere karşı oluşturulan bu blokta yer almak için Mihver devletleri ile ilişkisini kesip bu devletlere karşı savaş ilan etmiştir. Böylelikle 28 Şubat 1945'de Bileşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzalamıştır. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın imzalanması ile Türk- Sovyet ilişkileri de gergin bir hale gelmiştir. Sovyet Rusya'nın Türk

¹ Mustafa Seçkin Kaçar, *Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı*, (Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Aksaray, 2019, s. 2-3.

² Kaçar, *a.g.m.*, ss. 6-18.

toprakları için isteklerde bulunması Türkiye'nin daha çok Batıya yaklaşmasına neden olmuştur. Bunda Amerika ve İngiltere'nin Türkiye'yi desteklemiş olmasının da etkisi vardır³.

Ülke yönetimindeki parti değişikliğine memleketin içinde bulunduğu ekonomik, iktisadi ve sosyal faktörler neden olmuştur. Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere girmesi ve savaş yıllarında Batıya yaklaşması tek parti anlayışının temellerini sarsan bir faktör olmuştur. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasası'nı imzalaması, İsmet İnönü'nün demokratikleşme yönünde diğer Avrupalı devletlerin siyasi anlayışına olumlu bakması, CHP içerisindeki muhaliflerin güçlenmesinde etkili bir faktördür⁴.

Tek partili yönetimden çok partili hayata geçişte, savaş atmosferinin getirdiği sıkıntıların yanında hükümetin uyguladığı yanlış politikalar ve halktan alınan ağır vergilerin de etkisi olmuştur. Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi, Yol Vergisi, Millî Korunma Kanunu, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi uygulamalar uzun yıllardır iktidarda olan CHP'ye karşı tepkilerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum muhalif düşüncelerin güç kazanmasında ve ortaya çıkmasında etkili olmuştur⁵.

Tüm bu gelişmelerden cesaret alan Nuri Demirağ, 26 Ağustos 1945'te Millî Kalkınma Partisi'ni kurarak çok partili hayata geçilmesinde önemli bir adım atmıştır. Kurulan Millî Kalkınma Partisi, ilk muhalefet partisi olmasına rağmen gerekli başarıyı sağlayamamıştır. Çok partili hayata geçişin simgesi olarak kalmıştır. Millî Kalkınma Partisi dışında 1946 yılında da hükümete karşı yeni bir muhalif düşünce ortaya çıkmıştır. Dörtlü Takrir ile CHP'den ayrılan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, yeni bir parti kurma çalışmalarına başlamışlardır. 7 Ocak 1946 tarihinde kurulan Demokrat Parti (DP), çok partili hayat sürecinde ülke yönetiminde değişikliklerin yapılmasında etkili olmuştur. 1946 da kurulmasına rağmen halk tarafından ilgiyle karşılanan DP, seçim sistemi sebebiyle daha fazla destek almasına rağmen iktidara gelememiştir. DP, 1950 seçimlerinde gizli oy açık sayım usulüne geri dönülmesi üzerine, halkın büyük çoğunluğunun oyunu alarak tek başına iktidar olmuş ve 10 yıl süreyle ülke yönetiminde kalmıştır.

³ Emel Aslan, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti(1950-1960)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2014, s. 1-3.

⁴ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 225-230.

⁵ Özgün Erler Bayır, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme, İ.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2011, ss. 48-50.

27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ile ülke yönetiminde bir süre Milli Birlik Komitesi söz sahibi olmuştur. Bu süreçte mevcut 1924 Anayasası değiştirilerek Kurucu Meclis tarafından yeni bir anayasa hazırlanmış ve 1961'de yapılan oylama ile kabul edilmiştir. Hazırlanan yeni anayasaya göre TBMM iki kanattan oluşmaktadır. Bu iki kanat Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'dur⁶. 1961 Anayasası birey hak ve hürriyetleri, sosyal ve iktisadi haklar dışında, 1924 Anayasası'nın temel haklarını alarak devletin temel organlarına yenilikler getirmiştir. Cumhuriyet Senatosu'nun kurulmasındaki temel gerekçe ise yasamanın etkili ve verimli işleyeceği düşüncesi ile temellendirilmiştir.

Cumhuriyet Senatosu'nun İç Tüzüğüne göre, parlamentoda en az 10 üyesi bulunan siyasi partilerin senato çalışmalarında bulunmak adına grup oluşturabilmektedir. Adalet Partisi (AP)'nin 1961-1980 yılları arasında Senato'da CHP'ye göre daha fazla yer aldığı görülmektedir. CHP ise 1977 seçimlerinde en yüksek Senato üyesi sayısına ulaşabilmiştir. Cumhuriyet Senatosu'nda 4 grup senatör bulunmaktadır. Bunlardan ikisi siyasal parti (AP, CHP) temsilcisi olan senatörler, diğer ikisi ise siyasal parti kökeni olmayan kontenjan ve tabii üye statüsünde bulunan Milli Birlik Komitesi üyeleriyle eski Cumhurbaşkanı'dır⁷.

Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi seçimlerinde seçmen olan her Türk vatandaşı aynı şartlarda oy kullanma hakkına sahiptir. Kırk yaşını doldurmuş, yükseköğrenim yapmış milletvekili seçilmeye engeli olmayan her Türk vatandaşının Cumhuriyet Senatosu'na üye olarak katılma hakkı bulunmaktadır. Cumhuriyet Senatosu'nun üyelik süresi 6 yıldır⁸. Cumhuriyet Senatosu'nun üyelerinin seçimi tek derecelidir. Çoğunluk usulüne göre gizli oy ile bütün memlekette aynı günde yapılmaktadır. Senato üye seçiminde her il bir seçim bölgesidir. Senatoya seçimle gelecek üye sayısı 150'dir. Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde Türkiye, A, B ve C şeklinde 3 seçim bölgesine ayrılmıştır. Her seçim bölgesindeki vilayetlerin seçmen sayıları dikkate alınarak gruplandırılmış ve toplam 50 üye çıkarma hakkı bulunmaktadır.

Cumhuriyet Senatosu'nun seçim kanununda, üyelerinin üçte biri iki yılda bir yapılacak olan seçimle yenilenir hükmü yer almaktadır. Ölüm, istifa gibi nedenlerden dolayı boşalan yerler için ara seçim yapılmaz, üçte bir yenileme sırasında boş kalan yerler doldurulur ifadesine yer verilmiştir⁹. Cumhuriyet

⁶ Ali Çakırbaş, "Cumhuriyet Senatosu'nda Nevşehir'in Temsili", *History Studies International Journal Of History*, 12/4, Ağustos, 2020, ss. 1527-1528.

⁷ Tunca Özgişi, *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, Ankara, 2012, ss. 57-62.

⁸ *Resmî Gazete*, No:10859, 20 Temmuz 1961, s. 4645.

⁹ *Resmî Gazete*, No: 10815, 30 Mayıs 1961, ss. 4185-4187.

Senatosu'nda A, B, C şeklinde seçim bölgelerine ayrılan illerin üye sayıları şu şekilde belirlenmiştir.

A grubu iller: Adıyaman (1), Aydın (3), Bilecik (1), Bolu (2), Çankırı (1), Çorum (2), Edirne (1), Gaziantep (2), İçel (2), İzmir (6), Kastamonu (2), Kırklareli (1), Kırşehir (1), Konya (5), Malatya (2), Manisa (4), Maraş (2), Nevşehir (1), Ordu (3), Sinop (1), Sivas (4), Zonguldak (3).

B grubu iller: Adana (4), Afyon (3), Ankara (7), Bingöl (1), Bursa (4), Denizli (2), Diyarbakır (2), Elazığ (2), Eskişehir (2), Giresun (2), Gümüşhane (1), Kayseri (3), Kocaeli (2), Muğla (2), Niğde (2), Sakarya (2), Tekirdağ (2), Trabzon (3), Tunceli (1), Urfa (2), Uşak (1).

C grubu iller: Ağrı (1), Amasya (1), Antalya (2), Artvin (1), Balıkesir (4), Bitlis (1), Burdur (1), Çanakkale (2), Erzincan (1), Erzurum (3), Hakkâri (1), Hatay (2), İstanbul (10), Isparta (1), Kars (3), Kütahya (2), Mardin (2), Muş (1), Rize (1), Samsun (4), Siirt (1), Tokat (2), Van (1), Yozgat (2)¹⁰.

1961-1980 yılları arasında yapılan Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde Sivas A grubu iller arasında yer almıştır. Sivas Senatörlerinin tamamı seçimle belirlenen senatörlerdir. Tabii ve kontenjan senatörleri arasında Sivas senatörü bulunmamaktadır. Senatörlerden bazıları daha önce ya da sonra milletvekilliği görevlerinde de bulunmuştur. Sivas'tan seçilen senatörler sadece Sivas'ı temsil etmekle kalmayıp, bölgenin kalkınması adına da çalışmalarda da bulunmuşlardır. Cumhuriyet Senatosunda Sivas'ı 11 senatör temsil etmiştir. Bunlar Ahmet Nihat Çekemoğlu, Ahmet Rifat Öçten, Yusuf Ziya Önder, Hasan Hulusi Söylemezoğlu, Adil Altay, Nurettin Ertürk, Hüseyin Öztürk, Kazım Kangal, Temel Kitapçı, Mehmet Muhittin Taylan ve Tahsin Türkay'dır. Bu senatörlerin Cumhuriyet Senatosu'nda Sivas'ı temsili tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Cumhuriyet Senatosu'nda Sivas'ı Temsil Eden Senatörler

1.1. Ahmet Nihat Çekemoğlu'nun Hayatı

1919'da M. Rıza Bey ve Fatma Hanımın oğlu olarak Sivas'ta doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra 1938'de Sivas Lisesi'ni, 1942'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Askerlik hizmetini yapmak

¹⁰ TBMM Albümü 1920-2010, C. 4, 1960-1983, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. XV.

için 1943'te Yedek Subay Okulu'na girmiştir. Aynı yıl Yedek Topçu Asteğmen rütbesi ile kıta görevini tamamlayarak 1945 yılında teğmen olarak terhis olmuştur. Memuriyet görevine 4 Ocak 1946'da Sivas Hâkim adayı olarak başlamıştır. 29 Haziran 1946'da Biga, 8 Temmuz 1953'te Amasya İlisu Hâkim Yardımcısı olarak görevlendirilmiştir. 18 Ağustos 1953'te meslekten istifa ederek ayrılmış ve Sivas Barosu'na kayıt olarak avukatlık yapmaya başlamıştır. 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesi ile TBMM I. (XII) Dönemi için 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde Yeni Türkiye Partisi (YTP) adayı olarak Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliğine seçilmiştir¹¹.

Çekemoğlu Senato çalışmaları sırasında 21 Ocak 1964'te partisinden istifa ederek Adalet Partisi'ne (AP) katılmıştır. Cumhuriyet Senatosu'nda Anayasa ve Adalet, Maliye, İktisadi İşler ve Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) Komisyonlarında üye olarak çalışmalar yapmıştır. Ayrıca 1962 ve 1963 toplantı yıllarında Başkanlık Divanı'nda kâtip üyelik görevlerini üstlenmiştir. 2 Haziran 1968'deki üçte bir yenileme seçimlerinde üyeliği sona ermiştir. Senatodan ayrıldıktan sonra serbest avukat olarak çalışmalarını sürdürmüştür. 6 Ocak 1974'te Ankara'da vefat etmiştir. Mezarı Karşıyaka Mezarlığı'nda¹² olan Ahmet Nihat Çekemoğlu evli ve üç çocuk babası olup az düzeyde Almanca bilmektedir¹³.

1.1.1. Ahmet Nihat Çekemoğlu'nun Senato Faaliyetleri

15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerde YTP'nin adayı olarak Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği'ne seçilen Çekemoğlu bu görevini 1968 yılına kadar sürdürmüştür. 1961-1968 tarihleri arasında Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği görevi sırasında bir önerge vermiş, on beş kez de söz alıp konuşma yapmıştır. Vermiş olduğu tek önerge, YTP'den AP'ne geçiş yaptığı sırada yürütmekte olduğu Divan Kâtipliği'nden istifa ettiğine dairdir.

Ahmet Nihat Çekemoğlu'nun Cumhuriyet Senatosu'ndaki faaliyetlerine bakıldığında 6 yasama yılında çeşitli konularda söz alıp bu konularla ilgili düşüncelerini aktarmıştır. Birinci yasama yılında üç defa söz alarak, Ulaştırma Bakanlığı Bütçesi, doğu illerindeki kıtlık durumu ile milli güvenlik ve huzuru

¹¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri*, C.1, (1961-1964), Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 453.

¹² Çoker, *a.g.e.*, s. 454.

¹³ *TBMM Albümü 1920-2010*, C. 4, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 1724.

bozan failer hakkındaki kanun teklifleri hakkında düşüncelerini bildirmiştir. Özellikle doğudaki kıtlık konusunda Sivas'ın durumunu aktararak tarım ve hayvancılık noktasında yetersiz kaldığını ve hemen her aileden bir kişinin İstanbul, İzmir ve Adana gibi büyük şehirlere çalışmak için gittiğini belirtmiştir. Ayrıca yardım yapılacak iller arasına Sivas'ın da dâhil edilmesini, yoksa halkın daha da perişan bir duruma düşebileceğine dikkat çekmiştir¹⁴.

1962 yılı Ulaştırma Bakanlığı bütçe münasebetiyle söz alan ve görüşlerini bildiren Çekemoğlu, ulaştırma sahalarının mali ve iktisadi alanda yaşanan gelişmelere paralel olarak desteklenmesi yönünde görüş bildirmiştir. Özellikle Devlet Demiryolları İşletmeleri'ndeki verimsizliğe ve personel israfına dikkat çekerek gerekli tedbirlerin alınmasını ve ulaştırma hizmetlerinin daha verimli bir şekilde kullanılmasını belirtmiştir¹⁵. Cumhuriyet Senatosu kırk üçüncü birleşimde söz alan Çekemoğlu, burada Anayasa nizamını, milli güvenlik ve huzuru bozan bazı fiiler hakkında Millet Meclisi'nin kabul ettiği kanun teklifi ilgili görüşlerini bildirmek adına söz almıştır¹⁶.

İkinci yasama yılında yine üç kez söz alarak çeşitli konularda görüşlerini beyan etmiştir. Bunlardan biri toplantı ve gösteri yürüyüşü hürriyeti hakkındaki kanun tasarısının Millet Meclisi tarafından kabul edilmesine dairdir. İkinci olarak; 1963 tarihli Sanayi Bakanlığı bütçesi hakkında YTP Senato Grubu adına yaptığı konuşmadır. Çekemoğlu konuşmasında Sanayi Bakanlığı'nın bütçesinin planlı kalkınma neticesiyle iktisadi ve sosyal politikanın ehemmiyeti açısından devlet içerisindeki önemine vurgu yapmıştır. 1963 yılı bütçesinin planlı devrenin bütçesi olduğunu belirterek memleket için hayırlı olmasını istemiştir¹⁷. Üçüncüsü ise Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunları ile ilgili düzenlemelerde yapılan konuşmalara hukuki bir takım düzeltmelerde bulunmak amacıyla söz almıştır¹⁸.

Üçüncü yasama yılında Ahmet Nihat Çekemoğlu'nun bir önerge ve bir konuşması bulunmaktadır. 1964 yılı Dışişleri Bakanlığı bütçe görüşleri sırasında Kıbrıs Sorunu ile ilgili olarak Londra ve Zürih Antlaşmaları'nın durumuna dair Dışişleri Bakanı'na bir soru yönelmiştir¹⁹. Önerge olarak ise YTP'den istifa edip

¹⁴ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)*, 1. Dönem, 3. Cilt, 42. Birleşim, ss. 124-125.

¹⁵ *CSTD*, 1. Dönem, 2. Cilt, 34. Birleşim, ss. 428-430.

¹⁶ *CSTD*, 1. Dönem, 3. Cilt, 43. Birleşim, ss. 169-170.

¹⁷ *CSTD*, 2. Dönem, 9. Cilt, 41. Birleşim, ss. 502-505.

¹⁸ *CSTD*, 2. Dönem, 13. Cilt, 89. Birleşim, ss. 13-15.

¹⁹ *CSTD*, 3. Dönem, 18. Cilt, 37. Birleşim, s. 411.

AP'ne geçmesi sebebiyle üzerindeki Divan Kâtipliği görevinden istifa etmesine dairdir²⁰.

Ahmet Nihat Çekemoğlu'nun dördüncü yasama yılına dair herhangi bir faaliyetine rastlanılamamıştır. Beşinci yasama yılında İş Kanunu, Denk İş Kanunu, Tapulama Kanun Tasarısı hakkında görüşlerini paylaşmak için üç kez söz almış ve hukukçu kimliği ile kanun tasarıları hakkındaki mülahazalarını dile getirmiştir²¹. Altıncı yasama yılında ise beş defa söz alan Çekemoğlu, 1967 yılı Tarım Bakanlığı bütçesi, İş Kanunu gibi konuların daha çok hukuki değerlendirmelerinde bulunmuştur. Çekemoğlu'nun Cumhuriyet Senatosu'ndaki hemen hemen bütün değerlendirmeleri hukukçu kimliği çerçevesinde yaptığı değerlendirmeler şeklinde olmuştur. Sivas özelinde bakıldığında Sivas'ın zirai imkânsızlıklarını gündeme getirerek, yapılacak yardımlardan Sivas'ın da yararlanmasını temin etmeye çalışmıştır.

1.2. Ahmet Rifat Öçten'in Hayatı

1913 (1329) yılında Sivas'ta doğmuştur. Babası Mustafa Nadir Bey, annesi Şehriye Hanım'dır. İlk ve orta öğreniminin ardından 1935'te Sivas Lisesi'nden mezun olmuştur. Askerlik görevi için 24 Mayıs 1936'da Yedek Subay hazırlık kıt'asına girmiştir. 1 Kasım 1936'da başladığı Yedek Subay Okulu'nda eğitim ve öğrenimini tamamlayarak, 1 Mayıs 1937'de Asteğmen rütbesi ile kıt'aya verilmiştir. Askerlik görevini 31 Ekim 1937'de tamamlayarak terhis olmuştur. Askerlik sonrası kaydolduğu Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1940 yılında mezun olup Sivas'ta Hâkim adayı olarak göreve başlamıştır. 6 Kasım 1940'da Kelkit Cumhuriyet Savcı Yardımcılığı, 1941'de Erzincan Savcı Yardımcılığı görevlerini ifa etmiştir. 18 Eylül 1945'te görevinden istifa ederek serbest avukat olarak Sivas'ta çalışmaya başlamıştır. Bu arada DP Sivas İl İdare Kurulu'na seçilerek siyasete girmiştir²². 14 Mayıs 1950'de yapılan Genel Seçimleri'nde DP adayı olarak Sivas Milletvekiliği'ne 102173²³ oy alarak seçilmiştir. IX. Dönem Sivas Milletvekili olarak Parlamentoda yer alan Öçten, 2 Mayıs 1954'teki X. Dönem Milletvekili Seçimleri'nde 117702²⁴ oy alarak yeniden seçilerek milletvekilliğini 1957'ye kadar korumuştur.

²⁰ CSTD, 3. Dönem, 19. Cilt, 45. Birleşim, s. 48.

²¹ CSTD, 5. Dönem, 35-36. Cilt, 58-59 ve 80. Birleşim, ss. 228, 332-333,103.

²² Ahmet Rifat Öçten, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 1875.

²³ Ahmet Rifat Öçten, 9. Dönem, *Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 1875.

²⁴ Ahmet Rifat Öçten, 10. Dönem, *Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 1875.

Milletvekilliğinin sona ermesinden sonra 1958 yılında PTT Yönetim Kurulu üyeliğine getirilen Öçten, bu görevini 18 Haziran 1960'ta görevine son verilinceye kadar sürdürmüştür²⁵. 27 Mayıs sonrasında Sivas ve Tokat'ta serbest avukat olarak çalışmaya devam etmiştir. Bu arada 1960 yılında hizmet süresi sona erecek olan Türkiye Cumhuriyeti PTT İşletmesi Yönetim Kurulu Başkanlığına Emekli Tümgeneral Şükrü Altacan ve Münakalat Vekâleti Yönetim Kurulu Üyeliği'ne de yeniden Rifat Öçten tayin edilmiştir²⁶.

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesi ile TBMM I. (XII) Dönemi için 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri'nde Yeni Türkiye Partisi (YTP) adayı olarak Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği'ne seçilmiştir²⁷. Öçten, Senatörlük görevini yürütürken 25 Haziran 1962'de İsmet İnönü'nün Başbakanlığında kurulan hükümetin Ulaştırma Bakanlığı görevini 10 Haziran 1963 tarihine kadar yürütmüştür. Bakanlığı sırasında Avrupa Ulaştırma Bakanları Konseyi'nin Paris'te yapılan 16. Kurul Toplantısı'nda 27-28 Kasım 1962'de Türkiye'yi temsil eden heyete başkanlık etmiştir²⁸. 13 Haziran 1963'de hükümetteki görevinden istifa ederek ayrılmıştır.

Bakanlıktan ayrıldıktan sonra 1964 yılında YTP'den de istifa ederek bir süre bağımsız kalmış ise de daha sonra AP'ne katılmıştır. 2 Haziran 1968'deki üçte bir yenileme ile tekrar Senatör seçilen Öçten görevini ölünceye kadar sürdürmüştür. 1961-1970 yılları arasında Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği yapan Rifat Öçten, evli ve dört çocuk babasıdır²⁹. Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulunda bakan ve üye olarak on bir konuşma yapmıştır. Üyeliğinin devam ettiği dönemde 1 Mart 1970 tarihinde 19 Mayıs Stadyumu'nda Hacettepe-Sivasspor maçını seyredirken aşırı heyecanlanarak kalp krizi geçirip vefat etmiştir³⁰. Mezarı Cebeci Asri Mezarlığı'ndadır.

1.2.1. Ahmet Rifat Öçten'in Senato Faaliyetleri

Ahmet Rifat Öçten, 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde Yeni Türkiye Partisi (YTP) adayı olarak Cumhuriyet Senatosu Sivas üyeliğine seçilmiştir. 25 Haziran 1962'den itibaren aynı zamanda Ulaştırma Bakanı olarak

²⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2-148-10-4.

²⁶ BCA, 30-18-1-2-154-82-11.

²⁷ Çoker, *a.g.e.*, s. 455.

²⁸ BCA, 30-18-1-2-167-53-10.

²⁹ Çoker, *a.g.e.*, s. 456; TBMM Albümü, s. 1724.

³⁰ *Milliyet*, 2 Mart 1970; Cumhuriyet, 2 Mart 1970, s. 7; Çoker, *a.g.e.*, s. 456.

İnönü Hükümetinde yer aldığı için 1. Yasama yılında yedi kez söz alarak Bakan olarak kendisine yöneltilen sorulara cevap niteliğinde konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalarında PTT İdaresi ve personelleri, 1963 Bütçesi, işçi çalışma saatleri ve Doğu Karadeniz'e gemi tahsis edilmesi gibi konularda Bakan olarak açıklama yapmıştır. Ayrıca Genel Kurula dört tane de önerge sunmuştur. Bu önergeler Anayasa ve Adalet Komisyonu'ndan istifası, demiryollarındaki suiistimal raporunun gündeme alınması, Amerika Birleşik Devletleri'nden (ABD) elektrikli lokomotif alımı ile ilgili yolsuzluk iddiaları konuları ile ilgili araştırılma yapılması hakkında verdiği önergelerdir³¹.

Üçüncü Yasama döneminde Sivas Müftüsü Turan Dursun hakkında halkı ikiye bölmesi ve din adamlarına kötü muamelede bulunarak görevini kötüye kullanması şeklinde gelen şikâyetler üzerine, başka bir yere nakline dair Başbakanlığa yazılı bir soru önergesi sunmuştur³². Yapılan tahkikat sonrasında Sivas Müftüsü Turan Dursun önce Altındağ sonra da Sinop Müftülüğü'ne nakledilmiştir. Dördüncü Yasama yılında Rifat Öçten, Cumhuriyet Senatosu'nda Haydarpaşa-Zonguldak arasındaki Merkezi Trafik Kontrol Sistemi, Dizel ve Elektrikli Lokomotif Alım İhalesi hakkındaki iddialar ve Sivas Müftüsü'nün durumuyla alakalı ilgili bakanlıklara verdiği yazılı soru önergelerine verilen cevaplara karşılık vermiştir. Beşinci Yasama yılında ise Devlet Demiryollarındaki suiistimal hakkında yapılan Senato araştırması raporunun görüşülmesine dair bir konuşma yapmıştır³³.

Cumhuriyet Senatosu Zabıt kayıtlarına bakıldığında Rifat Öçten'in Senato faaliyetleri içerisinde Sivas ile ilgili olarak sadece Sivas Müftüsü Turan Dursun hakkında gelen şikâyetler üzerine Müftünün nakline dair girişimlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Bunun dışında Sivas ile ilgili faaliyetlerine dair başka bir kayda rastlanılamamıştır. Ayrıca Rifat Öçten'in hem Ulaştırma Bakanı, hem de Cumhuriyet Senatosu'nda Sivas üyesi olarak bulunması dikkate değer görülmektedir.

³¹ TBMM'nin web sayfasındaki (www.tbmm.gov.tr.) Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi kayıtlarından üye Ahmet Rifat Öçten adına göre taranarak elde edilmiştir. (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

³² *CSTD*, 3. Dönem, 21. Cilt, 79. Birleşim, s. 73; *CSTD*, 4. Dönem, 22. Cilt, 10. Birleşim, s. 232.

³³ *CSTD*, 5. Dönem, 35. Cilt, 64. Birleşim, ss. 588-589.

1.3. Yusuf Ziya Önder'in Hayatı

1914 (1330) yılında Sivas Zara'da tüccar Mehmet Muhlis Efendi ve Hatice Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve ortaöğreniminin ardından 1934'te İstanbul Fevziye Lisesi'ni, daha sonra 1938'de Siyasal Bilgiler Okulu'nu bitirmiştir. Sağlık Bakanlığı'nda bir yıl memur olarak çalıştıktan sonra, 23 Ekim 1939'da Denizli İl Maiyet Memurluğu ile İçişleri Bakanlığı hizmetine girmiştir. 1943'te Soma Kaymakamlığı'na atanmıştır. 1945'te Beytüşşebap, 1948'de Sürmene, 1950'de Eşme, 1952'de Turgutlu, 1955'te İstanbul-Eminönü ve 1960'ta da Şişli Kaymakamı olarak görev yapmıştır. Aynı yıl Burdur Valiliği'ne de getirilmiştir. Bu görevi 23 Ekim 1961 tarihine kadar yürütmüştür. TBMM I. (XII) Dönemi için yapılan 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri'nde (YTP) aday olarak Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği'ne seçilmiştir. 1965'te YTP'den istifa ederek AP'ne katılmıştır. Senatörlük görevini, 1968'de yapılan üçte bir yenileme seçimlerine kadar sürdürmüştür.

Yusuf Ziya Önder, Cumhuriyet Senatosunda İçişleri Komisyonu'nda üye ve kâtip üye olarak çeşitli görevler almıştır. Bütün Senato Üyeliği boyunca, Genel Kurul da dördü Adalet Bakanı olarak olmak üzere toplam 11 konuşması bulunmaktadır. Senatörlük görevi sona erince Merkez Bankası Yönetim Kurulu Üyeliği'ne getirilmiştir. 12 Ekim 1969'da yapılan seçimlerde AP'den Sivas Milletvekili olarak tekrar Parlamento'ya girmiştir. Milletvekilliği döneminde 31. ve 32. Süleyman Demirel Hükümeti'nde Adalet Bakanlığı görevini üstlenmiştir³⁴.

Yusuf Ziya Önder, 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası sonrası hükümetin istifasıyla bakanlıktan, 1973 yılında ise görev süresi dolduğu için vekillikten ayrılmıştır. Vekillikten sonra bir süre Kıbrıs Türk Hava Yolları ve Pet-Kim Yönetim Kurulu üyeliği yaptıktan sonra 1979'da İmar ve İskân Bakanlığı Baş Müşavirliği'ne atanmıştır³⁵. 28 Haziran 1979'da emekliye ayrıldıktan sonra bir süre Tarım Malzemeleri A.Ş. (TAMSAN) Yönetim Kurulu Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Türk Parlamenterler Birliği kurucuları arasında yer alan Yusuf Ziya Önder, Birliğin ilk Genel Başkanı olarak 1984 yılında ölümüne kadar bu görevi yürütmüştür³⁶. Evli ve üç çocuk babası olan Yusuf Ziya Önder, 22 Nisan

³⁴ Yusuf Ziya Önder, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 925; BCA, 30-11-1-0-501-34-5; Çoker, a.g.e., s. 457.

³⁵ Çoker, a.g.e., s. 458; BCA, 30-11-1-0-501-34-5.

³⁶ Türk Parlamenterler Birliği Resmi Web Sitesi. <https://www.tpb.org.tr/?p=912>, (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

1984'te Ankara'da vefat etmiş ve cenazesi Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir³⁷.

1. 3. 1. Yusuf Ziya Önder'in Senato Faaliyetleri

1961-1968 tarihleri arasında Cumhuriyet Senatosu'nda Sivas Üyesi olarak faaliyette bulunan Önder, senatoda dört defa söz almıştır. 9. Yasama yılında 1970 yılı Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi bütçeleri hakkında söz alarak görüşlerini bildirmiştir. Aynı yasama yılında Yüksek Hâkimler Kurulu Kanunu'nun bazı maddelerinde düzenleme veya değiştirme konusunda da fikirlerini beyan etmiştir. 10. Yasama yılında 1971 Yasama yılı bütçe konusu nedeniyle söz almıştır. Yedi kez söz alan Önder, 1964 Bütçesi, 1967 Sayıştay Bütçesi ve 1968 yılı İmar ve İskân Bakanlığı Bütçesi hakkında görüşlerini bildirip gelen soruları cevaplamıştır³⁸. Cumhuriyet Senatosu tutanaklarına göre Yusuf Ziya Önder'in Sivas Senato Üyesi olarak, Sivas ili çerçevesinde herhangi bir faaliyet ve konuşmasına rastlanılamamıştır. Ancak Sivas'ı temsil etmesi, Senato'da Sivas Üyesi olarak bulunması önemli ve değerlidir.

1. 4. Hasan Hulusi Söylemezoğlu'nun Hayatı

1904 (1320) yılında Hacı Ali Efendi ve Emine Hanım'ın oğlu olarak Sivas'ta doğmuştur. İlk ve orta öğreniminin ardından 1925'te Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirdikten sonra Harp Okulu'na devam etmiştir. 1927'de Piyade Asteğmen rütbesi ile mezun olmuş ve Piyade Atış Okulu'nda eğitimi devam ederken Teğmenliğe yükselmiştir. 1929'da Sivas 34. Piyade Alayında, 1930'da Bayburt, IX. Kolordu 7. Piyade Alayında görevlendirilmiştir. 1931'de Üsteğmen, 1936'da Yüzbaşı rütbesini alarak İzmir 2. Jandarma Alay Komutanlığı emrinde görevlendirilmiştir. 1941'de Levazım Okulu kadrosuna alınmıştır. Öğrenimini tamandıktan sonra 1943'te Trakya 213. Alay Levazım Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1944'te Binbaşılığa yükseltilmiştir. Aynı yıl İstanbul Levazım Müdürü, 1946'da Yoklama Müdürü, 1948'de Karadeniz Boğaz Müstahkem Mevki K. Levazım Müdürü, 1950'de İstanbul Boğaz K. 2. Çak. Top. Alayı Levazım Müdürü olarak görevlendirilmiştir. 1950'de atandığı Sivas

³⁷ Çoker, a.g.e., s. 458.

³⁸ TBMM'nin web sayfasındaki (www.tbmm.gov.tr) Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi kayıtlarından üye Yusuf Ziya Önder adına göre taranarak elde edilmiştir. (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

Dikimevi Müdürlüğü görevinde Yarbaylığa, 1955'te de Albaylığa yükseltilmiştir. 1958'de Kara Kuvvetleri Komutanlığı Levazım Daire Başkan Yardımcılığı'na getirilmiştir. 1959'da Tuğgeneral olduktan sonra 1960'ta emekliye ayrılmıştır³⁹.

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra TBMM I. (XII) Dönemi için 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde YTP adayı olarak Cumhuriyet Senatosu Sivas üyeliğine seçilmiştir. 1965 seçimlerinden sonra partisinden istifa edip bir süre bağımsız olarak kalmış, ardından 8 Ocak 1966'da AP'ne katılmıştır. Senato'da Mali ve İktisadi İşler, Millî Savunma ve Senato Hesapları İnceleme Komisyonları'nda görev almıştır. Genel Kurul'da 21 konuşma yapmıştır. 1968'deki üçte bir yenileme seçimleri ile üyeliği sona ermiştir. 1961-1968 Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği yapan Söylemezoğlu, evli ve 5 çocuk babasıdır⁴⁰. 13 Mart 1980'de vefat etmiştir⁴¹.

1.4.1 Hasan Hulusi Söylemezoğlu'nun Senato Faaliyetleri

Hasan Hulusi Söylemezoğlu Cumhuriyet Senatosu'nda 7 Yasama yılında toplam 23 kez konuşma yapmıştır. Bu konuşmalarında; 1963 yılı Millî Eğitim Bakanlığı Bütçe Kanun Tasarısı, 1964 Devlet Planlama Teşkilatı Bütçesi, Diyanet İşleri Bakanlığı Bütçesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçeleri, 1965 Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi, 1966 Tarım Bakanlığı Bütçesi, 1967 Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi, 1968 Diyanet İşleri Bütçesi ve Maliye Bakanlığı Gelir Bütçeleri gibi konularda görüşlerini Genel Kurul'da beyan etmiştir⁴².

YTP adına söz alan Söylemezoğlu, Genel Kurul'da gündem dışı bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında 1962'de Doğu'da yaşanan iâşe ve hayvan yemi sıkıntılarını gidermek adına hükümetin uyguladığı tedbirleri yerinde görmek için Erzurum, Kars, Ağrı, Erzincan ve Sivas illerini kapsayan 13 günlük bir gezi yaptıklarından bahsetmiştir. Bu gezi esnasında, TBMM'den başka heyet olarak meseleyi tetkik etmek için bölgeye geldiklerini ve hükümetinde bu konuda duyarlı davrandığını ifade etmiştir. Ancak bazı gazetelerde olayın abartılarak aşıktan insan ve hayvanların öldüğüne ve büyük bir göç başladığına

³⁹ Çoker, *a.g.e.*, ss. 459-460.

⁴⁰ TBMM *Albümü*, s. 1724.

⁴¹ Çoker, *a.g.e.*, s. 460.

⁴² TBMM'nin web sayfasındaki (www.tbmm.gov.tr) Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi kayıtlarından üye Hasan Hulusi Söylemezoğlu adına göre taranarak elde edilmiştir. (Erişim Tarihi: 02.12.2020).

dair haberler yaparak, bölge insanı üzerinde olumsuz etkiye sebebiyet verdiğini belirtmiştir. Gezi dâhilinde Sivas'ta yaptıkları incelemede, bölgede iki senedir kuraklık olduğu, köylünün tohumluk ve yemeklik buğdaya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. 2.600 ton buğday tahsisatı yapıldığını ancak bu tahsisin 800 tonunun halka ulaştırılabildiği, kalanının da en kısa zamanda dağıtılacağını söylemiştir. Ayrıca Söylemezoğlu, bölgedeki hayvan yemi fiyatlarının diğer üç ile (Kars, Erzurum, Ağrı) nazaran daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Valinin, hükümeti zamanında haberdar etmemesi, gecikmelere sebep olduğunu sözlerine eklemiştir.⁴³

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1964 yılı bütçe görüşmelerinde söz alan Söylemezoğlu, vakıflar ile ilgili düşüncelerini ve önerilerini söyledikten sonra, Sivas'taki vakıflara ait binaların durumları hakkında da bilgi vermiştir. Vilayetteki binalarının bir kısmının amacı dışında kullanıldığını, bir kısmının da artık geri çevrilemez şekilde metruk bir halde olduğunu, bizzat tespit ettiklerini belirtmiştir. Konuşmasında ayrıca bazı han ve dükkânların valilik tarafından yıktırıldığını, Selatin Camilerin bakımsız olduklarını da eklemiştir. Hükümetin gelir getiren vakıf, bina, dükkân, han, hamam vs. gayrimenkullerden işe yaramayanların masraflarını gidermeye, yaramayanların ise satılıp yerine yenilerini yaparak, senelik gelirlerini de artırıp kendilerini idame etmeleri yolunda gidilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁴⁴.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri Karma Komisyon Raporu'nun görüşüldüğü oturumda söz alan Söylemezoğlu, Sivas Çimento Fabrikası'nın kuru tesise geçirilmesinin planlanmış olduğunu ve bu iş için 16 milyon lira bütçe konulduğunu ancak yatırım yapılmadığını belirterek, bunun sebebini sormuştur. Çalışma Bakanı Ali Naili Erdem konu ile ilgili verdiği cevapta projenin gecikmesinin sebebini, hazırlık safhasındaki plandan kaynaklı olduğunu söylemiştir⁴⁵.

1967 yılı Bayındırlık Bakanlığı'nun bütçe görüşmeleri sırasında söz alan Söylemezoğlu, yaptığı konuşmasında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı'ndan bir istekte bulunmuştur. Sivas Vilayeti'nin geçmişte bir eyalet merkezi olduğunu ve arazi olarak Türkiye'nin Konya ve Ankara'dan sonra üçüncü büyük arazisine sahip olduğunu belirterek, Sivas'a Devlet Su İşleri Bölgesi'nin kurulmasını talep etmiştir. Arazilerin sulanması noktasında yetersiz kalındığı çevre illerden

⁴³ CSTD, 1. Dönem, 1. Cilt, 27. Birleşim, ss. 496-499.

⁴⁴ CSTD, 3. Dönem, 18. Cilt, 36. Birleşim, ss. 238-239.

⁴⁵ CSTD, 4. Dönem, 28. Cilt, 90. Birleşim, s. 249.

Sivas'a sıra gelmediğini, bizzat köylere ve kasabalara yaptığı gezilerde köylünün acınacak durumda olduğunu belirtmiştir. Devlet Su İşleri Bölgesi kurulması halinde bölgenin kalkınacağına işaret etmiştir⁴⁶.

Cumhuriyet Senatosu tutanaklarına bakıldığında Hasan Hulusi Söylemezoğlu'nun Cumhuriyet Senatosunda Sivas Üyesi olarak oldukça aktif olduğunu görmekteyiz. Genel Kurulda yaptığı konuşmalarda Sivas Vilayeti'nin kalkınması ve gelişmesi için mücadele etmiş, temsil ettiği bölgenin sorunlarının gündeme alınmasını ve çözüm üretilmesine çabalamıştır.

1. 5. (Ali) Adil Altay'ın Hayatı

1923 yılında Sivas Zara'da Nedim Bey ve Fatma Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Zara'da tamamladıktan sonra 1946'da Sivas Lisesi'ni 1950'de Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Askerlik görevini yerine getirmek için 1950'de Yedek Subay Okulu'na gitmiştir. Terhis olduktan sonra 1951'de Sivas Barosu'nda serbest avukatlık yapmaya başlamıştır. 1952'den itibaren ailesinin yanında Zara ilçesinde avukatlık yanında, Zara Ortaokulu'nda Matematik ve Ticaret Dersleri Öğretmenliği ile birlikte Zara İlçesini Kalkındırma ve Güzelleştirme, Okul Yaptırma Dernekleri ile Okul Aile Birliği başkanlıklarını da yürütmüştür. Bu arada 1950'de Zara'da CHP'ne üye olarak politikaya girmiştir⁴⁷.

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesi ile TBMM I. (XII) Dönemi için 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimde CHP adayı olarak 90290⁴⁸ oy alarak Sivas Milletvekiliği'ne seçilmiştir. Milletvekiliği süresi dolduktan sonra tekrar Meclis'ten ayrılarak serbest avukat olarak çalışmıştır. 1968'deki Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçimleri ile Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği'ne seçilmiştir. Senato'da İçişleri, Dilekçe, Karma, Kitaplık ve Hesapları İnceleme Komisyonları'nda üye olarak görev yapmıştır. Cumhuriyet Senatosu Tutanaklarına göre Adil Altay'ın Genel Kurul'da 13 konuşma yaptığı görülmektedir. 1977'deki üçte bir yenileme seçimi ile Senato üyeliği sona ermiştir. Senato'dan ayrıldıktan sonra serbest avukat olarak çalışmasına devam etmiştir. Bir süre Türkiye Vakıflar Bankası Yönetim Kurulu Üyeliği'nde

⁴⁶ CSTD, 6. Dönem, 38.Cilt, 29. Birleşim, s. 783.

⁴⁷ Adil Altay, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 390; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri*, C.2, (1966-1980), Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, s. 243.

⁴⁸ Adil Altay, *12. Dönem, Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 390.

bulunmuştur. 5 çocuk babası Adil Altay, 1982'de Ankara'da vefat etmiş ve cenazesi Zara aile mezarlığına defnedilmiştir⁴⁹.

1.5.1 (Ali) Adil Altay'ın Senato Faaliyetleri

Cumhuriyet Senatosunda Sivas üyesi olarak bulunan Adil Altay, Senato faaliyetleri çerçevesinde Genel Kurulda yaptığı konuşmalarda, çoğunlukla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1970 den 1976 yılına kadar ki bütçe görüşmelerinde söz alarak konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalarında genellikle laiklik ilkesine dikkat çekerek, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyiş ve uygulamalarına dair düşünce ve önerilerini dile getirmiştir⁵⁰. Yine Cumhuriyet'in Ellinci Yıldönümü kutlamaları hakkında görüşlerini beyan etmek için söz alarak Cumhuriyetin 50. Yıl kutlamalarının önemine vurgu yapmış ve Cumhuriyetin önemi, fazileti ve Cumhuriyete giden yol hakkında oldukça detaylı bir konuşma gerçekleştirmiştir⁵¹. Ayrıca Genel Kurul'da değindiği konulardan bir diğeri de Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bütçe görüşmeleri olmuştur. Bu görüşmelerde de Vakıflar konusunda oldukça uzun konuşmalar yaparak vakıfların esası, hususiyeti ve kullanımına dair tarihten de örnekler vererek, bu konuda azami dikkat edilmesi ve sahip çıkılmasına dikkat çekmiştir.

Cumhuriyet Senatosu tutanak kayıtlarına göre Adil Altay'ın senatoda yaptığı konuşmalar ve gerçekleştirdiği faaliyetler arasında Sivas'a dair herhangi bir kayda rastlanılamamıştır. Ancak Sivas Üyesi olarak, ülke meseleleri hakkında mücadelesini sürdürmüş olması oldukça önemlidir.

1. 6. Nurettin Ertürk'ün Hayatı

1909 tarihinde Sivas Zara ilçesi Zoğallı Köyü'nde Mehmet Efendi ve Gülizar Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve orta öğreniminden sonra Sivas Lisesi'ni ve 1934'te de Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. 1934'te Ankara Adliyesi'nde Aday Kâtip olarak çalışmaya başlamıştır. 1935'te stajyer olarak Ankara Hâkimliği'ne atanmıştır. Aynı yıl Yedek Subay Okulu'na girmiştir. Askerlik hizmetini tamamlayıp terhis olduktan sonra Ankara Adliyesi'ndeki görevine yeniden dönmüştür. 1936'da Araç Sorgu Hâkimliği'ne atanmıştır.

⁴⁹ Çoker, *a.g.e.*, s. 244.

⁵⁰ TBMM'nin web sayfasındaki (www.tbmm.gov.tr) Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi kayıtlarından Adil Altay üye adına göre taranarak elde edilmiştir. (Erişim Tarihi: 02.12.2020).

⁵¹ *CSTD*, 12. Dönem 10. Cilt, 42. Birleşim, ss. 210-216.

1938’de Gümüşhacıköy, 1939’da Divriği Cumhuriyet Savcı Yardımcısı, 1945’te ise Hafik Hâkimi olarak görevlendirilmiştir. 1943’te yeniden silahaltına alınan Ertürk, 1944’te terhis edilmiştir⁵².

1950 yılında Hâkimlik görevinden istifa edip 14 Mayıs 1950’de yapılan Milletvekili Seçimlerine katılmış ve DP adayı olarak 104513⁵³ oy alarak Sivas Milletvekilliğine seçilmiştir. 10. Dönem Seçimlerinde yeniden seçilmiş ve 1957 yılına kadar milletvekilliğini sürdürmüştür. Meclisten ayrıldıktan sonra 1958’de başvurusu üzerine Ankara Hâkimliği’ne getirilmiştir. Aynı zamanda Merkez Bankası Yönetim Kurulu Üyeliği görevini de yürütmüştür. 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi sonrası yasama ve yürütme gücünü kendi eline alan Milli Birlik Komitesi’nin kabul ettiği 23 Sayılı Kanun ile Yönetim Kurulu Üyeliği kaldırılmıştır. 1961 Anayasası’nın yürürlüğe girmesiyle kurulan siyasi partilerden önce YTP’ne girmiştir. Bir süre sonra da AP’ne geçmiştir. Bu sırada 1963-64 yıllarında İmar ve İskân Bakanlığı Hukuk Müşavirliği görevini üstlenmiştir. 1964’ten 1968’e kadar da Halk Bankası Yönetim Kurulu Üyeliği’ne getirilmiştir⁵⁴.

2 Haziran 1968’de yapılan Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçimlerinde AP Sivas Üyeliği’ne seçilen Ertürk, bankalardaki yönetim kurulu üyeliklerinden ayrılmıştır. Senatoda Bayındırlık, Ulaştırma, İmar ve İskân, Hesapları İnceleme ve Kitaplık Komisyonları’nda üye olarak çalışmıştır. 1971’de ABD’nin Dünya Sağlık Teşkilatı’nın nüfus planlaması ile ilgili çeşitli bölgelerde yaptığı toplantılarda, TBMM’yi temsil eden kurulda yer almıştır. 1977’de Ankara’da vefat etmiş ve cenazesi Karşıyaka Mezarlığı’na defnedilmiştir. Nurettin Ertürk, evli ve dört çocuğu bulunmaktadır⁵⁵.

1.6.1 Senato’daki Faaliyetleri

1968-1977 yılları arasında Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyesi olan Nurettin Ertürk Senato’da toplam 8 kez söz alarak konuşma yapmıştır. Yaptığı konuşmaların tamamı hukukçu kimliğiyle ilgili olarak kanun düzenlemeleri ya da hukuki meseleler hakkında olmuştur. Bunlardan ilki 7. Yasama yılında Halk Bankası ve Halk Sandıkları hakkındaki kanun düzenlemesi vesilesiyle yaptığı

⁵² Nurettin Ertürk, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 1873; Çoker, *a.g.e.*, s. 245.

⁵³ Nurettin Ertürk, *9. Dönem, Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 1873.

⁵⁴ Çoker, *a.g.e.*, s. 245.

⁵⁵ Çoker, *a.g.e.*, s. 246.

konuşmadır. Bu konuşmasında Halk Bankası'nın ülke genelinde şubelerini açmasının, ülkenin gelişmesinde önemli katkı sağlayacağı şeklinde görüş bildirmiştir⁵⁶. Bir diğeri ise 9. Yasama yılında iki kez söz isteyerek Plan Bütçe Komisyonu'nda görüşülen kanun düzenlemeleri ve 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda bazı maddelerin değiştirilmesi hakkında görüş beyan etmiştir. Diğer oturumlarda da söz alarak Bütçe Kanun Tasarıları, Toprak ve Tarım Reformu Kanun Tasarısı, Resmi Yüksekokullar Kanun Tasarısı gibi hukuki tecrübesi dâhilindeki konularda görüş beyan etmiştir⁵⁷. Cumhuriyet Senatosu tutanak kayıtlarına bakıldığında Sivas Üyesi Nurettin Ertürk'ün Senatodaki çalışmalarında genellikle hukukçu kimliği ile ilgili konularda konuşmalar yaptığı görülmekle birlikte, seçim bölgesi Sivas hakkında herhangi bir konuşması ya da bir girişimine dair kayda rastlanılamamıştır. Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulunun 16. Yasama Yılı 46. Birleşimi'nde Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyesi Nurettin Ertürk'ün vefat etmesi üzerine 1 dakikalık saygı duruşunda bulunulmuştur⁵⁸.

1. 7. Hüseyin Öztürk'ün Hayatı

1923 yılında Sivas Şarkışla ilçesi Karaözü Köyü'nde Ali Efendi ve Mihriban Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve orta öğreniminden sonra 1944'te Pazarören Öğretmen Okulu'nu bitirmiştir. Aynı yıl Şarkışla Karaözü Köyü Okulu Baş Öğretmenliği'ne atanmıştır. Bu görevinden Hasanoğlan Köy Enstitüsü yüksek kısmında öğrenim görmek için ayrılmıştır. Yüksek Köy Enstitüsü'nde öğrenimini tamamladıktan sonra, 1949'da Gazi Eğitim Enstitüsü Pedagoji bölümünden mezun olmuştur. 1950'de Sivas İlköğretim Müfettişliği'ne atanmıştır. Bu arada askerlik hizmetini yerine getirmek için Yedek Subay Okulu'na girmiştir. 1951'de terhis olduktan sonra Tunceli İlköğretim Stajyer Müfettişliği'ne atanmıştır. 1952'de Bolu'ya gönderilmiş ve 1953'te asil olarak müfettişliği onaylanmıştır. 1954'te Sinop İlköğretim Müfettişi, 1956'da Ağrı, Trabzon, 1960'ta Sivas Erkek Sanat Enstitüsü Türkçe Öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. 1968 yılında görevinden istifa ederek ayrılmış ve Senato seçimlerine CHP adayı olarak katılmıştır⁵⁹.

⁵⁶ CSTD, 7. Dönem, 47. Cilt, 59. Birleşim, s. 361.

⁵⁷ TBMM'nin web sayfasındaki (www.tbmm.gov.tr) Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi kayıtlarından Nurettin Ertürk üye adına göre taranarak elde edilmiştir. (Erişim Tarihi: 02.12.2020).

⁵⁸ CSTD, 16. Dönem, 32. Cilt, 46. Birleşim, s. 339.

⁵⁹ Çoker, *a.g.e.*, s. 247.

2 Haziran 1968 üçte bir yenileme seçimlerinde Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyeliği'ne seçilen Hüseyin Öztürk, 5 Haziran 1977'deki yenileme seçimlerinde konumunu koruyarak, 1980 Askeri Müdahalesi'ne kadar Senato'da kalmayı başarmıştır. Senato Başkanlık Divanı seçiminde Kâtip Üyeliğe getirilmiş, ayrıca Senatoda Milli Eğitim, Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) ve Milli Eğitim Gençlik ve Spor Kültür Komisyonları'nda yer almıştır. Senato faaliyetleri açısından oldukça girişken ve faal bir senatör olan Öztürk, 28'i sözlü, 16'sı yazılı olmak üzere toplam 44 soru önergesi vermiştir. Bunun haricinde Genel Kurul'da çeşitli konularda 194 konuşma yapmıştır. 12 Eylül 1980'de Askeri Müdahalesi sonrasında ülke yönetimine el koyan ve yasama, yürütme gücünü de üstlenen Milli Güvenlik Konseyi tarafından Yasama Meclisleri'nin kapatılması ile üyeliği sona ermiştir⁶⁰. Hüseyin Öztürk, evli ve 2 çocuk babası olup Şubat 2017'de hayatını kaybetmiştir.

1.7.1. Hüseyin Öztürk'ün Senato Faaliyetleri

Hüseyin Öztürk, Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulunda Sivas Üyesi olarak 194 defa söz alarak çok farklı alanlarda konuşmalar yapmış, gerek memleket meseleleri ve gerekse Sivas'ı ilgilendiren konularda Genel Kurul'un dikkatini çekmeye çalışmıştır. Eğitimci kimliği ile özellikle köylerdeki eğitim-öğretim sorunlarını gündeme getirmesi, soru önergeleriyle muhataplarını meseleye çözüm üretmesi konusunda teşvik etmesi ve çözüm için takipçisi olması önemlidir. Öztürk, 7. Yasama Dönemi'nde 6 kez kürsüye gelmiş ve bunlardan 69. birleşimde Sivas Çimento Fabrikası'nın zarar etmesiyle ilgili yapmış olduğu incelemeden bahsederek, buna nasıl çözüm üreteceğini sorgulamıştır⁶¹.

8. Dönem 4. Birleşim'de eğitim ve öğretmenlerin durumu ile ilgili konuşma yapan Öztürk, öğretmen yetersizliğinden ve buna nasıl bir çözüm düşünüldüğünü sorgulamıştır. Konuşmasında Sivas'a da yer vererek, buradaki yedek subay, er, vekil ve yardımcı öğretmen sayısının 1.018 olduğunu, ancak hala öğretmensiz köylerin bulunduğunu, her geçen dönem öğretmen ihtiyacının arttığını belirtmiştir. Köy çocuklarının üretici güce ulaştıracak eğitimle buluşturmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Konuşmasının devamında Sivas'ta yaptığı bir incelemeden bahsederek, Sivas'ın 285 köyünde okul olmadığını,

⁶⁰ Çoker, *a.g.e.*, s. 248.

⁶¹ CSTD, 7. Dönem, 48. Cilt, 69. Birleşim, s. 331.

43'ünde geçici binalarda eğitim öğretim yapıldığını ve yılda 50 okuldan fazla okul yapılamadığını, her yıl yapılırsa dahi nüfusu 250-300 olan köylerin okula kavuşturulamayacağını aktarmıştır⁶².

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı 1969 Yılı Bütçe Görüşmeleri münasebetiyle yapılan 30. birleşimde yaptığı bir konuşmada önce memleketteki sağlık politikalarının yetersizliğinden bahsederek sözü Sivas'a bağlamış ve Sivas'ın sosyal imkânlardan yeterince faydalanamadığına işaret ederek, Sağlık Bakan'ından bu yönde Sivas halkının da sosyalizasyondan faydalanması yolunda taleplerde bulunmuştur⁶³. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nun 1969 Yılı Bütçe Görüşmeleri münasebetiyle söz alarak, Türkiye'deki enerji kaynakları ve bunlara dair sıkıntılara dikkat çekerek, halkın ekonomik yapısına uygun kömür temini konusunda hükümetin tedbir alması gerektiğini dile getirmiştir. Sivas ilinde yaptığı incelemelerden bahsederek ildeki halkın bir kış boyu kullanacağı kömür miktarının yeterli düzeyde olmadığı için odun ve linyit kullanmak zorunda olduğunu aktararak, Türkiye'de yaşanan kömür meselesi ile ilgili görüşlerini bildirmiştir⁶⁴. Köy İşleri Bakanlığı'nun 1969 yılı bütçe görüşmeleri münasebetiyle söz alan Öztürk, Sivas'ın köy yollarının % 9'unun ancak yapılabildiğini, bu oranın ise köylerin ana yollara yakın olmasına rağmen yetersiz kaldığını vurgulamıştır. Sivas'ta 1.186 köyün yolunun yapılmadığını, sadece 10 köyde elektrik olduğunu, 1.772 ünitenin suyu olmadığını sözlerine ekleyerek, bölgede bizzat yerinde incelemeler yaparak bu bilgilere ulaştığını ve durumun vahim olduğunu belirtmiştir⁶⁵.

Sivas Senatörü Hüseyin Öztürk 9. Dönem Yasama faaliyetleri çerçevesinde 5. Birleşimde Başbakan Süleyman Demirel'in yazılı olarak cevaplandırması için yazılı soru önergesi vermiştir. Bu önergeye Başbakana yönelttiği sorular şunlardır⁶⁶: "1. Atalarımızın uygarlıklarının en canlı örnekleri ve ölmez tapuları olan Sivas ilindeki tarihî anıtların onarımı için Hükümetin aldığı tedbirler nelerdir? 2. Selçuklu Hükümdarlarından 1'nci İzzettin Keykâvus tarafından 1217 yılında ve dünyada ilk defa Göğüs Hastalıkları Müessesesi olarak kurulan ve sonradan medrese (Tıp Fakültesi) olarak da işletilen Sivas Dârül Şifasının 750'nci yıldönümü olan 1967 de onarımının tamamlanması gerekirken, hâlâ bitirilemeyişinin sebepleri nelerdir? 3. Çifte Minare çevresinde

⁶² CSTD, 8. Dönem, 49. Cilt, 4. Birleşim, ss. 68-72.

⁶³ CSTD, 8. Dönem, 51. Cilt, 30. Birleşim, s. 284.

⁶⁴ CSTD, 8. Dönem, 51. Cilt, 31. Birleşim, s. 341.

⁶⁵ CSTD, 8. Dönem, 51. Cilt, 33. Birleşim, s. 772.

⁶⁶ CSTD, 8. Dönem, 54. Cilt, 5. Birleşim, s. 289.

yerleri kazılarla tespit edilen, bir kısmı da onarılmaya muhtaç anıtlar olarak bulunan ve dünyada ilk defa bir üniversite sitesi olarak (Fen, Tabiat, Tıp, İlahiyat ve Edebiyat Fakültelerini kapsayan) bu tarihî anıtların onarımı için ne gibi bir çaba gösterilmektedir? 4. Sivas Gök Medresesinin onarımı ve etrafının turistik bir duruma sokulması için, Hükümetin ilgisi ve bu iş için aldığı bir tedbir var mıdır? 5. Sivas ili çevresindeki tarihî eserler için arkeolojik bir araştırma işi dikkate alınmış mıdır? 6. Divriği'deki sanat şaheseri olan Ulu Cami'nin restorasyonunun bozukluğu ve bu işe sebep olanların hakkında birkaç defa Hükümete rapor edildiği; bu müteahhid hakkında gerekli bir kovuşturma yapıp yapılmadığının ve ihalelere katılmasına hâlâ müsaade edilmesinin sebepleri nelerdir?" Başbakan Süleyman Demirel, Öztürk'ün soru önermesine şu şekilde cevap vermiştir⁶⁷: "1. Sivas ilindeki tarihî eserlerin onarımı ve restorasyonu, beş yıllık bir yatırım programına alınmış ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce bu amaçla, 1965 te 333.490, 1966 da 260.950, 1967 de 250.001 ve 1968 yılında da 193.257 lira olmak üzere dört yılda toplam 1 037 698 lira sarf edilmiştir. 1969 senesinde de aynı onarım işlerine 200.000 lira harcanacaktır. 2. Sivas, İzzettin Keykâvus Dârül Şifası'nın onarımı üzerinde, bütçe imkânları çerçevesinde, gereken şekilde durulmuş ve 1962 - 1968 yıllarını kapsayan dönemde bu amaçla 644.635 lira harcanmıştır. 1969 yılında da 100 bin liralık keşif evrakı hazırlanmıştır. Eserin kuzey cephe revakının şakulden tehlikeli şekilde ayrılmış olan yönü taşı cephesi ve kemerleri onarılacaktır. 3. Çifte Minare Medresesi ile ilgili kazılar devam etmektedir. Ancak, bugüne kadar yapılan kazılarda medresenin yalnız ön cephesinin ayakta kalabildiği görülmüş, diğer kısımlarının ve yanındaki eserlerin bugün mevcut olmayan üst yapıları hakkında hiçbir bilgi ve doküman bulunamamıştır. Bu durumda, Gayrimenkul, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 24. 9. 1967 gün ve 3674 sayılı kararıyla, Çifte Minare Medresesi'nin faraziyeye müstenid rekonstrüksiyonu yapılmayarak bulunduğu şekilde, tarihî ve mimarî bir kalıntı halinde muhafazası, arkeolojik bir mahal olarak değerlendirilmesi uygun görülmüştür. 4. Gök Medrese'nin onarımı için ön çalışmalar 1968 yılında tamamlanmıştır. Halen restorasyon projesinin hazırlanabilmesi için gerekli kazı, araştırma ve eserin ilâvelerden temizlenmesi gibi işler yapılmaktadır. 5. Sivas ve çevresindeki tarihî eserler için, halen hazırlanmış, bir arkeolojik araştırma programı mevcut değildir. Bununla beraber, bu yıl Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesine mensup bir ekip, bu bölgede Selçuklu Devri'ne ait eski şehir kalıntıları üzerinde

⁶⁷ CSTD, 8. Dönem, 54. Cilt, 5. Birleşim, s. 290.

arkeolojik sondaj yapacaktır. 6. Ulu Cami'nin onarımında görülen hatalar tashihi kabil olan işçilik kusurlarıdır. Bu sebeple, müteahhidin iş verilmemek suretiyle cezalandırılmasını gerektiren bir hal görülmemiş, sadece sözleşme esaslarına göre icap eden ıslahatın yapılması hususunda kendisine talimat verilmekle yetinilmiştir.”

Hüseyin Öztürk, Sivas ilinin köy yolları ve içme sularının durumu hakkında verdiği soru önergesi hakkında 57. Birleşimde söz alarak, Sivas'ta köy yollarının durumu, içme suyu ihtiyacının karşılanamadığı ve personel eksikliğinden halka hizmet götürülemediğini dile getirmiştir. Bunların temel sebebi olarak ise bütçeden Sivas'a verilen paranın, diğer illere göre daha az olduğunu belirterek Bakanlığında bu durumdan haberdar olduğunu sözlerine eklemiştir⁶⁸.

Milli Eğitim Bakanlığı 1970 Yılı Bütçe Görüşmelerinde söz alan Öztürk, Okul binalarının yetersizliğine dikkat çekerek Sivas'taki durum hakkında bilgi vermiş ve 1970 yılında 253 okula ihtiyaç olduğunu, yılda 6 ila 10 arasında okul ancak yapılabildiği ve bu ihtiyacın ancak 36 senede giderilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca Sivas'a üç bölge okulu planlanmış olmasına rağmen, ödenek verilmediği için okulların yapılamadığını dile getirmiştir⁶⁹.

Bayındırlık Bakanlığı Bütçe Görüşmeleri münasebetiyle söz alan Öztürk, Sivas'taki havaalanının durumu hakkında bilgi verip, havaalanı yolunun ilkbahar ve sonbahar zamanlarında heyelan nedeniyle zaman zaman kapalı olduğunu, ancak heyelanlı yoldan daha kısa bir yol olmasına rağmen, bu yolun halen yapılamadığını belirtmiştir⁷⁰. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı 1971 yılı Bütçe Görüşmelerinde Bakanın cevaplama için dört soru yönetmiştir. Bunlar; Devlet Su İşleri tarafından planlanmış olan Şarkışla Yapaltı Barajı'nın durumu, Mundar Irmağı'nın ıslah meselesi, Sızır, Eğerti, Karaözü Kasabalarının sulama meselesi, Zara'daki Kızılırmak ile ilgili projelerin durumudur⁷¹. Öztürk, temsil ettiği Sivas halkının her türlü sorunlarına bizzat yerinde tetkik ederek, çözülmesi konusunda da meseleyi gündeme getirerek sahip çıkmıştır.

Hüseyin Öztürk, Sivas'ın sorunlarını değerlendirirken çevre illerle kıyaslayarak durumun vahametini ortaya koymaya çalışmıştır. Köy İşleri Bakanlığı'nın 1971 yılı Bütçe Görüşmelerinde bu meseleye dikkat çekerek

⁶⁸ CSTD, 9. Dönem, 57. Cilt, 57. Birleşim, ss. 570-571.

⁶⁹ CSTD, 9. Dönem, 58. Cilt, 69. Birleşim, s.261.

⁷⁰ CSTD, 9. Dönem, 63. Cilt, 32. Birleşim, s.537.

⁷¹ CSTD, 9. Dönem, 63. Cilt, 36. Birleşim, s.449.

Sivas'ın bir zamanlar Kayseri'den, Malatya'dan daha ileri bir halde olduğunu, kültür ve ulaşım bakımından Osmanlı İmparatorluğu zamanında çok ileri olduğunu, ancak şimdi Kayseri ve Malatya'dan daha geride kaldığına işaret etmiştir. Kayseri ve Malatya'nın Sivas'ın önüne geçmesindeki en önemli etkenin, karayollarının yapımı konusunda yetersiz kalındığını söyleyerek, bu konuda daha fazla yatırım yapılmasını talep etmiştir⁷².

Hüseyin Öztürk'ün Senato'da dile getirdiği diğer konular arasında imam kadrolarının dağıtımında adaletli olunmadığı, Cumhuriyet'in ellinci yıldönümünde Sivas'a Cumhuriyet Üniversitesi'nin kurulmasının önemi, Sivas'ta yaşanan partizanlıkların şehre zarar verdiği, Sivas Çimento Fabrikası'nda yaşanan huzursuzluklar, kurumlardaki personel atamalarındaki liyakatsizlikler gibi sosyal ve toplumsal hayata dair hemen her türlü problemlerin gündeme alınarak çözüme kavuşturulması yer almıştır⁷³.

Cumhuriyet Senatosu tutanaklarına göre Sivas senatörleri arasında en aktif olarak Sivas'ın temsilinde yer alan, sorunlarına çözüm arayan, şehrin kalkınması ve gelişmesi noktasında Genel Kurul'da söz alarak gündem oluşturan senatör Hüseyin Öztürk olmuştur. Cumhuriyet Senatosu'nda 1968 yılından 1980 yılına kadar Sivas Üyesi olarak görev yapmış ve Sivas'ı temsil etmiştir. Özellikle eğitimci olması sebebiyle eğitim öğretim konularında Sivas'ın kalkınmasında büyük emek vermiştir.

1. 8. Kazım Kangal'ın Hayatı

1925'te Sivas Kangal ilçesi Mühürkulak Köyü'nde, Osman Efendi ve Zeynep Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve orta öğreniminden sonra 1950'de Sivas Lisesi'ni, 1955'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Askerlik hizmetini 1955'te Yedek Subay olarak tamamlayıp 1956'da terhis olmuştur. Askerlik sonrası avukatlık stajına başlamıştır. 1957-1965 tarihleri arasında Sivas Barosu'na bağlı olarak Kangal'da avukatlık yapmıştır. Aynı zamanda 1958 yılında CHP'ye üye olarak politikaya girmiş ve İlçe Başkanlığı'na seçilmiştir. Partinin İl Yönetim Kurulu'nda ve Belediye Meclisi'nde görev yapmıştır⁷⁴.

⁷² CSTD, 9. Dönem, 63. Cilt, 37. Birleşim, s.533.

⁷³ CSTD, 11. Dönem, 2. Cilt, 27. Birleşim, s. 286; CSTD, 12. Dönem, 10. Cilt, 42. Birleşim, ss. 219-221; CSTD, 16. Dönem, 31.Cilt, 34. Birleşim, s. 485; CSTD, 16. Dönem, 33. Cilt, 78. Birleşim, s. 252.

⁷⁴ Kazım Kangal, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 664.

10 Ekim 1965'de yapılan TBMM II. (XII) Dönem Genel Seçimi'nde CHP adayı olarak Sivas Milletvekilliğine 18.900⁷⁵ oy alarak seçilmiştir. Meclisten ayrıldıktan sonra yeniden Sivas'ta avukat olarak çalışmalarına devam etmiştir. 1970'de CHP Sivas İl Başkanı olmuştur. 14 Ekim 1973'teki Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçiminde CHP adayı olarak Sivas Üyeliği'ne seçilmiştir⁷⁶. 1973-1977 yılları arasında Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyesi olan Kazım Kangal evli ve üç çocuk babasıdır⁷⁷. 1975'te yapılan Başkanlık Divanı seçiminde Başkanvekilliğine getirilmiştir. Ayrıca Plan Bütçe Komisyonu'nda Sözcü, İçişleri Komisyonu'nda Üye olarak görev yapmıştır. Kore Millet Meclisi Başkanı'nun davetlisi olarak 5-10 Temmuz 1976'da Kore'yi ziyaret eden Senato Heyeti'nde yer almıştır. Genel Kurul'da 8 konuşma yapmıştır. 5 Haziran 1977'de üçte bir yenileme seçimlerinde Senato Üyeliği sona ermiş ve mesleğine geri dönerek Ankara'da avukat olarak çalışmalarına devam etmiştir. Avukatlık yanında 1979-1980 yıllarında İller Bankası Simmel Ltd.Şti.'nde Yönetim Kurulu Üyeliği görevini yürütmüştür⁷⁸.

1. 8. 1 Kazım Kangal'ın Senato Faaliyetleri

1973-1977 Cumhuriyet Senatosunda Sivas Üyesi olarak bulunan Kazım Kangal, Genel Kurul'da farklı konularda 8 konuşma yapmıştır. Bu konuşmalarda genellikle hukuki meseleler olduğu gibi seçim bölgesini ilgilendiren konular da olmuştur. Bunlar; Bütçe Kanun Tasarıları, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Bütçe Kanun Tasarıları, Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bütçe Kanunu, Sivas Divriği'de yaşanan olaylar ve Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kanun Tasarıları gibi konularda görüşlerini bildirmiştir⁷⁹.

Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü 1974 yılı Bütçe Görüşmeleri münasebetiyle yaptığı konuşmasında, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde hayvan sağlığı konusunda yaşanan sıkıntıları dile getirmiştir. Konuyla ilgili örnek olarak temsil ettiği Sivas'ın durumunu da Genel Kurul gündemine getirerek Sivas'ta yaşanan hayvan telefine çözüm olarak planlı bir şekilde hayvan sağlığı probleminin ele alınmasının gerekliliğini belirtmiştir. Konuşmasında çiftçilere tohum verme usulü ile ilgili olarak Sivas'ın iklim

⁷⁵ Kazım Kangal, 12. Dönem, Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 664.

⁷⁶ Çoker, a.g.e., s. 367.

⁷⁷ TBMM Albümü, s. 1759.

⁷⁸ Çoker, a.g.e., ss.3 67-368.

⁷⁹ TBMM'nin web sayfasındaki (www.tbmm.gov.tr) Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi kayıtlarından üye Kazım Kangal adına göre taranarak elde edilmiştir. (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

şartlarına uymayan tohumların verildiğini, bu yüzden yapılan ekimlerden istenilen sonuçların alınmadığını belirtmiştir. Ayrıca çiftçilere tohum verme usulünde yaşanan bürokratik engellerin, dağıtım sürecini uzattığını ve bu sebeple de ekim mevsiminin geçirilmesine neden olduğunu belirtmiştir⁸⁰.

6 Mayıs 1976 tarihinde Kazım Kangal Genel Kurul'da gündem dışı konuşmak üzere söz almış ve Sivas'ın sıkıntılarını dile getirmiştir. Kangal konuşmasında, Sivas'ın yaşadığı iki sorunu dile getirmiştir. Bunlardan birincisi Sivas Demiryolu Makineleri Sanayi Müessesinde çalışan işçilere yapılan baskı konusudur. Siyasi görüşleri aynı olan kişilerin gruplaşarak farklı görüşteki işçiler üzerine baskı uyguladıklarını yolunda gelen şikâyetler olduğunu söylemiştir. İkinci sorunun ise Milli Eğitim Bakanlığı ile ilgili olduğunu belirterek bölgeye tayin olan müdürlerin geldikleri günden beri Sivas ilinde Milli Eğitim kısmında huzursuzlukların yaşandığını ve hizmetlerin aksadığını belirtmiştir. Tayin edilen müdürlerin kanun tanımadığını ve Atatürk aleyhtarlığı da yaparak öğretmenler üzerinde baskı oluşturduğuna dair gelen şikâyetleri dile getirmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu konu hakkında gerekli tedbirleri almasını talep etmiştir⁸¹.

Kazım Kangal'ın gündeme getirdiği bir başka mesele ise Sivas'ın Divriği ilçesinde yaşanan olaylar olmuştur. 28 Aralık 1976 tarihinde kendisine gönderilen bir telgraf metnini okuyarak konuşmasına başlamıştır. Telgraftaki iddialara göre, Divriği'deki tatsız olayların bölgede Ülkü Ocağı Derneği'nin açılmasından sonra başladığını, dernek mensuplarının sanat okulu ve lise öğrencilerine sataştığını, öğrencilerin şikâyetleri üzerine velilerin de darp edildiği bildirilmektedir. Kaymakamlık ve diğer sorumluların meseleye lakayt kalması ve Divriği'deki olayların ciddiyetine dikkat çekerek bölgede yaşayan halkın can ve mal güvenliğinin olmadığını söylemiştir. Olayların bu derece ilerlemesinde savcı, polis ve komiserlerin özensiz tutumunun etkili olduğunu da aktarmıştır. Olayların devam ettiği takdirde halk arasında ikiliklerin oluşmasına, mezhep kavgasına yani Alevi-Sünni çatışmasına dönüşebileceğini belirterek durumun ciddiyetine dikkat çekmiştir⁸².

⁸⁰ *CSTD*, 13. Dönem, 16. Cilt, 58. Birleşim, ss. 255-257.

⁸¹ *CSTD*, 15. Dönem, 28. Cilt, 64. Birleşim, ss. 139-140.

⁸² *CSTD*, 16. Dönem, 29. Cilt, 19. Birleşim, ss. 427-428.

Cumhuriyet Senatosu zabıt tutanaklarına baktığımızda Kazım Kangal'ın Senato'da seçim bölgesi Sivas ile ilgili meselelerin gündeme getirilmesi ve çözüm üretilmesi konusunda oldukça gayretli olduğu görülmektedir.

1.9 Temel Kitapçı'nın Hayatı

1936 yılında Sivas'ta Kemalettin Bey ve Vasfiye Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve orta öğreniminden sonra 1958'de Tokat Lisesi'ni, 1963'te Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Sanayi İşletmesi bölümünden mezun olmuştur. Askerlik hizmetini Yedek Subay olarak tamamlamış ve terhis olduktan sonra Deniz Nakliyat T.A.Ş. de bir süre memur olarak çalışmıştır. Daha sonra Sivas'ta kitap, kırtasiye ve otelcilik sektöründe çalışıp ticaretle uğraşmıştır. Liseden sonra 1958'de CHP Gençlik Kollarında politikaya girmiştir. 1969'da Sivas İl Yönetim Kurulu'nda görev almıştır. CHP'de 1975-1977 tarihleri arası İl Başkanlığı, 1973-1977 tarihleri arasında Belediye Meclis Üyeliği yapmıştır. 5 Haziran 1977'de yapılan Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçiminde CHP adayı olarak Sivas Üyeliği'ne seçilmiştir⁸³.

Senato'da Mali ve İktisadi İşler Komisyonu'nda üye olarak görev yapmıştır. Ayrıca CHP Grup Yönetim Kurulu Üyeliği'nde yer almıştır. Cumhuriyet Senatosu'nda Parlamentolar Arası Birlik Türk Grubu üyesi olarak 1978-1980 tarihleri arasında çeşitli merkezlerde yapılan toplantılara katılmıştır. 1977 yılında başlayan Senato üyeliği 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesiyle sona ermiştir.

1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesi ile oluşan yeni siyasi ortamda siyasi faaliyetlerini Sosyal Demokrat Halkçı Partisi'nde (SHP) sürdürmüştür. CHP'nin yeniden faaliyete geçmesi ile tekrar CHP'ye geçerek Merkez Karar Yönetim Kurulu (MKYK) ve Parti Meclis Üyeliklerinde bulunmuştur. 1995 yılında aktif siyasetten tamamen ilişkisini kesmiştir⁸⁴.

1.9.1. Temel Kitapçı'nın Senato Faaliyetleri

1977-1980 yılları arası Cumhuriyet Senatosu'nda Sivas Üyesi olarak bulunan Temel Kitapçı senato tutanaklarına göre Genel Kurul'da 17. ve 19. Dönemlerde birer defa olmak üzere iki defa söz almıştır. Bunlardan birisi 1978

⁸³ Çoker, *a.g.e.*, s. 621.

⁸⁴ Çoker, *a.g.e.*, s. 622.

yılı Devlet Planlama Teşkilatı Bütçe Görüşmeleri münasebetiyle söz alarak, Kurtuluş Mücadelesi'nden itibaren Türkiye'deki ekonomik sıkıntılar, işsizlik ve enflasyonun durdurulması gibi konulara değinmiştir. İkinci konuşmasını 1980 yılı Ulaştırma Bakanlığı Bütçe Görüşmeleri sırasında söz alarak Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı hizmetlerde gördüğü aksaklıklar ve önerilerini içeren bir konuşma yapmıştır⁸⁵. Cumhuriyet Senatosu tutanak kayıtlarına bakıldığında Temel Kitapçı'nın temsil ettiği Sivas'a dair bir kaydına rastlanılmamıştır.

1.10. Mehmet Muhittin Taylan'ın Hayatı

1910'da Sivas'ta Mehmet Yaşar Bey ve Şefika Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve orta öğreniminden sonra 1930'da Sivas Lisesi'ni, 1933'te Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. 1933'te Stajyer Hâkim olarak Sivas Adliyesi'nde göreve başlamıştır. 1934'te Tercan Savcılığı'na atanmıştır. Aynı yıl askerlik görevini yapmak için hazırlık kıtasına teslim olmuş ve Yedek Subay olarak 1935'te terhis olduktan sonra Tercan'daki görevine geri dönmüştür. 1937 Ödemiş Cumhuriyet Savcı Yardımcısı, 1941'de Milas Ceza Hâkimi, 1943'te İzmir Sulh Hâkimi⁸⁶, 1950'de Manisa Cumhuriyet Savcısı, 1953'te İstanbul-Kadıköy Asliye Hukuk Hâkimi, 1954'te İcra Hâkimi olarak görevlendirilmiştir. Taylan 1955 yılında Yargıtay Üyeliği'ne atanmıştır⁸⁷. 1962 yılında ise Yargıtay II. Başkanı olmuştur⁸⁸. 1965'te üniversitelerin hukuk, iktisat ve siyasal bilimler öğretim üyelerinin oluşturduğu kurul tarafından gösterilen adaylar arasından Millet Meclisi Genel Kurulunca 10 Aralık 1965 tarihinde Anayasa Mahkemesi asil üyeliğe getirilmiştir. 14 Temmuz 1971 tarihinde üstlendiği Başkanlık görevini emekli olduğu 14 Temmuz 1975 tarihine kadar yürütmüştür.

1973 yılında Anayasa Mahkemesi Başkanlığı sırasında Başbakan Bülent Ecevit tarafından Cumhurbaşkanlığı'na aday gösterilmiştir. Ecevit, dönemin güçlü siyasi figürü Süleyman Demirel'in de desteğini almış olmasına rağmen dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın engellemesine takılmıştır⁸⁹.

⁸⁵ CSTD, 17. Dönem, 35. Cilt, 26. Birleşim, s. 189; CSTD, 19. Dönem, 45. Cilt, 31. Birleşim, s. 348.

⁸⁶ BCA, 30-11-1-0-187-37-20.

⁸⁷ BCA, 30-11-1-0-250-10-1.

⁸⁸ BCA, 30-11-1-0-291-16-18.

⁸⁹ "AP ve CHP Karar Arefesinde", *Milliyet*, 18 Mart 1973; "Köşk seçiminde bomba iddia", *Milliyet*, 14 Nisan 2014; Emin Çölaşan, "Cumhurbaşkanı Üzerine", *Hürriyet*, 29 Eylül 2000; "Ekmek Arası Ekmel" Engin Ardıç, *Sabah*, 12 Temmuz 2014.

1975'te yaş sınırından dolayı emekliye ayrılmıştır. 1977'de yapılan Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçiminde CHP adayı olarak Sivas Üyeliği'ne seçilmiştir⁹⁰. 1977-1980 Cumhuriyet Senatosu Sivas Üyesi olan Mehmet Muhittin Taylan evli ve üç çocuk babasıdır⁹¹. Senato'da Anayasa ve Adalet Komisyonu'nda üye olarak çalışmıştır. Bulgaristan Halk Meclisi Başkanı'nın davetlisi olarak 1978'de ülkeyi ziyaret eden Senato Heyeti'nde yer almıştır. 12 Eylül 1980'de Silahlı Kuvvetlerin ülke yönetimine el koyması, yasama ve yürütme gücünü Milli Güvenlik Konseyi'nin üstlenmesinin ardından Yasama Meclisleri'nin kapatılması ile üyeliği sona ermiştir. Senato'dan ayrıldıktan sonra tekrar politika ile ilgilenmemiştir. 1983'te Ankara'da vefat etmiş ve cenazesi Karşıyaka Mezarlığı'na defnedilmiştir⁹².

1.10. Mehmet Muhittin Taylan'ın Senato Faaliyetleri

1977-1980 Cumhuriyet Senatosunda Sivas Üyesi olarak bulunan Mehmet Muhittin Taylan, Genel Kurul'da altı defa söz almıştır. Hukukçu kimliği ile Genel Kurul'da yaptığı konuşmaların tamamı mesleki alanıyla ilgili olarak kanuni düzenlemelere dair olmuştur. Genel Kurul'da yaptığı konuşmalarda Başkanlık Divanı seçimi, 1978 yılı Yargıtay Başkanlığı Bütçe Kanun Tasarısı, 1979 yılı Anayasa Mahkemesi Bütçe Kanun Tasarıları ve Kamu Güvenliği ve Kolluk Hizmetlerine Dair Kanun düzenlemesi gibi konularda görüşlerini paylaşmıştır⁹³. Ayrıca anarşi ve terörizmle mücadele konusunda gündem dışı söz alarak bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında anarşi ve teröre karşı devlet kurum ve kuruluşlarının tutum ve davranışları ile partiler arasındaki iletişim ve iş birliğinin önemine vurgu yapmıştır. Özellikle terörizm ve anarşiye karşı partizanlığı bir kenara bırakarak birlikte hareket edilmesi çağrısında bulunmuştur⁹⁴.

Cumhuriyet Senatosu tutanak kayıtlarına bakıldığında Mehmet Muhittin Taylan'ın Senato Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmalarda temsil ettiği Sivas hakkında herhangi bir kayıda rastlanılmamıştır.

⁹⁰ Çoker, *a.g.e.*, s. 620.

⁹¹ TBMM Albümü, s. 1773.

⁹² Çoker, *a.g.e.* s. 620.

⁹³ TBMM'nin web sayfasındaki (www.tbmm.gov.tr) Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi kayıtlarından üye Muhittin Taylan adına taranarak elde edilmiştir. (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

⁹⁴ CSTD, 18. Dönem, 40. Cilt, 26. Birleşim, ss. 109-113.

1. 11. Tahsin Türkay'ın Hayatı

1922 yılında Sivas'ın Kangal ilçesi Acıyurt Köyü'nde Osman Bey ve Aişe Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. İlk ve orta öğreniminden sonra 1942'de Sivas Lisesi'nden mezun olmuştur. 1946'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Askerlik hizmetini Yedek Subay olarak tamamladıktan sonra avukatlık stajını bitirerek Sivas'ta serbest avukatlık yapmaya başlamıştır. Tahsin Türkay, siyasete DP'de 1947 yılında başlamıştır. 27 Mayıs 1960 sonrasında DP'nin kapatılması üzerine yeni kurulan YTP'nde yer almıştır. TBMM I. (XII) Dönemi için 15 Ekim 1961'de yapılan Genel Seçimlerde YTP adayı olarak Sivas Milletvekilliği'ne seçilmiştir. Bir süre sonra 1963'te AP'ne geçmiştir. TBMM II. (XIII) Dönemi için 10 Ekim 1965'de yapılan Genel Seçimlerde AP adayı olarak tekrar seçilerek milletvekilliğine devam etmiştir. Dönem sonunda Meclis'ten ayrılmış ve serbest avukatlık mesleğine dönmüştür. Ancak siyasetten ayrılmayarak AP'nin Sivas İl Başkanlığı görevini üstlenmiştir⁹⁵.

Tahsin Türkay 5 Haziran 1977'deki Cumhuriyet Senatosu üçte bir yenileme seçiminde AP adayı olarak Sivas Üyesi seçilmiştir⁹⁶. Senatoda Milli Savunma, Plan ve Bütçe Karma Komisyonları'nda üye olarak görev yapmıştır. Ayrıca partisinin Grup Yönetim Kurulu Üyeliği'nde yer almıştır. 12 Eylül 1980'de Askeri Müdahale ile birlikte görevi sona ermiştir⁹⁷. 1977'den 1980'e kadar Cumhuriyet Senatosu'nda Sivas Üyesi olan Tahsin Türkay evli ve az düzeyde Almanca bilmektedir⁹⁸.

1.11.1. Tahsin Türkay'ın Senato Faaliyetleri

1977-1980 Cumhuriyet Senatosunda Sivas Üyesi olarak bulunan Tahsin Türkay, Genel Kurul'da dört defa söz almıştır. Konuşma yaptığı konulara bakıldığında, 1978 yılı Adalet Bakanlığı Bütçe Kanun Tasarısı, tren kazası, 1979 yılı Adalet Bakanlığı bütçe kanun tasarıları, 1980 yılı Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Bütçe Kanun Tasarıları ile ilgili görüşlerini bildirmiştir. Senatoda yaptığı konuşmalarda birçok konuya değinen Türkay, Adalet Bakanlığı Bütçe Görüşmeleri'nde söz alarak ülke genelinde yaşanan huzursuzluklara dikkat çekmiş ve cezaevlerinin durumu hakkında da bilgi vermiştir. Konuşmasına

⁹⁵ Tahsin Türkay, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 399; Çoker, a.g.e., s.623.

⁹⁶ Çoker, a.g.e., s. 624.

⁹⁷ Çoker, a.g.e., s. 624.

⁹⁸ TBMM Albümü, s.1773.

Sivas Cezaevi'nin durumu hakkında bilgi vererek devam etmiş, Sivas Cezaevi'nin 350 kişilik olmasına rağmen 700 kişi bulunduğunu, mahkûmların koridorlarda ve beton zeminde yattığını, ilkel koşulların ve cezaevi zorbalıklarının hala devam ettiğine işaret ederek, buna bir çözüm bulunmasını talep etmiştir. Ayrıca konuşmasında Adalet Bakanı'nın bu konuyla ilgili ne gibi tedbirler aldığına belirsiz olduğunu da aktarmıştır⁹⁹.

Cumhuriyet Senatosu tutanak kayıtlarına baktığımız da Tahsin Türkay'ın Genel Kurul'da dört defa söz aldığını ve görüşlerini paylaştığını görmekteyiz. Genel Kurulda yaptığı konuşmalardan sadece birisinde Sivas Cezaevi'nin durumu hakkında konuşma yapmış ve taleplerini bildirmiştir. Bunun dışında başka bir kayda rastlanılamamıştır.

Sonuç

Cumhuriyet Senatosu'nda 1961-1980 yılları arasında Sivas'ı temsil eden 11 Senatör görev almıştır. Senatörlerin tamamı genel seçim yoluyla Senatoya dâhil olmuştur. Sivas'ın tabii veya kontenjan senatörü bulunmamaktadır. Seçilen senatörlerin istatistiki bilgilerine bakıldığında 7'si Hukuk Fakültesi mezunu olup Avukat veya Hâkimlik mesleğinden gelmiştir. Kalan dört senatörün biri Eğitimci, diğeri Ekonomist, üçüncüsü Emekli General ve dördüncüsü de bürokrat (Emekli Vali)'tir. Sivas senatörlerinden 6'sı aynı zamanda TBMM'de Sivas Milletvekili olarak da görev yapmıştır. Yine bu senatörlerden Ahmet Rifat Öçten Ulaştırma Bakanı ve Yusuf Ziya Önder Adalet Bakanı olarak dönemin hükümetlerinde yer almışlardır.

Sivas'ın siyasi kimliğinde önemli yer tutan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin karar verici mekanizmaları olan TBMM'de, Cumhuriyet Senatosu'nda ve Hükümet kabinesinde görev yapan bu senatörlerden 5'inin Senato faaliyetleri arasında Sivas'a dair bir kayda rastlanamamıştır. Senato tutanaklarına göre Ahmet Nihat Çekemoğlu, Ahmet Rifat Öçten, Hulusi Sönmezoğlu, Hüseyin Öztürk, Kazım Kangal ve Tahsin Türkay'ın senato çalışmalarında; Sivas halkının sıkıntılarını dile getirme, bölgede yaşanan içme suyu, köy yolları, elektrik ihtiyacı, tohum verme, hayvan sorunları, köylerdeki okul eksikliği, personel yetersizlikleri gibi konularda çaba sarf ettikleri tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Sivas Senatörü Hüseyin Öztürk'ün dile getirdiği Sivas Çimento Fabrikası'nın kâğıt torba problemi, Sivas Hastanesi'nin

⁹⁹ CSTD, 18. Dönem, 42. Cilt, 39. Birleşim, s.268.

eksiklerinin giderilmesi meselesi, köy yollarının yapılması, susuz ve elektriksiz köylerin ihtiyaçlarının giderilmesi konularındaki girişimleri olumlu sonuçlanmıştır. Ayrıca yine Hüseyin Öztürk tarafından yazılı önerge ile gündeme getirilen Gök Medrese'nin onarımı konusunda ilgili Bakanlık harekete geçerek tadilat çalışmalarını hızlandırmıştır. Sivas Senatörü Hasan Hulusi Söylemezoğlu'nun gündeme getirdiği Sivas'ın arazilerinin sulanmasında yaşanan sıkıntılar, Devlet Su İşleri'nin Sivas Bölge Müdürlüğü'nün kurulması ile çözümlenmiştir. Senatörlerin gündeme getirdiği ancak çözüm üretilmeyen bazı sorunlar ise bazen bürokrasiye, bazen de ekonomik engellere takılarak çözüm süreci uzamıştır. Ancak Senatörler yine de özverili bir şekilde Sivas'ın kalkınması, gelişmesi ve ilerlemesi konusunda alternatif çözüm önerileri sunarak ve projelerini senato gündemine taşıyarak, Sivas'ı temsil noktasında gereken çabayı göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv ve Resmi Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

TBMM Arşivi.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Resmi Gazete

II. Süreli Yayınlar

Milliyet

Sabah

Hürriyet

Cumhuriyet

III. Kitap ve Makaleler

ASLAN, Emel, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti(1950-1960)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2014.

BAYIR, Özgün Erler, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme", *İ.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2011, ss.45-72.

ÇAKIRBAŞ, Ali, "Cumhuriyet Senatosu'nda Nevşehir'in Temsili", *History Studies International Journal Of History*, 12/4, Ağustos, 2020, ss.1525-1541.

ÇOKER, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri*, C.1, (1961-1964), Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.

ÇOKER, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri*, C.2, (1966-1980), Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1999.

KAÇAR, Mustafa Seçkin, *Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı*, (Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Aksaray, 2019.

KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

ÖZGİŞİ, Tunca, *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, Ankara, 2012.

IV. İnternet Kaynakları

Türk Parlamenterler Birliği Resmi Web Sitesi. <https://www.tpb.org.tr/?p=912>, (Erişim Tarihi: 01.12.2020.)

TBMM Resmi Web Sayfası www.tbmm.gov.tr (Erişim Tarihi: 01-02.12.2020).

EK-1. Cumhuriyet Senatosu Sivas Senatörleri

Ahmet Nihat Çekemoğlu

Rifat Öçten

Yusuf Ziya Önder

Hasan Hulusi
Söylemezoğu

Adil Altay

Hüseyin Öztürk

Nurettin Ertürk

Kazım Kangal

Temel Kitapçı

Mehmet Muhittin Taylan

Tahsin Türkay

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 301-324.

Geliş Tarihi: 22 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

TÜRKİYE'DE TÜTÜN ÜRETİMİNİN GELİŞİMİNDE MÜBADİLLERİN YERİ

Cengizhan HALAÇLI*

Öz

30 Ocak 1923 tarihinde Türk ve Yunan taraflarınca Lozan Barış Konferansı'nda imza altına alınan "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol" antlaşması, ulus-devlet inşa etme niyetine sahip olan ve bu niyetlerini iç politikalarında da uygulamaya geçiren her iki devlet için de oldukça büyük bir önem taşımıştır. İmzalanan bu antlaşma yalnız demografik değişime yol açmamıştır. Akabinde siyasi, iktisadi ve sosyolojik etkileri ile sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sebeple genç Türkiye Cumhuriyeti için Yunanistan'dan gelecek tütün işiyle uğraşan mübadil-ler iktisadi açıdan büyük önem taşımıştır. Bu araştırma makalesi Yunanistan'dan gelen tütüncü mübadillerin yerleştirilmelerini, yaşadıkları sorunları ve sonraki süreçte Türk tütün sektörüne iktisadi etkilerini açıklamaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nüfus Mübadelesi, Mübadiller, Etabli, Tütüncü Mübadiller.

THE PLACE OF IMMIGRANTS ON DEVELOPMENT OF TOBACCO PRODUCTION IN TURKEY

Abstract

The "Contract and Protocol on the Turkish-Greek Population Exchange" agreement, which was signed by the Greek and Turkish states on 30 January 1923 during the Lausanne Peace Conference, was of ultimate importance for both states that had the intention of establishing a nation-state and implemented their intention in their domestic policies. This treaty did not

* Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (chalacli@gmail.com). ORCID ID: 0000-0002-8233-5765.

only cause demograp-hic change. Subsequently, it brought problems with its political, economic and sociological effects. For this reason, the emigrants are engaged in the tobacco business will come from Greece for young Republic of Turkey was of great importance in economic sense. This research article will try to explain the resettlement of the tobacco traders from Greece, their problems and their economic effects on the Turkish tobacco industry in the following pe-riod.

Keywords: Population Exchange, Immigrant, Established, Tobacco Immigrants.

Giriş

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ndeki tarımsal üretim yerini önceki yüzyıllara kıyasla sanayi için gerekli olan ürün çeşitlerine bırakmıştı¹. 19. yüzyıl biterken ise tütün, ihraç edilen ürünler arasındaki payını oldukça artırmış bir durumdaydı². Osmanlı Devleti'nin karmaşık nüfus yapısı içinde birçok iş kolunda olduğu gibi, tütün üretiminde de Ortodoks nüfus oldukça önemli bir yer tutmaktaydı. Ayrıca tütün alım ve satımında Ortodoks tüccarlar dış piyasalara açılmada önemli bir yer tutuyordu. Türk-Yunan Savaşı'nın bitimine doğru, Türkiye'den önemli oranda Rum-Ortodoks nüfus, ülkeden ayrıldı. Bunun üzerine taraflar arasında 30 Ocak 1923 tarihinde Türk-Rum Nüfus sözleşmesi imzalandı. Mübadele anlaşmasından önceki ve sonraki süreçte yaklaşık olarak 1.200.000 Ortodoks, Türkiye'den ayrılarak Yunanistan'a göç etti. Bunun karşılığı olarak da 500.000 Müslüman, Yunanistan'dan alınarak Türkiye'ye getirildi. Ortodoks nüfusun ülkeden ayrılmasıyla, tütün üretimini gerçekleştirecek önemli bir nüfus artık üretim dışında kalmıştı. Savaş öncesi üretim düzeylerinin sürdürülebilmesi amacıyla terk edilmiş tütün üretim alanlarına tütüncülükle uğraşan mübadillerin yerleştirilmesi gerekli görünüyordu.

İskân uygulaması büyük ölçüde Türkiye'den ayrılan Ortodoks nüfusun terk etmiş olduğu toprakların ve öteki yerleşim alanlarının türüne göre planlanıyordu. Bu açıdan, gelen mübadiller içerisinde tütüncülükle uğraşmamış

¹ Bkz. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, ss. 169-227.

² İsmail Coşkun Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s. 40.

olanların yeni sayılacak bu alana yönlendirilmesi gerekliydi. Planlamayı yapacak ve göçmenleri bu yeni üretim türüne hem yönlendirecek hem de alıştıracak olan taraf ise devlettir. Bu sebeple devlet tarafından izlenen iskân siyasetinde çiftçiyi yönlendirme, teşvik etme ve göçmenleri bu alana alıştırmaya gibi adımların atıldığı görülebilir.

1. Mübadeleyle Birlikte Yunanistan’dan Gelen Tütüncü Mübadiller

Mübadele ile Türkiye’ye gelecek olan tütüncüleri bekleyen büyük sorunlar mevcuttu. Bu sorunlardan biri; mübadeleyi beklemeden ülkelerine giden Ruamlardan geriye kalan tütün tarlalarının bakımsızlıktan dolayı ekim yapılamayacak durumda olmasıydı. Zira geçen savaş yıllarında araziler büyük zarar görmüş; daha mübadele öncesinde Ruamların ayrılıp gitmesiyle de sahipsiz kalan tarlalar bakımsız kalmıştı. Diğer göze çarpan sorun ise; bu tarlaların dışındaki ekilebilir durumda olan tarla arazilerine bölge ahalisinin ağır biçimde zarar vermesiydi. Sorunların ışığında değişime tabi tutulacak tütüncü mübadillerin getirilmesi, yerleştirilmesi ve bir an önce üretici konuma getirilmesi hükümet açısından büyük önem taşıyordu. Bu nedenle hükümet öncelikli olarak Yunanistan’ın hangi bölgesinden ne kadar sayıda tütüncünün geleceğini belirlemeye çalıştı. Yapılan belirlemeye göre sekiz ayrı bölgeden toplamda 95.000 tütüncünün mübadele kapsamında Türkiye’ye geleceği belirlendi³.

Tablo 1: Yunanistan’dan Gelen Tütüncü Mübadillerin Gelecekleri Yerler ve Sayıları

Gelecekleri Yerler	Mübadil Sayısı
Drama ve Kavala	30.000
Serez	20.000
Kozana, Girebene, Naslıç ve Kesriye	2.500
Kayalar, Karafeyye, Vodine, Katerin, Alasonya, Langaza, Demirhisar, Gavgili’nin Yunanistan’a kalan köyleri, Yenice-i Vardar, Karacaabat	3.000

³ *İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 18.

Zeytuncü, Dırama, Kavala ve Selanik	4.000
Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekop	20.000
Preveze ve Yanya	15.000
Midilli, Girit ve çevresindeki adalar.	0
Toplam	95.000 kişi

Kaynak: *İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 18.

2. Tütüncülerin Karşılaştığı Sorunlar

Sayıları yaklaşık 100.000'e dayanan tütüncü mübadiller için hükümet hemen işe koyuldu. Öncelikli olarak tütün yetiştirilen ya da yetiştirilmeye uygun yerlerin nereleri oldukları belirlenmeye çalışıldı. Buna göre, Ege Bölgesinde; İzmir, Denizli, Manisa, Uşak, Balıkesir, Muğla ve Aydın, Karadeniz Bölgesinde; Samsun, Tokat, Trabzon, Amasya, Sinop, Artvin, Rize ve Giresun, Marmara Bölgesinde; Bursa, Çanakkale, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli, Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde; Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Malatya, Adana, Gaziantep, Siirt, Bingöl, Hakkâri, Mardin ve Van şehirleri tütün yetiştirilmeye uygun yerler olarak belirlendi⁴.

Tütün ekimine uygun yerler belirlendikten sonra sıra tütün ekimi yapılacak bölgelere mübadillerin yerleştirilmesi için hasarlı evlerin onarılmasına geldi. Bu amaca yönelik olarak hükümetin Karadeniz bölgesindeki zarara uğramış evlerin onarımı için ayırdığı 1,5 milyon liranın içinden bu onarım işi için de para harcandı⁵.

Hükümetçe yerleştirilmelerine en çok özen gösterilen mübadil grubu olan tütüncüler, yerleştirilmelerinde yeterli sayıda evin bulunmaması, mevcut olanlarda onarımların devam etmesi ve üretici konuma geçene kadar beslenmelerinin sağlanması gibi çeşitli konularda sorunlarla karşılaştı. Örneğin, Samsun dolaylarına yerleştirilen tütüncülerin bölgeye gönderilmiş olmalarına rağmen yerleştirilmelerinde sıkıntılar yaşanmıştır. Bununla birlikte uygun bir ev bulunamamasından dolayı mübadillerin halen şehirlerin kıyı kesimlerinde hatta kumsallarda yaşadıklarına dair haberlere dönemin basınında sıkça

⁴ Tütün Ekserleri Derneği, *Bülten*, Sayı: 42, 1999, ss. 13-15.

⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Zabıt Ceridesi(ZC)*, Devre: 2, Cilt: 9, s. 60.

rastlanmıştır. Yine basında yer alan haberlere göre tütüncülerin yaşadıkları aksiliklerden dolayı üretim süreçlerinin verimsiz geçtiği, gelecek seneki durumlarının dahi verim açısından şüpheli gözüktüğü belirtilmiştir⁶.

Mübadiller bazı zamanlarda ise geldikleri yerlere benzemeyen bölgelere yerleştirilmeleri sonucunda mesleklerini icra etmekte zorlandılar. Örneğin tütüncülükle uğraşan bazı mübadiller, tütün ekimine elverişsiz bölgelere iskân ettirilmelerinden ötürü mesleklerini icra edemediler. Böyle bir durumla yüzleşen mübadillerin bir kısmı geçimlerini sağlamak için başka mesleklerle meşgul oldu. Bundan dolayı da önemli ekonomik kayıplarla karşılaştılar⁷.

Karadeniz Bölgesinin coğrafi açıdan dağlık ve engebeli olmasının ev inşaatı sürecinde yarattığı sıkıntı, tütüncülerin yerleştirilmelerinde karşılaşılan diğer bir sorun olarak hükümetin dikkati çekti. Buna kıyasla daha düz bir zeminde bulunan Marmara Bölgesi’nde inşaat işleri daha kolay ve hızlı bir şekilde tamamlanarak mübadillerin yerleştirilmelerine başlandı.

Tütüncü mübadillerin yerleştirilmelerinden sonra karşılaşılan sorunlar yalnızca yetersiz ev ve tütün tarlası arazisiyle de sınırlı değildi. Bu sorunlar daha mübadele başlamadan gün yüzüne çıkmıştı. Örneğin ilk sıkıntı, Yunanistan’dan gelen tütüncülerin kısa bir süre içerisinde göç etmeye zorunlu bırakılmalarından kaynaklandı. Buna göre; mübadiller satılmaya elverişli durumdaki mallarını hızlıca elden çıkartarak maddi kayıplardan mümkün olduğu kadar az etkilenmek istedi. Bununla bağlantılı olarak, göç işinin ivediliğini kavrayan ve bu durumdan çıkar elde edip yararlanmak isteyen birtakım Yunanlı çiftçi tarafından, Türk tütüncülerin ellerinde bulunan tütünler düşük bir fiyattan satın alındı⁸.

Yaşanan bu sıkıntılı süreçten dolayı Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (Bakanlığı) özellikle Drama, Kavala ve Selanik dolaylarındaki mübadillerin ellerindeki mallarını düşük bir fiyattan satmalarını engellemek için girişimlerde bulundu⁹. Buna yönelik, bölgede tütüncülük yapan ve elinde tütünü bulunan mübadillere Osmanlı Bankası tarafından 1 milyon lira avans verilerek tütünlerin

⁶ Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 152.

⁷ Fahrettin Tepealtı, “Lozan Nüfus Mübadelesi Göçleri ve Türk Mübadillerin İskânı”, *Coğrafya Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul, 2019, s. 96.

⁸ Mesut Çapa, “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskânı”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 05, Ankara, 1990, s. 54.

⁹ Çapa, *a.g.m.*, s. 54.

Türkiye'ye taşınmaları konusunda adımlar atıldı¹⁰. Aynı şekilde Kavala'dan gelecek olan tütüncülere ait tütünlerin taşınması işi için de Reji İdaresi'ne para ayrıldı¹¹.

Yunanlılar, yukarıda anlatılan engellemelerin yanında tütüncü mübadillerin kaliteli tütün üretiminin yapıldığı Samsun ve çevresine gönderilmelerini de engellemeye çalıştı. Buna göre; Yunanlılar tarafından o bölgeye gidecek tütüncülere eğer o bölgelere giderlerse kendilerinin olumsuzluklarla karşılaşacakları söylenip mübadillerin o bölgelere yerleşmeleri engellenmek istendi. Yunanlıların Türkiye'ye gelecek tütüncüler üzerinde yarattığı olumsuz durumu ifade etmek üzere mecliste konuşan Mübadele, İmar ve İskân Vekili (Bakanı) İzmir Mebusu (Milletvekili) Mahmut Celal (Bayar) Bey şöyle demiştir¹²:

“Yunanlılar Samsun'a gidecek muhacirler üzerinde propaganda yapıyorlardı. «Oraya gitmeyiniz, giderseniz sizin için mahvı felâkettir» diyorlardı. Onlar biliyorlardı ki, Samsun dünyanın en nefis tütün yetiştiren bir muhitidir. Oraya terbiye görmüş muktedir muhacirler gittiği zamanda, sanat ve tabiat birleştiği vakit Yunan tütüncülüğünü şöhret itibariyle gölgede bırakacaktı. Onlar; bu maksadı istihdaf ederek muhacirini Samsun'a göndermemek için teşvikat ve ifsadatta bulunuyorlardı. Biz de uğraşıyorduk ve mukavemet ediyorduk”.

Ülkeye gelen mübadiller, eğer talepte bulunurlarsa istedikleri yerleşim yerlerine göç etmeleri konusunda serbesttiler. Böyle bir başvuru yapmaları akabinde iskân haklarından vazgeçmeleri ve hükümetten alacakları yardımlardan muaf tutulmaları şartıyla istedikleri bölgelere iskân etmelerine izin verildi¹³. Fakat Vekalet'ten izin almadan istedikleri yerlere göç eden mübadiller ile hükümetin zaman zaman karşı karşıya geldiği olaylar da oldu. Bu konu hakkında bilgi veren Mentеше Mebusu Esat Efendi'nin verdiği örnek bir olaya göre; kaliteli tütün yetiştiricileri olarak bilinen Drama bölgesinden bir grup mübadil, kendilerine yerleşim yeri olarak gösterilen İzmit'i beğenmemiştir. Bunun akabinde mübadil grup, Vekâletten izin almadan İstanbul'a gitmiş ve oraya yerleşerek tütüncülükle uğraşmaya başlamıştır. Bu kişilerin işlerindeki ustalıkları hemen ortaya çıkmış ve tütün ekimlerini yapmalarından bir süre sonra iyi kalitede tütünler üretmeye başlamıştır. Fakat

¹⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-10-0-0, Kutu: 123, Gömlek: 876, Sıra: 20, ss. 1-5.

¹¹ BCA, Fon: 272-0-0-14, Yer: 76.28.15.1-11.

¹² TBMM, a.g.e., D: 2, C: 10, s. 57.

¹³ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, ss. 68-69.

Vekâlet, izin alınmadan yerleşim yerlerini terk ettikleri için adı geçen mübadilleri İzmit’teki asıl yerleşim yerlerine dönmeleri konusunda uyarmıştır. Sonuç olarak yeni yerlerinde üretime geçen ve oldukça da iyi verim elde eden tütüncüler, Vekâletin katı tutumu sonucu İzmit’teki verimsiz topraklara zorunlu olarak geri gönderilmiştir¹⁴.

3. Tütüncülerin Yerleştirilmeleri

Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mahmut Celal (Bayar) Bey’in de ifade ettiği gibi; mübadele sonucu yerlerinden ayrılarak Türkiye’ye gelen mübadiller, ülkeye geldikleri vakit, geldikleri yerde icra ettikleri tütüncülük, zeytincilik, bağcılık vb. meslek ve sanat kollarına göre yerleştirilmeye çalışıldı¹⁵. Mübadillere yerleştirilmelerinden sonra ihtiyaç duymaları halinde dükkân, bağ ve bahçe de verildi¹⁶.

Evlerin inşa ve tamirleri tamamlanması akabinde ülkeye gelen tütüncüler ilk olarak Samsun ve çevresi ile İzmir ve çevresine yerleştirildi. Özellikle Drama ve Kavala bölgesinden gelen donanımlı 30.000 tütüncü mübadilin Samsun ve İzmir çevresine yerleştirilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde konu oldu¹⁷. Konuyla ilgili konuşan Refet Bey şöyle demiştir¹⁸:

“Efendiler, bunları mesleki ziraileri itibariyle ayırmak lâzım gelirse sanatları itibariyle tefrik etmek icap ederse köylülerin en ziyade maişetlerini temin eden kısımları yüz kısma ayırmak icap eder. Sonra efendiler! Bazı köyler vardır ki, bütün maişetini tütüncülükle temin eder. Meselâ, Drama köyleri içerisinde böyle mahaller pek çoktur. Hülâsa efendiler, köylerin içerisinde arazisinin ne kadarı ovalık ne kadarı dağlıktır. ... Meselâ Dramalılar tütüncüdür. Anadolu'da en iyi tütün yetiştiren yerler neresidir, Samsun ve İzmir havalisi, işte buna göre düşünülmüş ve böylece tefrik edilmişlerdir. Bazı yerler vardır ki birinci sınıf tütün yetiştirirler. İşte birinci sınıf tütüncüler oralara yerleştirilmişlerdir. Bunları iskân için Anadolu'nun vasatına getiremezdik”.

¹⁴ TBMM, a.g.e., D: 2, C: 9, s. 83.

¹⁵ Özel Şahingiray (Hazırlayan), *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1920-1953)*, Doğu Limited Ortaklığı Matbaası, Ankara, 1954, s. 148.

¹⁶ İbrahim Erdal, Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1930), İdeal Kültür yayıncılık, İstanbul 2018, s.162-164; İpek, A.g.e., ss. 77-79.

¹⁷ Selanik vilayeti Drama livası Kavala kazasından gelen tütün işçisi ve çiftçilerine ait tasfiye talepnameleri için bknz: BCA, Dışişleri Bakanlığı Fonu: 130-0-0-0, Muhtelit Mübadele Komisyonu Talepnameleri Fonu: 130-16-12-2.

¹⁸ TBMM, a.g.e., D: 2, C: 10, ss. 42-43.

Tütüncülerin ülkeye getirilip yerleştirilmeleri sırasında kendilerine verilecek arazilerle ilgili izlenecek yolda arazinin verimliliği, yerleştirilecek ailenin üye sayısı vb. kriterler dikkate alındı. Kriterler belirlendikten sonra aile reislerinin isimleri yazılıp kura çekilişinin yapılacağı torbaya konuldu. Daha sonra köylerde bulunan heyetler ve komisyon üyeleri eşliğinde bu torbadan isim çekilmesi yapıldı. Arazi dağıtım yapılrken ise ortalama beş kişiden oluşan bir çiftçi ailesi baz alındı. Bu kıstasa göre yetiştirilecek ürünlerin türü ile büyük şehirlerde bulunan arazilerin deniz ve demiryolu istasyonlarına uzaklıklarına göre çiftçilere verilecek arazi dönümleri belirlendi¹⁹.

Dağıtılan arazilerin büyüklüklerine bakıldığında; bir çiftçi ailesine kaliteli tütün üretimi yapılan Samsun ve çevresindeki yerlerden en az 12 dönüm, en fazla ise 15 dönümlük arazilerin verildiği gözükmektedir. Samsun'a göre daha az tütün üretimin yapıldığı İzmir ve çevresindeki arazilerden ise daha çok dönüm verildi. Bu bölgelere yerleştirilen ailelere en az 15, en çok ise 20 dönümlük araziler verildi²⁰.

Tütüncülerin yerleştirilmelerine 1923 sonu ve 1924 başı itibariyle başlandı. Örneğin Kavala'dan İzmir'e gelen 686 tütüncü ve çiftçi gerekli işlemlerin yapılmasının ardından yerleştirilmek üzere Çeşme'ye gönderildi. Bu bölgede tütün ekimine uygun 4,000 dönümlük tütün arazisi ve 330 civarında da içerisinde yaşanılabilir terkedilmiş ev (*emval-i metruke*) mevcuttu. Yine aynı şekilde tütüncülük işiyle uğraşan 918 mübadil geçici süreliğine İstanbul'da misafir edildi. Daha sonra bu kişiler yerleştirilmek üzere Samsun'a gönderildi. Özellikle tütüncülerin yerleştirilmelerine hükümet nezdinde büyük önem verilerek iklim şartlarına ve toprağın uygunluğuna dikkat edildi. Bunun yanında Türkiye'ye gelen mübadillerin çoğu coğrafi olarak en yakın bölge olan Trakya'ya yerleştirilmek istedilerse de bu isteklerin çoğu hükümet tarafından kabul edilmedi²¹.

Kaliteli tütün yetiştirmeleriyle bilinen 30.000 civarındaki Dramalı ve Kavalalı tütüncü bahsedilen sebeplerden dolayı öncelikli olarak Samsun ve çevresine yerleştirildi²². Geriye kalanlar Tokat'a yerleştirilmek üzere bölgeye gönderildi. Bu sebeple Samsun ve çevresinde de yeterli tütün arazisi ve ev

¹⁹ İbrahim Erdal, Türkiye ile Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi (1923-1930), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 133. ; *İskân Tarihçesi*, a.g.e., s. 30.

²⁰ Erdal, a.g.t., s. 133. ; Arı, a.g.e., ss. 135-136.

²¹ Çapa, a.g.m., ss. 55-69.

²² Erdal, a.g.t., s. 163.

kalmadı. Bunun üzerine de Drama, Kavala, Zeytuncü ve Selanik’ten gelen 4.000 kişilik tütüncü mübadil grubu İzmir başta olmak üzere Menteşe, Denizli, Manisa ve çevresindeki yerlere gönderildi²³.

Drama ve Kavala’dan başka sayıca diğer bir büyük grup ise Serez’den gelen tütüncülerdi. Hükümet adı geçen mübadillerin yerleştirilmesine de tıpkı Drama ve Kavalalı tütüncülere verdiği önem derecesinde yaklaştı. Hükümet, yaklaşık 20.000 kişilik bu tütüncü grubunu çoğunlukla Akdeniz Bölgesi’ne yerleştirilmeleri için gönderdi. Burada en büyük yerleşim noktası Adana oldu²⁴. Geriye kalan tütüncüler Adana’nın çevresindeki Mersin ve Antalya gibi illere dağıtılarak yerleşimleri sağlandı²⁵.

Serez gibi diğer bir büyük tütüncü grubu ise Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar ve Nevrekop’tan gelen 20.000 kişilik grup oldu. Bunların yerleştirilip üretici konuma geçirilmesine diğerleri gibi özen gösterildi. Buradan gelen 20.000 kişilik mübadilin çoğu Marmara Bölgesi’ne özellikle de Çatalca ve Tekirdağ’a yerleştirildi²⁶. Bu yoğun yerleşim sonucu Tekirdağ çoğunluğu tütüncü toplamda 33.728 mübadile yerleşim yuvası oldu. Tekirdağ’ın yoğun yerleşime sahne olmasından dolayı mübadillerin diğer kısmı İç Anadolu’ya gönderildi. Burada ise Niğde diğer büyük yerleşim yeri oldu²⁷.

Son olarak Preveze ve Yanya civarından gelen büyük gruplu tütüncülerin yerleştirilmesine başlandı. Buradan gelen yaklaşık 15.000 kişilik tütüncünün Akdeniz Bölgesi’nde yerleştirilmelerine karar verildi²⁸. En fazla mübadil yerleştirilen yerlerin başında Antalya gelirken diğer bir yerleşim yeri ise Silifke oldu. Buna rağmen açıkta kalan diğer tütüncüler ise çevre illere gönderildi²⁹.

Hükümetin yaptığı plana göre Yunanistan’dan gelecek tütüncü mübadillerin toplam sayısı 95.000 kişi düzeyindeydi. Yerleştirilmeleri yapılan büyük grupların haricindeki yaklaşık 5.500 kişilik grupların da yerleştirilmesiyle birlikte tütüncülerin yerleştirilme işlemleri tamamlandı. Bahsedilen bu küçük gruplar Malatya ve çevresi ile Amasya, Tokat ve Sivas’a

²³ Erdal, *A.g.t.*, s. 177. ; İskân Tarihçesi, *a.g.e.*, s. 18. ; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 63. ; "Tespit Olunan İskân Mıntıkaları", *Tanin*, 13 Teşrinisani (Kasım) 1923, s. 2.

²⁴ Erdal, *a.g.t.*, s. 157.

²⁵ İskân Tarihçesi, *a.g.e.*, s. 18. ; Behar, *a.g.e.*, s. 63. ; Tanin, *a.g.h.*, s. 3.

²⁶ Erdal, *a.g.t.*, s. 196.

²⁷ İskân Tarihçesi, *a.g.e.*, s. 18. ; Behar, *a.g.e.*, s. 63. ; Tanin, *a.g.h.*, s. 3.

²⁸ Erdal, *a.g.t.*, s. 194.

²⁹ İskân Tarihçesi, *a.g.e.*, s. 18. ; Behar, *A.g.e.*, s. 63. ; Tanin, *a.g.h.*, s. 3.

gönderilerek yerleştirilmeleri sağlandı³⁰. Sayıları yaklaşık 95.000 civarında olan tütüncülerin yerleştirilme işlemlerinin tamamlanması akabinde öncelikli olarak yapılan ilk iş bu tütüncülerin bir an önce üretici/yetiştirici konuma geçirilmelerine çalışılmasıydı. Fakat bu süreç hükümetin planlandığı gibi gitmedi³¹.

Tütün ekim mevsiminin geçmesi, tütüncülerin yukarıda anlatılan sorunlarla karşılaşmaları, ev sıkıntısı gibi sebeplerden dolayı hükümet, 1923 yılı için fazla bir verim beklentisi içine girmedi. Yapılan hazırlıkların büyük çoğunluğu 1924 yılının toplanacak ürünler için oldu.

Tablo 2: Yunanistan'dan Gelen Tütüncü Mübadillerin Yerleştirilecekleri Yerler

Gelecekleri Yerler	Nereye Yerleştirileceği
Drama ve Kavala	Samsun ve çevresine
Serez	Adana ve çevresine
Kozana, Girebene, Naslıç ve Kesriye	Malatya ve çevresine
Kayalar, Karafeyye, Vodine, Katerin, Alasonya, Langaza, Demirhisar, Gevgili'nin Yunanistan'a kalan köyleri, Yenice-i Vardar, Karacaabat	Amasya, Tokat ve Sivas
Zeytüncü, Dırama, Kavala ve Selanik	Manisa, İzmir, Menteşe, Denizli ve çevresine
Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekop	Çatalca, Tekirdağ, Karaman, Niğde ve çevresi
Preveze ve Yanya	Antalya, Silifke ve çevresine
Midilli, Girit ve çevresindeki adalar.	Ayvalık, Edremit, Mersin ve çevresine

Kaynak: İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, 1932, İstanbul, s. 18.

4. Mübadillerin Üretici Konuma Geçirilmesi

Yunanistan'dan gelen tütüncü mübadillerin her ne kadar yerleştirilmesine özen gösterilse de mübadillerin bir kısmı tütün üretim mevsiminin sonunda getirildikleri ve yerleştirildikleri için tütün ekim dönemine

³⁰ Erdal, *a.g.t.*, ss. 158-164.

³¹ İskân Tarihçesi, *a.g.e.*, s. 18. ; Behar, *a.g.e.*, s. 63. ; Tanin, *a.g.h.*, s. 3.

yetişemedi. Bunun yanında asıl mesleklerinin dışında farklı işlere yönlendirilen mübadiller de oldu. Bu mübadillerin bir kısmı tütüncülük yerine zeytinciliğe yönlendirildi. Yılların getirdiği birikimle tütün yetiştiriciliği işi yerine hiç bilmedikleri zeytincilik konusunda bocalama yaşayan mübadiller ek işler yaparak geçimlerini sağlamaya çalıştı. Sonuç olarak özellikle tütün yetiştiriciliğinde 1923 yılı boyunca kayda değer bir üretim sağlanamadı. Çekilen sıkıntılardan dolayı tütüncüler hemen yerleşim yerlerine gönderildi ve üretici konuma geçirilmeye çalışıldı. Bu kapsamda yapılan hazırlıkların büyük çoğunluğu 1924 yılında toplanacak mahsuller için oldu. Hükümet bu konuda mübadillere ekim yapabilmeleri için gerekli olan tohum, araç-gereç vb. destekleri de sağladı³².

Tütüncülerin üretime katılmalarına rağmen özellikle 1923 ve 1924 yıllarında bocalamalar yaşadıkları üretim rakamlarına da yansdı. Bunun sebepleri; tütün işi uğraşan mübadillerin küçük arazilerde tecrübe sahibi olmaları, eski tip üretim tarzını devam ettirmeleri, birçok tütüncünün başka işlere yönlendirmeleri ve sayıca tütün işiyle uğraşan Rum mübadillerin sayısının ülkeye gelen Türk mübadillerin sayısından fazla olmasının yarattığı işçi açıklarıydı. İşçi açıklarının üretimde yarattığı sıkıntıyı anlamak için mübadeledeki rakamlara bakmak bile fikir vermesi açısından yeterlidir. Nüfus mübadelesi ile birlikte Türkiye’den ayrılan 1.200.000 Rum nüfusa karşılık gelen mübadillerin toplam sayısı 500.000’i bile bulmamaktaydı. 395.000 olarak hesaplanan Yunanistan gelecek mübadillerin içerisinde tütüncüler yalnızca 95.000 olarak hesaplanmıştı. Kalan mübadillerin çoğunluğunu ise diğer tarım işçileri oluşturmuştu. Tütüncülerin haricindeki 300.000 kişilik mübadilin 200.000’i çiftçi ve kalan 100.000’i ise bağcı ve zeytinci mübadiller olarak kayıtlara geçti³³.

4.a Tütün İhracatında Mübadillerin Katkısı

Türkiye’ye gelen tütüncü mübadillerin ne derece üretici konuma geçip geçmediğinin anlaşılması bakımından Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki tütün üretim miktarı, çalışan sayısı ve ihracat rakamları gibi istatistiklere göz atılmasının gerekliliği yadsınamaz. Kısaca bu döneme göz atılacak olursa

³² Fahriye Emgili, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi’nin Türkiye Cumhuriyeti’nin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 18, Özel Sayı S: 3, Ankara, Ocak 2014, ss. 109-110.

³³ İskân Tarihçesi, *a.g.e.*, s. 18.

Osmanlı'daki tütün üretim rakamları konusunda eldeki verilerin yetersiz olduğu hemen göze çarpmaktadır. Reji İdaresi adı verilen kurumun 1884'ten itibaren faaliyete geçmesiyle birlikte ancak Osmanlı'da tütün üretimiyle ilgili bilgilere sağlıklı veriler ışığında ulaşılabilmektedir. Bu dönemden önceki tütün üretimiyle ilgili iki farklı kaynaktan gelen bilgilere göre 1866'da tütün üretimi yaklaşık olarak 38.460 ton iken, 1872 yılına gelindiğinde bu sayının yaklaşık olarak 25.640 ton olduğu belirtilmektedir. 1890 yılında ise 27.791 ton olarak gerçekleştirilen tütün üretimi bundan sonraki yıllarda düzenli bir şekilde arttı³⁴.

20. yüzyıla gelindiğinde de üretim miktarı ton bazında artmaya devam etti. 1900 yılında 28.047 ton tütün üretimi yapılırken bu sayı 1905'te 34.178 tona, 1910 yılında ise 58.650 tona çıktı. Ancak, 1911 yılında Trablusgarp Savaşı ile başlayan 11 yıllık arasız savaş dönemi büyük bir düşüşü de beraberinde getirdi. 1915 yılına ait tütün üretim miktarına bakıldığında sayının 12.963 tona düştüğü gözükmektedir. 1910 ile 1915 arasındaki üretim miktarının yaklaşık %80 oranında düşmesinin nedeni 1911'de Trablusgarp, 1912 ile 1913'te Balkan ve 1914'te I. Dünya Savaşlarının yaşanmasıydı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile genel savaş hali sona erince tütüncü çiftçiler de gelecek seneler için ekimlerini yaptı ve bunun sonucunda 1920 yılında üretim yeniden artarak 29.143 ton oldu³⁵.

Tablo 3: Osmanlı Döneminde Tütün Üretimi

Yıllar	Üretim (ton)
1866	38.460
1872	25.500
1890	27.791
1900	28.047
1905	34.178
1910	58.650
1915	12.963

³⁴ Ceylan, *a.g.t.*, ss. 35-36.

³⁵ Tütün Eksperleri Derneği, *a.g.y.*, s. 13.

1920	29.143
------	--------

Kaynak³⁶: İsmail Coşkun Ceylan, *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, ss. 35-36. ; Tütün Eksperleri Derneği, *Bülten*, Sayı: 42, 1999, s. 13.

Osmanlı dönemindeki tütün üretiminin dışında bu üretimin dış ticaret rakamlarındaki yansımalarına bakıldığında ise Reji İdaresinin elindeki kayıtlara göre; 1884 ile 1888 arasındaki dört yıllık dönemde ondan fazla ülkeye ihracat yapılarak bu dönemde ortalama 10.046.6 ton tütün dış pazara satıldı. 1909-1913 arasındaki dört yıllık dönemde ise ihracat rakamları bir önceki döneme göre üç kattan fazla artarak 36.639.1 ton oldu. En fazla yapılan ihracat; iki dönemin ortalaması alınarak 7.844.7 ton ile Avusturya’ya, en az ihracat ise ortalama 14.6 ton ile İsviçre’ye yapıldı. Bu iki dönemde de en fazla ilgi çeken ülke ise ABD oldu. Coğrafi olarak uzak bir konumda olmasına rağmen 1909-1913 yılları arasında ortalama 8.816.2 ton ABD’ye tütün ihracatı yapıldı³⁷.

Tablo 4: Osmanlı Döneminde Tütün İhracatı

Bölgeler/ Ülkeler	1884-1888 Yılları Arası Ortalama (ton)	1909-1913 Yılları Arası Ortalama (ton)
Avrupa	8.719.2	23.838.5
Amerika	10.3	8.816.2
Mısır	893.6	3.345.5
Balkanlar ve İran	408.5	338.4
Diğer	15	300.5
Toplam	10.046.6	36.639.1

Kaynak: İsmail Coşkun Ceylan, *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s. 40.

Cumhuriyet dönemindeki tütün üretimine ve ticaretine bakıldığında yukarıda da değinildiği gibi bu sektörde I. Dünya Savaşı sonrası toparlanma eğilimi görülmektedir. Bununla birlikte tütün üretiminde en büyük sorun Osmanlı’dan beri devam eden Reji İdaresinin varlığı olmuştur. Reji İdaresi,

³⁶ 1866, 1872 ve 1890 yıllarına ait veriler; Ceylan, *a.g.t.*, s. 36’ dan alınmıştır. 1900, 1905, 1910, 1915 ve 1920 yıllarına ait veriler ise Tütün Eksperleri Derneği, *a.g.y.*, s. 13’ten alınmıştır.

³⁷ Ceylan, *a.g.t.*, s. 40.

Osmanlı Devleti'nde tütün ile ilgili bütün işlerden sorumlu olarak 1884 yılında faaliyete geçen ve yabancıların yönetiminde olan bir kurumdu. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte milli egemenliğe aykırılık oluşturan bu kurumun kaldırılması için girişimlere hemen başlandı. Reji İdaresi'nin kaldırılması konusu bu bağlamda ilk olarak İzmir İktisat Kongresi'nde ele alındı. Kongrede İdarenin kaldırılması öncelikli konu olarak ele alınırken tütün üretimi ve ticaretiyle alakalı diğer konular da görüşüldü. Sonuç olarak; kongrede alınan "*Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları - Madde 1*" kararına binaen Reji İdaresinin kaldırılmasına oy birliğiyle karar verildi³⁸. Alınan karar Reji İdaresine bildirilmiş ve 2 Mart 1925 yılında kabul edilen "*Tütün idarei muvakkatesi ve sigara kâğıdı inhisarı hakkında kanun*"³⁹ ile birlikte Reji İdaresi tamamen kaldırılarak cumhuriyet döneminde Türk tütününün üretimi ve satımı konusunda tek yetkili organ Türk hükümeti oldu⁴⁰.

Mübadele ile birlikte ülkeden ayrılan Yunan tütüncülerin bıraktıkları araziler ve Reji İdaresi'nin koyduğu sınırlamalar kalktıktan sonra tütün ekim alanlarında fazla miktarda artış yaşandı. Örneğin, 1923 yılında yalnız 35.150 hektar tütün ekimi yapılabilir arazi mevcut olarak gözükmektedir. Yukarıda bahsedilen olumsuzlukların kalkması ve tütüncü mübadillere hükümetçe verilen desteklerin neticesinde 1924 yılında tütün ekimi yapılabilir arazi alanı 1923'e kıyasla yaklaşık iki katına çıktı ve 60.710 hektar oldu. Bu verilerden anlaşılacağı üzere yukarıda belirtilen alan artışının sebebi olarak tütün ekiminin mevsiminde yapılması, tütüncülerin yaşadıkları sorunların görece azalması, mübadelenin her iki tarafında yaşanan iç sorun yok olmaya başlaması ve konut sıkıntısının giderek azalması gibi olaylar gösterilebilir⁴¹.

1925 yılına gelindiğinde Tütün İnhisar İdaresi'nin kurulmasının tütün ekimi yapılabilir arazi alanını doğrudan etkilemesiyle birlikte ekim alanı 66.287 hektar oldu. Bu sayı 1927'ye kadar düzenli bir artış gösterdi. Örneğin, 1926 yılında tütün ekimi yapılabilir arazi alanı 66.287 hektar iken, 1927'ye gelindiğinde ekilebilir tütün arazisi 88.605 hektara dayandı. İstatistiklere de yansıdığı gibi tütüncülerin üretime katılmasına büyük önem gösterip her fırsatta teşviklerle destekleyen hükümet bu konuda başarılı oldu ve 1923'te

³⁸ İzmir Büyükşehir Belediyesi, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat - 4 Mart 1923*, İzmir, 2001, s. 12.

³⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Kanunlar Dergisi*, Cilt: 3, ss. 69-71.

⁴⁰ BCA, Fon: 30-18-1-1, Yer: 10.36.15.1-2.

⁴¹ Fatma Doğruel ve A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 153.

35.150 hektar olan tütün ekimi yapılabilir arazi alanı dört yıl içerisinde iki buçuk kat artarak 1927’de 88.605 hektar oldu⁴².

1927 yılından sonraki sürece bakıldığında; 1929 ekonomik krizinin etkilerinin 1928 yılı itibariyle ufaktan hissedilir hale geldiği gözükmektedir. Bu krizin tarımsal üretime etkisi yalnız tütün sektöründe değil hemen hemen her tarım ürünüde hissedilir oldu. Krizin tütün ekim alanına etkisi ise 1928 yılı itibariyle hemen yansdı. Bir önceki yıl olan 1927’de tütün ekimi yapılabilir arazi alanı 88.605 hektar iken 1928 yılında ekonomik krizin etkisiyle sayı düştü ve 66.210 hektar oldu⁴³.

1929 yılına gelindiğinde ise ekonomik kriz tam anlamıyla hissedilmeye başlandı. Krizin ilk etkileri hissedildiğinde 66.210 hektar olan 1928’deki tütün ekimi yapılabilir arazi alanı, 1929 yılı itibariyle krizin de etkisiyle sert düşüşler yaşadı. Bahsedilen sert düşüşlerin etkisinde 1929 yılında tütün ekimi yapılabilir arazi alanı 52.647 hektar olarak hesaplandı. Ekim alanındaki bu sert düşüşün üzerine hükümet hemen önlemler aldı. Alınan önlemler ile verilen destekler neticesinde hemen bir yıl sonra ekim alanında yeniden artı yönde değişimler yaşandı⁴⁴.

1930’lu yıllara genel olarak bakıldığında 1930 yılında 70.856 hektar, 1931 yılında 74.683 hektar, 1931 yılında 27.975 hektar, 1933 yılında 51.037 hektar, 1934 yılında 44.706 hektar, 1935 yılında 54.026 hektar, 1936 yılında 84.783 hektar, 1937 yılında 94.499 hektar ve 1938 yılında ise 84.000 hektar alana tütün ekimi yapıldığı gözükmektedir. Ekim alanındaki değişkenlikten de anlaşılacağı gibi 1930’lu yılların istikrarlı bir şekilde geçmediği görülmektedir⁴⁵.

Tablo 5: Cumhuriyet Dönemi Tütün Ekim Alanları

Yıllar	Ekim Alanı (ha)
1923	35.150
1924	60.710
1925	66.287
1926	70.082

⁴² Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Türkiye İstatistik Yıllığı, 1948, ss. 250-251.

⁴³ DİE, a.g.y., ss. 250-251.

⁴⁴ DİE, a.g.y., ss. 250-251.

⁴⁵ DİE, a.g.y., ss. 250-251.

1927	88.605
1928	66.210
1929	52.647
1930-1938 arası	65.173 (ortalama)

Kaynak⁴⁶: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1948*, ss. 250-251.

Ekim alanındaki büyümenin üretim hacmine yansımaya bakıldığında ise mübadele ile Türkiye'ye gelen tütüncülerin ilk yıl yaşadıkları sorunların etkisiyle 1923 yılında 35.150 hektar tütün arazisi üzerinde 26.000 ton tütün üretimi gerçekleşti. 1924 yılında tütün işiyle uğraşan mübadillerin daha geniş alanda ekim yapması ve hükümetçe verilen desteklerle doğru orantılı olarak miktar 54.000 ton oldu. 1925 yılına gelindiğinde ise üretim hacmi artmaya devam ederek üretim 56.215 ton oldu. Bu yıldan sonra üretim hacminde ufak bir daralmanın kendini göstermesi üzerine 1926'da üretilen tütün miktarı 54.377 ton ile 1924 yılındaki seviyesine geriledi⁴⁷.

1927 yılına gelindiğinde tütüncü mübadillerin yerleşimi ve üretime geçirilmeleri konusundaki sıkıntıların tamamen giderilmesi üretim miktarında patlama yaşanmasına sebep oldu. Bunun sonucunda 69.604 ton gibi rekor sayılabilecek bir tütün üretimi gerçekleşti. Bu üretim miktarı yaklaşık on yıllık bir süreçte cumhuriyetin en yüksek hacimli tütün üretim rakamı olarak kaldı ve 1936'ya kadar geçilemedi. 1927 yılına ait bahsedilen üretim rekorları ekseninde 1928'de de üretim miktarında artış beklendi. Fakat 1929 ekonomik krizini etkisini 1928'den itibaren kademeli olarak hissettirmeye başladı. Bu sebeple azalan tütün ekim alanı, üretim hacmini de orantılı olarak etkiledi. Böylece 1928 yılında üretilen tütün miktarı 1927'ye göre sert bir düşüş yaşadı ve %37 azalarak 43.480 ton oldu⁴⁸.

1929 yılı, ekonomik krizin etkisini tamamen hissettirdiği yıl oldu. Bütün dünyada hissedilen ekonomik kriz yalnız tütün ekim alanlarının azalmasına sebep olmadı. Bu yıldaki tütün üretim miktarı da krizden doğal olarak etkilendi. Ekim alanının azalmasıyla orantılı olarak tütün üretim miktarında sert bir düşüş

⁴⁶ 1923 ve 1924 yılına ait veriler: Doğruel ve Doğruel, *a.g.e.*, s. 153'ten alınmıştır.

⁴⁷ Doğruel ve Doğruel, *a.g.e.*, s. 153. ; *DİE*, *a.g.y.*, ss. 250-251.

⁴⁸ *DİE*, *a.g.y.*, ss. 250-251.

yaşandı ve üretim 30.503 ton oldu. Böylelikle Türkiye’de tütün üretim rakamları tütüncülerin büyük sıkıntılar yaşadıkları 1923 yılına benzer bir seviyeye indi⁴⁹.

1930’lu yılların genel gidişatına bakıldığında, 1929 ekonomik krizine ait etkilerinin silinmeye çalışıldığı, bu sebeple üretim hacminde dalgalanmaların ve bocalamaların yaşandığı gözükmektedir. Yıl bazlı üretim miktarına göz atıldığında 1930’da 47.211 ton tütün üretimi yapılırken, bu sayı bir sonraki yılda da düzenli bir şekilde artmaya devam etti ve üretim miktarı 1931 yılında ton bazında 51.111 oldu. 1932 yılına gelindiğinde ise üretilen 18.040 tonla önceki iki yılın üretim rakamlarına yaklaşamadığı gibi 1929 ekonomik krizindeki üretim miktarından da daha düşük bir tütün üretimi sağlandığı görülmektedir. Böylelikle istatistiki durum savaş dönemi olarak da bilinen 1915-1920 arası dönemdeki tütün üretim rakamlarına kadar geriledi⁵⁰.

Bu yıldan sonra toparlanma belirtileri gözükse de sonraki üç yılda fazla bir artış yaşanmadı. 1933’te 40.148 ton, 1934’te 35.678 ton ve 1935’te 36.004 ton üretim yapıldı ve bu üç yılın ortalama üretimi 37.276 ton oldu. Sözü edilen üç yılın sonunda ise ekim alanlarının yeniden genişletilmesiyle birlikte tütün üretiminde yeniden rekor kırıldı. Örneğin, 1936 yılında 84.783 hektar tütün üretim alanında toplam 74.059 ton tütün üretildi. Cumhuriyet tarihinin bu en fazla üretim sağlanan yılı, 1950’deki 93.328 ton üretime kadar geçilemedi. Son olarak 1937 ve 1938’deki tütün üretim miktarlarına bakıldığında ise 1937’de 72.676 ton ve 1938’de 58.800 ton tütün üretiminin sağlandığı sayılara yansdı⁵¹.

Tablo 6: Cumhuriyet Dönemi Tütün Üretim Hacmi

Yıllar	Üretim Miktarı (ton)
1923	26.000
1924	54.000
1925	56.215
1926	54.377
1927	69.604

⁴⁹ DİE, a.g.y., ss. 250-251.

⁵⁰ DİE, a.g.y., ss. 250-251.

⁵¹ DİE, a.g.y., ss. 250-251.

1928	43.480
1929	30.503
1930-1938 arası	48.525 (ortalama)

Kaynak⁵²: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 1948, ss. 250-251.

Cumhuriyet dönemindeki tütün ekim alanı ve tütün üretim hacminin yıllara göre azalıp artmasıyla orantılı olarak ihracat rakamları da azalıp artmıştır. Örneğin, tütün ihracatının 1923'ten itibaren sürekli bir artış gösterdiği hususu bu konu üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından da ifade edilmektedir⁵³. Cumhuriyetin ilk on yılındaki ihracat kalemlerine bakıldığında tütün satımının oldukça önemli bir yer edindiği gözükmektedir. Öyle ki; Türkiye'nin 1923-1929 arası ihracatının %40'ını yalnızca tütün ve kuru üzüm oluşturmuyordu⁵⁴.

1930'lu yıllardaki tütün ihracat rakamları incelendiğinde elimizdeki ilk veri 1932 yılına aittir. Buna göre 1932'de 30.777 ton tütün ihracatı yapıldı. Fakat 1932 yılı için üretim miktarına bakıldığında üretim ve ihracat rakamları arasında bir çelişki hemen göze çarpmaktadır. Şöyle ki; 1932'de üretilen tütün miktarı 18.040 ton olarak hesaplanmasından dolayı ihracatının 30.777 ton olarak gerçekleştirilmesi maddi olarak imkansızdır⁵⁵. 1933 yılına gelindiğinde 20.664 ton tütün ihraç edilmesinin yanında aynı yıl 40.148 ton üretim yapıldığı dikkate alınırsa bütün üretimin yaklaşık yarısının dış pazarlara satıldığı gözükmektedir. Bu durum da Türk tütün sektörünün dış pazarda iyi bir konumda olduğunun tespitidir. Geri kalan yıllara da göz atıldığında; 1934 yılında 23.751 ton, 1935'te 22.695 ton, 1936'da 26.324 ton ve 1937'de 39.700 ton tütün ihracatı yapılmıştır. 1932-1937 yılları arası altı yıllık tütün ihracat rakamının ortalaması ise 27.318 ton oldu⁵⁶.

⁵² 1923 ve 1924 yılına ait veriler: Doğruel ve Doğruel, *a.g.e.*, s. 153'ten alınmıştır.

⁵³ Doğruel ve Doğruel, *a.g.e.*, s. 152.

⁵⁴ Arı, *a.g.e.*, s. 128.

⁵⁵ Buradaki bu tezatlık ile ilgili bir tahminde bulunmak istiyoruz. Bu da 1931'de üretilen 51.111 ton tütüne ait ihracat rakamlarının 1931 yılı istatistiğine yetişmeyip bir sonraki yıl olan 1932 yılı istatistiklerine yansımış olma ihtimalidir. Fakat bu tahminimizi destekleyecek bir veri elde bulunmamaktadır. Nihayetinde 1932 yılına ait üretim veya ihracat rakamlarında bir karmaşıklığın olduğu da açıktır.

⁵⁶ Ceylan, *a.g.t.*, s. 57.

Tablo 7: Cumhuriyet Dönemi Tütün İhracat Rakamları

Yıllar	İhracat Rakamları (ton)	İhracat Değeri (Milyon TL)	Toplam İhracat İçerisindeki Oranı (%)
1932	30.777	101	26.6
1933	20.664	95	22.2
1934	23.751	92	14.0
1935	22.695	95	19.5
1936	26.324	117	20.6
1937	39.700	120	35.8

Kaynak: İsmail Coşkun Ceylan, *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s. 57.

4.c Cumhuriyet Döneminde Tütüncülükle Meşgul Köy ve Üretici Sayısı

1923 Nüfus Mübadelesiyle birlikte gelen tütüncü mübadillerin tütün üretimi yapılan köy sayısına ve tütüncülük işi ile uğraşan çiftçi sayısına etkilerine göz atılması, konu bütünselliğinin sağlanması noktasında gereklidir. 1923’ün sonunda başlayan nüfus mübadelesiyle birlikte hükümetin yaptığı tahminlere göre 95.000 tütüncünün mübadil sıfatıyla Türkiye’ye geleceğinin hesaplandığından yukarıda bahsedilmişti. Buna rağmen mübadelenin başladığı ve ilk tütüncülerin ülkeye geldiği yıl olan 1923 yılında ve bunu takip eden 1924 ve 1925’te kaç köyün tütün ekimiyle meşgul olduğuna dair elde bir veri bulunmamaktadır.

Tütün Eksperleri Derneği’nin 1999 yılında 42. sayı olarak çıkarttığı *Bülten*’de tespit edilen istatistiklere göre; 1925 yılında tütüncülük ile uğraşan çiftçi sayısı 179.000 kişidir. Çiftçi sayısındaki yaşanan artışı göstermesi bakımından 1920 yılındaki rakamlara bakıldığında ise tütün ekimiyle uğraşan çiftçi sayısının 100.000 kişi olduğu görülmektedir. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere beş yıllık süre içerisinde tütün ekimiyle uğraşan çiftçi sayısının mübadele ile birlikte gelen tütüncülerin de etkisiyle %79 arttığı görülmektedir⁵⁷.

1930 yılından itibaren artık kaç köyün tütün ekimiyle meşgul olduğu bilinmektedir. Buna göre 1930’da tütün ekimi yapılan köy sayısı 5.082 olarak hesaplanırken tütüncülük ile uğraşan çiftçi sayısı ise 99.793 kişi olarak

⁵⁷ Tütün Eksperleri Derneği, a.g.y., s. 13.

hesaplandı. 1925'te 179.000 tütün üreticisi olduğu düşünüldüğünde 1930'daki sayının 99.793 kişi olarak tespit edilmesi tütüncülükle uğraşanların sayısında yaklaşık yüzde 79'luk bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Beş yıllık süreçte %79'luk düşüşün yaşanmasında temel payın 1929 Dünya Ekonomik Krizi olduğu ifade edilebilir. Üretim alanı ve üretim miktarında 1928'den itibaren hissedilen ve bu etkiyle 1928 ile 1929 yıllarında sert düşümlere sebep olan 1929 krizinin tütüncülük ile uğraşan üretici sayısını da etkilemiş olması kuvvetle ihtimaldir⁵⁸.

Son olarak gelecek yıllara ait tütün üretimi yapılan köy sayısı ve tütüncülük işi ile uğraşan üretici sayısı istatistiklerine göz atılırsa 1935'te tütün üretimi yapılan köy sayısının 4.332, 1940'ta ise sayının daha da düşerek 4.249 olduğu görülmektedir. Bu yıllardaki tütüncülük işi ile uğraşan üretici sayısı ise 1935'te 101.799 kişi iken 1940'ta ise bu sayının 135.241 kişi olarak hesaplandığı görülmektedir⁵⁹.

Tablo 8: Cumhuriyet Döneminde Tütüncülükle Meşgul Köy ve Çiftçi Sayıları

Yıl	Köy Sayısı	Üretici Sayısı
1920	-	100.000
1925	-	179.000
1930	5.082	99.793
1935	4.332	101.799
1940	4.249	135.241

Kaynak: Tütün Eksperleri Derneği, *Bülten*, Sayı: 42, 1999, s. 13

SONUÇ

30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” ile birlikte yalnızca demografik değişimlerin yaşanmadığı, bunların yanında siyasi, iktisadi ve sosyolojik değişimlerin de yaşandığı açıktır. Antlaşmayla birlikte her iki devlet de mümkün olan en kısa sürede kendi içlerinde bulunan “istenmeye nüfus”u eritmeye çalışmıştır. Buna yönelik her iki

⁵⁸ Tütün Eksperleri Derneği, a.g.y., s. 13.

⁵⁹ Tütün Eksperleri Derneği, a.g.y., s. 13.

ülkece mübadele hazırlıklarına hemen başlanmış ve ilk olarak gelecek mübadillerin nerelere yerleştirileceği de belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için ülke coğrafyası ise yerleşim alanı olarak on bölgeye ayrıldı. Gelecek mübadillerin yerleştirilmelerinde ise mübadilin göç etmeden önce hangi işle meşgul olduğu dikkate alındı. Hükümet dikkat edeceği bu husus için bir çalışma yapmayı da gerekli gördü. Yapılan çalışma neticesinde, tütün, çiftçi, bağcı ve zeytinci olmak üzere yaklaşık 395.000 mübadilin Türkiye’ye geleceği tespit edildi.

Türkiye’ye gelecek olan yaklaşık 395.000 mübadilin 95.000’i tütün işiyle uğraşan mübadillerdi. Bunların bir an önce getirilip ülkenin Karadeniz ve Ege gibi tütün ekimi yapılabilir bölgelerine yerleştirilmeleri ve üretici konuma geçirilmeleri hükümet nezdinde büyük önem gördü. Bu sebeple adı geçen mübadiller ülkeye geldikten sonra Samsun ve çevresi ile İzmir ve çevresine gönderildi. Yerleştirilmek için buralara gönderilen mübadiller çeşitli zorluklarla da karşılaştı. Kimileri barınmak için boş ev bulamadı, kimileri ise tütün ekim mevsiminin geçmesinden dolayı asıl işlerini icra edemeyip yan işlere girişti. Bütün bunların yanında tütüncü mübadiller hükümetin katı yerleşim politikasından ve Yunan tarafının anlayışsız tavırlarından dolayı da mağdur duruma düştü.

1923 yılında tütün ekiminden istenilen verimin yukarıda bahsedilen gerekçelerden dolayı sağlanamaması fakat 1924 itibarıyla sorunlarının bir kısmı çözümlenen tütüncülerin ekimlerini yapmasıyla birlikte tütün ekim alanlarında ve üretim rakamlarında artışlar meydana geldi. Dört sene boyunca düzenli bir şekilde ekonomiye de katkıda bulunan tütüncülerin karşılaştığı diğer önemli sorun 1928’den itibaren etkisi hissettiren ve en büyük etkiyi 1929’da yapan, bütün dünyanın etkilendiği 1929 Dünya Ekonomik Krizi oldu. Krizin ağır sonuçları beş yıl boyunca etkisini hissettirdi. Ancak 1933 yılına gelindiğinde krizin etkisi hafifledi ve tütüncüler yeniden ekim yapıp 1930’lu yıllar boyunca üretim yapmaya devam etti.

Yukarıda bahsedilen bütün sorunlar ve aşamalar sonucunda Yunanistan’dan 1923 nüfus mübadelesiyle birlikte gelen tütüncü mübadillerin üretimde bulunmak ve ihracatla malını dış pazarda satmak yoluyla Türk ekonomisine yadsınamaz katkılar sağladıkları kabul edilmesi gereken bir gerçektir. O yıllarda başlayan tütüncülüğün cumhuriyet dönemindeki serüveni, önemini ve etkisini o derece sürdürmüştür ki günümüzde dahi tütün önemli ihraç kalemlerinden biri olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon: 30-10-0-0 / Yer: 123.876.20.1-5.

BCA, Fon: 30-18-1-1 / Yer: 10.36.15.1-2.

BCA, Fon: 272-0-0-14, Yer: 76.28.15.1-11.

BCA, Ana Fon: 130-0-0-0 / Alt Fon: 130-16-12-2.

II. Resmi Yayınlar

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 1948.

İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Kanunlar Dergisi*.

Cilt: 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Zabıt Ceridesi*.

Devre: 2, Cilt: 9.

Devre: 2, Cilt: 10.

III. Süreli Yayınlar

“Tespit Olunan İskân Mıntıkaları”, *Tanin*, 13 Teşrinisani (Kasım) 1923.

Tütün Eksperleri Derneği, *Bülten*, Sayı: 42, 1999.

IV. Kitaplar

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996.

Doğruel, Fatma ve Doğruel, A. Suut, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Erdal, İbrahim, *Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1930)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2018.

İzmir Büyükşehir Belediyesi, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923*, İzmir, 2001.

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Şahingiray, Özel (Hazırlayan), *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1920-1953)*, Doğu Limited Ortaklığı Matbaası, Ankara, 1954.

V. Makaleler

Çapa, Mesut, “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskanı”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 05, Ankara, 1990.

Emgili, Fahriye, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi’nin Türkiye Cumhuriyeti’nin Milli İktisadının Oluşumundaki Etkisi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 18, Özel Sayı S: 3, Ankara, Ocak 2014.

Tepealtı, Fahrettin, “Lozan Nüfus Mübadelesi Göçleri ve Türk Mübadillerin İskânı”, *Coğrafya Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul, 2019.

VI. Tezler

Ceylan, İsmail Coşkun, *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995.

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 325-346.

Geliş Tarihi: 28 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİRİN-İ İSLAMİYENİN DUL VE YETİMLERİ; SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÇABALARI (93 HARBİ SONRASI)*

Kerim TİRYAKİ*

Zeynel ÖZLÜ**

z

19.yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi gelişmeler sonrasında, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacirlerin iskânlarının yanı sıra muhacir dul ve yetimlerin barınma, iaşe temini devletin ilgilenmek zorunda kaldığı bir problem haline gelmişti. Dolayısıyla devlet, muhacirlere yönelik olarak yürüteceği bu uygulamaları; Tanzimat Dönemiyle başlayan süreçteki, dul ve yetimlere yönelik faaliyetler kapsamında değerlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda dulhaneler ve barınma evleri inşa ederek, dul ve yetimlerin barınma sorununu çözmeye çalışmıştır. Ayrıca yine bunların maddi ihtiyaçları ve iaşeleri temin edilmiştir. Barınma ve iaşelerinin temin edilmesiyle birlikte ekonomik ve sosyal politikalar bağlamında yetimlerin memuriyette istihdamı ve bunların iyi bir şekilde yetiştirilmesi yönünde evlatlık verme, barınaklarda iyi bir eğitim alma ve memuriyette istihdamları gibi faaliyetler yürütülmüştür. Bu bağlamda kaleme alınan bu çalışma, dul ve yetimlerin

*Bu çalışma "Osmanlı Devleti'nde Muhacirin-i İslamiyenin İşknı; Problemler ve Çözüm Çabaları" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (ktiryaki@windowslive.com). ORCID ID: 0000-0002-6863-4080.

** Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim yesi GAZİANTEP/ (zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr). ORCID ID: 0000-0003-2494-4815.

yaşadığı sorunları ve bu sorunların çözülmesin yönünde ortaya konan çalışmaları gözler önüne sermeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti'nde Sosyal Politika, Muhacir Dul ve Yetimler, Dul ve Yetimlere Yönelik Sosyo-ekonomik Hizmetler.

IN THE OTTOMAN EMPIRE WIDOWS AND ORPHANS OF THE MUSLIM EMIGRANTS; PROBLEMS AND SOLUTION EFFORTS (AFTER THE 93 WAR)

In the second half of the 19th century, after the political developments of the Ottoman Empire, the housing and subsistence of the widows and orphans, as well as the settlements of the emigrants who had to migrate to the Ottoman lands, became a problem that the state had to deal with. Therefore, the state will implement these practices for immigrants; In the process that started with the Tanzimat process, it tried to evaluate it within the scope of activities for widows and orphans. In this context, he tried to solve the accommodation problem of widows and orphans by building widows and shelter houses. In addition, efforts were made to provide their financial needs and subsistence. With the provision of shelter and subsistence, in the context of economic and social policies, the employment of orphans in civil service and their well-being were tried to be adopted, a good education in shelters and their employment in civil service. Written in this context, this study has tried to reveal the problems experienced by widows and orphans and the efforts to solve these problems.

Keywords: Social Policy in the Ottoman Empire, Migrant Widows and Orphans, Socio-economic Services for Widows and Orphans.

Giriş

Göç, Türk tarihi içerisinde önemli yere sahip bir olgu olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nde 15. ve 16. yüzyılda dışarıya doğru göçler yaşanırken,¹ 1870'ler ile Türk Kurtuluş Savaşı'nı izleyen süreçte Anadolu'ya dışarıdan önemli ölçüde göçler yaşanmıştır. Bu dönemlerde yaşanan göçler, Osmanlı

¹Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.655.

coğrafyasında ciddi boyutta nüfus hareketliliklerine de yol açmıştır.² Osmanlı Devleti topraklarına kitlesel göçlerin yaşanmasındaki önemli gelişmelerden birisi de hiç şüphesiz 93 Harbi'dir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen önemli bir savaştır. 1878 Edirne Mütarekesiyle sonra eren bu savaşta; Osmanlı Devleti büyük bir yenilgi almış, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları sonucunda büyük toprak kayıpları yaşamıştır.³ 93 harbi; Rusya'nın, Osmanlı topraklarını işgali, sınırların yeniden çizilmesi ve idari yapının değişimi gibi sonuçlar doğursa da,⁴ savaşın yarattığı en önemli sonuç; nüfus üzerindeki etkilerdir. Bu etkiler içerisinde; savaş sırasında meydana gelen insan ölümleri⁵, sürgünler ve kitlesel göç hareketleri yer almıştır. Kafkas bölgesindeki Çerkez, Abhaz, Çeçen vb. toplulukların bir kısmı Rusya tarafından sürgüne yollanırken, bir kısmı da Osmanlı topraklarına göçe zorlanmıştır.⁶ Savaşın yarattığı olumsuzluklar bu coğrafya ile sınırlı kalmayıp Rumeli'yi de etkilemiştir. Rumeli'den Osmanlı topraklarına yaşanan kitlesel göç dalgasında da Rusya'nın Panslavizm politikası ve Bulgar komitelerinin halkı kışkırtması sonucunda yaşanan baskı ve zulümlerin önemli bir etkisi olmuştur.⁷ Dolayısıyla bu bölgeden göç etmek zorunda kalan insanların; yığınlar halinde, demiryolunu kullanarak, Osmanlı topraklarına göç süreci başlamıştır.⁸

Osmanlı Devleti göç politikası bağlamında 93 Harbi sonucunda, Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin iskânı, iaşesinin temini gibi faaliyetleri muhacir komisyonları üstlenmişti. Gerçi Osmanlı Devleti'nde göçmen politikası bağlamında kurumsal yapılanma Kırım Savaşı sonrasındaki göç hareketleriyle başlamıştı. Nitekim 1859-1862 yılları arasındaki göç dalgası neticesinde, yüz binlerce muhacirin Osmanlı sınırına gelmesiyle, muhacir işlerini yürütmek

²Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2004, ss.13-14.

³Yılmaz Öztuna, *Resimlerle 93 Harbi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1969, s. 35.

⁴Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *TAED (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, S. 37, 2008, s. 249, 250.

⁵Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, 2009, s.225.

⁶Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *TAED, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S.29, 2006, s. 269, 270; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996, s. 41

⁷Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1878)*, TTK Yay., Ankara 1994, s.8.

⁸H. Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi (Göç)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 33-34.

üzere 5 Ocak 1860'da *Muhacir Komisyonu* kurulmuştu.⁹ Bu komisyon, Ticaret Nezareti'ne bağlı iken Temmuz 1861'de bağımsız hale getirilmiş¹⁰ ve 1865'ten sonra muhacirlerin azalması ve tasarruf amacıyla komisyonun görevlerinin bir bölümü; Zaptiye Nezareti'ne bırakılırken, bir bölümü de Meclis-i Vâlâ'ya bağlı bir komisyona devredilmişti.¹¹ Ancak 93 Harbinden sonra diğer bir göç dalgasının yaşanması, teşkilatın tekrar aktif hale gelmesini gerekli kılmıştı. Böylece muhacirlerin idaresinden sorumlu olmak üzere İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu kurulmuştu. Bu komisyona bağlı olmak üzere İdâre-i Umûr-ı Hesâbiyye ve İdâre-i Umûr-ı İşkâniyye şubelerinin yanı sıra belediye daireleri dahilinde 20 tane Devâir Şubeleri açılmıştı.¹²

Muhacirlerin yoğun olarak geldiği bu süreçte, göçmen işlerini daha iyi yürütebilmek adına II. Abdülhamid başkanlığında Umum Muhacirîn Komisyonu da kuruldu. Bu komisyonun vazifesi muhacirlerin iskân ve iâşe meseleleri ile ilgili genel kararları almak, göçmenlerin yurtlarına dönmesini sağlamak, Anadolu'ya sevk edilecek olanların iskân mahallerini belirlemektir.¹³Buna benzer şekilde Muhacirîne Muavenet Cemiyeti adıyla, muhacirlere yardımcı olmak üzere bir cemiyet daha kurulmuş ve daha sonra bu cemiyet İâne-i Muhacirîn Encümeni adını almıştı. Komisyonun vazifesi; muhacirlerin iâşeleri ile ilgilenip, yardım toplamaktı. Diğer bir komisyon ise halktan yardım toplamak ve İdâre-i Umûmiyye-i Muhacirîn Komisyonu'na yardımcı olmak üzere kurulan ve 1878'de lağvedilen Muhacirîn İâne Komisyonu'dur. Bunların dışında yardımcı kuruluşlar olarak Avustusya-Macaristan konsolosluğu başkanlığında kurulan Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi ve İngiliz bir baron tarafından kurulan Sermâye-i Şefkat-i Osmaniyye (Turkish Compassionate Fund) de faaliyetlerde bulunmuştu.¹⁴ Bu faaliyetler kapsamında muhacirlerin iskânı sırasında iâşelerinin sağlanması, barınma ihtiyaçlarının karşılanması, sağlık problemlerinin çözülmesi gibi hizmetler yer alıyordu.

⁹Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966, ss.54-62.

¹⁰Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 106.

¹¹Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 589.

¹² Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 1997 s. 271.

¹³ Nedim İpek, "Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Politikaları", *Osmanlı'da İskân ve Göç* Edit. Nedim İpek ve M. Taştemiz, Anadolu Üniversitesi Yay. Eskişehir, 2013, ss. 141-142.

¹⁴İpek, *a.g.e.*, ss. 74-78.

Göçlerin artış gösterdiği ve kurumsal gelişimin yaşandığı bu süreçte, kitlesel göçlerle; muhacirlerin sayısı, İstanbul'da yüz binleri aşmıştı. Dolayısıyla bu muhacirlerin ve muhacirler arasında yer alan kimsesiz dul kadın ve çocukların bakımları, devlet için önemli bir sorun oluşturmaya başlamıştı.¹⁵ Bundan dolayı Babîâli, göçmenlerin beslenme, barınma, sevk, iskân ve tedavi gibi ihtiyaçlarını organize etmeyi, İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu'na tevdi etti.¹⁶ Böylece göçmenlerin beslenme, barınma vb. ihtiyaçları bu kurum vasıtasıyla sağlanmaya çalışılacaktı.¹⁷ Bu bağlamda aşağıdaki bölümlerde; muhacir dul ve yetimlerinin yaşadığı sosyal ve ekonomik sorunlar ve bunlara yönelik üretilen çözümler ortaya konmaya çalışmıştır.

1.DUL VE YETİMLERE YÖNELİK BARINAK, İAŞE VE YARDIM FAALİYETLERİ

1.a. Barınma İhtiyaçlarının Temini ve Yaşanılan Sorunlar

Göçler neticesinde muhacirlerin iskân, iaşe vb. ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yürütülen faaliyetlerin yanında, muhacir dul ve yetimlerinin de barınması, iaşelerinin temini ve yetimlerin bakımı gibi konular çözülmesi gereken konular arasındaydı. Dolayısıyla öncelikli olarak Osmanlı topraklarına sığınan muhacirler; ev, medrese, tekke, mektep vb. mekanlara yerleştirilmeye çalışılırken, muhacirlerin dul ve yetimlerine yönelik olarak Fatih'te birçok boş ve uygun olan kamu binası, Eytâmhane ve Dulhane'ye çevrilmişti.¹⁸ Kuruma gelen dul kadınlar ve yetim çocuklar; Muhacirin dul ve eytâmhanesine yerleştirilirken, hastalar ise muhacirîn hastanesinde tedavi edilmeye başlanmıştı.¹⁹ Bu bağlamda Gülhane'de bulunan ve Eytâmhane, Dulhane ve

¹⁵Nuran Yıldırım, "Darülaceze'nin Kuruluş ve İşleyişi", *Toplumsal Tarih*, C.6, S.32, 1996, s.21; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yay., İstanbul, 2011, ss.199-205; Mustafa Aydın, "1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusana Yansımaları ve Yapılan Yardımlar", *Osmanlı Araştırmaları*, XLV, 2015, ss.209-230.

¹⁶Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul, 1996, s. 8; Komisyonun faaliyeti hakkında bilgi için bkz. Nedim İpek, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, 1991, ss. 97-133; Demirtaş, a.g.m, ss. 215-238.

¹⁷ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C.6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995, ss. 3469-3472.

¹⁸ Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, C.27, 2017, S.1, s.49.

¹⁹Yıldırım, a.g.e, s.8; *İstanbul Ansiklopedisi*, "Darülaceze", C.8, Edit. Reşat Ekrem Koçu, Hamle ve Sıralar Matbaası, ss.4242-4245.

Eytâm-ı Muhacirîn Mektebi'nden oluşan Kırmızı Kışla,²⁰ dulhane olarak önemli bir işleve sahip olmuş ve burada, birçok muhacir dul ve yetim barındırılmaya başlanmıştı.

Muhacirler için tesis edilen dulhane, hastane gibi kurumların muhacirlerin güvenliği ve sağlığı açısından zaman zaman onarılması ihtiyacı ortaya çıkıyordu. Nitekim Şehremaneti'ne gönderilen telgrafta; muhacirlerin ve İntihâb-ı Memurîn Komisyonlarının kaldığı Atik Zaptiye Dairesi'yle ve muhacirler için dulhaneye çevrilen Kırmızı Kışla'nın tamirâtı konusu gündeme gelmişti.²¹ Tamir ücretinin, muhacir tahsisatında karşılığı olmadığı için bu paranın, hazinenin tamirat masrafları ödeneğinden karşılanması gerektiği, Maliye Nezareti'ne bildirildi. Çünkü Atik Zaptiye Dairesi'nin şekerçi dükkânı altındaki kısmıyla, Kırmızı Kışla'nın bir kısmının tamir edilmemesi, burada barınan 300'ü aşkın yetim ve dudu mağdur edecekti. Bundan dolayı binaların çökmemesi için bir an önce tamir edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu binaların, hızlı bir şekilde tamiratının başlaması amacıyla 8 Nisan 1310/20 Nisan 1894 tarih ve 6 numaralı tezkire, Maliye Nezareti'ne gönderilerek, bu konuda gereğinin yapılması talep edildi.²² Nezaret tarafından bildirilen tebliğde ise bu binaların tamir masraflarının 56.000 kuruş olduğu ve bu meblağın genel muhacir masrafları için ayrılan H.1304/M.1886/87 senesi tahsisatı olan 2.500.000 kuruş civarındaki mesârif-i fevkalâde muvazenesine dahil olduğu ve gerekli olan bu ödeneğin yapılacağı ifade edilmişti.²³ Kırmızı Kışla'nın tamiri sırasında, içinde bulunan yetim ve dullar geçici olarak dikimhaneye gönderilmişti.²⁴ Maliye Nezareti'nden gelen tezkireye göre ise tamir sırasında ise maliyetin yükseldiği anlaşılmaktadır. Zira ilgili belgede, kışlanın tamiri sırasında hazineden 152.700 kuruş harcandığı belirtilmektedir.²⁵ Bu tamiratların yanı sıra Kırmızı Kışla'ya gelen su yollarının bozulması nedeniyle su sıkıntısı da yaşanmıştı. Dolayısıyla burada kalan 400 civarındaki dul ve yetim, içme suyu ve özellikle de temizlikte su sıkıntısı yaşayınca, çevresel ve bireysel kirlilikten dolayı hastalık tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Bu nedenle su yolları bir

²⁰ Bay, *a.g.m.*, s.50.

²¹ Kırmızı kışlanın tamir ihtiyacının doğmasına sebep olan en önemli etkenin ilgili dönemde meydana gelen deprem olduğu anlaşılmaktadır; BOA, İ.DH, 1316/23.1, 25RA 1312/14 Eylül 1310/26 Eylül 1894./BOA, İ.DH,1316/23.2, 28RA 1312/17 Eylül 1310/29 Eylül 1894.

²² BOA, BEO,162/12091.1, 16 (ay adı silik) 1308./BOA, BEO,697/52252, 5 CA 1313/12 Teşrinievvel 1311/24 Ekim 1895.

²³ BOA, DH.MKT,1523/86.1, 12 ZA 1305/9 Temmuz 1304/21 Temmuz 1888.

²⁴ BOA, DH. MKT, 1902/57.1, 14 CA 1309/16 Aralık 1891.

²⁵ BOA, DH. MKT,2050/13.1, 19 B 1310/6 Şubat 1893.

an önce yapılp, su ihtiyacı da karşılanmaya çalışıldı.²⁶ Onarımlar sayesinde mevcut sosyal kurumların fiziki şartları düzeltilmiş olup, muhacir dul ve yetimlerinin de barınak sorunu yaşamaları önlenmeye çalışılmıştır.

Göçlerin yaşandığı bu süreçte; Anadolu'nun pek çok yerinde dulhaneler açılarak,²⁷ İstanbul'daki dulhanelerin yoğunluğunun azaltılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Anadolu ve Rumeli kazalarından Dulhane'ye gönderilen muhtaçların "...ilânihâye yersiz ve mekânsız kalmalarını ve imtidâd-ı sefâletlerini bâis olacağı cihetle.. mahallerince hüsn-ü muhafaza ve idare..." edilmeleri gerektiği yönünde, muhacir iskân edilen Edirne, Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Adana, Halep, Suriye, Kastamonu, Sivas, Ankara, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Trabzon, Selanik, Kosova, Erzurum, Manastır, Biga, Çatalca, İzmit, Beyrut, Aydın, Konya ve İşkodra gibi vilayetlere tebliğler gönderilmişti.²⁸ Hatta bu bağlamda aşağıda yer alan vakalar emsal gösterilmişti.

Emsal gösterilen vakalar şu şekildedir; *Bosna muhacirlerinden olup iki sene önce İstanbul'a gelen ve iskân amacıyla Adapazarı'na sevk edilen Ketum Hatun, kocasının vefatı nedeniyle iki çocuğuyla dul ve kimsesiz kalmış, İstanbul'a gelerek dulhaneye kabulünü talep etmiş. Ayrıca Ketum Hatun; kocası Süleyman'ın komisyona müracaat etmeksizin, Adapazarı'na giden bir aileye tabi olup onlarla beraber ve onların izniyle Mudanya'ya gittiklerini ifade etmiş. İki sene kadar orada kaldıktan sonra, kocasının vefatından dolayı zaruret ve sefaletle düştüğü için İstanbul'a gelen vapurlardan birisine binip, elinde mürur tezkiresi ve sair bir çeşit evrak olmadığı halde iki evladıyla beraber buraya gelmiş. Bundan dolayı hatunun kimsesiz bir halde çocuklarıyla dulhaneye kabul edilmiş. Diğer vakada ise Karinabad muhacirlerinden olup iskân amacıyla Silivri'ye gönderilen, ancak kocasının vefatından dolayı dulhaneye kabulü amacıyla, Şehremaneti tarafından kabulü istenen Amine Hatun, 2 çocuğu ile bu defalık kabul edilmiş.²⁹ Ayrıca yukarıdaki tebliğde; Bu tür kişilerin buldukları yerlere iskânlarının gerekli olduğu, defalarca tebliğ edilmiş bulunduğu halde ara sıra yine tebligata mugayir durumların yaşandığı dile getirilmişti. Bundan böyle eşlerinin vefatı nedeniyle dul kalan kadınların iskân edildikleri mahallerden ayrılmasına izin verilmeyerek, eğer vefat etmiş*

²⁶ BOA, DH.MKT, 85/18.1, 27 Z 1310/30 Haziran 1309/12 Temmuz 1893./ BOA, DH.MKT, 85/18.2, 13 Z 1310/16 Haziran 1309/28 Haziran 1893.

²⁷ BOA, DH.MKT, 1723/77, 22 N 1307/11 Mayıs 1890; "...Zevcesi Hanife Hatun ile iki nefer çocuğunu bilânafaka İzmir Dulhânesinde terk eylediği..", BOA, HR.SFR (04),582/85, 13 Mayıs 1307/25 Mayıs 1891.

²⁸ BOA, DH.MKT, 1723/61, 18 Mart1306/30 Mart 1890.

²⁹ BOA, DH.MKT,1723/61.1, 22 N 1307/30 Nisan 1306/12 Mayıs 1890.

kocasına devlet tarafından arazi verilmiş ise evladiyla önceden olduğu gibi araziden faydalanmasına izin verilmesi isteniyordu. Arazi verilmeyenlere ise buldukları mahallin belediyeleri tarafından iâşe sağlanacağına dair muhacir bulunan vilayetlere gönderilen tebligatın gereğinin yapılması talep edilmişti.³⁰ Bununla birlikte bu gibi aciz ve dulların, hükümetin de şanına layık bir şekilde bakımlarının yapılması hususunun önemi üzerinde duruluyordu.³¹

Yukarıdaki örneklerden hareketle dulhanelerde yoğunluğun azaltılması yönünde Dulhanelere alınacak kadınlarda öncelikle göçmen, evsiz barksız olma ve kendisine bakacak kocası ve erkek çocuğunun olmaması şartının gözetildiği anlaşılmaktadır.³² Mesela, Filibe muhacirlerinden Hatice Hanım, Seraskerliğe gönderdiği 23 Temmuz 1890 tarihli arzuhalinde; fakir halinden dolayı çocuklarının masraflarını karşılayacak gücü olmadığını belirterek, iki kızının dulhaneye ve oğlu Hüseyin'in de Baytar Rüştüye Mektebi'ne kabul edilmesini talep etmiş. Hatice Hanım'ın talebi, ilgili kurum tarafından dikkate alınarak çocuklar, adı geçen kurumlara kaydedilmişti³³. 1890 yılında yine Şehzadebaşı'nda Kozya Mahallesi'nde mahalle halkı, kimsesiz ve fakir Bosnalı muhacir Abdullah kızı Saadet Hatun'a ön ayak olarak Sadaret'e bir ilmuhaber gönderip, komşularını dulhaneye aldirmaya çalışmışlardı.³⁴ Bu vakalara ilaveten dul kadınların, dulhanelere bireysel olarak başvuruda buldukları görülmektedir. Mesela, Vidinli Ayşe Hatun,³⁵ Sofyalı Şerife Hatun,³⁶ Çerkes Ayşe Hatun,³⁷ Çırpan muhaciri Nazife Hatun,³⁸ Matbaa-i Osmaniye'de hademe olan ve inşa edilen odanın birinde kalmakta iken oradan çıkarılan Silistrelî Ayşe Hatun,³⁹ hizmetçilik ile maişetini temin etmekte iken hasta olduğu ve barınacak bir mekanı dahi olmayan Şumnu muhaciri Atiye Hatun,⁴⁰ kocalarının vefatı üzerine üç yetimiyle sokak ortasında kalan Emine Hatun⁴¹ ve yedi yaşındaki bir yetimiyle Zıştovi muhaciri Ummuhan Hatun⁴² bunlardan bazılarıydı... Yukarıdaki örneklerin, özellikle de kadınlar özelinde düşünüldüğünde; göçün,

³⁰ BOA, DH. MKT, 1672/54.1, 14 RA 1307/8 Kasım1889.

³¹ BOA, DH.MKT,1723/61.1, 22 N 1307/30 Nisan 1306/12 Mayıs 1890.

³² Bay, *a.g.m.*, s.52.

³³ BOA, DH. MKT, 1745/6, 5 Z 1307/11 Temmuz 1306/23 Temmuz 1890.

³⁴ BOA, DH.MKT,1753/23.1, 4 M 1308/18 Ağustos 1306/ 30 Ağustos 1890.

³⁵ BOA, DH. MKT,1521/61.1, 5 ZA 1305/2 Temmuz 1304/14 Temmuz 1880.

³⁶ BOA, DH.MKT, 1613/33.1, 5 Ş 1306/25 Mart 1305/6 Nisan 1889.

³⁷ BOA, DH. MKT,196/82.1,19 ZA 1309/15 Haziran 1892.

³⁸ BOA, DH.MKT,209/17.1,15 Ş 1311/9 Şubat 1309/21 Şubat 1891.

³⁹ BOA, DH. MKT,2012/23.1, 27 RA 1310/7 Teşrinievvel 1308/19 Ekim 1892.

⁴⁰ BOA, DH. MKT,138/13.1,13 RA 1311/12 Eylül 1309/24 Eylül 1893.

⁴¹ BOA, DH.MKT,125/16.1, 21 S 1311/22 Ağustos 1309/3 Eylül 1893.

⁴² BOA, DH.MKT,13/35.1,28 Ş 1310/5 Mart 1309/17 Mart 1893.

insanlar üzerinde yarattığı çaresizliği gözler önüne sermesi bakımından dikkate değer tespitler olduğu söylenebilir.

Babıâli'nin, muhacir dul kadınlarının barınma ihtiyaçlarının giderilmesinde dulhaneler dışında barınma evleri de inşa etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Mesela 1887'de Çatalca'da iskân ettirilen Tırnova muhacirlerinden Ayşe Hatun'un, fıkara ve öksüz olmakla beraber barınacak evi olmadığından, beş yaşındaki çocuğuyla beraber emsallerinde olduğu gibi dulhanede iâşe ettirilmek üzere gönderildiği, mutasarrıflık tarafından tebliğ edilince, Muhacirîn İdare-i Umûmiyesi, Şurâ-yı Devlet kararları içerisinde yer alan "*muhacirîn hanesinde erkek evladı veya eşi olmayan kadınlara diğer muhacir hanelerinde verildiği miktarda yer verilmesi*" hükmünce bu hatunun, evlerde iskânı gerekirken, misafir olarak dulhaneye gönderilmesinin, hatunun sefaletini artıracığı düşüncesiyle, gerek hatunun gerekse emsallerinin, alınan karar doğrultusunda münasip mahallerde yer verilerek, iskân edilmesi ve mekan değişikliği nedeniyle oluşacak müşkülâtın engellenmesi yönünde Şehremaneti'ne tezkire gönderilmişti.⁴³ Bu tür müşkülâtların yaşanmaması için devletin, muhacir evlerinin sayısını arttırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1892'de devletin, dul, yetim ve öksüzler için yapılan yardımlarla, Manastır, İzmir ve Bursa gibi vilayetlerde muhacir evleri inşa etmeye çalıştığı, tespit edilmiştir.⁴⁴ Bu minvalde bir örnek vaka daha yaşanmıştı. Şöyle ki 1897'de Bulgaristan muhacirlerinden dört çocuğuyla sefalet içerisinde olan Meryem Hatun'un barınması amacıyla Dersadet'te Taşkışla Mektebi arsasında bir kulübe inşa etmesi için Muhacirîn Komisyonu ve Şehremaneti tarafından gerekli maddi yardım yapılmıştı.⁴⁵ Bu örneklerden hareketle, yapılan çalışmalar neticesinde; sefalet içerisinde bulunan dul kadınların, yetimleriyle birlikte barınma ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük bir çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Muhacir dul kadınlara yönelik sosyal yardımların yapıldığı bu dönemde dulhanelerde kalmakta olan muhacir dul kadınların yaşadıkları zorluklar nedeniyle uyum problemi yaşadığı ve olumsuz tutum sergilediği durumlarda oluyordu. Örneğin, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede, Dulhanede kalmakta iken Bursa'ya gidip döndükten sonra dulhaneye kabul edilmemesinden dolayı ortada sefalet içerisinde kalan Fatma Hatun'un olayından bahsedilmektedir. Şöyle ki Batumlu Fatma Hatun, Sadaret'e

⁴³ BOA, DH.MKT, 1432/40.1, 22 L 1304/2 Temmuz 1303/ 14 Temmuz 1887.

⁴⁴ BOA, DH.MKT, 1964/85, 26 ZA 1309/10 Haziran 1308/28 Haziran 1892.

⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1444/81.1, 18 Z 1314/8 Mayıs 1313/20 Mayıs 1897.

gönderdiği arzuhalinde; kimsesiz ve sefalet içinde olduğunu, dile getirmiş. Muhacirîn Komisyonu'na cevaben gönderilen 1 Kanunuevvel 1309/13 Aralık 1893 tarihli ve 106 numaralı tezkirede ise Batumlu Fatma Hatun'un ahvâl-i zaruretinden dolayı bu defalık dulhaneye kabul edilebileceği, ancak uslu durmasının tembih edilmesi gerektiği ve aynı davranışları tekrarlırsa hemşerileri nerede ise oraya gönderileceği ifade edilmektedir.⁴⁶ Bu konuya dair gönderilen 23 Kanunuevvel 1309/4 Ocak 1894 tarihli ezkirenin komisyonunda görüşülmesinden sonra Fatma Hatun dulhaneye alındığı görülmektedir. Ancak Hatun'un, dulhanedeki memurlar ve diğer sakinlerle her zaman tartışması ve kendisine verilen nasihatleri göz ardı etmesinden dolayı burada kalmasının uygun olmayacağı düşünülerek, dulhaneden ihraç edilip Bursa'ya sevk edilmesine karar verildi. Bunun üzerine Fatma Hatun, Bursa'ya dönmek yerine, cami avlusunda yatıp kalkmıştı.⁴⁷ Umûm Muhacirîn Komisyonu Reisi Ramazan Bey, Hatunun içinde bulunduğu hale nazaran tekrar kabul edilmesi talebinde bulundu.⁴⁸ Başka bir vakada ise 1894 yılında iki çocuğuyla dulhanede ikamet eden Vidinli Şerife Hatun'un, çocuklarından birinin kabahat işlemesinden dolayı ihraç edildikten sonra, çocuklarıyla birlikte sefalet içerisinde sokak ortasında kaldığı ve kabul edilmeleri için tekrar başvuruda bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Bu süreçte kimi zamanda muhacir kadınların saldırıya uğradığı vakalar da görülmektedir. Nitekim bir belgede; muhacir Ketum Hatun'un 1894 yılı içerisinde dulhanede kalırken, orada bulunan kadınlardan birinin saldırısına uğradığı ve saldırıyı yapan kişinin de dulhaneden ihraç edildiği dile getirilmektedir.⁵⁰ Yaşanan bu tür hadiselerde olduğu gibi dul kadınların içinde buldukları sosyo-psikolojik durumların, olayların meydana gelmesinde etkisinin olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla bu gibi durumlardan dolayı kadınların davranış bozukları sergileyerek, uyumsuzluk yaşadıkları söylenebilir.

1.b. İaşe Temini, Nakdî Yardım ve Organizasyonları

Dulhanelerin yanı sıra barınma evleri inşa eden devlet, bunların iaşelerinin de temini noktasında çaba sarf ediyordu. Mesela, Fatih'te 1883 yılında, Üçüncü Muhacirin Şubesi dahilinde bulunan aciz muhacirlere ve

⁴⁶ BOA, DH. MKT,192/30.3, 9 B 1311/5 Kanunuevvel 1309/17 Aralık 1893.

⁴⁷ BOA, DH.MKT,192/30.1, 26 C 1311/23 Kanunuevvel 1309/4 Ocak 1894.

⁴⁸ BOA, DH. MKT,192/30.2, 5 B 1311/1 Kanunuevvel 1309/13 Aralık 1893.

⁴⁹ BOA, DH. MKT, 235/35, 8 ZA 1311/1 Mayıs 1310/13 Mayıs 1894.

⁵⁰ BOA, DH. MKT, 240/9.1, 18 ZA 1311/11 Mayıs 1310/28 Mayıs 1894.

dulhanelere dağıtılmak üzere, Şerafettin Ağa vasıtasıyla tarafı hazret-i padişahiden ihsan buyrulan 360 adet nan-ı aziz(ekmek) ile 7 baş koyun teslim edilmiş ve bunlar, İkinci Daire-i Belediye çavuşları tarafından hademelere verilerek dağıtılmıştı.⁵¹ Dulhanelerde ikamet ettirilen dul ve yetimlerin gerek para gerekse yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlarının karşılanmasının yaşam koşullarının daha iyi bir hale gelmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Muhacirler içerisinde evsiz ve aciz olduklarından dolayı barınma ve işlerinin temini amacıyla Bab-ı Zabtiye'ye müracaat eden dul kadınlar, komisyona gönderilerek, ahali-i kadime hükmüne girmiş sayılıp, barınma ve işleri için bunlara Şehremaneti tarafından, otuzar kuruş maaş tahsis ediliyordu. Ancak bu miktarın aşılmasını gerektiren durumlarda ise maaş verilemeyeceği ifade edilmişti. Bununla birlikte içlerinde gidecek ve sığınacak mahalleri olmayanlarla ilgili olarak gönderilen 26 Kanunuevvel 1304/7 Ocak 1889 tarihli tezkire üzerine, Muhacirîn Komisyonu'yla yapılan yazışmalar doğrultusunda iskân edilen mahallerde muhacirlerden akrabası var olanların; işlerinin buradaki akrabaları tarafından karşılanması şartıyla, İstanbul'da kalmalarına müsaade edilmişti. Akrabası olmayanlardan taşraya gönderilenler ve İstanbul'da kalanlar arasında muhtaç oldukları tescillenener ise yerli ahalden sayılarak, bunların ihtiyaçları belediye dairelerince karşılanmıştır. Hatta ekme vb. ihtiyaçlarının duruma göre arttırılabileceği de dile getirilmişti.⁵² Örneğin, 1892 yılında üç evladıyla öksüz ve yetim kaldığı ve sefalet içerisinde olduğundan dolayı tayinat talebinde bulunan Hatice Hanım'ın ihtiyaçları karşılanmıştı.⁵³ 1893'de Gülhane'de bulunan dul kadınlar için elbise, çamaşır ve hırka gibi kıyafet yardımları yapılmış ve hatta İstanbul'daki tüccar-ı muteber sayılan Tüccar Agop Şerbetçiyan Efendi gibi esnaftan zaman zaman bu kıyafetlerin yapılması amacıyla toptan basma, Amerikan bezi ve pamuklu kumaşlar alınmıştı.⁵⁴

Dul, yetim ve öksüzlerin göç esnasında en çok sıkıntı çektiği konulardan biri de ihtiyaçlarını karşılama babında nakit ihtiyacıydı. Bu bağlamda 1880 tarihli bir belgede dul, öksüz ve yetimlerin erzak, elbise vb. ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Hazine-i Evkâf'tan Muhacir Komisyonu'na, 150.000 kuruş aktarılacağı belirtilmektedir.⁵⁵ 1890 senesinde Bank-ı Osmanî Müdüriyeti

⁵¹ BOA, Y.PRK.KOM, 4/8.1,18 Mart 1299/30 Mart 1883.

⁵² BOA, DH.MKT, 1594/1.1, 12 C 1306/13 Şubat 1889.

⁵³ BOA, DH.MKT, 2030/116.1, 24 CA 1310/2 Kanunuevvel 1308/14 Aralık 1892.

⁵⁴ BOA, DH.MKT, 2039/48.1, 16 C 1310/5 Ocak 1893.

⁵⁵ BOA, İ.DH, 800/64879, 11 RA 1297/22 Şubat 1880.

aracılığıyla Filibe’de dulhane ve medreselerde ikamet ettirilen muhacirlere verilmek üzere taraf-ı eşref cenâb-ı padişahiden ihsan buyrulan 100 liralık çek nezaret veznedarına verilip, Bulgaristan Komiserliği Baş Kitabeti’ne iletilerek Filibe şubesine verilmesi sağlanmıştı.⁵⁶ Yine aynı yıl Filibe’de dulhane ve medreselerde ikamet ettirilen muhacirîn-i islamiyenin ihtiyaçlarının karşılanması için Sadaret’ten inayet ve ihsan buyrulan 100 lira ile tertib-i mahsûsadan verilen 250 lira muhacirlere dağıtılmıştı.⁵⁷ 1895 yılında Muhacirîn Komisyonu’nun lağvından sonra muhacirîn hastane ve dulhanesinin nezaret idaresinde bulunduğu zaman zarfında haftalıklarının düzenli olarak verilmesine itina gösterilmekteydi.⁵⁸ Vidin muhacirlerinden Fatma Hatun ise Sadaret’e yazdığı 27 Eylül 1898 tarihli arzuhalinde, iki tane yetim çocuğuyla birlikte sefalet içerisinde olduğunu beyan ederek, kendisine münasip miktar maaş tahsis edilmesini talep etmişti. Bunun üzerine Sadaret’ten Şehremaneti’ne, “usul ve emsaline nazaran iktizasının ifasına himem buyrulması”⁵⁹ şeklinde tebliğde bulunulmuştu. Fatma Hatun örneğinde olduğu gibi farklı yıllar içerisinde İnebahtı Muhacirlerinden Naile Hatun kendisi ve iki yetimi için maaş,⁶⁰ kimsesiz ve sıkıntıda olan Hatice Hanım nafaka ve iâşe⁶¹ talebinde bulunurken, Aksaray civarında Kazgan Sadi Mahallesi’nde ikamet etmekteyken vefat eden Kırım muhaciri Ümmü Gülsüm Hanım’ın yetim ve öksüz iki çocuğu için mahalle imamı, muhtar ve ahalisi maaş talebinde bulunmuşlardı.⁶² Dolayısıyla muhacir yetim ve öksüzlerine yönelik bu sağduyulu davranışları, ahalinin her türlü durumda ortaya koyduğunu belgeler bize kanıtlamıştır.

Babîâli, her fırsatta birçok vesileyle muhacirlere yardım konusunu canlı tutmaya çalışmaktaydı. Mesela, 1885 yılında anasız babasız ve her yönden merhamete muhtaç ve muhacirîn dulhanesinde iâşeleri temin edilmeye çalışılan yetim muhacir çocukların sünnet ettirilmesi⁶³ ve 1878 yılının Rebiülevvel ayının 16. çarşamba ve 18. cuma ve 20. pazar günleri Beyazıt Cami’inde İâşe-i Muhacirîn Encümeni vasıtasıyla tertip edilen mevlidin davet biletlerinden elde

⁵⁶ BOA, DH. MKT, 1801/41.1, 9 CA 1308/9 Kanunuevvel 1306/21 Aralık 1890.

⁵⁷ BOA, DH. MKT, 1820/25.1,8 Ş 1308/19 Mart 1891.

⁵⁸ BOA, BEO, 586/43938.1, 19 Ş 1312/3 Şubat 1310/15 Şubat 1895.

⁵⁹ BOA, DH. MKT, 2111/22, 11 CA 1316/15 Eylül 1314/27 Eylül 1898.

⁶⁰ BOA, A.}MKT. NZD, 2/17,11 S 1266/27 Aralık 1849.

⁶¹ BOA, DH. MKT, 2030/116.1,24 CA 1310/17 Aralık 1892.

⁶² BOA, DH. MKT, 253/21, 26 Z 1311/18 Haziran 1310/30 Haziran 1894.

⁶³ BOA, Y. MTV, 18/9, 10 Ş 1302/13 Mayıs 1301/25 Mayıs 1885.

gelirin bağışlanması⁶⁴ gibi faaliyetler bunlardan bazılarıydı... Yine bu minvalde 10 Şubat 1892 tarihinde Trabzon Vilayeti'ne gönderilen tezkireyle muhacir yetim çocukların bülüş çağına erdikten sonra hem kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme hem de gerek yerli ahali gerekse muhacirlerle evliliklerini kolaylaştırmak için arazi tahsis edilmesi istenmişti.⁶⁵

2. YETİMLERE YÖNELİK SOSYAL VE EKONOMİK POLİTİKALAR

2.a. Çocukların Yetiştirilmesi ve Memuriyette İstihdamları

Osmanlı Devleti'nde çocukların başıboş bırakılmamaları, imkanlar ölçüsünde korunmaları ve iyi yetiştirilmeleri esas olduğundan, özellikle yetim çocuklar bu bağlamda değerlendirilerek, vasilik uygulamasıyla çocuğun her türlü ihtiyacı karşılanmaya çalışılmaktaydı⁶⁶. Bu bağlamda Osmanlı'da yetim çocukların evlat edinilmesi uygulaması da çocukların iyi yetiştirilmesinde kullanılan bir yöntem olmuştu.⁶⁷ Tanzimat Dönemi ile birlikte de yetim çocukların korunması politikasında 1851 yılında Eytam Nizamnamesi'nin çıkarılması ve buna dayanarak Eytam Nezareti'nin kurulmasıyla, yetimlere yönelik hizmetlerin daha muntazam yürütülmesi sağlanmaya çalışılmıştı.⁶⁸ Babiâli'nin yetim çocuklara yönelik olarak sosyal politikalar geliştirdiği bu dönemde muhacirlerin yetim çocuklarının da aynı statüde değerlendirilip, eğitim vb. alanlarda bunlara hizmet sunmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle de muhacir yetimlerinin evlatlık müessesesi sistemi içerisinde himaye edilmesini sağlama adına, basına verilen ilanlar yoluyla kamuoyunun da dikkati çekilmeye çalışılıyordu. Mesela, 20 Haziran 1878 tarihli gazetede yer alan tahrirat suretinde; Rumeli muhacirlerinden olup, komisyon tarafından Darüşşafaka'ya gönderilen öksüz çocuklardan mektebe kayıt olanlar ve bunların dışındakilerden, arzu eden ailelere evlâd-ı manevi suretiyle verileceği,

⁶⁴ BOA, MF.MKT, 54/3, 5 RA 1295/ 25 Şubat 1293/ 9 Mart 1878.

⁶⁵ BOA, DH.MKT,1921/70,11 B 1309/29 Kanunusani 1307/10 Şubat 1892.

⁶⁶ İbrahim Güler, " XVIII. yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss.31-32, 37-38.

⁶⁷ Abdülkadir İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, C.I, TTK Yay., Ankara, 1987, ss. 305-316./ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S.I, 2007, s.15.

⁶⁸ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", *Vakıf Haftası Dergisi*, S.12, 1995, ss. 46-47; Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, C.14, ss. 57-73.; Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları" *İÜİFD*, S.14, 2006, ss. 103-121; Ahmet Eryüksel "Osmanlı Devletinde Dul ve Yetimler", *Şarkiyât Mecmuası*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1998, S.8, ss. 331-344.

dolayısıyla talep edecek olan ailelerin, Darüşşafaka Müdürlüğü'ne müracaat etmesi isteniyordu. Hatta başka bir ilanda da ilgili senede Darüşşafaka'ya alınacak talebelerin; mektepte bulunan muhacir öksüzlerinden oluşacağından dolayı, dışarıdan hiç kimsenin mektebe yazılmak için mektep idaresine müracaat etmemesi ve bundan böyle gelecek muhacir öksüzlerinin de evlâd-ı manevi suretiyle talep edenlere verileceği belirtilmişti.⁶⁹ Böylece Babîâli; sosyal devlet anlayışı doğrultusunda sosyal yardım politikalarında halkın da katılımını sağlayarak, yetim ve öksüz çocukların barınma ve ihtiyaçlarının karşılanması noktasında önemli bir işlevi yerine getirmiş olacaktı.

Muhacir çocuklarının sefalet içerisinde olmaları, öksüz ve yetim durumda kalmalarından dolayı onların hayatlarını idame etmelerini sağlayıcı yönde özellikle mesleki okullara da kayıtları yapılarak bir meslek sahibi olmaları, tabiri caizse ellerinin ekmek tutması amaçlanmıştı. Dolayısıyla birçoğu, Osmanlı'da Tanzimat süreciyle beraber açılan Mekteb-i Sanayi, Mekteb-i Tıbbiye, Ziraat Mektebi gibi mesleki okullara kaydedilmişti. Tabi yoksulluk nedeniyle bu okulların daha çok yatılı ve meccanî bölümlerine kaydedilmişlerdi. Okullara kayıtları sırasında bir takım idari ve maddi pürüzler yaşanmış olsa da, bu sorunlar ilgili kurumlar tarafından çözümlenerek çocukların okullara kayıtları yapılmıştı. Okullara kayıtlarıyla beraber eğitimlerine başlayan çocukların maddi olarak elbise, kitap vb. bütün ihtiyaçları karşılanmış, öğretmen temin edilerek dersler en iyi şekilde işlenmeye çalışılmıştı.⁷⁰ Tabi bu sürecin akabinde en önemli unsur mezun aşamasına gelmiş olan bu çocuklara, bir sonraki adım olan geçimlerini sağlayabilecek bir iş temin edebilmektir. Bu doğrultuda Babîâli'nin, muhacir çocuklara kol kanat gerdiği görülürken, mezun olan çocuklar, memuriyette istihdam edilmeye çalışılmaktaydı. Bu bağlamda ilgili belgelerde bu meseleye dair birçok gelişmeye tanık olunmaktadır. Şöyle ki Girit muhacirlerinden Mustafa ile Mekteb-i İdadi mezunlarından mühtedi Şakir, zaruretlerinden dolayı hallerine uygun bir hizmette istihdam edilmeleri yönünde Konya Vilayeti'ne arzuhallerini iletmişlerdi. Bu arzuhalde; mühtedi Şakir, sekiz sene önce ihtida etmiş olduğunu, Adana Mekteb-i İdadisinde tahsilini tamamlayarak, İstanbul'a geldiğini dile getirmiş ve kimsesiz olduğundan dolayı bir nahiye müdürlüğüne tayin edilmesi talebinde bulunmuştu. Mühtedi Şakir'in haline münasip bir hizmette istihdamı ile ilgili

⁶⁹*Ceride-i Havadis*, 19 C 1295/20 Haziran 1878, Nr.3736.

⁷⁰Kerim Tiryaki- Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklarının Sosyal Hayata Entegrasyonunda Eğitim Meselesi (19.Yüzyılın İkinci Yarısında)", *Tarih ve Günce Dergisi*, S.7, 2020/Yaz, ss.323-358.

olarak 23 Teşrinisani 1316/6 Aralık 1900 tarihli ve 2923 numaralı tezkire gönderilmiş, muhacir Şakir'in Mekteb-i İdadi mezunlarından olması nedeniyle vilayet dahilinde açılacak bir nahiye müdüriyetine tayiniyle alakadar olunması talep edilmişti.

Girit muhacirlerinden olup Davud Paşa Mahallesi'nde Hakimoğlu Ali Paşa Türbesi karşısındaki hanede kiracı olarak oturan Mustafa'nın ise Şehrameti'nde münasip bir memuriyete istihdamı ile ilgili arzuhaline karşılık, 23 Teşrinisani 1316/6 Aralık 1900 tarih ve 2923 numaralı tezkire buyrulularak Mustafa'nın, "emanet celilerince haline münasip bir hizmette istihdamıyla ikdar ve keyfiyetin işar" buyrulması talep edilmişti.⁷¹ Vidin muhacirlerinden Kadri Efendi de Aydın Vilayeti'ne gönderdiği 4 Şubat 1894 tarihli telgrafında, İzmir Mekteb-i Sanayi'inden mezun olduğunu ve sefalet içerisinde bulunmasından dolayı mektep bünyesinde bekçilik gibi bir memuriyete istihdam edilmesini talep etmişti.⁷² Devletin sosyal politikalar bağlamında muhacirlere yönelik sarf ettiği hizmetlere bakıldığında; bu taleplerin ilgili dönemde karşılık bulduğu, muhtemeldir.

Göreve getirilecek çocuklar, muhacir ve istisnai hale sahip de olsalar da eğitim alanında gerek muallimlik gerekse idarecilik görevlerine tayin edilecekleri zaman, çocuklarda gerekli liyakatin arandığı anlaşılmaktadır. Liyakat bağlamında da hem ders niteliği hem de sınav başarısının dikkate alındığı görülmektedir. Nitekim 1876 yılında Selova Kazası muhacirlerinden Hoca Salih Efendi'nin münhal olan Sultan Mehmet Mekteb-i İbtidaiyesi Muavin-i Saniliği'ne tayinine talebine dair cevaben; usul ve nizamına uygun bir şekilde gerekeni yaptığı takdirde, tayin edilebileceği ifade edilmişti.⁷³ Ayrıca bu tür mekâtib-i ibtidaiyede muallim veya muavinlik edeceklerin Darümuallimîn-i Sıbyan'da tahsillerini tamamlamaları veya tahsil şartları olan Kuran-ı Kerim kıraâtı, ulumû'd-diniye, ilmihal, Osmanlı tarihi ve coğrafyasından yapılacak sınavı geçmesi gerektiği belirtilmişti.⁷⁴ Böylece çocukların; bu bilimlerin ekserisinden sınavları verdiği takdirde bir ibtidaiye mektebi muallimliği veya muavinliğini hak edebileceği, dile getirilmişti.⁷⁵

⁷¹ BOA, DH.MKT, 2441/30.1, 29 Şaban 1318/9 Kanunuevvel 1316/ 22 Aralık 1900.

⁷² BOA, DH.MKT, 203/9,28 B 1311/23 Kanunusani 1309/ 4 Şubat 1894.

⁷³BOA, MF.MKT, 52/31, 1Z 1293/6 Kanunuevvel 1292/18 Aralık 1876.

⁷⁴Buradaki belirtilen kaide ve dersler öğretmenler okulların ilgili dönemde herkes için gerekli gördüğü uygulamaydı; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, ss.145-146.

⁷⁵ BOA, MF.MKT, 52/31, 1Z 1293/6 Kanunuevvel 1292/ 18 Aralık 1876.

Karamürsel'de Sarıkum adlı mevkide Bosna muhacirlerinin teşkil eylediği mahallerde yeniden inşa edilen cami ile mektebin imamet ve muallimliği için mahallince münasip bir muallimin bulunması zorunluluğu doğduğunda, 40 kuruş maaşla görev yapabilmesi için Boşnak Hüseyin Efendi'nin kendisine, yapılacak sınavda yeterli olduğu takdirde muallimliğe seçileceği bildirilmişti. Bunun üzerine yapılan sınavda başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Zira tayin işlemlerindeki maaş ve atama işlemleri bunu kanıtlamaktadır. Şöyle ki muallimliğe ait olan 40 kuruşun mesârif tahsisatından karar-ı âli gereğince ödeneceği ve bu hizmete tayin edilecek zatın ismiyle işe başlama tarihinin tebliğ edilmesi gerektiği, 31 Teşrinievvel 1308/12 Kasım 1892 tarihli ve 52 numaralı tahriratta belirtiliyordu. Buna cevaben mahal ve kaymakamlıktan gönderilen 27 Mayıs 1309/ 8 Haziran 1893 tarihli ve 102 numaralı tahriratta ise bu hizmete Boşnak Hüseyin Efendi adında birinin tayin edildiği ve 28 Kanunusani 1308/9 Şubat 1893 tarihinden itibaren işe başladığı bildirilmişti. Daha sonra Hüseyin Efendi'nin, maarif muhasebesi tarafından kaydının yapıldığı ve belirlenmiş olan maaşın, kendisine verilebileceği, Maarif Muhasebesi Memurluğu tarafından Rüştüye Muallimliği Evvelliği'ne gönderilen tebliğden anlaşılmaktadır.⁷⁶

Babıâli'nin, memuriyetlerde liyakat noktasında görevden ayrılanın yerine aynı düzeyde ehliyetli kişileri tayin etme prensibinin, muhacirler için de geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanpazarı muhacirlerinden ve dersiâm hocalarından olan Hacı Mustafa Efendi ile alakalı olarak Suriye Valiliği'ne gönderilen 5 Şubat 1890 tarihli bir tezkirede, Hacı Mustafa Efendi'nin dersiâm hocalarından olduğu, muhacirin komisyonunca hanımı ve çocuklarıyla birlikte Suriye'ye iskan edilmek amacıyla gönderileceği ve zaruri halinden dolayı haline ve liyakatine uygun bir mektep hocalığında vazifelendirilmesi talep edilmişti.⁷⁷ Yaşanan bu gelişmeler, eğitim alanında liyakat sahibi olmanın önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca okuduğu Mekteb-i Tıbbiye'den ebelik diploması alacak olan Varna muhacirlerinden Oniko da mesleki tecrübe kazanmak amacıyla olsa gerek Haseki Nisa Hastanesi'nde meccanen hizmet etmek üzere kabulü niyazını 23 Kanunusani 1310/4 Şubat 1895 tarihli arzuhalinde dile getirmişti. Oniko'nun bu talebinin Şehremaneti tarafından ilgili kurumlara iletildiği ve bu

⁷⁶ BOA, MF.MKT, 182/131, 24 Z 1310/26 Haziran 1309/ 8 Temmuz 1893.

⁷⁷ BOA, DH.MKT,1695/70.1, 14 C 1307/24 Kanunusani 1305/ 5 Şubat 1890.

isteğinin yerine getirilmesi noktasında "...icabının ifasına himem aliye-i düstûriyesi derkâr buyrulduğu..." anlaşılmaktadır.⁷⁸

Memurluklara tayin konusunda her ne kadar liyakat göz önüne alınarak muhacir de olsa nitelikli kişiler alınmaya çalışılırken, olayın ekonomik boyutu da göz ardı edilmemiştir. Örneğin, 1889'da Kepsut Nahiyesi Mekteb-i Rüştîyesi yazı mualliminin devamsızlığından dolayı azledilmesiyle boşalan bu göreve muhacirinden Osman Efendi tayin edilmişti. Osman Efendi'nin memuriyetinin tasdik edildiği, tayin muamelesinin yerine getirildiği belirtilirken, başka bir memuriyeti yoksa kadılık aidatının sandık mahsusuna gönderilmesi ve iâşe maişetiyle yola çıkış tarihlerinin bildirilmesi gerektiği belirtilmişti. Muhasebeden cevaben gelen telgrafta ise Osman Efendi'nin daha önce farklı bir memuriyeti bulunduğu için ilk maaşının yarısının % 5'inin tekaüd sandığına gönderilmesi, işe başlama ve kendinden önceki şahsın görevden alınması tarihlerinin de bildirilmesi isteniyordu.⁷⁹

Devletin, memuriyet atamalarında maaş vb. harcamalarda itinalı davrandığı anlaşılmaktadır. Hatta bazen de memuriyet sayısında tasarrufa giderek maddi külfeti azaltmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim 1892 yılında Bosna muhaciri Derviş oğlu Mehmet'in, Karamürsel Kasabası'nda Sarıkum adlı mevkide Bosna muhacirlerinin teşkil ettiği mahalde inşa edilen cami ve mektebin imam, hatip ve muallimlerine birer miktar maaş tahsis edilmesine dair talebine karşılık, Meclis-i Vükelâ'dan gelen cevapta; bu hizmetler için ayrı ayrı adamların tayini yerine, diğer köylerde olduğu gibi bütün hizmetlerin münasip bir zatın uhdesine verilmesi istenmişti. Bu hizmete karşılık olarak da verilmesi düşünülen 80 kuruşun yarısının Evkâf-ı Humayûn Hazinesi'nden, diğer yarısının da maarif tahsisatından verilmesi gerektiği belirtilmişti. Ayrıca bu hususlar ilgili kurumlar olan Evkâf-ı Humayûn ve Maarif Nezareti'ne iletilmişti.⁸⁰

Memuriyete alınacak muhacirlerde liyakat, maaş ve sınav başarısı gibi unsurlara ilave olarak üzerinde durulan diğer ve en önemli olan husus, bunların yoksulluk ve sefalet içerisinde olmalarıydı. Bu bağlamda Çerkes muhacirlerden Ahmet, Maarif Nezareti'ne ilettiği 21 Haziran 1894 tarihli arzuhalinde, "ıyalı ve kendisinin fıkara olduğundan" münasip bir miktar maaşla Mekteb-i

⁷⁸ BOA, DH. MKT, 341/2.1, 28 L 1312/11 Nisan 1311/23 Nisan 1895./ BOA, DH. MKT, 341/2.2, 1 Eylül 1311/13 Eylül 1895.

⁷⁹ BOA, MF. MKT, 109/109, 13 ZA 1306/11 Temmuz 1889.

⁸⁰ BOA, MV, 70/1, 25 L 1309/10 Mayıs 1308/23 Mayıs 1892./ BOA, BEO, 20/1462.1, 19 ZA1309/3 Haziran 1308/ 15 Haziran 1892./ BOA, BEO, 20/1462.2, 25 L1309/23 Mayıs 1892.

Mülkiye-i Şahâne'nin gece bekçiliğinde istihdam edilmesini talep etmiş,⁸¹ Üsküp Kasabası'nda ikamet etmekte olan İvranya muhaciri Hafız Süleyman ise Maarif Nezareti'ne gönderdiği 7 Eylül 1896 tarihli telgrafında, Üsküp Kasabası'ndaki Meddah adlı Mekteb-i İbtaiye'de muallim-i sani vazifesini ifa ettiğini ve kendisine tahsis edilmiş olan 100 kuruş maaştan başka bir geliri olmadığından, bu maaşla geçinemeyip sefalet çekmekte olduğunu, beyan etmişti. Bundan dolayı kazada veya vilayet dahilinde bulunan bir mektebin boş olan muallim-i evvelliğine tayinini istirham etmişti. Hatta bu vazifeyle alakalı imtihana da hazır olduğunu dile getirmişti. Bunun üzerine Hafız Süleyman'ın arzuhaline karşılık olarak "iktizasının ifasına himmet"⁸² buyrulması şeklinde bir cevapla, Süleyman'ın talebinin olumlu karşılandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra muhacirlerin memuriyete istihdam edilme taleplerinde olumlu netice alamadıkları durumlarda yaşanmış olup, 1889'da Belgrat muhacirlerinden Mehmet Hasip'in "şu aralık açıktaki ve hali zarurette olduğundan" dolayı belediye dairelerinde haline münasip bir memuriyete tayin edilme isteği, "mevcut müstahdemlerin bile açığa çıkarılması gerektiği bir zamanda" şeklindeki -muhtemelen ekonomik-sebebe dayalı olarak "açıktan bir hizmete tayini hususundaki" isteği kabul görmemişti.⁸³ Böyle durumların yaşanmasında ilgili yıllarda devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntıların etkili olduğu muhakkaktır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı siyasi gelişmeler neticesinde yaşanan göçler, muhacirler adına pek çok sorunun yaşanmasına yol açmıştı. Bu sorunlardan biri de dul ve yetimlerin barınma ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanması, yetimlerin ise evlatlık verilme vb. korunma yöntemleri ile bakımlarının sağlanması ve onların bir meslek sahibi olmalarını sağlamaktı. Dolayısıyla Devlet adamları muhacirlerin iskânı sürecinde bu sorunların çözümlenmesi amacıyla, öncelikle olarak dulhaneler açarak, dul ve yetimlerin barınma ihtiyaçlarını giderme yoluna gittiği görülmüştür. Devletin, dulhanelerin inşasından önce, mevcut binaların onarılması çalışmalarına başladığı ve bu bağlamda bünyesinde dulhane, eytamane ve hastane bulunan Kırmızı Kışlanın tamiri ile barınak sorununu halletmeye çalıştığı tespit

⁸¹ BOA, BEO, 423/31684.1, 17 Z 1311/9 Haziran 1310/21 Haziran 1894.

⁸² BOA, BEO, 1178/88297.1,29 RA 1316/5 Ağustos 1314/ 7 Eylül 1896.

⁸³ BOA, DH.MKT, 1635/111, 8 ZA 1306/24 Haziran 1305/ 6 Temmuz 1889.

edilmiştir. Ancak binanın oluşan ihtiyaca cevap veremediği, dolayısıyla dulların barınabileceği evler inşa edilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır. Hatta tespitlerimiz arasında İstanbul'da yoğunluğun oluşmaması amacıyla Anadolu'da pek çok vilayette dulhanelerin yapılması yoluna gidildiği görülmüştür. Yapılan bu çalışmalar sayesinde, barınma sorununun halledilmesi yönünde büyük bir aşama kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Dul ve yetimlerin barınma ihtiyaçlarının karşılanması faaliyetlerinin yanı sıra bu mekanlarda yaşayacak olanların işlerinin sağlanması ve ayrıca onların farklı ihtiyaçlarını karşılamaları amacıyla da nakdî yardımların en iyi şekilde yapılmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Tabi ki bu süreçte yaşamsal ihtiyaçları karşılanan muhacir dullarının, dulhanelerde kalırken uyum problemleri yaşadığı görülmüştür.

Öksüz ve yetimler noktasında ise öncelikle onların, Osmanlı geleneksel sistemi içerisinde yer alan ve uygulanan evlatlık verilme, vasilik gibi sosyal koruma ve himaye etme gibi hizmetler ile iyi bir şekilde eğitilmelerine ehemmiyet gösterildiğine dair bulgulara rastlanılmıştır. Yetimlerin bakım ve himayelerinden sonra onların bir meslek sahibi olmaları ve memuriyette istihdam edilmeleri yönünde çalışmalar yapıldığına da tanık olunmuştur. İstihdam hizmetinde ise zaman zaman kontenjan sorunu yaşanırken, devletin istihdam hizmeti sırasında muhacir de olsa liyakat hususuna dikkat ettiği görülmüştür. Buna ilaveten Devletin, istihdam edilecek muhacirlerin, özellikle de sefalet içerisinde olmasına dikkat ettiği göze çarpmıştır. Buradan hareketle günümüzde dahi göçmenlerin bu tür sorunlar yaşadığı ve devletlerin bu sorunları çözmeye çalıştığı göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin ilgili yıllarda yaşanan sorunlara kayıtsız kalmayarak, sorunları çözmede büyük bir çaba sarf ettiği ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Valâ

A.}MKT.MVL, 141.17.

Babıâli Evrak Odası

BEO, 162/12091.1,697/52252, 586/43938.1, 20/1462.1, 20/1462.2, 423/31684.1, 1178/88297.1.

Bab-ı Defteri Başbakanlık Defterleri

D.BŞM.d, 9059.

Dahiliye Mektubî Kalemi

DH.MKT,1523/86.1, 1902/57.1, 2050/13.1, 85/18.1, 85/18.2, 1723/77, 1723/61, 1672/54.1, 1723/61.1, 1635/111, 1745/6, 1753/23.1, 1521/61.1, 1613/33.1,196/82.1, 209/17.1,2012/23.1,138/13.1, 125/16.1, 13/35.1, 1964/85, 1432/40.1, 1444/81.1, 192/30.3, 192/30.1, 192/30.2, 35/35, 240/9.1, 1594/1.1, 2030/116.1, 2039/48.1,1820/25.1,1801/41.1, 2111/22, 2030/116.1, 253/21, 1921/70, 2441/30.1, 203/9, 1695/70.1, 341/2.1, 341/2.2, 1316/23.1, 1316/23.2, 800/64879.

Hariciye Sefaret Sofya

HR.SFR (04),582/85.

Maarif Nezareti Mektubî

MF. MKT, 109/109, 54/3, 52/31, 52/31, 182/131.

Meclis-i Vükela

MV, 70/1.

Yıldız Mütenevvi Maruzat

Y.MTV, 18/9.

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı

Y.PRK.KOM,4/8.1.

II. Süreli Yayın

Ceride-i Havadis, 19 C 1295/20 Haziran 1878, Nr.3736.

III. Araştırma Eserler

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi (Göç)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

AYDIN, Mustafa, "1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusana Yansımaları ve Yapılan Yardımlar ", *Osmanlı Araştırmaları*, XLV, 2015.

BAY, Abdullah, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, C.27, S.1, 2017.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 1997.

ÇANLI, Mehmet, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, C.14, 2002.

DEMİREL, Muammer, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *TAED (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, S. 37, 2008.

DEMİRTAŞ, Mehmet, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, 2009.

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C.6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995.

ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996.

ERYÜKSEL, Ahmet "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", *Şarkiyât Mecmuası*, Çantay Kitabevi, S.8, 1998.

GÜLER, İbrahim, " XVIII. yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

İNAN, Abdülkadir, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, C.I, TTK Yay., Ankara, 1987.

İPEK, Nedim, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, 1991.

- _____, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1878), TTK Yay., Ank, 1994.
- İstanbul Ansiklopedisi, "Darülaceze", C.8, Edit. Reşat Ekrem Koçu, Hamle ve Sıralar Matbaası, İstanbul, 1966.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin Goc ve İskân Politikaları" *Osmanlı'da İskân ve Göç* Edit. N. İpek ve M. Taşt Emir, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2013.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2004.
- KOCACIK, Faruk, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yay., İstanbul, 2011.
- ÖZCAN, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları" *İÜİFD*, S.14, 2006.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Resimlerle 93 Harbi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1969.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım Ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara 1997.
- TİRYAKİ, Kerim, Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklarının Sosyal Hayata Entegrasyonunda Eğitim Meselesi (19.Yüzyılın İkinci Yarısında)", *Tarih ve Günce Dergisi*, S.7, 2020.
- YAZICI, Hakkı, Muammer Demirel, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'inden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *TAED, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S.29, 2006.
- YAZICI, Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S.I, 2007.
- _____, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", *Vakıf Haftası Dergisi*, S.12, 1995.
- YILDIRIM, Nuran, "Darülaceze'nin Kuruluş ve İşleyişi", *Toplumsal Tarih*, C.6, S.32, 1996.
- _____, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul, 1996.
- YILMAZ, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskan Politikası", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 347-378.

Geliş Tarihi: 10 Eylül 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

OSMANLI İNŞA SEKTÖRÜNDE KİREMIT ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ (1500-1790)

Zafer KARADEMİR*

Öz

Osmanlı imparatorluğunun kiremit üretimi, tüketimi ve kiremitçi esnafı bilimsel bir araştırmaya konu olmamış veya daha çok Mimarlık Tarihi ve Sanat Tarihi alanlarının bakış açılarıyla kendilerinden bahsedilmiştir. Bu çalışma daha önce Osmanlı inşaat sektöründeki üretim-tüketim düzenini incelemek gayesiyle, kireçhanelerle başlatılan bir dizi araştırmanın ikinci halkası şeklinde düzenlenmiştir. Makale yeniçağ sürecinde Osmanlı kiremit üreticilerini, onların çalışma mekanlarını, üretim ve pazarlama yöntemlerini, sektörün fiyat politikası ile sorunlarını incelemektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtlarının desteğiyle, bu büyük imparatorluğun makro iktisat politikalarının kiremit sektöründeki mikro yansımaları gözlemlenmiştir. Merkezi bürokrasinin ısrarla uygulamaya gayret ettiği mali kuralların sahadaki uygulamaların örnekleri çalışma içerisinde ele alınmıştır. Başta İstanbul olmak üzere inşaat sektörünün 16. yüzyıldan itibaren ekonomik hayata getirdiği canlılık kiremithaneler üzerinden görülmektedir. 18. yüzyılın Osmanlı ülkesindeki inşaa bakımından faal bir sürece işaret ettiği yönündeki bilgiler, eski ve yeni literatür ile sözü edilen arşiv dökümanlarının elverdiği ölçüde yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, yeniçağ, inşaat, kiremithaneler, kiremitçi esnafı

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sivas, (zaferkarademir58@gmail.com). ORCID ID: 0000-0003-0179-4589.

TILE PRODUCTION AND CONSUMPTION IN THE OTTOMAN CONSTRUCTION SECTOR (1500-1790)

Abstract

The tile production, consumption and the tile artisans of the Ottoman Empire was not investigated in any scientific study or mostly mentioned by the perspectives of Architecture History and Art History. This study was designed as the second stage of a research series which was had being started with the lime factories of which aim is to investigate the production-consumption order of the Ottoman building sector. The article is examines the tile producers of the Ottomans, their workplaces, their methods of production and marketing, the price policy and the problems of the sector. Reflects of the macro economy politics of this big empire in the lime sector was observed with the support of the archive registers of the Presidency of the Republic of Turkey Ottoman Archives. The practices of the financial rules those the central bureaucracy has been trying to apply persistently in the field were also investigated in the study. The liveliness which was brought by the construction industry, especially Istanbul, to the economic life since the 16th century, is observed through the factories of the tiles. The information about that the 18th century accepted as an active process in the building in the Ottoman country were reevaluated as much possible as the old and news literature and the archival documentaries allow.

Keywords: Ottoman, The New Age, building, tile factories, tile artisan

Giriş: Dünya Tarihinde ve Osmanlı Ortaçağında Kiremit

Kiremit ham olarak elde edilen killi toprağın suyla çamur haline getirildikten sonra belirli tekniklerle pişirilmesi suretiyle imal edilen bir inşa malzemesidir. Görece basit tekniklerle yapılması nedeniyle bu değerli meta en erken devirlerden itibaren insanlık tarihinde kullanılagelmiştir. Kiremitin ilk olarak ne zaman ve nerede kullanıldığı bilinmemekle beraber aynı tekniklerle elde edilen tuğlanın kiremitten hemen önce üretildiği ifade edilmektedir. Bu dönem Neolitik Çağa kadar indirilir.¹ Çatıların tuğla benzeri sağlamlıkta bir madde ile kapatılması ihtiyacından sonra kiremit yapılarda yerini almaya başlamıştır. Antik çağda özellikle Nil, Dicle ve Fırat gibi alüvyonlu toprağın

¹ Ferhat Arslan, "Tuğla Ve Kiremit Sanayisinin Arazi Kullanımına Etkisi: Turgutlu Örneği", *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Turgutlu, 2018, s. 963.

kolayca elde edildiği bölgeler bu alandaki ilk örneklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Roma imparatorluğundaki üreticiler ise tuğla ve kiremiti belli standartlara ulaştırmışlardır. Anadolu da eski çağlardan itibaren tuğla ve kiremitin yapılarda bolca kullanıldığı kadim coğrafyalar arasında yerini almıştır. Örneğin Mersin ili sınırları içinde Boğsak Adası'ndan Geç Antik dönemde, düşük kalitede olsa da yapılarda kiremit kullanılmıştır.²

Kiremit üretimi tarihsel süreçte ilerleme kaydetmiştir. Osmanlı coğrafyasında da bu alandaki gelişmenin izleri takip edilebilmektedir. Bizans medeniyetinin Anadolu'da kiremitin kullanımındaki ilerlemeci rolü dikkat çekicidir. Kiremit sadece görünür üst yapılarda değil, duvarların iç yapılarının güçlendirilmesi gibi kapalı uygulamalarda da Bizans geleneğinde önemli bir yer edinmiştir.³ Meskenlerin yanısıra Bizans saraylarında ve önemli devlet binalarında kiremit örtülü yapılar yer almaktaydı.⁴ Her ne kadar Selçuklu devrinde daha çok toprak örtülü binalar yaygın ise de⁵ Beylikler devri kiremitin yapılarda yoğun olarak kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bigadiç'teki 14. yüzyıla tarihlenen ve Karesi kökenli olduğu düşünülen Oğul Bey Türbesi'nin külah örtüsünün orijinal kiremitleri halen durmaktadır.⁶

Bizans, Beylikler, Anadolu Selçuklu hatta İran, Kuzey Mezopotamya ve Kafkasya geleneklerinden beslenen ve bir *mimari sentez* olarak değerlendirilen⁷ Osmanlı mimarisi en erken yapılarında bu malzemeyi kullanmayı ihmal etmemiştir. Bilhassa camiler, kurşunun askeri önemi ve maliyetli olması nedeniyle⁸ kiremit örtülü çatılarla kapatılmıştır. En eski Osmanlı yapısı olarak bilinen İznik Hacı Özbek Camii'nin (1333) kiremit örtülerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.⁹ İznik'te 1334 yılına tarihlenen Çarşı Mescidi'nin

² Metin Eroğlu, Ali Akın Akyol, "Antik Yapı Malzemesi Olarak Tuğla ve Kiremit: Boğsak Adası Bizans Yerleşimi Örnelemi", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Sayı 20 (2017), s. 158.

³ S. Yıldız Ötügen, "Bizans Duvar Tekniği'nde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 395.

⁴ İstanbul'da Kutsal Roma Germen İmparatorluğu elçilerinin kaldığı Elçi Hanı'nın kiremit örtülü yapıları için bkz: Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul Kent- Saray- Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 56.

⁵ Filiz Aydın, "Sinop Alâiye (Süleyman Pervane) Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: X, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 279.

⁶ Hatice Uçar, "Balıkesir'de Beylikler Dönemi Mimari İzi Oğul Paşa Türbesi", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, 2015, s. 95-97.

⁷ Ali Uzay Peker, "Osmanlı Mimarisinde Yaratıcılık: Amasya Örnekleri", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 53.

⁸ Gülsün Tanyeli, Kani Kuzucular, "Osmanlı Mimarlığında Çift Örtü Sistemi", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyıl Uluslararası Bir Miras*, İstanbul, 1999, s. 106.

⁹ John Freely, *A History of Ottoman Architecture*, Southampton, 2011, s. 56.

tuğla örümlü kubbesi kiremit ile kapatılmıştır.¹⁰ 1388 tarihli İznik Nilüfer Hatun İmareti'nin kiremit örtüsü aynı zamanda bir süsleme ögesi olarak renklendirmede kullanılmıştır.¹¹ Bu kadar yaygın kullanımıyla birlikte Osmanlılar, zamanla küçük ve konkav kiremitlere standartlar getirmişler ve ilk kez Fatih devrinde büyüklük ölçüleri resmi değerlerle belirlenmiştir.¹²

Anadolu Osmanlılarca alt ve üst yapı yatırımlarıyla zenginleştirilirken kiremitli yapılar da inşa edilmekteydi.¹³ 15. yüzyıl çatılarda kiremit örtülerin çok daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı dönem olarak kabul edilmektedir.¹⁴ Balkanların Türk -İslam eserleriyle donatıldığı zamanlarda da kiremitten yoğun olarak faydalandığı görülmektedir. Örneğin 1484 tarihli Saraybosna Yahya Paşa Camii çatısı kiremitle örtülmüştür.¹⁵ Böylece toprak örtü yerine kiremit örtü ile çatısı kapatılan yapılar daha sağlamlaştırılmıştır. Ayrıca yapıları, eski toprak örtülerini kaldırmadan kiremitle örtmek de mümkün olduğu için bu değerli metanın kullanımı daha fazla yaygınlaşmıştır. Öyle ki, soğuk ve don olayları sık görülen kimi iklimlerde, hatta pek tercih edilmese de hamamlarda bile, örtü malzemesi olarak kiremit tercih edilmiştir. 1609 yılına tarihlenen Üsküdar Ağa Hamamı bunlardan biridir.¹⁶

Genel hatları ile kiremitin geçmişinden bahseden yukarıdaki satırlardan sonra bu çalışmanın amacı ve metodu birkaç cümle ile verilebilir. Modern dönem Osmanlı tarihçiliğinde, arşiv malzemeleri ve diğer bilgi kaynaklarına artık kolay bir şekilde ulaşılması daha önce incelenmiş ya da incelenmemiş pek çok alanının derinlemesine araştırılmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı yapı ve inşa tarihinin de böyle bir özelliği vardır. Alandaki çalışmaların daha çok Mimarlık ya da Sanat tarihi disiplinlerinin yöntemleri ve kavramlarıyla yazılması nedeniyle, kiremit sektörünün genel tarihsel süreçteki konumu ve iç yapısı incelenmiş değildir. Dolayısıyla bu makale Osmanlı yapı ve inşa

¹⁰ Saim Ülgen, "İzmir'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 1, Ankara, 1983, s. 56

¹¹ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 2. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 11.

¹² <http://tukder.org.tr/wp-content/uploads/tugla-ve-kiremit.pdf>.

¹³ Örneğin Seyitgazi bölgesinde bilhassa kamusal ve dini amaca hizmet eden yapılarda, 15. yüzyılda çatılarda alaturka kiremit kaplama bir hayli yaygındı. Örnekler için bakınız (bkz): Filiz Aydın, "Seyitgazi Aslanbey Köyünde 'Şeyh Şücaeddin' Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 215, 216.

¹⁴ Yılmaz Önge, "Anadolu'da XIII.- XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 294.

¹⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: III, (Tıpkıbasım) Ankara, 2006, s. 197.

¹⁶ Özkan Ertuğrul, "Ağa Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 93.

malzemeleri tarihine ait daha önce ilk örneği yayınlanmış olan kireç ve kireçhaneler ile ilgili çalışmanın¹⁷ ikinci halkası niteliğindedir. İmparatorluğun makro iktisat ilkelerinin kiremit üretim ve tüketimindeki yansımaları, kağıt üzerindeki politikaların gerçek iktisadi yaşamdaki uygulanabilirliği, sektörün içinden elde edilen bilgilerle anlaşılmasına çalışılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin defter ve perakende evrak koleksiyonları sahanın el değmemiş verilerini sağlamada vazgeçilmez konumdadır. Daha çok örneklendirme ve kanıt gösterme şeklinde ele alınan arşiv malzemelerinin desteği çalışmanın bel kemiğini oluşturdu. Ayrıca mevcut literatürün katkıları ile kiremit üretimi gibi oldukça faal bir sektörün emekçilerinin kimlikleri, üretim ve tüketimde öne çıkan odaklar ve nihayet sektörde yaşanan mali krizlerin nasıl aşıldığı gibi temel sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu gayelerle kaleme alınan makale, teknik ayrıntılara ve arşiv malzemelerinin sert dokusuna çok fazla kendini kaptırmadan genel değerlendirmeler de yapmaktadır. Bilhassa İstanbul'un hem üretim hem de tüketim sahasında nasıl öne çıktığına dair örnekler değerlendirilirken sektörün taşradaki işleyişi de anlaşılmasına çalışılmaktadır. Kiremit sahasında uygulanan, başta vergilendirme olmak üzere temel iktisadi politikalar son olarak yakından bakılan konulardır. Çalışmanın ilgilendiği dönem 16. yüzyılın başları ile 19. yüzyılın sonları arasında kalan yeniçağ zaman dilimidir.

1.Osmanlı Yeniçağ Yapılarında Kiremit Kullanım Alanları

Kiremitin yüksek ateşe ve suya karşı mukavemeti, kaplama bakımından kurşuna göre kolay ve ucuza mal edilmesi kullanım alanlarının bir hayli geniş olmasını sağlamıştır. Yazın serin, kışın sıcak tutucu özelliği de onun sıklıkla tercih edilmesinin nedenleri arasındadır. Yine yağmur sızdırmaması ve nem ya da güneş gibi çürütücü etkilere karşı sağlam kalabilmesi özellikle çatı kaplamalarda en çok tercih edilen ürünler arasında olmasını sağlamıştır. Nemden korunma sadece gıdalar için değil, savaş araç gereçlerinin paslanmaması için de gerekiyordu. O yüzden Segedin Kalesi'nde olduğu¹⁸ gibi

¹⁷ Bkz: Zafer Karademir, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Kireç Üretimi ve Tüketimi", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2018, Sayı:19, s. 545-574.

¹⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Mühimme Defteri No: 3, Hüküm No: 1157, Hicri Tarih: 16 Şaban 967; Miladi Tarih: 22 Mayıs 1560. Bundan sonra: *BOA, MD 3/1157, 16 Şaban 967, 22 Mayıs 1560*. Arşiv belgelerinde defter grupları verilirken Defter No/Hüküm No/ Hicri Tarih/Miladi Tarih şeklinde; perakende evraklar verilirken Dosya No/Gömlek No/Hicri Tarih/Miladi Tarih şeklinde dipnotlanmıştır. Arşiv fonlarının açık künyeleri Kaynakça kısmında olup, mükerrer kullanımlarda ya da metin içinde zikredildi ise dipnotta tarihler tekrar edilmemiştir.

harp malzemelerinin depoları kiremitle örtülüyordu. Kiremitin bu olumlu özellikleri Osmanlı yapı tarihi içerisinde sulama kanallarından ekme fırınlarına, kalelerden konutlara hemen her yerde istifadesine olanak sağlamıştır. Öyle ki kiremitin yaygınlığı ahırlara kadar ulaşmış, muhtemelen maddi gücü olanlar hayvan barınaklarında dahi örtü olarak bu maddeyi tercih etmişlerdir.¹⁹ Kiremit yangınlara mukavemeti sebebiyle de özellikle resmi binalarda ya da taş yapılarda tercih edilmekteydi.²⁰ Dahası kiremitlerin renklendirilerek kullanılması sanatsal ve mimari açıdan yeniçağ insanına yeni fırsatlar sunmuştur. Evliya Çelebi özellikle Balkanlarda, Yaş bölgesinde saray tipi yapılarda yeşil, sarı, kırmızı, beyaz renkli kiremitlerin adeta çini gibi çatıları tezyin ettiğini anlatır.²¹

Osmanlı inşaa sektöründe üretim bölgesi veya şekli ile alakalı olmak üzere farklı kiremit çeşitleri bulunmaktaydı. Osmanlı üretimi olan ve oval şekilli, oluklu kiremitler “alaturka kiremit” olarak adlandırılıyordu. Adana ve Antalya’da erken Osmanlı dönemi örneklerinde görüldüğü üzere “oluklu kiremit” şeklinde de örnekler vardı.²² Oluklu kiremit ayrıca İspanyol kiremiti olarak da isimlendirilmekteydi.²³ Ağrılık alaturkadan yana olmak üzere her iki tür de imparatorluk binalarında yer edinmiştir. Bunlardan başka 18. yüzyılın sonlarında envanterlere girdiği görülen “kiremid-i Felemenk” denilen ve Hollanda’dan ithal edilen kiremitler de kullanılmaktaydı.²⁴ Yine Osmanlılarca, daha az kıvrımlı olan ve “kiremid-i kereste” olarak isimlendirilen bir örnek de üretilmekteydi.²⁵

¹⁹ Mustafa Çelebi ibn Mahmud isimli varlıklı bir şahsın 1608 yılında tutulan tereke kaydında Edirne’de kiremit örtülü ahır da yer alıyordu. Ömer Barkan, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545- 1659)”, *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, C. III, S. 5-6, (1966), s. 181.

²⁰1576 yılında Hersek civarındaki bir kervansarayın yanması sonrasında yeniden inşasında çatısının kiremitle ya da kurşunla desteklenmesinin gündeme gelmesi hakkında bkz: *BOA, MD 27/597*.

²¹ Bkz: *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 474.

²² A. Osman Uysal, “Adana Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 19, Ankara 1985, s. 278.

²³ İlknur Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials And Terminological Change: Remarks Pertaining To Bricks And Roof Tiles As Apparent In The Sources” , *Monuments, Patrons, Contexts Papers On Ottoman Europe Presented To Machiel Kiel*, Editor: M. Hartmuth and A. Dilsiz, Leiden 2010, s. 149.

²⁴ Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials...”, s. 150.

²⁵ Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials...”, s. 151. Süleymaniye Camii inşaatında yerleştirilen kiremit-ı yassı da bu örnekteki uygun olmalıdır. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret İnaatı (1550-1557)*, II. Cilt, s. 209. Bu çalışma esnasında arşiv kayıtlarında bahsedilen türde kiremitlere rastlanılmamıştır.

Osmanlılar kiremiti en çok ahşap ya da taş binaların çatılarında örtü olarak kullanmışlardır. Bilhassa pedevra²⁶ denilen tahtalardan yapılmış tavanlar üstüne kiremit geçirilirdi. Şehirlerin kiremit örtülü meskenleri onları kırmızıya boyuyordu. İyi bir şehir gözlemcisi olan Evliya Çelebi Gebze için “.. bütün evleri kiremit örtülüdür” der”.²⁷ Evliya Çelebi Kırklareli için de benzer şekilde “bütün evleri kiremitlidir” ifadesini kullanmaktadır.²⁸ 18. yüzyıl başlarında Osmanlı arazilerini gezen Fransız gezgin Aubry de La Motraye, Sakız adasındaki evlerin genellikle taş bina ve teraslı ya da kiremitli bir çatıya sahip olduklarını kaydetmekteydi.²⁹ Elbette sadece konutlarda değil camiler, imaretler ve kiliseler gibi binalarda da kiremit çokça tercih edilmekteydi.

Kiremit sefer zamanlarında bilhassa kaleler gibi askeri mekânlarda da ihtiyaç duyulan stratejik yapı malzemelerindendi ve kalelerin daha sağlam hale getirilmelerinde, kiremitle birlikte kullanılmaktaydı.³⁰ Bu önemine binaen savaşa katılan *orducu esnafı* arasında kiremitçiler de yer almaktaydı.³¹ Onlar savaş dönemlerinde görevlendirildikleri gibi, fiili savaş olmayan zamanlarda ve yerlerde ya da savaşın yoğunluğunun azaldığı süreçlerde orduya çağrılabilirlerdi.³² Askeri yapıların acil kiremit ve kiremitçi ustası ihtiyaçları kendi bölgelerinden karşılanamazsa en yakın merkezlerden temini gündeme geliyordu. 1728 yılında Batum yakınlarındaki Faş kalesinin tamiri için gerekli olan kiremitçilerin ücretleri ve yevmiyeleri ödenmek şartıyla Trabzon ve Rize’den talep edildiği anlaşılıyor.³³ Kalenin cephaneliğinin tavanının ahşaptan yapılması nedeniyle içindeki cephanelik mühimmatın zamanla çürümesi yüzünden bu kısmın kiremit örtüye dönüştürülmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı. Bu çürüme muhtemelen yağmurdan kaynaklıydı ve sadece tavanı değil tabanı da olumsuz yönde etkilemekteydi. Bölgedeki memurların tespitleri

²⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983, s. 358.

²⁷ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Cilt, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 199.

²⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap 1. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 199.

²⁹ Aubry de La Mortaye, *La Mortaye Seyahatnamesi*, Türkçesi: Nedim Demirtaş, İstiklal Kitebevi, İstanbul, 2007, s. 50.

³⁰ Zigetvar kalesi için bkz: BOA, MD 7/2319, Miladi: 1568.

³¹ İstanbullu Hocas veledi Bengi bunlardan biriydi. Kendisi İstanbul’da kiremitçi esnafıydı ama orducu esnafı olarak da seferlere katılmaktaydı. *Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, cilt: 17, sayfa: 182, Hüküm no: 151, Orijinal metin no: [20a-1]. İstanbul mahkemelerine ait kadı sicilleri verilerine www.kadısicilleri.org sitesinden ulaşılmıştır.

³² Budin kalesinin muhafazası sırasında kalenin tamir işlerinde çalışmak üzere 1578 yılında Alacahisar sancağından kiremitçi esnafı istenmişti. BOA, MD 34/585, BOA, MD 34/587.

³³ BOA, AE. SAMD. III, 151/14856, 11 Şaban 1140, 23 Mart 1728.

doğrultusunda binanın cephaneliğinin kiremit çatı şeklinde düzenlenmesinin yanısıra ikinci bir önlem olarak zeminin yerden bir zirâ yukarıda tasarlanması görüşü destek görmüştü. Böylece sıradan gibi görülen bir inşa malzemesi ve onun tedariki meselesi mühendislik, mimari ve stratejik yönü olan bir niteliğe bürünmüştü.

2. Osmanlıların Kiremit Üretiminde Kullanılan Teknikler ve Materyaller

Osmanlılarca “fırın” adı verilen imalathanelerde üretilen kiremitin temel hammaddesi arazilerden kazılarak elde edilen killi topraktır.³⁴ Osmanlı yasalarına göre üreticiler dilediği yerlerden toprak kazamıyor, bilhassa ziraat yapılan tarlalardan ve çayırlardan toprak çıkarılmasına müsaade edilmiyordu.³⁵ Kimi zaman sulak yerlerden³⁶ hatta denizden, balçık (çamur) olarak da hammadde temin edilmekteydi.³⁷ Evliya Çelebi'nin dalgıç diye zikrettiği kişiler Hasköy ve Eyüp kasabaları arasından balçık çıkarıyorlardı.³⁸ İstanbul Hasköy'de olduğu gibi, mavna adı verilen teknelerle balçık kütleleri kiremit fırınlarına taşınmaktaydı.³⁹ Ancak sulu topraklar hemen kullanılmıyor, ortalama 40 gün sudan arınması için bekletiliyordu. Emekçiler balçıkları bu süre sonunda ayakları ile ezerek yoğuruyorlardı.⁴⁰ Ardından süzme işlemi yapılıyordu.⁴¹

³⁴ BOA, MD 36/286, 8 Muharrem 987, 7 Mart 1579.

³⁵ Zigetvar'da bu şekilde davranan kişilere kesinlikle izin verilmedi. BOA, MD 36/286, 8 Muharrem 987, 7 Mart 1579.

³⁶ Süleymaniye Camii inşaatında da tuğla ve kiremitçiler siyah balçık kullanmışlardı. Ömer Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 384. Çapa ve kazma kullanmaları onların bu toprağı daha sığ yerlerden ya da bataklık tarzı yerlerden elde ettiklerini gösteriyor.

³⁷ Eyüp sahillerinden çıkarılan balçık kiremit üreticilerinin hammadde kaynaklarındandı. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, Cilt: 28, sayfa: 59, *Hüküm no: 20, Orijinal metin no: [5a-3]*. Bu semtten çıkarılan çamurun kiremit imalatında kullanılması geleneğı Bizans'ta da yaygındı. Fahrünnisa (Ensari) Kara, “Defterdar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 16.

³⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1. Cilt, 1. Kitap Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 38.

³⁹ BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

⁴⁰ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1. Cilt, 1. Kitap, s. 374.

⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s. 157.

Kürek, küfe, çapa ve kalıplar üretim esnasında istifade edilen malzemelerdendi.⁴² 1613 yılına tarihlenen Âişe Hatun binti Mustafa isimli bir kadının kiremithanesinde kaydedilen eşyalar arasında yer alan balçık arabası, kalbur ve tokmak kullanılan malzemeler hakkında fikir vermektedir.⁴³ Bu aletlerin kiremit çamurunu (toprağını) kazıma, taşıma, yoğurma ve şekillendirme kullanıldığı anlaşılıyor. Süleymaniye Camii inşaatında çalıştıkları kayda geçen “kiremit kesen ırgatlar”⁴⁴, herhalde bu aletleri ustalıklı kullanıyorlardı.

İnşaat sektörünün bu değerli yapıtaşının üretimi aslında ustalık isteyen başka aşamalardan oluşuyordu. Kiremit hammaddesi olan toprağın su ile olan birleşme oranındaki kıvamın tutturulması ve ardından bunun pişirilmesi aşaması gayet titizlikle yürütülen faaliyetlerdendi. Kıvamı uygun biçimde ayarlanan çığ kiremit, resmi ölçülere göre, ahşap ya da demir kalıplara dökülüyordu. Bazı kiremithanelerde destgah (tezgahtar) olarak çeşitli kişilerin görev yaptığı anlaşılıyor ki⁴⁵ bu kişilerin kiremitlerin kalıplanmasında, bunların fırına itilmesi ve oradan çıkarılmasında tezgah üzerinde çalıştıkları düşünülebilir. Yapı sektörünün bu önemli malzemesi, horasan harcı ve kireçle birlikte de kullanılmaktaydı. Bu karışımlar kiremitlerin birer tuğla gibi birbirlerine sağlam bir şekilde tutturulmasını mümkün kılmaktaydı.⁴⁶

Kiremitlerin zaman zaman çığ (na-puhte) olarak satışı gerçekleşse bile⁴⁷, kiremitler fırınlarda yüksek ateşle pişirilmek suretiyle elde edilmekte; yakılma aşamasında büyükçe tahtalar ve keresteler kullanılmaktaydı.⁴⁸ Dolayısıyla odun kiremitçilerin her zaman talep listesinde önemli bir noktadaydı. Bu talebin karşılanması adına bazen büyük odun alımları yapabilmekteydi. Resmi görev yapamayacak tersane envanteri içinde küçük kalyonların kiremitçiler tarafından satın alındığı oluyordu. Örneğin 1705 yılında tersanenin bir küçük kalyonunu,

⁴² BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

⁴³ Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1022 - 1024 / M. 1613 - 1615), Cilt: 37, sayfa: 120, Hüküm no: 122, Orijinal metin no: [41a-1].

⁴⁴ Ömer Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, s. 384.

⁴⁵ Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658), cilt: 50, sayfa: 449, Hüküm no: 453, Orijinal metin no: [65b-1]

⁴⁶ Ayasofya Camii'nde kullanımla ilgili bkz: BOA, MD 21/615, Miladi: 1573; Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials...”, s. 151.

⁴⁷ Çığ olarak satışı yapılan kiremitler için bkz: Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/M.1612-1643) cilt: 23, sayfa: 140, Hüküm no: 136, Orijinal metin no: [83-1] ; Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/M.1612-1643), cilt: 23, sayfa: 192, Hüküm no: 220, Orijinal metin no: [122-3].

⁴⁸ Bkz: BOA, MD 7/2319, Miladi: 1568.

yapılan açık artırmada satın alanlar kiremitçilerdi.⁴⁹ Bu mütevazı örnek, 18. yüzyılda yaşanacak mimari değişim sürecinin belki de habercisi olarak kiremitçi esnafının işlerini büyütmekte olduğuna işaret ediyordu. Eğer kiremitçiler bu kalyonları taşımada kullanacaklar ise bu da aynı gelişmenin bir başka yönden habercisiydi. Belki de kiremitçi esnafının odun kesmedeki maharetinden dolayı zaman zaman devlet, elindeki ahşap malzemelerin usulüne göre kesilmesi aşamasında onların becerilerinden faydalanıyordu. 1740 yılında, Tersane-i Amire depolarında uzun süredir beklediği için çürümeyle yüz yüze gelen çeşitli cins ve ebatlardaki, sütun veya benzeri yapıda olan, gemi yapımında kullanılan kerestelerin satılması amacıyla tomruk şeklinde biçtirilmesi işini yüklenenler kiremitçiler olmuştur.⁵⁰

Kiremithanelerin vazgeçilmezlerinden olan arabalar⁵¹ orta-kısa mesafeli ürün ve hammadde taşımada, fırın içinde ve dışında fayda sağlıyordu. Nakliyede kullanılan arabalar ve deniz araçlarına⁵² dair yükleme-boşaltmalar ve nakliye ücretleri bu imalathanelerin gider hesaplarına eklenen önemli kalemlerdendi. Devlet işletmelerinin taşıma işinde görevli *ter oğlanı* denilen kul ve asker kökenli çalışanların ücretleri⁵³ masraflar arasındaydı. Arabalar sadece nakliyede değil kiremithanelerin iç işleyişinde de oldukça mühimdi. Bunların bir kısmının *sagîr* (küçük) diye nitelendirilmeleri de⁵⁴ muhtemelen yakın taşıma mesafelerinde kullanıldıkları için el arabası şeklinde olmaları yüzündendi.

3.Osmanlı Kiremit Emekçilerinin Kimlikleri

İmparatorluğun kiremitçi esnafının yönetiminde kethüdalar söz sahibi kimselerdendi. Esnaf kethüdasının yanında ihtiyarlar ile ustalar da karar mekanizmalarında yer almakta ve divandan gelen emirlerin uygulanmasından mesul tutulmaktaydılar. Onlar üretilen kiremitlerin ağırlıklarının ve boyutlarının yanısıra fiyatlarının belirlenmesinden sonra bu belirlenen

⁴⁹ BOA, C.BH., 125/6084.

⁵⁰ BOA, C. BH, 125/6085, 7 Rebiülahir 1153, 2 Temmuz 1740.

⁵¹ Arabalı bir kiremit fırını örneği için bkz: BOA, TS. MA.e, 1205/15, 20 Cemaziyelevvel 977, 31 Ekim 1569.

⁵² Nakliyede görev alan sefineler bazen yüzlerce sayıda olabilmekteydi. 1756 yılında Hora köyünden İstanbul'a 60 bin adet kiremit 416 sefine ile taşınmıştı. BOA, AE. SOSM. III, 85/6570.

⁵³ Örnek için bkz: BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

⁵⁴ BOA, TS.MA.e, 1205/15, 22 Cemaziyelevvel 977, 31 Ekim 1569.

niceliksel değerlerin sektör içerisinde kanuna uygun şekilde uygulanması aşamasında görev almaktaydılar.⁵⁵

Kiremitçiler başka bazı emek grupları ile birlikte üretim yapmaktaydılar. Kiremitçiler *bennâ* denilen mimar sınıfı ile ortak emek üreten kişilerdi. Ayrıca onlarla çok yakın çalışan iki grup arasında kireççiler ve tuğlacılar da vardı. Bilhassa bu üç grup, inşa işlerinde birbirini tamamlayan emekçilerdi.⁵⁶ Onların yakın çalışma arkadaşları arasında taşçıların olduğunu da eklemek gerekir. Nihayet yardımcı manasında çamurcu ve yığıcılar denilen işçiler vardı.⁵⁷

Kiremit üretimi daha önce de ifade edildiği gibi herkesin kolayca yapabildiği işlerden değildi ve bu konuda ancak mahir ustalar kaliteli ürün ortaya koyabilirlerdi.⁵⁸ Öyle ki bu ustalara ya da bu hususta tecrübe ve bilgisi bulunan işçilere, kaleler gibi stratejik önemi olan binalarda ihtiyaç duyulduğunda resmi emirlerle toplanarak hünelerini sergileyecekleri mekânlara götürülüyorlardı. 1574 yılında Zigetvar kalesindeki kâgir yapının onarımında çalıştırılmak üzere Semendire sancağından altmış, Alaca Hisar'dan yüz elli ve Yeni Bazar kazâsından yüz kişilik "kiremitçi" tedarik edilmesi⁵⁹ bunu gösteriyordu. Onlar kalenin sağlamlaştırılmasında taş ve kireç ustalarıyla birlikte çalışacaklardı. Zaten kiremitçilerin düzgün ve uygun kalıplarda taş kesme işinde de ihtiyaç duyulan kimseler oldukları anlaşılıyor. Örneğin İpsala'da su yollarının inşasında taş kesenler kiremitçilerdi.⁶⁰

Kiremitçi esnafının isimlerinin yer aldığı kayıtlar, kiremitçilerin kimler oldukları hakkında daha fazla bilgiye ulaşılmasını sağlıyor. Zaten yapı işlerine belli bir ilgileri olduğu bilinen⁶¹ gayr-i müslim tebaanın kiremitçilikte de gayet etkin oldukları bu kayıtlar sayesinde görülebilmektedir. Bu çalışmada incelenen arşiv kayıtlarının ekseriyetinde gayr-i müslim emekçilerin isimlerine rastlandı

⁵⁵ BOA, C.İKTS, 7/328, 28 Cemaziyelahir 1194, 1 Temmuz 1780.

⁵⁶ Onların birlikte çalışmalarının bina yapımı sektöründeki kuşatıcı rollerine dair bir vaka için bkz: BOA, MD 112/1245, Evail Rebiülahir 1114, Ağustos 1702.

⁵⁷ BOA, MD 96/510, Miladi 1678.

⁵⁸ 1782 tarihli bir kayda göre, İstanbul'da yaşanan bir yangın sonrasında beliren yoğun kiremit talebinin karşılanması adına Ahyolu ve civarındaki kiremithanelerin tüm kapasiteleri ile çalışabilmesi için Pınarhisarı kazasında olan ustaların dönmesi beklenmişti. BOA, C.BLD., 72/3352.

⁵⁹ BOA, MD 23/500.

⁶⁰ BOA, TS.MA.e, 1045/90. 17 Rebiülahir 1004, 20 Aralık 1595.

⁶¹ Hassa Mimarları Ocağı'nın 1640 yılı verilerine göre ocağın neredeyse yarısı (% 47,5'i) gayr-i Müslim mimarlardan müteşekkildi. Özellikle Rum ve Ermeni tebaa daha yoğundu. Fatma Afyoncu, "XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 106. Yine Süleymaniye Camii inşaatında çalışan kalifiye ustaların beş yıllık yekununu hesaplayan Barkan'a göre ustaların % 51'i Hıristiyan % 49'u Müslümandı. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, s. 142.

18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve çevresindeki binaların kiremit işlerinin de aralarında olduğu pek çok inşa işinde Bulgarlar yoğun olarak yer almaktaydı.⁶² Daha özel bir örnek vermek gerekirse, İstanbul'da Laleli Çeşmesi bitişiğinde yapılacak bir camide görev alacak kiremitçilerin isimlerinin listelendiği bir kayıt, devletin anlaştığı kiremit ustalarının hemen tamamının Rum tebaadan olduğunu gösteriyor.⁶³ Bu konuda kiremit esnafı arasında ortaklıklar da yaşanmaktaydı. Eyüp'teki bir ortaklıkta görülen Kiremitçi Matek ile Mumcu Halil Beşe'nin birlikteliği oldukça ilginçti. Bir nevi mudarebe (emek-sermaye) ortaklığını andırıcısına mumcu olan yeniçeri sermayesini ortaklığa yatırırken kiremitçi olduğu belirtilen Martek ise bizzat emeği işin içindeydi.

64

4.Genel Olarak Osmanlı Kiremithanelerinin İşletilme Yöntemleri

Osmanlı inşaat sektöründe devlet işletmeleri ve sivil girişimcilerin imalathaneleri üretim ve tüketim hususunda oldukça faal idiler. Kiremit üretim birimleri olan kiremithaneler de sektörün vazgeçilmez unsurları olarak, gerek devlet sermayesi ile gerekse reayanın kendi çabası ile işletilmekteydi⁶⁵. Ayrıca birer esnaf zümresi sayılan kiremitçiler de sair esnafın tabi olduğu bütün kurallara tabi olarak çalışmaktaydılar. Hammaddelerin temininden, üretimde izlenecek metotlara; ürünlerin nakliyesinden bunların fiyatlandırılmasına kadar her aşamada devletin belirlediği ilkelere uyma zorunluluğu vardı. Başkentteki bir miri kiremithanenin ya da taşranın en ücra köşesindeki küçük bir sivil imalathanenin aynı kaidelere uyması gerekiyordu. Kiremithanelerin bir kısmı vakıfların akarı içinde bir ünite olarak da çalıştırılabilmekteydi. Vakıf sahipleri kendileri kiremithane çalıştırabilirler ya da ilerleyen sayfalarda örnekleri verildiği üzere malik oldukları bu imalathaneleri başkalarına kiralamak suretiyle de işletebilirlerdi.⁶⁶ Ayrıca bu çalışmada örneğine rastlanmasa da kimi

⁶² Ahmet Hezarfen, "Bulgarlar/Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 331.

⁶³ BOA, MAD 5527/1.

⁶⁴ *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H. 1154-1161 / M. 1741-1748)*, cilt: 72, sayfa: 239, Hüküm no: 322, Orijinal metin no: [35b-2]. İki ortağın arasının, yaptıkları bir sahte hibe anlaşması sonrasında bozulması ve arada yaşanan gelişmeler imparatorluk girişimcilerinin iktisat hukuku alanındaki tecrübelerini de yansıttır.

⁶⁵ Devletin, Karaağaç Bahçesi yakınında 2350 esedi guraşa satın alarak işlettiği bir kiremithane örneği için bkz: TS. MA.d., 2352, 3 Cemaziyelevvel 1118, 13 Aralık 1706.

⁶⁶ 1725 yılına ait verilere göre, Karaağaç Bahçesi yakınlarındaki iki kiremithaneden birisi yılda 20 bin diğér 30 bin akçe üzerinden kiraya verilmişti. BOA, TS.MA.d, 9177.

kiremithanelerin, iltizam sistemi dâhilinde işletilmesi de söz konusuydu⁶⁷. Dolayısıyla kiremit imalathanelerinin küçük esnaf tarafından işletilen dar kapsamlı işletmeler şeklinde faaliyet göstermesi mümkün olduğu gibi, selatin vakfı ya da iltizam sistemi dâhilinde, görece daha büyük ve kâr amacı güden ticari imalathaneler olarak çalıştırıldıkları söylenebilir. Kiremithanelerin sahiplerine bakılarak yapılan ve işletilme yöntemlerine ilişkin bu listeye, ortak olarak işletilen imalathaneleri de eklemek gerekir. Zira bu çalışmada örnekleri görüldüğü üzere bazı kiremit imalathanelerinin müştereken çalıştırıldığı da anlaşılmaktadır.

Geniş bir tüketici kitlesi olan kiremithanelerin sahipleri bakımından gösterdiği çeşitlilik işletildikleri bölgeler bakımından da izlenebilir. Öyle ki Osmanlı ülkesinin hemen her noktasında kiremithanelerin açıldığı anlaşılmaktadır. Ancak kiremit fırınlarının yoğun yerleşmelerden uzak yerlerde ve akarsu kenarlarında işletilmesi nispeten daha avantajlıydı. Akarsu ve ayazma kenarları ya da sahillerde açılmaları onların atıklarının salıverilmesi ya da imalat sırasındaki su temini için oldukça faydalıydı. ⁶⁸ Eğer çevrede su yoksa kiremithanelerin ihtiyacı için su kuyuları açıldığına dair bilgiler⁶⁹ bu avantajın ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca hammadde temininde kaynağa yakınlık nedeniyle taşıma ve işçi ücretleri gibi giderler de daha küçük meblağlarda kalıyor olmalıydı.

Bilhassa kış aylarında çamur temininde ve fırınların tam kapasiteleri ile çalışmasında engeller ortaya çıkıyor, hatta kimi zaman bu ağır şartlarda imalathanelerin kapatılmasıyla üretime ara verilebiliyordu.⁷⁰ Havaların soğumasıyla birlikte, resmi olarak mücade edilmemesine rağmen, bazı kiremithaneler, mesela Edirne ve çevresindeki imalathanelerin bir kısmı⁷¹, sahiplerince kapatılıyor, işçileri Kasım ayından bahara kadar memleketlerinde kalıyorlardı. Soğuk ve yağışlı dönemler odun temininde de güçlük çıkarttığından, sektör başka cephelerden olumsuz yönde etkileniyordu.

⁶⁷ Bilecik Orhan Gazi Vakfı'nın 1706 yılına ait defterinde bir kiremithanenin genişçe bir mukataa kalemi içinde yer aldığı görülüyor. Mehmet Akif Erdoğan, "Ertuğrul Gâzi'in Bilecikteki Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 102. Burada iltizam ve vakıf sistemi birleşmiş haldedir.

⁶⁸ Kağıthane Deresi kenarından bir örnek: *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/M.1612-1643)*, cilt: 23, sayfa: 194, Hüküm no: 223, Orijinal metin no: [125-1].

⁶⁹ İstanbul Sütlüce'den bir örnekte böyle bir duruma dair işaret vardır. Bkz: *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)*, cilt: 53, sayfa: 101, Hüküm no: 55, Orijinal metin no: [12a-1].

⁷⁰ 1756 yılında Hora'da şiddetli kış sürecinde çalışmayan bazı fırınlar için bkz: *BOA, AE. SOSM. III, 85/6570*.

⁷¹ *BOA, C.SM., 155/7758, 29 Safer 1172, 1 Kasım 1758*.

Kış aylarında işletilemeyen kiremithaneler nedeniyle arzda yaşanan sıkıntının bahar aylarındaki yüksek ve ani talebe cevap verememesi, istenilmeyen durumlardandı. Herhalde Osmanlı kiremit üreticilerinin, devrin teknolojik şartlarında en çok zorlandığı meseleler listesinde bu mevsimsel zorluklar başta geliyordu. Hele bir de başkentte, 1757 senesindeki bir kayıttan görüldüğü şekliyle, yangınlar binalara zarar verdiyse⁷² bu zor şartlar daha da kötüleşiyordu. Devlet böyle zamanlarda biraz da cebri bir yola başvuruyor; bu yangın örneğinde olduğu gibi, payitahtın resmi ve sivil yapılarının onarımı için gerekli kiremit talebinin karşılanması adına kiremithanelerin resmi emirlerle açtırılması yöntemini deniyordu. Bu yangın neticesinde Gelibolu taraflarındaki Şehirköy ve Hora'daki kiremitçilerden bazıları işletmelerini açmayınca sadrazamlıktan gönderilen ağaların iradesiyle üretime devam etmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Bölgedeki üreticilerin bir kısmının neden işletmelerini açmadıkları tam olarak anlaşılmasa da, devletin resmi alım fiyatlarını beğenmeyen⁷³ işletmecilerin imalathanelerini çalıştırmayarak bir nevi hoşnutsuzluklarını gösterdikleri düşünülebilir. Merkezi idare hızlı talep doğan zamanlarda odun temini daha kolay olan bölgelerdeki üreticilerden daha iyi bir performans bekliyordu.⁷⁴ Teknik olarak da ruz-ı Hızır girmeden ya da diğer bir ifadeyle Mart ayından önce kiremithanelerin imalata başlamaları durumunda ancak yaz talebine karşılık verebilecekleri düşünülüyordu.⁷⁵

5. Kiremithanelere Yakından Bakış: İstanbul ve Taşrada Kiremithanelerin İç İşleyişi

Osmanlı ekonomisinde hemen her sektörde olduğu gibi kiremit üretimi ve tüketimi alanında da başkentten lokomotif rolünü üstlendiği anlaşılmaktadır. Kentin bu öncü durumunun muhtemel iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi kiremit çatılı binaların Bizans maddi kültürünün İstanbul'daki önemli

⁷² BOA, C.BLD, 54/2684, 29 Receb 1170, 19 Nisan 1757.

⁷³ Devletin resmi alımlarında her zaman rayic denilen ve sivil halka uygulanan normal piyasa fiyatları geçerli olmuyordu. Bir örnekte Şehirköy'de üretilen kiremitlerin her yüküne (bin adetine olmalı) devlet 600 akçe öderken, halk 660 akçe ödemişti. BOA, C.BLD., 149/7448, 29 Şaban 1193, 11 Eylül 1779. Bir yıl sonraki örnekte (BOA, C.İKTS, 7/328) her bin adet kiremit devlete altışar kuruşa (6x80=480 akçeye), vatandaşa 800 akçeye satılacaktır.

⁷⁴ Başka bir İstanbul yangını için talep ortaya çıktığında kiremit istenen Rumeli'deki Misivri ve Çingene kazaları böyle bölgelerdendi. Bkz: BOA, C.AS. 73/3342, 22 Cemaziyellevvel 1181, 16 Ekim 1767.

⁷⁵ BOA, C.BLD, 120/5955, 21 Ramazan 1197, 20 Ağustos 1783.

miraslarından olmasıdır.⁷⁶ Osmanlılar bu geleneğin devamı olarak şehrin kiremit örtülü görünümünü bozmamaya gayret etmişlerdir.⁷⁷ İkincisi imparatorluğun başkenti olan bu devasa kent, üretim-tüketim düzenine konu olan pek çok metada temel tüketici ve üretici konumundadır. Merkezîyetçi politikalar ile bütünleşen kent portansiyeli, İstanbul'un imparatorluğun iktisadi hayatında adeta beyni gibi çalışmasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla bu iki durumun yansıması olarak kent, kiremitçilik sektörünün de en canlı olduğu yerlerin başında yer almıştır. Kentte bilhassa İstanbul kadılığının sınırlarında kiremit üreticilerinin kümелendiği anlaşılıyor. Ayrıca Hasköy⁷⁸ ve Eyüp⁷⁹ de kiremit üretiminde isimleri yoğun zikredilen yerler arasındadır. Başkentte ayrıca Haskiremitlik isminde bir köy daha zikredilmektedir ki bunun Hasköy'ün diğer bir ismi olması kuvvetle muhtemeldir.⁸⁰ Evliya Çelebi, kendi çağında İstanbul'da 35 kiremitçi dükkanı olduğunu ve buralarda 500 kişinin istihdam edildiğini kaydediyor.⁸¹ 18. yüzyılın ilk yarısında ise Haliç'in iki

⁷⁶ Sadece düzlem biçimlerin örtüsünde değil pervazlarda da kiremit kullanımı Bizans İstanbul'unda oldukça yaygındı. Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453 : Sources and Documents*, Toronto, 2004, s. 239.

⁷⁷ 16. yüzyılın kentin kiremit örtülü yapıları için Melchior Lorichs, Matrakçı Nasuh, Seyyid Lokman (Hünerrname), Giovanni Andreas di Vavassore gibi dönem şahitlerinin yapıtlarına bakılabilir. Melchior Lorichs'in İstanbul çizimlerinden kiremit örtülerine dair güzel bir detay için bkz: Nigel Westbrook, Kenneth Rainsbury Dark, Rene Van Meeuwen, "Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 69, No. 1 (March 2010), s. 66. Özellikle Matrakçı Nasuh'un eserinde İstanbul'un adeta kırmızıya boyanmış kiremit çatılarının çizimi için bkz: Nasühü's- Silâhi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Yayına Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdayın, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, resim 8b. Ayrıca aynı eserde Galata (9a), Gebze (12b) ve Nikomid (13b) yerleşmeleri de yoğun kiremit kullanımıyla dikkat çekiyor. Ancak Sivas (20a), Erzurum (23b), Erzincan (22a) ve Tebriz (27b) çizimlerinde kiremit kullanımı gözlenmiyor.

⁷⁸ Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931, s. 22. Hasköy'de 1708 yılında Sadece Sultan Mehmed Han Vakfına ait 14 adet kiremit imalathanesi olduğu görülüyor. *BOA, MD 115/2818*.

⁷⁹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 79.

⁸⁰ "Havâss-ı Kostantiniyye el-mahmiyye tevâbi'inden Haskiremitlik demekle ma'rûf karyeden Turşuczâde mahallesinden ..." kaydı bulunmaktadır. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587) cilt: 22, sayfa: 86, Hüküm no: 84, Orijinal metin no: [11a-5, Arapça]*. Diğer bir belgede ise "Hasköy mahallâtından Turşuczâde mahallesi sükkânından..." ifadesi yer alır. *Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1022 - 1024 / M. 1613 - 1615) cilt: 37, sayfa: 123, Hüküm no: 123, Orijinal metin no: [41b-1]*.

⁸¹ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 630. Evliya Çelebi bu kiremitçi esnaf grubunda Ermeni tebaanın yoğunluğuna vurgu yapıyor. *Ayı eser*, s. 631.

yakasındaki sahiller boyunca çok sayıda kiremitçi fırınının çalıştırıldığı anlaşılıyor.⁸²

II. Mehmed devrinden başlamak üzere sarayda özel olarak kiremitlerle ilgilenen bir kiremitçibaşının olduğu yönünde bilgiler vardır.⁸³ İstanbul'daki kiremithanelerin işleyişinde ayrıca saray mimarbaşısının görev ve sorumluluğu bulunmaktaydı.⁸⁴ Yine bostancıbaşının da kiremit işleyen esnafın denetimi ya da kiremit sektöründeki daralmaların atlatılmasında görev aldığı olurdu.⁸⁵ Bu özel ihtimamın sebebi, Topkapı Sarayı'nın kendi ihtiyaçları için de sürekli kiremit temininin gerekiyor olmasıydı. Çünkü sarayın pek çok yapısında kiremit kullanılmaktaydı.⁸⁶

Başkentte kiremit ihtiyacı bazen yeterince karşılanamıyor, bu durum gerek esnafa ve gerekse tüketiciye olumsuz olarak yansiyabiliyordu. 16. yüzyılın sonlarında başkentte bulunan Seyyah Lubenau, kentte kiremit, kereste ve kireç gibi malzemeleri kıtlığından bahsederken, bunların eşekle taşınması sebebiyle nakliye şartlarının elverişsizliğini de haber vermektedir. Seyyah tüm bunların neticesinde ev fiyatlarının aşırı yüksek seviyelerde olduğunu da anlatmaktadır.⁸⁷ Dolayısıyla devlet bu talep yükünü karşılamak için kentin yakın çevresine yatırım yapmaktaydı. Bu manada ürettikleri kiremitleri mutat olarak başkente gönderen yakın çevrede yerel işletmeler vardı. Gelibolu yarımadasında Şehirköy ile Seddülbahr arasındaki hat başkentte mutat kiremit talep ettiği, kiremithane açanların teşvik edildiği bölgelerdendi.⁸⁸

Kiremit işletmeleri, imparatorluğun pek çok kez karşı karşıya kaldığı kalifiye kiremitçi talebini karşılamakta her zaman yeterli olamıyordu. 1678 yılında İstanbul'da kiremit işleyenlerden, ya da bunlara ek hizmet sağlayan esnaftan olan çamurcular ve yıgıcılar bir şekilde hasta olup pek çoğu da firar edince saray mimarbaşısı bu beklenmedik gelişmeyi hemen divana haber

⁸² Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda ...*, s.79.

⁸³ Doğan Kuban, "Laleli", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 187.

⁸⁴ Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda...*, s.24.

⁸⁵ Örnek için bkz: BOA, MD 112/1245.

⁸⁶ Mutfak, ahırlar, mescit, ambarlar ve iç odalar çatıları kiremitli yapılarıdır. Bkz: BOA, CSM., 78/3909, 21 Zilhicce 1152, 20 Mart 1740. Edirne'deki sarayda da kiremit örtülü binalar bulunmaktaydı ve buraların ihtiyaçları Edirne, Dimetoka, Hasköy'deki imalathanelerden karşılanıyordu. BOA, C.SM., 155/7758, 29 Safer 1172, 1 Kasım 1758.

⁸⁷ Reinhold Lubenau *Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, C. 1, Çev: Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 178.

⁸⁸ BOA, C. İKTS, 45/2226, 2 Rebiülevvel 1197, 5 Şubat 1783.

vermişti.⁸⁹ Divan, firarilerin kaçması muhtemel Çekmece, Silivri, Tekfurdağı ve Gümülcine kadılıklarına emirler yazarak onlardan yakaladıklarını geri göndermelerini istedi. Bu gelişme aslında imparatorluk imalat sektörlerindeki kısa süreli dalgalanmaların dahi hoş karşılanmadığını gösteriyordu. Gerçekten de 18. yüzyılda başlayan kargir binalara geçiş sürecinde⁹⁰ başkentin kiremithane ve benzeri inşaat işi üzerine üretim yapan esnafa olan talebinin arttığına dair sinyaller vardır.⁹¹ Kiremit ihtiyacının aynı zamanda yangınlarla boğuşan İstanbul'da daha fazla öne çıktığı ifade edilmişti. Zaten bahsedilen mimari değişim sürecinde yangınlara karşı önlem alma kaygısı da büyük rol oynamıştı. 1702 yılı yazında Kapalıçarşı ve civarında binaların yenilenmesi sırasında kiremitçi dükkânlarına ve ustalarına olan talebin karşılanamadığı görülür.⁹² Bu örnek bahsedilen mimari değişim yüzyılının hemen başında mevcut işletmelerin yetersizliğine ve ilerleyen yıllarda sektörde yaşanacak büyümeye işaret etmesi bakımından önemlidir.

İstanbul'un kiremit sektöründeki öncü rolünü ürünlerin nakliyesi sürecinde de yakından görmek mümkündür. Yangın, ağır kış şartları, savaşlar veya benzeri sıkıntılı dönemlerde kiremit ihtiyacı had safhaya çıktığında, kara ya da deniz yoluyla binlerce kiremitin başkente taşınması gerekiyordu. Bir arşiv kaydına göre 1784 yılında İstanbul'a Şehirköy kazasından nakledilecek kiremitler için aralarında hem Müslüman hem de gayr-i Müslim reislerin kaptanlığında görev yapacak olan 108 farklı gemi (sefine), iki ay boyunca görevlendirilmişti. Bu kadar uzun süreli seferlerin sonucunda toplam 6,5 milyon adet kiremit taşınacaktı.⁹³ İmparatorluk maliye bürokrasisinin öteden beri en iyi bildiği alanlardan biri olarak darlık yaşanan bölgeler ile darlığı yaşanan metanın bulunduğu yerler arasındaki koordineyi sağlama becerisi, kiremit alanında da kendini göstermekteydi. Devletin biraz tatlı-sert yüzüyle birlikte yürüse de, bu gayet başarılı bir organizasyondur. Taşınmada görev alacak kaptanlar, gemileri

⁸⁹ BOA, MD 96/510.

⁹⁰ 18. yüzyılın mimari yenilenme çağına dair örnekler ve değerlendirmeler hakkında bkz: Semavi Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyyatı I Türk Tarih Kurumunda Yayımlanmış Çalışmaları, Derleyen: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 780-783; Karademir, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Kireç Üretimi ve Tüketimi", s. 547; Seif El Rashidi, "Mısır'daki Siyasi Değişimler ve Osmanlıların Mimari Üzerindeki Etkileri", Türkler, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 68.

⁹¹ Belki de bu yoğun talep süreci kendi içinde sivil üreticilerin büyümesine katkıda bulundu. İstanbul Eyüp menşeli Kiremitçi Süleyman Çelebi Vakfı'nın, satın almalar, satışlar, kiralamalar gibi pek çok iktisadi faaliyette ismine rastlanması onun böyle girişimci bir kurum olabileceğine işaret ediyor. Bkz: BOA, TS. MA.e, 839/23.

⁹² BOA, MD 112/1245.

⁹³ BOA, C.BLD., 138/6859.

ve güzergahları ile yük miktarları gibi ayrıntılar hızlı bir Şekilde belirlenerek nakliye adımları kolayca atılabilmekteydi. AŞağıdaki tablo kentin kiremit ihtiyacının karşılanması ağına dair canlı bir organizasyon olduğunu ve incelenen süreçte bilhassa Batı bölgelerinden başkente kiremit naklinin sürdüğünü göstermektedir.

Tablo 1: İstanbul'a Kiremit Nakliyesi Yapılan Yerler

Üretim Merkezi	Tarih	Kaynak
Tekirdağ	1565	MD 6/1466
Hora	1596	MD 84 /125
Tatarpazarı	1673 ⁹⁴	AE. SMMD.IV, 50/5788.
Şehirköy (Şarköy)	1756	AE. SOSM. III, 23/1623
Rumeli (Misivri, Ćingene)	1767	BOA, C.AS. 73/3342
Şehirköy	1780	C.AS, 1175/52379
İstanbul'un Yakın Ćevresi ⁹⁵	1783	C.BLD, 120/5955
Şehirköy	1784	BOA, C.BLD., 138/6859.

İstanbul'un kiremit ihtiyacının karŐılanması adına yakın Ćevreden rn tedarikinden baŐka devletin attığı son bir adım daha vardı. Talebin devam etmesi, hatta 18. yüzyılda bir hayli artması, merkezi bürokrasiyi en azından baŐkente yakın bazı kiremithaneleri saray adına satın almaya da teŐvik ediyordu.⁹⁶

Buraya kadar verilen örneklerdeki durumların aksi de yaŐanmakta; baŐkent, darlık yaŐayan baŐka memleketlere kiremit ya da kiremitĆi yollayabilmekteydi. Bu manada bir santral gibi davranan kent, öz ihtiyaĆlarını giderdikten sonra uzak-yakın Ćevrelerdeki kiremit taleplerini de kendi stoklarından karŐılamaktaydı. Örneđin yođun bir savaŐ dönemi geĆiren zi kalesinin 1769 yılında buđday ambarının yenilenmesi gerektiđinde,

⁹⁴ Harem iĆin temin edildi.

⁹⁵ Ćatalca, Silivri, KĆk ve Büyük Ćekmeceler, Erikli, Tekfurdađı, Pınarhisarı.

⁹⁶ KaraađaĆ civarındaki kiremithanelerin ücretleri ödenmek suretiyle satın alınması hakkında bkz: BOA, TS. MA.e, 394/73, 4 Cemaziyevvel 1118, 14 Ađustos 1706.

İstanbul'daki stoklardan 32 bin adet kiremit bölgeye gönderilmişti.⁹⁷ Kalenin 1783 yılındaki tamiri için de bu sefer Bergos'daki (Burgaz'daki) kiremithanelerde üretilen kiremitlerin gönderilmesi gündeme gelmişti.⁹⁸ Bu örnekte 60 bin adet kiremit siparişinin Bergos'da Camuz Çiftliği denilen bir çiftlikteki kiremithanelerden resmi satın alma (*mübâyaa*) yoluyla bir seferde tedarik edilmesi, taşradaki kiremithanelerin azımsamayacak derecede üretim yaptıklarını göstermektedir. Devlet ayrıca daha köklü çözüm yollarını da denedi ve bu amaçla Ahyolu ve çevresinde hem iskelelere hem de odun temin bölgelerine yakın yerlerde hızlı bir şekilde beş adet kiremit fırını kurulması emri çıkarıldı. Bu hızlı gelişmenin emek kaynağını ise çevredeki köylerden bölgeyi bilen kişilerin gündelikçi olarak istihdam edilmesi sağlayacaktı.

Yeniçağda bazı Osmanlı şehirlerinde bütün evlerin kiremit örtülü olması sektör açısından her hanenin tüketici olduğu anlamına geliyordu. Bu özelliğine binaen taşrada da kiremithaneler oldukça faalidi. Gıda sektörüne benzer şekilde hemen her evi tüketici kabul eden ve sektörün kazancından pay almak isteyen pek çok girişimci vardı. Örneğin büyük çiftlik ünitelerinin hem kendi kiremit ihtiyaçları için hem de piyasa için kiremit fırınlarını işlettikleri anlaşılıyor.⁹⁹ Bu canlılığın coğrafi dağılım olarak da kendini gösterdiği söylenebilir. Çünkü kiremit üretiminin köylerde de yapıldığına dair veriler bulunmaktadır.¹⁰⁰ Ancak imparatorluğun diğer pek çok sektöründe olduğu gibi kırsal bölgelerdeki imalathaneler, yaptıkları işin basit olmasından dolayı değil şartların gereği oradaydılar. Ürünlere olan talep, hammaddeye yakınlık, ustaların mevcudiyeti ya da su ve hayvan gücü ihtiyacının daha kolay karşılanması gibi teknik sebepler imalathanelerin köylere kadar sokulmasının nedenlerindendi. Bu bakımdan Tekirdağ kırsalında olduğu gibi¹⁰¹ kimi köylerin kiremit üretiminde başkentin ihtiyaçlarını dahi karşılamaya destek olabilecek kadar kaliteli ürünlere imza attıkları görülür.

Taşradaki kiremithanelerin iase sistemindeki arz talep dengesinin sağlanması çabasında ihtiyaç mahallerine destek amacıyla bizzat devlet

⁹⁷ BOA, C.AS., 705/29573, 16 Rebiülahir 1183; 19 Ağustos 1769. Bu arada miri buğday ambarlarının kiremit çatılı olmasına dikkat edildiğini ifade etmek gerekir. Bu konuda bir örnek için bkz: BOA, C.BH, 236/10954, 23 Cemaziyellevvel 1195, 17 Mayıs 1781.

⁹⁸ BOA, C. AS., 956/41535.

⁹⁹ Bir tanesinden bahsetmek gerekirse; Kazasker Zımki Efendi'nin Yalakabad kazasındaki çiftliğinde bir kiremithane fırını vardı. BOA, C. ADL., 34/2015, 8 Zilhicce 1090, 10 Ocak 1680.

¹⁰⁰ Bolayır'da kiremit "işleyen" köyler için bkz: BOA, MD 111/2151, Evail Safer 1113, 8-17 Temmuz 1701.

¹⁰¹ BOA, MD 6/1466, Miladi 1565.

tarafından üretime teşvik edildiği söylenebilir. Kiremithaneleri kendilerine yetmeyen bölgelerde resmi müdahalelerle arz talep dengesi sağlanmakta, üretici ile tüketici arasındaki ağlar sıkıca ve canlı bir şekilde örülmekteydi. İsmail kiremitçilerinin 1736 yılında Babadağı bölgesindeki resmi yapılar için (sadrazam konağı başta olmak üzere devlet adamlarının haneleri için) gerekli 50 bin kiremidi üretmeleri yönündeki resmi talepte olduğu gibi¹⁰² üreticilere yeni kazanç kapıları açılıyordu..

6. Kiremit Üretim ve Tüketiminde Yasal Düzenlemeler

Osmanlı ekonomik yaşamında kiremit sektörünün işleyişi çeşitli kanunnamelerle birlikte yürütülmekteydi. Öncelikle satışa konu olan her metada olduğu gibi kiremit imalatı ve pazarlamasında yerel kadılar ve muhtesipler birinci derecede sorumlu idiler. I.Selim saltanatı gibi erken bir dönemde kiremitçilerin muhtesipler tarafından düzenli aralıklarla denetlenmesi istenirken üzerinde durulan husus, kiremitleri çiğ pişirmemeleriydi.¹⁰³ Yakılacak odunların nerelerden geleceği ve hangi tür odunların tercih edileceği ayrıca kaydediliyordu. Mesela 1592 yılına ait resmi bir karara göre başkentteki devlet binalarının tuğla ve kiremitlerinin işlenmesinde özel olarak ayrılmış olan *diş budak yarma odunu* kullanılması isteniyordu.¹⁰⁴ Bu odun, muhtemelen yüksek kalitede olduğundan çevredeki diğer esnafların da ilgisini çekmişti. Çömlekçi, bozacı ve kahveci gibi odunu yakıt olarak kullanan esnaf kesimi aynı odundan almak istediğinde buna mani olunmuştu. Ayrıca kiremitlerin hangi boyut ve ağırlıkta üretileceği başkentten gönderilen resmi damgalı numunelere bakılarak tespit ediliyordu.¹⁰⁵ Bu örnekler canlı bir sektörün ayrıntılarında gizli, ilginç rekabet öğeleriydi. Ayrıca ürünlerin taliplerine satışında hem kiremitçilerin hem de alıcı tarafın kethüdalarının izin ve haberinin olması gerekiyordu.¹⁰⁶ Aksi takdirde fiyatların sabit değerlerde tutulması ya da ürünlerin istenilen kalitede olması gibi hayati hususlar takip edilemiyordu. Çünkü bozuk kiremitler binaları çökertecek derecede büyük problemlere sebebiyet verebilirdi.

¹⁰² BOA, AE. SMHD.I, 89/6075, 30 Cemaziyelevvel 1149, 6 Ekim 1736. Bunlardan 42 bin adetinin ücretinin resmi kaynaklar tarafından ödenmek suretiyle hemen gönderildiği anlaşılıyor. BOA, C. AS, 881/37832, 29 Cemaziyelevvel 1179, 5 Ekim1736.

¹⁰³ Yaşar Selim- Selami Pulaha, I. *Selim Kânunnâmeleri (1512-1520)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 66.

¹⁰⁴ BOA, MD 69/615.

¹⁰⁵ Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Ankara, 1987, s. 158.

¹⁰⁶ Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda...*, s.24.

Kiremitlerin pişirme sıcaklıkları ya da boyutları üzerinde de belli bir standart sağlanmıştı ki, divan bu konularda yaşanacak sapmalara mücade etmiyordu. Tekirdağlı üreticilerin 1565 yılında bu iki konuda sert sözlerle uyarılmaları ve numuneler gönderilerek onlara göre ürün çıkarılmasının istenmesi¹⁰⁷ divanın hassasiyetinin yansımasıydı. 1577 yılına ait bir hükümde yine büyüklük bakımından izinsiz değişime izin verilmeyeceğinin ifade edilmesi bu konuda hâlâ kurallara uymayanların olduğuna işaret ediyordu. Gelibolu/Şehirköy'e bağlı Hora kazasındaki¹⁰⁸ kiremit üreticilerinde daha küçük ve dayanıksız ürünlere yönelmeleri kesinlikle divanın itirazıyla karşılaşmış; hatta sadece itirazla yetinilmemiş, bizzat devlet nişanı (bir çeşit damga) vurulmuş örnek kalıp gönderilerek ona göre üretim yapılması emredilmiştir.¹⁰⁹ Elbette tüm ülkedeki kiremit ölçülerinin bu fermanlara rağmen standart seviyelerde üretildiği iddia edilemez, ancak en azından devlet kendi siparişlerinin belirli kalıplar dışına taşmadan teslimini istemekteydi. Bu kesinlikle çok mühim bir meseleydi ve sadece yazılı emirlerle yetinilmeyip, talep edilen bölgeye numunelerle birlikte saray görevlileri de gönderilmekteydi. Açıkçası bir kalite kontrol uygulaması hayata geçiriliyordu. Üreticilerin malzemenin eksilterek ve daha az pişirerek iki yönlü haksız kazanç emelleri boşa çıkarılırken, usulsüz üretmeye devam ederlerse ürünlerinin hiçbir yerde satışına mücade edilmeyeceği belirtiliyordu. Ne var ki 1596 yılında kiremitçilerin bir kısmı, ölçülerde yaklaşık dörtte bir oranında izinsiz küçültme yapmaya devam ediyorlardı.¹¹⁰ Bu örnekteki asıl sorun büyüklükten başka dayanıklılık kaybıydı. Çünkü bu yeni ürünler kolayca kırılmaktaydı. Hassa mimarbaşı, mutat standartlarda kiremit işlemeyenlerin cezalandırılması hususunda tam salâhiyetle yetkilendirildi. Devletin bu sıralarda sektördeki nizamı sağlama çabalarında kendi müntesiplerinin de hatalarının olması işleri zorlaştırıyordu. Örneğin maliye bürokrasisi bir yandan üreticilerle mücadele ederken bir yandan da Hasköy'deki muhtesibin o sıralarda dükkanları gezerek aldığı rüşvetler sonrasında kiremitçilere diledikleri büyüklükte üretim yapma haklarını - kanunsuz olarak- vermesi üretim düzenini olumsuz etkilemişti.¹¹¹

¹⁰⁷ BOA, MD 6/1466, Miladi 1565.

¹⁰⁸ Hora'da üretilen kiremitler Topkapı Sarayı'nın da tamir süreçlerinde kullanılmaktaydı. Bölgenin kiremitleri 1735 yılında saraydaki yenileme çalışmalarında tercih edilmişti. BOA, TS. MA.d., 803/4. Beylereyi Sarayı yenilemelerinden de aynı bölgeden kiremit temin edilmişti. BOA, D..BŞM.BNE.d, 15924/6, 27 Cemaziyelvel 1170, 17 Şubat 1757.

¹⁰⁹ BOA, MD 31/11.

¹¹⁰ BOA, MD 74/125.

¹¹¹ BOA, MD 74/575, 24 Muharrem 1005, 17 Eylül 1596.

Üreticilerin, kiremitlerin eniyle ya da boyuyla oynamaları, gerekli süreden daha az pişirmeleri, maliyetlerini düşürme adına attıkları yasadışı adımlardı. 5 Safer 1018 (10 Mayıs 1609) tarihinde kayda geçirilen bir arşiv dokümanına yansıyanlar, kiremit sektöründe ciddiyetle kontrol edilen bir fiyat politikasına işaret ediyor. Hükme göre İstanbul'a gelen ve şehrin kiremit/tuğla üreticilerinin istihkakı olan tahtaların dolayısıyla kiremitlerin fiyatında ortaya çıkan sapmalara ilk olarak bazı tedarikçiler sebep olmuştu.¹¹² Bunun üzerine yeni bir fiyat belirlenmiş, ancak bir süre sonra bu sefer karaborsacılar devreye girince fiyatlar bir kez daha yükselmişti. İstanbul kadısı ve mimarbaşının devreye girmesiyle fiyatların yeniden düzenlenmesine karar verildi. Tüm bu süreçte kiremitte yaşanan dalgalanmalar şu şekilde seyretmişti:

Uzunluk (Zir'a/1 adet)	Ağırlık (vakıyye/1 adet)	Fiyat (akçe/100 adedi)	
2	6	8	İlk Müdahale Öncesi Resmi Fiyat
1,5	3	30	İlk Müdahale Sonrası Resmi Fiyat
1	1	40	Stokçu Müdahaleli Fiyat
1,5	4	36	Son Resmi Fiyat

Her ne kadar tablodaki değerler birbiriyle uyumsuz görünüyorsa da tablonun ortaya koyduğu rakamlar, sektörde bir bölgede yaşanan dalgalanmaların makasının ne kadar geniş olabileceğini ve bunlarla mücadelenin pek de kolay olmadığını gösteriyor. Kiremitin 100 adetinin fiyatı dikkate alındığında daha uzun ve ağır olan bir kiremit fiyatı 8 akçeden 40 akçeye kadar fırlamıştır. Aralığın bu kadar fazla olmasında önce ürünün ağırlık ve biçiminin küçültülmesi, ardından stokçuların devreye girmesi büyük rol oynamıştı. Fiyatlara müdahale o kadar büyük olmuştu ki daha küçük olduğu halde kiremitlerde yeni resmi fiyat baştağının 4,5 katı olarak ancak ayarlanabilmişti.

Devletin kiremit sektöründe yaşanan hukuksuzluklarla mücadelesi ilerleyen süreçte devam etti. Ürünlerin kalitesinin bozulması daha açık bir ifadeyle kiremitlerin yeterince pişmeden, çiğ olarak piyasaya sürülmesi yine az rastlanan olaylardan değildi. Devlet bu gibi durumların önüne geçmek adına

¹¹² Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda ...*, s. 40.

bazen sabit kâr oranları belirleyebilmekteydi. Örneğin 1769 yılında İstanbul Hasköy kiremitçileri için %10'luk kâr oranı tespit edilmişti.¹¹³

17. yüzyıla ait yukarıdaki örnekteki karaborsacıların müdahaleleri ilerleyen dönemlerde kılıf değiştirerek devam etmiştir. Halbuki bu kişilerin (muhtekirlerin) malzeme depolayarak fiyatlarla oynamaları, hapsedilmelerini gerektirecek kadar ciddi bir suçtu.¹¹⁴ Bilhassa kiremitin üreticiden tüketiciye nakledildiği esnada ortaya çıkan bu kişiler ucuz fiyatla elde ettikleri ürünleri saklayarak daha sonra başka yerlerde yüksek fiyatlarla satmak üzere depo ediyorlardı. Onlar için herhalde indirme bindirme yapılan yerler, mesela limanlar, en çok kazanç umdukları yerlerdi. Şehirköy'den İstanbul'a mutat olarak gönderilen kiremitlere iskelelerde el koymak isteyen karaborsacılarla, esnaf kethüdalarının yakından ilgilenmeleri isteniyordu.¹¹⁵ İskelelerin bazılarında halka satış yapıldığı esnada bu kişiler araya girerek gizlice kiremitlere ulaşabiliyorlardı. Belki daha kötüsü aldıkları mamullerin ödemelerini de geciktiriyorlardı. Bu son örnekte muhtekirlerin *züyuf* denilen kırpılmış ve değeri düşürülmüş akçelerle ödeme yapmaya çalışmaları cabasıydı.

Kiremitlerin de aynen paralarda olduğu gibi ayarları ile oynanması neticesinde piyasaya sürülen ürünlere *kalb kiremit* deniliyordu. Oysa kiremitler kalb olmamalıydı. Mesela parmak (hassa mimar arşını) hesabıyla tutulan kiremitlerin uzunluk ölçülerinin saray mimarbaşısının verdiği değerlerden farklı olmaması gerekirdi.¹¹⁶ Bu kurala mimarbaşılar da muhataptı ve onların da muayyen ölçülerin dışında daha büyük ölçülerde kiremit işlenmesini talep ederek esnafı ve zanaatkarı mağdur etmemeleri gerekiyordu.¹¹⁷ Tabi bu şekilde ciddi bir eyleme kalkışmak her üreticinin cesaretle atabileceği bir adım değildi. Aslında kiremitlerin boyut ve kalitesini değiştirmeye kalkışanların, resmi belgelerde mimarbaşının ima ile suçlandığı örnekte olduğu gibi¹¹⁸ bazen gayet önemli makamlardan destek aldıkları ya da en azından göz yumulmak suretiyle pasif destek gördükleri anlaşılıyor. 1722 yılındaki bu kayıttan anlaşıldığına göre İstanbul'da Haliç kıyılarında kiremitçiler ürünlerinin boyutlarıyla öyle oynamışlardı ki normalde 20 tane gerekli olan bir alana müdahale sonrasında 40 hatta 50 tanesi bile yetersiz kalıyordu. Sorun bununla da kalmamış üreticiler,

¹¹³ BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

¹¹⁴ Şehirköy'de (Şarköy'de) istifçilik yapan kiremit muhtekirlerinin sonu Seddülbahr Kalesi'nde hapsolünmaları olacaktır. Bkz: BOA, AE. SOSM. III, 23/1623, 29 Zilhicce 1169, 24 Eylül 1756.

¹¹⁵ Bkz: BOA, C.BLD., 149/7448, 29 Şaban 1193, 11 Eylül 1779.

¹¹⁶ BOA, MD 111/1606, Evail Ramazan 1112, 9- 18 Şubat 1701.

¹¹⁷ BOA, MD 111/2151, Evail Safer 1113, 8-19 Temmuz 1701.

¹¹⁸ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda...*, s. 79.

pişirme süresinden de kısararak ham ürünler ortaya çıkarmışlardı. Hem odun hem de toprak hammaddesinden haksız kazanç elde eden bu kişilere elbette mücadele edilemezdi. Ancak hükmün sonunda hala bu suçları işleyenler olursa sadece, haklarından gelinmesi gerektiği ifadesinin yer alması; buna karşılık dükkanlarının kapatılması ya da hammaddelerine ve ürünlerine el konulması gibi yaygın bir yaptırımın yer almaması ilginçtir. Belki de imparatorluğun mimari gelişim çağına rastlayan bu dönemde fırınların kapatılması, artan talebe karşı olumlu bir adım olmayacağı için daha esnek müeyyidelere başvurulmaktaydı.

İmparatorluk genelinde üretilecek kiremitlerin boyut, ağırlık ve fiyatlarının tespitinde bazen devletin belirlediği ölçütler ile esnafın ve vatandaşın talep ettikleri arasında ihtilaflar doğabiliyordu. Öyle ki müşteriler noksan ve dayanıksız kiremitleri fark ettiklerinde kesinlikle satın almıyorlardı. 1780 yılında İstanbul'da olduğu gibi ürünler iskelelerde kalarak telef olabiliyordu.¹¹⁹ İşte bu noktada kiremitçi esnafı olması gerekenden daha büyük olan kiremitlerin boyutlarının yeniden ayarlanmaması halinde insanların "bunlar dayanıksız oluyor" diyerek alışveriş yapmadıklarını belirtiyordu. Esnaf, gönderdikleri numuneleri ürettiklerinde hem fiyat hem de satış hususunda daha rahat olacaklarını belirterek karar alma aşamasında kendilerinin de dinlemesini istediler. Bu örnekte devlet bu talebi geri çevirmemiş ölçülerde değişikliğe gitmişti ki bu da mimari değişim çağının esnek politikalarının yansımalarından biri olmalıydı.

7. Kiremit Sektöründe Vergiler ve Kira Ödemeleri

Kiremit üretimi, gelir elde edilen her sektörde olduğu gibi vergiye tabiydi. Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinin vergilendirme süreçlerindeki maharetlerini kiremit üretimi ve tüketiminde de gösterdikleri anlaşılıyor. Erken dönem kanunnamelerinde kiremitçilerin kazançlarına binaen nakdi vergiler ödedikleri görülmektedir. Örneğin II. Bayezid dönemine ait bir kanunname (Kânûnnâme-i Havâss-ı Konstantiniyye) üreticilerin fırınları başına 300 akçe yıllık vergi ödedikleri kaydedilmiştir.¹²⁰ Resmi belgeler, ilerleyen zamanlarda imparatorluk bürokrasisinin kiremit üreticilerinden *resm-i fırın-ı kiremit* adıyla

¹¹⁹ BOA, C.İKTS, 7/328.

¹²⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 2. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990, s. 315.

bir vergi tahsil ettiğini haber vermektedir.¹²¹ Başlangıçta ismi konulmuş verginin sistem oturduktan sonra adı konularak toplanmaya başladığı söylenebilir.

Başkentin her zaman kiremite aç hali sebebiyle buraya özel bir vergilendirme sistemi uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın pek çok yerinde görüldüğü üzere taşradan sürekli başkente kiremit akışı söz konusuydu ve bunun için de kente özel bir iç gümrük uygulaması vardı. 1719 yılında taşradan İstanbul'a kiremit getiren ürünlerinin kıymetleri üzerinden uygulanmak üzere Müslümanlardan % 4, gayr-i Müslimlerden % 5 vergi alınmaktaydı.¹²² İskele gümrüklerinde bu hususa fazlaca dikkat edilmekteydi. Aslında bu biraz da meşakkatli bir uygulamaydı. Zira iskelelere kiremit ve benzeri eşya getirenlerin önce malları tek tek kontrol ediliyor, ardından kiremitleri sayılarak çıkan rakamlara göre gümrük vergileri tahsil ediliyordu.

Kiremitçilere satılan topraktan da dolaylı yolla ücret alınıyordu. 1700 yılında Hüdavendigâr sancağında Akhisar nahiyesinde kiremit işleyenlerden aldıkları toprak karşılığında öşür istenmekteydi. Burada dörtlü bir mekanizma vardı. Toprağın sahibi devlet, toprağı tasarruf eden tımar sahibi (zaim sıfatında), toprağı satın alan aracilar ve bunları aracılardan alan kiremitçi esnafı. Satılan topraktan elde edilen kiremitler üzerinden tımar sahibine öşür vermesi gerekenler ise kiremit üreticileriydi.¹²³

Kiremithanelerin kimisinin ise kira usulü ile işletilmesi söz konusuydu. Sözleşmeler uyarınca veya vakıflar kanalıyla kiralama yapılıyorsa vakfiye şartları gereğince kira ödemeleri yapılıyordu. İstanbul Sultan Bayezid Vakfı'nda ait bir kiremithaneyi yirmi üç senedir işlettiğini anlatan bir girişimci¹²⁴ aslında söz konusu imalathanelerin önemli bir gelir kaynağı olabileceğini de gösteriyor. Bu arada vakıfların bilhassa selatin kategorisinde olanlarının özel olarak daimi kiremitçiler istihdam ettiklerini de ifade etmek gerekir.¹²⁵ Devletin sair vakıflardan daha fazla dikkat ettiği bu müesseselerin en azından mutat onarım ve bakım çalışmalarında görev alan kiremitçiler tayin etmesi gerekiyordu.

¹²¹ Paşa sancağında İslimiye'den bir örnek içi bkz: BOA, AE. S.AMD.III, 42/4144, 25 Safer 1134, 15 Aralık 1721.

¹²² BOA, İE.ML, 127/12006.

¹²³ BOA, İE.TZ, 5/473.

¹²⁴ BOA, C.EV., 150/7490, 9 Şaban 1180, 10 Ocak 1767. Girişimcinin bir cariyeye olduğunu öğrenmek de ilginçtir.

¹²⁵ Mesela Gazi Sultan Murad Han vakfı bunlardan biriydi. Bkz: BOA, İE.EV., 12/1457, 4 Şaban 1066, 28 Mayıs 1656.

Kira ödemelerinde zorluk yaşayanlar ya da sıkıntılı kiremithaneleri kiralamak isteyenler için çeşitli çıkış yolları da vardı. İstanbul Eyüp'te bulunan bir kiremithanenin 18. yüzyıl başlarında geçirdiği süreç bu konuda ilginç çözüm yolları bulunduğuna işaret etmektedir. Öncelikle Eyüp Sütluçe de birbirine bitişik kiremithanlerin olduğu bir mahalde, Şeyhülislam Zekeriyya Yahya Efendi Vakfı akaratından bazı kiremithanelerin seneler içinde bakım ve onarımsızlıktan dolayı harabe hale dönüşerek işletilemediği ve bundan sonra buraları kiralayan kişilerin kira ödemelerinde düşük ücret vererek kalan parayla tamir işine giriştikleri görülmektedir.¹²⁶ Aslında bu örnekte fırınların kimseden rağbet görmediği anlaşılıyor ki bu durum başkentte yaşandığı için ayrıca üzerinde durmaya değer niteliktedir. Her zaman yoğun kiremit talebi olan bir kentte, hem de Eyüp gibi merkezi bir yerde kiremithanelerin harabeye dönüşmesi ya da işletmeci bulmakta zorlanması geçici finansal krizlerin bir yansıması olabileceği gibi işletmelerin zaman içerisinde kötü fiziki şartlarda kalması yeni taliplerinin heveslerini kırıyor olabilirdi. Sonunda aralarında gayri Müslimlerin de bulunduğu birkaç kiracının tasarrufundan geçen buradaki imalathane 1706 yılında alınan kararlar son işletmecisi tarafından Sultan III. Ahmed Vakfı'na teslim edilmiştir. Bu işlem bir feragat işlemiydi ve bizzat padişahın (ya da onun adına saray bürokrasisinin) talebiyle gerçekleşmişti. El değiştirme işlemi kiremithanelerin bazen neden rağbet görmediği sorusuna da ışık tutar nitelikteydi. Gerçekten fiziki durumları çok iyi olmayan ve görece büyük olan¹²⁷ bu şeklindeki imalathaneleri yeniden kazanç elde eden birimler haline dönüştürmek ancak devlet eliyle mümkün olabiliyordu.

Sonuç

Tarihi neredeyse insanlık kadar eski olan kiremitin, Osmanlılar tarafından da yoğun bir şekilde imal edildiğini ve sosyo-ekonomik yaşam içinde kendisine sağlam bir yer edindiğini söylemek mümkündür. İmparatorluğun hayat bulduğu coğrafyalarda antik çağlardan itibaren biriktirilen bilgi ve tecrübe Osmanlıların en erken yapılarında kiremite yer vermeleri ile ileri seviyelere taşınmaya başlamıştır. Bu değerli metanın hammaddesinin görece kolay elde edilmesi, ucuza mal edilmesi ve yangınlara ya da sızdırmaya karşı mukavemeti

¹²⁶ BOA, TS. MA. e, 46/17, 1 Cemaziyelahir 1118, 10 Eylül 1706.

¹²⁷ Bu örnekteki kiremithane eni 52 zira boyu 146 zira olmak üzere toplam 7592 zira alanına sahipti. 1 zira 73 cm olarak kabul edilirse (Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1991 s. 412) arsa toplam 40.457.768 santimetrekare o da yaklaşık 4.045 metrekare ediyordu.

gibi uygun özellikleri onun yaygınlığını artıran faktörlerden olmuştur. Ancak bu kolaylıklar kiremitin herkesçe rahatlıkla üretilebilen bir meta olduğunu göstermez. Çünkü bu alanda emek harcayan Osmanlı esnafının maharetleri onların sık sık kendilerine ihtiyaç duyulan yerlere gitmelerini gerektiriyordu. Zira karılan harcın kıvamından pişirme süresine, kiremitin kalınlığından şekline kadar pek çok etken ürün kalitesini belirliyordu.

Kiremit üretiminin Osmanlı yeniçağındaki temsilcileri olan kiremitçi esnafı sıkı kayıtlar ile kontrol altında tutuluyordu ya da en azından buna gayret ediliyordu. Onların ürünlerinin uzunluk, genişlik ve ağırlıklarının, 18. yüzyıl gibi merkezîyetçi yapının gücünün azaldığı iddia edilen çağlarda dahi devlet tarafından kesin olarak belirlendiği ve standart dışı ürünlere müsadde edilmediği söylenebilir. Elbette divanın gücü her zaman istediği kadar gündelik yaşamda kendini gösterememiş, hemen her nesne de olduğu gibi kiremit üretimi ve pazarlanması aşamalarında da kuralları ihlal eden kişilere rastlanmıştır. Kiremit stoklayan karaborsacılar ve ürünlerinin hammaddesinden ya da pişirme süresinden kaçırılan üyeler sektörü olumsuz yönde etkilemeye devam etmiş görünmektedirler.

İnşaata dayalı ekonominin vazgeçilmez temsilcilerinden olan kiremitçilerin ürünlerine her dönem belli bir talep olmuşken, yangın, savaş ya da mimari yenilenme süreçlerinde talebin arttığı söylenebilir. 16. yüzyıldan itibaren görülen büyük mali yapılar; 18. yüzyılda başta İstanbul olmak üzere sık yaşanan yangınlar ve uzun süren yıkıcı cephe savaşları bu esnaf grubunun bizatihi kendilerine ve ürünlerine olan ihtiyacı körüklemiştir. Yine 18. yüzyılda yaşanan mimari gelişim ve değişim dönemi sektörü olumlu etkilemiştir. Tüm bunların neticesinde memleketin ihtiyaç duyulan bölgelerine kiremit ve kiremitçi sevkiyatının, gerek karadan gerekse denizden canlı bir şekilde devam ettiği söylenebilir. Nakliye dışında daha fazla fırın açılmasının teşvik edilmesi hatta zorlanması veya devletin kendi maddi gücü ile işletmeler açması, talebe cevap verilmesi adına başvuru alan etkin çözüm yollarındandı.

İstanbul'un hem kiremit üretiminde hem de tüketiminde sektörün merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Hasköy ve Eyüp gibi sahile yakın kesimlerde sıralı şekilde kiremithaneler açılmıştır. Kentin mutlak talebinin karşılanmasında görev alan bu işletmeler yetersiz kaldığında yakın çevreden kiremit temin edilmiştir. Bu manada Gelibolu yarımadası çevresinin adeta sektörde özel bir yer edindiği görülebilmektedir. Ayrıca hemen sarayın yakınından başlayan kiremithanelerin köylere kadar sokulması, bu değerli

rne olan ihtiyaın karşılanması adına ne denli canlı bir üretim mekanizmasının iletildiğini de ortaya koymuştur. Bu makalenin attığı kk adım henüz aydınlatılmayı bekleyen Osmanlı inşa ve mimarlık tarihine dair yeni çalışmalarla daha da büyüyecektir.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık (Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi

Ali Emiri Sultan Ahmed III, (AE. S.AMD.III), 42/4144, 151/14856.

Ali Emiri Sultan Mehmed IV (AE. SMMD.IV), 50/5788.

Ali Emiri Sultan Mahmud I, (AE. SMHD.I), 89/6075.

Ali Emiri Sultan Mustafa III, (AE. SMST.III), 235/18611.

Ali Emiri Sultan Osman III, (AE. SOSM. III), 23/1623, 85/6570.

Cevdet Adliye (C. ADL), 34/2015.

Cevdet Askleri (C. AS), 73/3342, 705/29573, 881/37832, 956/41535, 1175/52379.

Cevdet Bahriye (C. BH), 125/6084, 125/6085,236/10954

Cevdet İktisat (C. İKTS), 7/328, 37/1848, 45/2226.

Cevdet Belediye (C.BLD), 54/2684, 72/3352, 120/5955, 138/6859, 149/7448.

Cevdet Evkaf (C.EV), 150/7490.

Cevdet Saray Maliye (C.SM), 78/3909, 155/7758.

Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Bina Emîni (D..BŞM.BNE.d), 15924/6.

İbnülemin Evkaf (İE.EV), 12/1457.

İbnülemin Maliye (İE.ML), 127/12006.

İbnülemin Tımar ve Tevizat (İE.TZ), 5/473.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 5527/1.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA.d), 803/4, 2352, 9177.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e), 46/17, 394/73, 839/23, 1045/90, 1205/15.

Mühimme Defterleri (MD), 3/1157, 6/1466, 7/2319, 21/615, 23/500, 27/597, 31/11, 111/1606, 34/585, 34/587, 36/286, 69/615, 74/125, 74/575, 84/125, 96/510, 111/2151, 112/1245, 115/2818.

2. KİTAPLAR

Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931.

Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Ankara, 1987.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 2. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990.

- Aubry de La Mortaye, *La Mortaye Seyahatnamesi*, Türkçesi: Nedim Demirtaş, İstiklal Kitebevi, İstanbul, 2007.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Cilt, 1. Kitap Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Cilt, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap 1. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Nasûhî's- Silâhi (Matrakçı), *Bevân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Yayına Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- SELİM, Yaşar - Selami Pulaha, I. *Selim Kânunnâmeleri (1512-1520)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, C. 1-2, Çev: Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

III. Makaleler

- AFYONCU, Fatma, "XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.103-110.
- AND, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul Kent- Saray- Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- ARSLAN, Ferhat, "Tuğla Ve Kiremit Sanayisinin Arazi Kullanımına Etkisi: Turgutlu Örneği", *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Turgutlu, 2018, s. 961- 983.
- ASLANAPA, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 2. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2004.
- AYDIN, Filiz, "Seyitgazi Aslanbey Köyünde 'Şeyh Şücaeddin' Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s.201- 221.
- AYDIN, Filiz, "Sinop Alâiye (Süleyman Pervane) Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: X, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 251- 272.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, "Yugoslavya' da Türk Âbideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: III, (Tıpkıbasım) Ankara, 2006, s. 151- 224.
- BARKAN, Ömer, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545- 1659)", *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, C. III, S. 5-6, (1966), s. 1-472.
- BARKAN, Ömer, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı (1550-1557)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979.

- El Rashidi, Seif, "Mısır'daki Siyasi Değişimler ve Osmanlıların Mimari Üzerindeki Etkileri", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 60- 78.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, "Ertuğrul Gâzi'in Bilecikteki Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 81-113.
- ERKAL, Mehmet, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1991 s. 411-413.
- EROĞLU, Metin, Ali Akın Akyol, "Antik Yapı Malzemesi Olarak Tuğla ve Kiremit: Boğsak Adası Bizans Yerleşimi Örnekleme", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Sayı 20 (2017), s. 141- 163.
- ERTUĞRUL, Özkan, "Ağa Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 93.
- EYİCE, Semavi, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyesi I Türk Tarih Kurumunda Yayımlanmış Çalışmaları*, Derleyen: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 755-850.
- FREELY, John, *A History of Ottoman Architecture*, Southampton, 2011.
- HEZARFEN, Ahmet, "Bulgarlar/Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 330-331.
- KARA, (Ensari) Fahrünnisa, "Defterdar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 14-16.
- KARADEMİR, Zafer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Kireç Üretimi ve Tüketimi", *Tarihin Peşinde, Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2018, Sayı:19, s. 545-574.
- KOLAY, İlknur Aktuğ, "Ottoman Construction Materials And Terminological Change: Remarks Pertaining To Bricks And Roof Tiles As Apparent In The Sources" , *Monuments, Patrons, Contexts Papers On Ottoman Europe Presented To Macluel Kiel*, Editor: M. Hartmuth and A. Dilsiz, Leiden, 2010, s. 143- 150.
- KUBAN, Doğan, "Laleli", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s. 187-189.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983.
- MANGO, Cyril, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453 : Sources and Documents*, Toronto, 2004.
- ÖNGE, Yılmaz, "Anadolu'da XIII.- XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 291- 296.
- ÖTÜKEN, S. Yıldız, "Bizans Duvar Tekniği'nde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 395- 410.
- PEKER, Ali Uzay, "Osmanlı Mimarisinde Yaratıcılık: Amasya Örnekleri", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 52-59.
- TANYELİ, Gülsün, Kani Kuzucular, "Osmanlı Mimarlığında Çift Örtü Sistemi", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyıllı Uluslararası Bir Miras*, İstanbul, 1999, s. 106-111.

UÇAR, Hatice, Balıkesir’de Beylikler Dönemi Mimari İzi Oğul Paşa Türbesi”, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, 2015, s.93-101.

UYSAL, A. Osman, “Adana Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 19, Ankara, 1985, s. 277- 284.

ÜLGEN, Saim, “İzmir’de Türk Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 1, Ankara, 1983, s. 53-70.

Westbrook, Nigél, Kenneth Rainsbury Dark, Rene Van Meeuwen, “Constructing Melchior Lorichs’s Panorama of Constantinople”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 69, No. 1 (March 2010), 62–87.

IV. İnternet Siteleri

www.kadısicilleri.org (Bu kaynaktan elde edilen arşiv malzemelerinin açık künyeleri metin içerisinde verilmiştir)

<http://tukder.org.tr/wp-content/uploads/tugla-ve-kiremit.pdf>.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 379-408.

Geliş Tarihi: 4 Aralık 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NİN AVUSTURYALI SAVAŞ ESİRLERİNE KARŞI TUTUM VE POLİTİKASI (1788-1793)

Levent DÜZCÜ*

Öz

Bu makale 1788-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşı sırasında Osmanlıların eline düşen Avusturyalı esirleri konu almakta; Osmanlıların esirlere karşı olan tutumunu ve bu tutumdan ortaya çıkan politikayı irdelemektedir. Savaşla beraber başlayan esaret ile binlerce Avusturyalı esir, Balkanların merkezi sayılabilecek bir nokta olan Rusçuk'ta toplanmış ve oradan Rume-li, Ege adaları, İstanbul ve Anadolu'ya dağıtılmıştır. Esirler gerek Müslüman gerekse gayrimüslim şahıslara köle statüsünde verilmenin yanında tersane ve zindan gibi yerlerde de alıkonulmuştur. Elbette binlerce esire karşı nasıl bir muamele yapıldığını tam olarak tespit etmek oldukça zordur; sadece elimizde mevcut Osmanlı arşiv kayıtlarına dayalı olarak bazı çıkarımlar yapılabilir. Barış antlaşmasının yapılması ile birlikte Avusturya devleti hâliyle Osmanlı'nın elinde bulunan esir tebaasının peşine düşmüş, iade süreci başlamıştır. Elçiler üzerinden yapılan iade teşebbüsü ile uzun sürecek bir diplomasi yaşanacaktır. Burada öne çıkan iki önemli sorun vardır: Birin-cisi esirlerin çok farklı bölge ve şehirlere dağılması nedeniyle, iade işlemleri sırasında esirlerin toplanmasında yaşanan güçlük; ikincisi ise esirlerden Müslüman olan Avusturyalılardan dolayı Osmanlı ile Avusturya arasında yer yer yaşanan kriz. Makale Osmanlı Devleti'nin ve özellikle de yöneticilerinin, eldeki mevcut Avusturya esirlerine karşı tutumunu, yine dönemin yöneticilerinin yazdıkları kayıtlar üzerinden incelerken, ister istemez devletin bu konudaki davranış eğilimlerini ve bu eğilimlere bakarak genel bir politikasının varlığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Avusturya, Esir, Elçi, İslam.

* Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Tarih Bölümü, (lduzcu2100@gmail.com). ORCID ID: 0000-0002-9908-4579. Bu makale 23-27 Kasım 2016 tarihleri arasında Budapeşte'de düzenlenen "Osmanlı-Macaristan-Habsburg İlişkileri Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulan bildirinin makale hâline getirilmiş şeklidir.

THE ATTITUDE AND POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE AGAINST AUSTRIAN PRISONERS

Abstract

This article deals with Austrian prisoners who fell into the hands of the Ottomans during the Ottoman-Austrian, Russian War of 1788-1792 and examines the Ottomans' attitude towards the prisoners and the policy arising from this attitude. With the captivity that began with the war, thousands of Austrian prisoners were gathered in Ruse, which can be considered as the center of the Balkans, and distributed to Rumeli, Aegean islands, Istanbul and Anatolia. The prisoners were given slaves status to both Muslim and non-Muslim individuals and were also detained in places such as the Arsenal and dungeons. Of course, it is very difficult to determine exactly how thousands of prisoners are treated, and some inferences can be made only based on the Ottoman archive records we have. With the conclusion of the peace treaty, the Austrian state naturally pursued the captive citizens in the hands of the Ottoman Empire and the process of extradition began. With the attempted extradition through the ambassadors, there will have been a long diplomacy work. here are two important issues that stand out here: The first is the difficulty in collecting prisoners during the extradition process due to the distribution of the prisoners in many different regions and cities; the second is the crisis between the Ottomans and Austria due to the Austrians, who are Muslims in captivity. The article, while examining the attitude of the Ottoman Empire and especially its rulers against the Austrian prisoners, through the records written by the administrators of the period, inevitably points to the behavioral tendencies of the state on this issue and the existence of a general policy by looking at these tendencies.

Keywords: Ottoman, Austria, Prisoner, Ambassador, Islam.

Giriş

Osmanlıların savaş esirleri edindiği ilk muharebeler muhtemelen Bizanslılar ile yapılanlardır. Ancak elde mevcut bilgilerden yola çıkarak ilk esirlerin I.Murad'ın Rumeli fetihleri sırasında alınmaya başladığını

söyleyebiliriz.¹ Bundan sonra Osmanlılar gerek batıda gerekse doğuda yaptığı savaşlarda yeni esirler elde etmişlerdir. Elde tutulan esirler ise devletin genel esir politikası çerçevesinde ya kullanılmış ya da alınıp satılmıştır.

Arapça'da savaş tutsağı anlamında kullanılan "esir" kavramı, Osmanlı kayıtlarında köle anlamına da gelmiştir. İslam hukukunda muharip durumda olan erkeklerin dışında kadın ve çocukların da esir alınabileceği, ancak bunların öldürülmeyeceği hükme bağlanmıştır. Bu genel çerçeve yanında daha sonraki asırlarda İslam devletlerinin farklı örf ve şartları da devreye girmiştir. Özellikle *mukabele bilmisil* (misliyle mukabele) prensibi bağlamında düşmanın zayıf düşürülmesi düşüncesi, sonraki İslam devletlerinde etkili olmuş; bundan dolayı yabancı esirler elde tutulmuştur. Yine İslam hukukuna göre esirlere uygulanacak muamele; öldürme, serbest bırakma, köleleştirme ve mübadele şeklinde sıralanmıştır.² Osmanlı Devleti'nin bunlardan son ikisini daha çok uyguladığını iddia edebiliriz ki, elinizdeki makale de bunu kanıtlar yönde deliller öne sürmektedir.

Osmanlı Devleti'nde esirler, daha çok köle statüsünde tutulurdu. Köle esirlerin büyük bir bölümü donanmada, efendilerinin hizmetinde ya da şehirlerdeki atölyelerde, küçük iş yerlerinde ve tarım alanlarında çalıştırılıyorlardı. Bundan başka savaş esirleri ganimet olarak görüldüğünden sadece devletin değil, tebaanın da hizmetine giriyorlardı.³

Elinizdeki makale 1788-1791 Osmanlı-Avusturya savaşlarında Osmanlı tarafına esir düşen Avusturya esirlerine yönelik Osmanlı uygulamaları ve pek tabii olarak buna yön veren esir politikalarını anlamaya çalışmak/ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu noktada şu soruların cevaplarını aramak gerekmektedir. Osmanlıların esir politikalarına yön veren başlıca saikler nelerdir? Osmanlılar eğer dini hükümlerden beslendiyse bunlar pratikte ne kadar uygulanabilmiştir? Savaş esirlerine yapılan muameleler dönemi içinde insanî midir? Esirlerin esaret sırasında İslam'ı seçmeleri korkudan mı yoksa şahsi tercihlerinden mi kaynaklanmıştır? Savaş esirlerinin genel bir sayısına ulaşmak mümkün müdür? Savaş bittiğinde bu esirlerin ne kadarı iade edilmiştir?

¹ İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684 ", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 36, Konya, 2014, s. 204.

² Ahmet Özel, "Esir", TDVİA, Cilt 11, Ankara, 1995, s. 382-384.

³ Hava Selçuk, "Savaş Esirlerinin Din Değiştirilmesi (Nemçeli Esirler Örneği)", Turkish Studies, Sayı 9/4, Ankara, Bahar 2014, s. 1007.

Makalenin kapsamını ise şu şekilde ifade edebiliriz: Bu makale Osmanlı Arşivi kayıtları üzerinden konuyu ele alma çabası içindedir. Dolayısıyla Avusturya arşivleri bu makalenin sınırları dışında bırakılmıştır. Bu durum makalenin bir eksiği olarak görülebilir. Yine makalenin diğer bir kapsamı yalnızca Osmanlı Devleti'nin esir politikası olduğundan, karşılıklı iki devletin esir politikası bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bu saiklerle elinizdeki makale, 1788-1793 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin elindeki Avusturya esirlerine karşı nasıl bir tutum takındığını, bu tutumun bir politika ekseninde olup olmadığı ile ilgilenmektedir.⁴

1. Esaretin Başlaması

Osmanlı-Avusturya ilişkileri 15. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Her ne kadar bu yüzyılda iki devlet arasında herhangi bir savaş vuku bulmasa da, 16. yüzyıla girildiğinde Habsburglar, Osmanlı'nın Avrupa'daki en önemli düşmanı ve rakibi olarak belirmiştir. Bu yüzyılda başlayan savaşlar sonraki yüzyılda da ara ara sürmüş, güç mücadelesinde genellikle Osmanlılar başarılı olmuştur.⁵ Ancak 17. yüzyılın sonunda durum tersine dönmüş ve Avusturya yer yer üstün konuma gelse de iki devlet yine de birbirlerine tam olarak üstünlük sağlayamamıştır. Bu olgu, 18. yüzyılın sonundaki savaşlar için de geçerlidir. Burada dikkat çeken husus 18. yüzyılın sonunda her iki devletin de son kez birbirleriyle savaşmalarıdır.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin, 18. yüzyılın sonunda Avusturya ile yaptığı savaş 1788-1791 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu savaşta Avusturya, bir yıl önce Osmanlı'ya karşı savaş açan Rusya'yı yalnız bırakmamış; Şubat 1788'de savaşa katılarak, Osmanlı karşısında özellikle Balkanlarda cepheler

⁴ 18. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ne esir düşen tüm esirler ile ilgili özgün bir çalışma için bkz., Fatma Sel Turhan, *18. Yüzyılda Osmanlı'da Savaş Esirleri*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2018; yine Osmanlıların elindeki Avusturya esirleri için bkz., Nurgül Bozkurt, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı - Avusturya Münasebetleri (1740-1788)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2000, ss. 105-110.

⁵ 16. yüzyılda Osmanlı ile Avusturya arasındaki mücadeleler için bkz., Yusuf Yıldız, *Kanuni-Şarhken-Busbecq: Osmanlı-Habsburg İlişkileri*, TTK, Ankara, 2013; Yine Osmanlılar ile Avusturyalılar arasındaki uzun diplomatik ilişkilerin seyri için bkz., Uğur Kurtaran, *Osmanlı-Avusturya Diplomatik İlişkileri*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2006; Mehmet Solak, "Tuna Ötesi ve Yukarı Macaristan Bölgelerinde Osmanlı-Habsburg Sınır Çatışmaları (1567-1580)", *Karadeniz Araştırmaları*, XVI/61, 2019, s.17-30; Mehmet Solak, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Habsburg Sınır Bölgesinde Barut Üretim Politikası (1567-1574)", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, 2018, ss.283-294.

açmıştır. Böylece Osmanlı Devleti aynı anda iki büyük düşmanla savaşmak zorunda kalmıştır. Osmanlılar, Avusturya'nın Rusya yanında yer almasını büyük bir şaşkınlıkla karşılamıştır.⁶ Bunun yanında devlet için en büyük handikap yeterli hazırlığın yapılmamasıydı ki, Yusuf Paşa, gerekli hazırlıkları yerine getirmeden ve ordu ihtiyaç duyulan malzemeleri tam olarak sağlamadan aceleyle sefere çıkmıştır.⁷

Savaş tüm hızıyla sürerken, savaşın da tabii bir sonucu olan esir ve esaret hayatı da aslında başlamış oluyordu. Bu durum elbette her iki taraf için de geçerliydi. Savaş ekseriyetle Bulgaristan, Belgrad ve Bosna'da cereyan etmiştir. Buralarda yapılan şiddetli muharebelerin bir kısmında Osmanlı orduları zafer kazandıkça bazen yüzlerce bazen de binlerce esir elde etmiştir.

Bu muharebelerin birinde 1 Ağustos 1788 Cuma günü Belgrad muhafızı Vezir Abdi Paşa'nın yazdığı bir tahrirattan anlaşıldığına göre, yine bu ayda Belgrad'dan 200 Osmanlı neferi karşıya geçerken 200-300 kadar düşman askeri ile karşılaşmış, yayılım ateş sonucu düşmanı perişan etmiştir. Belgrad'da bulunan Osman Paşa ve Hacı Abdi Paşa maiyetindeki piyade ve süvari asker Zemun'dan Çengane adası karşısına kadar katanalarını⁸ göstermişken, düşman askeri Osmanlı askeri üzerine saldırmasına rağmen hiçbir faaliyette bulunamamış, hemen firar etmişlerdir.⁹

Bir başka mücadele, 30 Ağustos 1788'de neticelenen ünlü Muhadiye muharebesidir. Muharebe öncesi Serasker ve Kethüda Hasan Paşa, yeni kuvvetlerle Lazarehane'den hareketle, Timaşvar eyaletinin önemli bir kilidi sayılabilecek müstahkem Muhadiye Boğazı'na doğru yürümüştür. Öncelikle boğazın etrafında yer alan tahkimatın kazanılması uygun görülmüş, bu amaçla da ordu sağ, sol ve merkez olarak üçe ayrılmıştır. Başlangıçta sağda Akpalanga adı verilen ve dağın tepesinde bulunan mevki ile yine oldukça müstahkem olan palanga üç günde zapt edilmiştir. Bu fethin ardından palangadaki beş altı bin Avusturyalı'nın bir kısmı esir edilmiştir. Bu muharebeden kısa bir süre sonra yapılan Şebeş muharebesine (20 Eylül 1788) Avusturya İmparatoru Jozef de

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, I. Kısım, TTK, 5. Baskı, Ankara, 1995, s. 520-526; Osmanlı'nın savaşa girmeden hemen önce Rusya ve Avusturya ile olan diplomatik ilişkisi için bkz., Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 3, Ali Bey Matbaası, 9 Şevval 1292, s. 306-323.

⁷ Zülfiye Koçak, "1787-1792 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler Ve Yaş Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII / 2, 2017, s. 464.

⁸ Katana: Ağır süvari. Bkz., Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995, s.1076.

⁹ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hatt-ı Hümayun (HAT), 54771, 29 Z 1202 / 30 Eylül 1788.

katılmıştır. Türk ordusuna komuta eden Serasker Koca Yusuf Paşa, Şebeş önünde düşmanı büyük bir bozguna uğratmış ve düşman kaçmaya başlamıştır. Muharebe sırasında bin Avusturyalı asker Osmanlılar tarafından ele geçirilmiştir. Şebeş zaferinden başka bu kez Paçova tarafına gönderilen Memiş Paşa kuvvetleri de yaptıkları akınlarla, bölgeyi yakmışlar; Tuna'nın sol sahilinden Belgrad'ın karşısına kadar olan yerleri süreklili bir şekilde vurarak elli binden fazla esir almışlardır. Böylece 1788'de Avusturyalı esirler Osmanlı'nunkinden iki kat daha fazla bir sayıyı bulmuştur.¹⁰ Bundan sonra 1789 yılında Osmanlılar, Avusturya ordusuna karşı mağlubiyetler almış, Belgrad kaybedilmiştir. Bu yılda daha çok Osmanlıların esir verdiği tahmin edilebilir.

2. Esirlere Yapılan Muamele

Savaşta Avusturya ordusundan ele geçirilenler yalnızca muharip askerler değildi. Savaşların yapıldığı yerlerde Avusturya ordusu hizmetinde bulunan ya da onlara destek veren kadın, erkek, çocuk ve yaşlı gibi siviller de Osmanlı'nın aldığı esirler arasında yer almaktaydı. O halde şunu sorumak lazım: Bu esir alma işlemi yukarıda da ifade edildiği gibi bir kere yapıldıktan sonra esirlere ne tür bir muamele yapılmaktaydı? Nasıl bir usûl izlenmekteydi?

Öncelikle şunu söylemek gerekir: Avusturya ile yapılan savaşlarda elde edilen esirler Osmanlı ülkesinde belli bölge ve şehirlere gönderilmiştir. Bu, Osmanlılar açısından gayet mantıklı bir uygulamaydı. Çünkü savaş devam ediyordu ve esirlerin savaşın cereyan ettiği cephe/bölgelere yakın olması ordu açısından mahzurlu olduğundan kabul edilemezdi. Böyle bir durum, aslında hemen her devletin yaptığı bir uygulamaydı. Örneğin Rusların elde ettikleri esirleri Sibiryaya tarafına sürmeleri bilinen bir gerçektir. Yine örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlılar, İtilaf devletlerine mensup esirleri genelde Anadolu ve Kuzey Suriye taraflarına göndermiştir. Buralar savaşın yaşanmadığı iç bölgelerdir.

Burada dikkat çeken husus, esirlerin, savaşın cereyan ettiği Balkan coğrafyasından itibaren Ege adaları, Tuna sahili, İstanbul, Anadolu ve Suriye taraflarına doğru geniş bir alana gönderilmiş olduklarıdır. Burada karşımıza Rusçuk çıkmaktadır. Esir alınan Avusturyalı askerler Rusçuk üzerinden

¹⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, Cilt IV, I. Kısım, s. 530-535.

Anadolu ve diğer bölgelere aktarılmaktaydı.¹¹ Ancak şunu kesin olarak belirtmekte fayda vardır: Kayıtlardan, bu esirlerin ne kadarının hangi şehirlere yollandığına dair kesin bir malumata ulaşmak zor görünmektedir. Bilgiler oldukça dağınıktır. Bu nedenle de kesin bir esir sayısına ulaşmak -en azından şimdilik - mümkün değildir. Eldeki mevcut kayıtlardan esirlerin yalnızca Kuzey Afrika ve Arabistan taraflarına gönderilmediğini söyleyebiliriz.

İstanbul, esirlerin en çok toplandığı şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunda payitaht olmasının büyük bir sebep teşkil ettiği düşünülebilir, ancak bu tek başına yeterli bir açıklama sayılamaz. Belki de bunun yanında esirlerin İstanbul'da göz önünde tutulması, ileride barış zamanında kolayca bir mübadele aracı olarak kullanılacak olmasının etkisi olabilir.

28 Eylül 1789 tarihine ait bir kayıta Rus, Nemçe (Avusturya) ve Macarlılardan esir alınan 2 zabıt ve 20 nefer düşman askerinin İstanbul'a gönderilerek burada herhangi bir kazaya dâhil olursa, gereken yiyecekleri (mekulat), mübaşir olarak tayin edilen çukadar vasıtasıyla kaza ahalisi tarafından tedarik edilmesine karar verilmiştir. Bu yiyeceklerin arabalara yüklenip muhafaza edilerek İstanbul'a gönderilmesi için kaza yöneticileri uyarılmıştır.¹²

Yine bir başka kayıta Kaymakam Paşa, Evlak voyvodası tarafından ve İsmail tarafından gelen toplam 31 nefer Nemçeli ve Rus esirin İstanbul'a gönderildiğini belirten sadrazamın, selam ağası eliyle kendisine bir adet mektubunun geldiğini aktarır. Esirlerin zindana konulması için Tersane-i Amire'ye gönderildiği anlaşılmaktadır.¹³

İstanbul'un dışında esirlerin tutulduğu yerlerden kayıtlara yansıyanları Siroz¹⁴, Edirne¹⁵, Konya¹⁶, Rusçuk¹⁷, Halep¹⁸, Sakız¹⁹, Tuna sahil kazaları²⁰,

¹¹ Fatma Sel Turhan, "1788-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşı Sırasında Alınan Savaş Esirleri Meselesi", *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt 8, Sayı 14, 2018, s.17.

¹² BOA, Cevdet-Hariciye (C.HR), 8937, 8 M 1204 / 28 Eylül 1789.

¹³ BOA, HAT, 54935-1385, 29 Z 1204 / 9 Eylül 1790.

¹⁴ BOA, Cevdet-Adliye (C.ADL), 5052.

¹⁵ BOA, C.HR, 7645.

¹⁶ BOA, C.HR, 217.

¹⁷ BOA, Cevdet-Askeriye (C.AS), 51103.

¹⁸ BOA, C.HR, 3238.

¹⁹ BOA, C.HR, 8276.

²⁰ BOA, C.HR, 67.

Bergos²¹, Selanik ve Rumeli'dir²². Ancak bu şehir veya bölgelerden başka yerlerde de Avusturya esirlerinin olması muhtemeldir. Bunu kanıtlayan başka bir kayıta Osmanlı ülkesinde esirlerin nerelere ve ne kadar dağıldıklarına dair kesin bir bilginin olmamasını, Avusturya elçisinin Bâbîâlî'yi sıkıştırmasından anlıyoruz. Verilen cevap muğlaktır; çünkü muhtemelen Bâbîâlî'nin de elinde kesin bir malumat yoktur.²³

Esirlerin tutulduğu yerlerden biri de Seddülbahir'dir. Seddülbahir ve Kala-i Sultaniye'deki kale dizdarına verilen bir emirde, Nemçe esirlerinden olup bundan önce Seddülbahir kalesine gönderilmiş ve hapsedilmiş olan 30 Nemçeli'nin dışında kalanların bir an önce İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.²⁴

Savaş ganimeti olarak alınan esirlerin bir kısmı tebaanın elinde esir/köle olarak kalırken, bir kısmı da donanma ve tersaneye alınarak burada küreğe konuluyordu. Gerçi bu ceza, klasik dönem kürekli gemilerde oldukça işe yarıyordu. Ancak Avusturya ile yapılan savaşlar sırasında kürek cezası, hukuki ve resmi olarak varlığını korusa da, bu dönem daha çok yelkenli gemiler kullanıldığından, esirler muhtemelen donanma ve tersanenin sıradan işlerinde çalıştırılıyordu.²⁵ Yine de özellikle Tuna'da esir tutulan Avusturyalıların kürek cezası olarak gemilerde kullanıldığını söylemek mümkündür. Çünkü savaşın cereyan ettiği yıllarda (1788-1791) Osmanlı'nın Tuna donanmasında hâlâ kürekli gemiler kullanılıyordu. 21 Şubat 1789 tarihli bir başka kayıttan anlaşıldığına göre Boğdan reayasından olup Avusturya ordusuna asker olarak katılmış olan gönüllülerden esir alınan bazı kişiler Osmanlı'nın Tuna donanmasında küreğe konulmuştu.²⁶

Avusturyalı esirler İstanbul'da özellikle Tersane-i Âmire bünyesinde tutuluyorlardı. Bilhassa da Tersane-i Âmire Zindanı bu iş için öteden beri işlev görmekteydi. Denilebilir ki Tersane-i Âmire Zindanı ve Yedikule, İstanbul'da

²¹ BOA, C.ADL, 5396.

²² BOA, C.HR, 9281.

²³ BOA, HAT, 56456, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

²⁴ BOA, C.HR, 1605, 29 R 1205/ 5 Ocak 1791.

²⁵ Kürek cezası 16. yüzyılda donanmanın büyümesi ile birlikte uygulanmaya başlamıştır. Bkz., Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt IV, Editör: Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İstanbul, 1984, s. 80; Bu yüzyılda Osmanlı donanması neredeyse tamamıyla kürekli savaş gemilerinden oluşuyordu. Örneğin kadirga ve başarde en büyük kürekli savaş gemileri sayılmaktaydı. Bu ikisinin de dışında farklı isim ve ebatlarda kürekli gemiler bulunmaktaydı. Kürekli gemiler hakkında detaylı bilgi için bkz., İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayım Habercilik, İstanbul, 2005.

²⁶ BOA, HAT, 54410, 25 CA 1203 / 21 Şubat 1789.

bulunan esirlerin merkezi konumundaydı ki, bu işlevini 19. yüzyılda da sürdürecektir. Tersane-i Âmire Zindanı, bu savaşta Avusturyalı ve Rusyalı esir zabıtları için de ayrıca tahsis edilmiştir. Esir sayısındaki artış ve düşman zabıtlarının gelişi İstanbul'da yer konusunda bir problem meydana getirmiştir. Şubat 1789 içinde bu sorun gün yüzüne çıkmış ve zindanda bulunan esirler için yetersiz gelen yerlere yeni mahaller yapılarak ilave edilmiştir. Tersane-i Âmire Emmini tarafından bizzat takip edilerek esir zabıtları için bir oda, mutfak ve iki oda içinde bazı frenk usulü yatak yeri yapılmıştır. Bunların yanında bir de ekmek fırını ile değirmen tamir edilerek kapı üzeri yenilenmiştir.²⁷

Her ne kadar Osmanlı yönetimi Avusturya ile savaşta olsa da elindeki esirlerin korunmasına ve bakımına itina gösteriyordu. Yukarıdaki bilgiler özellikle zabıtlara daha da ihtimamla yaklaşıldığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Pek tabii olarak Sultan ve Bâbiâli, savaşın da bir gün biteceğini ve esirler konusunun gündeme geleceğini bilmekteydi. Bundan dolayı ilerde bir gün barış yapıldığında esirler meselesi iki devlet açısından önemli bir pazarlık konusu olacaktır. Esirler sadece bu noktada değil aynı zamanda her iki devletin nitelikli asker gücü olarak da önemliydi. Çünkü savaş sonrasında esirler iade edilecekti; dolayısıyla esirler tekrar iade edildikleri devletin savaş gücünü teşkil edeceklerdi. Belki de devletlerin esir konusuna yaklaşımlarındaki pratik rasyonel tavır bununla daha yakından ilgiliydi denilse herhalde yanlış olmaz.

Bu genel yaklaşımın Avusturyalı esirlere olan alakayı doğrudan etkilediğini söyleyebiliriz. Her ne kadar tersanede bulunan esirlere iyi davranıldığı düşünülse bile, bu kez esirlerin kendi aralarında birtakım sorunlar yaşanmadığını iddia edemeyiz. Bütünüyle sorundan azade bir ortamda kalmıyorlardı. Böyle sorunlardan biri H.1204/1789-90 yılında Tersane-i Âmire Zindanı'ndaki iç zindanda yaşanmıştır. Bir akşam zindan kaidesi gereği yine esirler sıraya koyulup sayıldığında, bir Avusturyalı esirin eksik olduğu, bir zabitanın araştırması sırasında ortaya çıkmıştı. Bir zabıt zindan meydanında araştırma yaparken, zindan dışındaki odalarda elbiselerini giyen üç Macar esiri, zindan odabaşısını ele geçirip, idam kastıyla boğazını sıkıp öldürmek istemişlerdi. Bunu gören diğer zabıtlar yetişip odabaşısını esirlerin ellerinden kurtarmışlardı. Bunu yaparken ahlaka aykırı kelimeler kullanmışlar ve zabitanın din ve imanlarına sövmüşlerdi. Bu hadise üzerine Tersane-i Âmire Kethüdası ve Liman Reisi olay yerine giderek araştırma yapmış ve zabitanlara yapılan soruşturma sırasında bu üç Avusturyalı'nın (aslen Macar) kötü

²⁷ BOA, C.HR, 6341, 28 CA 1203 / 24 Şubat 1789.

vaziyetlerini tekrarladıkları görülmüştü. Zabitler verdikleri raporda bu esirlerin uzaklaştırılmalarını tavsiye etmişlerdir. Bu bilgilerin sahibi Tersane Emni Ağa, yazdığı takririnde, bu üç kişinin zindandan çıkarılmasını istemiştir.²⁸

Yaşanan bu olay, kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla rütbesiz askerler arasında cereyan etmiş olmalıdır. Bu tür hadiselerin yaşanması her zaman için muhtemeldir. Zindanlar o günün daha çok açık cezaevi/hapishaneleri olarak addedilebilir. Zindanda esir olarak yaşayan Avusturyalı esirlerden rütbeli olanlara karşı Bâbîâlî'nin tavrı rütbesizlere göre daha farklıdır. Osmanlı yönetimi muhtemelen rütbeli ve vasıflı olan Avusturyalı asker ve sivil memurların (official) gelecekte Avusturya devletine hem bir koz olarak kullanılabilme ihtimali hem de yüzyıllardır iki devlet arasında vasıflı devlet adamlarına karşı uygulanagelen nezaketli yaklaşımların tesiriyle olsa gerek, bu vasıflı esirleri kısmen el üstünde tutmuştur. 15 Ekim 1789 tarihli bir kayda bakıldığında durum daha net anlaşılabilir. Burada yer alan bilgilere göre Tersane-i Amire Zindanı'nda bulunan Rus ve Avusturyalı esirlerin rütbelerine göre aylık bir ücret aldıkları görülmektedir. Bu kişiler ve aldıkları aylık (şehriye) ücretleri şöyledir:²⁹

Yuhan Veçay: Macar kaptan-15 kuruş

Peter Vayengorten: Avusturyalı kaptan-15 kuruş

Yuvan: Frenk- Oficiyal-5 kuruş

Grigori: Yüzbaşı-Moskov-5 kuruş

Bâbîâlî'nin yabancı esirlere aylık olarak ücret vermesi yanında bir başka uygulaması da zaman zaman atıyye/ihsan olarak para vermesidir. 18 Ekim 1791 tarihli başka bir kaydın bize verdiği malumata bakılırsa Yedikule'de hapis yatmakta olan Avusturyalı ve Rusyalı esirlere atıyye olarak 2000 kuruşun ödenmesine karar verilmiştir.³⁰ Savaşın seyri içinde Bâbîâlî hem Rus hem de Avusturyalı esirlere iyi muamele ederek iki devletten gelebilecek baskıları hem azaltmak hem de barış görüşmeleri sırasında elini güçlendirmek istemiştir. Savaş esirlerinin muharebeler devam ederken gördükleri muamelenin özellikle barış görüşmeleri sırasında ister galip ister mağlup olsun her iki taraf açısından bazı kazançları elde etme vesilesi olarak işe yarayacağı aşikârdı.

²⁸ BOA, HAT, 56207, 29 Z 1204 / 9 Eylül 1790.

²⁹ BOA, C.BH, 4696, 25 M 1204 / 15 Ekim 1789.

³⁰ BOA, HAT, 56983, 19 S 1206 / 18 Ekim 1791.

Osmanlı açısından esirlere karşı yapılan lehte uygulamalardan biri de hastaların tedavi ve bakımındı. Şüphesiz bu da esaret sırasında sık karşılaşılan bir durumdur. Başka bir devlete esir düşen insanların karşılaştıkları en önemli sorunların başında, hava şartları ve bölgeye uyum, yemeklere alışkanlık gelmektedir. Bu sorunlar haliyle esirlerin yaşam kalitesini menfi yönde etkilemekte ve ister istemez hastalıklar baş göstermekteydi. Bâbîâlî'nin Avusturyalı esirler içinde hasta olanlara karşı tutumunun menfiden ziyade müspet olduğunu söyleyebiliriz. H.1205/1790-91 yılına ait bir kayıt bunu doğrular niteliktedir. Buna göre aynı yıl içinde Yedikule'de hapis yatan Avusturyalı Mayor'ın hasta olduğu, bunun üzerine de Hekimbaşı tarafından tedavisinin görülmesi için bir Müslüman doktor gönderildiği belirtilir. Muhtemelen hasta esir, Müslüman doktorun ilacını yeterli görmemiş ve hastalığı da şiddetli olduğundan, doktorunun değiştirilerek tersanede esir hastaları tedavi etmekte olan Venedikli bir doktoru talep etmiştir. Bunun üzerine Yedikule'ye frenk bir doktor gönderilmiş, fakat bu sıralar Avusturya ile barış yapılacağı ihtimali belirlediğinden, esirin istediği Venedikli doktorun gönderilmesi Yedikule dizdarına emredilmiştir.³¹

3. Yabancı Elçilerin Esirler İçin Yaptıkları Teşebbüsler

Esirlerin Osmanlı ülkesine girişi yalnızca Osmanlı'yı ilgilendiren bir konu değildi. Savaşın diğer tarafı olan Avusturya devleti de tebaasının durumu ile yakından ilgileniyordu. Çünkü binlerce rütbeli ve rütbesiz askerini, ayrıca halkının bir kısmını savaş sırasında Osmanlı ordusuna kaptırdığından, onların akıbetleri hakkında endişe duyuyordu. Ancak Bâbîâlî'nin savaş içinde Avusturya'ya karşı olumlu bir cevap vermesi yukarıda anlatıldığı üzere pek makul sayılmazdı. Esirler Osmanlı Devleti açısından ileride elde olabilecek en iyi kozlardan biriydi. Ne zamanki mütareke imzalandı ve barış şartları konuşulmaya başlandı, o zaman Osmanlı tarafı, esirlere karşı biraz daha yumuşamıştır. Bu noktada özellikle yabancı elçilerin rica/istekleri öne çıkmaktadır. Esirlerin iadesi öncesinde bir tür ön yoklama denilebilecek bu yöntemi elçiler kullanmaya çalışmışlardır.

H.1205/1790-91 tarihinde bu konuyla alakalı olarak Fransa elçisi aracı olmuştur. Savaş sırasında korsanların eline geçen bir Mısır gemisinde 24 Müslüman hacı bulunuyordu. Fransa konsolosu araya girerek bunları

³¹ BOA, HAT, 55850, 29 Z 1205 / 29 Ağustos 1791.

kurtarmıştı. Korsanlar, buna karşılık olarak İstanbul'da esir bulunanlardan onunun salıverilmesini talep etmişlerdi. Fransa elçisi de mevzuyu saraya bildirmekten geri durmamış, ancak sadrazam, savaşın devam etmesi hasebiyle bu esirlerin verilemeyeceğini bildirmişti. Buna rağmen elçi, tercümanını Bâbiâli'ye göndermeye devam etmişti. Korsanların isimlerini belirledikleri kişilerden birinin kendi tebası olduğu tespit edilmiş, bu durumda diğer dokuzunun bırakılmayacağı elçiye bildirilmişti. Sultan da bu yönde karar vermiş ve dokuz Avusturyalı'nın esaretinin sürmesine karar verilmişti.³²

Henüz savaşın bitmediği bir ortamda yukarıda da görüldüğü gibi aracı olarak tarafsız bir devlet olan Fransa ancak esir talebinde bulunabilmekteydi. Avusturya ile barış imzalanıncaya kadar Fransa'nın o dönem için uluslararası alanda devletlerarası ilişkilerde önemli roller oynadığı kolayca tahmin edilebilir. Çünkü bu tarihlerde Avrupa'da diplomasi alanında devletlerarası ilişkilere yön veren önde gelen devletlerden biri olarak Fransa esir konusunda da ricacı ve uzlaşmacı olabilmekteydi. Ama bu konuda çok fazla bir kaydın olmadığını belirterek, esir hususunda Fransa'nın talepkâr bir tutum içinde olduğu yargısını da üretmekten kaçınılmalıyız. Fransa'nın tutumu biraz da savaşta esir düşüp, her iki tarafın da tebaası olmayan kişiler için ancak söz konusu olabilirdi.

Fransa elçisinin bu talebi dışında esirler için talebi olan bir başka devlet Prusya'dır. Prusya aslında daha savaş öncesinde Osmanlı'yı, Avusturya ve Rusya'ya karşı muharebeye teşvik etmiştir. 1788'in Şubat ayı içinde Prusya elçisi bir ittifak için adım atmışsa da bu gerçekleşmemiştir. Osmanlı yönetimince uzun bir süre bu ittifak teklifi görüşülmüş ve nihayet 1 Şubat 1790 tarihinde Prusya ile bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Osmanlı ordularının her iki cephede de mağlup olması Prusya teklifinin kabulünü hızlandırmıştır.³³ Yapılan ittifakla Osmanlı yeni ve taze bir müttefik kazanmıştır. Bundan sonra Prusya devleti Osmanlı üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlamış, İstanbul'da Prusya elçisi sık sık Bâbiâli'nin yokuşunu arşınlamıştır.

Bu noktadan hareketle Prusya elçisinin Avusturya ile savaş devam ederken esirlerle ilgili olarak bir girişimde bulunduğu şahit olmaktayız. Yalnız bu girişim Avusturyalı esirler için değil, kendi esirleri ile ilgiliydi. Prusya'nın Avusturya ile sınırının olması ve bazı Prusya tebaasından insanların Avusturya sınırları içinde yaşaması sebebiyle savaş sırasında Osmanlıların birtakım Prusyalıları da Avusturya askeri diye esir aldığı anlaşılmaktadır.

³² BOA, HAT, 56348, 29 Z 1205 / 29 Ağustos 1791.

³³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, Cilt 4, I. Kısım, s. 559-560.

Müttefikliğin gereği olarak Prusya elçisi, Bâbiâli'ye Osmanlı elinde bulunan Prusyalıların verilmesini talep etmiştir. Elçi, 1788 yılında yapılan muharebeler sırasında 14 Prusyalının Osmanlı eline düştüğünü söylemiş ve bunların iadesini isterken Fransa ve İsveç tebaasından olan esirlerin de iade edildiğini, kendilerine de aynı şekilde davranılmasını istemiştir. Bâbiâli ise buna cevap olarak, elçinin sözünü ettiği 14 kişiden beşinin öldüğü, diğer kalan dokuzunun ise boğazlarda bulunan hisarlarda oldukları, ancak bu Prusyalı askerlerin kendi rızalarıyla Osmanlı ordusu hizmetine girdikleri bilgisini vermiştir.³⁴ Bâbiâli'nin verdiği bu bilgilendirme yazısından sonra Prusya elçisinin bu dokuz kişi hakkında daha ne kadar uğraştığı hakkında malumatımız bulunmamaktadır. Ama Bâbiâli'nin verdiği cevabın, sanki Prusyalıları ikna ettiğini söylemek mümkün görünmektedir. Benzer bir durum ileride de anlatılacağı üzere İslam'ı seçen Avusturyalı esirlerde de olduğu gibidir. Avusturya elçisi, kendi esirlerinden İslam'ı kabul edenler hakkında daha fazla ısrar etmeyecektir. Muhtemelen benzer bir şekilde Prusya esirleri de yukarıdaki kayıta olduğu gibi rızaları ile Osmanlı ordusuna geçmişse, elçinin daha fazla ısrarcı olmaması barış döneminin ve belki de müttefikliğin gereği olarak kabul edilebilir.

Benzer bir şekilde Prusya elçisi yaklaşık bir yıl sonra bu kez 15 Prusyalı esir için Bâbiâli'ye müracaat eder. Bâbiâli ise Tersane-i Âmiri Emimi vasıtasıyla yaptığı tahkikatta 15 kişiden 10'unun mevcut zindanda, diğer dördünün ise donanmada, birinin ise araştırıldığını ancak bulunamadığını belirtir. Yine bu 10 esirin Avusturyalı olarak kaydedildiğini de ayrıca not eder.³⁵ Bu cevap tabiatıyla Prusya elçisinin hoşuna gitmeyecektir. Çünkü kendi elinde olan malumattan yola çıkarak 15 kişiyi kurtaracağına inanarak başvurusunu yapmış, ancak Osmanlı'dan aldığı cevap üzerine hayal kırıklığına uğramıştır.

4. Bir Kurtuluş Çaresi Olarak Esirlerin İslam'ı Kabulü

Avusturya devleti dışında Osmanlı ile barış halinde bulunan yabancı elçilerin kendi tebaasını esaretten kurtarma çabası sürerken, bu sırada Avusturyalı esirlerin Osmanlı zindanlarında bir tür kurtuluş yoluna girdiklerini görüyoruz. Elbette bu kurtuluş yolu kaçış ya da isyan değildir. Osmanlıların da olumlu baktıkları ve belki de teşvik ettikleri bir yol: "İslamla müşerref olmak"; başka bir deyişle İslam dinini kabul etmek. Bunun dini terminolojideki adı ihtida

³⁴ BOA, HAT, 54916, 29 Z 1204 / 9 Eylül 1790.

³⁵ BOA, HAT, 9763, 29 Z 1205 / 29 Ağustos 1791.

etmektedir. Bilinen bir gerçek/tevatürdür ki önceki İslam devlet ve ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da diğer dinlerden İslam'a geçişler yaşanmıştır. Hem devlet hem toplum bu geçişe (ihtidaya) oldukça sıcak bakmakta, İslam'ı kabul eden insanlara karşı şefkatli yaklaşmakta ve hatta birtakım hediyeler verilmektedir. Doğru yolu bulmak anlamına gelen ihtida, Müslümanların daha çok hâkimiyetlerini yaydıkları alanlarda bir güç olarak temerküz etmelerinin ardından, ara ara yaşanmış bir olgu olarak karşımıza çıkar.³⁶ Osmanlı fetihleri ve sonrasında gelen ihtida hadiselerini de belki bu cihetten düşünebiliriz. Ancak sadece bu bakış açısı eksiktir. Çünkü barış zamanlarında da Osmanlı'da ihtida hadiseleri sıklıkla görülmüştür. Örneğin tahrir defterleri üzerinden yapılan bir araştırmada 16. yüzyılda Anadolu'da ihtida eden 38 ihtida örneğine³⁷, Tanzimat sonrası yapılan bir ihtida çalışmasında da benzer şekilde detaylı örneklerle tesadüf etmek mümkündür.³⁸ Gerek Tanzimat öncesi gerekse Tanzimat döneminde ihtida hadiselerine ekonomik ve sosyal kaygılar çerçevesinde yaklaşmıştır. Ancak bizim buradaki konumuz esir konusu olunca durumu nasıl değerlendireceğiz? Bu sorunun üzerinde durmalıyız. Çünkü Osmanlı tarihinde ihtida hadiseleri ekseriyetle cizyeden muafiyet ve bunun gibi ekonomik kaygılarla açıklanagelmıştır.

Avusturyalı esirlerin durumunu ekonomik açıdan değerlendirmek belki başlangıçta doğru olmaz. Çünkü zaten esir oldukları için bir vergi mükellefiyeti söz konusu değildir. O halde geriye esaretten kurtulma düşüncesi kalmaktadır ve bu akla daha yakın görünmektedir; esirler böylece hür olabileceklerdir. Konu ile alakalı çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Avusturyalı esirlerin bir kısmının İslam'ı kabul ettiğini kesin olarak söyleyemesek de kabul edenlerin ise bunu bir kurtuluş yolu olarak gördüklerini düşünebiliriz. Örnekler üzerinden belki konu daha iyi anlaşılabilir.

Örneğin H.1203/1788-1789 yılında Avusturyalı esirlerden bir devlet memuru (oficiyal) olan Yuhan Fenui'nin İslam'ı kabul etmek istediğine dair bir arzusu, Kaymakam Paşa tarafından Bâbîâlî'ye iletilir. Kaymakam Paşa kaleme aldığı yazısında esirin Müslüman olduktan sonra Tersane Eminî'nin yanına getirildiğini, ardından Bâbîâlî'de kendisine hazine ve odabaşı ağalar tarafından

³⁶ İhtida kavramı ile ilgili ayrıntılı bir makale için bkz., Ali Köse, "İhtida", *TDVİA*, Cilt 21, Ankara, 2000, s. 554-558.

³⁷ Alpaslan Demir, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri", *Gazi Türkiyat*, Sayı 4, Güz 2009, s. 199-204.

³⁸ Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

bir kat elbise verildiğini, bundan sonra da hazinede tutulduğunu belirtir. Kaymakam Paşa'ya göre, bu esir rütbeli bir Avusturyalı asker olduğu için, tersanede "hizmetkâr gürühu" arasında dolaşması uygun değildir. Bu yüzden kendisinin Enderun'a çerağ olarak verilmesinin, onun İslam'ı özümsemesine daha iyi katkı yapacağını düşünmektedir. Kaymakam Paşa'nın bu yazısı Saray'a da ulaşmış ve Padişah, bu esirin önce Silahdar Ağa'ya gönderilmesini, onun vasıtasıyla esirin Galatasaray'a varıp Türkçe okuma yazma öğrenmesini, bundan sonra Enderun'a alınmasını emretmiştir.³⁹ Benzer bir pratiğe yaklaşık iki yıl sonra yine tesadüf ediyoruz. Tersane-i Âmire'de hapiste bulunan yine bir Avusturyalı askeri memur (oficiyal) olan bir esir için Kaymakam Paşa nasıl bir yol izlenmesi gerektiği üzerine Saray'a danışmadan önce verdiği bilgide, önceki uygulamadaki bir iki eksiği yazma gereği duymuştur. Buna göre şimdiki rütbeli esir henüz yeni Müslümandır ve İslam inancında ısrarlı değildir. Eğer Galatasaray'a gönderilirse kendisinde bir ümitsizlik ve bıkkınlık duygusuna kapılacaktır. Çünkü Galatasaray'da başka frenkler de bulunmaktadır ve bu rütbeli esirin onlardan etkileneceğinden korkulmaktadır. Bu genel bilgi üzerine Sultan, esirin şimdilik Kaymakam Paşa'nın yanında kalması ya da başka devlet adamının yanına verilmesinin iyi olacağını, kendisine iyi bakılmasını, Müslümanlığı iyice tecrübe ettikten sonra da Enderun'a verilmesini ferman eder.⁴⁰

Yukarıda sözü edilen Avusturyalı rütbeli asker dışında İslam'ı kabul eden çok sayıda Avusturyalı askere tesadüf ediyoruz. Bu askerlere yeni dini seçtikleri için, bir sebepten ziyade bir sonuç olarak kendilerine harçlık verildiğini görüyoruz. 27 Ağustos 1790 tarihli bir başka kayda göre, Yedikulede hapiste bulunan bir Avusturyalı, Ahmed ismini almış, bunun üzerine kendisine 100 kuruş harçlık verilmiştir.⁴¹ Bu tarihten yaklaşık bir ay sonra da 29 Eylül'de

³⁹ BOA, HAT, 55125, 29 Z 1203 / 20 Eylül 1789. Aynı kişi hakkında yukarıda bahsedilen tarihten yaklaşık üç yıl sonrası için başka bir kayıt daha bulunmaktadır. Tabi akla bu rütbelinin üç yıldır Müslüman olmadığı sorusu da gelebilir. İki kayda bakarak bir hüküm vermek zor görünmektedir. İki kayıta da isim aynıdır. Üç yıl sonra Avusturyalı Müslüman olmayı istediğini, ancak bunu yaptıktan sonra diğer Avusturyalılar tarafından canına kastedilebileceğini, bu yüzden de başka bir yere nakledilmesini istemektedir. Bu da bize bu kişinin üç yıldır bu arzusunun henüz gerçekleştirmediği sonucunu da çıkarabilir. Bu Avusturyalı üst rütbeli kişinin hakkında ayrıca bkz., BOA, HAT, 56999, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

⁴⁰ BOA, HAT, 57426, 29 Z 1205 / 29 Ağustos 1791.

⁴¹ BOA, C.HR, 1183, 16 Z 1204 / 27 Ağustos 1790.

İslam'ı kabul eden 33 Avusturyalı askere 30'ar kuruştan 990 kuruş verildiğini biliyoruz.⁴²

İslam'ı kabul edenler yalnızca İstanbul'daki esirler değildir. Başka şehirlerde bulunan Avusturyalı esirlerin de benzer şekilde Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. 29 Haziran 1792 tarihine ait başka bir kayıta bu kez Siroz'da Avusturyalı esirlerin din değiştirdiği notu düşülür. Buna göre ismi listede yazılı şekilde verilen kadın ve erkek toplam 43 kişiden 26'sı kadın, 11'i erkek ve geri kalan 6 kişinin ise ismi ve cinsiyeti belli değildir. Kadınlara verilen isimler Hatice, Selime, Gülşen, Mahbube, Ayşe, Gülbeste, Şayeste, Şahbaz, Müslime, Nesibe iken, erkekler için Selim, Süleyman, Murad, Mustafa, Hasan, Osman, Mehmed gibi isimler tercih edilmiştir. Bu insanların yaş aralığı ise 16-40 arasında değişmektedir.⁴³

Avusturyalı esirlerin bulunduğu şehirlerden biri de Edirne'dir. Burada Osmanlı tebaası elinde esirlerin var olduğunu anlıyoruz. Bunlardan bazılarının İslam'ı kabul ettiğini, ancak ne kadarının bu tercihi yaptığını ise kesin olarak eldeki mevcut kayıtlardan öğrenemiyoruz.⁴⁴ Buna benzer başka bir bilgiyi Konya şehrindeki örnekten anlıyoruz. 27 Mayıs 1793 tarihli bir kayıt Konya'da bulunan Avusturyalı esirlerden herkesin İslam'ı kabul ettiği bilgisini verir. Artık savaş bitmiştir ve Osmanlı şehirlerinde halkın elinde bulunan Avusturyalı esirler toplanmaya çalışılmaktadır. Bunun için görevli olan Osmanzade Abdurrahman Efendi ve İstanbul'dan görevlendirilen mübaşir birlikte bir araştırma yaparlar. Elde ettikleri malumata göre burada ne kadar Avusturya esiri varsa hepsinin Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgilerin yer aldığı kayıt da bize ne kadar esirin İslam'ı seçtiğine dair maalesef bir şey söylememektedir.⁴⁵

Bundan sonraki bahiste görüleceği üzere daha birçok şehirde Müslüman olan Avusturyalı esir bulunmaktadır. Yine bunların da sayısı kayıtlarda net değildir. Ancak birçok Osmanlı şehrinde Müslüman halkın elinde bulunan Avusturyalı esirlerin bu kayıtlardan yola çıkarak İslam'a dâhil oldukları

⁴² BOA, C.HR, 6782, 20 M 1205 / 29 Eylül 1790; yine Tersane Zindanında Müslüman olan 13 kişiye, Sultan hem para hem de elbise verilmesini emretmişti. Bkz., BOA, HAT, 9690, 29 Z 1205 / 29 Ağustos 1791.

⁴³ BOA, C.ADL, 5052, 9 ZA 1206/ 29 Haziran 1792; Selçuk, *a.g.m.*, s. 1010.

⁴⁴ BOA, C.HR, 7645, 5 Ş 1206 / 29 Mart 1792.

⁴⁵ BOA, C.HR, 217, 16 L 1207 / 27 Mayıs 1793.

çıkarmasını rahatlıkla yapmak mümkündür. Aşağıda geçen hemen her kaydın neredeyse tamamına yakını bunu teyit etmektedir.⁴⁶

5. Zıştovi Antlaşması ve Esirlerin İadesi Meselesi

Avusturya ile 1788 yılında başlayan harbe 18 Eylül 1790'da yapılan bir mütareke ile ilk aşamada ara, bu tarihten sonra da yaklaşık bir yıl yapılan müzakereler sonunda 4 Ağustos 1791 tarihinde yapılan Zıştovi Barışı ile kesin olarak son verilmiştir.⁴⁷ Avusturya'yı Zıştovi'ye götüren süreç aslında Fransa'da çıkan ihtilal ve bu ihtilalin Avrupa'da yarattığı siyasi-sosyal bunalımdı. İhtilal Avusturya imparatorunu barışa zorlamış ve Zıştovi ile Osmanlılar mühim bir toprak kaybına uğramadan Avusturya ile olan savaşı bitirmiştir.⁴⁸

Zıştovi Antlaşması ile her iki taraf kesin olarak savaşa son verince, esir konusunda karşılıklı değiş tokuşa geçilebilmiştir. Bu noktada Avusturya devleti, haliyle İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla kendi tebaasından olan esirlerin toplanması için Bâbüâli'nin kapısını sık sık çalmıştır.

Öncelikle her iki devlet de esirlerin iadesi konusunda nasıl bir süreci izleyeceklerini belirlemişlerdir. Osmanlı Devleti tarafından bu konuda Anadolu ve Rumeli'deki şehir ve kazalara hükümler gönderilerek, Avusturyalı esirlerin ne şekilde iade edileceğinin usulü gösterilmiş, halkın da nasıl davranması gerektiği açıkça belirtilmiştir. Elimizdeki hüküm örneği aslında Rumeli şehir ve kazaları ile ilgilidir. Ancak buna bakarak Anadolu için de benzer hükümlerin olduğunu varsayabiliriz. Yine bu hükme bakarak bu nazari/teorik yaklaşımı irdeleyebiliriz. Buna göre, yapılan antlaşma maddesinin gereği olarak, Rusçuk, Vidin, Bosna, Sofya ve Rumeli'de asker ve sivil ne kadar Avusturyalı esir varsa bunların iki ay zarfında, her kimin elinde ve neredeyse toplatılıp teslim edilmesi emredilmiştir. Cârî olan kanunlar gereği İslam dinini kendi rızaları ile seçenler dışında kalan ne kadar büyük, küçük, kadın, erkek ve çocuk varsa, bütün bu Avusturyalı esirlerin kısa zaman içinde teslim edilmeleri istenmiştir. Hükümün gönderildiği Rumeli eyaletindeki şehir ve kazaların yöneticilerine yazılan bu emirlerde, Hristiyanlıkta ısrar eden Avusturyalı esirlerin yol üzerinde bulunan

⁴⁶ Bu kayıtlara bir örnek Selanik'ten verilebilir. Buradaki Avusturya esirlerinin salıverilmesi için görevlendirilen Ahmed Ağa'nın gönderdiği ilamdan anlaşıldığına göre, burada bulunan 69 esir için inceleme yapılmıştır. Yapılan tetkikte bunlardan 51'inin Yenice-i Vardar ve Vidin'de İslam'ı kabul ettiği bilgisi kayıtlara geçirilmiştir. Bkz., BOA, C.HR, 3241, 17 S 1207 / 4 Ekim 1792.

⁴⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., Cilt 4, I. Kısım, s. 570-571.

⁴⁸ Kemal Beydilli, "Avusturya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, 1991, s. 175.

konsoloslara teslim edilmesi gerektiği de not edilmiştir.⁴⁹ Çünkü en kısa teslim etme yolu ister istemez Avusturya konsolosluklarıydı. İster Rumeli olsun ister Anadolu, esirlerin bulunduğu her şehir ve kazalarda bu hükümler geçerliydi. Buna göre de gerek devletin zindan ve donanmasında gerekse halkın elinde bulunsun, bütün esirlerin toplatılıp en yakın konsolosluklara teslim edilmesi esastı.

Bu hüküm bize Avusturya esirlerinin teslim edilişindeki genel çerçeveyi çizmektedir. Yukarıda değinildiği gibi bu tamamıyla nazari bir yaklaşımdır. Acaba bu hükme görevli mübaşir ve halk uymuş mudur? Halkın elinde bulunan Hristiyan esirler tamamıyla toplatılabilmiş midir? Bu sorulara elbette kesin bir şekilde evet demenin kanıtları yine Osmanlı kayıtlarında belli değildir. Çünkü bunu test etmenin yolu Avusturya arşiv kayıtlarını irdelemekten geçmektedir. Bu ise şimdilik makalenin sınırlarını aşmaktadır. Biz burada daha çok bu hükmün nasıl uygulamaya konulduğunu birçok örnek üzerinden göstermeye çalışmakla yetineceğiz. Yalnız şunu hemen başta ifade edelim. Aşağıda yer alan kayıtlardan yola çıkarak, yukarıdaki hükmün içinde kalmaya çalışıldığını söylemek mümkün görünmektedir. Ancak yine de hem şehir ve kazalardan esir toplamakla yükümlü mübaşirlerin hem de halkın esirleri iade de bir takım sorunlar ürettiğini görmek de yine benzer bir şekilde imkân dâhilindedir.

Esirlerin toplatılmasında Bâbıâli'nin benimsediği bir yöntemden de bahsetmekte fayda var. Bu maddi bir metot olup, halkın ellerindeki Avusturyalı esirleri teslim etmelerinde birer teşvik olması amacıyla yapılmıştır. Osmanlı tebaasının elinde bulunan her esir için hazineden 100 kuruş verileceği duyurulmuştur. Bunun halk için ciddi bir müteharrik olduğu yine aşağıdaki kayıtlardan yola çıkılarak söylenebilir. Yine halkın uyması için gönderilen hükümlerde esirlerden İslam dinini seçmeyen, bir başka ifade ile "Nasraniyette ısrar eder her ne kadar erkek ve kadın esir"⁵⁰ varsa bunların Avusturya ile yapılan ahidnameye göre hemen teslim edilmesi istenmiştir.

Esirlerin toplanması işlemi üç bölge üzerinden yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi ve Avusturya'ya en yakın olanı Rumeli'ydi; burada halktan toplanan esirlerin konsoloslara teslimi ve ülkelerine varmaları coğrafya gereği daha

⁴⁹ BOA, C.HR, 2419, 29 R 1206 / 26 Aralık 1791; benzer şekilde Rumeli'deki kaza kadılarına hükümler yazılmıştır. Yazılan emirlerde merkezden mübaşirler tayin edildiği, halkın elinde bulunan esirler için hazineden bedel ödeneceği üzerinde durulmaktadır. Bkz., BOA, C.HR, 3582, 16 R 1206 / 13 Aralık 1791.

⁵⁰ BOA, C.HR, 7645, 5 Ş 1206 / 29 Mart 1792.

kolaydı. Mevcut Osmanlı Arşiv kayıtları da en çok esirin Rumeli'den toplandığını kanıtlar mahiyettedir. Bu, muhtemelen savaş sırasında alınan esirlerin hemen Rumeli'deki Osmanlı halkına teslim edilişi ile alakalı görünüyor. Esirlerin büyük bir kısmının İstanbul'a ve oradan Anadolu'ya getirilmeden önce Rumeli'de yine Osmanlı tebaasına dağıtıldığı anlaşılıyor. Aslında bu, savaş sürecinde yapılabilecek en kestirme ve hızlı bir yoldu. Çünkü savaş sırasında ayrıca orduyu esirlerin İstanbul'a gönderilmesinde kullanmak çok maliyetli olacaktı. Bu tahmin ve karar sebebiyle muhtemelen esirlerin çoğu Rumeli'de halka dağıtılmıştır.

Rumeli ve Balkanlarda toplanan Avusturyalı esirler ile ilgili bazı örnek kayıtlar yukarıdaki yargıyı delillendirmektedir. 29 Mart 1792 tarihli bir kayıttan rızaları ile İslam'ı kabul etmeyen Hristiyan esirlerin Edirne'ye mübaşir olarak gönderilen Yusuf Ağa'ya teslim edilmesi ve halka esir başına 100'er kuruş ödeneceği bildirilmiştir. Yapılan tahkikatta 69 Avusturyalının 36 Osmanlı tebaası elinde olduğu anlaşılmış, bunlar hemen Avusturya orta elçisine teslim edilmiştir. Teslim alınan esirlerin, esaretlerini geçirdiği Osmanlı tebaasının bulunduğu listeye bakıldığında yalnız iki kişi Müslümandır. Diğerleri çoğunlukla Rum milletinden, bir kısmı da Yahudi ve çok azı da Ermeni'dir.⁵¹ Bu aslında çok tuhaf gelebilir; - Evet Osmanlılar ilk zamanlar gayrimüslim tebaanın köle edinmesini yasaklamıştı, ancak 18. Yüzyılın başında bu yasağın kalktığı anlaşılmaktadır.⁵²

13 Temmuz 1792 tarihli başka bir kayıttan bu kez Aynaroz'da bulunan esirlerden 10 kişinin isimleri, yaşları ve vücut özellikleri ile ilgili detaylı bilgiler verilir. Aynı zamanda esirlerin kimlerden alındığı da ayrıca belirtilir. Kayda dikkatli bakıldığında özellikle Lakoş ve Sebeş kasabası öne çıkar.⁵³ Bu kez yaklaşık bir ay sonra 8 Ağustos'ta Rusçuk kadılığına gönderilen bir ilâmda Tuna Nehri'nin sağ ve sol kolundan Sünne'ye varıncaya kadar olan bütün kaza halkının elinde bulunan esirleri yine 100 kuruş karşılığında teslim etmeleri istenmiştir.⁵⁴ Benzer bir esir toplama işlemi Gelibolu ve havalisi için yapılmış, buraya İstanbul'dan Derviş Hüseyin isimli bir görevli yollanmıştır. Halkın

⁵¹ BOA, C.HR, 7645, 5 Ş 1206 / 29 Mart 1792. Detaylı bilgi için EK 2'ye bakınız.

⁵² Fatma Sel Turhan, "1788-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşı Sırasında Alınan Savaş Esirleri Meselesi", *Studies of the Ottoman Domain*, cilt 8, Sayı: 14, Şubat 2018, s. 26.

⁵³ BOA, C.HR, 7496, 23 ZA 1206 / 13 Temmuz 1792.

⁵⁴ BOA, C.HR, 9269, 19 Z 1206 / 8 Ağustos 1792.

ellerindeki esirleri Çanakkale'deki Avusturya konsolosuna teslim etmeleri emredilmiştir.⁵⁵

Aynı şekilde esir toplama işlemleri Sakız'da⁵⁶, ardından Rusçuk, Silistre'de duyurulmuştur.⁵⁷ Yine Bosna eyaletine görevlendirilen Ahmed Ağa adındaki görevlinin hazırladığı deftere göre 27 esirin ya önceden azat edildiği ya da teslim edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁸

Yine Rumeli ve Balkanlarda esir konusunda yapılan araştırmalarda Florin ve Manastır taraflarında 300'den fazla esirin kaldığı anlaşılmıştı. Esirlerin bazıları Yanya Muhafızı Ali Paşa yanında (Yovani Tuma, babası Yanaki, kardeşi Yakup, kızkardeşi Natalya), Zaim Ağa'nın kardeşi Mustafa Efendi'nin elinde (Molise ve annesi) bulunuyordu. Böylece bölgeyi idare edenler, esirleri kendi hesaplarına saklamışlar, ellerinden çıkarmamışlardı. Buna göz yuman başka görevliler de vardı. Bunlar ise bu esirleri toplamakla görevli olan mübaşirlerdi. Bâbîâli bu suiistimaller yüzünden esir toplama işinin eksik kaldığını anlamıştı. Bu mübaşir kişiler Yusuf Ağa ve Derviş Hüseyin Paşa'dan başkası da değildi. İki mübaşirin de esirleri satarak haksız kazanç elde ettikleri (48 kiseden fazla) ve ayrıca ahidname kurallarına uymadıkları tespit edilmişti. Bâbîâli'ye göre bu hıyanetten başka bir şey olmayıp, mübaşirler kendince ticaret yapmışlardı.⁵⁹

Ayrıca Rumeli'nin sol tarafına gönderilen görevli Mehmed Said Ağa'nın verdiği bilgilerden yola çıkarak İnöz'de 12, Yenice-i Vardar'da 4 ve Siroz'da 4 esir konsolosa teslim edilmiştir.⁶⁰ Bundan başka 7 Nisan 1793 tarihli bir kayda göre Derviş Hüseyin Ağa'nın verdiği malumat uyarınca Keşan'da 4, Urmiye'de 3 ve buralara yakın diğer yerler dâhil toplam 12 esirin teslim edildiği ifade edilir.⁶¹

Önceden de söz ettiğimiz üzere Avusturyalı esirlerin önemli bir kısmı Rumeli'de olmakla birlikte diğerleri ise İstanbul'a ve Anadolu ile Halep'e gönderilmiştir. Savaş bittiğinde buradaki esirlerin de bir an önce konsoloslara teslimi emredilmiştir.

⁵⁵ BOA, C.HR, 2006, 29 ZA 1206 / 19 Temmuz 1792.

⁵⁶ BOA, C.HR, 8276, 29 M 1207 / 16 Eylül 1792.

⁵⁷ BOA, C.HR, 67, 23 M 1207 / 10 Eylül 1792.

⁵⁸ BOA, C.HR., 352, 23 S 1207 / 10 Ekim 1792; Bosna'da esir toplanması ile ilgili diğer bazı kayıtlar için bkz., BOA, C.HR, 4906, 11 N 1207 / 22 Nisan 1793; BOA, C.HR, 8779, 29 Z 1207 / 7 Ağustos 1793.

⁵⁹ BOA, C.HR, 1091, 11 B 1207 / 22 Şubat 1793.

⁶⁰ BOA, C.HR, 9281, 18 Ş 1207 / 31 Mart 1793.

⁶¹ BOA, C.HR, 4023, 25 Ş 1207 / 7 Nisan 1793.

İstanbul'daki esirlerin önemli bir kısmı ya Tersane-i Amire Zindanı ve Yedikule Zindanı'nda ya da donanma hizmetindeki gemilerde bulunmaktaydı. Anadolu ve Halep'te bulunan esirler ise genelde halkın elindeydi. Aynı şekilde buradaki esirlerin de bir an önce tespit edilip konsoloslara teslimi yoluna gidilmiştir.

İstanbul'da esir tutulanlar ile ilgili başka bir yola daha başvurulmuştur: Buradaki esirlerin Rusçuk'a götürülmesi. Buraya getirilen esirler Avusturya konsoloslarına teslim edilip, buradan da ülkelerine daha kolay bir şekilde ulaşmaktaydılar. Rusçuk, İstanbul ve çevresinden gelecek olan esirlerin bir tür toplanma yeri idi. Rusçuk'un bir başka özelliği de her iki devlet esirlerinin mübadele yeri olmasıydı.⁶²

İlk kayıtlardan biri 3 Ocak 1791 tarihlidir. Buradan anlaşıldığına göre Rusçuk tarafına gönderilecek 78 esirin yapacakları yolculukta yanlarında mübaşir olarak Osman Ağa'nın tayin edilmesine karar verilmiştir.⁶³ Bu tarihten yaklaşık beş ay sonra 20 Mayıs 1791 tarihine kayıtlı başka bir kayda göre yine Avusturya esirlerinden olan 8 kişiye 10'ar kuruştan toplam 80 kuruş, yanlarına da bir çukadar verilip Rusçuk'a gönderilmeleri emredilmiştir.⁶⁴ Avusturya esirlerinin mübadele edilmek üzere İstanbul'da toplatılmasına Bâbüâli gerekli hassasiyeti gösteriyordu. Bu sıralarda İstanbul'da 600 esirin daha bulunduğu, bunların Tersane, Yedikule ve Boğazlardaki hisarlarda tutulduğu bilinmekteydi. Avusturya elçisi bu kadar esirin Rusçuk'a gönderilmesi sırasında yaşanabilecek hastalıklar için Fransız bir tabip ve tercümanın ayarlanmasını istemişti. Bâbüâli 600 kişinin hep birlikte yollara dökülmesinin zorlukları da beraberinde getireceğini düşünüyor ve istenmedik hadiselerin yaşanması arzu edilmiyordu. Çözüm yine Bâbüâli'den gelecekti. Bu esirler yüzer yüzer ayrılacak ve başlarına da bir mübaşir verilip öyle yola çıkacaklardı. Bunların yanına da öncelikle tercüman verilecek, doktor da arkadan gelecekti.⁶⁵

İstanbul'daki esirler Rusçuk'a gönderilmeden önce muayene ediliyordu. 6 Ağustos 1792 tarihli bir başka kayda göre esirlerin yollanmasından sorumlu olan İstanbul Kadısı Mehmed Efendi ve Şehremini Mustafa vasıtasıyla bu esirlerden 12'si Bâbüâli'de muayene edilmiş, ardından Avusturya tercümanına teslim edilmiştir. Bunlara kişi başı 100'er kuruş verilmiştir.⁶⁶ İstanbul'da

⁶² BOA, C.HR, 3437, 17 N 1205 / 20 Mayıs 1791.

⁶³ BOA, C.HR, 8287, 27 R 1205 / 3 Ocak 1791.

⁶⁴ BOA, C.HR, 3437, 17 N 1205 / 20 Mayıs 1791.

⁶⁵ BOA, HAT, 11463, 29 Z 1205 / 29 Ağustos 1791.

⁶⁶ BOA, C.HR, 1289, 15 Z 1206 / 4 Ağustos 1792.

esirlerin daha fazla olduğu düşünülüyordu. Zindan, tersane ve donanmada bulunanlar kolayca tespit edilebiliyordu; ancak halkın da elinde esir olabileceği bütünüyle akıldan uzak tutulmamıştı. Muhtemelen Avusturya elçisi de bu konuda Bâbiâli'yi sıkıştırıyordu. Tam da bu nokta da Reisülküttab ile Avusturya elçisi bir gün Kâğıthane'de bir araya gelerek konuyu görüşme ihtiyacı duymuşlardı. Görüşme talebinin elçiden geldiğini tahmin edebiliriz. Yapılan müzakarede İslam'ı kabul edenlerin dışında kalan esirlerin Bâbiâli'ye getirilip burada bir soruşturmaya tâbi tutulmaları gerektiğine karar verilmiştir. İstanbul'da ne kadar esirin olduğu bilinmediğinden İstanbul, Üsküdar, Eyüp ve Galata kadılarına ferman gönderilerek kendi kazalarında bulunan esirlerin hemen Avusturya elçisine teslim edilmesi emredilmiştir.⁶⁷ Yapılan uyarı ve emirlerin belki de etkisi ile olacak ki 19 esir halktan satın alınmış ve bunların teslim edilmesine karar verilmiştir.⁶⁸

İstanbul'da esir Avusturyalıların bir kısmının tersane ve donanmada tutulduklarından daha önce bahsetmiştik. Bunlardan tespit edilenler Rusçuk'a gönderiliyordu. Fakat bir kısmı ise donanma hizmetindeki gemilerde olduğundan o an için getirilmeleri zordu. 18 Ağustos 1792 tarihli bir kayıt bu durumu teyid eder niteliktedir. Esirlerden Tersane-i Âmire'de bulunanların önceden Rusçuk'a mübadele için gönderildiği belirtilip, geri kalan beş kişinin ise donanmada yer almaları sebebiyle bunlar için herhangi bir işlem yapılamadığı ifade edilmiştir. Muhtemelen gemi hizmetlerinde kullanılan bu esirlerden Doskalo Pulak Şeve'de, Yuhan ve Semyon Yuvan Mehadiye'de, Yorgi Deviran Fokşan'da, Kircenski ise Bükreş'ten alınıp, Tersane Zindanına konulmuşlardı. Ancak bu esirler daha sonra Burc-ı Zafer kalyonuna bindirilerek Karadeniz'e çıktıklarından, kendilerinin akıbetleri hakkında Sadrazam, Kaptanpaşaya sorulmasını istemişti.⁶⁹

İstanbul'dan Rusçuk'a birkaç defa esir gönderilmiş olsa bile hâlâ yeni esirler çıkmaya ve toplanmaya devam ediyordu. Bu kez Avusturya elçisi Bâbiâli'yi rahatsız ediyordu. Çünkü tam olarak emin olamıyorlardı. Elçi bir defasında yine Bâbiâli'ye bir soru sormuştu; Elçi, iddiasında, Tersane-i Âmire'de 60-70 kadar Avusturya esirinin olduğunu ileri sürmüş, bunun üzerine Bâbiâli konunun araştırılması için Tersane Emini'ni vazifelendirmişti. Tersane Emini ise yaptığı tahkikatta, tersanede bulunan bütün esirlerin daha önceden çıkarılarak

⁶⁷ BOA, HAT, 56477, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

⁶⁸ BOA, HAT, 9887, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

⁶⁹ BOA, HAT, 9914, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

teslim edildiğini, ancak sekiz kişinin Akdeniz donanmasıyla seyrüsefere çıktığını, onlar da İstanbul'a geldiklerinde işleme tâbi tutulacağını belirtmişti.⁷⁰

İstanbul'da esir taraması devam ediyordu. Yapılan başka bir araştırmayı İstanbul Kadısı Arif Molla Efendi ve Şehremini Mustafa Efendi yapmış, bunu da bir deftere kaydetmişlerdi. Bu tetkike göre İstanbul'da yedi esir Müslüman halkın elindeydi. Bunlardan biri Vefa'da ocak yazıcılarından Hüseyin Efendi'de, diğeri Uzunçarşı'da Esseyid Ali Efendi'de, bir diğeri Derviş Efendi'nin damadı Halil Ağa'da, yine bir başkası Avratpazarında Mustafa Ağa'da ve geri kalan ikisi de Üsküdar menzircisi Mehmed Ağa'nın yazıcısı Hüseyin Bey'de bulunuyorlardı. Bu esirler için de yine önceden olduğu gibi hazineden 100 kuruş verilerek tahliye edilmeleri istenmişti.⁷¹

İstanbul dışında Anadolu'da esirlerin olduğuna dair elimizde bulunan tek kayıt Halep, Şam ve Ayıntab ile ilgili olanlardır. 17 Temmuz 1792 tarihli bir kayıt bu üç şehirde bulunan esirler hakkında çok da olmasa da bilgilendiricidir. Buna göre Avusturya konsolos vekili Rafael, tercüman ve mutemetlerinin huzurunda İslam'ı sabit olanların dışında kalan diğer Hristiyan Avusturya esirlerinden yedisine 100 kuruş vererek konsolos vekiline teslim etmişti. Bundan başka Antakya'da altı esir "huzur-ı şerde"/kadının huzurunda İslam'ı kabul etmiş; ayrıca başka esirin olmadığı anlaşılmıştı. Ayıntab'da da konu gündeme gelmiştir. Bu kazada esirlerden ikisi İslam'ı kabul ettiğinden, başka bir esirin olmadığı bildirilmiştir. Yine bir başka şehir olan Şam'da da tek bir esirin dahi olmadığı Bâbüâlî'ye iletilmiştir.⁷²

Esirlerin Osmanlı coğrafyasından toplatılıp, Avusturya elçi ve konsoloslarına teslim edilmesi kolay bir işlem ve süreç değildi. Elbette pek çok sorun yaşandığını yukarıdaki bahislerde görmüş olduk; en önemli sorun, istenilen miktarda esirin teslim edilmemesiydi. Başlangıçta belirttiğimiz gibi esir sayısı onbinleri buluyordu. Bu kadar esir ise devlet zindanları ve gemilerinden ziyade Osmanlı tebaası elindeydi. İşte problem de tam olarak buradan kaynaklanıyordu. Halka ulaşmak ve bu esirlerin teslimini tamamen sağlamak ne kadar mümkün olabilirdi? Sonuçların pek de iç açıcı olduğunu söylemek zor görünüyor. Buraya kadar üzerinde durduğumuz mevzu ve örnekler de bunu doğrular bir mahiyet arz ediyor.

⁷⁰ BOA, HAT, 9854, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

⁷¹ BOA, C.HR, 4302, 6 R 1207 / 21 Kasım 1792.

⁷² BOA, C.HR, 3238, 27 ZA 1206 / 17 Temmuz 1792.

Avusturya devleti ve onun İstanbul'daki müşahhas temsilcisi olan elçi, sıklıkla bu konuyu Bâbîâlî'nin gündemine getirmekten imtina etmiyordu. Hatta elçi, esirlerin tespit edilmesi için doğrudan Bâbîâlî'den vazifelendirilen mübaşirlerin yanına kendisi tarafından özel olarak adam tayin etmek istemiştir. Elçi, kendisinin ayarlayacağı adamların hem İstanbul'da hem de taşrada dolaşarak esirleri bulmalarını tavsiye etmiştir. Elçi bu konuda ısrarcıdır. Çünkü o, Bâbîâlî'yi esirlerin toplatılması konusunda gevşek bulmuş olacak ki böyle bir tavsiyede bulunmaktan geri durmamaktadır. Elçi, İstanbul'a geldiği günden beri tercümanını sürekli olarak Bâbîâlî'ye göndermekteydi. Gerçi tercümanı aracılığıyla, elçiye, kendisinin özel olarak esirlerin bulunması için adam göndermesinin doğru olmadığı, bunun ahidnameye aykırı olduğu aktarılmıştı. Bâbîâlî, daha önce Rusya ile yapılan antlaşmada da böyle bir durumun yaşanmadığını, esir arama işinin Osmanlı'ya ait olduğunu not etmiştir.⁷³ Bâbîâlî, verdiği bu cevapla aslında kendi iç işlerine başka bir devletin karışmasının doğru olmadığını da ilan etmiş oluyordu.

Avusturya'nın yukarıdaki talebi ve yaklaşımı esir mübadelesini de zor duruma sokuyordu. Çünkü Osmanlı'nın da Avusturya'dan alacağı kendi tebaası olan askerler vardı. İki devlet arasında bu mesele büyümekteydi. Sorunu çözmek için Viyana'ya giden Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratıb Efendi, burada kendisine Avusturya devleti tarafından uyarı ve şikâyet mahiyetinde yazıların verildiğini belirtir ve bunları tercüme ederek Bâbîâlî'ye gönderir. Bu yazıların hemen girişinde Avusturya devleti, İstanbul Elçisi Baron Herbet aracılığıyla kendi esirleri hakkında şikâyetler aldığını, Osmanlı'nın birtakım zorluklar çıkardığından söz eder. Avusturya tarafı, Peste şehri kışlarından kaçan ve bir Osmanlı askeri olan Hamza örneğini verir. Avusturya'ya göre, bu kişi firar etmesine rağmen daha sonra Osmanlı elçisine verilerek azat edilmesinin sağlandığı, Müslüman Hamza'ya kendileri tarafından yapılan muamele gibi esirliği sırasında Müslüman olup, bu sırada vatanlarına dönmeyi arzu eden bütün Avusturyalıların geri iade edilmesi gerekmektedir. Avusturya'ya göre kendi tebaası olan esirler zorla Osmanlı ülkesinde tutulmaktadır. Müslüman olduğu söylenmekteyse de bu gerçek değildir. Onlar her halükarda ülkelerine geri dönmek istemektedirler. Avusturya, kendi tebaası olan esirlerden gerek erkek ve gerekse kadın olanların nerede bulunur ise bunlar için Osmanlı tarafından emir/hükümler gönderilmesini talep etmiştir. Gerçi kadınlara emir gönderilmesi işi Osmanlı'nın yine de önceden yaptığı bir uygulamaydı. Esirlerin

⁷³ BOA, HAT, 56456, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

teslimi konusu iki ay zarfında tamamlanmak üzere ahidnamede kaydedilmişti. Ancak süreç kolay değildi ve bu iki ay yeterli görünmüyordu. Her iki taraf da sürenin kifayetsiz olduğunun farkındaydı. Avusturya tarafına göre, kendileri, Osmanlı esirlerini vaktinde teslim etmişlerdi. Bu noktada Osmanlı'dan da benzer şarta dikkat etmesi bekleniyordu. Avusturya özellikle Müslüman olduğu söylenen esirlerin iadesi için İstanbul mahkemelerine Bâbîâli tarafından tenbih edilmesini istiyordu. Ahidnamenin yedinci maddesine atıfta bulunan Avusturya, aksi takdirde kendilerinin de bu maddeye uymayacaklarını belirtmişti. Özellikle kendi elçileri Herbert'in bunu Reisülküttaba aktardığı da ayrıca yazılmıştı. Avusturya ısrarla Osmanlı tarafının ahidnameye uymadığını anlatıyordu. Kendilerinin Tuna Nehri sınır düzenleme işlerinde Noviçe, Dobice ve Berber kalelerinin Osmanlı'ya iadesinde kolaylık gösterdiklerini, Osmanlı'dan da benzer bir şekilde adım atmasını beklediklerini ifade etmişlerdi.⁷⁴

Avusturya'nın yukarıdaki şikâyet ve uyarısı Osmanlı açısından dikkate alınmış olmalıydı. Ancak bunun hangi boyutta Bâbîâli'yi etkilediğini bilmiyoruz. Şunu söylemek mümkün olabilir: Osmanlı tarafı bu konuda biraz daha dikkatli davranacaktır. Özellikle elde hâlâ esir kaldığında bu tavrı daha net olarak görebiliyoruz. Örneğin 18 Ağustos 1792 tarihli bir kayıta Avusturya maslahatgüzarı, Reisiülküttab'ın evine geldiğinde yapılan bir sohbet esnasında, tersanede Rus esirleri arasında 11 Avusturyalı esir olduğunu söylemiştir. Maslahatgüzar, bunların Ruslarla birlikte bırakılmamasını istemiş, Bâbîâli ise bunların Avusturyalı olduğunun sonradan anlaşıldığını belirtmiştir. Konu Saraya intikal edildiğinde, Sultan, böyle bir durumun tashih edilmesini emretmiştir.⁷⁵

Bâbîâli, esir konusunda Avusturya'nın şikâyetlerini giderek daha iyi anlıyor, bu konuda hassas davranıyordu. Ancak sorun şuydu: Hâlâ bir yerlerden esir çıkıyordu. Bu durum karşısında Bâbîâli ise gizlice esirlerin bir şekilde tahliyesini sağlamaya çalışıyordu. Çünkü Avusturya tarafına verilecek bir cevap bulunamayacak ve Bâbîâli zor durumda kalacaktı. Bir yönüyle de Avusturya haklı konuma gelecekti. Açıkçası Bâbîâli böyle bir duruma düşmek istemiyordu. Birgün Avusturya maslahatgüzarı yine Reisiülküttab'ın hanesine gelmiş ve önceki 11 Avusturyalı esirin durumu görüşülmüştü. Reisiülküttab da kendisine bu esirlerin, H.1205/1790-91 senesinde Bahr-i Sefid'den Rus

⁷⁴ BOA, HAT, 52530, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

⁷⁵ BOA, HAT, 57231, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

korsanlarının Cezayirlilerden aldıkları 85 esir içinde bulduklarını, içlerinden 10 kişinin Avusturyalı, diğer bir kişinin ise Venedikli olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı tarafına göre karışıklığın sebebi ise şöyle olmuştur: Bundan önce Avusturya esirleri tamamıyla Tersane-i Amire'den çıkarıldığından dolayı, bu esirler de Avusturyalı olarak düşünülmemiştir. Reisiülkütab bu esirlerden birinin kapudane-i hümayun, diğer birinin Yedikule'de Rusların hizmetinde ve geri kalan dokuz esirin de Rus esirleriyle beraber Tersane-i Âmire'de olduğunu maslahatgüzara bildirmiştir.⁷⁶ Bâbîâli bu görüşmeden sonra olsa gerek Avusturya elçisi gelmeden hemen bu esirlerin tahliyesinin sağlanması için emir vermiş, vaziyeti kurtarmaya çalışmıştır.⁷⁷

SONUÇ

Genelde memâlik-i mahrusadaki (Osmanlı ülkesi) bir esirin, özelde de bir Avusturyalı esirin Osmanlı yönetimi (hususî olarak Bâbîâli'nin) ve toplumu için ne anlama geldiğini yukarıda ifade etmeye çalıştık. Bu çerçeve üzerinden Osmanlıların bir esir politikası olduğunu iddia etmiş oluyoruz. Çerçeveyi belirleyen ya da diğer bir ifadeyle esir politikasını şekillendiren yalnızca Bâbîâli'nin tavrı değil; belki bu tavrı tamamlayan diğer uç ise esirleri elinde tutan toplumun bizzat kendisidir. Devlet ve toplumun esir konusunda zımnî bir uzlaşma içinde olduğunda şüphe yoktur. Bu iki uçlu anlaşma/uzlaşmayı çevreleyen ve belki de alttan besleyen yegâne müsebbip dini hükümlerdir. Çünkü İslam hukukunda esirlerin köle olarak kullanılması söz konusu olduğundan hareketle, devlet bu esirlere İslam'ı teklif etmekteydi. Metin içinde de anlaşıldığı üzere Bâbîâli, elindeki esirlerin bir kısmını Avusturya'ya bu gerekçeden dolayı teslim etmemiştir. 'İslam ile şereflenen' bu esirler, artık birer Müslüman ve elbette yeni Osmanlı müslim tebaası olarak anılacağı tasavvuruyla, Avusturya elçi ve konsoloslarına verilmemişlerdir. Söz konusu İslam'a dehâlet eden esirlerin bir kısmı İstanbul'da tersane ve diğer zindanlarda mahpus iken, bir kısmı da halkın elinde tutulmuştur.

Ne varki Osmanlı tersane ve zindanları ile halkın elinde tutulan bu esirlerin ne kadarı gerçekten İslam'a ihtida etmiştir, bu ihtida ile ilgili bir zorlama var mıdır, yok mudur? Bu soruların cevabını, Avusturyalı esirleri elinde tutan Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarında bulmak zordur. Ancak bu

⁷⁶ BOA, HAT, 57193, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

⁷⁷ BOA, HAT, 57191, 29 Z 1206 / 18 Ağustos 1792.

esirlerin arzu ederek Müslümanlığı kabul ettiklerini de kabul etmek pek akla yatkın görünmüyor. Muhtemelen bu esirler, Osmanlı tebaası elinde köle statüsünde kalmaya devam etmişlerdir. Yine yukarıdaki metinde sözünü ettiğimiz İslam'a duhûl eden bu esirlerin, ne kadarının Avusturya elçisi ve konsoloslarıyla görüştüğü de bizim için en azından şimdilik karanlıktır. Bu karanlık bilgi alanı ancak Avusturya arşivlerindeki kayıtlarla tamamlanabilir ya da İslam'a girip daha sonra irtidat eden esirlerin varsa eğer hatıratlarında bu durumu gözlemlenmek mümkün olabilir.

Bâbîâlî'nin, İslam'ı seçtiğini iddia ettiği dışında kalan esirleri ise barış antlaşması ile birlikte teslim etmek için uğraştığına şahit oluyoruz. Bu aslında mecburi bir uğraşıdır. Çünkü antlaşma karşılıklı esir değişimine dayanmaktadır. İki devletin eşit şartlarda yaptığı esir antlaşması bağlamında Osmanlı yönetimi, İstanbul ve taşraya gönderdiği emirlerle esirlerin toplatılması için uzun zaman mesai harcamıştır. Fakat Avusturya tarafı buna pek de itibar etmemiş, Osmanlı ülkesinde daha fazla esirin olduğunu iddia ederek, sürekli bir surette Bâbîâlî'yi rahatsız etmiştir. Bütün bunlara rağmen yine de Osmanlı'nın elindeki esirlerin Avusturya ile herhangi büyük bir diplomatik krize yol açmadığını da söyleyebiliriz. Yine şunu da çıkarmak mümkün ki; savaş ve esir konusu bir daha Osmanlı ile Avusturya arasında yaşanmayacak, 19. ve 20. yüzyılda iki devletin de siyasi bünyesinin benzerliği, onları belli konularda işbirliği ve müttefikliğe zorlayacaktır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kayıtları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Cevdet-Adliye (C.ADL).

Cevdet-Askeriye (C.AS).

Cevdet-Bahriye (C.BH).

Cevdet-Hariciye (C.HR).

Hatt-ı Hümayun (HAT).

II. Kitap ve Makaleler

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 3, Ali Bey Matbaası, 9 Şevval 1292.

ASLAN, Halide, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

BEYDİLLİ, Kemal, "Avusturya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, 1991, s. 175.

BOZKURT, Nurgül, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı - Avusturya Münasebetleri (1740-1788)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2000, s. 105-110.

BOSTAN, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayın Habercilik, İstanbul, 2005.

ÇAKIR, İbrahim Etem, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684 ", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, Konya, 2014.

DEMİR, Alpaslan, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri", *Gazi Türkiyat*, Sayı 4, Güz 2009, s. 199-204.

ERİM, Neşe, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt IV, Editör: Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İstanbul, 1984.

KOÇAK, Zülfiye, "1787-1792 Osmanlı Rus Savaşında Değişen Dengeler Ve Yaş Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII / 2, 2017, s. 464.

KÖSE, Ali, "İhtida", *TDVİA*, Cilt 21, Ankara, 2000, s. 554-558.

KURTARAN, Uğur, *Osmanlı-Avusturya Diplomatik İlişkileri*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2006.

ÖZEL, Ahmet, "Esir", *TDVİA*, Cilt 11, Ankara, 1995.

Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.

TURHAN, Fatma Sel, "1788-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşı Sırasında Alınan Savaş Esirleri Meselesi", *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt 8, Sayı: 14, Şubat 2018, ss. 13-42.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, TTK, 5. Baskı, Ankara, 1995.

YILDIZ, Yusuf, *Kanuni-Şarlken-Busbecq: Osmanlı-Habsburg İlişkileri*, TTK, Ankara, 2013.

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 409-428.

Geliş Tarihi: 20 Haziran 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

AFRİKA ÇÖLLERİNDEN BATI ANADOLU DAĞLARINA, KÖLELİKTEN EŞKIYALIĞA: AFRO ZEYBEKLER

Ali ÖZÇELİK*

Öz

Erken dönemlerden itibaren Osmanlı İmparatorluğunun eşkıyalıkla anılan bir coğrafyası haline gelen Batı Anadolu, özellikle XIX. ve XX. Yüzyıllarda bünyesinden pek çok zeybek çetesi çıkartmıştır. Yörük aşiretlerine mensup zeybeklerin ağırlıkta olduğu bu çetelerin en dikkat çekici unsurlarından birisi de Afrika kökenli eşkıyalar, yani Afro Zeybekler olmuştur.

Afrika'nın farklı ülkelerinden getirildikten sonra Batı Anadolu'nun farklı yerleşimlerine dağılan, pek çoğu azatlı ya da firariyen çetelere dâhil olan ve gösterişli tavırları ile özellikle seyyahların ve oryantalist ressamların dikkatini fazlasıyla çeken Afro Zeybekler yöre folkloruna da olabildiğince nüfuz etmişlerdir. Öyle ki pek çok halk türküsüne konu olmuşlardır. Bunun yanı sıra ünlü eşkıya reislerinin yardımcılığına kadar yükselen ya da savaş zamanlarında başıbozuk müfrezelere dâhil olan Afro Zeybekler, Batı Anadolu kültürüne kalıcı bir iz bırakmışlardır.

Bu çalışmada, arşiv kaynakları, yerli ve yabancı dönem gazeteleri ile ikinci elden kaynakların ışığında, Afro Zeybeklerin Batı Anadolu'daki tarihsel serüvenine genel hatlarıyla değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Afro, Batı Anadolu, Zeybekler, Eşkıyalık, Asayiş.

* Uzman Tarihçi, (adu.aliozcelik@gmail.com). ORCID ID: 0000-0003-0712-966X.

FROM THE DESERTS OF AFRICA TO THE MOUNTAINS OF WESTERN ANATOLIA, FROM SLAVERY TO BANDIT: AFRO ZEYBEKS

Abstract

Western Anatolia, which from early times became a bandit-mentioned geography of the Ottoman Empire, especially XIX. and XX. Many Zeybek gangs have been removed from its system in the centuries. One of the most remarkable elements of these gangs, the zeybeks belonging to the nomadic tribes, was the bandits of African origin, namely the Afro Zeybeks.

After being brought from different countries of Africa, the Afro Zeybekler spread to different settlements of western Anatolia, many of them included in gangs when they were freed or deserters and attracted the attention of especially pilgrims and Orientalist painters with their flamboyant demeanor, penetrated the folklore of the region as much as possible. So much so that they were the subject of many folk songs. In addition, Afro Zeybeks, who rose up to the rank of deputy of famous bandit chieftains or were involved in stray platoons in times of war, left a lasting mark on western Anatolian culture.

In this study, in the light of archival sources, local and foreign period newspapers and second-hand sources, the historical adventure of Afro Zeybekler in western Anatolia will be discussed in general.

Keywords: Afro, Western Anatolia, Zeybekler, Bandit, Public Order.

Giriş

“Senin çantalar dolusu paran var ve şimdi elimde bir kılıçla, bir hürsüz gibi evine girdiğimde, dikkatlice bak bana. İşte ben de bir hürsüz gibi sana, cüzdanını ver, ver cüzdanını efendi, yoksa boğazımı keseceğim diyeceğim.”¹

1649 yılında, Londra’da basılan bir eser, o günlerde çok yaygın olan eşkıyalığın şiddetini bu teatral cümlelerle dile getirmekteydi. Alıntı her ne kadar XVII. yüzyıldaki Kıta Avrupa’sından bahsetse de esasında eski çağlardan beri dünyanın her yerinde kişinin aynî, nakdi veya bedeni mülkiyetinin erk sahibi

¹ Peter Linebaugh, *Londra İdamları - 18. yy.da Suç ve Sivil Toplum*, (Çev: Çiğdem Demir), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 227. Erken dönemlerde Avrupa’daki suç faaliyetleri için bkz. Julius R. Ruff, *Erken Modern Avrupa’da Şiddet (1500-1800)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011.

bir unsur tarafından meşru veya gayr-i meşru suretlerle gasp edilmesi bilinen bir olguydu. Zorla almanın meşru yolu, siyasi/askeri/dini kudret taşıyan liderlerin komutasında galip olan orduların veya ordulara mensup olan başıbozuk grupların, mağlupların mülkiyetlerini “kılıç hakkı” adı altında yağmalamalarıydı. Gayrimeşruluk ise mezkûr siyasi gücün izni dışında kalan bireysel ve çeteleşmiş yapılanmaların faaliyetleriyle ortaya çıkmıştı. Özellikle mutlak iktidarın olduğu her yerde hiyerarşik bir sosyo-politik düzenin, dolayısıyla da memnuniyetsizliğin ve muhalefetin ortaya çıkacağı gerçeği göz önüne alındığında liderin çizdiği sınırlar dışında eylem yapan bu gruplar, yaşam sürdürdükleri alanlara göre illegal bir faaliyet şekli belirlemişlerdi. Söz konusu illegal faaliyetler, Osmanlı İmparatorluğunun “meyve sepeti” olarak nitelendirilen Batı Anadolu’da ise büyük oranda “zeybek” adı verilen eşkıya figürü aracılığıyla hayat bulmuştu.²

Zeybekler, sözlüklerde ekseriyetle, “Batı Anadolu’daki özellikle dağlık yerlerde yaşayan, iyi savaşçı, asayiş ve yolların muhafazasından sorumlu ücretli asker”³ olarak tanımlanmaktadırlar. Ancak söz konusu savaşçı grubu sadece “ücretli asker” veya bilindiği üzere “eşkıya” olarak, dar bir perspektiften değerlendirmek bizi hataya sevk eder. Zeybekliği sınırları keskin çizgilerle belirlenmiş olan bir müesseseden ziyade tarihsel süreç içerisinde farklı kulvarlardan yapısal ve folklorik özellikler barındıran bir olgu olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bu konuyu biraz daha açacak olursak “zeybek” adı verilen müsellağ grup, Osmanlı idaresi zamanında, Batı Anadolu topraklarındaki pek çok önemli gelişmeden etkilenmiş ve her bir gelişme de onun yapısal evrimine katkı sunmuştur. Yüzyıllarca profesyonel meslek olarak korsanlık yapıp gemilerde savaşan, donanmaya veya kalelere levend/sekban yazılan, iş bulamadığı ya da kaçak duruma düştüğü zamanlarda ise Celali reislerinin ya da bölükbaşuların emrinde şehirler yağmalayan Batı Anadolu gençleri, yaklaşık üç yüz yıllık bir evrilmenin ardından nihayet mahallî özellikler göstermeye başlamışlardı. XVIII. yüzyıl sonlarına tekabül eden bu süreçte daha öncesinde zeybek tabirine rastlanılmamasının nedeni şüphesiz bahsi geçen görevlendirme ve sıfatların varlığını sürdürmüş olmasıdır.⁴ Neticede kuruluş devrinde azap, klasik dönemde levend/sekban, geç dönemlerinde ise zeybek olarak

² Mehmet Başaran, Aysun Sarıbey Haykıran, Ali Özçelik, *Atçalı Kel Mehmed Efe-Batı Anadolu’da Eşkilyalık ve Zeybeklik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, ss. 164-166.

³ Ahmet Vefik Paşa, “Zeybek”, *Lehçe-i Osmani*, Dersaadet, 1876.

⁴ M. Çağatay Uluçay, 18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan’da Eşkilyalık ve Halk Hareketleri, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955, s. 73.

adlandırılan Batı Anadolu'nun bu silahlı unsurları, askerlik görevleri sırasında "bölükbaşı", eşkıyalık faaliyetlerinde ise "efe" adı verilen karizmatik liderlerin emri altında ve kadim törelerin şekillendirdiği katı bir emir-komuta zinciriyle örülü hiyerarşik yapılanmada örgütlenmişlerdi. XVIII. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu'da bir prototip olarak şekillenen zeybekler; yörelere göre küçük farklılıklar arz etse de kendilerine has suretleri, kıyafetleri, aksesuarları, davranışları, töreleri, folklorları, mitleri ve gelenekleriyle yekpare bir görüntü sergilemiş, seçkin bir savaşçı klanını andırmışlardı.⁵ İşsiz gençler, topraksız kalmış köylüler, vergisini ödeyemeyen ırgatlar, asker kaçakları, firariler, zorlu yaşam şartları nedeniyle vücutsal dayanıklılığı had safhadaki aşiret mensupları ve kolay yoldan şöret/servet elde etmek isteyen cevval delikanlılar gibi çeşitlilik arz eden zengin bir demografik kaynaktan beslenen zeybek çetelerinin ve dolayısıyla Batı Anadolu bölgesinde eşkıyalığının en ilginç figürlerinden birisi de şüphesiz bu yazının konusunu oluşturan Afro Türklerdir.

1. Zeybek Çetelerinin Vurucu Gücü: Afro Zeybekler

Sultan'a biat etmiş Akdeniz korsanlarının ve Osmanlı Donanmasına mensup denizcilerin XVI. yüzyıldan itibaren tedrici olarak Kuzey Afrika'yı fethetmesinin akabinde pek çok Afrikalı genç, gemilerle İstanbul'a ve İzmir'e getirilmiş, buradan da tarım arazilerinin yoğun olduğu yerleşimlere sevk edilmişlerdi. Yüzyıllarca süren bu demografik akış özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu'daki Afrikalıların sayısını olabildiğine arttırmıştı. Öyle ki İzmir merkezde ve Aydın'da köle satışı yapılan hanların ve zenci köle misafirhanelerinin sayısı durumun ciddiyetini bizlere göstermektedir. Batı Anadolu'daki Afrikalı kadınlar İslam hanelerinde hizmetçilik yaparken erkekler ise ırgatlık, çobanlık, deştibanlık, bekçilik, kolculuk gibi mesleklere yönelmiş, kimi zaman da devletin buyruğu ve yönlendirmesiyle sanayi mekteplerine, orduya ve askeri bandolara dâhil olmuşlardı. Ancak azımsanmayacak oranda azatlı veya firari durumdaki Afrikalı genç de bir çeteye dâhil olup eşkıyalık yapmayı daha cazip bir seçenek olarak görmüşlerdi. Böylelikle zeybek folklorunda "Afro Zeybek" olarak adlandırılan bir hizibin ortaya çıkışına da imkân vermişlerdi. Tam bu noktada önemli bir hususa değinmek gerekmektedir. Torbalı, Tire, Ödemiş, Bayındır, Selçuk, Salihli ve Dalaman gibi, yabancı sermayenin de etkisiyle XIX. yüzyıldan itibaren tarımın ticarileşmeye

⁵ Başaran, Sarıbey Haykıran, Özçelik, *a.g.e.*, ss. 164-166.

başladığı yerleşimlerde konuşlanan Afro grupların, İmparatorluğa getirildikleri yerler arasında Sudan, Habeş, Bingazi, Mısır ve Arabistan gibi çeşitli bölgeler bulunmaktadır.⁶ Ancak ilginçtir ki Afro Zeybekler, Afrikalı kimliklerinden ziyade Batı Anadolu'da daha çok "Arap" olarak nitelendirilmişlerdir. Bu duruma şüphesiz o dönem hacca giden insanların, dönüşlerinde kimi zaman satın alarak kimi zamansa kaçırarak getirdikleri Afrikalıların büyük bir etkisi olmuştur.

"Batı Anadolu Eşkivalık Tarihinde" adı bireysel olarak ön plana çıkmış olan ilk Afro Zeybek, Parmaksız Arap'tır. 1800'lü yılların başlarında fakir bir Afro ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve gerçek ismi bilinmeyen Parmaksız Arap, İzmir-Ödemiş'te, ailesiyle sığındıkları çiftlikte önce sığırtmaçlık sonra da ırgatlık yapmış ve oldukça zor şartlarda yetişmişti. Büyüyüp kuvvetlendiğinde ise çaldığı bir tüfekte dağ yolunu tutarak o dönemin yaygın âdeti olduğu üzerine zeybek olmuştu. Kendisinin mensup olduğu çetenin başı, Gereli Efe olarak bilinen Ödemişli ünlü eşkıya reisiydi. Gereli Efe, Aydın ve Küçük Menderes Havzasını kapsayan geniş muntkasında, kalabalık çetesi ve güçlü yatak ağıyla birlikte Bayındır, Tire, Ödemiş, Nazilli, Sultanhisar, Atça ve Köşk civarlarını haraca bağlamış, bu suretle de büyük bir birikim yapmıştı. Kazanılan paranın, yardım ve yataklık yapacak daha çok insan ve daha çok silah anlamına geldiği bir dönemde, bu kudretli çete reisi de, yanına yeni sığınmış olan bu Afro genci oldukça tehlikeli görevlere sürmüş, her defasında da sonuçtan fazlasıyla memnun kalmıştı. Bu surette Parmaksız Arap da acı kuvveti, nişancılığı ve gözü karalığı ile kısa zamanda çete hiyerarşisinde yükselip Gereli'nin baş adamı olmuştu. Gereli Çetesi haraçlar alıp etrafa tehdit mektupları salarken bir yandan da rakiplerini acımasız infazlarla ortadan kaldırmaya başlamış, bu durum da kendilerine karşı duyulan korku ve saygıyı arttırmıştı. Söz konusu infaz ve baskınlar sırasında Parmaksız Arap, muavin çeteleri idare etmiş ve bu surette Gereli ile eş zamanlı olarak iki koldan yapılan pek çok saldırı da başarıyla sonuçlanmıştı. İlginçtir, Parmaksız Arap yaptıklarıyla o kadar ünlenmişti ki Gereli Efe'ye ait türküde bile, örneği pek rastlanmayacak şekilde kendisine yer bulabilmişti:

"Gereli dedikleri bir Kara Dana

Çekti bıçağını çıktı meydana

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Günver Güneş, "Kölelikten Özgürlüğe: İzmir'de Zenciler ve Zenci Folklorü", *Toplumsal Tarih*, II/62, Şubat, 1999, s. 4-10.

Yoktur Gereliyi doğuracak ana

Dağlarda dolaşır aslan Gereli

İçtiğini sorarsan her akşam şarap

Arkadaşını sorarsan Parmaksız Arap

İnerim gâvur İzmir'i ederim harap

Çöpü çaldırtmaz, duyar Gereli"

Türkünün dizesinde geçen "İnerim, gâvur İzmir'i ederim harap" cümlesinin esin kaynağı, çeteyle ters düşmesi neticesinde Balyozoğlu adı verilen eşrafa karşı yapılan tehlikeli bir baskındır. İzmir merkezdeki zaptiyelerin çokluğu nedeniyle imkânsız görülen, hatta intihar sayılabilecek bu baskın, gayet ustalıkla gerçekleştirilmişti. Kendi döneminde "Gereli ve Parmaksız Arap, kara karınca gibi akan yüzlerce jandarmaya göz açtırmadan gâvur İzmir'i bastı, Balyozoğlundan dünyalığını aldı"⁷ şeklinde kaleme alınan bu saldırı, çetenin şöhretini de olabildiğine arttırmıştı. Aynı usul baskınlardan biri de Kuyucak'ta yapılmıştır ki, bu defaki saldırı sırasında yaşanan bir durum, Gereli çetesindeki Afro Zeybeğin, neden "Parmaksız" lakabıyla tanındığını da bizlere göstermektedir:

*"Hinciye (Şimdiye) kadar Gereli çetesi hiç sakatlık vermiş değildir. Yalnız Koca Parmaksız Arap, Kuyucak Baskınında ardından gelen bir bıçakla sağ elinin şehadet parmağını kaybetmiş, lakin o da hasmını baltalayarak çınar odunu gibi bir vuruşta iki parça etmiştir."*⁸

Bu denli canlı bir betimlemeyi, Parmaksız Arap'ın fiziki tasvirinde de görmekteyiz. Kendisini hayattayken tanıma imkânına sahip insanlarla sözlü tarih çalışmaları yapan Ödemişli Halk Bilimci Halil Dural, anlatılanların neticesinde Parmaksız Arap'ı şöyle tarif etmektedir:

*"Hele o Parmaksız Arap! Tam manasıyla bir yaban eri. Belindeki nazır bıçağıyla hasmına bir dokundu mu adamı ikiye böler. İri gövdeli, kanlı ve iri kırmızı gözlü, Habeş kuzgunu siyah bir adamdı. Hani camilerde hocalar söylerler. Cehennemde bir dudağı yerde bir dudağı gökte "zebani" denilen Araplar varmış, insan bunu görüyor da tıpkı onlara benzetiyor. Görenin akli çanağından çıkıyor!"*⁹

⁷ Ödemiş, 16 Ocak 1948.

⁸ Ödemiş, 16 Ocak 1948.

⁹ Ödemiş, 16 Ocak 1948.

Parmaksız Arap'ın bu ürkütücü görüntüsü pek çok düşmanını alt etmesini sağlamış ancak uzun vadede kendisini ve çetesini kurtarmaya yetmemiştir. Zira bölgenin ünlü ayan ailesi Karaosmanoğullarının ısrarlı takibi neticesinde Gereli Çetesi, Saruhan Süvarilerince İzmir sınırında kısıtılmıştır. Çevresi ablukaya alınan ve daha önce pek çok kez çatışmalardan kurtulma başarısı gösterse de bu defa çemberi yaramayan çete üyeleri, çaresiz bir çatışmaya girmiştir. Karaosmanoğullarının ateşli silah gücünün ve asker sayısının üstünlüğü neticesinde birkaç zeybek kurşunlarla delik deşik olmuş, geri kalanlar ise kurtuluş çaresi olmadığını anlayınca teslim olmak zorunda kalmıştır. Tutsak alınan zeybekler zincirlenmiş ve yargılanmak üzere İzmir'e götürülmüşlerdir. Yapılan mahkeme neticesinde de Gereli Efe, eşkıya reisi olması hasebiyle İstanbul'da gelen fermanın ardından asılarak idam edilmiştir. Parmaksız Arap ise, Yemen'e gönderilen diğer zeybeklerin aksine ömrünün sonuna kadar yaşayacağı Trablusgarp'a sürgün edilmiştir. Parmaksız Arap'ın çarptırıldığı ve sürgün cezası ile merkezi idare tarafından belirlenmiş bir yerde zorunlu ikameti bünyesinde birleştiren "kalebentlik" cezası, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da zindan hapsine göre daha yaygındır.¹⁰ Bu cezalandırma yönteminde daha çok eşkıyanın ait olduğu mahalden başka bir yere gönderilerek tehlikesiz hale getirilmesi hedeflenirdi. Kalebent mahkûmları cezalarını bir kale veya şehrin surları içinde çekerler ve kalenin yer altında bulunan zindanlarında yatarlardı. Son derece pis ve rutubetli odalarda on metrekarelik bir avlu bulunurdu. Rutubetten etkilenmemek için alta serilen hasır iki üç gün içerisinde sararıp çürür, zaman zaman verilen yağ lambası dışında odalar hiç ışık görmezdi.¹¹ Nitekim Parmaksız Arap da, zeybek çetesine dâhil olmasının bedelini Trablusgarp'ın rutubetli zindanlarında ömrünü tamamlayarak ödemiştir.¹²

Gereli Çetesinin tasfiyesinin ardından boşalan muntıklar kısa zamanda sahiplenilmiş yeni çetelerin etkin hale gelmesi çok da uzun sürmemiştir. Ancak bu dönemde, yani 1850'li yıllarda Parmaksız Arap kıvamında ünlü bir Afro Zeybek daha ortaya çıkamamıştır. Bunun öncelikli nedeni de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, eşkıya grupları ile devlet arasında pragmatik bir yaklaşmanın ortaya çıkması ve yeni gelişmelerin akabinde bireysellikten

¹⁰ Mustafa Eren, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye Hapishanelerinin Üç Dönemi", *Toplum ve Kuram*, S. 8, 2013, s. 94.

¹¹ Gültekin Yıldız, *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kurtuluş Serüveni (1839-1908)*, Kitapevi, İstanbul, 2012, s. 30.

¹² Ahmet Gökcen, *Tanzimat Devri Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul, 1989, ss. 44-45.

ziyade kolektif hareketliliğin makbul görülmesiydi. Şöyle ki; Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın başlarından itibaren cephelerde arka arkaya aldığı başarısızlıklar yöneticileri önlem almaya sevk etmişti. Zira savaşların sonuçlarının ciddiyeti, asker ihtiyacını ortaya çıkardığı gibi beraberinde çözülmesi gereken eşkıyalık sorununu da gündeme getirmekteydi. Batı Anadolu'daki eşkıyalık faaliyetleri, savaşlar sırasında devleti iki açıdan olumsuz etkiliyordu. Bir taraftan çetelerle mücadele için takip kollarında görev almak üzere sürekli asker görevlendirilmekteydi. Diğer taraftan da savaşa katılmak istemeyen veyahut kışladan firar eden asker kaçaklarının dağa çıkıp çetelere katılması nedeniyle bölgeden beklenen asker ihtiyacı karşılanamamaktaydı. Devletin içinde bulunduğu bu buhranlı durum da kadim çözümlerin hayata geçişine imkân veriyordu. Eşkıyalık sorununu en azından savaş süresince bitirerek iç huzuru dengelemek amacıyla düşünülen çözüm ise Batı Anadolu'daki çeteleri dağdan indirip Osmanlı ordusu saflarında savaşmak için ikna etmeye çalışmak ve böylelikle asayişin temini sağlanacağı gibi zeybeklerin savaşçı yeteneklerinden faydalanmaktı.¹³ Devlet, 1854 yılındaki Kırım Savaşı'nda, asker ihtiyacı için bölgenin coğrafi şartlarını göz önüne alarak daha önce de denenmiş bir yöneme yönelmişti. Düzenli ordu birliklerinin yanı sıra görülen lüzum ve ihtiyaç üzerine oluşturulan düzensiz, eğitimsiz ve esasen gönüllü ve genellikle mahalli düzlemde faaliyet gösteren silahlı örgütler tekrar cepheye gönderilmişti. Savaş sırasında kullanılan ve yer yer "*muavine askeri/taburu*" adıyla da anılan bu yerel gönüllü askeri birlikler temelde kendi bölgelerinde birer ilave savunma ve yıpratma görevi görüyorlardı. Savaş dönemlerinde bu tür birliklerin teşkili Osmanlı pratiğinde XIX. yüzyılın önemli özelliklerinden biri haline gelmişti. Elbette bu kararda eşkıyaların dağlık topografyayı ve başıbozuk usulü çete savaşlarını bilmeleri de etkiliydi. Söz konusu birliklerin arasındaki Afro Zeybeklerin sayısı da, yabancı basında, İmparatorluğun girdiği savaşlarla ilgili yer alan görsellerdeki Afro figürlerden de anladığımız üzere azımsanamayacak derecedeydi. Kırım ve sonrasındaki Karadağ Savaşlarıyla ilgili çatışma betimlemelerinde kendilerine yer bulan Afro Zeybeklerin yıldızının asıl parladığı savaş ise 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı, ya da bilinen ismiyle 93 Harbi olmuştu.¹⁴

¹³ Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi-Ruslarla Savaş*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 2006, s. 198.

¹⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 403; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) (Askerî ve Siyasî Hayatı)*, İstanbul, 1989, s. 277; William von Herbert, *Plevne Müdafaası*, (Çev. Ali Kurdoğlu), İzmir, 1990, s. 6.

II. Abdülhamit, savaşa katılmayı kabul edip cepheden sağ olarak dönmeyi başarabilen tüm zeybeklerin, geçmiş suçlarının silineceğini vadetmişti. Bu makul teklif karşısında da Zeybek Taburu ya da resmi adlarıyla 'Zeybek Asakiri Muavenesi' olarak anılan ve 1877 yılı içinde, Mayıs ayından Kasım'a dek farklı kollardan gelen takviyelerle birlikte, savaş boyunca sayıları yaklaşık dört bin beş yüz kişiyi bulan piyade/süvari aflı eşkıya; Batum, Sahum, Kızanlık, Varna, Şumnu ve Dobruca cephelerinde görev almışlardı. Taburlar, özellikle Yovan Çiftliği, Karasine ve Sulanık köyleri ile Çernova ve Pırgos bölgelerinde yapılan mücadelelerde Rus askerlerine büyük kayıplar verdirmişler ve yüklü ganimet elde edilmesini sağlamışlardı.¹⁵ Söz konusu savaş sırasındaki çekilen fotoğraflarda en göze çarpan unsurların başında şüphesiz Afro Zeybekler gelmektedir. Zeybek Taburlarının yanı sıra öncü birlik olarak görev aldıkları Başbozuk Çetelerde de öncelikli tercih nedeni olan Afro Zeybekler, savaş sırasında gerek cephelerde gerekse keşif kolu olarak çok tehlikeli görevlerin hakkından ustalıkla gelmişler, ancak zaman zaman da olumsuz raporların baş aktörü olmuşlardı. Zira kolayca kontrol dışına çıkabilen başbozuk birlikler modern dönemlerin normal savaş hukuku kurallarının epeyce uzağında, esasen tamamen dışında birer tahrip birliği hatta suç çetesi haline gelebiliyordu. Zira sivil yerleşimlere ve halka yönelik yıldırma ve şiddet eylemleri daha ziyade bu tür örgütlenmeler üzerinden gerçekleştiriliyordu. İngiliz tarihçiler, 93 Harbi sırasında, içerisinde Afro Zeybeklerin de yer aldığı Osmanlı başbozuk gruplarından "*En iyimser gözlemcinin bile "disiplinsiz bir grup eşkıya" olarak nitelediği bu aşiret kuvvetleri, Osmanlı devleti tarafından Tuna'dan Fırat'a isyanları bastırmak için istihdam edildiler. Başbozuk terimi sivil gönüllü anlamına gelir. İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde çok sayıda gönüllü piyade taburları oluşturulurken başbozuklar farklı kaynaklardan bir araya getirildiler. Onlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak köşelerinden bir araya gelen erkeklerden oluşuyordu.*"¹⁶ cümlesiyle bahsetmektedirler. Bu noktada altını çizmemiz gereken bir konu var ki, Afro Zeybekler, özellikle savaş zamanlarında, Batının her daim ilgisini çekmişti. Neticede sırtlarına çukadan yapılmış mintan geçiren, başlarına külah üzerine siyah poşu ve kırmızı makrama saran, bellerine boydan boya levend kuşağı dolayan, silahlıklarının arasına yatağan adı verilen kebir bıçak sokan, omuzlarında ise harbî ve çift tabancalı tüfek asılı olan ve fiziksel görünümleri

¹⁵ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Osmanlı Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-I), Ankara Genel Kurmay Basımevi, 1994, No: 916.52/98/23.05.1293; ATASE, ORH-I, No: 397.66/121/06.04.1293.

¹⁶ Ian Drury, "The Russo-Turkish War 1877", *Osprey Military Man-At-Arms Series 277*, (Ed. Lee Johnson), London, 1994, s. 46.

itibarıyla oldukça heybetli bir görünümüne sahip olan Afro Zeybekler, oryantalist sanatçıların estetik anlayışları için biçilmiş kaftandı. Bu nedenle pek çok isimsiz Afro Zeybek, gerek İzmir'den Avrupa ülkelerine gönderilen kartpostallarda gerekse XIX. yüzyıl Batılı seyyah ve ressamlarının tablolarında sık sık boy göstermişti. Nitekim Stanislaw Chlebowski, Charles Gabriel Gleyre ve Jean-Leon Gerome gibi pek çok Avrupalı ressamın, "baschi bozouk" olarak isimlendirdikleri Afro Zeybekleri, ustalıklı resmettiklerini bilmekteyiz.¹⁷

93 Harbi sırasında Osmanlı ordularının bir bozguna uğraması üzerine köylerine geri dönen zeybekler, devletin iç ve dış dengelerinin sarsılmasının beraberinde getirdiği idari ve ekonomik baskılar nedeniyle bir süre sonra tekrar eşkıyalığa başlamışlardı. 1879 yılından itibaren Aydın vilayetinde eşkıyalık bir salgına dönüşmüş ve affedilen zeybeklerin birçoğu çiftçilik yapmak yerine tekrar dağa çıkmışlardı. Resmi bir belgede, Aydın Vilayetinde artan eşkıyalık faaliyetlerinin şiddetinden, "şurada burada yine başka başka eşkıya çeteleri teşekkül edib 98 senesi evahirinde (1881) her tarafı yine havf(korku) ve dehşet istila ederek kimse kapı dışarı çıkamaz hale geldi"¹⁸ cümleleriyle bahsedilmekteydi. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde, Aydın Vilayetinde ön plana çıkan en önemli eşkıya reisleri ise Çakırcalı Ahmet, Koca Cerit Mustafa, Küçük Cerit Mehmet ve Yörük Osman'dı. Afro Zeybekler açısından konuyu değerlendirecek olursak bu belalı kadrodan bizim için ön plana çıkan iki önemli isim ise Çakırcalı Ahmet ve Yörük Osman Efelerdi. Pek çok cinayetın müsebbibi olan bu iki ünlü eşkıya reisinden Çakırcalı Ahmet, ünlü "İzmir'in Kavakları, Dökülür Yaprakları, Bize Derler Çakıcı, Yar Fidan Boylum, Yakarız Konakları" dizelerinde "Çakıcı" olarak bahsedilen eşkıyalardan ilki, aynı zamanda da ünlü Çakırcalı Mehmet Efe'nin babasıdır. Ödemiş'i haraca bağlamış, müfrezeleri bir hayli peşinden koşturmuş ve yaşamı boyunca üç kez de affedilme başarısı göstermiş bu zât, alan çalışmalarından öğrendiğimiz üzere yanında her daim iki Afro Zeybeğini gezdirirdi. Dural, "Çakırcalı Ahmet çifte Arapları (Afro) yanında olmadan dolaşmazdı, çarşıya, kahveye hep onlarla giderdi" söyleminin meşhur olduğu Ödemiş'te, eşkıya reisinin bu tutumunun nedenini şu cümlelerle açıklamaktadır:

"Çetede Arap(Afro), Efenin şahsi hizmetçisidir, daha doğrusu Arap, Efenin ağırlığını taşıyan unsurdur. Çete bir kuleyi, bir evi veya fabrikayı basacaksa önce içeri Arap'ı sürerdi. Arap içeri girerken kırmızı dilini dışarı çıkarır ve sonrada beyaz gözlerini

¹⁷ Ünlü oryantalist ressam Jean-Leon Gerome tarafından yapılan "Afro Başibozuk" tasviri için bkz: Görsel: 1.

¹⁸ BOA., Y.EE.KP. 38/3746. (M. 1881).

*açarak korkunç görüntüsüyle etrafa dehşet saçardı. Ayrıca Arap, efenin herhangi bir konu hakkında zenginlere gönderdiği mektup ve mesajı götürürdü."*¹⁹

Çifte Araplar Ödemiş'te bir hayli meşhurdu ancak söz konusu dönemde çok daha ünlü bir Afro Zeybek, Aydın dağlarında adını duyurmaya başlamıştı. Bahsi geçen isim Çakırcalı Ahmet'in çağdaşı olan Yörük Osman Efe'nin başzeybeği Koca Arap'tı. 1850'li yılların sonlarında doğan Koca Arap, Yörük Osman çetesinin bel kemiği olmuş, Aydın'daki pek çok vukuatın da müsebbibi olarak anılmıştı. Öyle ki 1880 yılında, Yörük Osman'a bağlı bir muavin çete kuran Koca Arap, Efesiyle birlikte amiyane tabirle Bozdağlarda at koşturmuştu.²⁰ Ancak bu azılı eşkiya grubuna asıl şöhreti getirecek olay 1881 yılında yaşanmıştı. Vilayetin ünlü eşkiya reisleri Çakırcalı Ahmet, Yörük Osman, Çallı Veli, Bakırlı Mehmet, Piç Osman, Deli Mehmet, Kürt Mustafa ve Harputlu Ömer güç birliği yaparak ses getirecek bir eylem için çetelerini birleştirmişlerdi. Aralarında Koca Arap ve Çakırcalı Ahmet'in çifte Araplarıyla birlikte toplamda yedi Afro Zeybeğinde olduğu kırk- kırk beş kişilik birleşik zeybek çetesi, büyük bir pervasızlıkla Milas Kazasının Güllük İskelesi'ni basmıştı. Birleşik Çete, vapurdan çıkmak üzere olan kalabalığın arasından Müslüman - Hristiyan, yerli - yabancı ayırmadan yaklaşık kırk kişiyi esir almış ve hızla bölgeden uzaklaşıp esirlerle birlikte o civardaki Kazıklı Ormanı'na sığınmışlardı. Olayın duyulmasının ardından özellikle de Sancak dâhilindeki Rum ahalinin olaylı gösterileri ve yoğun şikâyetleri nedeniyle takip kolları hızla harekete geçmişti. Bölge Müfrezelerinin yanı sıra İzmir'den, Aydın'dan ve Muğla'dan da çok sayıda zaptiye, asker ve gönüllü kır serdarı toplanmıştı. Hatta bu tarz bir süreklilik için ilk defa bir batarya cebel (dağ) topu getirilmiş ancak herhangi bir ize ulaşılamamıştı.²¹ Nitekim takipte yaşanan bu başarısızlığın neticesinde, on bin lira gibi oldukça yüksek miktarda bir fidye ödendikten sonra esirler kurtarılabilmişti. Ancak özellikle Hristiyan esirler konusunda bazı konsoloslukların Saray'a şikâyetçi olması ve Hristiyanların can güvenliği olmadığı konusundaki söylemlerin dile getirilmesi nedeniyle Güllük Baskını'nun üstü öyle kolay kapanmamış ve Ferik Hilmi Paşa kumandasındaki iki tabur nizamiye askeri, eşkiya takibinden sorumlu Jandarma müfrezelerine destek amacıyla Vilayete gönderilmişti. Alınan emir, baskına karışan çetelerin katî surette imha edilmesi yönündeydi. Yapılan ciddi takibat sonucunda da

¹⁹ Halil Dural, *Bize Derler Çakırcı: 19. ve 20. Yüzyılda Ege'de Efeler*, (Haz. Sabri Yetkin), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

²⁰ *Ödemiş*, 16 Ocak 1948.

²¹ B.O.A., Y.S.K.P., No: 86-38/3746. (23 Ağustos 1883).

mevcut Birleşik Çete Mensuplarının izi sürülerek, eşkıyaların kimi öldürülmüş kimi de canlı olarak ele geçirilmişti. Ancak bunaltıcı takiplere alışık olan zeybeklerin kendilerini ustalıklı gizlemeleri sonucunda, baskından sorumlu olanların tamamının ele geçirilemeyeceği anlaşılmıştı.²² Bu nedenle de asayişin temini ve otoritenin tekrar tesis edilmesi için söz konusu eşkıyaların affı gündeme gelmişti. Çetelerin de affa çoktan razı oldukları haber alınınca Tire eşrafından Hacı Ali Paşa aracı olmuş ve Güllük Baskınına katılıp sonrasında hayatta kalan tüm eşkıya reisleri, çetelerindeki zeybekleriyle birlikte peyderpey affedilmişti.

Barışçıl yollarla ikna edilerek dağdan indirilen eşkıyalar, topografyaya hâkim olmaları, patika ve gizli geçitler sayesinde engebeli arazide hızlı ilerleyebilmeleri, pusu yöntemlerini bilmeleri ve yatak-istihbarat ağı ile baskın tecrübesine sahip olmaları nedeniyle ve “Eşkıyanın halinden en iyi eşkıya anlar” mantığıyla “Sivil Jandarma Çavuşu”, yani “Kır Serdarı” yapılp devriyeye çıkarılmışlardı. Ancak özellikle Yörük Osman ve Koca Arap’ın af sırasında dağdakinden pek de farklı olmayan bir yaşam sürmeye devam ettikleri ve Söke’deki neredeyse tüm Rum eşrafı haraca bağlamaları daha kesin bir çözüm arayışına gidilmesine ve Saray’ın, son çare olarak demir yumruğunu masaya indirmesine neden olmuştu. Ve çözüm olarak da valiliğe olağanüstü yetkilerle donatılmış olan Hacı Naşit Paşa (1883-1885) atanmıştı. Çok kurnaz olduğu bilinen ve eşkıyalarla mücadeledeki acımasızlığı ile “*adeta Kuyucu Murat Paşa’nın bir eşi*” yakıştırmaları yapılan Hacı Naşit Paşa göreve başlar başlamaz sert bir tutumla çetelerle mücadeleye girişmişti. Öyle ki Aydın Vilayetini eşkıyalardan temizlemek için takiplere bizzat katılmış, her defasında öldürülen eşkıyaların cesetlerini ve kesik kafalarını hükümet konağı önünde teşhir etmişti.²³ Ancak asıl büyük hamlesini, yakın zamanda gerçekleştireceği kanlı bir operasyonla hayata geçirecekti. Zira Saray’ın Hacı Naşit Paşa’yı atamasının öncelikli bir nedeni bulunmaktaydı. Paşa’nın henüz Aydın Vilayetine gelişinden önce verilen karara göre, yüze çıkmış eşkıyaların tekrar dağ yolunu tutma ihtimalleri her daim olduğu için artık iş şansa bırakılmayacak ve haklarında şikâyet olsun ya da olmasın, bölgedeki affedilmiş ünlü zeybeklerin tamamı ibret amacıyla öldürülecekti. Gelen kesin emir doğrultusunda Vali Hacı Naşit Paşa, 1883 yılı Ekim ayı başında, tüm sancak mutasarrıflarını ve kaza kaymakamlarını Vilâyet Merkezinde toplayarak gizli bir görüşme yapmıştı. Beş mutasarrıf ve

²² B.O.A., Y.S.K.P., No: 86-38/3746. (23 Ağustos 1883).

²³ Adnan Bilget, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)*, Meşher Basımevi, İzmir, 1949, s. 79.

kırka yakın kaymakamla yapılan bu gizli toplantıda alınan karara göre; yüzde olan bütün ünlü eşkiya reisleri, eş zamanlı bir operasyonla aynı gün içerisinde, kendi muhitlerinde öldürüleceklerdi.

Hacı Naşit Paşa'nın planı doğrultusunda her zeybek kendi bölgesinde imha edilecekti ancak Yörük Osman ve Afro zeybeği Koca Arap bir istisnaydı. Zira oldukça tehlikeli ve cengâver olan bu iki zeybeğin elden kurtulma ihtimali göz önünde tutulmuş ve Hacı Naşit Paşa bu isimleri bizzat üzerine almıştı. Hazırlanan plan doğrultusunda da, Valilikten, Aydın Mutasarrıfı Necip Paşa'ya bir yazı gönderilmiş ve onun aracılığıyla Söke Kır Serdarı Yörük Osman, adamlarıyla birlikte vilayet merkezi İzmir'e çağırılmıştı. Daveti kabul eden Yörük Osman Efe de kara martinisini alıp, silahlarını kuşanıp çetesiyle birlikte Mursallı köyünden yola çıkmıştı. Aflı zeybekler ilk önce Torbalı'ya geçmişler, şafakla beraber de Torbalı'dan trenle İzmir'e gelmişlerdi. 13 Ekim sabahı çeteyi karşılayan Polis Komiseri İzzet Efendi, hepsini arabalara bindirmiş ve Kemeraltındaki hanlardan birisine yerleştirmişti. Validen haber bekleyen dokuz kişilik çete, omuzlarında gümüş kabzalı kara martinileri, bellerinde yatağanları ve üzerlerinde işlemeli zeybek kıyafetleri olduğu halde sabahtan akşama birkaç gün hanları dolaşmışlar, kahvelerde nargile çekmişler ve silahları, yöresel zeybek kıyafetleri ve gösterişleriyle ahalinin ilgi kaynağı olmuşlardı. 15 Ekim gününe gelindiğinde, akşam ezanı sonrası gelen haber doğrultusunda silahlarını kuşanarak otellerinden yola çıkmak isteyen çete, mihmandarları olan komiserin silahlarını kuşanmamaları konusundaki telkini nedeniyle silahlarını kaldıkları misafirhanede bırakmışlar, ancak tedbir amacıyla silahlıklarının arasına birer tabanca sokmuşlardı. Yörük Osman'ın başzeybeği Koca Arap da yatağan bıçağını ensesinin arkasına yerleştirmişti. Çete, İzmir Vilayet Konağında kabul edilmiş ve zeybekler kendilerini kapıda karşılayan Hacı Naşit Paşa'nın elini öpüp yemeğe geçmişlerdi. Yemek sonrası Yörük Osman'ın Rum eşkiyalarla yapacağı mücadele konusunda talimatlar veren Naşit Paşa, içilen kahvelerin ardından da zeybekleri uğurlamıştı. Yörük Osman önde, Koca Arap yanında, diğer kızanlarda arkada olmak üzere bütün çete merdivenlerden inerlerken birden bire pencerelerden, çatıdan ve bahçeden üzerlerine yüze yakın silah namlusu uzanmıştı. Zeybekler sert bir talimatla teslim olmaları için uyarılmışlar ancak Yörük Osman, görgü şahitlerinin anlatımına göre bağırarak, silahlığından gizlediği tabancasını çıkarıp Komiser İzzet Efendiyi öldürmüştü. Ardından da seri bir şekilde ateş edip birkaç kişi daha öldürmüştü ancak verilen ateş emri üzerine Yörük Osman'ın vücudu kurşunlardan delik deşik olmuştu. Hapishane Müdürü Pehlivan Hüseyin Ağa da sırtında sakladığı yatağanını

çeken Koca Arap'ı çelmeyle yere yıkmış ve elinden aldığı yatağanıyla arka arkaya vurarak, iri kıyım başzeybeğin kafasını kesmişti. Kargaşa sırasında korkan zeybeklerin yedisi Vilayet Konağının bitişiğindeki kahve ocağına sığınmışlar ancak saklandıkları yerden teslim alınıp, hapishaneye götürülmüşlerdi.²⁴ Sonrasında da çıkarıldıkları mahkeme sonucunda hepsi 5-7 sene gibi muhtelif cezalara çarptırılmışlardı. Yörük Osman'ın cansız bedeninin kurşunlarla parçalanmış bir şekilde yerde yattığı ve Koca Arap'ın da kesik kafasından kanlar süzüldüğü saatlerde Çakırcalı Ahmet Ödemiş'te, Harputlu Ömer İzmir'de, Bakırlı Mehmet Efe ile Piç Osman Manisa-Akhisar'da, Kürt Mustafa Söke'de ve diğer bazı eşkıya reisleri de buldukları yerlerde yok edilmişlerdi. Zeybek Katliamının ertesi günü ölü zeybeklerin kesik başları imha edildikleri muhitin hükümet konaklarında duvara çivilenmiş ve günlerce teşhir edilmişti. Söz konusu infazlar, resmi yazışmalara "*...nush ve pend ile ıslâh ve te'dibleri dahi müyesser olmadığından müste`menlerden Yörük Osman ile avanesi dahi Harputlu Ömer ve rüfekası birer vesile ile celb olunup Hükümet Konağı derununda ve Çakırca takımı Ödemiş'de... Küçük Cerit Çetesi Tire kazasında ortadan kaldırılmıştır.*"²⁵ cümleleriyle yansımıştı.

Adları korku ve saygıyla anılan ünlü eşkıya reislerinin, önemli adamlarıyla birlikte aynı gün içerisinde bir bir öldürülmeleri kısa süreli bir asayiş ortamı sağlasa da Zeybek Katliamı sonuçları itibariyle çok daha vahim sonuçlar doğurmuştu. Zira Çakırcalı Ahmet'in öldürüldüğü gün on bir yaşında olan küçük oğlu Mehmet, bu olaydan yıllar sonra babasından çok daha namlı bir eşkıya reisi olmuş, adının anılması ahaliyi her daim tedirgin etmiş, tıpkı babası gibi "Çakırcalı" olarak anılan Mehmet Efe, özgün cezalandırma ve pusu yöntemleri ile kendisinden önceki zeybeklere adeta rahmet okutmuş ve geçtiği yerlerde yakılmadık konak, dökülmedik kan bırakmamıştı. 1872 doğumlu olan ve 1900 yılında dağa çıkan Çakırcalı Mehmet Efe, tıpkı babası gibi çetesinde bir Afro Zeybek bulundurmayı da ihmal etmemişti üstelik. Arap Mercan adındaki Afro Zeybeği; Çerkeslerle, Arnavutlarla, Rumlarla, takip müfrezeleriyle ve rakip çetelerle girişilen her çatışmanın tam göbeğinde yer alarak çetenin daimi üyelerinden biri haline gelmişti. Bunun yanı sıra Kamalı Mustafa, Çamlıcalı Hüseyin, Gökdeli Mehmet, Yanık Halil İbrahim, Kadifeli Mehmet, Kaymakçılı İsmail, gibi eşkıya reisleri de çetelerine belalı Afro Zeybekleri dâhil etmişlerdi. Nitekim 1900'lerin başlarındaki bu Afro eşkıya popülasyonunun artışında

²⁴ Dural, *a.g.e.*, ss. 51-53.

²⁵ B.O.A., Y.S.K.P., No: 86-38/3746. (M. 1883).

şüphesiz Sultan Çiftlikleri (Çiftlikat-ı Hümayun)'nde veya Fransız Giraud'ların, İtalyan Alyotiler ile Baltazzi'lerin ve İngiliz Whitall'lerin büyük topraklarında çalıştırılmak üzere getirilen Afrikalı gençlerin sayıca fazlalığı yatmaktaydı.²⁶ Ancak örneklerden de görüldüğü üzere ihtiyacın sona erdiği anda işsiz kalan veya çalıştıkları çiftliklerden firar eden Afro gençler için Batı Anadolu dağları her daim güvenli bir sığınak olmuş, bu surette Afro Zeybekler çok uzun bir süre illegal yollardan varlıklarını devam ettirmişlerdi.

Sonuç

Kuzey Afrika'dan korsan gemilerine bindirilip adalar üzerinden Batı Anadolu'ya getirilen ya da Arabistan cöllerinden satın alınan / kaçırılan on binlerce Afrikalı erkek ve kadının, İmparatorluğun Batı Anadolu topraklarındaki macerası genel olarak hizmetkârlık üzerine şekillenmişti. Ancak en uç şekliyle; kanı kaynayan, asilik eğilimi taşıyan delikanlılar için kazançlı bir istihdam türünü ifade eden eşkıyalık, hizmetkârlığı kabullenmeyen Afro erkekler için daima bir çıkış kapısı olmuştu. Batı Anadolu'da mevcut olan zenginlikten nemalanmak isteyen pek çok Afro Zeybek, kendilerini ucuz iş gücü olarak gören yerli toprak ağalarına ya da yabancı tüccarlara, bellerindeki yatağanlarla ve ellerindeki tüfeklerle korku salmış, kan kusturmuştu. Bu uğurda da pek çok Afro Zeybek, İmparatorluğun son demlerini yaşadığı yüzyıllarda can almışlar, can vermişler ve Cumhuriyet sonrasında da nihayet savaşıcı genlerini bastırıp silahlarını bırakarak kültürel bir motif haline gelmişlerdi.

²⁶ Çiftlikat-ı Hümayunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aysun Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayetinde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2013.

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa, "Zeybek", *Lehçe-i Osmanî*, Dersaadet, 1876.
- B.O.A., Y.S.K.P., No: 86-38/3746. (23 Ağustos 1883).
- B.O.A., Y.S.K.P., No: 86-38/3746. (M. 1883).
- Başaran, Mehmet- Sarıbey Haykıran, Aysun-Özçelik, Ali, *Atçalı Kel Mehmed Efe-Batı Anadolu'da Eşkîyalık ve Zeybeklik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Bilget, Adnan, *Son Yüzyılda İzmir Şehri (1849-1949)*, Meşher Basımevi, İzmir, 1949, s. 79.
- BOA., Y.EE.KP. 38/3746. (M. 1881).
- Dural, Halil, *Bize Derler Çakırca: 19. ve 20. Yüzyılda Ege'de Efeler*, (Haz. Sabri Yetkin), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Eren, Mustafa, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye Hapishanelerinin Üç Dönemi", *Toplum ve Kuram*, S. 8, 2013.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Osmanlı Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-I), Ankara Genel Kurmay Basımevi, 1994, No: 916.52/98/23.05.1293; ATASE, ORH-I, No: 397.66/121/06.04.1293.
- Gökçen, Ahmet, *Tanzimat Devri Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul, 1989.
- Güneş, Günver, "Kölelikten Özgürlüğe: İzmir'de Zenciler ve Zenci Folklorü", *Toplumsal Tarih*, II/62, Şubat, 1999.
- Ian Drury, "The Russo-Turkish War 1877", *Osprey Military Man-At-Arms Series 277*, (Ed. Lee Johnson), London, 1994.
- Linebaugh, Peter, *Londra İdamları - 18. yy.da Suç ve Sivil Toplum*, (Çev: Çiğdem Demir), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983.
- Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi-Ruslarla Savaş*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 2006.
- Ödemiş*, 16 Ocak 1948.
- R. Ruff, Julius, *Erken Modern Avrupa'da Şiddet (1500-1800)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Sarıbey Haykıran, Aysun, *Aydın Vilayetinde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2013.
- Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) (Askerî ve Siyasî Hayatı)*, İstanbul, 1989.
- Uluçay, M. Çağatay, 18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955.

William von Herbert, Plevne Müdafaası, (Çev. Ali Kurdoğlu), İzmir, 1990.

Yıldız, Gültekin, Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kurtuluş Serüveni (1839-1908),
Kitapevi, İstanbul, 2012.

EKLER

Görse1 1: Ünlü oryantalist ressam Jean-Leon Gerome tarafından yapılan "Afro Başbozuk" tasviri

Görsel 2: Afro Zeybek (XIX. yüzyıl sonları)

Görsel 3: 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'na katılan bir Afro Zeybek

Görsel 4: Afro Zeybek

Görsel 5: Afro Zeybekler

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/K1), ss. 429-458.

Geliş Tarihi: 3 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

SON DÖNEM OSMANLI HAPİSHANELERİNİN SİHHİ İSLAHI; SALGINLAR VE ÖNLEME ÇABALARI

Kerim TİRYAKİ*

z

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat süreciyle balayan modernleşme döneminde her alanda olduğu gibi adli alanda önemli bir yere sahip olan hapishanelerin de ıslah edilme süreci balamıtır. Bu ıslah sürecinde hapishanelerin fizikî koşulları iyiletirilirken, aynı zamanda hapishanelerin sağlık koşullarına uygun hale getirilmesi çalışmaları da yapılmıştır. Bu faaliyetler yapılmaya çalışılırken, 19. ve 20. Yüzyıllarda gerek İstanbul gerekse Anadolu'da yaşanan salgın hastalıklar döneminde hapishanedeki mahkumların sağlığını muhafaza etmek amacıyla çeşitli sihhî tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bu tedbirler içerisinde hasta mahkumların tecridi, hastalığın yayılmasını engellemek için mahkumlarının sayısının azaltılması gibi uygulamaların yer aldığı grlmtir. Bu bağlamda salgınlar döneminde hastalıkların önlenmesi adına devletin ve ilgili kurumların, mahkumların sağlığını korumak amacıyla, sağlık hizmetleri bağlamında ne gibi çalışmalar sergilediği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hapishaneleri, Hapishanelerin İslahatı, Hapishanelerde Salgın Hastalıklar, Salgınlara Karşı Alınan Tedbirler, Mahkumların Tecridi, Mahkumların Sayısının Azaltılması.

* Dr. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (ktiryaki@windowslive.com). ORCID ID: 0000-0002-6863-4080.

IN THE LATE OTTOMAN PRISONS PRECAUTIONS AGAINST OUTBREAKS DISEASES

Abstract

In the modernization period, which started with the Tanzimat process in the Ottoman Empire, the rehabilitation process of prisons, which have an important place in the judicial field, has started as in every field. While improving the physical conditions of prisons during this improvement process, efforts were also made to bring prisons to fit health conditions. While trying to carry out these activities, various sanitary measures were tried to be taken in order to protect the health of prisoners in prison during the epidemic diseases experienced in the both İstanbul and Anatolia in the 19th and 20th centuries. These measures include the isolation of sick prisoners and the reduction of the number of prisoners to prevent diseases in the period of epidemics, it has been tried to reveal what the state and related institutions have performed in the context of health services in order to protect the health of prisoners.

Keywords: Ottoman Prisons, Imprisonment of Prisons, Epidemic Diseases in Prisons, Precautions against Outbreaks, Isolation of Prisoners, Reducing the number of Prisoners.

Giriş

Tanzimat Dönemi'nde bir çok alanda başlayan değişim ve dönüşüm faaliyetleri arasında hapisanelerin modernleştirilmesi de yerini aldı. Dolayısıyla hapisane reformu, Osmanlı'nın modernleşme ve merkezleşme projesiyle birlikte değerlendirilmesi gereken bir olgudur.¹ Bu süreçte hapisanelerin modernleşmesinde de Avrupalı Devletlerin etkisi gündemdedi. Özellikle Sultan Abdülmecit Dönemi'nde bazı ayrıcalıklara sahip olan ve diplomatik kişiliği sayesinde büyük nüfuz kazanan İngiltere Büyükelçisi Lord Stratford Canning, gücü ve ülkesinin Avrupa'da hapisane reformunun öncüsü olması hasebiyle Osmanlı hapisanelerinin ıslahı konusunda Osmanlıya diplomatik baskı yaptı. Canning, 1851 senesinde hazırladığı raporda, Osmanlı

¹Hasan Şen, "Osmanlı'da Hapisane Mefhumu" *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, Der. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s.207.

mahbeslerinde acilen yapılması gerekenleri bildirdi.² Böylece hapishanelerin ıslahında ilk adım, 1856 İslahat Fermanı'ndaki Osmanlı topraklarındaki hapishane ve tevkifhanelerin düzenlenmesine dair hükümler ile atıldı.³ Daha sonraki adım ise İngiliz Binbaşı Gordon'un İstanbul başta olmak üzere Osmanlı hapishanelerini incelemesiydi. Yaklaşık bir buçuk sene süren Gordon'un incelemeleri sonucunda sunduğu rapor, Ocak 1858 tarihinde Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Vükelâ ve Sultan Abdülmecid tarafından kabul edildi. Buna göre Osmanlı ceza infaz sistemindeki kapatma mekânları, ilk kez "hapishane" başlığı altında toplandı. Zanlılara, kabahatlılere, cünhaya ve cinayet suçlularına ait suçun türü ve ağırlığına göre dört tip hapishane olacağı belirtildi. Böylece Stratford Canning'in öne sürdüğü hapishane ıslahatı meselesi, ana hatları daha genişletilmiş bir şekil alarak, devletin yeniden yapılanma sürecinde başlıca unsurlarından birisi haline gelecekti.⁴ Böylece hapishanelerin ıslahı meselesinde Tanzimat ile başlayan modernleşme sürecinde önemli adımlar atılmaya başlandı.

1. HAPİSHANELERDE SAĞLIK HİZMETLERİNİN TEMELİNİN ATILMASI

Tanzimat ile başlayan süreçte, hapishanelerin ıslahının hukuki temelini güçlenmesi adına çalışmalara başlandı. Bu doğrultuda 1879'da Adliye Nezareti, hapishanelerin ıslahı için bir layihayı padişaha sundu.⁵ 1880 tarihinde yürürlüğe giren "Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhâne'de Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname Lâyihası"nda hapishanelerin idaresi, görevlileri, mahpusların tayinatı ve çalıştırılması, koğuşlar ve uyulacak kaideler ile mahpusların ibadetlerini düzenleyici hükümler yer almıştı.⁶ Böylece hapishanelerin idari işleyişi belirli bir nizam çerçevesinde yürütülecekti.

İdari işleyişin düzenlenmesiyle beraber 1880 yılındaki bu nizamnamede, hapishanelerde yürütülecek olan sağlık hizmetlerine dair maddelere de yer verilmişti. Mesela, hapishanelerin ahval-i sıhhiyesinin Dersaadet'te Adliye

² Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul, 2012, s.77, 137.

³ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, TTK Basımevi, Ankara, 1996, s.109.

⁴ Yıldız, a.g.e, s.173, 179.

⁵ Bozkurt, a.g.e, ss. 111-112

⁶ *Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhâne'de Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname Layihâsı*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1335, ss.2-18.

Nezareti tarafından tayin edilecek tabipler, taşra hapishanelerinde ise devair-i belediye etıbbası veya adliye nezareti tarafından belirlenecek tabipler vasıtasıyla icra edileceği belirtiliyordu. Hatta hapishane müdürlerinin umur-ı sıhhiyeye dair hususlarda bu tabiplerin kararına uyacağı dile getiriliyordu (madde 45). Tabiplerin, hastanede bulunan hastaları her gün muayene etmesi, hastanenin her suretle intizam ve temizliği, hastaların tedavisi ve bulaşıcı hastalıklara müptela olanların, diğer hastalardan tecrit ettirilmesi gibi konularda itina ve dikkat etmesi gerekliliği üzerinde duruluyordu (madde 46). Hapishane tabibinin, haftada bir kere hapishaneyi, dükkan odalarını, koğuşları ve sair yerleri denetlemesi ve gerekli gördüğü yerleri tütsülemek gibi sıhhi tedbirler uygulaması ve her defa bu faaliyetlerine dair görüşlerini bir deftere kaydetmesi isteniyordu.(madde 48) Her sene sonunda hapishanede zuhur etmiş olan bütün hastalıklar hakkında ayrıntılı rapor tanzim edip ve bu hastalıkların sebeplerine dair bir rapor hazırlayıp bu raporu adliye müfettişleri vasıtasıyla Adliye Nezareti'ne verecekti(madde 49).⁷ Her hapishanede hastaların tedavisine mahsus bir daire bulunacak ve kadınların dairesi ayrı olacaktı(madde 61). Hasta olan mahkumlar, müdür ve başgardıyanın ihbarı üzerine tabip tarafından verilecek rapor gereğince hastaneye nakil ettirilecekti (madde 62). Hasta olanların yatakları bir minder, bir şilte, bir yastık ve bir yatak çarşafı ve icabına göre bir veya iki yorgandan ibaret olacaktı. Minderin otu ve şiltenin pamuğu tabibin belirleyeceği vakitlerde ve vefat vukuunda her durumda değiştirilecekti. Hastalıktan ölen mahkumun şilte, yastık ve yorganı atılacak veya yüzleriyle, çarşafı yıkattırılmadıkça kullanılmayacaktı (madde 63).⁸ Söz konusu olan bu maddeler İstanbul başta olmak üzere taşradaki hapishanelerde sağlık hizmetlerinin temelini oluşturan ve hukuki yönden de bağlayıcı olan maddelerdi. Böylece hapishanelerde bulaşıcı ve diğer hastalıklarla mücadelede işleyişin ne şekilde ve nasıl yürütüleceği belirlenmiş oluyordu. Ancak yine de hapishanelerin sağlık koşullarının iyileştirilmesi yönünde istenilen düzeye ulaşamamıştı.⁹

Hapishanelerin sıhhi açıdan ıslahı meselesi, II. Abdülhamit Dönemi sosyal politikaları çerçevesinde ele alınan halkın refahını sağlama ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapsamında değerlendirildi ve bu dönemde oluşan

⁷ *Nizamname*, ss.8-9.

⁸ *Nizamname*, ss.11.

⁹Hatice Akın, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi", *History Studies*, Volume 3/3, 2011,s.26.

zemin, İttihat ve Terakki Cemiyeti Dönemi'nde de geliştirilmeye çalışıldı.¹⁰ Bu bağlamda hapishaneler ile ilgili konuların başında sağlık koşulları, mekânsal yetersizlik ve iâşe sıkıntısı geliyordu.¹¹ Dolayısıyla Avrupa'daki gelişmelerin takibi neticesinde 29 Z 1310 (14 Temmuz 1893) yılında Serkiz Karakoç tarafından Fransızcadan tercüme edilip jandarma Mirlivası Bülent tarafından sunulan nizamnamede; hapishanelerin sağlık şartlarına uygun hale getirilmesi noktasında hapishane odalarının sıhî açıdan düzenlenmesi, hapishane binasında ayrı bir hastanenin bulunması, hapishane tabiplerinin görevini en iyi şekilde ifa etmesi, havalandırma ve temizlik gibi konular üzerinde duruluyordu.¹² Bu bağlamda vilayet hapishane ve tevkifhanelerinin ıslahatlar doğrultusunda hıfzıssıhha'ya uygun hale dönüştürülme çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela Zaptıye Nezaretî'ne gönderilen 1898 tarihli telgraflarda, Trabzon, Basra, Konya Vilayetleri'nde hapishanelerin sağlık koşullarına uygun hale getirilmesi çalışmalarının yapıldığı, buna dair evrakların gönderildiği ve bunların ilgili komisyonlarca incelenmesi talebi yer alıyordu.¹³ Aynı şekilde Anadolu'da Muş, Karesi ve Bolvadin gibi birçok vilayetteki hapishanelerin sağlık koşullarının uygun hale getirilmesi ve temizliklerinin itinayla yapılması konusunda çalışmaların yapıldığı da bilinmektedir.¹⁴

20.yüzyılın başları da hapishanelerin sağlık açısından koşullarının düzenlenmesi çalışmalarının devam ettiği bir dönemdi. 1920 yılında İngiliz ve Fransız yüzbaşı ve İtalyan teğmenden oluşan Müttefik Devletler Hapishane Heyeti'nin, hapishaneleri teftişi sonucundaki Hapishaneler ve Tevkifhaneler Kavanîn ve Nizamât Kalemi Mümeyyizi Bekir Bey'in kaleme aldığı raporda;

¹⁰Kent Schull, "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistemik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Der. Noëmi Lévy-Alexandre Toumarkine, Çev.Özlem Tuna, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986, ss.222-224.

¹¹Ahmet Ali Gazel, "Tanin Muhabiri Ahmet Şerif Bey'in Notlarında Osmanlı Hapishaneleri", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul 2010, ss.147-149; Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Hapishanesinde İslah ve Firar Teşebbüsleri", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 165.

¹²"Hapishane İslahatına Dair Nizamname", *BOA*, Y.PRK.MYD, 13/9, 14 Temmuz 1893(29 Z 1310/2 Temmuz 1309).

¹³*BOA*, DH.TMIK.S.,17/26.1, 2 Mart 1898 (8 L 1315/18 ŞUBAT 1313); *BOA*, DH. TMIK. S.,17/26.2, 9 Mart 1898 (15 L 1315/25 ŞUBAT 1313).

¹⁴Özgür Yıldız, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", *Akademik Bakış Dergisi*, C.9, S.17, 2015, ss.91-111; Serap Sunay, "Son Dönem Osmanlı Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S.1, 2018, ss.43-66; Cihat Tanış, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane İslahatı: Muş Hapishanesi Örneği (1908-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11 S.57,2018, ss.141-146.

uzun yıllardır yapılan ıslahatlara rağmen, hapishanelerin fiziki ve sıhhi bakımından hala çok kötü koşullara sahip olduğu ifade ediliyordu.¹⁵

Hapishanelerin ıslahına dair düzenlenen nizamnamelerin yayınlanmaya başladığı 1880 yılı ve sonrasındaki yıllarda gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'da savaşların getirdiği sosyal ve ekonomik şartlardan dolayı tifo, lekeli humma vb. bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerdi.¹⁶ Islahatlar sürecinde üzerinde durulan vilayet hapishaneleri de koşullardaki mahkumların kalabalıklar halinde olması ve sağlıksız koşulları nedeniyle bulaşıcı hastalıkların yayılmasına ortam hazırlayan bir durumdaydı. Bundan dolayı 20.yüzyılın başlarında hapishanelerdeki mahkumları da etkileyen salgın hastalıklara karşı devletin, mahkumların sağlığını muhafaza etmek ve hastalananların tedavilerini yapmak suretiyle önemli ölçüde hastalıklarla mücadele etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Mesela Sadaret'ten, Zaptiye ve Maliye Nezaretleri'ne gönderilen tezkirelerde; Midilli, Rusya ve Avusturya'da hastalık zuhurundan dolayı hastalığın sirayeti endişesiyle hapishane ve tevkifhanelerde temizlik ve izdihamın hafifletilmesi noktasında gerekenlerin yapılması isteniyordu.¹⁷ Bu minvalde hükümetin, Dahiliye Nezareti nezdinde Hapishaneler Müdüriyeti Umumiyesi ve Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi vasıtasıyla Emrâz-ı Sariye Mücadele Heyeti tabiplerince nizamât-ı mahsusa çerçevesinde; öncelikli olarak başta İstanbul'daki hapishane ve tevkifhaneler olmak üzere hapishanelerin, her on beş günde bir teftiş edilerek, emrâz-ı sariyenin intişarına meydan verilmemesi ve teftiş amacıyla gelecek olan mücadele heyeti etibbasına gerekli kolaylıkların sağlanması yönünde tebligatlar gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Nitekim belirlenen nizamât çerçevesinde denetleme uygulamalarının yerine getirildiği ve hapishanelerin müfettişler vasıtasıyla denetlendiği görülmektedir. Mesela bu bağlamda bir müfettiş raporunda; Geyve'de hükümet konağı yakınında bulunan hapishanede, 32 kişi bulunduğu, mahkumlar arasında bir frengili ve bir de uyuz hastalığına yakalanmış bir hastanın var olduğu ve kaymakam bey nezdinde bunların

¹⁵Şen, *a.g.m.*, s.89-93.

¹⁶Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, 2006, ss.205-228; Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.6,1998, ss.227-243; Sevilay Özer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", *Belleten*, TTK, C.LXXX, S.287, Ankara, 2016, ss.219-260.

¹⁷BOA, BEO, 3150/23623.1, 2 Ekim 1907(24 Ş 1325/19 Eylül 1323).

¹⁸BOA, DH.MB.HPS, 99/25.2, 2 Şubat 1921(2 Şubat 1337); BOA, DH.MB.HPS, 99/25.3, 9 Şubat 1921(9 Şubat 1337); BOA, DH.MB.HPS, 99/25.1, 1 Mart 1921(1 Mart 1337).

tedavilerinin yapılmaya çalışıldığına dair bilgi yer almaktadır. Buna ilaveten raporda, mevkuf ve mahkumların karışık bulunduğu ve hapishanenin oldukça temiz olduğu, ancak odaların badana olması gerektiği ifade ediliyordu.¹⁹ Buradan hareketle hapishanelerin ıslahı sürecinde kısıtlı imkanlar ölçüğünde hapishanelerin koşullarının düzeltilmeye çalışıldığı, bir taraftan da bulaşıcı hastalıklarla mücadele edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim elde edilen tespitler doğrultusunda hükümetin ve ilgili kurumların salgınlara karşı mücadelede sıhî tedbirler uygulamaya çalıştığı ve bu faaliyetler sırasında da önemli gelişmeler yaşandığına dair bulgulara da aşağıda yer verilmiştir.

2. SALGINLAR SIRASINDA ALINAN SİHİ TEDBİRLER

2.1. Mahkûm Sayısının Azaltılması Çalışmaları

Devletin, hapishanelerde zuhur eden bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede öncelikli olarak ıslahatlar çerçevesinde, sıhî bir ortamın sağlanmasına itina göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Mesela, Sadaret'ten, Zaptiye Nezaretî'ne yazılan 25 safer 1325(9 Nisan 1907) tarihli tezkireye cevaben yazılan telgrafta; Dersaadet tevkifhanesinin rutubetli olması, Hapishane-i Umumi Hastanesi'nin de hıfzıssıhaya uygun olmaması ve mahkumlara fennî ve sıhî kurallar çerçevesinde muamele edilmemekte olduğu, İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumiliği'nden verilen tezkirede beyan edilmişti. Bundan dolayı, ıslahatlar bağlamında gerekli olan muamelenin icrası için Adliye Nezaretî'nden gelen 14 Rebiülevvel 1325(27 Nisan 1907) tarihli tezkire icabınca gereken özenin gösterilmesi isteniyordu.²⁰ Böylece hapishanelerin hijyenik bir duruma getirilmesiyle, hastalıkların önüne geçme hedefleniyordu. Çünkü hapishanelerde toplu halde yaşam gayrisıhî bir ortama yol açmaktaydı. Gerçi 1880 yılındaki layihada mahkumların belli ve gün saatlerde topluca tıraş olmaları, hamama gitmeleri gerektiği konusuna yer verilmişti. Ancak yine de birçok hapishanede hijyen konusunda pek bir iyileşme sağlanamamıştı.²¹

Hapishanelerde sıhî koşulların oluşturulması çalışmaları sürecinde; bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede üzerinde durulan en önemli konuların başında hapishanedeki mahkûm sayılarının fazlalığı gelmekteydi. Dolayısıyla salgın döneminde, izdihama varan bu yoğunluğu azaltma çabaları gündeme

¹⁹BOA, DH.MB.HPS,159/42.1, Tarihsiz.

²⁰BOA, BEO,3052/228875.1, 10 Mart 1908(6 S 1326/26 ŞUBAT 1323).

²¹Gazel, *a.g.m.*, ss.147-19.

geliyordu. Mesela, Adliye Nezareti'ne yazılan 20 Mayıs 1304(1 Haziran 1888) tarihli telgrafta, İzmir'deki Hapishane-i Umumi'de bulunan mahkumların yoğunluğu nedeniyle oluşan kirlilikten dolayı bulaşıcı bir hastalığın zuhuru ihtimaline karşılık, 30'u aşkın mahkûmun Trablusgarp veya Aka Kaleleri'nden birine gönderilmesi lüzumuna dair Aydın Vilayetinden gelen telgraf üzerine, gerekenin yapılması isteniyordu.²² Mahkumların nüfusunun yoğunluğuna dair diğer bir gelişme de Hapishane-i Umumi'de yaşanmıştı. Bu hususa dair Yıldız Sarayı Humayun Baş Kitabet Dairesinden, Hapishane-i Umumi İdaresi'ne yazılan telgrafta, Hapishane-i Umumi'de zuhur eden ve şüpheli sayılan hastalıklardan dolayı buradaki yoğunluğun hafifletilmesi amacıyla öncelikle hapishanenin mevcuduyla, koşullardaki kontenjanın belirlenmesi ve çadır kurmaya müsait mahaller olup olmadığı hakkında bir tetkikat yapılması, mahkumların bir kısmının nakline uygun ve oraya yakın bulunan askeri elbise ambarlarının tetkik edilmesi, istendi. Bununla birlikte teftiş işlemlerini yürütmek amacıyla oraya gönderilen şahusların verdikleri malumata göre hapishanede 300 kadar yeni kontenjanı kapsayacak mahal olduğu ve oraya da mahkumların tahliyesinin ikmal için en az 15- 20 güne gerek duyulduğu, bu müddet zarfında halihazırdaki hastalık durumuna karşı alınması gerekli tedbirler bağlamında büyük bir aydınlatma yapılması, 521 kişiden ibaret olacak şekilde koşulların bulunduğu baraka inşasının gerektiği ve bunun için birkaç güne ihtiyaç olduğu belirtilirken, gerekli ehemmiyetin gösterilmesi isteniyordu. Burada bulunan 3 avluya da kırk kadar çadırın süratli bir şekilde dikilmesi ve elbise ambarının noksanlarının tamamlanarak, izdihamın hafifletilmesi isteniyordu. Ancak mahkumların çadırlarda barınmasının uygun olmayacağı belirtilerek, çadır yerine baraka yapılmasının daha uygun olacağı dile getirildi. Böylece 200 kişiyi alabilecek ve mümkün olduğu kadar az bir zamanda imal ve ikmal edilmek üzere onar kişilik 20 adet barakanın inşa ettirilmesi neticesinde; hapishanenin ve daire-i zaptiye dahilinde bulunan mahallin izdihamının hafifletilmesi ile birlikte, mevcudun 100'den fazlasının da biran evvel gönderilecekleri mahaller meydana gelebilecekti. Hapishane-i umumideki şüpheli hastalıktan sekiz kişinin yatmakta olduğu ve bu hal böyle devam ederse burasının dahi bimarhane haline dönüşeceği aşıkara olacağından umum hapishane heyetinin mevcut kordonu bir kat daha teşdid ve tahkimi ile hastalara bakan tabip ve eczacıların dahi kordon dahilinde tutulması ve izdihamın daha fazla olmaması için hastalığın bertaraf edilmesine kadar

²²BOA, DH.MKT, 1510/59, 2 Haziran 1888 (21 Mayıs 1304); BOA, DH.MKT, 1504/36, 25 Nisan 1888 (13 Nisan 1304).

hariçten oraya mahpus gönderilmemesi isteniyordu.²³ Yine aynı hapishanenin 3 oda ve 1 odası da hastane olarak kullanılan ve 4 odadan oluşan kadın bölümünde, 3 odanın mevcudunun ancak 40 kişiyi alabilecek durumu varken, kadın mahkum sayısının 95'e çıkması üzerine izdihamı varan kalabalık yüzünden kadın mahkumlar arasında uyuz hastalığının çıkması ve giderek yayılması neticesinde tabibin raporu doğrultusunda, kadın mahkumlar tedavi amacıyla hamama sevk edilmişlerdi. Ancak değişecek çamaşırlarının olmaması nedeniyle tedavinin olumlu netice veremeyeceği, tabip tarafından belirtilmesi üzerine ilgili kurullar olan Hapishane-i Müdüriyeti, İstanbul Valiliği, Adliye Nezareti ve Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar doğrultusunda izdihamın azaltılması ve hastalığın yayılmasını azaltmak amacıyla ilave bir mahallin acilen kiralanması gerektiği konusu gündeme gelmişti.²⁴

Hüdavendigâr Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Safer 1298(25 Ocak 1881) tarihli tahriratta, Hüdavendigâr Vilayeti'nde bulunan mahkumların fazlalığı ve mevcut hapishanenin mevcudunun yetersizliğinin bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına müsait bir ortam yaratacağı endişesiyle zikrolunan hapishaneye ek olarak yeniden bir koğuş ve kerevet inşası ve diğer mahallerinin tamiri amacıyla 50.000 kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilirken, Ohannes kalfa uhdesinde tamir faaliyetinin başlanmasına ve bahsi geçen meblağın 96 senesi muvazenesine dahil edilerek, inşaat ve tamirat tertibinden ödenmesine karar verildi.²⁵ Halep Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen telgrafta da, Halep Merkez Hapishanesi'nde de tifo hastalığının ortaya çıkmasında ve sirayetinde hapishanedeki izdihamın etkili olduğu ve bundan dolayı bu yoğunluğun azaltılması için alınması gereken tedbirlerin yerine getirilmesinde gerekli olan paranın ödenmesi talep ediliyordu. Buna dair Seraskeri'yeye gönderilen 17 Cemaziyelevvel 1306(19 Ocak 1889) tarihli tezkire doğrultusunda, hapishanedeki izdihamın azaltılması için mahkumların hükümet yakınındaki mahalle hemen nakliyle gereken tamiratın da yapılması ve jandarma taburuna ilaveten geçici olarak 80 zaptiye, evvelce tayin olunan 6 gardiyana ilaveten yüz elliser kuruş maaşla 10 gardiyan daha istihdam edilmesi isteniyordu. Ayrıca şehrin dışında hasta mahkumların tedavileri için iki adet hastane için askeri doktorlardan Binbaşı Tabip Abdullah Efendi'nin 600, Eczacı İlyas Efendi'nin 300, Tabip Selim Efendi'nin 400 ve Eczacı Fetullah Efendi'nin

²³BOA, İ.HUS,16/1.1, 1 Eylül 1893(20 Ağustos 1309).

²⁴BOA, DH.MB.HPS,106/10.1, 4 Nisan 1916(22 Mart 1332); BOA, DH.MB.HPS,106/10.2, 13 Mart 1916(8 CA 1334/29 Şubat 1331).

²⁵BOA, ŞD,1537/19, 25 Ocak 1881(23 S 1298).

200 kuruş maaşlarla tayinleri yapılırken, hastalar ağasına 500 kuruş maaş tahsis edildi. Bu maaşların ise ilgili yılın, Kanunuevvel ayının 28. Gününden itibaren ödenmesi amacıyla izin verilmesi istenmişti. Zikrolunan hastalığın yok edilmesi için sıhhi levazım ihtiyacı ve tedbirler münasip görünmüş olup ancak geçici olarak istihdam edilmek istenen 80 jandarmanın çok fazla olabileceği belirtilmişti. Bununla birlikte hastalığın yok edilmesine kadar meblağın karşılanması amacıyla vilayete telgraf yazılarak izin verildi ve bu hususla ilgili olarak Dahiliye ve Mebani Nezareti'ne de malumat verildi.²⁶ Mahkum sayısının fazlalığının, sağlıksız bir ortam yarattığı bir başka hapisane Kütahya Hapishanesi idi. Olumsuz şartlar nedeniyle 1908 yılı içerisinde tifo salgını baş göstermiş ve hatta salgın şehre de yayılarak hastalığa yakalanan sayısı 300'e ulaşmıştı.²⁷ Sadaret'ten, Seraskeri'ye gönderilen telgrafta, Kütahya Sancağı'nda zuhur edip günde üç dört defa kişiye bulaşan tifo hastalığının şiddetini hafifletme ve sirayetini engellemek için hapishanenin izdihamının hafifletilmesi için Kütahya'da mevcut olan ve halihazırda askeri hizmette kullanılmayan kışlanın muvakkaten kullanılması amacıyla Ordu-yu Humayun Kumandanlığı'na talepte bulunulmuştu. Ancak bu talep Ordu-yu Humayun tarafından kabul edilmemişti. Ancak bölgede bundan başka acilen kullanılmak üzere münasip bir mahal tedariki mümkün olmadığı, hastalığın kasabaya sirayeti endişesi ve ahali arasında da vefat meydana gelebileceği endişesi sıhhiye memurları tarafından dile getirilince, kışlanın, mahkumların tedavileri amacıyla hastane olarak kullanılmasına dair gerekenin yapılması hususu, Kütahya Sancağı Meclis İdaresince Hüdavendigâr Vilayeti'ne bildirildi. Ordu-yu Humayun tarafından kışlanın tamiratının yapılmasıyla, kışla, muvakkaten hastane olarak kullanılmaya başlandı.²⁸ Buradaki örneklerden hareketle salgını azaltma adına yoğunluğu azaltma çalışmalarının en iyi şekilde yürütülmeye çalışıldığı ve nüfusun seyreltilerek, hastalıkların mahkumlar arasında daha fazla yayılmasının önüne geçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

2.2. Fennî Uygulamalar, Hastane Yapımı ve Tedavi Hizmetleri

Salgınların ortaya çıkmasında ve özellikle de yayılmasında en önemli faktör olan kalabalığın azaltılmasının yanında, teknik cihazlarla hastalıkların teşhisi ile bir an evvel tedavilerin başlatılması da önem arz ediyordu. Dolayısıyla

²⁶BOA, MV, 39/34, 21 Ocak 1889(19 CA 1306).

²⁷BOA, BEO, 3299/247383, 25 Nisan 1908(23 RA 1326/12 Nisan 1324).

²⁸BOA, BEO,3291/2467591, 10 Nisan 1908(8 RA 1326/28 Mart 1324).

İstanbul vali vekili, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 2 Haziran 1332(15 Haziran 1916) tarihli tezkirede, Hapishane-i Umumi Müdüriyeti'nin bulaşıcı hastalığa karşı alınacak tedbirler bağlamında konuya dair teknik cihaz talebini iletmişti. Buna göre taşra Hapishaneleriyle komşu liva hapishanelerinden her gün gelmekte olan hasta mahkumların ekserisinin bulaşıcı hastalıklara yakalanmış olduğu, söz konusu olan bulaşıcı hastalığın teşhisi faaliyetlerinin şimdiye kadar Bakteriyolojihane vasıtasıyla icra edildiği belirtilirken, bu yöntemin geçici olarak fayda sağladığı dile getiriliyordu. Ancak hastalığın bir an önce önlenmesi adına hastalığın günü gününe teşhis edilmesi ve uygulanacak tedbirlerin aksamaması için Hapishane-i Umumi Hastanesi'ne 30 lira değerinde olan bir adet Zayes Mikroskobunun satın alınmasının daha uygun olacağı ve bu konuda nezaretin izin vermesi gerektiği belirtilmişti.²⁹ Böylece hastalıkların teşhisi vasıtasıyla tedavi sürecinin hız kazanması sağlanacaktı.

Salgınlar sırasında hapishanelerin mevcut sağlık koşullarının yetersizliği gün yüzüne çıkabiliyordu. Özellikle de hastaların tedavisi amacıyla hastane olarak kullanılacak ilave binaların tedarikine ihtiyaç duyuluyordu. Ancak Osmanlı vilayetlerindeki hapishanelerin tümünde, ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları ve mali yetersizlikler nedeniyle hapishane hastaneleri kurmak mümkün olamamıştı. Dolayısıyla hasta mahkumların tedavileri hapishane şartlarında çok zor gerçekleştirilmekte, hastaneye sevk edilenlerin de ayrıca firar etme tehlikesi ortaya çıkabilmekteydi.³⁰ Mesela bu bağlamda Kütahya Hapishanesinde yöneticiler, 20 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir tahrirat göndererek, hapishanede bir hastane inşası için tahsisat talebinde bulunmuşlardı. Nezaret ise tahsisatın karşılığı bulunursa, tahsisatı göndereceğini ifade etmişti.³¹ Hüdavendigâr Valisi Mehmet Osman Bey tarafından 16 Mart 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta ise Kütahya hapishanesinin 400 kişilik kapasitesi olmasına karşın 600 kişiye ulaşıldığını, bazı mahkumların verem ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklara yakalandığını dile getirmişti. Ayrıca hastalığın diğer mahkumlara da bulaşabileceği üzerinde durmuş ve hastaların ayrı bir yerde tedavi olması gerektiğini ifade ederek, hapishanenin müdür odasıyla, kömürlük diye kabul edilen mahallin üzerine yirmi beş yataklı bir hastane yapılmasını talep etmişti.³²

²⁹BOA, DH.MB.HPS,75/33, 15 Haziran 1916(13 Ş 1334/2 Haziran 1332).

³⁰Ayşe Ö. Kızıkan, *Osmanlı'da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkumlar (1839-1922)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta, 2011, s.95.

³¹BOA, DH.MKT,1061/37,24 MART 1906(28 M 1324/11 MART 1322).

³²BOA, DH.MB.HPS,23/10,25 MART 1914(27 R 1332/12 MART 1330).

Bu talep üzerine bir keşif evrakı hazırlanıp, yapım masrafı olan 4874.62 kuruş meblağ ve hastanenin planı Hüdavendigar Vilayeti vasıtasıyla Dahiliye Nezaretine gönderilmişti. Nezaret; bu planı inceleyerek, meblağı uygun gördüğünü, 2 Ağustos 1914 tarihli bir tebliğle iletmişti.³³ Buna benzer bir gelişmenin yine Muğla Vilayeti'nde yaşandığı anlaşılmaktadır. Muğla Hapishanesi Müdürlüğü'nden, Sadaret'e, yazılan tezkirede, üç ay hapis cezasıyla mahkûm olarak Muğla hapishanesinde bulunan bir kadının duçar olduğu hastalıktan dolayı ayrı bir odada bulundurulması veya evinde tedavi ettirilmesi gerekliliği belediye tabiplerinden bir rapor ile beyan edilmişti. Sadareten gelen cevapta; mahkumlardan hasta olanların, evlerinde tedavileri hakkında yürürlükte olan bir kanun olmadığı belirtilmişti. Ancak Adliye Müdde-i Umumi Muavinliği ise odadan ibaret olan hapishanede de bulaşıcı hastalığa duçar olanların bulundurulmasının doğru olmayacağı nedeniyle acilen bir hastanenin tedariki veya hem hastane hem de hapishane olarak kullanılmak üzere birkaç odalı bir hanenin kiralanmasını ifade etmişti. Dolayısıyla nisa (kadın) hapishanesinin icara-i bakiyesi olan 30 ve kadın gardiyanın maaşı olan 150 kuruş birleştirilerek, 100 kuruşunun kira bedeli ve 50 kuruşunun da tayin edilecek mutemet bir kadına tahsisi ile bir hane tedariki mümkün olacağı belirtildi. İlgili hususla ilgili olarak gerekenin yapılmasına müsaade edilmesi talebi, Aydın Vilayeti'nden 29 Kanunusani 1315(10 Şubat 1900) tarihli bir tahriratla bildirildi. Bunun üzerine hapishane kira bedeli ile gardiyanının maaşının umur-ı iradeden verilmesi gerektiği muhasebeden bildirilmişti.³⁴ Dolayısıyla bu gelişmeler, son dönem Osmanlı hapishanelerinin içinde bulunduğu fizikî koşulların yetersizliğini ve yetkililerin buna rağmen salgınlar durumunda mahkumlar için ellerinden gelen çabayı ortaya koyduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Hastaların tedavileri bağlamında hastane unsuru elzem olmakla beraber hastaların tedavisi de bir o kadar önemliydi. Nitekim Nezaretten, Hapishane-i Umumi ve Tevkifhane Müdüriyeti'ne gönderilen tezkirede, geçici olarak hapis olan kadınlar arasında bulaşıcı hastalık ve bilhassa zührevi hastalık olup olmadığının bilinmesi zorunluluğundan dolayı kadınların hızlı bir şekilde muayene ettirilmesi amacıyla kadınların isimlerini ve müptela oldukları bulaşıcı hastalığın ne olduğunu belirten bir raporun gönderilmesi istenmişti.³⁵ Böylece

³³BOA, DH.MB.HPS,113/3,2 AĞUSTOS 1914 (10 N 1332/20 TEMMUZ 1330).

³⁴BOA, DH.MKT,2335/102.1, 23 Şubat 1901 (4 ZA 1318/10 Şubat 1316).

³⁵BOA, MB.HPS,98/35, 20 Aralık 1919 (20 Kanunuevvel 1335).

hastaların kim olduğu tespit edilip müdahalenin erken yapılması sağlanabilecekti.

Sıhhiye Nezaretî'ne yazılan telgrafta, Dersaadet Tevkifhanesi'nde rahatsızlığı sonucunda Hapishane-i Umumi Hastanesi'ne nakil edilmiş olan bir mahkumun kusma ve ishal gibi belirtiler doğrultusunda hastane ve daire-i zabtiye tabiplerinin yaptıkları muayene neticesinde, mahkumda bulaşıcı bir hastalık olduğunu gösterir belirtiler görülmemiş ise de gerekli olan tedbirlerin alınması gerektiği düşünülerek, daire-i belediyeden bir tabip çağrılmasının ve tedavisine devam edilmesinin iyi olacağı belirtilmişti.³⁶ Bir başka vaka da Polis Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezaretî'ne yazılan telgrafta yer almaktadır. Zaptiye memurlarına hakaret suçundan bir ay süreyle mahkûm olan Horbiyanos ve arkadaşı Maksoryan'ın bulaşıcı bir hastalığa yakalanmış olması nedeniyle tedavi edilmek amacıyla Hapishane-i Umumi Hastanesi'ne kabulü ve gerekenin yapılması talep ediliyordu.³⁷ Yine Dersaadet'te Hapishane-i Umumi Müdür Muavini'nin, Hapishaneler İdare-i Umumiye Müdüriyeti'ne yazdığı telgrafta, hastane sertabipliği tarafından yazılmış olan 4 Nisan 1336(4 Nisan 1920) tarihli bir rapordan bahsedilmektedir. Söz konusu bu raporda, Hapishane-i Umumi'nin tersane kısmında hırsızlıktan dolayı bir seneye mahkum olan Mehmet bin Ahmet'in humma-i racia'ya duçar olduğu, icap eden fenni tedbirlerin tatbik edilmesi amacıyla hastaneye götürüldüğü ve hastanın tedavisinin yapıldığı belirtiliyordu.³⁸ Yine Polis Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezaretî'ne gönderilen bir başka telgrafta ise mahkumlardan Aram Papavyanın frengi hastalığına yakalanmış olmasından dolayı tedavisinin yapılmasının elzem olduğu, dolayısıyla hastaneye kabulü talep edilmişti. Bunun üzerine Dahiliye Nezaretî'nin de Hapishane Müdüriyeti ile yaptığı görüşmeler neticesinde bu mahkûmun tedavisi için hastaneye kabulü gerçekleşmiş ve tedavisine başlanmıştı. Ayrıca tedavi sırasında firar etmesini engelleyici önlemlerin de alınması yoluna gidildiği de anlaşılmaktadır.³⁹ Bu minvalde Hapishane-i Umumi'ye gelişinin ertesi günü rahatsızlanarak hastaneye yatırılan mahkûm Kasımpaşalı Süleyman bin Salih'in hafif surette çiçek hastalığına yakalanmış olduğu, hastalığının fazla şiddetli olmadığı ve aşılarının yapılması

³⁶BOA, ZB,469/167, 12 Haziran 1906 (30 Mayıs 1322).

³⁷BOA, DH.MB.HPS.M, 45/2, 17 Şubat 1921 (17 Şubat 1337).

³⁸BOA, DH.MB.HPS.M, 42/28.1, 4 Nisan 1920 (4 Nisan 1336).

³⁹BOA, DH.MB.HPS, 135/49.1, 28 Şubat 1913(15 Şubat 1328).

suretiyle tedavisine başlandığı Sertabibin 6 Haziran 1338(6 Haziran 1922) tarihli raporunda belirtilmişti.⁴⁰

İstanbul vali vekilinin, Dahiliye Nezareti'ne, 15 Teşrinisani 1335(15 Kasım 1919) tarihli telgrafında, Beyoğlu Tevkifhanesi'nden Hapishane-i Umumi'ye nakledilen Kırmılı 13 mahkumdan birisinde veba hastalığı müşahede edilmesi üzerine derhal Emrâz-ı Sariye Mücadele Heyeti'nin olaydan haberdar edildiği, hastanın mücadele heyeti tarafından hastaneye nakil ve aynı koğuşta bulunan mahkumların da tecrit edilip, mahallin dezenfekte çalışmalarının yapıldığı ve Hapishane-i Umumi'nin muhafazasına memur müteferrika jandarma bölüğü efradıyla Galatasaray Tevkifhanesi'nin muhafazasına memur jandarma karakolu efradına veba aşısı yapıldığı alay tabibi tarafından gönderilen rapordan anlaşılmaktadır. Bununla birlikte veba hastalığı müşahede edilmiş mahkumların muayenelerinin sonucunda menfi netice alındığı ve bunların 24 saat sonra ikinci muayenesinin de yapılacağı, İstanbul Jandarma Taburu Kumandanlığı'nın tebliğine atfen Dersaadet Jandarma Alayı Kumandanlığı'na bildirilmiřti⁴¹. Bu vakalar; hükümetin ve ilgili kurumların, salgın hastalıklar karşısında muzdarip olan hasta mahkumların iyileşmesi yönünde yaptıkları hizmetler neticesinde, mahkumların sağlığının en iyi şekilde muhafaza edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Buradan hareketle yukarıda bahsedilen uygulamalar neticesinde hastalıkların sirayetinin azaltılmasında başarı sağlandığını gösteren gelişmeler de yaşanıyordu. Mesela, İstanbul vali vekilinin, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkirede, bir süredir Hapishane-i Umumi'de zuhur eden tifo ve humma-i racia hastalıklarının görüldüğünün anlaşılması üzerine alınan tedbirlerden dolayı şimdilik sekiz günden beri yeni bir vaka meydana gelmediği ve bu suretle bu hastalıklara karşı yapılan mücadelenin son bulduğuna dair baştabiplik raporunun kendilerine gönderildiği ifade ediliyordu⁴².

26 Eylül 1323(9 Ekim 1907) tarihinde Hapishane-i Umumi Hastanesi Tabibi Sadaret'e gönderdiği raporunda, Hapishane-i Umumi'deki hastaların sayısı hakkında verdiği raporda; 7 kişi mahkûm dairesinden, 4 kişi mücrim dairesinden, 9 kişi tevkifhaneden, 2 kişi müteferrikadan ve 1 polis olmak üzere 25 hasta olduğu belirtiliyordu. Bu hastaların hastanede tedavi edildiğini ve ölüm vakası meydana gelmediğini hatta hastaların iyileşmeye başladığını

⁴⁰BOA, DH.MB.HPS.M, 3, 6 Haziran 1922(6 Haziran 1338).

⁴¹BOA, DH.MB.HPS.M, 40/62.1, 15 Kasım 1919(15 Teşrinisani 1335).

⁴²BOA, DH.MB.HPS, 77/17.2, 14 Haziran 1917(23 ř 1335 /14 Haziran 1333).

belirtiyordu. Buna ilaveten Hapishane-i Umumi koğuşlarının da temizliğine itina gösterildiğinden ve sıhhi ortamın sağlanmaya çalışıldığından bahsediyordu.⁴³ Ayrıca hasta sayısının artması endişesinden dolayı hastanenin tamirinin tamamlanması amacıyla maddi yardım talebinde bulunmuştu.⁴⁴ Bu konuya dair Dahiliye Nezareti'nden, Zaptiye Nezareti'ne yazılan tezkirede, -29 Eylül 1323(12 Ekim 1907) tarihli tezkireye cevaben kaleme alınan bilgide-Hapishane-i Umumi koğuşları dahilindeki mahkumlara mahsus hastanenin sıhhi temizliği, bazı mahallerinin tamiri ve hastalar için gerekli olacak bazı levazımın yenilenmesi ve tamamlanması amacıyla gerekli olan 40.000 kuruşun bir defaya mahsus olmak üzere nezaret bütçesine dahil olan sene-i haliye elbise tahsisatından verilmek üzere, tamirat ve inşaat tertibatına ilave edilerek hazinece ödenmesi hususu şura-yı devlet kararıyla 6 Teşrinievvel 1323(19 Ekim 1907) tarihli buyruldu ile yerine getirildi.⁴⁵ Yukarıdaki vakadan hükümetin, ilgili dönemde ekonomik anlamda zorluk içerisinde olmasına rağmen tahsisat konusunda duyarlı davrandığı ve sağlık hizmetlerinin aksamasını önlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

2.3. Dezenfekte Çalışmaları ve Hastaların Tecridi

Bulaşıcı hastalıkların oluşmasını önleme ve yayılmasını engellemede sıhhi önlemler içerisinde mekanların ve insanların temizliği konusu yer aldığından, hükümetin bu bilinçle hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yıldız Saray-ı Humayun Baş Kitabet Dairesine ait bir tezkirede, Hapishane-i Umumi Hastanesi'nde tifo hastalığının şiddetli surette devam etmekte olduğu ve hastaların tedavilerine itina gösterilmesiyle birlikte hastanede yapılması gereken temizlik ve dezenfekte çalışmalarına itina gösterilmesi ve eksiklikler var ise giderilmesi yönünde uyarılar yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ Mesela bu bağlamda Şehremini Habip Bey de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 17 Haziran 1335(17 Haziran 1919) tarihli telgrafında, temizliğin önemine dikkat çekerken, Hapishane-i Umumi'de susuzluk yüzünden son derece müşkülât içinde bulunduğu ve bu durumun yaz mevsimi hasebiyle çeşitli bulaşıcı hastalıkların zuhur ve intişarına mühim bir sebep teşkil edeceğini, iki aydan beri hapishanenin su ihtiyacını karşılama konusundaki müracaatların yapılmış

⁴³BOA, ZB,23/9.1, 9 Ekim 1907(26 Eylül 1323).

⁴⁴BOA, ZB,23/9.2, 9 Ekim 1907(26 Eylül 1323).

⁴⁵BOA, ZB,23/9.2, 16 Kasım 1907 (10 L 1325/3 Teşrinisani 1323).

⁴⁶BOA, ZB,31/54.1, 23 Aralık 1911(10 Kanunuevvel 1327).

olmasına rağmen henüz bir netice alınmadığını belirtiyordu. Dolayısıyla bu sıralarda adem-i taharet ve nezafet sebebiyle mahkumlar arasında emrâz-ı sariyenin artmakta olduğu görüldüğünden ileride önu alınamayacak bir vahamete meydan verilmemek üzere hapishaneye bir an evvel kafi derecede su isalesi meselesinin neticeye bağlanması gerektiğini ifade ediyordu.⁴⁷ İlgililerin dezenfekte konusunda duyarlılığını gösteren bir başka konuda şöyle cereyan etmişti. Hapishane-i Umumi'den Hapishaneler İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti'ne yazılan telgrafta, tamire ihtiyacı olan hamamın henüz tamir edilememesi hasebiyle bir hayli zamandan beri mahkumların yıkanamadığı, hapishanede adem-i taharetsizlik yüzünden bulaşıcı hastalıkların zuhuru da olabileceğinden mahkumların muntazaman yıkanmasının, dezenfekte açısından gerekli olduğu belirtilmiş ve hızlı bir şekilde hamamın tamiratının yapılmasının elzem olduğu dile getiriliyordu. Hatta hapishane sertabibinin dahi hapishanenin dezenfekte edilmesi açısından hamamın yapılmasının elzem olduğunu raporunda belirttiği ifade ediliyordu.⁴⁸

Hastalıkların önlenmesi hususundaki hijyen çalışmalarının, İstanbul ile sınırlı kalmayıp farklı vilayetlerdeki hapishanelerde de yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Mesela Adliye ve Mezahip Nezareti'nden, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede, Beyrut Merkez Hapishanesi ve buna bağlı olan diğer hapishane ve tevkifhanelerin, kontenjandan daha fazla mahkumla dolduğu, mahkumlara günlük ancak iki yüz dirhem ekmek verilebildiği ve bazı vakitlerde bu miktarın dahi verilemediği belirtiliyordu. Ayrıca elbise vb. temizlik işlerine de özen gösterilememesi nedeniyle her gün vefat olaylarının meydana geldiği dile getiriliyordu. Merkez Hapishane ve Tevkifhanesindeki fukara mahkumlar için 150 adet gömlek yapılması gerektiği ve beş on günde bir elbiselerinin temizliği için aylık beş kıyye sabun ve altmış okka hatb(odun) verilmesi hakkında vilayete yapılan müracaatlarda maddi yardımların yetersiz kalması ve mahkumlar arasında izdiham ve sefaletten dolayı lekeli humma hastalığı zuhur ettiği dile getiriliyordu. Buna ilaveten Beyrut'ta mevcut tifüsün dahi sirayetinin olma ihtimalinden dolayı gerekenlerin hızlı bir şekilde yerine getirilmesi talebi Beyrut İstinaf Müdde-i Umumiliği'nin 11 Kanunusani 1332(24 Ocak 1917) tarihli telgrafla bildirilmişti. Mahkumların bu suretle açlık, pislikten dolayı hastalığa yakalanması ve sonuç olarak hayatlarının da tehlikeye

⁴⁷BOA, DH.MB.HPS.M, 38/57.1, 17 Haziran 1919 (17 Haziran 1335).

⁴⁸BOA, DH.MB.HPS.M, 51/39.1, 22 Haziran 1922(22 Haziran 1338); BOA, DH.MB.HPS.M, 51/39.2, 5 Temmuz 1922 (5 Temmuz 1338); BOA, DH.MB.HPS.M, 51/39.3, 26 Ekim 1922 (26 Teşrinievvel 1338).

atılmaması sağlanmış olacaktır. Dolayısıyla bu hususta gerekli olan maddi yardımın süratle gönderilmesi isteniyordu⁴⁹.

1919 senesinde Kütahya Hapishanesi kadın ve erkek koşullarında uyuz hastalığı ortaya çıkmıştı. Mahkumlar arasında hastalığın yayılmasını önlemek için önce kişisel önlemler ve çarelere başvurulmuştu. Ancak yeterli olmayınca, mahkumlar tabibe muayene ettirildi. Tabibin raporu doğrultusunda hasta mahkumlar önce hamama sevk edilmişler ve sonra da eşyaları etüv makinelerinde sterilize edilmişti. Bu dezenfekte çalışması sırasında mahkumların çarşı içindeki hamama götürülmeleri, hamam sahiplerini tedirgin etmiş ve hamam sahipleri gönülsüz davranmışlardı. Ayrıca nakil sırasında mahkumların firar etmesi endişe yarattığından yöneticiler, 21.752 kuruş harcanması suretiyle koşullardan birinin hamama dönüştürülmesinin daha güvenli olacağını düşünmüşlerdi. Dolayısıyla Dahiliye Nezaretî'ne bu durum iletilerek, hamam yapımına izin verilmesi istendi ve belirlenen meblağın gönderilmesi talep edildi. Nezaretten 23 Şubat 1919 tarihinde gönderilen tebliğde ise istenilen paranın gönderildiği de anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bu örneklerden hareketle son dönemde Osmanlı hapishanelerinin içinde bulunduğu koşullardan dolayı mahkumların temizliği ve iaşesinin temini hususunda aksaklıkların yaşandığı, olumsuzluklara çözüm arandığı ve bütün bu olumsuzlar içerisinde hastalıklara karşı mahkumların dezenfekte edilmesine özen gösterilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Hapishanedeki mahkumların temizlik başta olmak üzere diğer ihtiyaçlarının karşılanmasında yaşanan sıkıntılara ilaveten ilgililerin de görevlerini ifada yeterince ciddi davranmadığı da görülmüyordu. Mesela Dahiliye Nezaretî Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Dairesi Müdüriyeti'nden, Hapishane-i Umumi Müdüriyeti'ne gönderilen 22 Haziran 1336 (22 Haziran 1920) tarihli tezkirede, bulaşıcı hastalığın etkili olduğu dönemde temizliğe bir kat daha dikkat ve itina edilmesi gerekirken, Hapishane-i Umumi dahilinde bazı mahallerin temizliği hususunda özensizlik görüldüğü anlaşıldığından,

⁴⁹BOA, DH.MB.HPS, 77/38.2, 24 Ocak 1917(30 RA 1335/11 Kanunusani 1332).

⁵⁰Kütahya erkek ve kadın hapishanesindeki hamam için gerekli malzemelerin türleri ve fiyatları ayrıntılı olarak düzenlenen keşf-i evvel cetvelinde şu şekilde gösterilmiştir; Erkek hamamına mahsus büyük soba 1500 kuruş, soba borusu ve dirseği 1000 kuruş, Ocak bacasının yeniden yapılması için 1152 kuruş, hamam içine yeniden taş döşenmesi için 6400 kuruş, büyük bakır kazan 3000 kuruş; kadınlar hamamı için küçük soba 1000 kuruş, soba borusu ve dirsek 600 kuruş, küçük bakır kazan 2000 kuruş, Çamaşırılık yolu duvar yapımı 2700 kuruş, zemine taş döşeme 2400 kuruştur. Bunlara usta ve amele ücretleri de dahil edilmiştir. BOA, DH.MB.HPS.M, 55/28,19 Ağustos 1919(22 ZA 1337/19 Ağustos 1335).

mevsim itibarıyla bulaşıcı bir hastalık zuhuruna meydan verilmemesi için temizliğe ciddi bir şekilde itina gösterilmesi isteniyordu.⁵¹ Dolayısıyla temizlik meselesinin hastalıkların zuhurunda temel teşkil eden faktör olduğu bilinciyle, bu konuya ilgililerin daha duyarlı yaklaştığı anlaşılmaktadır.

Salgın hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasında temizlik faktörünün yanında, hastalığın yayılmasını önlemede diğer bir faktör de hastaların tecridi meselesiydi. Dolayısıyla hükümetin ve ilgili kurumların, salgınlar sırasında bu yöntemi hapisanelerde titiz bir şekilde uygulamaya çalıştığına tanık olmaktadır. Örneğin, Kastamonu Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne, yazılan 18 Kanunuevvel 1320(31 Aralık 1904) tarihli telgrafta, Gerede Kazası'nda tifo hastalığından dolayı mahkumların izdihamını azaltmak ve hastaların tecridinde kullanmak amacıyla bir hanenin kiralanması gerektiği ve kirasının da hapisaneler tahsisatından ödenmesi gerektiği talep ediliyordu.⁵²

1905 senesinde Konya Vilayeti Koçhisar Kazası Hapishanesi'nde hapishanenin darlığı ve mahkumların yoğunluğu nedeniyle bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı ve bir mahkûmun öldüğü, 16 mahkumun ağır şekilde hastalığa yakalandığı ve hastalığın diğer mahkumlara sirayet etme tehlikesinden dolayı yeni bir hapisane inşası gerekliliği konusu, vilayet İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden Adliye Nezareti'ne bildirilmişti. Aynı zamanda gelişmeler hakkında Dahiliye Nezareti de bilgilendirilmişti. Bunun üzerine nezaretten Konya Vilayeti'ne yazılan cevabi telgrafta, hastalığa karşı gerekli tedbirlerin alınması ve hastalara gerekli tedavilerin yapılması talep edilmişti.⁵³ 12 Mayıs 1335(12 Mayıs 1919) tarihli telgrafta ise bir başka vakanın yaşandığı Yozgat vilayetinden bir bilgiye rastlamaktayız. Şöyle ki Yozgat Hapishane ve Tevkifhanesi'nde lekeli hummanın zuhur ettiği ve bu hastalığa karşı başlatılan tedavinin, tabibin hastalığı nedeniyle yarıda kaldığı ve hasta olan mahkumların tedaviden mahrum kalmaları nedeniyle günde 25 vefat vuku bulduğu, Adliye Nezareti'ne bildirilmişti. Nezaretten gelen tebliğde ise hastaların hemen tecridiyle sıhî tedbirlerin alınarak, hastalığın izalesi için ne gerekiyorsa acilen yapılması ve sonucunun bildirilmesi istenmişti.⁵⁴ Adliye ve Mezahip Nezareti Umur-ı Cezaiye Müdüriyeti de Yozgat Hapishanesi'ndeki vakayla ilgili olarak gerekenin yapılması noktasında hapisane müdüriyetini uyardıklarına dair

⁵¹BOA, DH.MB.HPS, 82/14, 22 Haziran 1920 (22 Haziran 1336).

⁵²BOA, DH.MKT, 924/55.1, 17 Ocak 1905 (11 ZA 1322/4 Kanunusani 1320).

⁵³BOA, DH.TMIK.S, 58/42.1, 24 Mayıs 1905(19 RA 1323/ 11 Mayıs 1321); BOA,DH.TMIK.S,58/42.2, 8 Haziran 1905(4 RA 1323/26 Mayıs 1321).

⁵⁴BOA, DH.MB.HPS,80/60.1, 13 Mayıs 1919 (13 Mayıs 1335).

Dahiliye Nezaretini bilgilendirmişti.⁵⁵ Bu vakalar bulaşıcı hastalıkların salgın bir hale dönüşünün yarattığı vahim sonuçları göstermesi bakımından dikkate değer olup, tedaviler sırasında da hekim sayısının olağan durumdan daha fazla olması gerektiğini bize göstermiştir.

Hastaların tecridi meselesinde hapishanelerin mevcut fizikî koşulları nedeniyle zaman zaman sıkıntılar yaşanabiliyordu. Örneğin 1914 yılında Giresun Kazası Hapishanesi Müdürlüğü, mahkumların bazılarında tifo hastalığına yakalanan kişilerin var olduğu bilgisini, Vilayet İstinaf Müdde-i Umumiliği'ne, oradan da Adliye Nezaret'i'ne iletmişti. Akabinde bu bilgi Adliye Nezaret'i tarafından da Dahiliye Nezaret'i'ne iletilmişti. Bunun üzerine nezaretten Trabzon Vilayeti'ne bildirilen telgrafta, hastaların tedavisi için gerekli olan fenni tedbirlerin alınması ve hastalığın yayılmasının engellenmesi istendi. Bunun üzerine Trabzon Vilayeti'nden Dahiliye Nezaret'i'ne gönderilen telgrafta, hapishanede şimdilik tifo hastalığının yayılmadığı, hastaların tedavisi için gerekli olan işlemlerin yapılacağı ve yayılmanın önüne geçileceği belirtilmişti. Ancak bunları tecrit edebilecek bir mahallin olmadığı dile getirildi. Hapishanenin çok kalabalık olmasının, hastalığın yayılmasına yol açabileceği nedeniyle hastaların tecridi için ayrı bir mahallin yapılması gerektiği, belirtiliyordu. Bunun için de Trabzon valisinin bildirdiğine göre vilayet bütçesinden bulaşıcı hastalıklar için ayrılan 3.000 kuruşun gönderilerek, barakaların inşa edilmeye başlandığı belirtiliyordu.⁵⁶ Böylece hastaların tecridi gerçekleşecek ve hastalığın sirayeti önlenebilecekti. 1904 senesi içerisinde, Selanik Hapishanesi'nde de çiçek hastalığına yakalanmış olan üç hasta mahkûmun diğerlerinden ayrı bir yere yatırılması gerektiğinden hapishane hastanesinin birinci kapısına yakın olan odaya yatırıldıkları ve bu suretle hastalığın yayılmasının önüne bir nebze de olsa geçildiği bildirildi.⁵⁷

Tecrit sırasında bir diğer konu dışarıdaki vakalardan dolayı hapishaneye hastalığın yayılmasını önleme çabasıydı. Bu konuya dair bir vakanın İstanbul'da yaşandığı anlaşılmaktadır. Mesela 1914 senesinde Anbarlı Ahalisinden olduğunu beyan eden Anekli Veled Astaviri, İstanbul Hapishane-i Umumi'de mahkûm olan dayısı Pavli veledi Anastas'ı ziyaret etmek istediğini hapishane idaresine bir arzuhal ile bildirmişti. Ancak İstanbul'daki kolera

⁵⁵BOA, DH.MB.HPS,80/60.2, 12 Mayıs 1919 (11 Şaban 1337/12 Mayıs 1335).

⁵⁶BOA, DH.MB.HPS, 96/48.1, 10 Haziran 1914(16 B 1332/28 Mayıs 1330); BOA, DH.MB.HPS, 96/48, 6 Haziran 1914(12 B 1332/24 Mayıs 1330)/ BOA, DH.MB.HPS, 96/48.3, 16 Temmuz 1914(3 Temmuz 1330)/ BOA, DH.MB.HPS, 96/48.4, 30 Haziran 1914(17 Haziran 1330).

⁵⁷BOA, TFR.I.SL, 29/2872.1.1, 25 Ocak 1904(12 Kanunusani 1319).

salgınından dolayı hapishane tabiplerinin, hapishane dahiline hastalığın sirayeti endişesi nedeniyle mahkumların ziyaretini yasakladığı gerekçesiyle, Astavirî'nin dayısını ziyaretine izin verilmediği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Ayrıca yine Hapishane-i Umumi'den, Hapishaneler Müdüriyeti'ne iletilen yazıda, hastanede hafif şiddette çiçek salgını nedeniyle Hapishane-i Umumi'ye dahil edilecek mahkumların on gün müddetle karantinaya tabi tutulmaları ve daha sonra şehirden yayılmaya başlayan bulaşıcı hastalığın hapishaneye sirayetine engel olmak için karantinanın zaruri görüldüğü, Sertabipliğin 6 Haziran 1338(6 Haziran 1922) tarihli raporunda belirtilmişti. Dolayısıyla iç bahçedeki pavyon koğuşunun muvakkaten karantinahane olarak kullanılması ve yeniden gelecek olan mahkumların hastalığın sonlanmasına kadar burada muhafaza edilmesinin sıhhi açıdan daha uygun olacağı belirtilmişti.⁵⁹

Salgınlar sırasında diğer bir sorun; hapishane ortamında aynı ortamı paylaştıkları için hapishanedeki personellerin de hastalığa yakalanma riskiydi. Bundan dolayı hükümetin personelin de tecridi konusuna özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Mesela Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesinden yazılan 23 Ağustos 1309(4 Eylül 1893) tarihli bir tezkirede, Hapishane-i Umumi'de muhafazaya memur üç askerin gece rahatsızlanması sonucunda muayene edilmesi ve muayeneye dair raporun da Zaptiye Nezareti'nden bildirilmesi sonucunda, Hapishane-i Umumi Sıhhiye Komisyonu'nun kararıyla, bu kişilerin ihtiyaten kordon altına alındığı arz edilmişti. Bahsi geçen raporun neticesinde hastanın ahvaline nazaran kendisinde bulaşıcı bir hastalığın olup olmadığı konusunda kesin bir karar verilemeyeceği bildirilmişti. Buna ilaveten hastanın ahvaline uygun olarak kordonun devamıyla birlikte hastalığın bulunduğu mahalde hastalığın da bertaraf edilmesi amacıyla icap eden tedbirlerin de kusursuz bir şekilde yerine getirilmesi hususunda pek ziyade dikkat ve itina edilmesi gerektiği belirtilmişti.⁶⁰

Salgın döneminde tecrit uygulaması sırasında gerek mekânsal gerek iaşe gerekse davaların yürütülmesindeki sıkıntılar gibi aksaklıkların birlikte yaşandığı durumlar da yaşanıyordu. Bu bağlamda Adliye ve Mezahip Nezareti Umur-ı Cezaiye Müdüriyeti'nin, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Haziran 1332(11 Temmuz 1916) tarihli bir tezkirede, Hüdavendigar İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden gelen tahriratta geçen vaka şu şekilde dile getirilmiştir.

⁵⁸BOA, DH.MB.HPS.M, 9/53.1, 21 Aralık 1913(8 Kanunuevvel 1329).

⁵⁹BOA, DH.MB.HPS.M, 49/35.2, 6 Haziran 1922(6 Haziran 1338).

⁶⁰BOA, İ.HUS, 15/134, 4 Eylül 1893 (22 S 1311/23 Ağustos 1309).

Hüdavendigâr Merkez Hapishane ve Tevkifhanesi'nde bulaşıcı hastalıkların zuhuruna binaen önce 14 gün müddetle kordon uygulamasıyla hastalığın önlenmeye çalışıldığı, ancak hastalığın önlenememesi nedeniyle kordonun tekrar 14 gün müddetle uzatıldığı bildiriliyordu. Sağlık açısından son derece kötü ve çok yoğun nüfusu bulunan vilayet hapishanesine, diğer kazalardan gelen cinayet suçlularının da dahil edilmesiyle yoğunluğun bir kat daha arttığı ve mahkumların tayinatının yarısının verilmesi zorunluluğu doğduğundan, halihazırdaki şartlar dahilinde sadece kordon uygulamasıyla hastalığın defî ve izalesinin mümkün olamayacağı belirtiliyordu. Ayrıca hastalık ve karantinadan dolayı mahkemelerin sekteye uğradığı da belirtilmişti. Bundan dolayı mevcut hastalığın bir an evvel defî amacıyla alınması gerekli olan fennî tedbirlerin yerine getirilmesi ve hapishaneye gelenlerin tevkifleri için kordon altına alınmış olan mahalden başka bir yer tedarik edilerek, gelenlerin oraya yerleştirilmeleri ve mahkumlara verilmekte olan tayinatın da tam olarak verilmesi hususunda da nezaretten izin isteniyordu.

Adliye Nazırı Vekili, Hüdavendigâr İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden ikinci kez gelen tahriratta da merkez tevkifhanesinden Bursa hastanesine sevk edilen hastalardan Şakiroğlu Kerim ile Saitoğlu Halil'in lekeli hummaya yakalandıklarının tahlil sonuçlarından anlaşılması üzerine hastalığın ortaya çıkışından sonra on dört gün daha kordon altında kaldıklarını belirtirken, salgının genel seyri hakkında ise bundan önce iki ayı aşkın bir zaman uygulanan kordonun da iyi bir sonuç vermediği de belirtiliyordu. Buna ilaveten kordonun yenilenmesi ve uzatılmasının, adliye dairelerinin muamelelerinin tehirine yol açmaması amacıyla gereken önlemlerin alınması gerektiği üzerinde duruluyordu. Hüdavendigâr Vilayeti'nden, Dahiliye Nezareti'ne, gönderilen 25 Temmuz 1332(7 Ağustos 1916) tarihli tahrirata cevaben gelen yazıda, merkez vilayet hapishanesindeki mahkumların tayinatın muntazaman verileceği ve heyet-i sıhhiye kararı ile uygulanan kordonun da daha sonra sıhhiye heyeti kararıyla kaldırılacağı belirtilmişti.⁶¹

Tecrit uygulamaları sırasında, tecrit mekanlarının temini konusunda zaman zaman sıkıntılar da yaşanıyordu. Mesela, İzmit Hapishanesi'nde meydana gelen tifüs salgını nedeniyle bu minvalde bir sıkıntının yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Adliye ve Mezahip Nezareti Umur-ı Cezaiye

⁶¹BOA, DH.MB.HPS,75/37.2, 11 Temmuz 1916(10 N 1334/28 Haziran 1332); BOA, DH.MB.HPS,75/37.4, 19 Ağustos 1916(19 L 1334/6 Ağustos 1332);BOA, DH.MB.HPS,75/37.5, 22 Ağustos 1916 (22 L 1334/9 Ağustos 1332).

Müdüriyeti'nin, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 17 Şubat 1330(2Mart 1915) tarihli bir tezkirede, yirmi günden beri İzmit hapishane ve tevkifhanesinde tifüs hastalığının zuhur etmiş olmasından dolayı hapishanedeki mevcut mahkumların kasabaya bir saat mesafede bulunan ve daha önce inşa edilen barakalara nakledilmesi gündeme gelmişti. Söz konusu vakanın seyri şu şekilde cereyan etmişti; Mahkumların karışımının engellenmesi, hapishanenin dezenfeksiyonundan sonra barakaların inşasının da bir ayı bulması, peyderpey gelen mahkumların ve diğer mahkumlardan tevkifine lüzum görülen şahısların kalmaları amacıyla hariçte şimdilik geçici bir mahal tedariki hakkında gerekli girişimde bulunduğu halde elan tedarik edilemediği ve bütün müracaatlara rağmen bir sonuç alınmadığından mahkumların yüz üstü kalmakta olduğu, Liva Müdde-i Umumiliği'nin tebliğine atfen Dersaadet İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden bir müzekkere ile bildirilmişti. bununla birlikte mahkeme muamelelerinin sekteye uğramaması ve tevkif işleminin uzatılmasına mahal verilmemesi için tevkifhane amacıyla münasip bir mahal tedarikinin sağlanması hususunda müsaade istenmişti.⁶² Konuya dair İzmit Mutasarrıfı da, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında, lekeli humma(tifüs) hastalığının zuhur etmesinden dolayı mahkumların, Soğucak barakalarına nakil olunduğunu ve buranın kordon altına alınması nedeniyle, bundan sonra buraya mahkum konulmasına doktorlar tarafından izin verilmediğini ve dolayısıyla mahkemedan gelen cinayet mahkumlarına geçici bir mahal tedarik edilmesi gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca Mutasarrıf Efendi, mahkumların çevredeki hapishanelerde kalmakta olduğunu, mahkeme işlemlerinin sekteye uğradığını ve dolayısıyla bu durumun birçok kimsenin tevkif sürelerinin uzamasına yol açtığını dile getiriyordu. Ayrıca hükümet dairesinin ancak hükümet memurlarına kafi geldiğini dile getirerek, mahkumlara ayrı bir mahal tahsisi gerektiğini ifade ediyordu. Hapishanenin inşasına kadar geçici bir tevkifhane olarak bir münasip hane kiralanmasını ve aylık 400 kuruş hesabıyla bir senelik kira bedelinin gönderilmesini istedi.⁶³ Nezaretten bu konu hakkında mutasarrıflığa bir tebliğ iletilerek, şimdilik aylık 400 kuruştan altı aylık kirası olan 2.400 kuruşun ödenmesi hususunda, içinde bulunulan senenin bütçesinin 12. faslının 1. Maddesi gereğince, muhasebe müdüriyetine irade buyrulduğu belirtildi.⁶⁴ Eski hapishanenin fennî temizliği yapılarak, tabiplerin raporu doğrultusunda ancak 60 mahkum hapishaneye alınabilmiş ise de kalanının

⁶²BOA, DH.MB.HPS, 45/11.2, 2 Mart 1915(15 R 1333/17 Şubat 1330).

⁶³ BOA, DH.MB.HPS, 45/11.4, 17 Mart 1915(1 CA 1333/4 Mart 1331).

⁶⁴ BOA, DH.MB.HPS, 45/11.5, 4 Nisan 1915(22 Mart 1331).

barakalarda kalıp bulaşık(hastalığın yayılmış olduğu) mahallerde ikamet etmeleri nedeniyle mahkemelerinin yapılamadığı ve bu mahkumların muhafazalarının da mümkün olamaması nedeniyle firar vukuuna sebebiyet verilmemek üzere şehir dahilinde münasip bir mahal tedarik edilmesi, Liva Müdde-i Umumiliği'nin tebliğine atfen Dersaadet İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden bir müzekkere ile bildirilmiş ve gereğinin yerine getirilmesi istenmişti.⁶⁵ Konuya dair İzmit Mutasarrıflığının Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Ermenilerin nakli dolayısıyla Ermeni Kilisesi civarındaki kargir fırının üst tarafının 6.824 kuruş masrafla tamir edilmesi durumunda 60 kişilik kontenjana sahip bir hapishaneye dönüştürülebileceği belirtilmişti. Ayrıca binanın sıhî şartlara sahip olduğunun da tabipler tarafından da tasdik edildiği dile getirilmişti. Binanın tamiri için ise gerekli olan 6.824 kuruşun bir an evvel gönderilmesi talep edildi.⁶⁶ Bunun üzerine nezaret tarafından iletilen yazıda, tahsisatın mecidî 19 kuruştan bedeli olan 6.824 kuruş 10 paranın verilmesi uygun görülmüş olup havalenamenin tanzimi hususunun muhasebe müdürüne irade buyrulduğu ve iadesi hususunun mutasarrıflığa cevaben bildirilmesi gerektiği ifade edilmişti.⁶⁷ Ancak İzmit mutasarrıfına ait telgrafta göre tahsisatın gönderilmesinde gecikme yaşandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Nitekim 17 Teşrinisani 1331(30 Kasım 1915) tarihli tahrirata cevaben iletilen yazıda, Soğucak barakalarındaki mahkumların nakli için tahsis edilen kargir fırının tamirine gerekli olan meblağın henüz gelmemiş olduğu belirtiliyordu. Buna ilaveten kış mevsimi şartları nedeniyle barakalarda mahkumlar için elverişsiz şartların meydana gelmesi nedeniyle mahkumlar arasında bir iki kişinin lekeli humma hastalığına yakalanması ve bu mahkumların hapishaneye nakillerinin de mümkün olamaması nedeniyle hapishanenin tamiratının hızlıca yapılması amacıyla tahsisatın bir an evvel verilmesi isteniyordu.⁶⁹ Bu vakadaki yaşanan sıkıntılar, salgın döneminde hükümetin mahkumlara yönelik sağlık hizmetleri sırasında yaşadığı zorlukları ortaya koyarken, mahkumların sağlığının muhafazası için gereken tecrit önlemleri alınmasında büyük bir çaba harcadığını ve salgın hastalıklardan dolayı mahkumlardaki vefat olaylarının önlenmesine özen gösterildiğini gözler önüne sermektedir.

⁶⁵ BOA, DH.MB.HPS, 45/11.7, 3 Mayıs 1915(18 C 1333/20 Nisan 1331).

⁶⁶ BOA, DH.MB.HPS, 74/59.5, 24 Ekim 1915(11 Teşrinievvel 1331).

⁶⁷ BOA, DH.MB.HPS, 74/59.5, 23 Ocak 1916(10 Kanunusani 1331).

⁶⁸ BOA, DH.MB.HPS, 74/59.6, 6 Şubat 1916(1 R 1334/ 24 Kanunusani 1331).

⁶⁹BOA, DH.MB.HPS, 74/59.2, 11 Aralık 1915(3 S 1334/28 Teşrinisani 1331); BOA,DH.MB.HPS, 74/59.3, 28 Ocak 1918(28 Kanunusani 1334).

3. Salgınlar Sırasında Yapılan Yardımlar

Hükümetin, salgın döneminde mahkumların sağlığının muhafazası hususunda gösterdiği sihhî hizmetlerin yanı sıra bu hizmetlerin daha hızlı bir şekilde yapılabilmesi ve mahkumların ihtiyaçlarının da karşılanması amacıyla maddi yardım girişimlerinde de bulunduğu görülmektedir. Mesela 1918 yılında emrâz-ı sariyeden dolayı İstanbul vilayet hapisanelerinde acilen yerine getirilecek sihhî tedbirlerin ve gereken eşyaların temini için gereken 1 milyon kuruş sene-i haliye muvazenesinin 155. faslının 3. maddesinin vezne-i umumisi üzerine havalename hususu muhasebeye bildirilerek, 3000 kuruş tahsisat ayrılmasına karar verildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰ Yine aynı yıl içerisinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne gönderilen telgrafta, pek elim bir vaziyette kalan Hapishane-i Umumi'deki mahkumlar ile hastanenin ıslahı için gerekli olan malzeme ve hastalar için gerekli olan ilaçlar araştırıldığı ve bulunamadığı belirtilmiş olup bedeli ödenmesi şartıyla pusulada yazılı olan eşya ve ilaçların Hilal-i Ahmer idaresince hızlı bir şekilde gönderilmesi talep ediliyordu.⁷¹ Aşağıdaki tabloda Hilal-i Ahmer Cemiyetinin gönderdiği eşyalar yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda yer alan yardımlar, ilgili dönemde cemiyetin salgınlar sırasında yerine getirdiği yardım faaliyetlerini gösteren kayda değer bir örnek teşkil etmektedir.

Tablo 1: Hilal-i Ahmer İdaresince Gönderilen Eşyalar⁷²

Mahpuslara giydirilmek üzere bin kat iç çamaşırı
Umum mahpuslar için 500 adet ot minderi ve örtü temini
Mahrakat(yakılacak) ve mualecat-ı(tedavi amaçlı) erzak vesaire için talep olunan tahsisat
Mahpuslarda bit mevcut olduğundan elbiselerini üstüden geçirmek için beş ton maden kömürü
Hastaneye lüzumu olan yatak, çarşaf ve örtü
Hamam tasları.

⁷⁰ BOA, DH.MB.HPS, 79/32.1, 13 Kanunusani 1334/13 Ocak 1918.

⁷¹ BOA, DH.MB.HPS, 79/32.2, 13 Kanunusani 1334/13 Ocak 1918.

⁷² BOA, DH.MB, HPS, 79/32.3,

Marangoz, demir, terzihane, kundura imalathaneleri alet ve edevatı ve kereste
400 kuruş maaşla temin maişet edemeyen gardiyanın talebi gereğince erzak
Umum gardiyanın birer kat elbise
Mahpusine elbise

Tablo 2: Hastane İçin Gönderilen Eşyalar⁷³

Eşya	Adet
Entari	150
Don	150
Gömlek	150
Yatak	150
Yatak çarşafı	100
Yastık	100
Yastık kılıfı	150
Ot minder	80
Yorgan	80
Tabip gömleği	6
Yorgan çarşafı	100
Şilte	60
Terlik	60 (çift)
Hademe gömleği	12

Bir başka yardım meselesi de Mamuratülaziz Vilayeti'nin 14 Mayıs 1296 tarihli telgrafına binaen gündeme gelmişti. Vilayetin telgrafında, hapishane-i umumide zuhur eden hastalığın sirayetinin gerçekleşmesi neticesinde, hastaların hapishanenin üst katında hastane olarak kullanılacak olan odalara nakliyle, orada tedavileri için gerekli olan yatak ve levazımat-ı saire ve hademe ücreti için 5156 kuruş gerekli olacağından, bu meblağ Dahiliye Nezareti'nden talep edilmişti. Bunun üzerine 96 senesi muvazenesinde Mamuratülaziz Vilayeti

⁷³ BOA, DH.MB.HPS,79/32.4.

hapishane masrafı olarak 20.000 kuruş dahil edildiğinden, talep edilen miktar vilayetteki hapishanenin ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla gönderildi.⁷⁴Elde edilen bu tespitler ile devletin, ilgili yıllarda içinde bulunduğu koşullara rağmen, hastalıklara karşı mücadelede hapishanelerin sıhhi yönden eksikliklerini gidermeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Böylece salgınlar sırasında mahkumların sağlığının muhafazası sağlanarak, gerek mahkumlar içerisinde gerekse hapishanenin bulunduğu vilayet dahilinde hastalıkların sirayeti sonucunda oluşacak ölüm oranlarının azaltılmaya çalışıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile başlayan modernleşme sürecinde, her alanda olduğu gibi hapishanelerin de ıslahı meselesi de devletin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri olmuştur. Yayımlanan nizamname ve layihalarla hapishanelerin gerek fizikî gerekse sağlık koşulları ıslah edilmeye çalışılmıştır. Bu ıslah sürecinde 1880 yılında yayımlanan *Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhâne'de Bulunan Tevkiyhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname Lâyihası'nda* hapishanelerde sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine dair maddelere yer verilmesiyle beraber hapishanelerdeki mahkumların hastalıklar karşısında sağlıklarını muhafaza uygulamaları geliştirilmeye çalışılmıştır. Mesela bu bağlamda hükümetin, nizamnameler çerçevesinde hapishanelerin teftişi hususunda çalışmalar yaptığını, Geyve hapishanesini denetleyen müfettişin raporundan anlaşılmıştır.

1800'lü yıllardan itibaren salgınların gerek İstanbul gerekse Anadolu'da ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte hapishanelerdeki mahkûm sayılarının yoğunluğu nedeniyle salgınların hapishanelerde de görüldüğü tespit edilmiştir. Dolayısıyla tespitlerimizde öncelikli olarak hükümetin, hapishanelerdeki izdihama varan yoğunluğu azaltma çalışmalarına dikkat ettiğini görmekteyiz. Mesela İzmir, İstanbul ve Hüdavendigâr Vilayetleri hapishanelerinin mahkûm sayılarının azaltılması yönünde farklı şehirlere ve mahallere nakiller yapılmaya çalışıldığı görülmüştür.

Salgınları önlemede diğer bir yöntem olarak; hasta olan mahkumların kordon sistemiyle tecridi çalışmalarının yapıldığı tespitlerimiz arasındadır. Ayrıca tecrit işlemleri sırasında mekânsal ihtiyaçların karşılanmasında

⁷⁴ BOA, İ.ŞD,51/2817, 8 Receb 1297/4 Haziran 1296.

sorunların yaşandığı da görülmüştür. Hasta mahkumların tedavilerinin yapılması aşamasında ise Zayes mikroskobu gibi teknik cihazların temin edilmeye çalışıldığı ve hastalanan mahkumların iyileştirilmesi yönünde fennî açıdan titiz bir şekilde tedavilerinin yapılmaya çalışıldığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhâne'de Bulunan Tevkiyhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname Layihâsı, Hilal Matbaası, Dersaadet 1335.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hapishane Islahatına Dair Nizamname, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi, 13/9.

Babıali Evrak Odası

BEO: 3150/23623.1, 3052/228875.1, 3291/2467591, 3299/247383

Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti,

DH.MB.HPS:99/25.2, 99/25.3, 99/25.1, 159/42.1, 106/10.1, 106/10.2, 75/33, 98/35,135/49.1, 77/17.2,77/38.2,82/14,80/60.1,80/60.2, 96/48.1, 96/48.2, 96/48.3, 96/48.4, 75/37.2,75/37.4, 75/37.5, 45/11.2, 45/11.4,45/11.5, 45/11.7, 74/59.5, 74/59.5, 74/59.6, 74/59.2,74/59.3, 23/10, 113/3.

Dahiliye Islahat

DH.TMIK.S:17/26.1, 17/26.2, 58/42.1,58/42.2.

Dahiliye Mektubi Kalemî

DH.MKT:1510/59, 1504/36, 2335/102.1, 924/55.1, 1061/37

Dahiliye Mebanî Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik

DH.MB.HPS.M: 51/39.1, 51/39.2, 51/39.3, 45/2, 42/28.1, 40/62.1, 38/57.1, 9/53.1, 49/35.2, 55/28.

İrade Hususî

İ.HUS:16/1.1, 15/134.

Meclis-i Vükelâ

MV: 39/34.

Şurâ-yı Devlet

ŞD:1537/19.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Selanik Evrakı,

TFR.I.SL:29/2872.1.1.

Zabtiye

ZB:469/167, 23/9.1, 23/9.2, 23/9.2, 31/54.1.

II. Araştırma Eserler

AKIN, Hatice, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi", *History Studies*, Volume 3/3, 2011, s.23-36.

BOZKURT, Gülnihal, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, TTK Basımevi, Ankara 1996.

ÇALIK, Ramazan -Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, 2006, s.205-228.

GAZEL, Ahmet Ali, "Tanin Muhabiri Ahmet Şerif Bey'in Notlarında Osmanlı Hapishaneleri", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul 2010, s.143-151.

KIZILKAN, Ayşe Ö., *Osmanlı'da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkumlar (1839-1922)*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Isparta 2011.

ÖZER, Sevilay, "I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs(lekeli Humma) Salgını", *Belleten*, C.LXXX, S.287, Ankara 2016, TTK, s.219-260.

SCHULL, Kent, "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy-Alexandre Toumarkine, Çev. Özlem Tuna, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1986, s.212-238.

SOFUOĞLU, Ebubekir, "Osmanlı Hapishanesinde Islah ve Firar Teşebbüsleri", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali-Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 163-172.

SUNAY, Serap, "Son Dönem Osmanlı Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *fyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S.1, 2018, s.43-66.

ŞEN, Hasan, "Osmanlı'da Hapishane Mefhumu" *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, Der. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s.200-211.

TANIŞ, Cihat, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı: Muş Hapishanesi Örneği (1908-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11 S.57, 2018, s.141-146.

TEMEL, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.6, 1998, s.227-243.

YILDIZ, Gültekin, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kurulu Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

YILDIZ, zgr, "Osmanlı Hapishaneleri zerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi rneği", *Akademik Bakış Dergisi*, C.9, S.17, 2015, s.91-111.

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8, (2021 Kış), ss. 459-464.

Geliş Tarihi: 20 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Kitap Tanıtımı/Book Review

Kemal Arı, Ölümüyle Atatürk'e Eşlik Eden Alman Mimar Bruno Taut, Kitapana, İzmir, 2019, 210 s., ISBN: 978-605-9515-57-3

Uğur Berk KALELİOĞLU *

Der türkische Geschichtswissenschaftler, Akademiker und Schriftsteller Kemal Arı veröffentlichte 2019 ein neues und originelles Werk. Das Werk, welches das erste zu diesem Thema ist, handelt von der Lebensgeschichte des deutschen Architekten Bruno Taut, welche sich mit der Lebensgeschichte von Mustafa Kemal Atatürk, dem Gründer der türkischen Republik, überschneidet. Das Buch ist eine biografische Recherche und besteht aus 33 Titeln einschließlich des Abschlussabschnitts.

Das Werk beginnt damit, dass der Filmstar Jenny Schily, die Tochter von Otto Schily, der eine Zeit lang Bundesaußenminister war, 1994 für die Suche nach dem Grab des Großvaters in die Türkei reist. Bei dem Großvater handelt es sich um den Architekten Bruno Taut, der einige Jahre in der Türkei lebte und dort sein Leben verlor.

Bruno Taut wurde am 4. Mai 1880 in Königsberg geboren. Nach Abschluss seiner Architekturausbildung an der Baugewerkschule in Königsberg zog er 1903 nach Berlin, wo er zunächst mit dem Architekten Bruno Möhring zusammenarbeitete. Zwischen 1904 und 1908 arbeitete er für Professor Theodor Fischer in Stuttgart. Nach seiner Rückkehr nach Berlin folgte seine Ausbildung in Kunstgeschichte und Städtebau an der Technischen Hochschule

* Doktorand, Universität Duisburg-Essen, Soziologie, kaleliberk@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5127-8756.

Charlottenburg. Taut wurde 1910 in den Werkbund¹ aufgenommen. Sein Ansehen, seine Berufsethik, sein künstlerisches Talent und seine humanistische Weltanschauung verdankte Bruno Taut dem moralischen Idealismus von Immanuel Kant. Bereits in jungen Jahren traf er auf einen Kreis von Künstlern, welcher aus expressionistischen Malern und Schriftstellern bestand. Taut glaubte, dass Künstler zu sozialen und kulturellen Reformen beitragen könnten. Gemeinsam mit Franz Hoffmann eröffnete er ein Architekturbüro, welches er ab 1913 mit seinem Bruder Max Taut führte. 1914, am Vorabend des Ersten Weltkriegs nahm Bruno Taut an der großen Werkbundaussstellung in Köln teil, wo die neuesten Errungenschaften in künstlerischer Struktur und Architektur mit Beiträgen von Kunst-, Industrie- und Wirtschaftskreisen präsentiert wurden; insbesondere drei Gebäude haben dazu beigetragen, dass der neu gegründete Werkbund zum Pionier der Moderne gekürt wurde. Die Idee, alle Künste in einer großen Struktur als leuchtende Verkörperung der neuen Architektur zusammenzufassen, gewann in seinen utopischen Schriften und Friedensmanifesten künstlerische und intellektuelle Tiefe. Ein besonderes Merkmal Tauts ist das Monument des Eisens, welches zudem sein Meisterwerk ist, das alle Künste vereint. Am 27. April 1906 heiratete Bruno Taut Hedwig Wollgast.

Nach der Machtübernahme der Nazis im Jahr 1933 musste Taut, ein berühmter Verfechter der sozialistischen Politik, einen Weg finden, aus Deutschland auszuwandern. Trotz, dass ihm versprochen wurde, in der UdSSR arbeiten zu können, musste er im Februar 1933 in ein deutschlandfeindliches politisches Umfeld zurückkehren, woraufhin er später im selben Jahr in die Schweiz floh. Auf Einladung des japanischen Architekten Isaburo Ueno, reiste Taut über Frankreich, Griechenland, die Türkei und Russland (Wladiwostok) nach Japan. Am 3. Mai 1933 kam er in der Stadt Tsuruga, in Japan an und ließ sich dann in Takasaki nieder.

1936 zog Taut in die Türkei, wo er anschließend als Professor für Architektur an der staatlichen Akademie der bildenden Künste in Istanbul (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) tätig war. In Ankara schloss er sich anderen deutschen Kriegsexilanten an, darunter Martin Wagner und Tauts Partner Franz; 1938 kam auch Hillinger hinzu. Sein eigenes Haus entwarf Taut

¹ Der Deutsche Werkbund e. V. (DWB) wurde am 6. Oktober 1907 als wirtschaftskulturelle „Vereinigung von Künstlern, Architekten, Unternehmern und Sachverständigen“ auf Anregung von Hermann Muthesius, dem Heilbronner Politiker Friedrich Naumann und Henry van de Velde in München gegründet.

im Istanbuler Stadtteil Ortaköy und verband somit die architektonischen Traditionen der Exilexistenz. Während sein Atelier dem Einsteinturm in Potsdam ähnelte, ähnelte die Vorderansicht einer japanischen Pagode. Außerdem schuf Taut auch architektonische Werke, wie das Gebäude der Fakultät für Sprache und Geschichte-Geografie der Universität Ankara, das Gebäude Mekteb-i İdadi und viele weitere unsterbliche Entwürfe wie die Technische Schule von Ankara, das Chemieinstitut, das Atatürk-Gymnasium in Ankara und die Kurtuluş-Sekundarschule in Ankara. Allerdings ist für die Türkei sein bedeutsamstes Werk der Katafalk, der nach dem Tod von Mustafa Kemal Atatürk errichtet wurde.

Nach dem Tod von Atatürk eilte der Premierminister Celal Bayar nach Istanbul, wo er sich um die Beerdigung von Atatürk kümmerte. İsmet İnönü, der zweite türkische Präsident, welcher nach Atatürks Tod zu seinem Nachfolger gewählt wurde, beobachtete die Entwicklungen von Ankara aus. Das Programm, das bis zu Atatürks Beerdigung in Ankara eingehalten werden sollte, wurde wie folgt umrissen: Atatürks Leichnam sollte zehn Tage in Istanbul bleiben, wonach er gewaschen werden sollte; danach sollte das Trauergebet verrichtet werden. In der Zwischenzeit hatte das Volk, was Tränen für ihn vergoss, somit die Möglichkeit, sich würdevoll von ihm zu verabschieden. Istanbul war voller Menschen, die von seinem Tod hörten und dorthin strömten, unter ihnen auch viele ausländische Staatsmänner, die für die Teilnahme an der Beerdigung nach Istanbul reisten. Nach diesen Zeremonien sollte die Leiche, die in den Kanonenwagen gelegt wurde, nach Sirkeci gebracht, dort auf das Schlachtschiff „Yavuz“ gesetzt und mit dem vorbereiteten Zug über Izmit nach Ankara gebracht werden, wo auch eine Zeremonie stattfinden sollte. Für diese Zeremonie wurde die Ecke des Rechnungshofs mit Blick auf die Große Nationalversammlung der Türkei ausgewählt. Nevzat Bey, der Gouverneur von Ankara, sandte eine Nachricht an den deutschen Architekten Bruno Taut, der an der Staatlichen Akademie der bildenden Künste in Istanbul arbeitete. In seiner Nachricht bat der Gouverneur den Architekten darum für die Zeremonie einen prächtigen Katafalk zu errichten. Der Leichnam sollte für die Zeremonie in diesen Katafalk gebracht werden und die Menschen in Ankara sollten somit respektvoll an Atatürk vorbeigehen können. Nach dieser Zeremonie sollte die Grabstätte vorübergehend im Ethnografie Museum stehen.

Bruno Taut war zu dieser Zeit einer der bekanntesten deutschen Architekten der Türkei. Damals interessierte er sich besonders für den Bau des

Gebäudes der Fakultät für Sprache und Geschichte-Geografie, eines der prächtigsten Gebäude in Ankara, und reiste hierfür von Istanbul nach Ankara. Über die Nachricht von Atatürks Tod war auch er sehr erschüttert. Er beschrieb die Übertragung einer solchen Aufgabe auf ihn als eine Pflicht gegenüber Atatürk, dem wichtigsten Revolutionär des 20. Jahrhunderts, den er sehr bewunderte, weshalb er sich dieser Aufgabe stellte und mit dem Entwurf des Katafalks sofort begann. An seinen Zeichnungen nahm er regelmäßig neue Korrekturen und Ergänzungen vor, er löschte, was ihm nicht gefiel und entwickelte stets neue Ideen. Nachdem er sich in seine letzte Zeichnung vertieft hatte und seine Pläne und andere Zeichnungen erstellt hatte, stieg er in den nächsten Zug und eilte nach Ankara. Sobald er aus dem Zug stieg, stieß er auf den Gouverneur von Ankara, Yahya Bey, der für Taut fünf Zimmer nebeneinander in einem der wenigen Hotels in Ankara organisiert hatte. Die Türen, die die Räume verbanden, wurden entfernt, wodurch die Räume in ein großes Büro umgewandelt wurden. Hier wurden die Zeichnungen mit anderen Architekten und technischen Mitarbeitern, die ihn unterstützten, überprüft, woraufhin schnellstmöglich mit dem Bau des Katafalks begonnen wurde. Schweißgebadet arbeitete Taut gemeinsam mit den Arbeitern bis zur Vollendung des Katafalks, welcher aus zwei sieben Meter hohen und zwei fünf Meter hohen Säulen bestand, auf denen sich jeweils eine große Fackel befand. Lorbeerblätter, die von den Säulen herabstiegen, schmückten den Katafalk, von dem auch eine riesige türkische Flagge, die sich über die beiden fünf Meter hohen Säulen erstreckte, herabhing. Außerdem waren um die Flagge herum Motive mit Lorbeeren angeordnet. Atatürks Leichnam wurde, als er mit dem Zug in Ankara ankam, von einem überfüllten Komitee und dem neuen Präsidenten İsmet İnönü empfangen. Der auf einem Waffenwagen platzierte Sarg wurde neben das Parlamentsgebäude gebracht und in den Katafalk des deutschen Architekten Bruno Taut gestellt. Da 11 Menschen in Istanbul bei den Zeremonien im Chaos niedergeschlagen wurden und eine ähnliche Katastrophe in Ankara nicht erwünscht war, war die Fläche, die sich zur Rückseite des *Devlet Konukevi* erstreckte, Bürgern vorbehalten, die von allen Seiten nach Ankara kamen, um Atatürk auf seiner letzten Reise zu begleiten.

In der Zwischenzeit wurden durch die Halkevleri² im ganzen Land Zeremonien veranstaltet, auf denen die Gefühle des Volks über den Verlust

² Die Halkevleri (türkisch für Volkshäuser), Singular: Halkevi, waren ein vom türkischen Staat gefördertes Bildungsprojekt zwischen 1932 und 1951

Atatürks dargelegt wurden. Das Volk hielt außerdem Treffen zum Gedenken an Atatürk, in Städten, Bezirken und sogar Dörfern ab, auf denen Reden gehalten wurden, die aufrichtige Gefühle wie Liebe widerspiegelten. Einige Zeremonien wurden an Orten abgehalten, an denen sich Statuen Atatürks befanden, und an Orten, an denen es keine Statuen gab, wurden die Zeremonien vor Bildern von Atatürk, die auf Tischen standen, abgehalten. Die Ältesten aus Dörfern oder auch Menschen aus den Halkevleri hielten insbesondere Reden in den Dörfern. Überall wurden Flaggen halbiert und im ganzen Land waren Bars, Kaffeehäuser, Kinos, Theater und ähnliche Unterhaltungsmöglichkeiten für einen Tag geschlossen. Am Ende des Tages zündeten die Menschenmengen unter der Führung der Halkevleri sechs Fackeln an, womit sie ihren Respekt vor Atatürk zu Ausdruck bringen wollten. Am 21. November passierten Präsident İsmet İnönü, Premierminister Celal Bayar, der Ministerrat, Abgeordnete, ausländische Staatsmänner, diplomatische Vertreter und Kommandeure respektvoll Atatürks Begräbnis.

Taut war infolge dieser fieberhaften Arbeit sehr müde. Der Gouverneur von Ankara, Nevzat Bey, rief ihn in sein Büro, holte aus der Schublade seines Schreibtisches einen Umschlag heraus und reichte ihn Taut. Nachdem er den Umschlag öffnete, sah Taut, dass sich viel Geld darin befand. Als hätte er ein Verbrechen begangen, schob er den Geldumschlag hastig zurück zum Gouverneur und murmelte folgende Worte: „Es ist mir eine große Ehre, solch eine Aufgabe für den größten Mann unserer Zeit erfüllt zu haben, weshalb ich dieses Geld nicht annehmen kann und Sie um Verzeihung bitte. Mir genügt ein Schreiben für meinen Dienst, um es meinen Kindern zu überlassen!“.

Bruno Taut wurde durch die harte Arbeit geschwächt, weshalb er nach den Zeremonien erkrankte. Nachdem er nach Istanbul zurückkehrte, ließ er sich von Ärzten behandeln, jedoch schlug die von den Ärzten angewandte Therapie nicht an. Taut erlag, ungefähr vierzig Tage nach dem Tod von Atatürk, am 24. Dezember 1938 seiner Asthmaerkrankung in Istanbul und ließ ein großes Genie wie Atatürk auf seiner Reise nach dem Tod nicht allein. Als er starb, befanden sich seine Frau und seine Kinder in Deutschland. Taut wurde nach seinem Wunsch in der Türkei, die er sehr liebte, begraben. Durch die von der Regierung erteilte Sondergenehmigung wurde der große Architekt auf dem Istanbuler Edirnekapi-Märtyrerfriedhof als erster und einziger Nichtmuslim beerdigt. Auf der Trauerfeier von Taut, die an der Akademie der bildenden Künste stattfand, wurde Trauermusik von Bach gespielt, woraufhin er mit einer Gebetszeremonie

verabschiedet und in einem Sarg im Edirnekapı-Martyrium beigesetzt wurde. Als Taut starb, hatte er kein Vermögen. Taut, der Werke in Deutschland, Japan und der Sowjetunion hinterließ, erlebte während seiner Arbeit in Istanbul und Ankara eine große und radikale Veränderung in der Türkei. Bei jeder Gelegenheit drückte Taut aus, dass er große Bewunderung für Atatürk empfand und von seiner großartigen Arbeit fasziniert war.

"Die Wurzeln des großen Baumes müssen tief gehen", las Taut in der Rede seiner Ausstellung im Juni 1938 vor, welche die unbekanntesten Worte Atatürks sind. Es lässt sich erschließen, dass die Lebensgeschichten der beiden großen Männer sich ähneln. Obwohl es bis heute viele Konversationen über die Art und Weise der Gründung unserer Republik gegeben hat, gilt jedoch grundsätzlich, dass die Entstehung von Revolutionen und die Gründung der Republik auf Sturheit beruhen. Diese Sturheit wurde durch einen Glauben genährt, der das Unmögliche möglich machte, und dieser Glaube ist in Kombination mit Sturheit ein Phänomen, das sich in Leidenschaft verwandelt. Bruno Taut gehört zu den deutschen Architekten, die durch ihren Aufenthalt in der neu gegründeten türkischen Republik den Architekturdiskurs schafften. Trotz seines kurzen Lebens von 58 Jahren hinterließ der deutsche Architekt sowohl in der Türkei als auch in Deutschland unsterbliche Werke.

Mit seinem besonderen, einzigartigen und zum Nachdenken anregenden Stil stellt uns Kemal Arı, der nicht nur Historiker, sondern auch ein zeitgenössischer Intellektueller ist, diesen einzigartigen Architekten vor und schafft somit ein weiteres originelles Werk.

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8, (2021 Kış), ss. 465-472.

Geliş Tarihi: 29 Temmuz 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Kitap Tanıtımı/Book Review

Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi, (Editörler Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2019, 294 sayfa, ISBN: 9786053382812

İbrahim HAMALOĞLU*

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi coğrafyası sosyal açıdan "başkaldırı", "direniş", "isyan" ve "eşkıyalık" hareketlerine sık sık ev sahipliği yapmıştır. Özellikle XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bu türden hareketlerin büyük sorun haline geldiği dönemlerden biridir. Eşkıyalığın XIX. yüzyıl imparatorluk coğrafyasında büyük ölçüde artması, değişen ve gelişen bir bölgede yeni durumlara alışma sürecinin toplum hayatı üzerindeki etkilerinden biri olarak düşünülebilir. Bu bakımdan sözünü ettiğimiz eşkıyalık eylemleri değişen ekonomik sistemin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Bed-baht, bed-faal, bed-girdar, haylaz, habis, haydut, kutta-i tarik, serkeşlik vadisine sapan adam gibi anlamları ifade eden "şaki" sözcüğü, dağ hırsızı, haydut kavramlarına karşılık gelen "eşkıya" sözcüğünden farklı değildir ve her iki kavramda da itaatsizlik ve başkaldırı söz konusudur. Özellikle dağ hırsızı kavramı hemen hemen bütün eşkıyaların eylemlerini gerçekleştirdikleri yerlerin dağlık bölge ya da kır alanları olması açısından önemli bir ayrıntıdır. Dağ, eşkıya için askerlere karşı doğal bir sığınak, savunma alanıdır. Eşkıyaların kol gezdiği yerler dağlar, yüksek ovalar, ormanlar ve dar geçitli engebeli yöreler gibi ulaşılması ve takip edilmesi güç bölgelerdir. Şaki tek kişidir ama eşkıya bir topluluğu tanımlar. Eşkıya, şaki sözcüğünün çoğuludur ama genellikle şaki sözcüğünün yerine kullanılır. Eşkıya "kanun tanımaz ve ahlaksızdır". Yol

* Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.
(ibrahimhamaloglu@gmail.com), ORCID ID: 0000-0003-0559-6037

kesme, adam soyma, adam kaçırma eylemleri de bu tanımlamaya dâhil edilebilir. Eşkıyalığı tanımlamada kullanılan her sözcüğün yüklendikleri anlamda ortak nokta, içinde buldukları faaliyetlerin kanunsuz ve yerleşik düzeni bozan özellikleri olması ve sıradan halk için tehlike yaratmasıdır. Eşkîya ihtiyaçlarını karşılayacak maddi kaynağı kanunsuz işlerle sağlar; yol keser, adam soyar, adam kaçırarak fidye ister, köy basar, ev basar.

Osmanlı İmparatorluğunun son yüz yılında Batı Anadolu sahilleri bu türden eşkıyalık hareketlerinin yoğun olarak görüldüğü bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Kuşadası ve çevresinde, Aydın vilayetinde demografik bakımdan Türklerden sonra en kalabalık cemaati oluşturan Rumların Türk unsurlara göre daha çok eşkıyalık hareketlerinde bulunmaları da bu eşkıyalık meselesinin farklı bir boyutunu ortaya koymaktadır. Tanzimat döneminde güvenlikle ilgili olaylar bireysel sorunlar olarak görülmüştü. Bunun yanında yol kesme olaylarına da sıkça rastlanmıştı. Ancak yol kesme olayları bireysel değildi. Ayrıca hırsızlık ve cinayet gibi olaylar da mevcuttu. Aydın'ın demiryolu ile İzmir'e bağlanması bölgedeki tarım ve ticareti geliştirmişse de bölgede daha önce olmayan yoğunlukta Rum nüfusunun artması ve bunların ayrıcalıklı durumları huzursuzluğun kaynağı olmuştu. Düyun-u Umumiye ve reji uygulamaları halk üzerinde olumsuz etkiler yapmış, bölgede eşkıyalık olayları uzun süre devam etmişti. Bununla birlikte sözünü ettiğimiz bölge, tarımın aşırı ticarileşerek, bölge gelirinin ve toprak dağılımının eşitsizliğine sahne olması nedeniyle, ekonominin dışında kalan tüm güçlü ve yetişkin adamlarına geçimlik iş veremeyen bir bölge niteliğine bürünmüştü. Bu yüzden ekonomi dışı kalan dinamik nüfus, doğal olarak çeteciliğin potansiyel insan gücü olmuş ve bu konudaki insanlar haksızlığın suçlusu ve sorumlusu olarak gördükleri devlete, yerel yönetimlere ve onların uzantısı saydıkları ağa, eşraf ve mütegalibeye isyan etmişler, sosyal haydut tiplemesine uygun düşen rolleri eksiksiz oynayarak, bölge halkıyla bütünleşmişler, böylece eylemlerinde edilgen halkın desteğini yanlarına almışlardı.

Yoğun ve özverili bir süreç sonucunda editörlerinin de belirttiği üzere "Batı Anadolu'daki güvenlik sorununa sosyal ve ekonomik açıdan biraz daha yakından bakabilmek ve bölge kültürünün önemli unsurlarından biri olan eşkıyalık kavramı üzerine yeniden düşünmek ve düşündürme" hedefiyle ortaya çıkan Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi adlı kitap alanında uzman ve farklı disiplinlerden on bir yazarın makalesinin yer aldığı kolektif bir eserdir. Eşkıyalık olgusunun Türk tarih yazımındaki yerinden, eşkıyalığın arkaik

dönemlerine, çetelerin yapısal özelliklerinden, fidye için dağa kaldırılan zenginlere, eşkiya avcısı jandarmalardan, Osmanlı hapisanelerine, şehir eşkiyalarından, Rum klephtlerine, oryantalistlerin betimlediği “soylu vahşilerden”, yabancı basının zeybek algısına ve Kuvayı Milliye zeybeklerinden, Cumhuriyet dönemi milli kültür politikalarına kadar pek çok konuya değinilen bu kitapta, alanında eksiksiz olma iddiası gütmeyen Batı Anadolu Eşkîyalığı ile ilgili oldukça geniş bir açıdan konuya yaklaşılmış, böyle farklı boyutlarıyla bir dönem panoraması ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Kitabın kapağında konuya uygun olarak, Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmet Paşa, Eugène Burnand, Thomas Eakins, Odilon Redon, Douglas Volk, Vasily Vereshchagin, Abbott Handerson Thayer gibi ünlü resamlara da öğretmenlik yapan, Oryantalizm akımının en önemli tarihsel resim sanatçılarından Jean-Léon Gérôme’un yaptığı “Başibozuk” adlı tablo kullanılmıştır. Gérôme, 1868’de yakın doğuya yaptığı 12 haftalık bir yolculuk sırasında resimdeki modelin üstünde görülen giysileri satın almış ve atölyesine döndüğünde giysileri iki farklı model kullanarak günümüze kadar gelen dünyaca ünlü iki resim ortaya çıkarmıştır. Resimler dünyanın en büyük ve en önemli müzelerinden bir tanesi olan New York Metropolitan Sanat Müzesi’nde sergilenmektedir.

“Batı Anadolu Eşkîyalığının Türk Tarih Yazımında Ele Alınışı Üzerine Yapısal Bir İnceleme” adlı bölümü kaleme alan Tire Kent Arşivi Merkezi Sorumlusu Uzman Tarihçi Ali Özçelik çalışmasını “Batı Anadolu Eşkîyalığı Konusundaki Algı Dönüşümünün Türk Tarih Yazımına Etkisi”, “Türk Tarih Yazımındaki Eşkîyalık Anlatımında Bir Doku Uyuşmazlığı Örneği: Sosyal Eşkîyalık” ve “Batı Anadolu Eşkîyalığının Türk Tarih Yazımında Ele Alınış Usulleri Üzerine Metodolojik Bir Tenkit ve Tashih” olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Sözlü tarih çalışmaları, döneme ait zengin gazete arşivi ve bol araştırma inceleme eserleri kullanarak, konuyla ilgili doğru kabul edilen yanlışları düzeltmek amacıyla yazar, Türk Tarih Yazımında işlenen Batı Anadolu Eşkîyalığının dününü, bugününü ve yarınını ele almıştır. Eşkîyalığın dağ yaşamına uygun olarak acımasızca kan dökülebilen bir vahşiliğe sahip olduğu, dağda hayatta kalmaya çabalayıp, kelle koltukta geçen günlerin içinde kolay yoldan servet elde etmeye çalışan bu güruhun, “Romantik Şark Savaşçıları” gibi popülist bir üsluba indirgenmemesi gerektiği bilgilerine yer verilmektedir.

“Şövalyelikten Eşkıyalığa... Erdemlikten Zorbalığa... Şövalyelikten Eşkıyalığa Giden Sürece Dair” adlı bölümü kaleme alan Doç. Dr. Yücel Aksan çalışmasında bir sistem içerisinde eşkıyalık ile aynı paralelliği göstermesi muhtemel olan Avrupa’daki şövalyeliğin nasıl ortaya çıktığı, kurumsallaştığı ve kendi içinde çökerek eşkıyalığa dönüştüğü konusunu incelemiştir. Yazara göre XIII. yüzyıldan itibaren şövalyelik unvanının ticarileşip para ile satılır hale gelmesi, şövalyelerin organize hareket etmemeleri, toplumsal yapının sosyolojik değişimi, şehirleşmenin politika ve ticaret üzerindeki baskısı, askeri yapılanma eksikliği, fiziksel üstünlüğün, stratejik üstünlükten geri kalması ve son olarak barutun icadı gibi etmenler şövalyeliğin kendi içerisinde çöküp eşkıyalığa dönüşmesinde etkili olmuştur.

“Bir Çetenin Anatomisi” adlı bölümü kaleme alan Doç. Dr. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu çalışmasında genellikle kırsal bir bölgenin ürünü olup kırsalda yaygınlık gösteren, iyi tanıdığı coğrafyada daha kolay var olan eşkıyalığı; üyeleri, faaliyetleri, istihbaratı, yatakları, bazında değerlendirir. Merkezi veya yerel otoritenin ya da hukukun koyduğu kurallar dışında oldukları, bu yönde eylemde buldukları için topluma zararlı olan eşkıyalığın, bir sosyal isyandan çok bir sosyal hareket olduğunu belirten yazar, eşkıya- efe ayrımını işleyerek “milliyetçi bilince ulaştıktan” sonra Batı Anadolu’da artan Rum kökenli eşkıyalık hareketlerine dikkat çekmiştir.

“II. Abdülhamit Döneminde Eşkıyalıkla Mücadele Politikası ve İzmir” adlı bölümü kaleme alan Doç. Dr. Cihan Özgün çalışmasında II. Abdülhamit döneminde eşkıyalığa kapı aralayan meselelerden, “yol ve eğitim” gibi alınan önlemlere, göçebe aşiretlerin iskân edilmesinden, “Men-i Mürûr ve Pasaport” düzenlemelerine, eşkıya takip müfrezelerinden, silah durumuna kadar birçok farklı açıdan eşkıyalığa karşı alınan tedbirlerden gerektiğinde İzmir özeline inerek bahsetmiştir. Çok geniş bir alanda asayiş sağlama çabası ve bunu sağlayacak birimlerin yeniden düzenlenerek daha işlevsel hale getirilmesi gibi etkenler, sultanın eşkıya ile mücadele etme kararlılığını gözler önüne sermektedir. Çalışmada İzmir’deki asayiş sorununu ve münferit eşkıyalık olaylarını adeta besleyen ve eşkıyayla mücadeleyi zaafa uğratan birçok olumsuz durumdan da bahsedilmektedir.

“Batılı Sanatçı ve Gezinlerin Gözünden Zeybekler” adlı bölümü kaleme alan Prof. Dr. Semra Daşçı çalışmasında Doğu’nun tanınmış yüzü olan Osmanlı dünyası ve coğrafyasının Oryantalist sanatçılar tarafından gerek görsel gerekse yazılı olarak sayısız betimlemede işlendiğini, bu bağlamda seyahat edebiyatı

içerisinde tarihsel belge olarak Batı Anadolu'daki zeybeklerin de Batılı Oryantalistlerin dünyasında popüler figürler olarak yer aldığını bolca görselle anlatmaktadır.

“Avustralya Basınında İzmir’de Eşkıyalık (1880-1890)” adlı bölümü kaleme alan İbrahim Hamaloğlu ve Doç. Dr. Cihan Özgün çalışmalarında Batı Anadolu ve çevresindeki eşkıyalık olaylarının dünyada birçok basında olduğu gibi İzmir’e çok uzak yerlerde Avustralya Basını tarafından da ilgiyle takip edilmesinden ve kamuoyunda birinci sayfadan çıkan hem merak uyandırıcı hem de incelenmeye değer ayrıntılı haberlerden bahsederler. Şehir ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerinin öncelikle sosyoekonomik ve kültürel unsurları vurduğunu aktaran haberlere göre yabancı sermaye sürekli eşkıyalık ile karşı karşıya kalmaktadır. Aynı haberlerde Osmanlı hükümetinin bölgedeki eşkıyalığa karşı aldığı önlemlerin yetersizliğine dikkat çekilirken, eşkıya takip ve tenkilinde çoğu zaman etkili olunamadığından da bahsedilmektedir.

“Servet Avcısı Eşkıyanın Fransız Tebaasından Madam Branzeau’yu Kaçırması ve Alınan Tedbirler” adlı bölümü kaleme alan Dr. Öğr. Üyesi Serap Sunay çalışmasını “Madam Branzeau ve Yanındakilerin Kaçırılması ve Kurtarılması”, “Eşkıyanın Peşinde”, “Fidyenin Peşinde” ve “Alınan Tedbirler” olmak üzere dört kısımda ele almaktadır. Yalova ve bağlı olduğu Kocaeli Sancağı’nın payitahta yakın olmasına rağmen, bölgenin ormanlık olması nedeniyle eşkıyalara yataklık yapması gibi sebeplerden Sancağın eşkıyalık ile nam saldığından bahsedilir. Konuyu ayrıca Madam Branzeau’nun kaçırılma vakası özelinde inceleyen yazar, devletin sorunun uluslararası bir hal almaması için aldığı önlemlerden, ekonomik durumdan da bahsetmektedir.

“Bir Şehir Eşkıyası: Seri Katil Hrisantos’un Polis Cinayetleri” adlı bölümü kaleme alan Doç. Dr. Yücel Yiğit çalışmasını “Ailesi, Doğumu, Evliliği ve Sosyal Çevresi”, “Psikolojik Dünyası”, “Başlama Vuruşu”, “Çete Kan Kaybediyor” ve “İhbar ve Ölüm” olmak üzere beş kısımda ele almaktadır. Kötü bir aile ve sosyal çevreye sahip olan seri katil Hrisantos’un Mütareke günlerinde İstanbul’da işlediği seri cinayetlerin perde arkasını, Rumların gözünde bir efsaneye dönüşen katilin psikolojisini ve İstanbul polisinin aldığı tedbirleri ortaya koyan bu çalışma, ikincil kaynaklardaki bilgi kirliliğini ortadan kaldırmayı da amaçlayarak konuyla ilgili diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

“Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarından Cumhuriyet’e Ödemiş Eşkıyalık ve Güvenlik Sorunu” adlı bölümü kaleme alan Dr. Öğr. Üyesi Günver Güneş çalışmasını “XIX. Yüzyıl Sonlarında Şekavet Merkezi Ödemiş”, “II. Meşrutiyet

Döneminde Ödemiş'te Güvenlik Sorunu ve Eşkıyalık", "Eşkıyalık Masaya Yatırılıyor; Vilayet, Basın, Halk Çözüm Arayışında", "Birinci Dünya Savaşı Yılları ve Ödemiş'te Eşkıyalık Olayları", "Mütareke Yıllarında Ödemiş'te Eşkıyalık Olayları", "Tarihsel Kırılma; Yunan İşgali ve Eşkıyalıktan Kahramanlığa Geçiş", "Cumhuriyet Dönemi Eşkıyalığın Sonu" ve "Ödemiş Hapishanesi" olmak üzere sekiz kısımda ele almaktadır. İmparatorluğun dağılma sürecinden Cumhuriyet dönemine kadar uzun bir süredir devam eden eşkıyalık ve asayişsizlik sorununu Ödemiş özelinde inceleyen yazar, olayların önüne geçebilmek için dağılma sürecindeki imparatorluğun aldığı tedbirler ile eşkıya takibindeki güç koşulları aktarmıştır. Çalışmada Ödemiş ve çevresinin Yunan işgaline uğramasının dağıdaki eşkıya için bir dönüm noktası olduğu, efe ve zeybeklerin Kuvayı Milliye birliklerine katılarak Millî Mücadele'ye destek verdiğinden de bahsedilmektedir.

"Kuva-yı Milliye'de İki Efe (Yörük Ali Efe ve Demirci Mehmet Efe)" adlı bölümü kaleme alan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Başaran on iki kısma ayırdığı çalışmasında başta sevk, idare ve örgütlenmede önemli görevler üstlenen subaylar ve bürokratlar, ardından çeşitli mesleklere mensup gönüllüler, eşraf ve din adamlarının oluşturduğu Kuvayı Milliye olgusunu işlemiş, bunu yaparken Yörük Ali Efe ve Demirci Mehmet Efe özelinden genele giderek Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşmasında, gelecek nesillere armağan ve emanet edilmesinde büyük rol oynayan Kuvayı Milliye müfrezelerinin Millî Mücadele'deki rollerini incelemiştir.

"Cumhuriyet Dönemi Milli Kültür İnşasında Bir Propaganda Aracı Olarak Zeybek Kültürü" adlı bölümü kaleme alan Öğr. Gör. Zeynep Türkyılmaz çalışmasını "Zeybek Kültürü ve Roman", "Zeybek Kültürü ve Sinema", "Zeybek Kültürü ve Dans", "Zeybek Kültürü ve Resim" olmak üzere dört kısma ayırmıştır. Zeybeklerin, Millî Mücadele'ye olan desteklerinden dolayı toplum tarafından kahraman olarak kabul gördüklerini aktarır. Çalışmasında zeybeklerin erken cumhuriyet döneminde milli kültür politikasının başlıca unsurlarından roman, sinema, tiyatro ve dans gibi pek çok farklı sanat dallarında temsil edildiklerini belirten yazar, böylelikle folklorik açıdan zeybeklere hak ettikleri değerin verildiğinden bahsetmektedir.

Sonuç olarak Batı Anadolu Eşkıyalığı gibi siyasi, idari, iktisadi, sosyokültürel ve coğrafi etmenlerle doğrudan ilişkili olan ve bu yönüyle de oldukça emek isteyen bu araştırma alanına bir katkı sunma amacıyla yola çıkan Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi kitabı, alanında uzman yazarlar tarafından

hazırlanan ve ilgili bölümlerde gerek kullanılan arşiv, birinci ve ikinci el kaynakların zenginliği ile gerekse farklı disiplinler sayesinde konuya yaklaşım biçimleri olarak, oldukça geniş bir perspektiften okuyucuyu bilgilendirmeyi amaçlamaktadır.

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8, (2021 Kış), ss. 473-485.

Geliş Tarihi: 29 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Kitap Tanıtımı/Book Review

Ali Sönmez, Yitik Miras Zeus Sunağı Avrupa'nın Kıskacında Âsâr-ı Atıka Politikası, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, 272 sayfa, ISBN: 9786257059183

Cahide SINMAZ SÖNMEZ*

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra âsâr-ı atıka ve müzecilik alanında başlayan faaliyetler, 1869'da Müze-i Hümâyûn'un kurulması ile sonuçlanmıştır. Hemen akabinde ise 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında yürürlüğe giren Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri ile eski eser meselesi, hukuki bir zemine, denetime ve yurt dışına çıkarılmasına yasak getirilmesi de dâhil, düzenli bir sisteme oturtulmaya çalışılmıştır. Ancak, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, diğer birçok alanda olduğu gibi, bu konuda da bağımsız bir politika izleyememiş, paha biçilmez değerdeki buluntuların yurt dışına götürülmesi ve kaçakçılık, yapılan hukuki düzenlemelere rağmen engellenememiştir. Bu durumun ortaya çıkışında, geniş halk kitlelerinin eski eserlerin ifade ettiği önemi anlayamaması ve ilgisizliği; konuya sahip çıkacak yeterli bürokrat kadroların olmaması, yasal düzenlemelerde ortaya çıkan boşluklar, kaçakçılık, vb. sebeplerden kaynaklanan sakıncalar şüphesiz son derece önemlidir ve saydığımız tüm bu olumsuzluklar yerli ve yabancı literatürde üzerinde en fazla durulan konular arasındadır. Ancak bu konuda bir yargıya varılabilmesi, sadece kendi eleştirimizi yapmakla değil, konunun diğer muhatabı olan yabancı devletlerin ve kazı yapanların gösterdikleri tavrın incelenmesiyle ortaya çıkarılabilir.

* Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (cahides@yahoo.com). ORCID ID: 0000-0001-7772-9236.

Bu bağlamda Ali Sönnmez'in Yitik Miras Zeus Sunağı Avrupa'nın Kısacında Âsâr-ı Atıka Politikası isimli eseri, Tanzimat Fermanı ilanı sonrasında Osmanlı Devleti'nin âsâr-ı atıka politikası ile uygulamalarında meydana gelen değişimi ve bu değişime direnen yabancı devletlerin baskıları neticesinde konunun Osmanlı dış siyasetinin önemli parçası haline gelmesini, Zeus Sunağı'nın Berlin'e götürölme öyküsü bağlamında anlatmayı amaçlamaktadır.

Toplam 272 sayfa ve iki bölümden oluşan eserde, Osmanlı arşiv belgeleri dönemin yabancı kaynakları ile karşılaştırılmalı olarak ele alınmış, eserde ayrıca arşiv vesikaları, Bergama'da yapılan kazılara ait fotoğraf ve kazı notlarını içeren 59 adet fotoğraf da kullanılmıştır. Eserin başlangıcında Ali Sönnmez'i tanıtan kısa bir yazı ve çalışmalarına ait bilginin akabinde, içindekiler, kısaltmalar, resim listesi ve önsöz bölümü yer almaktadır.

Hazırlanmış olduğu eserin giriş bölümünde (s. 21-27) özellikle arkeoloji kavramının ortaya çıkışını irdeleyen yazar, tüm uygarlıkların, kendilerinden önceki medeniyetlerin ürünleri ile ilgilendiklerini, dini kökenli korku ya da saygı, sanatsal değer, ekonomik değer, kullanım değeri vb. birçok etmenin hemen tüm devletleri taşınır veya taşınmaz kültür varlıklarına karşı bir tavır takınmaya zorladığından bahseder. Yazara göre arkeoloji, kavramsal olarak Rönesans dönemin ürünüdür. Rönesans hümanistlerinin antik çağ sanat yapıtlarına yönelmeleri, eski eser toplamaları ve soyluların bu alanda yapılan çalışmalara parasal destek vermeleri arkeoloji alanındaki ilk kıpırdanmalardır. Nitekim 16. yüzyıldan itibaren kadim döneme ait eserler, paganizm bağlamında değerlendirilmekten çıkmış ve hümanist ideallerin dayandığı bir dönemin göstergeleri olarak algılanmaya başlanmıştır. Maddi servetlerine manevi bir boyut katmak isteyen dönemin zenginlerinin oluşturduğu özel koleksiyonlar da bu sırada kurulmuştur. Özel koleksiyonların malzemesi olan bu eserlerin sağladığı ilgi, özellikle 16. ve 17. yüzyıldan itibaren pek çok seyyah ve araştırmacının Osmanlı topraklarına akın etmesine, kendi kültürlerinin temeli olarak düşündükleri eserleri ülkelerine götürmek için çaba sarf etmeye başlamalarına sebep olmuştur. Eskiçağa ve arkeolojiye karşı gelişen bu ilgi, Fransız Devrimi'ni izleyen yıllarda, eski eser koleksiyonculuğunun yerini alan ulusal müzeciliğin yaygınlaşması ile daha da artmıştır. Fransız aydınlanmacı düşünürlerin, krallığa ait koleksiyonların halka açılmasına ilişkin gösterdikleri çabalar, Louvre Sarayı'nın 27 Temmuz 1793 tarihli bir kararname ile müze olarak düzenlenmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olay bilimsel müzecilik açısından bir dönüm noktası olacaktır. Bu tarihten itibaren gelişmekte olan müzelere antik

eser kazandırma düşüncesi, Oryantalizm'in de verdiği bir hızla ön plana çıkmıştır.

Yazara göre Osmanlı Devleti de kurulduğu tarihten itibaren sadece miras aldığı Türk-İslam Medeniyetine ait değil aynı zamanda kendisinden önceki medeniyetlere ait binlerce yıllık kültürel birikime karşı olumlu veya olumsuz belirli bir tavır oluşturabilmiştir. Osmanlı çağında seçilmiş nesnelerin yer aldığı az sayıdaki teşhir bu açıdan dikkate değerdir. Bunlardan en önemlisi içerisinde el yazmaları, porselenler, eyer, mücevher, kostüm, silah ve diğer değerli eşyalar içeren Topkapı Sarayı'dır. İstanbul'un fethinden sonra gerek Osmanlı silahları, gerekse savaş ganimeti olarak ele geçirilen nesnelerin yer aldığı ve bir savaş deposuna Cebehane'ye dönüştürülen Aya İrini Kilisesi de, yalnız kilise mimarisi açısından değil, barındırdığı askeri malzeme ve kutsal emanet koleksiyonları açısından da simgesel bir değer olarak ortaya çıkmıştır.

Yazara göre erken Osmanlı döneminde eski eserlerin korunmasında göze çarpan bir diğer önemli husus, eski nesnelerin yeni yapılarda kullanılmasını ifade eden devşirme yönteminin kullanılmasıdır. Kamu binaları, askeri yapılar ve surlarda eski eserlere ait parçaların kullanılması sıklıkla göze çarpar. Eski yapılar, gündelik yaşamın bir parçası konumunda oldukları için korunmaları, onarımlarının yapılması gerekli görülmüş ve yapının kullanılabilir halde kalması için azami çaba sarf edilmiştir. Bugün Anadolu'nun birçok yerinde, eski bir mabet veya kilisenin restore edilip hemen yanına yapılan bir minare ile camiye çevrilerek günümüze kadar ayakta kaldığını veya geçmiş çağlara ve uygarlıklara ait bazı kalıntıların çeşitli mimari eserlerde ikinci kez kullanıldığını görmek mümkündür.

Eski eserlerin korunması ve müzecilik faaliyetleri olarak belli bir sistem dâhilinde geliştiği dönemin Tanzimat Fermanı ilanından sonra başladığını belirten yazar, bu süreci "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atıka Politikası" başlığını verdiği bölümde değerlendirmiştir. Yazara göre, yaklaşık bir asırdır Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ilişkilerinde Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulan ve Tanzimat döneminde siyasi, mali, askeri ve sosyal alanlarda belirleyici unsur olarak ön plana çıkan bürokrat kesim, Yunan-Roma eserlerinin Avrupa'nın kültürel değerleri açısından sahip olduğu önemin farkındadır. Osmanlı topraklarından çıkarılan tarihi eserlere 19. yüzyıldan itibaren Avrupalıların artan ilgisi ve bu ilginin giderek dış siyasetin önemli bir aracı haline gelmeye başlaması da Tanzimat sonrasında Osmanlı aydınlarının yeni düzenlemeler yapmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu nedenle Osmanlı

Devleti, 1840'tan itibaren eski eser politikasını, bir yandan zaten sahibi olduğu Yunan-Roma eserlerini kadim dünyanın kültürel mirasçaları olduklarını savunan uluslar kulübüne girmek, diğer taraftan ise Osmanlı toprağında ortaya çıkarılan arkeolojik eserleri Osmanlı mirasına dâhil etmek olarak benimseyecektir.

Birinci bölümün ilk ana başlığı olan Âsâr-ı Atıka Politikasında Değişim ve İlk Uygulamalar (1839-1868) kısmında yazar (s. 30-59), Tanzimat döneminde başlayan Batılılaşma hareketlerinin ilk yansımalarından birisinin eski eserlerin toplanmaya başlaması ve organizasyonu olduğunu vurgulamış, öncelikli hedefin ise taşradan eserlerin toplanarak, merkezde büyük bir müzenin kurulmasına ayrıldığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Harbiye Anbarı olarak hizmet veren Aya İrini Kilisesi'nin müze olarak düzenlenmesini ve ülke genelinde toplanacak eserlerin müze koleksiyonuna dâhil edilmesini isteyen Ahmet Fethi Paşa, 1846 senesinde ilk olarak Harbiye Anbarı'nı ikiye bölerek koleksiyonları bu bölmelere yerleştirir. Bu bölümlerden birincisi eski silahların sergilendiği ve daha sonra askeri müze olarak düzenlenecek olan Mecmâ-i Ešliha-i Atıka; ikinci bölüme ise 1869'da Müze-i Hümâyün adı verilecek olan ve Yunan ve Bizans dönemine ait eserlerin bulunduğu Mecmâ-i Âsâr-ı Atıka ismi verilir.

Yazara göre Osmanlı Devleti'nde eski eser bilincinin oluşmaya başladığı dönem, aynı zamanda Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki arkeolojik etkinliklerini yoğunlaştırdığı sürece denk gelmektedir. 19. yüzyıl ortalarında doruğa ulaşan bu ilginin temelinde ise Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi ve Philhellenizm yatmaktadır. Nitekim Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi Avrupa'ya, kendi mirası ile Kitab-ı Mukaddes'de anlatılan Yakındoğu (Osmanlı sınırları içinde bulunan Mısır, Mezopotamya ve Filistin) mirası arasında, kültürel kalıntıları kullanarak maddi bağ kurması için yeni ve modern bir yöntem sunarken; Philhellenizm de Avrupalıların kadim Yunan eserlerini modern kimliğin simgeleri olarak kullandıkları bir pan-Hellenist girişimi haline gelmiştir. Bu sebeple 19. yüzyılın yeni ve yenilenmiş müzecilik anlayışında yabancı devletlerin hemen tümü dikkatlerini, bu konuda henüz hukuki bir engel bulunmayan Osmanlı topraklarına çevirmeye başlamışlardır. Nitekim 1869 tarihli ilk Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi'nden önce kazı yapan Batılıların arkeolojik eserleri gerek yasal boşluklardan yararlanarak gerekse de çalarak kendi ülkelerinin müzelerine nasıl kaçırdıkları yazar tarafından arşiv belgeleri kullanılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümün bir diğer başlığı olan İktidar Olup Muktedir Olamamak: Âsâr-ı Âtîka Politikasında Yeni Düzenlemeler (1869-1881) kısmında ise yazar (s. 60-93), Müze-i Hümâyûn'un kuruluşu ile 1869 ve 1874 tarihli Âsâr-ı Âtîka Nizamnamelerinin içeriği ve uygulamalarda ortaya çıkan sorunları ele almıştır. 1869 senesinde Müze-i Hümâyûn'un kuruluşu ile birlikte aynı yıl ilk Âsâr-ı Atîka yasası da yürürlüğe girmiş ve Osmanlı tarihinde ilk kez eski eserlerin yurt dışına çıkışı bu düzenlemeyle yasaklanmıştır. Yazara göre bu düzenlemenin ilk etkisi kazı yapan yabancıların hırsızlık faaliyetlerini arttırmasıdır. Bu konudaki en çarpıcı örnek Truva'dan paha biçilmez değerdeki eserleri 1873 senesinde Atina'ya kaçırarak Heinrich Schliemann'dır. Osmanlı yönetimi eserlerin kaçırıldığını öğrenmesi sonrasında gerekli soruşturmayı yaparak sorumluları hakkında yasal süreci başlatmış, hemen akabinde ise tarihimizdeki ilk eski eser davasını Schliemann'a karşı Atina'da açmıştır. Osmanlı Devleti bu süreçte eserlerin bulunması için hafiye memurları dahi görevlendirmişse de Truva Hazinesi'ni geri alabilmek mümkün olamamıştır. Yazara göre 1869 düzenlemesinin bir diğer önemli etkisi ise yabancı devletlerin yeni bir eski eserler yasası hazırlanması konusunda Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskıdır. 1869 düzenlemesinin eski eserlerin yurt dışına çıkış yasağını getiren maddesinin değişmesini isteyen yabancı devletlere, bu konuda yardım edecek kişi ise o tarihlerde Osmanlı İmparatorluk Müzesi'nin başında olan Philip Anton Dethier'dir. Bizzat Dethier tarafından hazırlanan ve literatürde üçte bir yasası olarak da bilinen 1874 tarihli yeni yasayla, eserlerin üçte biri devlete, üçte biri arazi sahibine ve üçte biri de kazıyı yapana verilmekte ve eserler yurt dışına çıkarılabilmektedir. Bu yasanın Osmanlı eski eser politikasına verdiği zararı eserinde örnekleriyle açıklayan yazar, birinci bölümün son ara başlığı olan "Muktedir Olma Yolunda: Osman Hamdi Bey ve Sonrasında Âsâr-ı Atîka Politikası" (1881-1910) kısmında (s. 94-125), söz konusu durumun 1881 senesinde Müze-i Hümâyûn'un başına geçen Osman Hamdi Bey dönemiyle değiştiği iddiasındadır. Müzenin başına geçmesinin ardından ilk olarak eserlerin yurt dışına çıkışını yasaklayan yeni bir kanun üzerine çalışmaya başlayan Osman Hamdi Bey'in bu girişiminin, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere pek çok devletin tepkisini çektiğini belirten yazar, Sultan Abdülhamid'in verdiği destek sayesinde yasanın yürürlüğe girdiğini belirtir. 1906 senesinde Türk-İslam eserlerinin korunmasına yönelik maddeleri de içerisinde barındıran bir diğer yasayı daha hazırlayan Osman Hamdi Bey'in aynı zamanda, İmparatorluk müzesi adına kazılar yaparak (milli kazılar dönemi) Müze-i

Hümâyûn'u dñyanın sayılı müzelerinden birisi haline getirdiği de yazarın örneklele ele aldığı konular arasındadır.

Eserin ikinci bölümü Yitik Miras Zeus Sunağı başlığını taşımaktadır. İkinci bölümün ilk ana başlığı olan "Bir Antik Dönem Metropolü Pergamon" kısmında yazar (s. 127-146), antik dönemde Pergamon şehrinin tarih sahnesine çıkışını anlatmakta ve Zeus Sunağı'nın yapılışı ve önemi hakkında bilgi vermektedir. Yazara göre Pergamon şehri, Hellenistik krallık başkentine yaraşır ihtişamına Kral II. Eumenes (MÖ 197-159) döneminde ulaşacaktır. II. Eumenes döneminde şehrin aşaağısına, ovanın kenarına kadar inen, toplam 4 km uzunluğunda daha büyük ve daha sağlam yeni surlar yapılmış (Eumenes Surları), surların içinde yer alan mermer Dionysos Tapınağı ile birlikte tiyatro terası ve ayrıca Büyük Gymnasion da bu dönemde inşa edilmeye başlanmıştır. Yapılan inşa faaliyetleri ile kentin genişliği 21 hektardan 90 hektara ulaşmış ve kentin merkezi, Pergamon Sunağı'nın (Zeus Sunağı) inşasıyla da görsel bir anıtsallık kazanmıştır. At nalı şeklinde ve yaklaşık olarak 35.64 metre genişliğinde ve 33.40 metre derinliğinde olan yapının tamamı, Prokennesos (Marmara) ve Lesbos (Midilli) adalarından getirilen mermerlerden inşa edilmiştir. Zeus Sunağı, II. Eumenes'in hükümdarlığının son yıllarında, MÖ 168-166'da Galatlara karşı kazanılan zaferden sonra gücünün zirvesine ulaştığı dönemde, inşa edilmeye başlanmış ve II. Attalos döneminde de devam edilmiştir. Sunak bu anlamda özellikle dış cephedeki büyük frizden dolayı Zafer Anıtı olarak değerlendirilmiştir.

Yazar sunağın dış duvarlarının Gigantomakhia olarak bilinen Titanlar (Olympos Tanrıları öncesi hüküm süren tanrılar) ile Zeus'un başını çektiği Olympos Tanrıları arasındaki savaşı gösteren yüksek kabartmalı bir frizle süslendiğini belirtir. Ortalama 2.30 metre yüksekliğindeki kabartmaların bulunduğu frizin uzunluğu 120 metreyi bulmaktadır. Yaklaşık 120 levhadan oluşan frizde, levhaların genişlikleri 0.70 ile 1.10 metre arasında değişir. Bu frizin doğusunda, Zeus ve Athena'nın Titanlar ile savaşının anlatıldığı sahne ile Olymposlu Tanrılara yer verilmiştir. Frizin güneyinde ışıık ve gece tanrıları betimlenmiş, kuzey kanatta ise isimleri hala okunabilen Triton ve Amphitrite gibi deniz tanrıları hâkimdir. Sunağın iç avlu duvarlarında ise Pergamon şehrinin efsanevi kurucusu Telephos'un hayatından olayların tasvir edildiği ikinci ve daha küçük bir friz daha vardır. Bu friz 1.58 metre yüksekliktedir ve 74 adet olan levhaların üzerinde, ayrı ayrı sahnelerle devam eden bir anlatımla, kentin efsanevi kurucusu Telephos'un hayatından kesitler sunulmuştur.

Yazara göre Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Zeus Sunağı eski önemini kaybetmeye başlamış ve 8. yüzyılda Pergamon'a yapılan Emevî akınları sırasında kısmen tahrip olmuştur. Zira 716'da Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki Emevî kuvvetleri tarafından kuşatılan Pergamon Kalesi'nin güçlendirilmesi kapsamında Got Duvarları önüne başka bir savunma duvarı daha örülmesi gündeme geldiğinde, duvarda gerekli yapı malzemesini temin etmek için Zeus Sunağı ve diğer yapılar sökülmüş ve çıkan mermer mimari parçalar ile kabartma levhalar bu yeni duvarda kullanılmıştır. İzmir ve Efes'e uzanan önemli bir güzergâh üzerinde bulunması sebebiyle Haçlıların geçiş yollarından biri olan Pergamon'un Bizans döneminde neredeyse terk edilmiş bir şehir görüntüsü sergilediğini belirten yazar, şehrin 14. yüzyılın başında önce Karesioğulları'nın, 1334-1335 senesinde ise Osmanlı Devleti'nin idaresine geçtiğini belirtir. Osmanlı yönetimi idaresine girmesinin ardından Bergama, kısa süre içerisinde bir Türk-İslam şehri hüviyetine kavuşarak yeniden canlılık kazanmıştır. XIV-XVI. yüzyıllar arasında yapılan Ulu Camii (1399), Kurşunlu Camii (1439), Hacı Hâkim/Hekim Camii (1513), Laleli Camii (1534), Ansarlı Camii (1543), Şadırvan Camii bu sürece katkı sağlamıştır. XV. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı tahmin edilen ve bugün mevcut olmayan Umur Bey Medresesi geniş vakıflara sahiptir ve içerisinde vakfa gelir getiren 107 dükkân yer almaktadır. 1432'de Hâtib Paşa olarak bilinen Hibetullah b. Mahmud tarafından yaptırılan Hâtib Paşa Medresesi için ise 52 dükkân ve bir han vakfedilmiştir.

Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin de eserlerinde bahsettiği Bergama, sahip olduğu zengin tarihsel birikim, antik dönem kalıntıları ve özellikle Hristiyan dünya için taşıdığı önem dolayısıyla, 15. yüzyıldan itibaren araştırmacıları ve seyyahları kendisine çekmeye başarmıştır. 15. yüzyıl başlarında (1431-1441) Bergama'ya iki kez gelen Anconalı tüccar ve hümanist Cyriacus bu ziyarete ait kayıtlarında antik kalıntılardan bahsetmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde papaz olarak görev yapan Thomas Smith, Fransız hekim ve arkeolog Jakob Spon Bergama'ya gelmiş, 18. yüzyılın son çeyreğinde (1784-1791) Bergama'ya gelen Marie Gabriel Florent Auguste de Choiseul-Gouffier plan, çizim ve gravürlerin yer aldığı kitabıyla, antik Pergamon'la ilgili en ayrıntılı bilgileri aktaran öncü bir isim olmuştur. XIX. yüzyılda ise özellikle Jean Nicolas Huyot, Baron Anton Prokesh von Osten, Charles Macfarlane, Charles Texier, Charles Fellows gibi isimlerin kaleme aldıkları eserler ile harita ve çizimleri, antik Pergamon şehrine ait önemli bir boşluğu doldurmaya yardım etmiştir.

İkinci bölümün bir diğler ara başlığı “Pergamon’un Kâşifi Carl Humann” başlığını taşımaktadır (s. 147-158). Yazar bu kısımda, Zeus Sunağının Berlin’e götürülmesinde kilit rol oynayan Carl Humann’ın Osmanlı topraklarına gelişini ve Zeus Sunağı’na ilişkin kaçak kazı faaliyetleri de dâhil yaşanan süreci (1861-1878) yabancı kaynaklar ve Osmanlı arşiv belgeleri ışığında karşılaştırmalı olarak kaleme almıştır. 4 Ocak 1839’da, Almanya’nın batısında Essen yakınındaki Steele’de, dünyaya gelen Carl Wilhelm Humann, 1861 senesinde inşaat mühendisi olmuştur. 1861 sonbaharında kendisine tüberküloz başlangıcı teşhisinin konulması ve doktorun sıcak bir iklimde yaşamasına dair verdiği tavsiye üzerine Humann, o zamanlar Osmanlı toprağı olan Sisam’da inşaat mühendisi olarak çalışan abisi Franz Humann’ın yanına gitmiştir. Carl Humann’ın ilk ciddi projesi, 1866 senesinde, ağabeyi Franz Humann’ın İzmit-Geyve yolunun yapımına dair Osmanlı Devleti’nden almış olduğı imtiyazdır. Toplam 38 km olan yolun başarıyla bitirilmesi, 1867 senesinde Dikili-Karaağaç ve Bandırma-Balıkesir arası yolların inşa ve bu yollarda araba işletme imtiyazının 20 sene müddetle kendilerine verilmesini sağlamıştır. Merkez ofisini ilk olarak Ayvalık’ta kuran Humann, 1869 senesinde ise merkezini Bergama’ya taşımaya karar vermiştir. Gerçekleştirdiğı yoğun çalışma temposu içerisinde akıcı bir biçimde Türkçe ve Rumca öğrenen Humann, bu meziyetini bürokratlarla iyi ilişkiler kurmak için olduğı kadar, zaman zaman karşılaştığı soyguncuları, eşkıyaları vb. kesimleri ikna için de kullanmıştır.

Yazara göre Bergama’ya yerleştikten sonra bölgede kaçak kazılar yapmaya başlayan Humann, yol inşaatında çalışan işçilere de toprak üstünde bulduğı eserleri depolama görevi vermişti. Ortaya çıkardığı eserleri Osmanlı Devleti’nden saklayan Humann, küçük çaplı da olsa bir müze dahi kurmuştu. Kaçak kazı ve araştırma faaliyetleri sırasında Humann, diğler antikalarla birlikte, ne olduğunu bilmeden Zeus Sunağı’na ait rölyef parçalarını da “korumaya” almıştı. 1871 senesinde oluşturduğı koleksiyonu kaçak yollarla Almanya’ya yollayan Humann, bu faaliyetleri nedeniyle 1872 senesinde Alman Arkeoloji Enstitüsü üyesi yapıldığı gibi, kendisine 4. sınıf Prusya Kraliyet Tacı madalyası verilmiş ve kaçak kazılarına devam etmesi de özellikle istenmişti. Yazar’a göre Humann’ın Bergama’daki kaçak kazıları Almanya’nın resmi olarak kazı izni aldığı 1878 senesine kadar devam etti.

İkinci bölümün “Kayıp bir Eser: Zeus Sunağının Bulunuşu ve Almanya’ya Götürülüşü (1878-1886)” adlı ara başlığında (s. 159-230) yazar, Almanya’ya 1878 senesinde hangi siyasi şartların belirlediğı ortamda kazı izni verildiğini,

Almanya'nın Zeus Sunağı'nın önemini Osmanlı yetkililerinden nasıl gizlediğini, Müze-i Hümayûn Müdürü Philip Anton Dethier'in Zeus Sunağı parçalarının Almanya'ya devri konusunda etkisinin olup olmadığını irdelenmiş ve 1878-1886 yılları arasında üç sezon olarak yapılan Alman kazılarını, dönemin yabancı kaynakları ve Osmanlı arşiv belgeleri ile karşılaştırarak değerlendirmiştir.

Yazara göre Profesör Alexander Conze'nin, 1877 senesinde Berlin Müzesi'nin antik heykeller bölümünün müdürlüğüne atanması, Bergama'da Alman kazılarının gündeme gelmesini sağlayan temel gelişme olarak görülmektedir. 1877'de Humann tarafından gönderilen friz parçalarını, Eski Müze binası (Shinkel Müzesi) içinde bulunduğu bahsedilen Conze, kendinden önceki müze müdürlerinden farklı olarak bu eserlerin az bilinen bir yapı türünün podyumunu çevreleyen anıtsal bir frize (Gigantomakhia Frizi) ait olduğunu anlamıştır. Conze, Humann'a friz parçalarını toplaması ve tüm yapıyı yeniden oluşturmanın yollarını araması yönünde talimat verdiği gibi, Bergama'da bir müze kazısı yapılması için de hazırlıklara başlamıştı. Nitekim Conze kısa sürede hem Prusya Hükümeti'nin hem de daha sonra III. Friedrich olarak tahta geçecek olan Alman Veliâhdının ilgisini kazılara çekerek, gerekli diplomatik ve finansal desteği sağlamaya çalıştı. Almanya'nın Bergama'da bulunan Zeus Sunağı'na bu derece önem vermesi, özellikle Avrupa Devletleri'nin kendilerini tanımladıkları medeniyete sahip olma ve güç gösterinin yansımasıydı. Londra'da British Museum (1753), Paris'te ise Louvre (1793) müzelerinin kurulması ve özellikle Fransız Devrimi'nden sonra sanat ve sanat koleksiyonculuğunun adeta bir varoluş mücadelesine dönüşmesiyle müze, devlet politikasının önemli bir aracı haline gelmişti.

Yazara göre, 1871'de birliğini sağlayan Almanya, hemen neredeyse 19. yüzyılın son çeyreğine kadar bu yarışın dışında kaldı. Aslında, gelecekteki Müze Adası'nın (Museuminsel) çekirdeği olacak olan ve aşamalı olarak her biri farklı temaya sahip bir dizi müze kurulmasına, 1820'lerden itibaren başlanmıştı. Ancak açılmış olan bu müzelerin hiç biri, içerik itibarıyla, özellikle de İngiltere ve Fransa müzeleri ile rekabet edebilecek seviyede değildi. Bu nedenle Bergama'da Carl Humann tarafından bulunan eserler Almanya açısından çok değerli hale gelmiş ve her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nin kazı iznine ikna edilmesi ve içerisinde şaheser olarak nitelendirilen frizlerin bulunduğu Zeus Sunağı'nın Almanya İmparatorluk müzesine taşınması birinci hedef olarak planlanmıştı. Yazara göre Almanya açısından bu isteklerini elde etmesini sağlayacak şartlar da 1878 senesine gelindiğinde oluşmaya başlamıştı.

Balkanlar'da birçok isyanla boğuşan, Rusya'ya karşı 1877-1878 (93 Harbi) savaşını kaybeden ve ekonomik olarak büyük sorunlar yaşayan Osmanlı Devleti bu tarihlerde, Almanya'nın iktisadi, siyasi, askeri ve kültürel nüfuz alanına girmeye başladı. Almanya böylece arkeolojik eserlerin araştırılması için gerekli izinleri kolayca alma ve kendi ülkelerine götürmeleri yönünde şantaj ve baskı mekanizmasını kullanabileceği güce erişmişti. Almanya'nın Bergama'da kazı ve araştırma iznine dair talebinin 6 Ağustos 1878 tarihinde onaylandığını belirten yazar, verilen iznin 1874 yasası kapsamında üçte bir Almanya'ya, üçte ikisinin ise Osmanlı Devleti'ne bırakılmak üzere düzenlediğini ancak ilk iki kazı sezonu bitiminde (9 Eylül 1878-Aralık 1881), Zeus Sunağı'na ait parçaların hepsinin Almanya'ya devredildiğini açıklamaktadır. Bu süre içerisinde kazılarda ortaya çıkarılanlar ise Zeus Sunağı'nın yaklaşık yüzde seksenine tekabül etmekte olup, diğer yüzde yirmiye ait olan parçalar ise üçüncü kazı sezonu (1883-1886) ve 1900-1913 yılları arasında gerçekleşen diğer kazı sezonlarında Almanya'ya devredilmiştir.

Yazarın değerlendirmesine göre böyle bir sonucun ortaya çıkmasının temel sebebi, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde kurmuş olduğu siyasi baskıyla doğrudan ilişkilidir. Aslında verilen kazı iznine göre eserlerin üçte ikisine sahip olan Osmanlı Devleti, kazıların başlamasından itibaren yaklaşık sekiz ay boyunca doğrudan Almanya Veliahdı'nın talepleri ve ısrarına maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti, yasaya göre kendisine ait eserlerin Almanya'ya verilmemesi için belli bir süre direnç gösterebilmiş olsa da yükselen Alman nüfuzu karşısında bu siyasi baskıyı kabullenmek zorunda kalacaktır. Böyle bir sonucun ortaya çıkışında Almanya'nın izlemiş olduğu stratejinin de büyük etkisi olduğundan bahseden yazar, 1877 senesinden beri Bergama'daki eserlerin önemini kavrayan ve açıklanması halinde dünyada büyük yankı uyandıracığını tahmin eden Almanya'nın, Osmanlı Devleti ile paylaşım esaslarına dair pazarlıklar sonuçlanuncaya kadar, eserleri kendi kamuoyu da dâhil herkesten gizlediğini belirtir. Nitekim 1878 senesi sonuna kadar Almanya'ya binlerce parça gönderilmesine rağmen, Zeus Sunağı'na ait ilk kamuoyu açıklamasının 1880 senesinde yapıldığını dile getiren yazar, böylece Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin eserlerin ne ifade ettiğine dair bilgi sahibi olmasını engelleyerek pazarlık gücünü arttırmayı başardığını ifade eder. Yapılan pazarlıklarda Almanya'ya kırık dökük mermer parçaları verdiğini zanneden Osmanlı Devleti, eserlerin arkeolojik açıdan ifade ettiği önemi anlayacak uzman kadrolarının olmayışının veya yanlış yönlendirilmenin bedelini ödemiştir. Yazara göre Osmanlı Devleti'ni yanlış yönlendiren ise Müze-i Hümayûn Müdürü

Dethier'dir. Müze-i Hümayûn Müdürü olması bir yana, aynı zamanda arkeolog olan Dethier, tüm bu süreçte kurumsal olarak Osmanlı Devleti'ni uyaracağı gibi bilakis eserlerin satılması sonrası alınacak tazminatla müzenin eksiklerinin giderilebileceği yönünde görüş beyan etmişti. Düyûn-u Umûmiye Mektupçusu Vahit Bey de 1910 senesinde Servet-i Fünûn'da yayımladığı Osmanlı Müzesi Tarihçesi isimli makalesinde Dethier'i çok çarpıcı ifadelerle itham etmektedir. Bergama'daki kazılardan ortaya çıkarılan ve Carl Humann tarafından Almanya'ya götürülen eserlerin aslında 1874 Nizamnâmesi gereğince üçte ikisinin Müze-i Hümayun'a ait olduğunu belirten Vahit Bey, bu hususun korunması vazifesinin ise Müze-i Hümayûn Müdürü Dethier'in görevi olduğunu belirtir. Üstelik Dethier'in devleti ikna amacıyla "Bu taş parçalarından müzeye ait olan ve ne çare ki adet olarak çok fazla eserlerin İstanbul'a nakli için yüzlerce liralara sarfı lazımdır. Bunları Almanlara bin Napolyon'a satmak pek kolaydır. Böyle pis, kırık dökük, adi mermer parçalarına bu kadar para vermek lüzumsuzdur" şeklinde beyanda bulunduğunu ifade eden Vahit Bey, bu nadir eserlerin Berlin Müzesi'ne verilmesi sorumluluğunun Dethier'e ait olduğunu kanaatindedir.

Eserin ikinci bölümünde "Bergama'da Alman Kazıları Tekrar Başlıyor (1900-1913)" adlı alt başlıkta yazar, literatürde 4. sezon kazıları olan isimlendirilen ve 1900-1913 yıllarını kapsayan faaliyetleri ele almıştır. Bu dönem kazılarında yalnızca antik kentte değil, o zamanlar küçük bir kasaba olan Bergama'nın içinde kalan birtakım noktalarda olduğu gibi, antik kentin sınırları dışında kalan yerlerde de araştırmalar gerçekleştirildiğini belirten yazar, 1913 senesinde gerçekleştirilen son kazı faaliyeti sonrası gerek I. Dünya Savaşı'nın başlaması gerekse de savaş sonrası yaşanan ekonomik buhran ve Osmanlı topraklarının işgal altında olması sebebiyle kazıların devam etmediğini, Almanya'nın Bergama'da yeni kazılara Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması sonrasında 1927 senesinde tekrar başladığını ifade etmiştir.

Eserin ikinci bölümünün son alt başlığı ise "Zeus Sunağı'nın Sergilenişi ve Pergamon Müzesi" adını taşımaktadır. Yazar bu bölümde, Zeus Sunağı'nın Almanya'da Kamuoyuna açıklandığı 1880 senesinden, Pergamon müzesinin açıldığı 1930 senesine kadar olan süreci değerlendirmiştir. Zeus Sunağı'na ait parçaların kamuoyu ile ilk tanışması 1880 yılı Ocak ayında gerçekleşmiş ve yüksek kabartma olarak işlenmiş insan ve hayvan figürlerinin son derece etkileyici betimleri arkeologları olduğu kadar sanat tarihçilerini de kendisine hayran bırakmıştır. Ancak sunağın asıl etkileyici gösterimi 1886'da Berlin'deki

Kraliyet Sanat Akademisi'nin yüzüncü, Kaiser Wilhelm'in ise Prusya tahtına yükselişinin yirmi beşinci yıldönümünün kutlandığı sergiyle gerçekleşmiştir. Hemen akabinde ise Berlin'in Müze Adasında, 1902 senesinde, Fritz Wolff tarafından tasarlanan bir müze yapılarak Zeus Sunağı 1908 senesine kadar burada sergilenmiştir. Zeus sunağına yakışır yeni bir müze yapımı ise 1909 senesinde başlamış ve yeni Pergamon Müzesi'nin inşası, I. Dünya Savaşı, 1918-1919 Alman Devrimi ve 1922/1923 ekonomik buhranın neden olduğu gecikmeler nedeniyle 1930'a kadar sürmüştür. 1939'da başlayan II. Dünya Savaşı sırasında Pergamon Müzesi büyük hasar görerek kapanmış; savaşın sonunda, Berlin hayvanat bahçesine yakın bir sığınağına yerleştirilen sunak parçaları, Sovyet Kızıl Ordusu tarafından savaş tazminatı olarak Sovyetler Birliği'ne götürülmüştür. Yaklaşık on sene el konulan frizler, 1959'da Doğu Almanya'ya iade edilmesi sonrası tekrar birleştirilmiş ve ardından Pergamon Müzesi ziyaretçilerine açılmıştır.

Eserinin sonuç bölümünde Osmanlı döneminde eski eser anlayışının Tanzimat Dönemi ile birlikte büyük bir değişim geçirdiğini ifade eden yazar, bu dönemin ayrıca başta İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere batılı ülkelerinin hemen tümünün, mümkün olduğunca çok eser toplayabilmek için birbirleriyle yarıştıkları süreci başlattığını belirtir. Yazara göre 19. yüzyıl boyunca devlet destekli müzeler özellikle Avrupa çapında giderek daha popüler hale gelmiş ve Osmanlı Devleti'ne uygulanan siyasi baskı ve şantaj yöntemleriyle de pek çok değerli eser yabancı müzelerin envanterine girmiştir. Bu bağlamda Zeus Sunağı da Carl Humann'ın 1869-1878 yılları arasında kaçak olarak, 1878-1886 yılları arası ise resmi izinle gerçekleştirdiği kazılar sonrasında Bergama'dan Berlin'e taşınmış ve Alman İmparatorluğu'nun emperyal zaferi olarak yeniden inşa edilmiştir. Eserin sonuç kısmında ayrıca Zeus Sunağı'nın geri getirilmesine ilişkin değerlendirmede bulunan yazar, köken ülkelerden yağmalanan eserlerle oluşan Batılı müzelerin hiçbiri, kaçak yollarla veya izinle alınan eski eserleri geri vermeye veya müzakere etmeye bile yanaşmadığını ve bu konularda hazırlanan mevzuatın pek çoğunun da zorlayıcı hükümler içermediğini belirtmektedir. Bergama 2014'te UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne girmesine rağmen Bergama'ya gelenlerin Zeus Sunağı'nın bulunduğu alanda, muhteşem yapıyı değil, Sunağın bulunduğu alanda kök salmış çam ağaçlarını gördüklerini ifade eden yazar, Türkiye'nin son yıllarda arkeolojik kazılara verdiği önem, ayırdığı kaynak ve yeni müzeleriyle bu konuda yapılacak girişimlere önderlik ve öncülük edebileceğini, bu nedenle, Zeus Sunağı da dâhil olmak üzere, bu topraklardan yağmalanarak götürülen eserlerin geri getirilmesi

için dünya kamuoyunda farkındalık yaratmak ve gündemde kalmasını sağlamak üzerinde durulması gereken başlıca görev olduğu değerlendirilmesinde bulunmuştur.

Ali Sönmez'in "Yitik Miras Zeus Sunağı Avrupa'nın Kısacında Âsâr-ı Atika Politikası" isimli eseri gerek Osmanlı Devleti'nin eski eser politikası ve yaşanan sorunlar gerekse de Zeus Sunağı'nın Almanya'ya götürülmesinde yaşanan süreci yabancı kaynaklar ve Osmanlı arşiv belgeleri ile karşılaştırmalı olarak ele alması dolayısıyla akademisyen ve serbest okuyucuların oldukça faydalanabileceği bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.